Heiki Valk Silvia Laul

SIKSÄLÄ KALME

I

Muistis ja ajalugu

SIKSÄLÄ KALME

I

Muistis ja ajalugu

SIKSÄLÄ KALME

I

Muistis ja ajalugu

Heiki Valk
Silvia Laul

Tartu Ülikool
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Arheoloogia osakond
Tartu 2014

Kujundus, küljendus, arvutigraafika, kaas: Jaana Ratas
Keeletoimetus: Maarja Valk
Inglise keele toimetus: Enn Veldi
Lisade toimetaja: Heiki Valk

Esikaanel: mõõk ja sõlg matusest 248
Tagakaanel: kamm matusest 229

Avaldatud ENPI Eesti–Läti–Vene piiriülese koostöö programmi projekti *Arheoloogia, võim ja ühiskond* (ERLI-191) publikatsioonina.
Tartu Ülikool, arheoloogia osakond, Jakobi 2, Tartu, 7 375 653, heiki.valk@ut.ee

Raamatu väljaandmist toetasid Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus), Haridus- ja Teadusministeerium (IUT 20-7) ning Õpetatud Eesti Selts
.

Estonia
Latvia
Russia
ENPI cross border cooperation programme
part-financed by the European Union
united by borders

ARCHAEOLOGY, AUTHORITY & COMMUNITY:
cooperation to protect archaeological heritage

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

Eesti tuleviku heaks

Euroopa naabrus- ja partnerlusinstrumendi Eesti–Läti–Vene piiriülese koostöö programm 2007–2013 toetab rahaliselt ühiseid arendustegevusi regiooni konkurentsivõime parandamiseks, kasutades ära regiooni potentsiaali ja soodsat asukohta Euroopa Liidu ja Vene Föderatsiooni vahelisel ristteel.

© Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituudi arheoloogia osakond
© Autorid

ISBN 978-9985-4-0870-4

Sisu paber: Multiart Silk 130/m²
Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

SISUKORD

Proloog 9
Siksälä raamatu sissejuhatuseks 19

1. peatükk
Hino järve ümbruse ja Missomaa muistised 25

1.1. Maastik ja loodus 25

1.2. Muistised ja uurimistööd 27
1.2.1. Asulakohad 27
1.2.2. Kalme Kalmetemäel 27
1.2.3. Kirikuase ja kalmistu Kirikumäel 32
1.2.4. Linnusekoht Kõugumäel 34
1.2.5. Rauasulatuskohad 35
1.2.6. Poola tee ja „rüütliloss” 35
1.2.7. Pühapuud 36

1.3. Hino järve ümbruse muistised laiemal asustustaustal 36

1.4. Kirjalikud teated 39

2. peatükk
Matused, leiud ja kronoloogia 45

2.1. Kaevamised ja matused Kalmetemäel 45
2.1.1. Metoodika ja üldandmed 45
2.1.1.1. Kaevamismetoodika 45
2.1.1.2. Matuste üldandmed: paiknemine ja arv 52
2.1.1.3. Dateerimine 54
2.1.1.4. Soo- ja vanusemäärangud 56
2.1.2. Kalme-eelsed leiud 58
2.1.3. Põletusmatused 62
2.1.3.1. Muinasaegsed põletusmatused 63
2.1.3.1.1. Vanimad matused 63
2.1.3.1.2. Muinasaegsete põletusmatuste matmisviis 64
2.1.3.1.3. Muinasaegse põletuskalme leiud 67
2.1.3.2. Savinõud ja nende koht matmiskommetes 72
2.1.3.3. Keskaegsed põletusmatused 74
2.1.4. Põletamata matused 76
2.1.4.1. Hauad ja hauatähised 76
2.1.4.2. Matmissuund 82
2.1.4.3. Kirstud 83

2.1.4.4. Keha asend ja kirstu sisemus 85
2.1.4.5. Hauapanused ja rõivaosad 86
2.1.4.5.1. Relvad, tööriistad ja tarbeasjad 86
2.1.4.5.2. Mündid 89
2.1.4.5.3. Kanaluud 90
2.1.4.5.4. Rõivad ja tekstiilid 90
2.1.4.5.5. Ehted 102
2.1.4.5.6. Rekonstruktsioonid 122
2.1.4.5.7. Rõivastus ja ehted laiemal taustal 128

2.2. Matused ja leiud Kirikumäel 129

2.3. Kalme kasutuslugu ja matmiskommete muutumine 132
2.3.1 Muinasaegsed põletusmatused 133
2.3.2. Põletamata matmise algus ja üleminek keskaega 134
2.3.3. Keskaegsed matused Kalmetemäel 136
2.3.4. Varauusaegsed matused ja kabelikoht 138

3. peatükk
Ajaloo kajastused: kogukond ja kontekst **147**

3.1. Ühiskond ja kogukond 148
3.1.1. Kogukond ja kalme 148
3.1.2. Sotsiaalne staatus 154
3.1.2.1. Kvantitatiivanalüüs: ETA-indeks, leidude arv ning nende muutumine ajas 154
3.1.2.2. Esemed kui staatusindikaatorid 156
3.1.2.3. Kogukonnasisesed staatusevahed 158
3.1.3. Ealis-sotsiaalse staatuse kajastused 164
3.1.3.1. ETA-indeksi väärtuse dünaamika ealis-sotsiaalsetes rühmades 165
3.1.3.2. Rõivastus ja panused ealis-sotsiaalse staatuse markerina 166

3.2. Etnokultuuriline identiteet 168
3.2.1. Taust kaugemas esiajaloos 168
3.2.2. Identiteet 11.–15. sajandil 172
3.2.2.1. Siksälä ja Lõuna-Eesti kultuuriruum 172
3.2.2.2. Siksälä, Pihkvamaa üldtaust ja Setomaa 175
3.2.2.3. Siksälä ja Kirde-Läti 179
3.2.2.4. Siksälä kalme kui märk omaette identiteedialast 180
3.2.2.5. Otšela tšuudid – adsele maarahvas 185
3.2.2.6. Liivi suund 187
3.2.2.7. Identiteedi taandumine 189

3.3. Rahvausu kajastused 190
3.3.1. Matmiskombed ja uskumused 190
3.3.1.1. Kombed ja nende tähendus 190
3.3.1.2. Matmiskombed ja uskumused: muutused ajas 194
3.3.2. Kabel ja kalmistu Kirikumäel 196
3.3.3. Kalmistu ja selle staatus 198

3.4. Kogukond piirimaadel: geopoliitiline asend ja ühiskond 200
3.4.1. Võimusuhted ja halduskuuluvus nooremal rauaajal 200
3.4.2. Vallutusjärgne ajastu: 1220–1342 202
3.4.2.1. Vene piir ja selle tähendus 202
3.4.2.2. Piirid ja geopoliitilised olud ääremaadel 204
3.4.2.3. Piiriäärsed relvakandjad 207
3.4.2.4. Piiriala ja vasallid 210
3.4.3. Autonoomia allakäik 212
3.4.3.1. Piirilinnused ja piiriäärne ühendustee 212
3.4.3.2. Muutused 15. sajandil 215

Kirjandus ja allikad 217

State of research of Siksälä Cemetery in 2014: addenda to previous studies 234

Lisa I
Raua tootmisest Siksäläs ja mujal Lõuna-Eestis. *Jüri Peets* **239**

Lisa II
Relvad ja terariistad Siksälä kalmest: tüpoloogia ja tehnoloogia. *Jüri Peets* **245**

Lisa III
Siksälä mündid ja ümbruskonna aardeleiud. *Mauri Kiudsoo* **278**

Lisa IV
Siksälä kalme monoliidid – väljakaevamistest lahtipuhastamiseni. *Kristel Kajak* **295**

Lisa V
Haiguste ja vigastuste jäljed Siksälä kalmistu luudel. *Martin Malve* **309**

Lisa VI
Kangakudumine keskaegses külas Siksälä kalmistu leidude põhjal. *Riina Rammo, Ave Matsin* **335**

Lisa VII
Siksälä Kalmetemäe matused ja leiud. *Heiki Valk* **354**

Lõpetuseks 373

Epiloog 377

Lühendid 382

Foto: Heiki Valk

PROLOOG

1. Der See liegt 4 Werst vom Gute Jllingen (Misso) entfernt. Jn seinem Grunde soll liegen eine Kirchenglocke. Vor Ausbruch eines Unwetters hören geweihte Ohren die Töne dieser Glocke. Auf einer Halbinsel des Sees zeigt man das Fundament der Kirche die noch in polnischen Zeiten benutzt worden sein soll.

[Pugola] järv on Misso mõisast 4 versta kaugusel. Selle põhjas lebavat kirikukell. Enne raju puhkemist kuulevad pühendatud kõrvad selle kella helinat. Järve ühel poolsaarel näidatakse kiriku vundamenti, kirikut olevat veel Poola ajal kasutatud.] / Tõlge: Eve Valper

H, Mapp 763 (6) – Victor Stein < Setomaa (1873)

2. Misso vallas, Hino küla küle all, põhja poole, on üks suur järv, mis praegustgi veel oma kolm versta pitk ja rohkemb versta lai on, ehk küll veikesed saared, järve sees, kui ka maisi maa ümbrus teda, iga aasta vähemaks teeb. Ses järves olevat kiriku kell, mida vanad inimesed tihti enditsel ajal helisemast kuulivad, kooni ta vistist mudasse ärä vajus. Ka olevat sääl vanast kirik olnud, ning ka matus, mida praegustgi veel, „Kalmede=mägi" tunnistap, keda rahvas veel, kui püha kohta, alali hoiab. See Kalmette mägi on vistist küll üks surnu aid, sest et sääl surnu luud, ridastikult seisavad, mida mõned olla proovinud. See mägi on ühe täieliku poole vakala maa tüki suurune.

Mss 74 (4) – Jaan Sandra, Viitka k, Vastseliina khk (1895)

3. Hino järv
Misso vallan om nimitedu järv kats ehk pea kolm versta pikk, kui tema hannast hannani ärä mõõda, mis hommongu poolt õdangu poole, oma valendava ja läikva veega virvendap. Järve keskpäiva poolepääl om üts korge kenk, mida vana rahvas keriku ja matuse asemes nimitava. Viimane ütlemine võip õige olla, sest et säält kaiben (kost Hino küla kruusa veäp) ka mõne' inemise luu' nättäväle tuleva. Võip ka sellegi perast mõni sõa matus olla, – muud kui mõne' kala püüdja olevat üts kõrd suurt kellä (mida keriku kellas arvati) oma võrguga, kui lõpmada suurt kala saaki, vee pinnale kisknu, kost ta, peräst neide noota purus kagsaten, – suure mürinaga järve põhja om lännü. – Ka olevat perast, kui halvu ja saotsit ilmu tuleman olli, – alati kella tasaliku helisemist kuulda olnu, – kooni nüüd enämb ei kuultavat, sest et kell vist sügävähe maa sisse om vajunu.

H I 6, 617/8 (182) – Jaan Sandra < Vastseliina khk (1895)

4. Kerikutest
Kõigõ vanõmbis kerikis arvatas Vastseliina kihkunnah kolmõ kerikut. Üts näist om olnu Misso vallah, Pugola kolgah, Hino külä järve veereh, koh vanna kerigu asõnd tundas ja matussõst ka paik selgehe tiidäs, ja tedä viil[1] seeni maani ütsgi adõr üles ei olõ kündnü. Mõtsa tihnik kasus pääl, kedä ka kiäki suurõs mõtsas kasu ei lasõ. Sõtu aigu om kerik hukka saanu, ja kellgi järve põhja aetu, kost ta alati halvu ilmu ette tähendeh, unduvat. Järve ümbre elläv rahvas, Hino ja Kimalaste külä, tiidvä tuost pallo pajata, kuis vana kerigu kel näile ustava kalendri iist om olnu. Kerikut, kõigõ matusõga arvatas Roodsi rahva umas, ja peetäs kõigõ vanõmbas pühäs paigas.

H II 74, 543/7 (1) (1:1) – Jaan Sandra < Vastseliina khk (1906)

5. Kalmõhtõ (mägi) saar' musta ja valgõ järve vaihõl
Musta ja valge järve vaihõl um üt´s kun't, nimi Kalmõhtõ saar´. Siäl um olnu vanast kerik. Roodzi sõa aigu um timä purus pestüq ja um tuu kell lännüq järve. Ja um matus olnu', ja säält tul´l inemize luid kündeh vällä ja pandlit, rõngit, kette, kõgõsugumatsi (...) maa kündjä' ummaq lõüd'nüq säält. Kerigu kell um siäl Mustah järveh ja vaiki õdaguga' timä siäl helizäs, um kuulda'. Seo rahvas um siin roodzi rahvas, mis perrä umma jäänü'.

AES, MT 117, 9/10 (11) – O. Parmas < Katre Luik, Vastseliina khk, Misso v, Siksälä k (1922)

6. Vastseliina kihelkonna kloostrid
Misso vallas Hino järve ligidal olnud vanasti üks katuligi kirik, mõni lisab kogunist juure: kiriku juures olnud ka klooster, kus mungad ja nonnid sees elavad. Hino järv on 3 versta pikk, ligi 2 versta paiguti lai, aga väga kalarikas. Mungad olnud suured kalurid, kellest nad ja nonnid elanudgi. Kiriku ega kloostri ehituse aega ei teata. Varemeteks olla ta langenud vanade sõdade ajal. Kirikukell aga on järve põhjas, kus ta paha ilmade ettekuulutust teeb – hulub.

E 55471 (1) – Jaan Sandra < Vastseliina khk (1925)

7. Siksälä talu maal on olnud rootsiaegne puust kirik, vundament olevat praegu veel alles. Sellest olnud näha, et kirikul kolm ust olnud. Praegu vaates paistab sääl olevat midagi vundamendi taolist. 10 sammu kirikust eemal on olnud kivikeller, mis vist matusepaigaks tarvitatud. Vana peremees Jaan Kukk kaevanud sääl ja leidnud sõrmuse ja preesi. Paari, kolme aasta eest tulnud säält kirstuhing välja. Kooljaluid on praegugi veel säält leida.

EKlA 200 m 6 : 1, 2 – Alma Sepp < Vastseliina khk (1927)

8. Mis too kitsas sild sääl katõ järve vaihõl, sääl om matus ja kerik, mis om põhja vaonu. Varõstõ külän tetti teed, sõs tul´l pal´lo luid väl´lä. Sääl om matus.

ERA II 160, 142/3 (57) – IIja Daniel < Juhan Kukk, s 1857, Vastseliina khk, Misso v, Kure k, Semmeni t (1937)

1 Originaaltekstis: *tiedäs* ja *viel* Jakob Hurda kogudes esinev üleskirjutusviis, kus pikk kõrgendatud *e* on märgitud *ie*-na ja kõrgendatud *o uo*-na, on tekstide toimetamisel asendatud tavapäraste pikkade vokaalidega, et kaotada mulje soomepärasusest: mitte *tie* ja *tuo* (s.t „tee" ja „too") vaid *tii* ja *tuu*.

9. Säälsamah Hinojärv ojas [oigas] inne sõta nii kavva, ku sõda tul´l. Tooperäst tul'gi sõda, et ta ojas.

ERA II 160, 211 (43) – IIja Daniel < Karl Lõhmus, s 1852, Vastseliina khk, Misso v, Ritsiku k, Lõhmuse t (1937)

10. Siin Missoh ol´l üts katoliku kerik. Too om nüüd lagunu. Ma mäletä veel, kuis noo' kivi' är' veeti tee pääle. Siin om veel matusõpaik alalõ. Üts peremees hoit kääpit alalõ. Kerku kell olõvat Mustajärve vaonu ja vasta vihma undas õks. Jah rahvas kõnõlas.

ERA II 160, 210/1 (42) – IIja Daniel < Karl Lõhmus, s 1852, Vastseliina khk, Misso v, Ritsiku k, Lõhmuse t (1937)

11. Vene aigu siit Siksäläst leiti sõrmusit ja muid asju. Timä nakas avaldama ja riik võtsõ kõik ärä.

ERA II 160, 182 (64) – IIja Daniel < Juhan Kukk, s 1857, Vastseliina khk, Misso v, Kure k, Semmeni t (1937)

12. Misso vallan Suure suu ja Hino küla vahel Musta järven om üts keriku kell, mis sinnä om sadanu Rootsi sõja aigo. Sääl olnu vanast üts kerik. Ma väike olli, sis olliva viil varemegi sääl, näi esi oma silmägä. Enne halvu ilmu nakas kell järven undama ja inemise iks ütlivä, et nüüd saa halvu ilmu, kell tege hellü järve põhjan.

ERA II 244, 383 (2) – Anna Randvere < Madli Jänes, 86 a, Rõuge khk, Laitsna-Rogosi v, Kogupalu t (1939)

13. Peidetud kirikukell
Võrumaal Misso vallas Hino külas ühel mäel asus vanematel aegadel kirik, mida peetakse praeguse arvamuse järgi ristiusuliste omaks. Seda tunnistab ka sealsamas olev kalmistu, kus on raiutud kividele ristid peale. Sellel kirikul oli kell, mille sakslased sealsamas olevasse järve viskasid, kus on ta ka praegu.

ERA II 248, 175/7 (7) – Senta Malm < August Malm, 43 a, Seto khk, Laura v < Läti (1939)

14. Hino- ja Mustjärv
Väike, kuid sügav ja salapärane on Mustjärv, millega on seotud veel järgmine omapärane vanarahvajutt, mida rääkis mullegi minu isa juba siis, kui olin alles pisike poisu.

Vanasti kunagi olnud Mustjärve kaldal kirik ilusate helisevate kirikukelladega. Kiriku kõrval mäe kingul, seal, kus praegu kohisevad suured ja tugevad puud, olnud surnuaed. Põhjasõja ajal kirik hävines, kuid preester lasknud juba varem kirikukellad maha võtta ja peitnud need Mustjärve varjavate lainete alla, kus need pidavat olema praegugi.

Nüüdsel ajal, kui ilmad tõotavad muutuda, kumisevat järve põhjas need kirikukellad. Jaaniööl pidavat nad kord südaöötunnil isegi kaeblikult helisema, rääkides nagu kurba juttu minevikust, nagu tahaksid ka nemad kord vabaneda saladuslikkude lainete kütkest, nagu vabanes eesti rahvas orjuse kütkest.

Mäletan, kui sõitsin vanemate seltsis sealt poisiklutina mööda ning nähes umbes

keset järve torgatud tokke, küsisin uudishimulikult, kas seal ongi need heliseva kiriku kellad. Sain vist ka jaatava vastuse.

Et Mustjärve kaldal olnud kord kirik ja surnuaed, selles ei tarvitse kahelda. Alles praegugi on tunda kõrgemaid kohti ühel mäekingul, kus on olnud kääpad ja ristid. Aastat mõnikümmend tagasi tuli kündmisel välja luukere, rist kaelas. Oli muidugi mõne kirikuisa oma, kuna kolbal olla säilinud veel kirjud riideräbalad, mis sarnanesid preestri peakattele.

Olev Kiudsoo (s 1935), Rammuka k Misso kooli 6. klassi õpilane, koolikirjand, u 1947–1948 < Mauri Kiudsoo erakogu

15. Kord leidis keegi talumees järve kaldal kündes hõbenarmastega tekinurga, inimese pealuu ja kopika. Kopikal oli tempel ja see näitas, et raha on pärit sellest ajast, kui Eestis valitsesid rootslased.

Inimesed räägivad, et mõnisada aastat tagasi asus järve kõige kõrgemal kaldal rootsi kirik. Tuli sõda. Kiriku kallale tungisid vaenlased. Kiriku vara ei tahetud jätta vaenlaste kätte ja see taheti peita kuhugi ära. Selleks leiti sobiv koht Mustjärve põhjas. Kraam pandi raudkastidesse ja kastidega järve põhja.

Kui vaenlased kohale jõudsid, leidsid nad eest tühja kiriku. Kirik lõhuti ära ja kiriku suur kell tõugati järve. Peale sõja jäänud Eestisse väga vähe rootslasi ja need ei suutnud järve põhjast varandust välja võtta.

Kell on praegugi järve põhjas ja tuulise ilmaga on kuulda möödaminejal kella undamist.

RKM I 2, 355 (b) – Ilme Saarniit < Hedvig Saarniit, Vastseliina khk, Misso as (1957)

16. Hino järve otsah Siksälä krundi pääl olli surnuaid. Kats Hino järve om, sääl om veel kolmas väike järv ka, Mustjärv. Rohkem Mustjärve poole too surnuaid om. Too om enne Rootsi sõta.

RKM II 364, 200 (3) – Kristi Salve < Ottilie Ots Tiilo, s 1899, Vastseliina khk, Misso v, Kimalase k (1980)

17. Lapsi olla hirmutatud musta mehega, keda sealkandis nähtud. Kui matusega sellest kalmistust mööda läinud, tehtud ikka kuuse tüve sisse rist. Eesti ajal olla sealt kõrvalt põllult välja tulnud kast, milles asunud kristlik inventar.

Mauri Kiudsoo aruanne välitöödest Vastseliina kihelkonnas (Kiudsoo 1996, lk 2).

18. Põlengust kukkunud kirikukell Musta järve. Kui ilmad halvenesid, oli kirikukell ulunud. Kord tulnud võõrad kalurid noodaga kala püüdma. Äkisti jäänud noot kuhugi kinni. Üks kaluritest ütelnud "kurat". Siis kostnud järvest suur kolin ja seni vees hõljunud kell läinud järve põhja. Sellest ajast peale ei andnud kell enam kunagi märku ilmade muutumisest.

Helju Sarapuu < Meeli Lillemäe < Meinhard Põld (77 a, s Kimalase k) (2003)

19. Jah, taad kutsutas Kerikumäes. Tegelikult ega tuu vale jutt ei olõ, kerik õks om olnu kindlahe, ma usu tuud. Ja selle omgi tal nimi ka Kerikumäe. Vanõmba' inemise' – nii ku jutu järgi, et om noid ka, kes omma' nii ku kuulnu, kerigu kella hääli, kuigivõrd, kuis na' sis omma' kuulnu, vai kuis neile om antu kuulda' vai. Kas na' omma' määndse' pühä' inemise' olnu vai kuis neil... Egäle ütele muidugi ei anta, aga olevat inemisi, kes omma' kuulnu nii ku kellä kostmisi sealt, ku vaiknõ üü vai, õhtu vai. Päivä' no olõ-õi, liiguső' linnu' ja kõik ja. Ma olõ nii kuulnu', nii kõnõldi ja rohkõmb ei tiiä' midägi. /---/ Ma olõ umist vanõmbide inemistest – noo' omma' rääkinu, et om kuultu. /---/ A tuu kerik olõvat järve kukkunu. Aga no, et kuis tuu kerik sinna järve – et kas sis es ole hooldajat kedagi vai mis põhimõttel, vai määndsegi sõjaga vai, toda ma ei tiiä'. Kas ta oll´ sis niipaljo vana vai, milles ta sinna kukku, ümbre läts. /---/ Vanõmba' inemise' omma' kõnõlnu, et kerigu kellä hääli om kuultu järvest, järve puulsõst. Ega siin silmaga enamb näe-ei.

Loreida Kukk (s 1927), Kure k, Semmeni t

20. Õks kõnõldi küll, et kerigu kell, et sinna järve. A kas tuu om tõsi või es olõ, tuud ei tiiä mi kiäki, Tuu om tiidmäldä meil. Om olnu jah, et om kuulda'. Tuu olõvat määnegi aig, kuna sis tuu kerk tulõ, keriguaigu lüvväs jo kellä, et tuul aigu sis oll´ kuulda, kõnõldi õks. Vanaimä kõnõli, jah, taast kerikgukelläst ja kõigest ja ütel, et sääne lugu om, et tuu aig õnnõ ku lei, et sis mindi rahvaga kerikuhe. Mu vanaimä om Misson kasunu, Lemmätsi külah, Peebu talo oll´, mu vanaimä om säält tuudu.

Tuu [kella löömine] tähendäs määnestki, et sõtu. Peräst olligi' suure' sõja' siin, saksa ja vinne sõa'. Tuu tähendäs, et sõtu, ku kell lei. Vanaimä iks ütel, et tulõ' jäl' sõa'. A tä näkk nuu' sõa' ka viil ar. /---/ Tuust oll sääne jutt niimoodi, et tuu kerik oll´ väega vana, taah oll´ järv, et sattõ järve. Tuust kõnõldi iks koolih ka meile. Ju ta sis nii oll´. Kuis ta muidu sai sis tuud kellä lüvvä'. Ja tuud kellä ots'ti takah, tuukri' ja. Taah käve' tuukri'. Ei ole löütü.

Lehte Erik (s 1931), Sakuti k, Lasi t < vanaema Mari Olesk, Lemmatsi k, Peebu t (s u 1850.- tel)

21. Mis imä sis kõnõl´? Tuud suurt, kos ta praegune tii om, taad es oleki, taad praegust tiid, mis niimoodi läheb kaarega. Et läts säält alt järve mööda ja lätski säält see tii, silla mant keeras ära. Taa tii, mis tetti, tetti nagu hiljem. Mul emä om tuul aol elänu, kui tee oll´ niimoodi kaarega. A seda, mis otse om, see tii, toda es ole. Kerik om sääl mäe otsah. /---/ Emä kõnõli nii, et tuu kell läts inne, sõa ajal, kats kerikut oll´– Misso rahvas tiid ka, õt üts oll puust kirik ja sis tetti määndsegi valitsuse ajal tuu tõnõ kirik – ja kas määdndsegi sõakäigu ajal või… tuu kell viirdü alla järve ja sis helises uusaasta või vanaaasta õdagu vasta uut aastat. Aga tegelikult ei helisend. Sellepäräst, et ütskõrd nä' tulli' kirikust, mul ema terve kambaga, ja ütel, et nä' olli' kullõlnu' silla päält, es kullõ' miskit. Et muidu kell tege „põu-põu". Et tuu nagu muistend või. Nä' olli' tuulaiga ollu sääl, kerikust tulli', vana-aasta õdagu. Ütel, et nä' es kuulõ määnestki kellä, Et tuu om nagu muistend. Sääl samah mäe otsah, kõnõli', et üts ollu puust kerik...

Singa Liira (s 1954), Rammuka k, Hindriku t

Foto: Mari-Ann Remmel

Hallidest iidsetest päevist
räägivad muinasloo read:
saladus Mustjärves puhkab,
lainetes kell sellest teab.

Refr: Heliseb voogude vahel
kumeda kõlaga kell.
Millest tal rääkida tahe?
Kus peitub seletus sel?

Jaaniööl vaikselt ja hellalt
kajab ta hääl järveveel.
Raskete aegade ootel
ohates kaebleb ta keel.

Refr: Heliseb voogude vahel...

Kord oled rõõmus, kord kurvalt
kõlab su hääl Hino mäel.
Kes meile ütleb, miks peitsid
lainete sülle sind käed?

Refr: Heliseb voogude vahel...

Refr: Heliseb voogude vahel...

Endla Tarro (1928–2013), Misso Keskkooli endine eesti keele ja kirjanduse õpetaja.

Laulu on viisistanud Olev Nagel.

22. Ku koolih käve', sis latsõ' olli', sis muidugi olli' nii ku kostki midägi kuulnu vanõmbidest, sis pelgsi' taast müüdä minnä'. Taast ära pässi, sis... Noh, lihtsalt nii ku pelgsi'. Taad pelgsi' jah, korgõ perve alune – et taah om surnuaid. Sääne kahtlane tunne. Õigõd midagi pelädä' es tiiä', aga latsõ' ütstõsõlõ niisama seledi'. Üts hirmut ütte, tõne tõist. /---/ Noh, et om inemise' maetu', et surnuaida nigu peeti. Latsõna surnuiada pia-ai nigu loomulikus, peat nigu võõras. A ku esi tuuh riih olt, sis peat nigu armsas saama. Latsõna sis nigu om võõras, taha-ai taaga tegeldä'.

Loreida Kukk (s 1927), Kure k, Semmeni t

23. Ja ema rääkis veel ühe loo, et tema isal, nagu minu vanaisal… Oli siis niimoodi, et minu vanaisa hobusega tuli südaööl – Tsiistres olid tal sugulased – ja tuli Tiistrest hobusega ja ma ei tea, kas vanaema siis vist kah oli, kahekesi olid, ja tulid siis see, mis see käänak on, kutsuti järve mets. Hobusega sõitsid siis ja hobune jäi seisma, väga pime sügisöö oli, ja hobune hakas norskama ja edasi ei läind ühtegi sammu. Ja sis vanaisa piitsaga andis siis niimoodi ühe matsu ja hobune hüppas kahe jala pääle üles ja pani minekut siis. Aga no vot ei tea siis, kas ta oli siis mingi selline loom sealt ülevat alla või oli mingi vaimudega seotud. Seda ei osanud nemad öelda, ei siis teagi täpselt keegi. See oli see kurv, järve metsa kurv, kerikukotus, kos om kalmu'. Keeraku päält, kus see suur kõrge mägi oli, kirik oli seal üleval, see hästi suur kurv, selle peal oli see asi juhtunud.

Teine juhus oli niimoodi. Ema rääkis, et nad siis tulid selle Mauri vanaema Lindaga. Mauri vanaemaga tulid Missost valv'mast. Kutsuti valv'ma' käidi. Surnu valvamine oli. Käisid sääl sis. Too Minna oli ära surnud, too oli Harri naine, kustutigi teda Harri Minnaks, aga ma ei tea, mis tal too õige nimi oli – Soka Harri. Soka Minna oli ära surnud ja nemad käisid siis Missos valv'mas. Ja tulid sinna kurvi peale, kus see hobuse jant oli, ja nagu sinna kurvi pääle said, see oli hästi pimedal ajal, kas ta oli sügis siis.. Ja üks hõikas nii, nii pool tasalikult hõikas „Hõee...!" Ja see Mauri vanema kohe vastu „Hõe-hõe!" ja oli kõik vaik ja mitte midagi enam ei kuulnud – ei näind. Ja mul ema ütleski, et kuidas ta, Mauri vanaema, kuidas ta julges niimoodi ütelda kohe „Hõe-hõe!" vastu, aga hõikas. Ja väga oli pikalt oli hõiganud „Hõõeee…!" Noh, vaimude aeg, enam nii ei ole. Ema ütles, et vanasti ilmutasid need vaimud nagu ennast. Aga nüüd ei ole nii. Säälsamas kurve pääl, kus too hobune hüppas, säälsamas, kus kirik oli üleval ja neid kilde leiti veel. Aga sääl kurvi pääl on need asjad olnud.

No ja need asjad olid. Ja ükskord sis oldi nad käinud kuskil, õhtul tulnud, mul ema ja. Ma ei mäleta sis kellega, külas vist ühe naisega. Ja siis olid näinud, et nagu oli, kas siis mõni mees seisis kuskil või, et selline valgus nagu, pool sigaret või lamp ja too oli ära kadunud sis, kui nemad lähemale läksid… Säält mäega seoses.

Mõned jooksid säält, kui õhtu pääle jäime, kui kuskilt kinost tulid, mõned jooksid,. Aga mina ei kartnud nagu vaime või. Mõtlesin, et kõik puhkavad rahus ja. Ma tulin alati sealt, natuke kõhe oli, a mõned tõesti jooksid tolle kurvi koha ära. Lapsed põgenesid, sealt võtsid hoo sisse juba enne Kalmetemäge ja siis too kurvi jooksid silla peale, siis oli rahu majas, kui see sild tuli.

Singa Liira (s 1954), Rammuka k, Hindriku t

24. Ristipedäjä' – viimati tiiä-i ma küll midägi, kas teda üldsegi inämb. Ma mõtlõ, õt vast iks om kombid ka. Egääts inämb praegu ei peagi toda kommõt. Varõmb oll´ nii, et ütegi surnuga es minda müüdä', ku risti es lõigata. Pedäjä' puu' piat olõma. Sääl peeti sis matusõrong kinni ja lõigati risti' ja sis midägi sääl kõnõlõmist olõ-õs vast. Ma ei olõ' selle matusõrongih olnu vast, ei mälehtä. /---/ A ma tiiä', et risti sinna jah lõigati. Maarahva kommõ. /---/ Siist minti sis Vahtsõliina matma vai Misso. Taast minti iks õgatahtes müüdä, taah olligi paik, kus risti lõigada'. Ainukõnõ mõts ja ainukõsõ' suurõ' puu' tii veereh – siin es olegi muid suuri puid tii veereh, ainult taah järvemõtsah olli'. Nuu siis võet' kunagi ristipuis ja märgiti ar ja naeti lõikama. Ja ma ei tiiägi, kui vana taa ristilõikamise kommõ iks om. Ja ma ka ei tiiä'i, mis ta tähendüs. Vanarahval õks om määnegi tähendüs, et rist, jah, lõigati. Meesterahva', lätsi'. Sis peeti surnu matuserong kinni, kõik jäi' saisma', hobõstõga õks, ega sis autid ol'õ-õs. /---/ Edimäne oll´ sis miis, kellel oli vastav väits valmistadu, terävä otsaga.

Loreida Kukk (s 1927), Kure k, Semmeni t

25. Kui siit külast keegi hobusega keegi surnuaiale viidi, siis kahe järve vahel seal oli Kirikumägi, seal oli kunagi olnud vist kirik. Siis tehti puu pääle rist, noaga. Matuserong jäi seisma, võib-olla kümme hobust ka oli seal. /---/ See oli komme kindlasti, et rist. Et vat see on nüüd selle inimese rist siin selle puu pääl ja see nüüd selle ja ühel puul ka mitu risti. Seal olid suured männipuud ja kuused kah. Mände ja kuuse peale olli' tehtu ristid. /---/ See on kohe sääl kurve pääl. See mägi on ka ise… Vanasti seal olnud kirik. Ja see kerik oli uputadu sinna Musta järve ja kellad pidid ka lööma seal Musta järve põhjas vahest, oli niisugune jutt. /---/ Ja see torn oli kunagi kas mingi äikesega või loodusnähtusega või katastroofiga… Et see kiriku kuppel ja see läks sis sinna Mustajärve põhja. Enne neid mägesid oli see risti lõikamine, enne seda siin paremal pool olid suured puud. /---/ Aga need pedajad on juba olematuks saand. Siin teed laiendati ja teed tehti, ega neid puid seal järgi. Seal enam neid puid ei ole. Seal tõmmati tee kraavi kah, vanasti oli väike tee, oli hobuse tee. Noh, neid võis olla kümme küll võib-olla. Aga ega neid ei ole meeles täpselt. Neid oli seal palju.

Maano Kiudsoo (s 1939), Rammuka k, Kiudsoni t

26. Mustajärve põhjah oll´ suur kell. Keski kõnõl es´ki, et toda kella om sääl järve põhjan nättu. Taah olõvat olnu suur võimas kell!

Liidia Viklis (s 1942), Misso

27. Kirikumägi on Mustjärve ääres. Aastavahetustel kell järves heliseb-kõliseb, kuuldakse kirikukella häält. Kirik hävinud tulekahjus, kell kukkunud järve. Kirik olnud kõige kõrgema mäe otsas.

Geenart Nagel (s 1951), Hino küla, Väiku-Andri t < tsõdse Aliide Nagel 1960. aastatel.

28. Jutud olid, et kiriku kell on Mustjärve kukkunud. Tuuliste ilmadega vilistab vahepeal ja… Kuskil põhjas pidi olema, hästi sügaval. Kiriku kell kukkus sinna sisse.

Ene Sild (s 1949), Suurõsuu k

29. Lapsi hirmutati, et [Kirikumäel on] kurjad vaimud ja värgid. Et sääl on näha kujusid ja tulesid… Et lapsed pimedal ajal ei läheks, et tuleksid koolist varem koju.

Leo Pilt (s 1958), Rammuka k, Kitse t

30. Kerik läts ümbre. Talvel suurte külmega es´ki helises, ku ei ole lumme järve pääl. Kui ta vileda jääga helüses, sis om tuu kotus ka nätä! Tu kerik läts ümbre. Kell viirdü järve.

Kalev Põld (s 1969), Misso

31. Vanasti seal olnud kirik. Ja see kerik oli uputadu sinna Musta järve ja kellad pidid ka lööma seal Musta järve põhjas vahest, oli niisugune jutt. /---/ Ja see torn oli kunagi kas mingi äikesega või loodusnähtusega või katastroofiga… see kiriku kuppel ja see läks sis sinna järve põhja.

Maano Kiudsoo (s 1939), Rammuka k, Kiudsoni t

32. Sõja käigus siis purustati kirik ja kell. Sellega seoses kell hakkas siis veerema kolladi-kolladi-kolladi niikaua kui oli Mustas järves. Ja ta on vajunud ära muda sisse ja sääl ta enam kella vist ei löö. Muda sisse ikka. Must järv on väga sügav, Kui pori sisse kell läheb, tuu kell, sis ei saa seal midagi tiriseda.

Singa Liira (s 1954), Rammuka k, Hindriku t

33. Sääl pidi olema, Mustjärven, sinna pidi kerigu kell veerema. Kiäki rääkis, et sinna järve, mis Mustjärv või, et sinna pidi millinegi kell kukkuma. Ma olen nagu kuulnu.

Silvi Rõigas (s 1934), Misso alevik < Rammuka k

34. Et kirik sääl ja järve kukkund ja pidi helisema ja… See muinasjutuvärk, seda ma olen kuulnud, aga mina ei mäleta, kust ma olen kuulnud. Nagu ikka on see muinasjutt, et teatavatel päevadel, teatavatel mälestuspäevadel pidi siis helin ka kuulda olema. Seda on siis lihtsalt niisama räägitud. Seda on öeldud, et mingil muistsel mälestuspäevadel. Seda teadsid vast. Mina ei mäleta, et sellel ajal, kui mina siin elasin, oleks seal midagi kuuldud või nähtud. Et see on ikka varem olnud. Et muistsed jutud või…

Maimu Kurvits (s 1916), Misso alevik

Proloogi ja epiloogi koostamisel on kasutatud Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse andmebaasi ja raamatu ilmumise eel Misso vallas kogutud pärimust.

SIKSÄLÄ RAAMATU SISSEJUHATUSEKS

Siksälä kalme asub Võrumaa kagunurgas Vastseliina kihelkonna lõunaotsas, Läti piirist ligi nelja kilomeetri ja praegusest Vene piirist ligi seitsme kilomeetri kaugusel. Tegemist on Eesti kõige suuremas ulatuses arheoloogiliselt uuritud keskaegse külakalmega, mille kasutusaeg hõlmab ka nooremat rauaaega ja varauusaega. Muistis asub Misso alevikust ligi 2 km lõuna pool, Hino järve ja Mustjärve vahel, kahel samal seljakul oleval naaberkünkal, millest üks kannab Kalmetemäe nime, teist on rahvasuus varem tuntud Kirikumäena.

Arheoloogilised kaevamised Siksälä Kalmetemäel toimusid aastatel 1980–88, 1990–91 ja 1993 Ajaloo Instituudi vanemteaduri Silvia Laulu (1931–2013) ja konserveerimislabori juhataja Jüri Peetsi juhendamisel. Kaevamiste materjalid asuvad Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis: leiud peanumbri AI 5101 all, aruanded ja plaanid arhiivis, luud luuhoidlas. Väiksemad uuringud toimusid aastatel 2003, 2004 ja 2007 ka Kirikumäel, kus tulid ilmseks sama kalmistu hilisem kasutusjärk ja hulk pärimusliku kirikuga seotud, peamiselt varauusaegseid ohvrirahasid.

Kaevamiste lõpuaastad jäid keerukasse üleminekuaega. Nõukogude Liidu kokkuvarisemise ja Eesti iseseisvumise majanduslike raskuste raamistuses lõppes arheoloogiliste probleemkaevamiste rahastamine, vähenes töökohtade arv. Nii jäi oma aega ootama ka Siksälä kalme materjalide konserveerimine, läbitöötamine ja avaldamine.

Siksälä kalme kaevamistulemuste kokkuvõtmise küsimus tõusis päevakorda 2000. aasta paiku, mil Rootsi Riigipanga Kolmesajanda Aasta Juubelifondi (*Bank of Sweden Tercentennary Foundation*) toetusel käivitunud Gotlandi Ülikooli rahvusvaheline uurimisprojekt *Culture Clash or Compromise – Europeanisation of the Baltic Rim 1100–1400* (tuntud ka CCC-projektina; Blomkvist 1998) avas võimalused kalme materjalide esmaseks avaldamiseks. Siksälä kalmeleiud olid selle, Läänemere ruumi keskaegset „euroopastumist" uuriva projekti jaoks igati asjakohased. Ingliskeelne raamat *Siksälä: a Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval* ilmus 2007. aastal (Laul, Valk 2007). Raamat annab ülevaate Siksälä kalmest ja teistest ümbruskonna muististest, kalme matmiskombestikust ja leidudest, matusepaiga kasutusloost ning kohast laiemas ajaloolises ja kultuurilises kontekstis. Kuna rahastamisvõimalused olid seotud kindlate ajaliste raamidega, materjal aga ei olnud terviklikult läbi töötatud ega kõik leiudki välja puhastatud ja konserveeritud, tuli piirduda sellega, mis siis oli võimalik.

Ingliskeelse raamatu ettevalmistamisel käivitus taas töö Siksälä kalme leidudega. Erilist tähelepanu nõudsid arvukad monoliidid – koos pinnasega üles võetud leiukogumid, mille väljapuhastamise jätkamiseks puudusid Ajaloo Instituudis võimalused. Kuna raamatu väljaandmine oli teoks saamas, õnnestus Tartu Ülikoolil – peamiselt Lõuna-Eesti kultuuriprogrammi toel – leida vahendid, et jätkata tööd Siksälä monoliitide avamisega. Kaevamisaruannete koostamist toetas Eesti Kultuurkapital.

Ingliskeelse raamatu üldtulemust mõjutasid ajalised piirangud. Oli ilmne, et kõigi monoliitide avamine projektisidusa raamatu väljaandmise ajaks ei ole võimalik. Seetõttu keskenduti mitte niivõrd allikmaterjali üksikasjalikule publitseerimisele, kuivõrd kalmest ja selle leiumaterjalist üldpildi loomisele. Ühtaegu andis raamat ülevaate keskaegsest kogukonnast, samuti etnokultuurilistest, usulistest ja poliitilistest oludest keskaegse Liivimaa idapiiril. Samas tuli piirduda tõdemusega, et tegemist on vaid esialgsete üldistustega – paljud monoliidid olid avamata. Kuna ka osa oluliste soo- ja vanusemarkeritega luid oli monoliitides, jäid andmed kalmele maetute soo ja vanuse kohta samuti esialgseteks.

Siksälä raamatu eestikeelne täispublikatsioon jäi ootama oma aega ja uut rahastusvõimalust, mis avanes Euroopa Liidu Partnerlus- ja Naabrusinstrumendi Eesti-Läti-Vene piiriülese koostööprogrammi 2007–2013 raames. Tartu Ülikooli projekti *Arheoloogia, võim ja ühiskond: koostöö arheoloogiapärandi kaitseks* eelarvesse kirjutati sisse ka eestikeelse raamatu tegemine. Erinevalt ingliskeelsest on see väljaanne kaheköiteline: esimese moodustab tekstiosa, teise matuste ja leidude kataloog.

Tekstiköite põhiosa vastab suures osas ingliskeelsele raamatule. Lugejani jõuab ülevaade Siksälä kalmest ja selle kaevamistulemustest: leidudest ja matmiskombestikust, aga ka ühiskondlikest, etnilistest, kultuurilistest, usulistest ja poliitilistest oludest keskaegse Liivimaa piirialadel. I peatükk on autorite ühislooming, kus autorsus on sedavõrd tihedalt põimunud, et seda pole võimalik määratleda. II peatükist on rõivastusse puutuva algteksti autor Silvia Laul. Heiki Valk on kirjutanud selle peatüki põletusmatuste, ehete ja muude esemeleidude osa, samuti ülevaate kalmistu ajaloost ja matmiskommete muutumisest, III peatükis aga ühiskonna ja usundi käsitluse. Etnokultuuriline tõlgendus varasema rauaaja kohta pärineb Silvia Laulult, hilisem osa on kirjutatud lahutamatus ning takkajärgi eristamatus kaasautorluses. Ühine looming on ka laiemat ajaloolist konteksti avav lõpupeatükk.

Nagu ingliskeelses raamatus, lisanduvad eestikeelseski põhitekstile üksikuid teemasid süvitsi käsitlevad artiklid. Eesti keeles ilmuvad nüüd Jüri Peetsi ülevaated Kagu-Eesti varajasest rauasulatusest ja Siksälä kalmelt leitud terariistadest ning Mauri Kiudsoo kirjutis Siksälä kalme müntidest ja ümbruskonna mündiaaretest. Omaette artiklid on lisandunud Siksälä kalmelt võetud monoliitide (Kristel Kajak), kalmistu luuainese, sh selles täheldatud patoloogiate ja vigastuste (Martin Malve) ning keskaegse kangakudumise (Riina Rammo ja Ave Matsin) kohta. Leiu Heaposti artiklit Siksälä luustike paleodemograafiliste ja paleoantropoloogiliste näitajate kohta pole eestikeelsena lisatud – tervikanalüüs on jätkuvalt lõpetamata ja leiab loodetavasti avaldamist edaspidi. Samas on senise töö peamised tulemused lühidalt esitatud ühiskonna käsitluses, III peatüki algusosas.

Siksälä raamatu teine köide, mille publitseerimise eelduseks olid pärast ingliskeelse raamatu valmissaamist tasapisi valminud kaevamisaruanded, esitab ülevaate kalme kaevamistulemustest matuste kaupa. Iga matuse puhul on esitatud selle kirjeldus, enamasti ka luustiku ümberjoonistus kaevamisplaanilt, samuti fotod leidudest. Kataloogi lõpus on omaette pilditahvlitel esinduslikumad juhuleiud, valdavalt 11.–12. sajandi puistepõletusmatustest.

Käesoleva raamatu põhiteksti lugemisel tuleb silmas pidada, et väljaanne koosneb kahest köitest ning et viited matustele, leidudele ja pilditahvlitele on seotud kataloogiga. Matuste juures olnud leiud said numbri matuste kaupa, igaühe raames omaette alanumbritega, juhuleiud aga on läbi kõigi kaevamisaastate ühtses jooksvas numeratsioonis. Tekstis on kindlate matustega seotud leidudele viitamisel enamasti piirdutud matusenumbri osundamisega, sest esemed on kataloogis pildipõhiselt kergesti leitavad; juhuleiud on viitamisel tähistatud kooloni järel oleva leiunumbriga (nt : 234). Et teksti mitte üle koormata, ei ole esemetele ega matustele viitamisel Siksälä Kalmetemäe põhikollektsiooni peanumbrit AI 5101 ära toodud. Kuna raamatu teise osa moodustab kataloog, on tekstiköite esemekäsitluses illustratsioonidena esitatud peamiselt valitud näiteid arvukamatest esemetüüpidest, kusjuures võimalusel on kasutatud müntide põhjal dateeritud eksemplare. Lisaks on avaldatud erilist äramärkimist väärivaid leide.

Võrreldes ingliskeelsega on käesoleva raamatu sisu mõneti täiendatud ja uuendatud. Uusi andmeid leidude kohta on andnud monoliitide avamine, mistõttu on veidi muutunud arvandmed. Märksa põhjalikumat käsitlemist on leidnud põletusmatused. Esitatud on terviklik ülevaade nende matmiskombestiku ja sealt pärit leidude kohta ning suurenenud on ka põletusmatuste arv. Lisaks valdavalt juba kaevamiste käigus numbri saanud, 2007. aastal publitseeritud matustele eristas Silvia Laul kaevamismaterjalidele tuginedes täiendavalt veel 11 põletusmatust (nr 268, 270–279). Ka on juhuleidude paiknemise põhjal eristatud kündmisega täiesti lõhutud keskaegseid laibamatuseid (nr 281–286).

Käesoleva väljaande koostamisel vaadati uuesti üle Siksälä kalme luuleiud. Seda tegi põletamata luude osas Martin Malve ja põlenud luude osas Anu Kivirüüt, mõlemad Tartu ülikooli arheoloogiadoktorandid. Kuivõrd pärast monoliitide avamist oli andmeid luustike kohta enam ning kuna lähtutud on teistsugusest metoodikast, on ka luude määrangutes, peamiselt vanuse osas, väiksemaid muudatusi. Kui põlenud luudest olid eelmise raamatu ilmumise ajaks üle vaadatud vaid suuremad konkreetsete matuste põhised luukogumid, siis nüüdseks on läbi analüüsitud ka kalmes hajusalt leidunud põlenud luukillud.

Raamatu koostamisel tuli vahel tõdeda vastuolusid kaevamisaruandesse märgitud ja kaevamisplaanidel kajastuvate matmissuundade vahel. Kuna ilmakaarte osas oli kaevamispäevikutes ilmseid eksimusi, on käesolevalt lähtutud plaanidel kajastuvatest matmissuundadest. Siin on eksimisvõimalused väiksemad, sest eri aastate kaevandid paiknesid ühtses ruutude süsteemis.

Meetodite, vaatenurkade, uurimisküsimuste ja teoreetiliste lähtekohtade muutumine on teadusliku uurimistöö loomulik osa. Kõike seda, osalt aga ka arusaamade ja tõlgenduste muutumist oli võimalik tõdeda ja kogeda ka töös Siksälä kalme materjalidega. Eriti kiire on edasiminek olnud tekstiiliuuringute valdkonnas ning teadmiste praegune seis ei pea kõike seda, mis on kirjas 2007. aastal avaldatud raamatu põhitekstis, enam kaugeltki vääramatuks tõeks. Kuigi uuemad uurimistulemused on lisanud uusi teadmisi, on põhitekstis jäädud siiski varemilmunu juurde, sest tekstiilikäsitluse autoril pole olnud võimalik arutelus osaleda. Et olla aus lugeja vastu, on uuemaid seisukohti ja uurimistulemusi siiski tutvustatud, püüdes samas eristada eri autorite seisukohti. Ka tuleb rõhutada, et varasemates, küll ilusa väljanägemisega rõivaesemete rekonstruktsioonides leidub sageli

fantaasiat ja tehnilisi ebatäpsusi.

Eelmise köite ilmumisest möödunud seitsme aasta vältel avaldatud uurimistööd on teinud korrektiive ka keskaegse leiumaterjali dateeringutesse. Varasemast enam on vaadatud Läti suunas: sealse leiumaterjali vanusemäärangute osas andsid nõu latgali 11.–13. sajandi kalmistute uurija Antonija Vilcāne ja keskaegse relvastuse spetsialist Rūdolfs Brūzis, kes kaitses Läti selleaegsete relvaleidude põhjal 2013. aastal oma doktoritöö. Väga oluline tugipunkt nii dateeringute kui ka tõlgenduste osas on ülevaade Läti kagunurga kalmete, iseäranis Augustinišķi kalme kohta (Berga 2007). See matusepaik asub samuti keskaegse Liivimaa idapiiri läheduses ja on, erinevale etnilisele taustale vaatamata, Siksälä kalmele matmiskombestiku poolest, aga ka piirialadel toimunud sotsiaalsete ja kultuuriprotsesside kajastajana väga sarnane.

Hiljutiste uuringute tulemusena on täpsustunud ja konkreetsemaks muutunud keskaegsete relvatüüpide dateeringud, seeläbi ka paljude Siksälä matuste vanusemäärangud, tehes neid seni arvatust hilisemaks. Kuna Siksälä kalmest on saadud rohkesti relvaleide ja matused on tihti üksteisega ajaliselt suhestatud (kõrvuti paiknemine, üksteist servaga riivavad haualaigud jms), pole muutunud arusaamad mitte ainult ümberdateeritud esemete ja nendega seotud matuste, vaid ka mitmete teiste haudade vanuse kohta. Üle on vaadatud ka mõnede teiste leidude vanusemääranguid. Kõige üldisemalt võttes on oluliselt suurenenud 14. sajandi matuste osakaal 13. sajandi arvelt. Seetõttu on mõneti teisenenud arusaamad matmiskommetes ja ühiskonnas aja jooksul toimunud muutuste kohta.

Muutunud on arusaamad kalme varasemast ajaloost. Praegu puudub alus rääkida põletamata surnute matmisest Kalmetemäele enne 13. sajandi algust. Tänu uutele radiosüsinikudateeringutele peetakse kalmistu rajamisaega nüüd varem oletatust oluliselt hilisemaks. Samas ei saa neidki tulemusi pidada lõplikeks: tegemist on vaid teadmiste hetkeseisu kajastusega.[1]

Seega pole käesoleva raamatu ilmumisega võimalused Siksälä kalme väga rikkaliku leiuainese uurimiseks kaugeltki ammendunud. Nii matuste paiknemisel, leidudel kui ka matmiskombestikul rajanevate järelduste puhul on paljuski tegu vaid tõlgenduste ja oletustega, mille kinnitamine või ümberlükkamine jääb edaspidise uurimistöö ülesandeks.

Edasi on võimalik minna paljudes uutes suundades. Kasutamata on võimalused spektraalanalüüsipõhisteks materjaliuuringuteks, mis annavad teavet materjali keemilise koostise kohta. Siksälä kalmele maetute luude isotoopanalüüsid võimaldavad saada teadmisi toitumusest ja toidus leidunud mikroelementidest. DNA analüüsid – juhul, kui seda luudes säilinud on – võiksid anda teavet kalmele maetute omavaheliste sugulussidemete, aga ka inimeste päritolu kohta. Eestikeelse raamatu tegemisel kerkis üha enam esile küsimus etnokultuurilistest oludest keskaegse Läti põhja- ja kirdeosas – Ida-Läti kohalike läänemeresoomlaste, liivlaste ja latgalite vahekorrast ning suhetest aladel, kus veel rooma rauaajal maeti surnuid lõunaeestilikesse tarandkalmetesse. Seega kujutab käesolev ülevaade vaid vaheetappi arheoloogilise uurimistöö lõputus protsessis.

Sissejuhatuse lõpetuseks tänuavaldused raamatu valmimisprotsessis osalenutele: Jaana Ratasele, kes käsikirja kujundas ja küljendas ning jooniseid töötles, tekstiilide alapeatükid toimetanud, käsikirja lugenud ning ka üldisemalt lahkesti abiks olnud Riina Rammole, Allar Haavale, kes tegi arvutijooniste alusmaterjalid ja digitaliseeritud kaevamisplaanidel rajanevad GIS-põhised abimaterjalid juhuleidude analüüsiks, asjalikke märkusi ja nõuandeid lisanud Jüri Peetsile, keeletoimetuse teinud Maarja Valgule ja Enn Veldile, samuti kõigile, kes osalesid monoliitide avamise ja konserveerimise töödes, eeskätt Kristel Kajakule, Mare Sokolovskile, Jaana Ratasele ja Heige Peetsile ning röntgenfotod teinud Andres Vindile. Suur tänu Tartu Ülikooli keskaja ajaloo professorile Anti Selartile, kes andis head nõu kirjalike allikate valdkonnas, ja Tartu Ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete professorile Karl Pajusalule, raamatu tegemisel tehniliste tööde osas abiks olnud Freydis Ehrlichile, Silvia-Kristiin Kasele ja Keiti Randojale, Viivi Ekstale, kelle maa peal on Siksälä Kalmetemägi, Uku Hakile ja Geenart Nagelile Hino külast, Ain Tarrole ning kõigile inimestele, kelle teadmised olid abiks raamatu ning selle proloogi ja epiloogi koostamisel.

Heiki Valk

1 Radiosüsiniku meetod rajaneb süsiniku radioaktiivse isotoobi 14C konstantsel poolestumisajal. Radiosüsinikuaastaid arvestatakse tagasi aastast 1950 (BP, ehk Before Present). Kuna radioaktiivse süsiniku hulk atmosfääris, kust see ladestub elusorganismidesse, pole konstantne, tuleb proovide radiosüsinikuaastatest (BP) kalendriaastatesse ümber kalibreerimisel sellega arvestada. Radioaktiivse süsiniku hulga muutusi atmosfääris on võimalik jälgida ja uurida muiste kasvanud puude aastarõngastesse ladestunud, ühtlase kiirusega laguneva radioaktiivse süsiniku hulga põhjal. Kuna sellealane uurimistöö annab pidevalt uusi teadmisi, muutuvad ka radiosüsinikuaastates esitatud dateeringute kalendriaastates väljendatud tulemused.

1. peatükk

HINO JÄRVE ÜMBRUSE JA MISSOMAA MUISTISED

Vaade Mustjärvele ja Hino järvele põhja poolt. Kalmetemägi asub järvedevahelisel maaribal, endise põllumaa ja metsa piiril, Kirikumägi järvede vahel, enne teekäänakut. Foto: Lui Niilo 2003.
View of Lake Mustjärv and Lake Hino from the north. Kalmetemägi (Cemetery Hill) lies between the lakes, on the boundary of a deserted field and woodland; Kirikumägi (Church Hill) is situated between the lakes, before a curve in the road.

HINO JÄRVE ÜMBRUSE JA MISSOMAA MUISTISED

Võrreldes Eesti kagupoolseima nurga enam kui viieteistkümne tuhande aasta pikkuse ajalooga alates jää taandumisest on kirjalikes allikates kajastuv aeg silmapaistvalt lühike. Terviklikum üldpilt selle ala asustusest peegeldub neis alles alates 1560. aastatest, kuid meie teadmised on, iseäranis maarahva igapäevaelu osas, kuni 18.–19. sajandini väga kasinad. Peamine teabeallikas Rootsi aja lõpust varasema mineviku kohta on arheoloogiapärand, eeskätt kalmed ja asulakohad, aga ka teised muistised ja juhuleiud.

Läbi aegade on Eesti asustuspilt rajanenud kohalike asustuspiirkondade võrgustikul. Maa kagupoolsete äärealade muistse asustusvõrgustiku üks keskseid piirkondi paikneb Hino järve idaotsa ümbruses. Siin leiduvatest muististest (jn 1) on tähtsaim ja tuntuim Kalmetemägi, mis asub Misso alevikust ligi 2 kilomeetrit lõuna pool Siksälä (katastrinimetuse järgi ja kirjakeelestatult Siksali-Veski) talu maal.

1.1. Maastik ja loodus

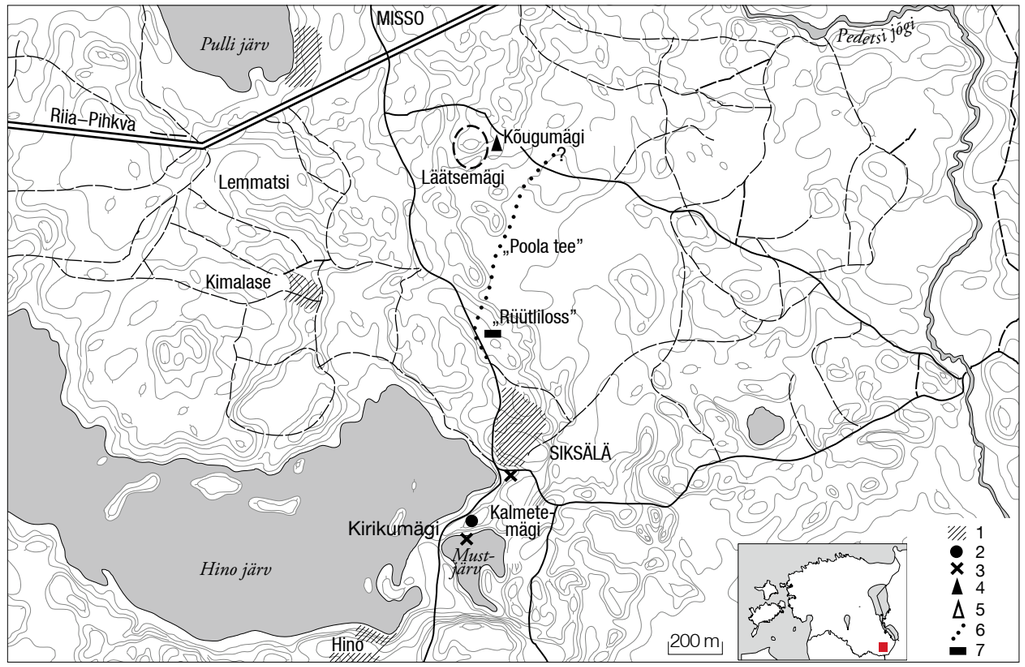
Hino ja Pulli järve ümbrus moodustab küllaltki selgete looduslike piiridega asustuspiirkonna, mille tuumikala on järvede ümbruses. Põhjas piirneb Hino–Pulli asustusala väikeste järvede, soode ja metsade vööndiga, idas Pedetsi jõe madalikuga ja läänes Kuura jõe, s.t Vaidava jõe ülemjooksu äärsete metsadega. Lõunas, Hino järvest ligikaudu 2 km lõuna pool Rammuka küla taga praeguse Eesti–Läti piiri lähedal algab suur liigniiske ning asustamata võsa- ja metsaala. Hino–Pulli asustuspiirkonna jaoks oli muinasajal peamine kaugsuhtlustee Pedetsi jõgi, mis jääb Siksälä taludest 2 km ida poole. Pedetsi kaudu oli piirkond seotud Aiviekste jõega, selle ja Lubāna nõo kaudu Väina ehk Daugava jõega. Teine suurem, juba muinasaja lõpusajanditel tähtis kaugliiklussoon oli Pihkvat, Irboskat ja Alūksnet ühendav maismaatee umbes 15 kilomeetrit ida pool.

Hino–Pulli asustuspiirkond paikneb Haanja kõrgustiku, Eesti kõrgeima piirkonna kaguosas. Kui kõrgustiku keskosa on väga künklik ja vahelduva reljeefiga, siis Missomaal, nagu mujalgi selle kagupoolsel servaalal, valdavad kergelt lainjad ja üksikute küngastega maastikud. Missomaa keskne veekogu on Hino järv ehk Valgjärv, varem tuntud ka Pugola (või Pugula) järvena (EJ 1968, 51–54). Hino järv on ümbruskonna suurim, ligi 200 hektari suurune. Selle vahetus läheduses, teisel pool praegust Misso–Alūksne maanteed, asub väike Mustjärv. 1638. aasta Rootsi maarevisjonis kirjeldatakse Pugola järve järgmiselt: „*Suhr Pukkull* – pool miili pikk ja hea veerand lai, asub heinamaal, mis on ümbritsetud mägedega, ilma erilise väljavooluta, kalarikas, aga halb kala püüdmiseks" (Revisjon 1638, 159). Vanim kaardimaterjal piirkonna loodusoludest ja asustusest pärineb 1681.–1684. aastast (jn 2, 3).

Veel 19. sajandi keskpaiku olid praegune Hino järv ja Mustjärv omavahel ühendatud ning moodustasid ühe suure järve, kust väljavool oli Kuura jõkke (EJ 1968, 51). Ühtne Pugola (*Purgula* ja *Pugula*) järv on kujutatud nii Ludwig August Mellini atlases (1798) kui ka Carl Gottlieb Rückeri 1839. aasta Liivimaa kaardil. Praegused kaks järve on tekkinud 1860.–1870. aastatel, pärast seda, kui mõis kaevas äravoolukraavi Mustjärvest Pedetsi jõkke ja vee alla laskis (Võrumaa 1926, 404). Pärimuse järgi kaevasid kraavi saarlased või poola vangid.[1] Teiste andmete järgi olevat kraav kaevatud 1847. aastal (Niilo 2013, 37). Uue äravoolukraavi kaevamise tõttu olevat veepind langenud ligi kahe meetri võrra ja vooluvete edaspidise uuristuse tulemusena veel poolteist meetrit (samas; EJ 1968, 51).

Suulise pärimuse järgi oli veetase enne järvede allalaskmist praeguse eralduskoha piirkonnas sedavõrd kõrge, et kevadise suurvee ajal uppus seal läbimineku katsel hauakohta mees koos hobusega.[2] Siiski peab suurjärv olema suhteliselt hilise tekkega, sest 1680. aastate rootsiaegsel kaardil

1 Poolakatest rääkis Madis Sokk (s 1916), Kimalase k, Pursi t, saarlastest Geenart Nagel (s 1951, Hino k, Väiku-Andri t).
2 Andmed Uku Hakilt (Hino k) ja Kalju Tarro märkmetest (kuuldud Osvald Reedolt 10.2.1972).

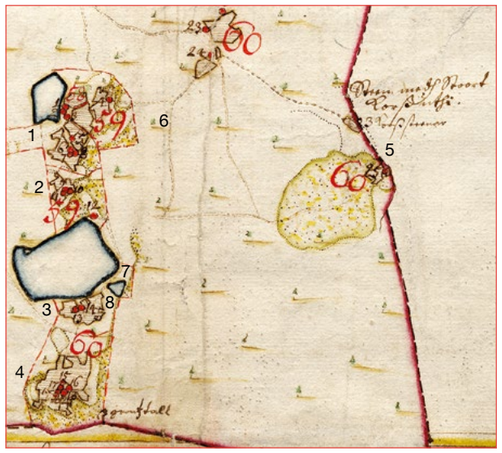

Jn 1. *Arheoloogiapaigad Hino ja Pulli järve ümbruses. 1 – asulakoht, 2 – kalme, 3 – õietolmuproovi võtmise koht, 4 – linnamägi, 5 – pühapuude asukoht, 6 – „Poola tee" ase, 7 – pärimusliku rüütlilossi ase.*

Fig. 1. *Archaeological sites at Lake Hino and Lake Pulli. 1 – settlement, 2 – cemetery, 3 – site of pollen sampling, 4 – hill fort, 5 – site of the sacred grove, 6 – site of the 'Polish' road, 7 – site of the 'knights' castle'.*

Jn 2. *Asustus Eesti kagunurgas 1681–1684 (EHA 308: 2: 177).*
Fig. 2. *South-eastern corner of Estonia in 1681–1684.*

Jn 3. *Asustus Hino ja Pulli järve ümbruses 1681–1684. Külad: 1 – Lemmatsi, 2 – Kimalase, 3 – Hino, 4 – Rammuka, 5 – Kiviora; muistised: 6 – Kõugumägi, 7 – Siksälä Kalmetemägi, 8 – Siksälä Kirikumägi.*
Fig. 3. *Settlement units and monuments around Lake Hino and Lake Pulli in 1681–1684.*

on Hino järv ja Mustjärv kujutatud eraldi. Tee lõunasse, praeguste Hino ja Rammuka külade poole, kulges siis kahe järve vahelt – nüüdse maantee asukohas (jn 3, 4). Ka Rootsi 1638. aasta maarevisjon mainib Vastseliina lossialal järvesid, mille nimed on *Walg Jerw* ja *Must Jerw* (Revisjon 1638, 159).

1.2. Muistised ja uurimistööd

Hino järve ümbruses on mitmeid arheoloogilisi paiku (jn 1, 4). Siksälä talu maal asuvad muinas- ja keskaegne kalme ning pärimuslik kirikuase koos sealse matusekohaga. Muistne asulakoht on teada Siksälä, Hino ja Kimalase külast; asulakoht ja oletatav kalme on ka Pulli järve kagukaldal. Missost umbes kilomeeter kagu poole Kõugumäele on tahetud ehitada linnust. Pärimus kõneleb läheduses olnud vanast teest ja rüütlilossist, samuti suurte puudega pühapaigast.

1.2.1. Asulakohad

Muistse asustusloo uurimise seisukohalt on keskse tähendusega asulakohad – paigad, kus inimesed on kunagi elanud. Neis kohtades olnud hoonetest ning seal toimunud argielust annab tunnistust kultuurkiht – inimtegevuse jälgi sisaldav pinnas. Enamasti on tegemist ümbritsevast tumedama mullaga, milles leidub savinõukilde, põlenud kolde- ja ahjukivide tükke, loomaluid ning muid elamise käigus maha pudenenud esemeid. Kunagise elu jäljed on tänaseks saanud arheoloogiliste leidude tähenduse.

Siksälä asulakoht paikneb Siksälä taludest läände jääval tasasel maal, Hino järve ja Mustjärvest Pedetsi jõkke jooksva oja vahel (jn 1, 4).[3] Veel 1990. aastatel olid siin põllud. Kultuurkihti leidub umbkaudu 150 × 200 m suurusel alal Missost Alūksnesse viiva, alevist umbes 1,5 kilomeetrit lõuna pool kaheks hargneva tee harude vahel. Tee hargnemiskohast on asula ulatunud veel sadakond meetrit üle Kiviora tee ida ja kirde poole, kuid seal on pinnas 1970. aastate maaparandusega segamini pööratud. Enne maaparandust olevat siin olnud eri suurusega kivivaresid.

Kui asulakoht oli sovhoosi ajal künni all, tuli siit nähtavale rohkesti savinõukilde, samuti põlenud kivitükke. 1986. aastal tehti asula kaguosas (jn 4: 1) väiksemad kaevamised (Лауд, Пеэтс 1988, 422). 48 m² suuruselt alalt saadud kaevamisleiud (AI 5763) näitavad, et siin on elatud ja tegeletud ka raua sulatamisega. On märkimisväärne, et kaevamistel ei leitud sulatusahjude õhutusdüüside tükke. Seniste uuringute põhjal puuduvad düüsikatked just varastes, I aastatuhande esimese poole rauasulatuskohtades (Peets 1997, 58).

3 Kultuurimälestiste riiklikus registris mälestis number 13601.

Kuigi kaevamised ei andnud väga palju uut teavet, sest kultuurkiht oli valdavalt läbi küntud, leiti kaevandi põhjast koreda, kivipurrulise koostisega tekstiilkeraamikat, mis osutab asustuse algamisele juba rooma rauaajal. Leiti ka vanemast rauaajast pärinevaid rauasulatusjälgi (lisa I). Puutumata kultuurkihti oli kaevandi alal säilinud vaid mõne sentimeetri paksuselt põhjaliiva peal ning mõnes sügavamas lohus. Tekstiilkeraamika järgi otsustades ei olnud asula lõunapoolne osa, mis paikneb Mustjärve suunas langeval nõlvakul, kasutusel kauem kui I aastatuhande keskpaigani pKr. Hilisemal ajal on asula laienenud põhja suunas. Asulakoha põhjapoolsest osast on küntud põllult korjatud peamiselt 11.–12. sajandisse, hilisrauaaega kuuluvat kedrakeraamikat (AI 5763: 5), kuid selleaegseid savinõukilde saadi ka asulakaevandist. Põllult leitud savinõukildudest on kedranõude tükke ligikaudu kaks kolmandikku.

Teine asulakoht paikneb Hino järve kagukaldal Hino külas Tuvi talu aiamaadel järve kaldanõlvakul. Kunagisest elupaigast annab siin tunnistust tume kultuurkiht. 2004. aasta proovikaevamistel (2 m²) oli tegemist valdavalt erodeerunud pinnasega, kusjuures segatud ja künni toimel nõlva mööda alla valgunud kihi paksus ulatus kuni 1,2 meetrini. Aiamaadelt korjatud ja proovikaevamistel saadud savinõukillud (AI 6309; TÜ 1231; TÜ 1318) pärinevad eri aegadest. Varaseimad rauaaegsed leiud on punaka värvusega ja võiksid kuuluda I aastatuhande teise veerandisse või keskpaika. Leidub ka viikingiaegseid kilde ning asula on jätkuvalt kasutusel püsinud hilisrauaajalgi. Kindlalt keskaega kuuluvaid leide saadud ei ole, kuid varauusaegsest elust järve ääres annavad tunnistust hallist savist ja rohelise glasuuriga Vene välipudeli tükk Liivimaa sõja (1558–1583) ajast ja 16.–17. sajandile iseloomulikud kolmnurkselt tagasipööratud servaga nõude tükid. 1680. aastate kaartide järgi oli praeguste talude piirkonnas siis samuti kaks talu (jn 3: 3). Väike kultuurkihilaik I aastatuhandele iseloomulike savinõukildudega (TÜ 1319) on leitud ka Hino küla südamest ligikaudu 200 m lääne pool. Arvatavasti on Hino asulakohas elatud järjepidevalt alates rauaajast kuni tänapäevani – looduslikult on paik selleks igati sobiv.

Väheseid rauaaegsele ja keskaegsele asustusele viitavaid savinõukilde (TÜ 1357: 1–29) on saadud ka Hino järve kirdekaldalt Kimalase külast – piirkonnast, kus 1680. aastatel oli neli talu (jn 3: 2). Hino ja Pulli järve ümbrusest on asustusjälgi veel Pulli järve lõunakaldalt. Seal on Misso vana koolimaja ja internaadi vahelt leitud tumedaid savinõukilde, mis võiksid kuuluda I aastatuhande teise poolde (AI 5960). Nimetatud ajast näib pärinevat üks nivendiga kild (AI 5961) Pulli järve ja Misso–Tsiistre tee vahelt. Samast aiamaadelt on korjatud veel tõenaoliselt keskajast pärinevat keraamikat.Aiamaadelt suurteest lõuna pool on korjatud 16.–17. sajandi keraamikat (TÜ 2133).

1.2.2. Kalme Kalmetemäel

Siksälä kalme asub Siksälä talu maal, kahel Hino järve ja Mustjärve äärsel kõrvuti oleval mäekünkal, mis paiknevad kirde–edela-suunalise seljandiku kõrgematel otstel. Varasemates trükistes on nii talude kui ka matusepaiga jaoks kasutatud kirjakeelestatud Siksali nimekuju. Seljaku kirdepoolset otsa tunneb kohalik rahvas Kalmetemäe nime all, edelapoolset mäeküngast peetakse aga paigaks, kus olevat kunagi olnud kirik. Kuna kahe künka vahelisse nõokohta, mida läbib Mustjärve äärde viiv metsatee, ja nähtavasti ka edelapoolse künka madalamasse, kirdepoolesse otsa maetud ei ole, võib kõnelda ka kahest kõrvuti olevast eraldi matusepaigast. Kalmekohad on riikliku kaitse all ühe muistisena.[4] Poolsaaretaolise kõrge künkaga lõppeva seljaku lõunaotsast Lätimaa, aga ka Hino ja Rammuka küla poole jääb soine madalam ala, kus asub Hino järve ja Mustjärve ühendav kraav (jn 4).

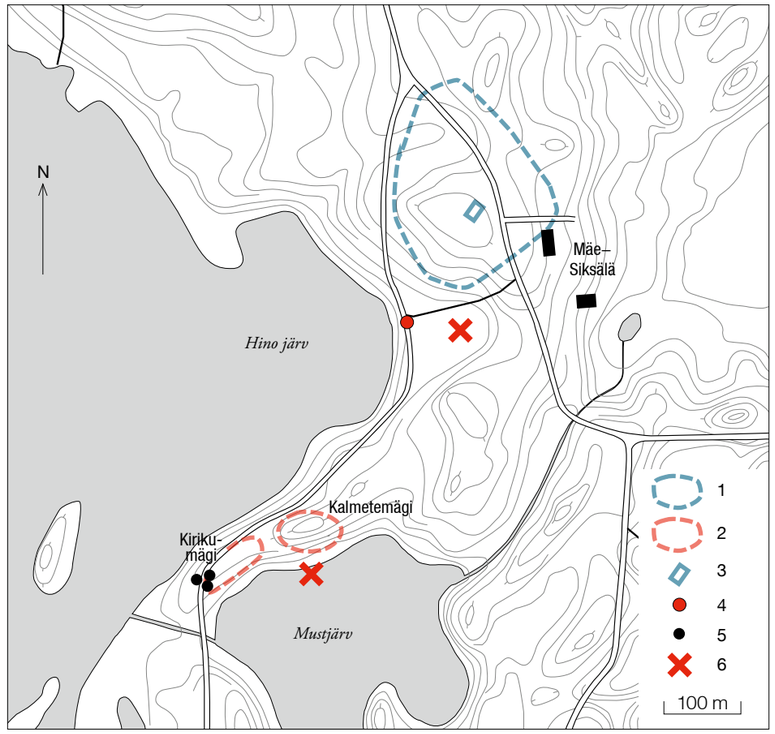
Siksälä Kalmetemägi ehk *Kalmõtõmägi*, kujutab endast võrdlemisi selgepiirilist, 50–60 m läbimõõduga küngast (jn 4: 2; jn 5–7), mis paikneb kunagise suurema põlluala järvedeäärses, madalamas servas. Künka piirid on väga selged läänes, loodes, lõunas ja kagus, kus maapind laskub vastavalt Hino ja Mustjärve poole, aga ka põhja suunas. Piki kalmistu loodeserva kulgeb Misso–Alūksne maantee, mis on ehitatud pärast Hino järve allalaskmist 19. sajandi teisel poolel, kuid järgib rootsiaegsel kaardil märgitud teekohta. Enne praeguse järveäärse tee tegemist käidi Missost Rammukale ja edasi Alūksnesse ida poolt Mustjärve.

Kalmetemäe lae suhteline kõrgus teepinnast on umbes 6 meetrit ja järvede tavalise suvise veetaseme suhtes ligikaudu 7 meetrit.[5] Praeguseks on aastatel 1980–1993 läbi kaevatud ja buldooseriga kinni aetud kalmeosa pinnareljeef mõneti teistsugune kui enne uurimistöid: järvepoolsel küljel on maapind tasasem ja laugem ning ümar künkatipp ei joonistu enam sedavõrd selgelt välja nagu varem.

Põlvest põlve edasi antud juttude kohaselt pärineb kalmistu Rootsi ajast: Hino järve ääres kõrgel kaldapervel asusid „rootsiaegsed" kääpad (proloog: 4). Mainitud on ka Rootsi sõja eelset aega: *Hino järve otsah Siksäla krundi pääl olli surnuaid. [---] Rohkem Mustjärve poole too surnuaid om. Too om enne Rootsi sõta* (proloog: 16). Kohalike jaoks on paik olnud tähtis ja tuntud. Jaan Jungi kirjakogus olev,

4 Kultuurimälestiste riiklikus registris mälestis number 13611.

5 1970. aastatel tõsteti järve veepinda, väidetavalt 1,5 m võrra, järgnevatel kümnenditel on see taas mõnevõrra langenud.

Jn 4. *Siksälä muistised. 1 – asulakoht, 2 – kalmed, 3 – kaevand, 4 – säilinud ristipedajas Surnupetäi, 5 – hävinud ristipuud, 6 – õietolmuproovi võtmise kohad.*
Fig. 4. *The monuments of Siksälä. 1 – settlement, 2 – graves, 3 – trench, 4 – pine with cross-marks, 5 – perished trees with cross-marks, 6 – pollen sampling sites.*

1895. aastast pärinev teade mainib kalme hoidmist veel oleviku vormis: kahe järve vahel on *matus „Kalmede mägi", keda rahvas veel kui püha kohta alal hoiab* (proloog: 2).

Enne arheoloogilisi kaevamisi oli Kalmetemäel, peamiselt künka Hino järve poolsel läänenõlval 43 madalat kääbast, mille läbimõõt oli enamasti 2–2,5 meetrit (jn 5; 48). Kääbaste kõrgus ulatus 50–70 sentimeetrini, kuid paljud neist eristusid ümbrusest vaid vaevu ja tulid ilmsiks alles kalmeala nivelleerimisel. Kohati paistis kuhjatiste servadest välja raudkive. Kuna enamik kaevatud ala on olnud hobusekünni all, olid kääpad ilmselt kõrgemad, kuid siiski mitte nii kõrged, et see oleks takistanud maa põlluks tegemist. Samas võib osa kääpaid olla kündmise tagajärjel ka täiesti hävinenud. Asjaolu, et idapoolsemad kääpad olid üldiselt väiksemad, võib tuleneda suurematest künnikahjustustest. Künka põhja- ja idanõlval kääpakuhjatisi ei olnud, kuid samas on matusedki seal suhteliselt hilised ning suurem osa neist pärineb ajast, mil haudu kääpaga enam ei tähistatud.

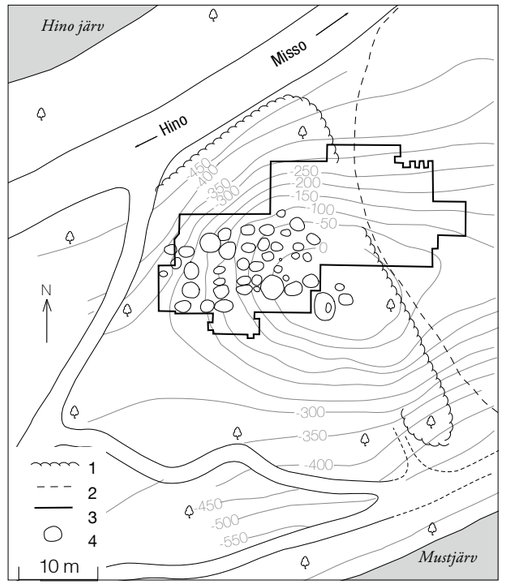
Kalme kündmine algas nähtavasti tsaariaja lõpul. Kirikuaseme ja vist ka kalme kohta öeldakse 1906. aastal, et *tedä viil seeni maani ütsgi adõr üles ei olõ kündnü* (proloog: 4). 1918. aastal jõudis Eesti Rahva Muuseumi kogum kündmisel leitud esemeid. Need leiud, sealhulgas kukla tagant pronksist kooguga kinnitatud rinnakee, spiraalkäevõrud, sõrmus, vöökett, kuljus ja riidetükid „mis õhu käes tolmuks pudenesid" (AI 2511: 1–11), pärinevad ühest rikkast naisematusest.[6] Eesti Rahva Muuseumi leiukataloogi kohaselt „olnud kooljal pikad juuksed". 1922. aastal märgitakse Vastseliina kihelkonna arheoloogilises kirjelduses, et ainult Kalmetemäe keskkoht on üles kündmata (Karopun 1922, 38). Viimase sõja eelsel ajal oli hobusekünni all kogu mägi, välja arvatud praegugi suure metsaga kaetud serv Mustjärve-poolses küljes.[7] Kündmise käigus päevavalgele tulnud luid mainivad mitu pärimusteadet (proloog: 5, 14, 15). Kalmetemäe idaserv on olnud põllu all ka traktorikünni ajastul, seda veel kaevamiste alguseski 1980. aastal (jn 30) ning ka kohapealses pärimuses on säilinud mälestusi 1920. aastate teisel poolel künkalae idapoolse osa kündmisel leitud rõivajäänustest.[8]

Aastatel 1980–1988, 1990–1991 ja 1993 toimusid Kalmetemäel arheoloogilised kaevamised, mille käigus uuriti

6 Kataloogis matus 280. Esemeid ei leidnud Siksälä talu elanikud, vaid talu põllumaid kasutav rentnik. Siksälä talu maade pärija, Kalmetemäe maaomaniku Viivi Eksta (s 1933) teade 11.10.2014.

7 Viivi Eksta lapsepõlvemälestused.

8 Andmed: Geenart Nagel (s 1951), Hino k, Väiku-Andri t < Aliide Nagel (sama talu; 1960. aastad).

Jn 5. *Siksälä Kalmetemägi. 1 – võsa piir (1980. a), 2 – ühismajandi aegne haritava maa piir, 3 – kaevandi piir, 4 – kääpad.*
Fig. 5. *Siksälä Kalmetemägi (Cemetery hill). 1 – border of bushland (in 1980), 2 – border of land cultivated in the Soviet period by local state farm, 3 – border of the excavated area, 4 – barrows.*

Jn 6. *Vaade Kalmetemäele loodest. Foto: Silvia Laul.*

Jn 7. *Vaade Kalmetemäele põhjast. Foto: Heiki Valk 1985.*
Figs. 6, 7. *Two views of the Siksälä Cemetery: from the northwest and the north.*

läbi umbes 75–80% kalmistust (jn 5) – kokku 1057 m² suurune ala. Töid juhendas ja dokumenteeris Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi vanemteadur Silvia Laul, keda abistas konserveerimislabori juhataja Jüri Peets. Kaevajateks olid peamiselt Misso kooli õpilased ja Tartu Ülikooli ajalooüliõpilased. Kaevamised võeti ette eesmärgiga saada uut teadmist Kagu-Eesti noorema rauaaja laibamatustega kääbaskalmistute kohta – seni oli niisugust, 11.–12. sajandi matuseid sisaldanud muistist uuritud vaid 1977. ja 1978. aastal Lindoras (Лаул 1978; 1979). Põhjust kaevamisteks just Siksälä talu juures andsid varem siit kündmisel saadud märkimisväärsed leiud, sealhulgas eelpool nimetatud naisematus käevõrude, rinnakee ja rõivajäänustega.

Siksälä Kalmetemäe järjepidev uurimine lõppes 1993. aastal teaduskorralduses ja teaduse rahastamises toimunud põhjalike muudatuste tõttu. Seni on läbi kaevamata Kalmemäe kagupoolne ehk Mustjärve-poolne, metsaga kaetud osa, mis hõlmab enamikku mäelae tipust. Kuivõrd kaevamata on suurem osa kunagisest mäelaest, võiksid just siin paikneda kalme varaseimad matused. Matuseid võib veel leiduda ka mäekünka lõuna- ja edelaservas. Ka künka läänepoolses, s.t teepoolses servas matused jätkuvad. Siin jäi läbi kaevamata osa ühest kääpakuhjatisest (jn 5) ning paljandusid osaliselt vähemalt kolme haua kontuurid. Neid matuseid ei hakatud avama, sest nad jäid kaevandiks mõõdetud alast enamikus välja. Maapinna languse tõttu ei saa sellesse suunda jäänud matmisala olla enam kuigi suur. Tõenäoliselt on kalmistu serv kätte saadud loodes, kus läbiuuritud ala servas matuseid enam ei leidunud ning edasine mäenõlv on matmiseks liiga järsk. Põhja suunas võib matmisala veel jätkuda varasemale tasasele põllualale. Arvatavasti lõpeb matmisala kaevandi kirde- ja idaservas, kus uurimistööde käigus enam luustikke ei leitud.

Kokku on Kalmetemäelt andmeid 304 matuse kohta.[9] Kaevamiste käigus leiti Siksälä kalmelt nii laiba- kui ka põletusmatuseid. Varaseimad matused kujutavad endast põletushaudu ja osa neist on hilisemate laibahaudade kaevamisega täiesti segatud. Kaevamistel ilmnes, et Kalmetemäel on olnud lisaks kalmele veel rauasulatuskoht (lisa I). Matmise algusaeg on mõneti ebaselge, sest kalmeleiud muutuvad arvukaks alles alates 11. sajandist. Leidude põhjal on matusepaik olnud järjepidevalt kasutusel kuni 15. sajandi teise pooleni. Alates 13. sajandist on mäele maetud valdavalt põletamata surnuid, kuid kuni 15. sajandini tuleb ette ka põletusmatuseid. Üksikud hilisemad järelmatused pärinevad 17. ja 18. sajandist või isegi 19. sajandi algusest.

1980. aastatel ja 1990. aastate algupoolel Eesti arheoloogias kaevatavat pinnast ei sõelutud – sõela hakati pärast pikemat vaheaega kasutama alles 1990. aastate keskel. 2013. aastal toimusid kalme läbiuuritud osas väiksed prooviuuringud, et kontrollida, kui suur osa pealmistes pinnasekihtides olnud, valdavalt põletusmatustega seotud leidudest võiks kaevamistel olla leidmata jäänud. Läbi sõelutud 5 m³ pinnasest kogutud leidude (AI 7294) põhjal ilmneb, et kuigi kaevati peamiselt väikeste kühvlitega, võivad kaod väiksemate

9 Matuste numeratsiooni põhimõtetest on lähemalt juttu teise peatüki alguses.

Jn 8. Kääpad enne kaevamist 1984. a kaevandi alal. Vaade lõunast. Foto: Silvia Laul.
***Fig. 8.** Barrows on Kalmetemägi before the excavations of 1984.*

Jn 9. Ristipuu Missosse viiva tee ääres Hino järve kaldal. Fotod: Silvia Laul 1984 ja Heiki Valk 2014.
***Fig. 9.** Cross-tree at Lake Hino at the road to Misso.*

Jn 10. Ristid Hino järve äärse ristipuu tüvel. Foto: Silvia Laul 1984.
***Fig. 10.** Crosses on the trunk of a cross-tree at Lake Hino.*

savinõukildude osas olla märkimisväärsed. Leidmata on arvatavasti jäänud ka osa põlenud luid ja põletusmatuste panusteks olnud esemeid ning nende katkeid. Et saada kätte osagi mullahunnikutesse sattunud metall-leide, tehti 2014. aasta kevadel läbikaevatud ja tagasi täidetud kalmealal järeluuringud koostöös Jõgevamaa Detektoristide Klubiga. Detektoriuuringute käigus saadi kokku ligikaudu viiskümmend metall-leidu, enamasti küll väikesed ilmetud pronksi- ja rauakatked (AI 7295). Arvestades läbi kaevatud ja buldooseriga kaevandisse tagasi aetud pinnase mahtu ning metallidetektori töösügavust, mis on väiksemate esemete puhul 10–15 cm, võiksid järeluuringute leiud moodustada ehk kuni kolmandiku kaevamistel leidmata jäänud metallasjadest.

Kalmega on kaude seotud sellest umbes 300 m põhja pool kasvav ristipuu (jn 4: 4, 5; 9) – Surnupetäi, mille tüvel on kinnikasvanud ristimärgid praegu vaid vaevu aimatavad (jn 10). Kümmekond ristipuud oli Kirikumäe kõrval teekurvi kohas (proloog: 24, 25), kuid need on tee laiendamisel maha võetud. Kagu-Eestis püsis komme peatada teel kalmistule matuserong ja lõigata teeäärse puu tüvesse ristimärk kuni 20. sajandi algupoole või keskpaigani; mõnedes Võrumaa kihelkondades elab traditsioon praegugi (Kõivupuu 1997; Valk jt 2014, 240–242). Üldiselt seletab pärimus puutüvesse risti lõikamist sellega, et surnu hing jääb puusse ja et tüvesse lõigatud rist aitab ära hoida kodukäijaks tule-

mist, kuid Siksälä ristipuudel neid tähendusi praegu ei mäletata. Ristide puutüvesse lõikamise komme lõppes Misso piirkonnas sõjajärgsel ajal, kui hobuste asemele tulid autod. Viimased ristid tehti 1960. või 1970. aastatel.

1.2.3. Kirikuase ja kalmistu Kirikumäel

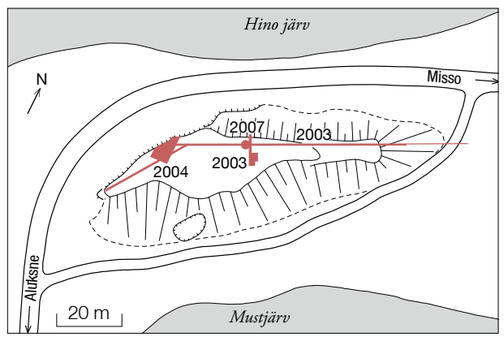
Kalmetemäest vahetult edela pool algab Hino ja Mustjärve vahelisel alal umbes 150 meetri pikkune seljak, mis on järvepinna suhtes 7 m kõrgune. Seljak jääb Misso–Alūksne maantee idaküljele (jn 4: 3; jn 11; 12). Selle tasane pealispind on kõrgendiku laiemas, edelapoolses osas säilinud 16–20 m laiuselt. Enne veetaseme allalaskmist järvedes ja praeguse maantee ehitamist oli künkaneemik kolmest küljest piiratud Hino ehk Pugola järvega. Pärast vee allalaskmist ja enne teelaiendust möödus mäest mõlemalt poolt väike hobusetee.

Pärimuses on palju juttu künkal olnud puukirikust. Lugusid Hino järve ja Mustjärve vahel olnud pühakojast on talletatud Vastseliina kihelkonna eri paikadest. 19. sajandi lõpul peeti kirikuaset koos kalmega *rootsi rahva* omaks ja ümbruskonna kõige vanemaks pühapaigaks. Siin olnud üks Vastseliina kihelkonna kolmest kõige vanemast kirikust (proloog: 4). Kõneldud on ka kahest kirikust (proloog: 21), samuti hävinud, kolme uksega telliskirikust, kusjuures uksekoha juures kaevates olevat leitud vaskhinged.[10] Kirikut on nimetatud katolikuaegseks (proloog: 10), poolaaegseks (proloog: 1) või rootsiaegseks (proloog: 7). Mälestusi kiriku varemekivide äravedamisest kajastavad kaks ülestähendust, 1852. ja 1853. aastal sündinud jutustajatelt: *Ma mäletä veel, kuis noo' kivi' är' veeti tee peale* (proloog: 8) ja *[kui] ma väike olli, sis olliva viil varemegi sääl, näi esi oma silmägä* (proloog: 12). Võib arvata, et esimene teade puudutab Kirikumäest mööduva teelõigu ehitamist.[11] Mõlemad teated toetavad vastastikku üksteist, kusjuures viimases leiduv jutustaja määratlus oma vanuse kohta viitab sellele, et tõenäoliselt ei saanud varemete hävitamine toimuda enne 1860. aastate algust. Enne kraavi kaevamist ja järvede allalaskmist ei olnud tee ehitamine võimalik. Kui Kirikumäge teekruusa võtmisega lõhuti, olla leitud sealtki rohkesti luid (proloog: 8).

Kirikule viitavad kaude veel jutud, mille kohaselt leiti eelmisel Eesti ajal Kalmetemäe-taguse põllu kündmisel kirikuriistadega täidetud raudkast (proloog: 17).[12] 1927. aasta kogumismaterjalid mainivad Siksälä talu maal olevat vundamendisarnast, telliskivideta kivistikku, mida on arvatud papi maja asemeks (proloog: 7). Tegemist võib olla kivivare rahvapärase tõlgendusega, mis rajaneb pärimusel läheduses olnud kirikukohast, kuid välistada ei saa sedagi, et tõlgenduse taga on põlvest põlve kandunud mälestused kiriku juures teenistusi pidanud vaimulikust.

Rahvajuttude järgi hävinud kirik sõjas või Rootsi sõjas (proloog: 4 ja 5).[13] Viimane nimetus tähistab Põhjasõda, mille sündmused Eesti toimusid aastail 1700–1710 ning tõid kaasa maa ülemineku Rootsi alt Venemaa valdustesse. Üks teade räägib Rootsi kirikust, mis hävitati sõjas ja mille varad peideti raudkastidega Mustjärve (proloog: 15).[14] Kõneldud on ka järve põhja vajunud kirikust.[15] Väga palju on räägitud ja jutustatakse praegugi järves olevast kirikukellast, mis seal vahel heliseb. Sealjuures mainivad vanemad, aastatest 1873, 1895 ja 1906 pärinevad teated, kella uppumist Hino järve. Neis teadetes kajastub olukord, kui vesi ei olnud veel alla lastud ja tegemist oli ühe järvega. 1922. aastal on küngast, kus asunud kirik, nimetatud saareks: *Kalmõhtõ (mägi) saar' musta ja valgõ järve vaihõl* (proloog: 5). Suure kella uputanud järve sõja ajal vaenlased;[16] kell olevat peidetud järve sõja ajal või kukkunud sinna koos torniga.[17] Kiriku- ja kellapärimus on arvukas ning variatsioonirohke (proloog). Läbi aegade on üles tähendatud mitmeid teateid järvest kostvast kellahäälest. Kell helisevat kas sageli või selge ilmaga. Kella võib kuulda ka siis, kui ilm muutub (proloog: 1, 3, 12), pühade-eelsetel öödel – jaaniööl või uusaastaööl ja enne teisi pühasid[18] – või süda-

10 Andmed: Viivi Eksta.

Jn 11. *Kirikumäe plaan kaevatud aladega*
Fig. 11. *Plan of Kirikumägi (Church Hill) with the excavation trenches.*

11 Tee-ehituse seisukohast oli kivide teekohale vedamine igati otstarbekas, sest pärast järve allalaskmist vajas pehme pinnas täitmist.
12 Kirikuriistade leidmisest rääkis 2004. aasta kaevamiste ajal ka keskealine naine Rammuka külast.
13 AES MT 117, 9/10 (11): 1 – 1932; H II 74, 543/547 (1:1) (1906).
14 RKM I 2, 355 (b): 2 (1957).
15 ERA II 160, 142/143 (57) (1937).
16 RKM I 2, 355 (b):1 (1957).
17 Kohalik pärimus Hino külast, kuuldud 2003.
18 Kohalik pärimus Hino külast, kuuldud 2003.

ööl.[19] Vanad jutud räägivad kellahelina kuulmisest nii olevikulises võtmes, praegugi ette tulla võiva võimalusena, kui ka minevikus toimununa. Mitu teadet märgivad, et kell olevat lõpetanud helisemise pärast seda, kui ta kalameeste võrku või noota sattus (proloog: 3 ja 18).

Uppunud ja vee all helisevast kirikukellast kõneldakse Lõuna-Eestis mitmel pool – isegi niivõrd palju, et selliseid lugusid on arvatud omaette muistenditüübiks. Kuigi näiliselt mütoloogilise või mütologiseerunud sisuga, võib kellapärimusel olla kindel ajalooline tagapõhi: see võib viidata suurematele kabelitele, millel oli oma kirikukell. Kellade peitmine vanade sõdade ajal kajastub ka kirjalikes allikates. Tartus tegutsenud jesuiitide 1586. aasta tegevusaruandes kirjutatakse, et talupojad on veest välja toonud jõkke uputatud kirikukella „kindlas lootuses, et see hakkab pärast pikaajalise sõjakära vaibumist jälle katoliku jumalateenistust teenima" (Kurtz 1925, 38). Samas mainitakse teistki kella, mille eestlased „ketserite ja moskoviitide pärast" sügavale maasse matsid ja jesuiitide mõisakiriku jaoks üles kaevasid.

Pärimuslood kirikust Hino ja Mustjärve vahel on Vastseliina kihelkonnas oma rohkuselt ja värvikuselt võrreldavad nendega, mis räägivad Tabinas ja Kirikumäe järve ääres olnud kirikutest. Tabinasse ja Hagujärvele (praegune Kirikumäe) juba Liivi sõja alguses rajatud õigeusu kirikute olemasolu kajastub Petseri kloostrile 1561. aastal Liivimaal kuulunud maade loendis (Трусман 1897, 39–41). Suulise traditsiooni suur hulk viitab sellele, et Hino ja Mustjärve vahel on olnud tegemist keskse ja laialt tuntud kabeliga.

Kirikumäge on peetud vaimudega seotud kohaks ja paik on pimedal ajal möödujates kõhedust tekitanud. Koolilapsed kartsid sealt õhtul mööda minna (proloog: 17, 22, 23, 29).

Et saada teada, kas arvukatel pärimuslugudel on tõepõhi all, tehti pärimuses kirikuasemeks peetud künkale 1985. aastal, Kalmetemäe kaevamise ajal väike, kuni 40 cm sügavune proovikaevand. Matuseid küll ei leitud, kuid segatud pinnases oli üksikuid inimluude kilde, samuti joonistus välja sissekaeve piirjoon. Veidi suuremas ulatuses uuriti mäge 2003. ja 2004. aastal (TÜ 1230: 1–62; TÜ 1317: 1–280).[20] 2003. aastal kaevati kirikukohta otsides mäelaele teega paralleelne 100 m pikkune ja 40 cm laiune tranšee ning tehti mäe keskossa 9 m² suurune proovikaevand. Järgmisel aastal uuriti läbi 32 m² suurune ala piirkonnas, kus eelmise aasta mündileiud lubasid oletada pärimusliku kiriku asukohta. Kahe aasta peale kokku leiti 21 varauusaegset laibamatust, sealhulgas eraldi maetud käe luud, luid ümber maetud poollagunenud laipadest, maaaluste põletusmatuste jälgi ja 199 enamasti varauusaegset münti (Lisa III, tabel B). Need leiud, enamasti ohvrirahad, näitavad, et pärimusjuttudel mäel olnud kirikust on kindel alus. 2007. aasta suvel uuriti 2 m² suurusel alal täiendavalt kohta, kus mäele tehtud tranšees oli nähtavale tulnud maaalune põletusmatus. Kaevamiste eesmärk oli oletatav põletuslohk täies mahus välja puhastada (Valk, Allmäe 2010).

19 Kohalik pärimus, u 50 aasta vanune mees Rammuka külast, kuuldud 2004.

20 Kaevamiste aruanded asuvad Tartu Ülikooli arheoloogiaarhiivis.

Jn 12. *Kirikuase kaevamiste alguses 2004. aastal. Foto: Heiki Valk.*
Fig. 12. *The church site on Kirikumägi before the excavations in 2004.*

1.2.4. Linnusekoht Kõugumäel

Siksälä kalmest umbes 2 km põhja pool asub küngas, mis pärimuses kannab Kõugumäe / Kõõgumäe või Kõuguliina nime. Sõna *kõuk* tähendab võru keeles esivanemat, kohanimi seega „esivanemate mäge" või „esivanemate linna", s.t linnust. Mäge on kohalikus pärimuses peetud tähtsaks paigaks, juttu on olnud sealt möödunud sõjateest ja seal olnud asulast.[21] Koht jääb Misso alevist 600–700 m kagusse, Misso–Alūksne maanteest 350 m ida poole (jn 1; 13). Tegemist on ligikaudu 100 m pikkuse mäeseljakuga, mille põhjapoolset otsa eraldab ülejäänust 11 m laiune ja 3–4,5 m sügavune vallikraavitaoline süvend (jn 14).

Künkaplatoo on enam-vähem tasase pealispinnaga ja langeb lõuna suunas. Tasase ala pikkus on umbes 50 m ning umbkaudne laius põhjaotsas 28–30 m ja lõunaotsas 15 m. Mäe läänenõlv on silmapaistvalt järsk, nähtavasti järsemaks kaevatud. Platoo põhjapoolses otsas on ligi 3 m kõrgune ja umbes 15 m laiune vallitaoline pinnasekuhjatis, mis võiks pärineda selle taga olevast kraavitaolisest süvendist. Viimane on kuhjatise kirdeosa kõrval madalam ning näib markeerivat ehitusaegset ülekäigukohta. Künka lõunaots on säilinud looduslikuna, mullatöödest vaid kergelt puudutatuna, ning valli siin ei ole. Seljandik madaldub lõuna suunas pikkamisi heinamaaks, mis edasi muutub soiseks ja madalaks. Kõugumäele tehti 1986. aastal kolm tranšeed (jn 14: I–III). Neist suurim, mõõtmetega 2 × 14 m (jn 15, 16) oli põhja–lõuna-suunaline, jäi platoo lääneservast umbkaudu 5 meetri kaugusele ja ulatus otsaga otsavallitaolisse kuhjatisse. Viimane koosnes moreenkruusast, kuid sisaldas ka kive. Kuhjatise kõrgemast osast leiti 80 cm sügavuselt sütt ja tukke, mille ümbruses oli liiv põlenud. Kaevandi seinas võis kuhjatise piires eristada püstiseid tumedamaid 30–55 cm läbimõõduga vööndeid, mis ulatusid maapinnast kuni meetri sügavusele ja võiksid pärineda kõdunenud postidest. Maapinnast 60–70 cm sügavuselt leitud tukkidest tehtud radiosüsinikuproovi kalibreeritud vanusemäärang andis tulemuseks 1286–1405 pKr (625 ± 40 BP).[22] Kaks väiksemat (1 × 8 m) tranšeed kaevati platoo tasasemasse ossa suunaga idast läände (Пеэтс, Валк 1989, 335–337). Ka siin oli pinnas segamisjälgedega. Kultuurkihti mäelt ei leitud ning samuti ei saadud arheoloogilisi esemeleide.

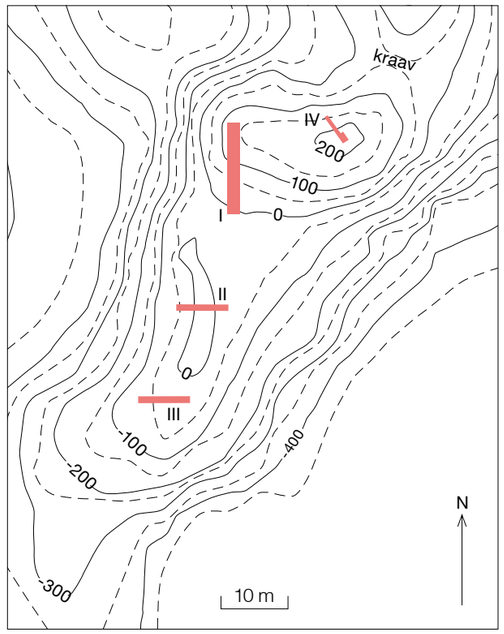
2003. aastal tehti loode–kagu-suunaline tranšee (IV) mõõtmetega 5 × 0,5 m platoo põhjaosas oleva vallitaolise kuhjatise kirdeotsa – piirkonda, kus võis eeldada ligipääsukohta mäeplatoole (jn 14: IV). Pinnase ülaosa koosnes kuni 30–40 cm paksuselt segatud, nähtavasti mujalt kohale toodud mullast ja kruusast, kuid sügavamal ei olnud vallitaoline kuhjatis inimtekkeline, vaid segamata ja looduslik.

21 Andmed: Geenart Nagel (s 1951), Hino k, Väiku-Andri t < Kaljo Tarro (1960. aastad).

22 TA 1807.

Jn 13. *Kõugumäe linnusekoht kirdest. Foto: Heiki Valk.*
Fig. 13. *Kõugumägi stronghold site from the north-east.*

Jn 14. *Kõugumäe plaan kaevanditega.*
Fig. 14. *Plan of Kõugumägi stronghold site with the locations of trenches.*

Umbes 10 cm sügavusel pindmise mullakihi all tuli kaevandi idaotsas nähtavale korratu lasu 10–20 cm läbimõõduga kive, mida ümbritsev tumeda mullaga täidetud sisse-kaeve ulatus maapinnast 60–70 cm sügavuseni. Kivilasu eri külgedel oli kruus eri värvuse ja koostisega. Tranšee lääneotsas paljandus maapinnast 10–20 cm sügavusel 18 cm läbimõõduga söene tume laik, nähtavasti postiase.

Künka nimi viitab paiga kunagisele tähtsusele, välisilme aga lõpule viimata jäänud kindlustustöödele. Süsinikuproovid lubavad arvata, et need tööd on ette võetud, kuid samas ka pooleli jäänud 14. sajandil.

1.2.5. Rauasulatuskohad

Kohalik rauasulatus soomaagist hakkas meie ajaarvamise algusest alates Baltimaades hoogsalt arenema (Atgāzis 1994, 81–92; Stankus 1996, 43–48; 2001, 171–182). Need oskused olid teada ka Hino järve ümbruse elanikele. Jälgi rauatootmisest on Siksälä talu maal leitud kahest kohast: Hino ja Mustjärve vaheliselt Kalmetemäelt ja sellest kirde pool asuvalt asulakohalt (lisa I; Peets 2003, 64–67).

Kalmetemäel oli rauasulatusjääkidega kultuurkiht matustega tugevasti lõhutud, mistõttu rauasulatamisele viitavaid jälgi oli säilinud peamiselt haudade täitemullas ja kalmudele kuhjatud kääbastes. Kalmelt võetud pinnaseproovid sisaldasid üsna palju põletamisega rikastatud soomaagiterakesi, tagilaaste ja kuni millimeetrise läbimõõduga šlakikuulikesi. Sellised leiud on iseloomulikud muistsetele rauasulatuskohtadele. Rauarãbu ja põlenud savitükkide rohkuse poolest paistsid silma künka lagi ja läänepoolne kallak.

Samasuguseid rauasulatusjälgi sisaldas ka kultuurkiht asulakoha piires. Asula idaossa 1986. aastal tehtud kaevandist tuli päevavalgele palju räbu- ja põlenud savitükke. Kaevandi pinnaseproovid sisaldasid peene räbupuruga rikastatud maagi terakesi ning tagilaaste. Ka sellest rauasulatuskohast ei ole leitud sulatusahjude savist düüsifragmente, mis lubab arvata, et rauda on siin sulatatud samal ajajärgul nagu Kalmetemäelgi. Rauatootmise ajaloo seisukohalt on huvipakkuv asulakaevandist sadakond meetrit edela ja Kalmetemäest kolmsada meetrit kirde poole jääva sulglohu (jn 4: 4) setetel põhinev õietolmudiagramm. Selles on tähelepanuväärne söeosakeste hulga tõus setetes rooma rauaajal, s.t siis, kui sulglohu läheduses eeldatavasti tegeldi rauatootmisega (Laul, Kihno 1999a). Kui kaua Kalmetemäel ja asulakohas soomaaki sulatati, ei ole praegu teada.

1.2.6. Poola tee ja „rüütliloss"

Kohalikus pärimuses on säilinud mälestusi Poola teeks nimetatud vanast teest, mis möödus Kõugumäest veidi ida pool, Kõugumäe talu lähedal. Kõnesolev tee, mis lõuna poolt tulles järgis praeguse Alūksne tee kulgu, olevat sellest

Jn 15. *Kaevamised Kõugumäel 1986. Fotod 15, 16: Heiki Valk.*
Fig. 15. *Excavations on Kõugumägi Hill in 1986.*

Jn 16. *I kaevandi lääneprofiil Kõugumäel 1986. aastal.*
Fig. 16. *Western profile of trench I on Kõugumägi in 1986.*

põhja poole ära keeranud Pursi talust ligi 300 m kagus – umbkaudu 350 m põhja pool kohast, kus Missost tulev tee jaguneb kaheks, Alūksnesse ja Kivioorasse viivaks haruks (jn 1). Sealt läks Poola tee üle Valdeku soo kirde poole Misso mõisa lähedal asuva Sastavi suunas.[23] Täidetud teetamm olevat soos nähtav ja veel pärast teist maailmasõdagi kasutatud teeaset hobuseteena. Praeguseks on teekoht unustatud ja võssa kasvanud. Kohalik traditsioon, mida vahendas Pursi talu vanaperemees Madis Sokk (1916–2012), kümnendat põlve kohalik, pidas teed väga vanaks, *rüütlite aegseks* ja *Riia–Pihkva kiviteest palju vanemaks*. Tee ehitamine olevat pooleli jäänud – võib-olla seetõttu, et *tuli aegade muudatus*.[24] Sama teed on nimetatud ka Rootsi teeks.[25]

Muistset teekohta mäletab pärimus ka Siksäläst veidi enam kui kaks kilomeetrit lõuna pool Rammuka külas. Seal tuntakse vana, mööda kõrgemaid kohti lõuna poole kulgenud teed Rootsi sõjateena (Kiudsoo 2005, 151). Ka rääkisid Rammuka küla vanad inimesed 1950.–1960. aastatel, et lõuna poole viiv Läti tee oli seotud Poolaga – arvati, et poolakad, Poola väed olla seda mööda liikunud.[26]

Soka Madis kõneles ka Pursi talu maal, Kõugumäest ligi 300 m lõuna pool olnud pärimuslikust *rüütlilossist*. Selle varemeid võis näha piirkonnas, kus Poola tee lahknes praegusest Misso–Alūksne maanteest. Loss, mis asus Pursi talu lähedal oleva Rüüvlimäe[27] nimelise nõlvaku lähedal (jn 1: 7), olnud kivist. Selle maapealsed jäänused tassitud laiali ehitusmaterjaliks: kõigi ümberkaudsete talude laudad ja kivist abihooned olevat tehtud sealt võetud kividest. Viimased varemed või kivivared püsinud kuni 1970. aastate alguseni, mil maaparandus nad lõplikult hävitas. Muistise olemasolule viitab ka Soka Madise jutt ligi poole meetri pikkustest raudasjadest, mis tema vanaisa leidnud 1920. aastate alguses varemetega künka lähedusse linaleotiigi kaevamisel. Nüüdseks on tiik maaparandusega kinni aetud ja selle ase metsa kasvanud. Arvatavasti samale paigale viitab järgnev pärimusekatke:

Misso vallas Kimalase külast Siksälä külla ja Hino külla viiva maantee ääres Kimalase talust umbes 0,5 km kaugusel vasakul pool oli rahvajuttude järgi kivist müüriga piiratud kindlustatud asula. Müüriga piiratud väravad olnud rauast. Kui neid kinni löödi, olevat Allusse kuulda olnud. Seal asus mägi, mille nimeks oli Röövlimägi. Hävitati enne Põhjasõda koos mäejalamil olnud külaga ja 1 km kaugusel Mustajärve ja Hino järve vahel mäekuplil olnud kirikuga.[28]

Allu tähendab Alūksnet ehk Aluliinat. Märkimisväärne on see, et nimetatud on just seda keskust ja mitte Vastseliinat. Kaude võiks pärimuses kajastuda Missomaa ammune seos Aluliinaga ja kuulumine linnuse tagamaade hulka.

1.2.7. Pühapuud

Pärimuses on mälestusi säilinud veel pühapaigast Läätsemäel, Kõugumäest 200 m lääne pool. Sealsete suurte puude kännud olnud alles veel Teise maailmasõja ajal.[29] Tegemist on madala, 20–30 meetrise läbimõõduga kruusakünkaga, mis asub keset kultuurmaid.

1.3. Hino järve ümbruse muistised laiemal asustustaustal

Vanimad jäljed inimasustusest Hino järve ääres on 2004. aastal kirikuaseme kaevamistel leitud kvartsikillud – järvesse ulatunud poolsaarel tegutsenud kiviaegse meistri tootmisjäägid (Kriiska, Kihno 2006). Need leiud näitavad, et asustus Hino–Pulli piirkonna järvede ümbruses on alguse saanud tõenäoliselt hilismesoliitikumis. Kuna enamik leide pärineb vaid mõne ruutmeetri suuruselt alalt, ei viita need pikemaajalisele asulakohale, vaid seostuvad nähtavasti ühekordse tööpaigaga.

Muistse asustuse lugu, sealhulgas aegade osas, millest ei ole teada kinnismuistiseid, kajastab järvesetetesse ja turbasse ladestunud õietolm. See vahendab teavet mitte ainult ümbruses kasvanud taimede, vaid ka kunagise keskkonna ja selles avalduvate inimmõjude, samuti pikema aja jooksul toimunud keskkonnamuutuste kohta. Siksälä muististekompleksi vahetus läheduses on õietolmuproove võetud kahest kohast: Mustjärve setetest ja Kalmetemäest ligi kolmsada meetrit kirde pool olevast sulglohust (jn 4: 6).

Esimesed otsesed märgid inimmõjust loodusele ilmu-

23 Misso mõis (sks *Illingen*) eraldati Vastseliina mõisast 19. sajandi keskel.

24 Suuline teade Heiki Valgule 2003. aastal. Riia–Pihkva kivitee sai valmis 1859. aastal.

25 Valentin Birjukov (s 1935), Kõugumäe talu elanik alates 1937. aastast – suuline teade Heiki Valgule 2003. aastal.

26 Andmed: Geenart Nagel (s 1951), Hino k, Väiku-Andri t.

27 Rüüvlimägi asub paigas, kus Valdeku soo ja Tsärtsäsuu metsad kokku said ning metsaala üle tee ulatus. Seal oli sobiv koht teeliste röövimiseks, sest mäest üles sõites oli raske röövlite käest põgeneda. Pärimuse järgi riisunud ja tapnud metsas elavad röövlid mäel palju inimesi (Sepp 1927, 8). Rüüvlimäel kasvas väga suur, Rüüvlikuusenimeline kuusk, mis Nõukogude ajal maha võeti.

28 Helju Sarapuu. Arheoloogia eksamitöö. Tartu Ülikool, Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus. Võru, 2003. Andmed: Meeli Lillemäe < Meinhard Pild (2003).

29 Geograaf Jüri Jagomägi (s Missos), teade Heiki Valgule 2002. aastal.

vad Mustjärve setetesse pronksiaja alguses, ligikaudu 1400 aastat eKr. Sealt alates annavad õietolmuanalüüsid tunnistust pidevast, kuigi vähesest inimtegevusest (Laul, Kihno 1999a, 248, jn 3; 1999b, 11). Kultuurkõrreliste õietolm ilmub Mustjärve setetesse u 2500 eKr, ligikaudu samal ajal kui Haanja kõrgustiku keskosa järvedeski (Laul, Kihno 1999b, 7, 12). Siiski puuduvad Eesti kagupoolseimast nurgast pronksiaegsed muistised ja juhuleiud seni täiesti (Kriiska, Tvauri 2002, 97; Kiristaja 2004, 163–168).

Palünoloogiliste andmete, s.t õietolmuanalüüside põhjal on teraviljakasvatuse pikaajaline areng eelrooma rauaaja alguses jõudnud kasvuperioodi, mis kestis kuni rooma rauaaja lõpuni (Laul, Kihno 1999a, 247). Vaatamata märkidele õietolmus on arheoloogilisi andmeid eelrooma rauaaja asustusmustri kohta vähe: selleaegseid muistiseid on tervest Kagu-Eestist teada vaid üksikuid. Siiski on üks radiosüsinikuproov, mis viitab 8.–5. sajandile eKr, s.t hilispronksiajale või eelrooma rauaaja algusele, saadud 2001.–2002. aasta kaevamistel Tsiistre kivikalmest (Konsa 2003, 146, 151), mis asub Siksäläst 10 kilomeetrit kirde pool. Et rooma rauaajal on Hino järve kaldal aga püsivalt elatud, seda näitavad Siksälä asulakohalt korjatud ja 1986. aasta proovikaevandist leitud (II kd, tahv 16–18), samuti Kalmetemäelt (II kd, tahv 10) pärinevad tekstiil- ja riibitud keraamika killud. Niisugused leiud on Kagu-Eestis tavalised nii rooma rauaaja asulakohades (Laul 2001, 17–26; Kiristaja 2003, 89–92) kui ka tarandkalmetes (Laul 2001, 31–86). Rooma rauaaja asustusele lähiümbruses viitab ka svastikaornamendiga emailitud ketassõlg, mis leiti Kalmetemäelt ühe keskajal maetud nooruki (matus 108) hauast.

Kagu-Eestis arvukate tarandkalmete leviala Hino–Pulli piirkonda siiski ei ulatu. Lähim tarandkalme asub Tsiistres ning kivikalmet on oletatud ka Kärina külas Siksäläst 7 km põhjaloodes (Konsa, Roio 2006, jn 1). Kirdes võiks lähim tarandkalme paikneda 13 km kaugusel Viitkas. Et Hino ja Pulli järve ümbrusest tarandkalmeid teada ei ole, oli siin arvatavasti tegemist teistsuguse matmisviisi – maa-aluste põletusmatustega (Laul 2001, 221–223). Kuigi suulises traditsioonis on tarandkalmeid peetud kirikuasemeteks, ei ole Hino ja Mustjärve vaheliselt pärimuslikult kirikukohalt teetäiteks viidud kivid tõenäoliselt olnud kalmekivid. Seda lubab arvata asjaolu, et kaevamistel ei leitud pinnase läbisõelumisel ühtegi vanema rauaaja savinõukildu ega muud esemeleidu. Ei ole teada, kuhu Siksälä asula elanikud rooma rauaajal surnuid matsid. Arvestades rooma rauaaja kalmete ja seni teadaolevate asulakohtade paiknemissuhteid, pidi kalme olema kusagil lähikonnas, asulast mitte enam kui kilomeetri kaugusel. Pole võimatu, et teade Siksälä talu maal olnud vundamendisarnasest telliskivideta kivistikust, mida peeti papi maja asemeks (proloog: 7), kõneleb tegelikult tarandkalmest.

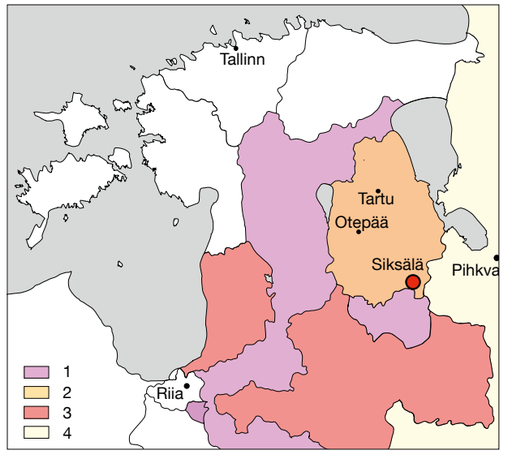
Hino sulglohu ja Mustjärve õietolmudiagrammidest nähtub, et kultuurkõrreliste kõvera tõus I aastatuhande algupoolel asendus 6. sajandil langusega, jäädes kuni 9. sajandini enam-vähem samale tasemele (Laul, Kihno 1999b, jn 3, 4). See langus võiks kuuluda märksa laiema, mitte ainult Eestit, vaid kogu Euroopat puudutava tagasilöögi – 536.–537. aasta kliimakatastroofi (Tvauri 2014) tagajärgede konteksti.

Esimese aastatuhande teise poole asustuspildi kohta Eesti kagunurgas pole kuigi palju teada. Kagu-Eesti kääbaste levialast (Ауи 1992, jn 1) jääb Hino–Pulli asustuspiirkond eemale. Lähimad kääpad on Siksäläst kümme kilomeetrit põhja pool Tsiistres (jn 120). Kääbaskalmetest lääne poolt, varasemate tarandkalmete alalt on I aastatuhande teise poole muistiseid teada vähe. Hino–Pulli asustuspiirkonnas on tõenäoliselt selleaegseid savinõukilde leitud Hino külast ja Pulli järve äärest Misso kooli aiast. Järve ja Misso–Tsiistre tee vahelt on saadud ka üks nivendiga savinõukild. Naabrusest on I aastatuhande lõpupoole asustusjälgi Tsiistrest, samuti Kisejärvelt Missost 5–7 km põhjaloodes. Süsinikuproovid Tsiistre tarandkalmest annavad tunnistust inimtegevusest nii 5.–7. kui ka 10.–11. sajandil (Konsa 2003, 151, tabel). Kisejärvelt on leitud üks keskmisse rauaaega dateeritud kirves ja nn rõuge tüüpi savinõukild (Konsa, Roio, 2006, 92). Kindlad märgid püsiasustusest Hino järve kaldal pärinevad I aastatuhande lõpuveerandist. Selleks on Siksälä Kalmetemäe süsinikuproovid (lk 51, 57, 63), mis viitavad matusepaiga kasutamisele 8/9.–10. sajandil.

Alates 11. sajandist kerkivad Eesti arheoloogilises materjalis esile arvukad uued muistised: kalmed ja asulakohad. Ka Eesti kagunurga üldise asustusmustri kohta on hilisrauaajast, s.o 11. sajandist – 13. sajandi algusest, võrreldes varasemate ajajärkudega rohkem teada. Selleaegsed asulakohad paiknevad looduslike veekogude läheduses. Siksälä õietolmuproovid näitavad samuti inimmõju suurenemist loodusele alates 11. sajandist, aga ka tagasilöögist, mis sellele tõusule 10. sajandil eelnes (Laul, Kihno 1999b, jn 3). Rõuge ja Vastseliina kihelkonnast teadaolevad hilisrauaaja kultuurkihi laigud on üldjuhul väikesed. Ilmselt on tegemist olnud väikekülade või üksiktaludega. Ka Henriku Liivimaa kroonikas mainitakse 1220. aastal väikseid külakesi (*villula*) „vastu Pihkva piiri" (HLK XXIV: 6).

Siksälä asulakohal annavad kedrakeraamikaleiud – tiheda joon- ja laineornamendiga, samuti hõreda joonornamendiga savinõukillud – alates 11. sajandist taas tunnistust asustuse olemasolust. Rauaaja lõpusajanditest on veidi savinõukilde ka Hino asulakohast. Hilisrauaaegne kultuurkiht on teada Pulli järve äärest, järve ja Misso–Tsiistre tee vahelt (jn 1). Laiema asustuspildi kohta pole Siksälä ümbruskonnast andmeid siiski kuigi palju.

Hilisrauaaja kalmete kohta Kagu-Eestis on vähe teada.

Jn 17. *Liivimaa pärast 1224. aasta maadejagamist (F. Benninghoven 1965). 1 – Mõõgavendade ordu, 2 – Tartu piiskopkond, 3 – Riia peapiiskopkond, 4 – Vene alad.*
Fig. 17. *Livonia after the land division of 1224. 1 – the Order of Sword Brethern, 2 – the bishop of Tartu, 3 – the archbishop of Riga, 4 – Russia.*

Üldiselt paiknesid Eestis kalmed ja asulad jätkuvalt lähestikku. Nähtavasti valitsesid Kagu-Eestis kogu I aastatuhande teisel poolel, nagu hilisrauaajalgi, maa-alused põletusmatused (Lillak 2006). Sellesse raamistusse kuuluvad ka Kalmetemäe 11.–12. sajandi arvukate panustega maa-alused põletushauad.

Üldine olukord muutus Kagu-Eestis 13. sajandi algusveerandil, üleminekul muinasajast keskaega. Ristisõdade ja vallutuse tulemusena sai piirkond keskaegse Liivimaa osaks, jäädes rajatud Tartu piiskopkonna ja Läti kirdenurgas maid omanud Mõõgavendade ordu (Benninghoven 1965) valduste piirimaadele (jn 17). 1237. aastal, pärast ordu tegevuse lõppemist läksid selle valdused üle Saksa ordu Liivimaa harule. Et suurendada kontrolli piirialade üle, rajas Saksa ordu Alūksne (Marienburg) ja Vastseliina (Neuhausen) kivilinnused, mis said algsel kujul valmis 1342. aastal (LNR 1960, 73; Tuulse 1942, 100, 147; Alttoa 1978; Caune, Ose 2004, 71–75; Broce 2007, nr 72, 149–157). Alūksne linnus, ordu komtuurkonna keskus, oli üks tugevamaid Liivimaa idapiiril. Vastseliina linnus (jn 18), mis rajati Tartu piiskopi maale, oli Tartu piiskopkonna tähtsaim piirilinnus.

Üleminekul muinasajalt keskajale valitseb Kagu-Eestis asustuse järjepidevus ning ajastute vahele pole arheoloogia andmete põhjal võimalik selget piiri tõmmata. Üldiselt on keskaegsete asulakohtade hulk Kagu-Eestis võrreldes hilisrauaajaga kasvanud. Asustus on endiselt seotud looduslike veekogudega ja Hino asulagi kujutab endast tüüpilist veeäärset talu- või külakohta. Hino järve ümbrus on alates muinasaja lõpust kuni praeguse ajani olnud järjepidevalt asustatud. Asustus on jätkunud Hino külas, aga ka Pulli järve idakaldal – sellele viitavad talukohad rootsiaegsel kaardil (jn 2–3). Asulakohtade kultuurkihi väike ulatus näitab, et nii nagu Kagu-Eestis tervikuna, on maa kagupoolseimas nurgaski keskajal tegemist olnud väikeste küladega või hajali üksiktaludega. Hooned on olnud tihedasti koos – samalaadselt nagu Võrumaa lõunaosa pisiküladesvõi Setomaal, kus paljud talud vanadest külasüdamikest alles 1920.–1930. aastate maareformiga ja maade kruntimisega välja viidi. Hino järve ümbruses on arheoloogia andmetel keskaegse taustaga Läti piiri lähedal olev Rammuka küla (jn 3), mis on Siksälä kalmest ligi u 2 km lõunas (TÜ 2132). Arvatavasti on keskajal alguse saanud ka rootsiaegsel kaardil nelja taluga Lemmatsi küla, kust võiksid pärit olla leiud TÜ 2133. Siksälä ümbruse veidi kaugem idapoolne keskaegne naaberküla oli ligi 5 km ida poole jääv Kiviora (nõukogudeaegsel kohanimede kirjakeelestamise ajastul Kivioru).[30] Sealsetelt põldudelt on leitud samuti väheseid kedranõukilde (AI 5451), millest vanimad võiksid pärineda muinasaja lõpust.

Keskaegsetel küladel oli sageli oma kalmistu ja Kagu-Eestis oli see seos väga tugev (Valk 2001a, 18–19). Külakalmistud olid ka Rammukal ja Kivioras. Rammukalt on teateid teadmata vanusega matusepaigast, kuid koht on kruusavõtmisega lõhutud. Kiviora keskaegne külakalmistu on samuti kruusakarjääriga hävitatud. Võimalik, et omaette külakalmistu on olnud Pulli järve idakaldal, kust on teateid luuleidude kohta. Ka muististe paiknemisloogika kohaselt võis Pulli järve äärse küla elanikel olla oma matusepaik. Siksälä Kalmetemägi, mis asub nimetatud kalmest enam kui 2,5 kilomeetri kaugusel, seostub teise asustusüksusega.

Siksälä kalme asend maastikul ning lähikonnas olevate Siksälä ja Hino asulakohtade suhtes on hilisrauaaegse ja keskaegse Lõuna-Eesti külakalmistu jaoks igati tüüpiline. Tavapärasesse raamistusse mahub kalme paiknemine asulast 500 meetri kaugusel, samuti asukoht väikesel künkal. Külakalmistutele on iseloomulik ka Kalmetemäe teeäärne asend. Nagu märgitud, kajastub tee Mustjärve ja Hino järve vahel, seega vahetult mõlema matusepaiga kõrval, piirkonna varaseimal, 1684. aastast pärineval kaardil (jn 3). Laiemasse konteksti sobib ka katolikuaegne kabelikoht, sest külakalmistud olid keskaegses Kagu-Eestis, Tartu piiskopkonna alal, sageli seotud kabeliga. Sealjuures on Võrumaal laiemaltki kabeliasemeid tuntud kirikumäe, mitte aga kabelimäe nime all. Tõenäoliselt võiks see viidata pisikabelitest mõnevõrra suurematele pühakodadele.

30 Küla on oma nime saanud oja järgi – lõunaeesti keelealal tähendab -ora sageli oja (vrd Veriora ja Orajõe nimelised ojad Põlva lähedal ja Häädemeeste kihelkonnas). Nime selline tähendus kajastub ka küla nimetuses Poola 1588. aasta maarevisjonis: seal kannab see nime *Za Kameniem Rucziaiem* (Roslavlev 1976, 30).

Jn 18. *Vastseliina linnuse varemed.*
Foto: Heiki Valk 2005.
Fig. 18. *The ruins of Vastseliina Castle.*

Ajaloolise aja asustuslugu Hino ja Mustjärve ümbruses kajastub ühtlasi Siksälä kalme lähedalt võetud õietolmuproovides. Kui keskaja vältel on loodusele avalduv inimmõju pidevalt kasvanud, mis viitab rahvaarvu suurenemisele, siis II aastatuhande keskpaiku väheneb järsult teraviljade ja aasataimede õietolmu hulk ning suureneb metsasus (Laul, Kihno 1999b, 15). Õietolmudiagramme, mille puhul põhitähelepanu on pööratud kaugema mineviku ja pikemate perioodide uurimisele, ei saa ajaloolise aja puhul kronoloogia osas siiski kuigi täpseks ja usaldusväärseks lugeda, sest radiosüsinikudateeringuid on puursüdamike eri kõrgustelt vähe tehtud ning kronoloogilised skaalad rajanevad suures osas dateerimistulemuste ekstrapoleerimisel. Tõenäoliselt seostub suur tagasilöök asustuses Liivimaa sõdade (1558–1582/83) ja 17. sajandi alguse Rootsi-Poola sõjaga.

1.4. Kirjalikud teated

1558. aastal puhkenud Vene ja Liivimaa sõjas (1558–1561) hävisid keskaegse Liivimaa väikeriigid. Endine Tartu piiskopkonna ala, sealhulgas Kagu-Eesti, läks Vene valdustesse. Siksälä ümbrus hakkas koos Vastseliina kihelkonnaga kuuluma Petseri kloostrile, mis kajastub nii kloostri valduste 1561. aasta loendis (Трусман 1897, 39–41) kui ka 1563. aastast pärinevas, kloostri maavaldamisõigusi tõendavas kinnituskirjas.[31] See ürik, milles ümbruskonna talude peremehed on nimepidi üles loetud, näitab, et Liivimaa sõja alguses sai Hino järve ümbruses võrdlemisi vähe kannatada.

Venemaa ja Poola-Leedu vahelise sõja lõppedes anti-Kagu-Eesti 1582. aastal Jam Zapolski rahulepingu kohaselt üle Poolale. Peagi algas Rootsi-Poola sõda, milleaegne sõjategevus toimus Lõuna-Eestis 1600. ja 1625. aasta vahemikus. Pärast sõja lõppu läks Kagu-Eesti, sealhulgas Siksälä ümbruskond, 1625. aastal Rootsile ja võimu vahetumise kinnitas 1629. aasta Altmargi rahuleping. Siiski jäi Poola valduste, nn Poola Liivimaa põhjapiir kuni 1772. aastal toimunud esimese Poola jagamiseni võrdlemisi lähedale – Hino järvest vaid paarikümne kilomeetri kaugusele.

Niisiis leidub kirjalikes allikates andmeid Eesti kagupoolseima nurga asustuse kohta alates 1561. aastast. Hino järve ümbruse asustusüksusi on kuni Rootsi aja alguseni arvatud kahe küla, Pugola ja Kandala alla, kuid vahel on neid loetud ka põhja pool asuva Kisejärve küla osaks. Alates 1630. aasta maarevisjonist kaovad revisjoniandmetest külanimed – selles revisjonis on üksiktalude kõrval piirkonna ainsana külana mainitud Pugolat (*Bockola kylle*) – ja talusid on loetletud hajataludena. 16. sajandil ja 17. sajandi alguspoolel mainitud küla- ja talunimesid on tihti raske seostada nüüdisaegse asustusmustriga. Paljude nimede puudumine hilisemates allikates annab tunnistust asustuspildis toimunud tugevatest tagasilöökidest, kuid mõistagi võivad koha-

31 VRRKO, f. 256, nr 55, lk 1–25 p. (N. P. Rumjantsevi kogu). Siinkohal tänuavaldus Tartu Ülikooli keskaja ajaloo professorile Anti Selartile, kes juhtis tähelepanu selle allika olemasolule.

nimed olla vahetunud ka järjepideva asustuse korral.

Vanim Siksälä lähikonnast teadaolev külanimi on Pugola. 1561. aastal on mainitud Pupgala (*Пупгала)* küla, 1563. a Pupgula (*Пупъгула*) küla Valge järve ääres (*у озерка у Бѣлаго*). Hino järve ehk Valgjärve tuntakse Pugola järvena praegugi ja see nimi esineb ka 1680. aastate kaardil (jn 2, 3). Poola revisjonides Pugola külanimi kaob ning Hino ja Pulli järve ümbruskonna talud on arvatud kuuluvaks Kandala küla (1585 *Kandala*, 1586, 1587 ja 1588 *Kandal*) alla. Samas mainitakse 1588. aasta maarevisjonis kohe Kandala järel *Puliiarwa* (Pullijärve) küla (Roslavlev 1970, 31). 1630. aasta maarevisjon pöördub tagasi Pugola (*Bockola*) nime juurde (Roslavlev 1976, 18–19; Трусман 1897, 40).

Selgust Pugola ja Kandala vahekorra küsimusse aitab tuua 1563. aasta Petseri kloostri maavalduste kinnituskiri, mille kohaselt 4 taluga Pugola küla asub Valge (s.t Hino) järve ääres, kuid Panguli-nimelist küla (*Пангуль*), milles on kaks asustatud ja üks tühi talu ja mille all asub Kandola järv (*да подъ тѣмижъ деревни озеро Кандоль*) mainitakse omaette külana. Kuna järve läbimõõduks on mõlemat pidi nimetatud pool versta, võib arvata, et tegemist on Pulli järve, mitte sellest väikesema Mustjärvega. Kui Panguli küla nimi on vastavuses Poola-aegse Kandalaga (seda lubab arvata paiknemine samanimelise järve ääres), võiks Kandala nimi 1563. aastal tähistada Pulli järve äärseid talusid, sest teine piirkonnas mainitud järv – Valge järv (s.t Pugola ehk Hino ehk Valgjärv) on seotud Pugola külaga. Viimane nimi on ilmselt läbi aegade tähistanud Hino järve ümbruses paiknevaid hajatalusid. Selle oletuse muudab siiski küsitavaks 1588. aasta maarevisjon, milles esinevad kõrvuti 11 talupoja, 4 uusasuka ja 3 pobuliga Kandala ning 8 talupoja ja 4 pobuliga *Pulujarwa* küla, kuid kus Pugola küla ei mainita. Siiski võib arvata, et tõenäoliselt tunti Siksälä Kalmetemäge keskajal Pugola Kalmetemäe nime all.

1561. aastal kuulus Pugola küla väikesesse Kisejärve valda (*волостка Кизитярв*). Sellele, et Pugola polnud tavaline küla, viitab ka asjaolu, et siia rajati küllaltki suur kabel või külakirik. Järve ümbritsevale piirkonnale kui omaette üksusele viitab 1561. aasta kohanimeloendis olev määratlus Pugolamaa (*от Пупгальской земли*). Poola ajal on Missomaa kuulunud Panitura vakusesse või kubjaskonda.

Rootsi 1601. aasta maarevisjonis (Roslavlev 1967) Missomaa asustusüksustest juttu ei ole. 1624/1627. aasta Rootsi revisjonis (Roslavlev 1965) mainitakse *Kandella* külas vaid 5 talu ja 2 pobulit; sealjuures hõlmab küla ka kaks Rammuka (*Rammogk*) talu. Kuna Pugolat omaette ei nimetata, on kaks küla ilmselt üheks arvatud. Seega viitab 1624/1627. aasta maarevisjon rahvaarvu suurele kahanemisele Rootsi-Poola sõja ajal.

Rootsi ajal kerkib külanimena taas esile Pugola. 1630. aastal mainitakse Pugolas kümmet talu ja üht pobulit, lisaks seisab 4 adramaad tühjana. Talunimede põhjal loeti tollal Pugola küla alla ka kaks Rammuka ja üks Hino küla talu, kuid veel 1627. aastal oli samadest taludest kolm märgitud kuuluvaks Pulli järvest ligikaudu 5 km põhja pool olevasse Kisejärve külasse (Roslavlev 1965, 18–19).[32] Rootsi 1638. aasta maarevisjonis on kõik 1630. aastal Pugola külasse arvatud talud loetud Kisejärve alla (Revisjon 1638, 166–169). Seega on hajaasustusega piirkonnas külade kui haldus- või maksustamisüksuste piirid olnud ebamäärased, külanimed tinglikud ja talude kuuluvus ühe või teise küla alla ajas muutunud. Kahtlemata olid tegelikus elus hajaasustusega piirkondades külakuuluvusest märksa olulisemad inimeste vahelised suhted, sealhulgas sugulussuhted ja suguvõsakuuluvus.

Vanimatel kaartidel piirkonna kohta (jn 2; 3; 144)[33] puuduvad asustusüksuste nimed ning talude kuuluvus ja rühmitumine kajastuvad vaid koodnumbritena, mis paraku ei haaku Vastseliina piirkonna 1681/1684. aasta kirjeldusraamatus (Roslavlev 1976, lisa) mainitud numbrite ja nendega seotud talunimedega – ilmselt on midagi ümber nummerdatud. 1680. aasta maarevisjonis ja 1681/1684. aastate kaartide kirjeldusraamatutes külanimesid ei esitata ning talud on loetletud hajataludena. Et väikeküla taolised asustustuumikud kohati siiski püsisid, sellele viitavad lähestikku loendatud samanimelised talud, mille nimi on vastavuses hilisema külanimega (Kimalase, Lemmatsi, Pulli, Rammuka).

Siksälä kalmele lähimat teadaolevat asustust markeerivad vanimatel rootsiaegsetel kaartidel (jn 2; 3) kaks talu Hino järvest kagus, praeguse Hino küla kohal. Omaette, kolme tihedalt kobaras ja neljanda veidi ida pool oleva taluga keskus joonistub välja Pulli järve kagukaldal. Kaks talukogumit, ühes neli ja teises kolm talu, on Hino järve põhjakalda ja Pulli küla vahel. Need seostuvad praeguste Lemmatsi ja Kimalase küladega. Üks, ilmselt samuti Kimalase küla talu, asub teistest kagu pool, Hino järve kirdenurga lähedal. Seitsmest tihedas kobaras talust tuumikuna joonistub selgelt välja Rammuka küla, mis oli sel ajal ümbruskonna suurim. Üldjoontes sama asustuspilt kajastub ka 1688. aasta maarevisjonis, kus mainitakse nelja Pulli (*Pulli*), nelja Lemmatsi (*Lemmatze*), kolme Kimalase (*Kimblase*), kahte Proska (*Proska*) ja kahte Rammuka (*Ramuncka*) talu (Roslavlev 1976, 19). Et Proska nime kannab üks praeguse Hino küla taludest, võib selle nimetuse julgesti siduda praeguse Hino külaga. Ilmselt kajastub osa vanimal rootsiaegsel kaardil märgitud talusid 1688. aasta

32 Sellele väitele ei õnnestunud 1624/1627. aasta Rootsi revisjoni allikapublikatsioonist (Roslavlev 1965) leida katet, sest Kisejärve küla seal ei nimetata.

33 Ka EAA 308:2: 178.

maarevisjonis teiste nimede all, sest revisjonis nimetatakse ka üksiktalusid.

Piirkonnas, kus asub Siksälä asulakoha kultuurkiht (jn 1: 1), s.t Hino järvest kirde pool, 1680. aastate kaartidel talusid pole. Keskaegsete ja rootsiaegsete talude puudumisele selles piirkonnas viitab ka ajaolu, et asulakohast ei ole leitud selleaegseid savinõukilde. Näib, et asustus on siin juba muinas- ja keskaja piirimaadel katkenud, püsides edasi vaid praeguse Hino küla kohal ning paiknedes ümber praeguste Kimalase ja Lemmatsi külade südamikesse. Lemmatsi puhul on seni tegemist küll vaid oletusega.

Siksälä küla on hilise tekkega. See koosnes 20. sajandi algupoolel kolmest talust: kahest ühe talu jagamisel tekkinud Mäe-Siksälä ja veskikohaga Ala-Siksälä talust. Perepärimuse kohaselt ei ostetud talude päriseks ostmise ajal mõisa käest mitte olemasolevat talukohta, vaid maa, kuhu ehitati hooned, ostja Jakob Kukk tulnud Missost.[34] Suulise traditsiooni kohaselt tunti Siksälä talusid rahvasuus varem Sikasälä, s.t Sikuselja nime all.[35]

Olgu siinkohal esitatud veel Hino ja Pulli järve ümbruskonna vanimad teadaolevad isikunimed. 1563. aastal elasid Pugola külas Valgjärve ümber olevates taludes *Toomase Jüri(k)* (*Юрикъ Томасовъ*), *Telje* (?) *Jakop* (*Якопъ Телъевъ*), *Andruse Hant* (*Хантъ Андрусовъ*), *Handi Toomas* (*Томасъ Хантуевъ*), Panguli (tõenäoliselt Kandala) külas aga *Jakipi Peep* (*Пѣпъ Якиповъ*), *Handi Peep* (*Пѣпъ Гантуевъ*) ning samas oli ka *Indriku Martini* (*Мартинко Индриковъ*) sõjas tühjaks jäänud talukoht.[36]

1588. aastal on Kandala küla talupoegadena nimetatud *Pietrik pod Biercziem, Pap Lienisow, Han Kiwakov, Jakub Purni, Osip Krywski, Hanns Kusnicz, Mios Zari, Mik Iurikow y Andrey, Iuik Titow, Osip Antho, Jowkow Andreiow* ning uusasukatena *Iurik Zari, Hanns Pidra ja Matus Pidra*. Kohe järgnevalt nimetatud *Puluiarwa* külas elasid aga *Barth, Thomas Kapim, Andrus Proday, Mik Simurow, Lawro Proday, Pietrik Palopoy, Iurik Saris* ja *Mios Lassa* (Roslavlev 1970, 30–31).

1630. aasta maarevisjonis on Pugola küla (*Bockola kylle*) elanikeks märgitud *Liemetz Paep, Kiwalar Iwan, Ramack Isaac, Proska een ryss* (s.t venelane), *Ramaka Iwan, Panni Hans, Hursti Jur, Penni Handt, Balbe Rein, Kaiwo Andres* ja pobul *Podosi Jacob* (Roslavlev 1976, 30).

1681/84. aasta kaartide kirjeldusraamatutes on Hino järve ja Mustjärve ümbrusega talunimede põhjal seostatavad *Kymala Peep, Pulli Hin* ja *Peep, Ramucka Hans, Presse Peep* ja *Pani Jüri*, samuti Kiviora mees *Kiwiarra Andres* (samas, 34).

1688. aasta maarevisjon on Panitora piirkonna (*Panitorska Gebiet*) hajatalude (*Stroe hemman*) peremeestena üles märgitud *Pulli Peter, Pulli Peep, Pulli Jacob, Pulli Anders, Lemmatze Peep, Lemmatze Tomas, Lemmatze Carsten, Lemmatze Kritz, Kimblas Peep, Kimblas Karsten, Kimblas Totzi Hans, Pulli Hinno Mick, Pulli Jacob, Pulli Jahn, Pulli Peter, Proska Peter, Proska Hanss, Kurre Tomas, Wanasse Peep, Cubbias, Ramuncka Hans, Ramuncka Carsten, Kurack Peter* ja *Kabbiani Carsten* (samas, 37). Selles loendis kajastuvad ka Kure ja Vanaaseme talud, millest viimane olnud suulise pärimuse kohaselt kusagil Rammuka lähedal.[37]

On iseloomulik, et 1563. aasta Petseri kloostri maavalduste kinnituskirjas on talupoegi nimetatud ees- ja isanime järgi, Rootsi revisjonides aga eesnime ja talunime järgi, 1588. aasta Poola revisjoni puhul nähtavasti segasüsteemis. Erinev lähtepõhimõte ei võimalda saada ülevaadet sellest, kuivõrd järjepidevalt püsis asustus Liivi sõja ajal. Kuuest 1563. aastal mainitud talust on järjepidevus jälgitav vaid ühel juhul: ilmselt on 1588. aastal mainitud Jüriku Mikk 1563. aastal nimetatud Toomase Jüriku poeg.

Kirjalikud allikad isikunimede kohta aitavad anda uut värvingut ka arheoloogia andmetele. Arvatavasti on paljud ülalnimetatud meestest koos oma pereliikmetega maetud Hino ja Mustjärve vahel oleva kirikuaseme juurde ning poetanud sinna künkalt leitud ohvrirahasid.

Ehkki 16.–17. sajandi sõjad tõid kaasa asustuspildi muutumise ja tõenäoliselt osalt ka uute inimeste saabumise mujalt, on asustuse järjepidevus Hino ja Pulli järve ümbruses hilismuinasajast ja keskajast kuni praeguseni tervikuna säilinud. Sellest annavad tunnistust Kalmetemäel oleva külakalmistu ülekandumine vahetus naabruses olevale Kirikumäele, kuhu on maetud veel 1760. aastatel, samuti Kalmetemäe üksikud järelmatused, millest hilisemad pärinevad 18. ja 19. sajandi vahetusest. Asustuse järjekestvust kinnitab ka tõsiasi, et nii Siksälä kalmekoht kui ka kirikuase on laialdaselt tuntud 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi rahvatraditsioonis, sealhulgas praegugi elavas pärimuses.

34 Perepärimus Viivi Ekstalt, teade Heiki Valgule 12.10.2014.

35 Kohalik suuline traditsioon, talletanud Heiki Valk 2004.

36 VRKKO, f. 256, nr 55, leht. 11.

37 Geenart Nagel, teade Heiki Valgule.

2. peatükk

MATUSED, LEIUD JA KRONOLOOGIA

Kaevamised Siksälä Kalmetemäel: tulevik ja minevik. Foto: Silvia Laul.
Excavations on Siksälä Kalmetemägi: the future and the past.

MATUSED, LEIUD JA KRONOLOOGIA

2.1. Kaevamised ja matused Kalmetemäel

2.1.1. Metoodika ja üldandmed

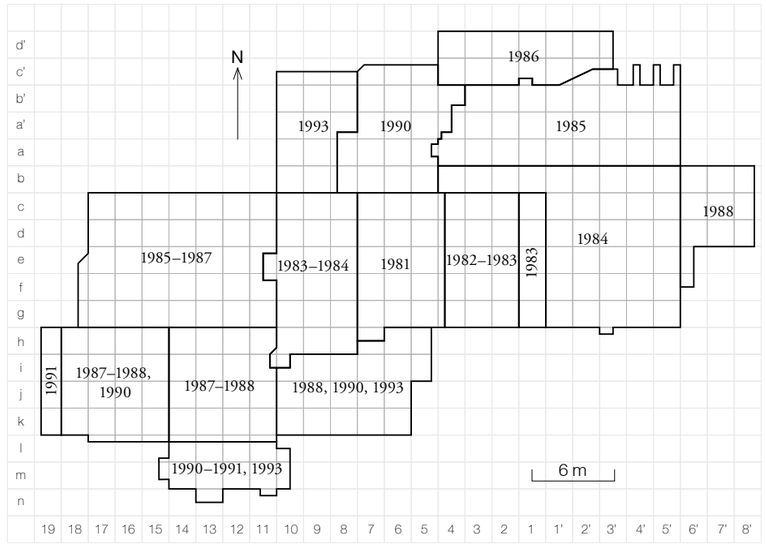
2.1.1.1. Kaevamismetoodika

Arheoloogilisi uurimistöid alustati Siksälä Kalmetemäel 1980. aastal teadmisega, et sarnaselt varem uuritud kääbaskalmetele on sealgi kõik hauad kääpaga tähistatud. Enne kaevamiste algust nivelleeriti mäe pind ning koostati kalme üldplaan koos sageli madalaks ja vaevumärgatavaks jäänud kääbaste asukohtadega (jn 5).[1] Kuna eeldati, et matuseid leidub ainult kääpakuhjatiste all, kaevati muistist esimesel välitööde aastal kääbastepõhiselt (Лаул 1981). Töö käigus leiti kamaraalusest kihist savinõukilde ja põlenud luid. Selleks, et välja selgitada, kas käsitsi vormitud keraamika kuulub põletusmatuste juurde või on tegemist asulakihiga, mõõdeti 1981. aastal sisse 10 × 12 meetri suurune kaevand, kus ootamatult ilmnes, et kääpakuhjatiste vahelgi on rohkesti laibamatuseid (Лаул 1983). Seetõttu ei avatud edaspidi pinda enam kääbaste kaupa, vaid tehti suur kaevand.

Kaevamised toimusid kaheteistkümnel välitööde hooajal. Uuritavat ala laiendati järk-järgult ning kokku jaguneb see kuueteistkümneks eri kaevandiks (jn 19), millest mitmes töötati kahel või isegi kolmel aastal. Kaevandid on omavahel seotud ühtse 2 × 2 m mõõtmetega ruudustiku süsteemis.

Kalmepinna kaevamist alustati 1981. aastal mäelae loodeserva lähedalt ja järgmistel aastatel rajati uued kaevandid algselt avatud alast nii lääne kui ka ida poole. Põh-

1 Seda plaani pole hilisematel kaevamistel nähtavasti käepärast olnud, sest kääpa olemasolu ei kajastu alati kaevamisaruannetes ning seetõttu ka matuste kataloogis. Matuste üldplaan ja kääbaste üldplaan viidi kokku alles käesoleva raamatu koostamise käigus (jn 48), selle töö tegi arheoloogiadoktorant Maarja Olli.

Jn 19. *Eri aastate kaevandid Siksälä Kalmetemäel.*
Fig. 19. *Excavation areas on Siksälä Kalmetemägi.*

jalikum laiendamine ida suunas, traktoriga haritud maale, toimus 1984. aastal (jn 20). Järgmisel suvel liiguti suurest idakaevandist põhja poole, mäe kirdenõlvale. Ilmnes, et Kalmetemäe künniga tugevamini kahjustatud ida- ja kirdenõlval leidub peamiselt hiliseid, valdavalt 15. sajandist pärit matuseid. 1985. aastal avati mäe maanteepoolses servas suur kaevand, kus töö jätkus kahel järgmisel suvel. 1986. aastal püüti leida matmisala põhja- ja 1988. aastal idapoolset äärt, 1987. aastal avati suurem ala mäe edelanõlval. Nüüdsest keskendus uurimistöö põhiraskus sellesse piirkonda, samuti mäe läänenõlva ülaossa, Mustjärve-poolsesse serva. Siit leiti 1991. aastal suurte kääbaste alt kalme tähelepanuväärseimad matused, sealhulgas mõõgaga üliku ja tema emanda hauad. 1993. aastal selgitati matmisala ulatust loode suunas. Pärast seda katkesid uurimistööd Ajaloo Instituudis ja teaduse rahastamises toimunud suuremate reformide tõttu.

Kuna kääbaste ala oli osalt metsa kasvanud, tuli kaevandi piirest eri aastatel maha võtta kokku kümmekond suuremat puud, samuti nooremat alusmetsa. Ei ole teada, kus paiknes pidevalt metsa all olnud maa ja hobusekünni all olnud ala piir, sest juhul, kui kündmine lõppes koos nõukogude aja saabumisega, jõudsid sööti jäänud maale kasvanud puud kaevamiste ajaks päris suureks saada. Kuna künnimaa piir ei ole teada, ei ole võimalik teha lõplikke järeldusi ka selle kohta, kui suurel osal kalmest on põletusmatuseid sisaldav pinnasekiht kündmisega segamini pööratud ja kui suurelt alalt on põllutööde käigus kivikonstruktsioone lõhutud ning eemaldatud. 1981. aasta kaevandi alal ning sellest nii ida kui ka lääne pool suuri puid igatahes leidus. Tõenäoliselt on pidevalt metsa all ja seega künnist kahjustamata olnud ka kaevandi edelaosa (ruudud h–n/5–19).

Kaevamisel eemaldati juurtega läbi kasvanud kamarakiht ja pealmine, valdavalt künniga segatud tumehalli mulla kiht labidatega, mistõttu sealt saadud leidude hulk pole kuigi suur. Künnimulla all olevat segatud heledamat liivakat pinnast kaevati väikeste kühvlitega kuni puutumata liiva või saviliiva paljandumiseni maapinnast enamasti 35–40 cm sügavusel. Läbikaevatud pinnas eemaldati kaevandist raudplekist pannidega (jn 21). Kaevati seni, kuni liiva või saviliiva foonil hakkasid välja joonistuma tumedamad, mullaseguse pinnasega haualaigud (jn 22, 23). Vajaliku sügavuseni jõudmisel puhastati kaevandi pind tervikuna ja märgiti maapinnale haualaikude piirid, edasi jätkati kaevamist haudade kaupa (jn 24). Matused paiknesid loodusliku puutumatu pinnase suhtes enamasti 40–60 cm sügavustes haudades, kaevamiseelse maapinna suhtes 0,7–1 m sügavusel. Osa haudu olid madalamad ning iseäranis idanõlval oli neid künniga lõhutud.

Kääbastest tehti kaevamisel ristlõige, kaevates esmalt ära pool kääpast, või säilitati profiilipeenar (jn 27). Kaevandi profiile dokumenteeriti valikuliselt: profiil joonistati üles mõnel eriti iseloomulikul, iseäralikul või informatiivsena tundunud juhul. Kui kääpakuhjatise sees oli kivikonstruktsioone, jäeti need kääpa kaevamise vältel paika ning joonistati pärast kaevamisplaanile. Luustikke dokumenteeriti lisaks kirjeldustele joonistega. Kõigi aastate kohta on olemas 1: 25 mõõtkavas kaevandiplaanid (jn 28). Rikkalikumate panustega matustest tehti jooniseid ka suuremates mõõtkavades ja fikseeriti valikuliselt detaile. Pildistati lünklikult ning mitme aasta kohta puuduvad fotod täiesti.

Kuna leiurohkete, sageli tekstiilijäänuseid, helmeid ning väikseid pronksspiraale ja -klambreid, samuti vöönaaste sisaldavate matuste väljapuhastamine ja dokumenteerimine kitsastes haudades (jn 24, 26) oli keeruline ning mitmel juhul tuli ette ööseks paikajäetu rüüstamist, hakati juba alates 1980. aastast detailirohkeid ja töömahukaid leiukogumeid monoliitidena üles võtma (jn 25, lisa IV). Selleks lükati matuse alla vineeri- või metallplaat ning pakiti luid ja leide sisaldav pinnasekogum marlisse ja suuremasse transpordipakendisse. Monoliidid toimetati Tallinna, Ajaloo Instituuti, kus nad jäid enamasti pikemaks ajaks seisma.

Esimesed monoliidid – kaks vööd ja mitu pärga – puhastas laboris välja ja konserveeris Jüri Peets aastatel 1980–1985. Järgmisi monoliite avasid 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses Mare Laul (Sokolovski) ja Jaana Ratas; neid puhastati välja ka ennistuskojas Kanut ja Soomes Vantaa EVTEK-i restaureerimiskoolis. Töö aeglustus pärast Silvia Laulu pensionile minekut 1993. aastal ja peatus aastail 1996–1997. Monoliitide avamist jätkas aastatel 2004–2011 Tartu Ülikoolis konservaator Kristel Kajak (Luiges),

Jn 20. *Kaevamised 1984. aastal mäe idaservas põllukaevandis.*
Fig. 20. *Excavations in the eastern part of the hill in 1984.*

Jn 21. *Kaevamised Kalmetemäel.*
Fig. 21. *Excavations on Kalmetemägi.*

Jn 22. *Haualaikude piiride otsimine ja väljajoonistamine Kalmetemäe idanõlval 1984. aastal. Fotod 20–22: Silvia Laul.*
Fig. 22. *Identification of the outlines of grave pits in 1984.*

Jn 23. *Haualaikude piirid 1984. aasta kaevandis (c-g/1'-5'). Vaade lõunast. Foto: Jüri Peets.*
Fig. 23. *Outlines of grave pits in the trench of 1984.*

Jn 24. *Haualohud 1984. aasta kaevandis.*
Fig. 24. *Grave pits in the trench of 1984.*

Jn 25. *Monoliidi võtmine.*
Fig. 25. *Picking up a block.*

Jn 26. *Osalt avatud haualaigud 1984. a teepoolses kaevandis.*
Fig. 26. *Partly opened grave pits in the western trench of 1984.*

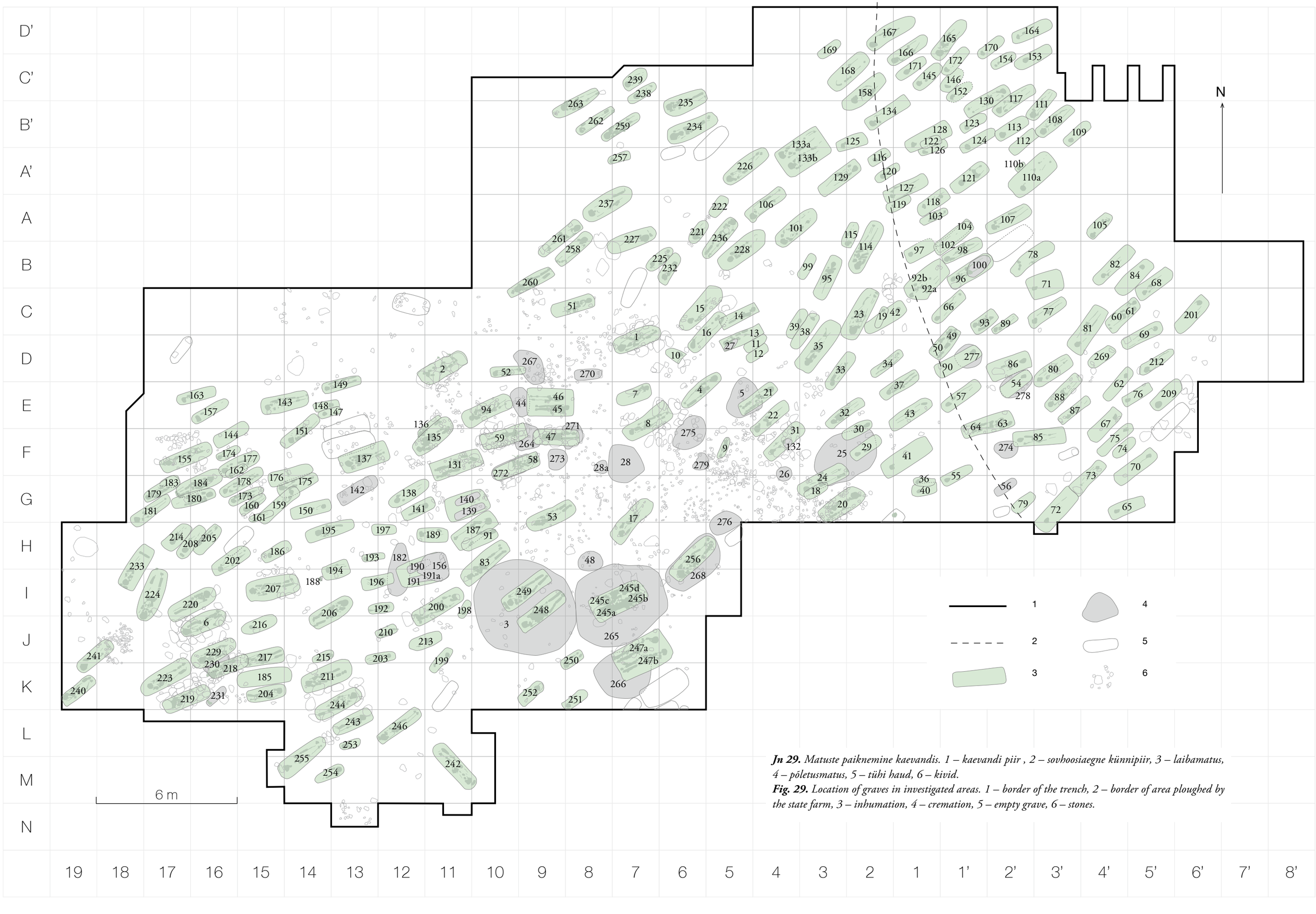

Jn 27. *Kääpaprofiil, kus on näha varasema tumeda kalmemulla laike. Fotod 24–27: Silvia Laul.*
Fig. 27. *A barrow profile with patches of dark soil from cremation graves.*

SIKSALI KALME 1981 1982

X MÕÕTEKEPID
KAEVANDI PIIR 1981. A
KERAAMIKA
PÕLENUD LUUD
ŠLAKK
HELMES
RAUAST ESE
PRONKSIST ESE
1980. A. KAEVATUD ALA
PÕLETUSMATUS
HAUA PIIRJOON
KIVID
ALUMISED KIVID – II KIHT
III KIHT KIVE
1982. A. KAEVATUD ALA
PUU
KOLJU

Jn 28. *1981. ja 1982. a uuritud ala plaan (ruudud c–g/2–7). Joonis: AI.*
Fig. 28. *Plan of the area exavated in 1981 and 1982.*

Jn 29. *Matuste paiknemine kaevandis. 1 – kaevandi piir , 2 – sovhoosiaegne künnipiir, 3 – laibamatus, 4 – põletusmatus, 5 – tühi haud, 6 – kivid.*

Fig. 29. *Location of graves in investigated areas. 1 – border of the trench, 2 – border of area ploughed by the state farm, 3 – inhumation, 4 – cremation, 5 – empty grave, 6 – stones.*

kes viis nende väljapuhastamise ja ümberpakendamise lõpule.

Leiumaterjali väga suur hulk ja iseloom – rohkelt oli pronksklambrite ja -spiraalide, tinuliste ning väikeste kudrustega kaunistatud rõivajäänuseid – muutis konserveerimistöö keerukaks ja aeganõudvaks. Leidudele ei mõjunud hästi konservaatorite vaheldumine ja pikka aega kestnud ebamäärane staatus fondi kuuluva ja veel mitte lõplikult üle antud materjali vahel. Siksälä leidude lõplik korrastamine toimus alles käesoleva väljaande koostamise ajal.

2.1.1.2. Matuste üldandmed: paiknemine ja arv

Siksälä Kalmetemäel on praeguseks läbi kaevatud veidi enam kui kolmveerand kalmepinnast ning leitud kokku 304 matust, neist 264 luustikku 251 hauas ja 40 põletusmatust (jn 29; tabel 1, lisa V). Kesk- ja varauusaegsete kalmistute kaevamisel saavad tavaliselt numbri matused, millest vähemalt mingi osa on pealematmistest ja lõhkumistest puutumatuna algses asendis säilinud; segatud luid arvesse ei võeta. Kalmetemäe laibamatuste puhul on kasutatud teistsugust lähenemist. Arvestades seda, et pealematmisega lõhutud haudu oli väga vähe, said omaette numbri ka täiesti lõhutud, kuid siiski eristatavad matused.

Kaevamistel tähistati matused rooma numbritega. Juhul, kui ühes hauas oli mitu luustikku, eristati need hauanumbri raames enamasti tähtedega, kuid ühes hauas olevatele matustele 60 ja 61, 139 ja 140 ning 190 ja 191 anti siiski eraldi numbrid. Välitööde ajal said numbri matused 1–263. Kaevamisaruannete koostamise käigus omistati täiendavalt numbrid 264–269 kaevamispäevikus ära märgitud matustele, enamasti puistepõletustele, mis välitöödel omaette numbrit ei saanud. Matused 270–279 eristas Silvia Laul pärast kaevamisaruannete koostamist, kaevamistulemusi käesoleva raamatu jaoks läbi töötades – plaanidel kajastuvate leidude ja põlenud luude koondumisalade põhjal. Numbri 280 sai kündmisel avastatud naisematus, mille leiud jõudsid 1918. aastal Eesti Rahva Muuseumi.[2] Täielikult segamini küntud laibamatused 281–286 eristati kaevamisplaanide alusel, lõhutud keskaegsetest haudadest pärit juhuleidude paiknemist arvestades.

Siksälä kalmel on, erinevalt tüüpilistest lõunaeesti külakalmistutest, püütud vältida varasemate haudade hilisemat lõhkumist pealematmisega, mistõttu matmisala on aja jooksul pidevalt suurenenud. Vaid ühel juhul oli varasem luustik (64) hilisema haua kaevamisel täielikult ja kolmel juhul osaliselt lõhutud.[3] Kümnel juhul oli tegemist katva, kuid mitte lõhkuva pealematmisega varasema matuse kohale.[4] Viiel korral oli kahest vahetult kõrvuti hauast üks hilisem kui teine (haualaigud lõikusid).[5] Küll oli pealematmisega segatud muinasaegseid põletushaudu.[6]

Pealematmisest märksa enam olid kalmet kahjustanud künnitööd. 1918. aastal põllu tegemisel leitud rikka naisematuse (280) ehetekomplekt annab tunnistust sellest, et kündmine algas juba tsaariaja lõpul. Mälestusi sellest või ka mõnest teisest leiust kajastab 1922. aastal talletatud murdetekst: *säält tul'l inemize luid kündeh vällä ja pandlit, rõngit, kette, kõgõsugumatsi* (proloog: 5). Kalme lõhkumisele künniga viitavad ka kaevamistel künnikihist leitud, 13.–15.

Tabel 1. *Matuste ajaline jaotumus.*
Table 1. *Temporal distribution of burials.*

		Mehi	Naisi	?	Kokku
A	750-1000			2	2
B	1000-1225	1	3	13	17
C	1225-1250	1	3	1	5
CDEF	1225-1400		1		1
CD	1250-1350	1			1
D	1250-1300	4	5	1	10
DE	1250-1350	3	6	1	10
DEF	1250-1400		3	4	7
E	1300-1350	19	7	5	31
EF	1300-1400	20	18	12	50
EFG	1300-1450	20	33	20	73
F	1350-1400	4	8	1	13
FG	1350-1475	4	8	1	13
G	1400-1475	13	29	16	58
H	1600-1800		4	4	8
?				5	5
Kokku		90	128	86	304

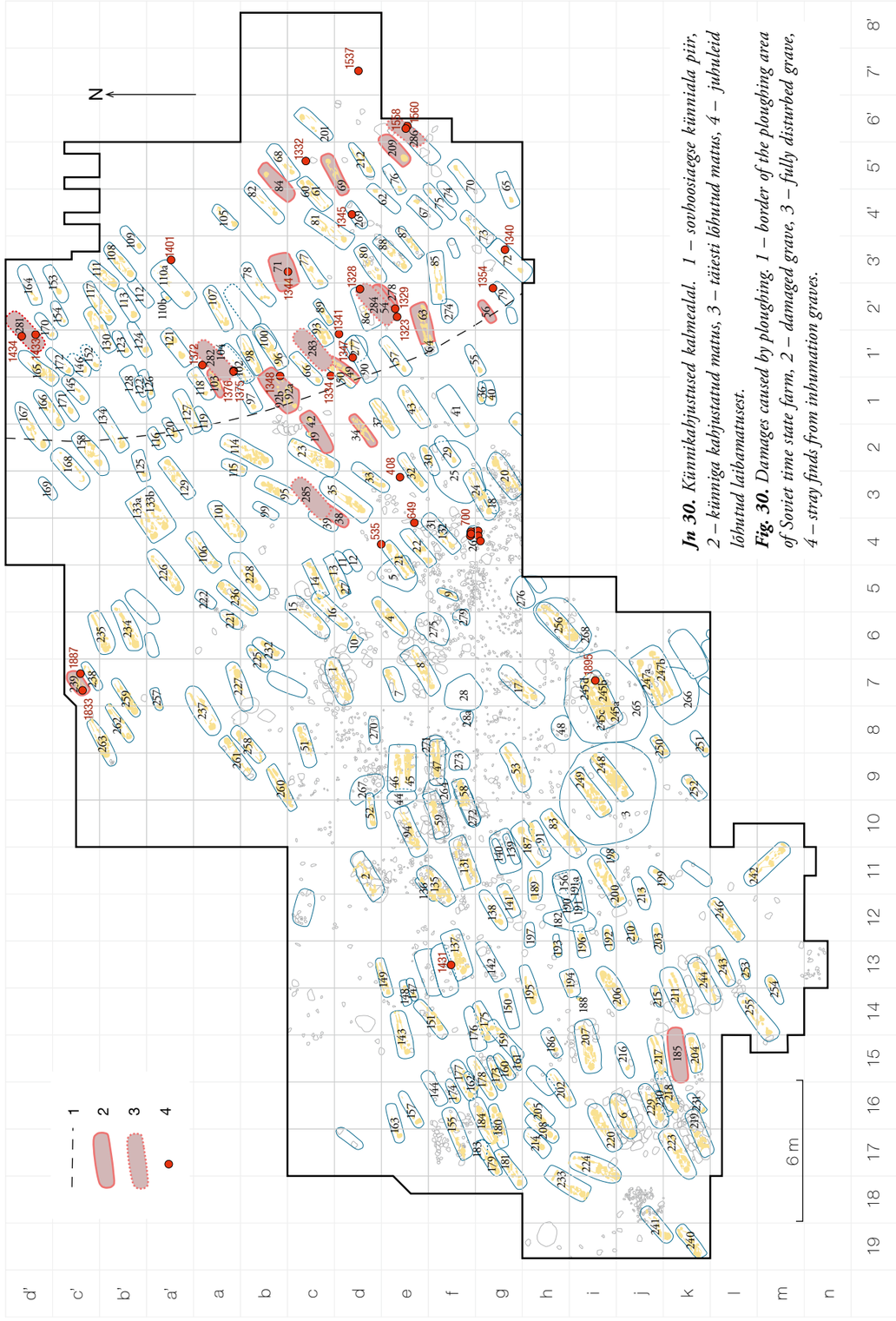
2 Matuste numeratsioon vastab ingliskeelses raamatus esitatule kuni numbrini 266. Käesolevas väljaandes numbriga 268 tähistatud matus kannab ingliskeelses publikatsioonis ekslikult numbrit 267.

3 Matus 161 oli lõhkunud luustiku 159 alaosa, matus 176 luustiku 175 vasaku jala ja matus 218 luustiku 217 kolju.

4 Matused 14 ja 16, 18 ja 24, 19 ja 43, 36 ja 40, 102 ja 104, 122 ja 126, 122 ja 128, 162 ja 177, 179 ja 183, 218 ja 239.

5 Matused 110 a ja b, 135 ja 136, 147 ja 148, 159 ja 175, 180 ja 184. Kahel viimasel juhul viitab haudade paiknemine nende ajalisele lähedusele ja tõenäoliselt maetute pärinemisele ühest perest.

6 Matused 45+46 ja 44, 47 ja 264, 47 ja 271, 52 ja 267, 58 ja 272, 190+191 ja 182, 196 ja 182, 229 ja 230, 245 ja 265, 247 ja 265, 247 ja 266, 256 ja 268. Siin ja alljärgnevalt on hilisema matuse number toodud esimesena.

Jn 30. *Künnikahjustused kalmealal. 1 – soovhoosiaegse künniala piir, 2 – künniga kahjustatud matus, 3 – täiesti lõhutud matus, 4 – juhuleid lõhutud laibamatusest.*
Fig. 30. *Damages caused by ploughing. 1 – border of the ploughing area of Soviet time state farm, 2 – damaged grave, 3 – fully disturbed grave, 4 – stray finds from inhumation graves.*

sajandi laibamatustele iseloomulikud esemed ning adra ette jäänud luustikud, mida leidus eeskätt mäe idanõlval, kus nõukogude ajal künti traktoriga (jn 30). Enamik künniga kannatada saanud matuseid ja täiesti lõhutud keskaegsete matuste juhuleide pärineb kalme sellest piirkonnast, mis jäi sovhoosi haritud maa piiresse. Siiski oli üksikuid künniga kahjustatud luustikke ka künka läänenõlval. Lähestikku paiknenud keskaegsete juhuleidude põhjal tinglikult eristatud matustele (281–286) lisandub veel viis üksikult leitud sõlge (: 281, 535, 1332, 1401 ja 1887). Arvestades seda, et Kalmetemäe arheoloogiliselt uuritud matustest oli sõlg enam kui pooltel ja et keskaegsete matuste juurde kuulub enamasti üks sõlg, võiks uuritud kalmealal kündmisega olla lõhutud veel vähemat kümmekond luustikku, millele ei ole numbrit antud. Kõige rohkem oli kündmisega kannatada saanud muinasaegse põletuskalme kultuurkiht, mida oli segamata säilinud vaid kääbaste all.

Lisaks tuli kaevamistel nähtavale 17 tühja, läheduses olevate matustega samasuunalist haualohku, kust ei leitud luid ega esemeid. Niisugused hauad kalme kataloogiköites ega matuste numeratsioonis ei kajastu, kuid on jälgitavad Kalmetemäe üldplaanil numbrita hauakontuuridena (jn 29). Seitsmel juhul vastab laigu suurus täiskasvanu, kümnel juhul lapse haua mõõtmetele. Iseäranis väärivad esile toomist kaks matusest 137 vahetult põhja pool olnud, suuruselt täiskasvanu luustikule vastavat haualaiku. Seal kattis nii matust kui ka tühje haudu ühine suur, veidi enam kui 3 m läbimõõduga kääbas, mille keskkoht asus keskmise, tühja haualaigu kohal. Pole teada, kas tühjadest haudadest on luud jäägitult ära kõdunenud või pole sinna maetudki. Esimene variant näib kõne alla tulevat siiski vaid väikelaste matuste puhul, sest kõigis täiskasvanute haudades, kust leiti esemeid, oli luid alati kasvõi natukenegi säilinud.

Muinasaegsete põletusmatuste arvu on raske hinnata, sest silmas pidades puistepõletusmatuste hajusust ja raskesti eristatavust ning asjaolu, et suur osa luid ja leide pole tõenäoliselt kalmesse jõudnudki, võiks nende kunagine tegelik hulk olla tunduvalt suurem kui 19 teadaolevat matust. Puistematused võivad üksteisega kattuda ning neil ei pruugi olla selgeid piire (vt lk 60).

Kindlamaid järeldusi maetute arvu kohta saab teha ajavahemiku 1225–1475 osas – sellest ajast on teada 274 matust. Kui sellele arvule lisada üksikuna leitud sõlgede põhjal kümme ja tühjade haualaikude põhjal tinglikult veel kümmekond matust, ulatuks keskajal Kalmetemäe uuritud osale maetute koguarv 290–300-ni. Võttes arvesse, et kalmest on läbi kaevatud 75–80%, võiks keskaegsete laibamatuste koguarv ulatuda 350–385 piiresse ega tohiks olla suurem kui nelisada (lk 147, tabel 7). Uusaegseid järelmatuseid on seni teada kuus.

Kuna luustikega hauad olid pealematmisega peaaegu lõhkumata, on kalmistu matmiskombestik ja arengulugu alates 13. sajandist üldjoontes hästi jälgitavad. Matmine on alanud künka laelt ja läänenõlva ülaosast ning kalmeala on järk-järgult laienenud eri suundades (jn 113). Pealematmiste puudumist võib seletada maapealsete hauatähistega, kuid seletuseks võib olla ka elav mälutraditsioon. Väikese paikse kogukonna puhul, kus kõik inimesed on teada ja enamasti ka omavahel sugulased, võib suulise kultuuri üldises raamistuses ajaloomälu olla silmapaistvalt pikk.[7] Kui arvestada vahetult tagasiulatuva mäluga hõlmatuks kaks eelmist põlve ja lisada sellele vanematelt ja vanavanematelt kuuldu põhjal veel kaks põlvkonda, võib vanema põlvkonna mälu ulatuda tagasi 125–150 aasta võrra – seda tasandil, kus teatakse surnu nime ja sugulussidemeid. Siinkohal tuleb mainida viisi, kuidas traditsioonipõhiselt on matmiseks koht valitud Setomaal asuval Laossina külakalmistul. Seal on iga uue surnu jaoks kaevatava haua asukoha kätte näidanud küla kõige vanem elanik.[8]

2.1.1.3. Dateerimine

Esmaseks pidepunktiks nii üksikute matuste dateerimisel kui ka kalme kasutusaja kindlaksmääramisel on esemetüüpide kronoloogia. Üldise tausta loomiseks ning leidude paigutamiseks laiemasse ajalisse ja ruumilisse konteksti on olulised nii Eesti (Selirand 1974; Ligi 1993a; Ligi, Valk 1993; Valk 1991; Valk 2001a; Mägi 2002; Mandel 2003), Läti (LA 1974; Mugurēvičs 1977; Šnore, Zariņa 1980; Radiņš 1999; Vaska 2003; Zariņa 2006; Berga 2007) kui ka Novgorodimaa loodeosa kalmete (Спицын 1896; 1903; Рябинин 2001; Хвощинская 2004) uurimise tulemused. Dateerimisel on toeks ka Novgorodi leidude kronoloogia, mis rajaneb keskaegse linna kultuurkihi ladestuste seostel dendrokronoloogiliselt, s.t aastarõngaste põhjal dateeritud puust tänavasillutistega (Седова 1981; Лесман 1989; 1991). Võrreldes ingliskeelse Siksälä-raamatu (Laul, Valk 2007) ilmumise ajaga on edenenud uurimistöö Läti keskaegse relvastuse alal (Brūzis 2008; 2010a, b; 2012; 2013). Nagu sissejuhatuses märgitud, on Liivimaa keskaegsete relvade uued dateeringud muutnud paljude Siksälä kalme matuste vanusemääranguid.

Peale esemetüüpide üldise kronoloogia on matuste dateerimisel oluline pidepunkt kalme enda arvukad suletud leiukompleksid – ühekorraga maetud ja samal ajal kasutusel olnud esemete kogumid. Siksälä Kalmetemäelt on teada kokku 224 keskaegset suletud leiukompleksi. Leide on ka muinasaegsetest puistepõletusmatustest, kuid siin jääb nende tegelik kuuluvus konkreetse matuse juurde mitmel põhjusel sageli rohkem või vähem küsitavaks. Esiteks võisid eri matuste puistealad kattuda, teiseks on põletusmatuseid lõhutud hilisemate laibahaudade kaevamisega ja iseäranis pinnase kuhjamisega haudu tähistanud kääbastesse.

Leidude dateerimisel tuleb arvestada, et luustiku juurest leitud esemete vanusemäärangud ei pruugi alati näidata aega, millal surnu maeti: Siksälä kalmel on lahkunutele sageli kaasa pandud mitme põlvkonna ja vahel isegi mitme sajandi vanuseid esemeid. Niisiis on leiukompleksi või matuse dateerimisel väga oluline sellesse kuuluvate hiliseima algupäraga esemetüüpide ilmumise, mitte varasemate esemete valmistamise aeg: matus ei saa olla varasem sellesse kuuluvast kõige nooremast leiust. Kuna paljude esemerühmade kasutusaeg on olnud pikk, jäävad ka matuste dateeringud vahel avaraks.

Suureks abiks keskaegsete matuste dateerimisel on mündileiud (lisa III, tabel), mida Kalmetemäelt on 20 laibamatuse juurest kokku 48. Sealjuures oli keskaegseid rahasid 14 matuses ja lisaks kuulus ühel juhul (matus 239) kaelakeesse neli 14.–15. sajandi arvestuspenni. Peale selle leiti kaks keskaegsest mündist säilinud jäljendit (matused 2 ja 229). Siiski pole mündileidude puhul samuti tegemist probleemitute pidepunktidega. 13.–14. sajandi rahade kasutamist matuste dateerimiseks raskendavad nende laiad vanusemäärangud. Nii on varaseimad Liivimaa brakteaadid dateeritud 13. sajandi II poolde – 14. sajandi algusesse (tõenäoliselt 1260. aastate ja 1330. aastate vahemikku), Põhja-Saksa linnade brakteaadid valdavalt 14. sajandisse (lisa III). Samas ei ole kindlalt teada, kui kaua üks või teine 13. sajandi teise poole – 14. sajandi münditüüp kasutusel oli. Lisaks tuleb arvesse võtta, et 13. sajandi algupoole müntide puudumine ei tähenda veel selleaegsete matuste puudumist, sest nimetatud ajal Lõuna-Eestis münte ringluses peaaegu ei olnud. Siksälä muististekompleksi hilisema osa vanust aitavad kindlaks teha kirikuasemelt leitud mündid, millest enamik kujutab endast kabeliaseme juurde toodud ohvrirahasid, väiksem osa seostub aga varauusaegsete matustega.

Peale esemeleidude ja müntide on Kalmetemäe matuste dateerimisel arvestatud nende horisontaalset stratigraafiat, s.t paiknemist üksteise suhtes ja kalmealal (jn 29). Nagu märgitud, ei olnud varasemad matused hilisematega peaaegu üldse lõhutud ja aja möödudes matmisala laienes. Horisontaalse stratigraafia oluliseks tugipunktiks on eeldus, et lähestikku paiknevad matused, iseäranis need, mis on peaga samas suunas ja asuvad samas matustereas või -rühmas, võiksid pärineda enam-vähem samast ajast – s.t ajast, mil läheduses olevate varasemate haudade asukoht ja suund olid veel selgesti silma ees. Märgiks matuste samaaegsusest või suurest ajalisest lähedusest on ka haudade ühine kääpakuhjatis. Lähestikku paiknevate haudade puhul tuleb arvestada, et omaenda leidude põhjal laiemasse ajavahemikku dateeritav matus võib kõrvaloleva matuse panustele tuginedes saada märksa täpsema vanusemäärangu. Seega ei rajane käesolevas raamatus esitatud matuste dateeringud (lisa VII) üksnes esemetel, vaid arvestavad mitmeid asjaolusid.

Matmiskombestikus toimunud muutuste jälgimiseks on matuste dateeringud esitatud kindlate ajalõikude põhiselt. Kalme kasutusaeg jaotati lühemateks, 25, 50 või 75 aasta pikkusteks ajalõikudeks, mis tähistati suurtähtedega A–H (tabel 2). Muinasaegsetest matustest on tähega A tähistatud 8.–10. sajandi, tähega B aga 11.–12. sajandi ja tõenäoliselt ka 13. sajandi algusveerandi matused. Laibamatuste matmiskombestiku vaatlemisel võeti tinglikeks ajalisteks raamideks aastad 1225 ja 1475. Täht C tähistab varasemaid, muinasajale iseloomulike leidudega laibamatuseid, mis võiksid pärineda 13. sajandi algupoolest, tõenäoliselt siiski alles ristimise järgsest ajast, s.t sajandi teisest veerandist. Kindlalt keskaega kuuluvad ajalised rühmad eristati järgnevalt: D – 1250–1300; E – 1300–1350; F – 1350–1400; G – 1400–1475. Tähega H tähistati hiliseid, 17.–18. sajandi matuseid. Neist alajaotustest lähtuvalt omistati igale matusele dateering. Kuna paljudel juhtudel hõlmas see mitut ajalist rühma, tähistati matused andmete analüüsimiseks tähtede kombinatsiooniga (nt DEF = 1250–1400; FG = 1350–1475). Mitut perioodi hõlmava dateeringuga matuste andmed jaotati proportsionaalselt eri ajalõikude vahel, et täpsemalt jälgida matmiskombestiku muutumist ajas. Näiteks andis ajalõiku EFG (s.t 1300–1475) dateeritud matus tinglikult 2/7 (ehk 0,28) matust 14. sajandi esimese poole, 2/7 matust sama sajandi teise poole ning 3/7 (ehk 0,43) matust 15. sajandi kohta. Kuigi üksikute matuste dateeringud jäävad sageli üsna laia ajalisse raamistusse, võiks niisugune statistiline koondpilt küllaltki tõeselt kajastada aja jooksul toimunud üldisemaid muutusi ja arenguid.

Võrreldes varem avaldatuga (Laul, Valk 2007) on mitmete matuste dateeringutes tehtud muudatusi. Ühest küljest on põhjuseks asjaolu, et ingliskeelse raamatu ettevalmistamise ajal oli suur hulk monoliite avamata ja osa leide päevavalgele toomata. Teisalt, nagu sissejuhatuses juba märgitud, on iseäranis suuri korrektiive toonud Lätis tehtud töö keskaegsete relvade tüpoloogia ja kronoloogia osas, mistõttu uue dateeringu on saanud 26 Siksälä kirvest ja 25 odaotsa. Ümberdateerimise tulemusena on oluliselt suurenenud 14. sajandisse kuuluvate matuste hulk, eeskätt varem 13. sajandisse arvatud matuste arvel, ning viimaste hulk on nüüd muutunud väga väikeseks. Teine suurem erinevus

7 Sugulussidemete tagasiulatuvust ja peegeldumist suulises mälus on olnud võimalik välitöödel tõdeda veel 20. sajandi lõpukümnenditel ning kindlasti leidub traditsioonipõhise mälutüübi kandjaid, vähemasti vanema põlvkonna seas, ka praegu.

8 Andmed Laossina surnuaiavahilt Õie Saarestikult.

võrreldes eelmise raamatuga on see, et on loobutud varasemate laibamatuste dateerimisest 12. sajandi teise poolde ja ka 13. sajandi algusveerandisse. Kuigi nende matuste leiukompleksid sisaldavad peamiselt muinasajale iseloomulikke esemeid, leidub seal alati esemetüüpe, mis ei ole Lätis kasutusele tulnud enne 13. sajandi algust. Kuna sellised leiud on iseloomulikud Läti alale, Eestis aga harvaesinevad, pole alust neid dateeringuid kahtluse alla seada – seda enam, et Siksälä kalme 13.–14. sajandi laibamatused esindavad Ida-Läti, mitte tüüpilist Lõuna-Eesti kultuuriruumi. Oluliselt on muutnud arusaama kalme varaseima ajaloo kohta ka radiosüsinikudateeringud, nihutades seda seni arvatust hilisemaks. Samas tuleb kokkuvõtvalt silmas pidada, et käesolevas raamatus esitatud vanusemäärangudki ei pruugi endast kujutada lõpliku tõde – tegemist on vaid teadmiste praeguse seisu kajastusega.[9] Üldise taustteadmise muutudes võivad edaspidi taas muutuda ja täpsustuda ka teadmised Siksälä kalme leidude ja matuste vanuse kohta.

9 Teadmiste seisu muutumine ilmnes ka selle raamatu koostamise vältel. Juhul, kui kataloogis ja siinses köites toodud dateeringute vahel esineb erinevusi (eeskätt võimaliku ajalõigu pikkuse osas), tuleks pigem usaldada käesolevat köidet kui „viimast sõna".

2.1.1.4. Soo- ja vanusemäärangud

Siksälä matuste soo ja vanuse, s.t inimeste eluea määramine oli võrdlemisi keerukas ülesanne, sest luud olid sageli väga kõdunenud ning paljud soo- ja vanusemarkerid ei olnud säilinud. Kui 2007. aastal ilmunud ingliskeelse raamatu puhul määras maetute soo ja vanuse luudel ilmnevate bioloogiliste markerite põhjal antropoloog Leiu Heapost Ajaloo Instituudist, siis käesoleva raamatu jaoks vaatas luud üle Tartu Ülikooli doktorant Martin Malve. Täiendava ülevaatamise põhjuseks oli asjaolu, et 2007. aastaks ei olnud kaugeltki kõik luud määramiseks kättesaadavad ning mitmete monoliitidena üles võetud matuste olulised soo- ja vanusemarkerid olid välja puhastamata. Soo- ja vanusemäärangute varasemast mõneti erinevate tulemuste taustaks on veel luude määramisel kasutatud erinevad metoodikad (vrd Heapost 2007, 213–216). Praegusel juhul on osteoloogilises analüüsis (lisa V, tabel 3) püütud igale indiviidile anda võimalikult konkreetne bioloogiline eamäärang, seostamata seda kindlate vanuserühmadega. Samas ei õnnestunud mõningaid varem määratud luustikke siiski täiendavalt üle vaadata ning niisugustel juhtudel on kasutatud varasemaid määrangutulemusi.

Kuna matmiskombestiku muutumise jälgimiseks on oluline seostada luustikke ealis-sotsiaalsete rühmadega, tuli bioloogilised vanusemäärangud nendesse ümber rühmitada. Nii eristati 0,5–1 aasta vanuseid lapsi (*infans* 0), väikelapsi (*infans* I) (1–9 a), suuremaid lapsi (*infans* II) (10–15 a), noorukeid (*juvenilis*) (15–18 a), noori täiskasvanuid (*adultus*) (18–30 a), küpses eas täiskasvanuid (*maturus*) (30–45 a) ja elatanud täiskasvanuid (*senilis*) (> 45 a).[10] Kui täpsemad määramisvõimalused puuduvad, on matus arvatud esindama korraga mitut vanuserühma (nt *ad/mat*). Ehkki tänapäevases osteoloogias on sellisest rühmitamisest sageli loobutud, on matmiskombestiku analüüsiks ealis-sotsiaalse tähendusega rühmade eristamine möödapääsmatult vajalik – osteoloogilistel määrangutel rajanevate vanuste arv oli liialt suur ja variatsioonirohke. Piiripealsed ja piiriülesed, erinevaid sotsiaalseid earühmi hõlmavad bioloogilised määrangud on püütud siiski siduda kindlate vanuserühmadega.[11]

10 2007. aastal on vanuserühmade piirid määratletud teisiti: noorukiteks on loetud 15–19 aastased, vanuserühmi on eristatud ka enam kui 45 aasta vanuste indiviidide puhul.

11 N-ö piiripealsed vanuseühmad on määratletud järgmistesse ealistesse rühmadesse: Lapsed vanusemääranguga 8 a ±24 k on loetud *infans* I, vanemad infans II vanusegruppi; 12 a±36 k ealised on loetud rühma *infans* II; vanusemäärangud 11–16 a, 12–18 a, 14–16 a, 15 a ±36 k on arvatud noorukite (*juvenilis*) rühma.

Tabel 2. *Matuste ajaline jaotumus Siksälä Kalmetemäel. Mitmeid perioode hõlmavate dateeringutega matused on ümber arvutatud ja nende andmed on jaotatud konkreetsete perioodide vahel.*
Table 2. *Temporal distribution of burials at Siksälä Kalmetemägi. Revised data after re-calculation into definite periods.*

	Periood	Mehed		Naised		?		Kokku	
		Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%
Kalmete-mägi	750-1000 (A)	-	-	-	-	2	2,35	2	0,66
	1000-1225 (B)	1	1,11	3	2,33	13	15,29	17	5,59
	1225-1250 (C)	1,33	1,48	4,14	3,21	-	-	5,48	-
	1250-1300 (D)	6,17	6,85	8,79	6,81	2,83	3,33	17,8	5,86
	1300-1350 (E)	36,21	40,23	30,21	23,42	18,55	21,82	84,97	27,95
	1350-1400 (F)	21,31	23,68	30,91	23,96	14,45	17	66,67	21,93
	1400-1475 (G)	23,98	26,65	47,95	37,17	27,17	31,96	99,08	32,6
	H	-	-	4	3,1	2	2,35	6	1,97
	?	-	-	-	-	5	5,88	5	1,64
	Kalmetemägi kokku	90	100%	129	100%	85	100%	304	100%
Kirikumägi	1600-1750	4	20	4	20	12	60	20	
Kokku		94	29,0	133	41,0	97	30,0	324	x

Kaalutlusotsuse tegemisel on tuginetud Leiu Heaposti varasemale määrangule, vahel ka haualaigu mõõtmetest tuletatud eeldatavale kehapikkusele.

Põletusmatuste puhul vaatas luud täiendavalt üle Tartu Ülikooli arheoloogiadoktorant Anu Kivirüüt. Kui 2007. aastal ilmunud raamatu jaoks analüüsiti vaid terviklikumate põletusmatuste luukogumeid (Heapost 2007, tabel), siis nüüd seati eesmärgiks saada ülevaade kogu kaevamistel saadud luuainesest. Paraku oli see võimalik vaid osaliselt, sest paljud 2007. aastal määratud põlenud luud ei olnud enam kättesaadavad. Seega on osa matuste puhul kasutatud uuemaid, teiste puhul aga varasemaid vanusemääranguid.

Matmiskombestiku analüüsimisel lähtekohaks olnud arvandmed maetute soo ja vanuse (s.t suremisea) kohta (tabel 3) erinevad mõneti osteoloogilise analüüsi tulemustest (lisa V, tabelid 1 ja 2), mis põhinevad üksnes luude

Tabel 3. *Kalmetemäe matuste soolis-vanuseline jaotumus (määramata sooga põletusmatused on loetud täiskasvanuteks).*
Table 3. *Age- and gender-based distribution of graves from Kalmetemägi (cremations with undetermined sex have been regarded as adults).*
A - enne mitut earühma hõlmavate vanuste ümberarvutamist / before the re-calculation of composite ages.

Sugu	*Infans I*	*Infans II*	*Juveni-lis*	*Adultus*	*Adultus-maturus*	*Maturus*	*Maturus-senilis*	*Senilis*	*Ad-mat-sen*	Kokku / Total
	0–9	10–14	15–19	20–30	25–40	30–45	40+; 40–50	45+	20+	
Mees / Male	4	5	10	6	10	17	11	20	7	90
Naine / Female	40	14	9	4	15	16	10	14	8	130
?	65	10	-	-	-	-	1		8	84
Kokku / Total	109	29	19	10	25	33	22	34	23	304

B - pärast mitut earühma hõlmavate vanuste ümberarvutamist / after the re-calculation of composite ages.

Sugu	*Infans I*	*Infans II*	*Juvenilis*	*Adultus*	*Maturus*	*Senilis*	Kokku / Total
	0–9	10–14	15–19	20–30	30–45	45+	
Mees / Male	4	5	10	13,3	29,9	27,8	90
Naine / Female	40	14	9	14	31,2	21,7	129,9
?	65	10		2,7	3,2	3,2	84,1
Kokku / Total	109	29	19	30	64,3	52,7	304

ülevaatamisel. Osteoloogilise analüüsi puhul on paljudel juhtudel, iseäranis laste puhul, maetu sugu jäänud määramata. Samas on matmiskombestiku analüüsimisel tuginetud nii osteoloogilistele määrangutele kui ka mõnedele teistele lähtekohtadele. Kuna keskaegsete matuste seas on naistele iseloomulikke leide (pronksiga kaunistatud sõbad, pärjad, kaelakeed) vaid nendest matustest, mis on bioloogiliste sootunnuste põhjal määratud naistele kuuluvateks, ning kuna selliseid leide pole ühestki luudel ilmnevate soostunnuste põhjal mehele kuulunud hauast, on samalaadsete leidudega, kuid määratlemata sootunnustega luustikud matmiskombestiku analüüsil seostatud naissooga. Naistele iseloomulikuks tunnuseks matmiskommetes on loetud ka matmist peaga ida ja/või kirde poole. Peaga kirdesse suunatud mehi on teada vaid kaks, mõlemad kalme varaseimate matuste hulgast (247b, 245c). Niisiis on kaelakeede ja matmissuuna põhjal paljud osteoloogiliselt määratlemata lapsematused arvatud tüdrukutele kuuluvaks.[12] Kuna relvi, naastuvöösid ja kannuseid leidus vaid bioloogiliste sootunnuste põhjal meesteks määratud luustike haudades (erandiks oli mehega koos maetud naine 247a, kelle kirstukaanel oli oda), on matmiskombestiku analüüsil nende leiurühmadega matused loetud meestele omaks. Teiseks on matmiskombestiku analüüsimisel arvesse võetud ja vanuserühmadega seotud ka matuseid, mille luid pole kas peaaegu üldse säilinud või antropoloogiliseks määramiseks kaasa võetud. Teatud pidepunktiks on siin haualaigu mõõtmed, mis laste puhul osundavad maetu eale. Nii on matmiskombestiku jälgimiseks kasutatud andmehulk tegelikult suurem kui üksnes bioloogiliste tunnuste põhjal määratud soo- ja vanusega matuste arv. Vaatamata teatud eksimisriskile on niisuguse lähenemise korral teadaoleva soo ja vanusega indiviidide arv oluliselt suurem ning statistilise analüüsi allikmaterjal märksa laiapõhjalisem.

2.1.2. Kalme-eelsed leiud

Siksälä Kalmetemäe vanimateks leidudeks on I aastatuhande algupoolest või keskpaigast pärinevad savinõukillud – tekstiilkeraamika ja riibitud keraamika (jn 31; tahv 10), mida leidub sageli Kagu-Eesti rooma rauaaja lõpu tarandkalmetes. Tekstiilkeraamika on saanud oma nime käsitsi tehtud savinõude pinnal olevate riidevajutuste, riibitud keraamika aga riipejäljendite järgi. Siksälä kalme tuhandetest savinõukildudest moodustavad tekstiili- ja riipejälgedega killud siiski kaduvväikese osa. Niisuguse pinnatöötlusega suuremaid, vähemalt 2–3 cm läbimõõduga anumatükke on kokku vaid 40–50 ringis. Seega pole purunenud nõude arv olnud kuigi suur ning osa kildude puhul on juba esmasel pealevaatamisel selge, et need pärinevad ühest anumast. Kuna piir tekstiilijäljendite ja riibete vahel on ebamäärane ning kuna kildude arv on otseselt seotud nende fragmentatsiooniastmega, piirdugem siinkohal tõdemusega, et tekstiilijäljenditega kilde oli umbes kaks korda rohkem kui riibitud keraamikat.

Nii tekstiil- kui ka riibitud keraamika püsis Kagu-Eestis ja Läti idaosas kasutusel 5.–6. sajandini, kusjuures on arvatud, et riibitud keraamika kastutamine lõppes varem (Laul 2001, 171, 174; Vasks 2001a). Samas on kaks radiosüsinikuproovi Rõuge kihelkonna Kaloga linnamäelt tekstiilkeraamikat sisaldavast kultuurkihist andnud kalibreeritud vanusemääranguks 567–809 ja 634–869 pKr.[13] Seega pole võimatu, et tekstiilkeraamikat võis ette tulla veel 7. sajandilgi. Riibitud keraamika püsimisele I aastatuhande keskpaiku viitavad ka mõned savinõukillud üht Ristipalo pikk-kääbast ümbritsenud kraavist (Smirnova jt 2011, 162, jn 2: 1–2).

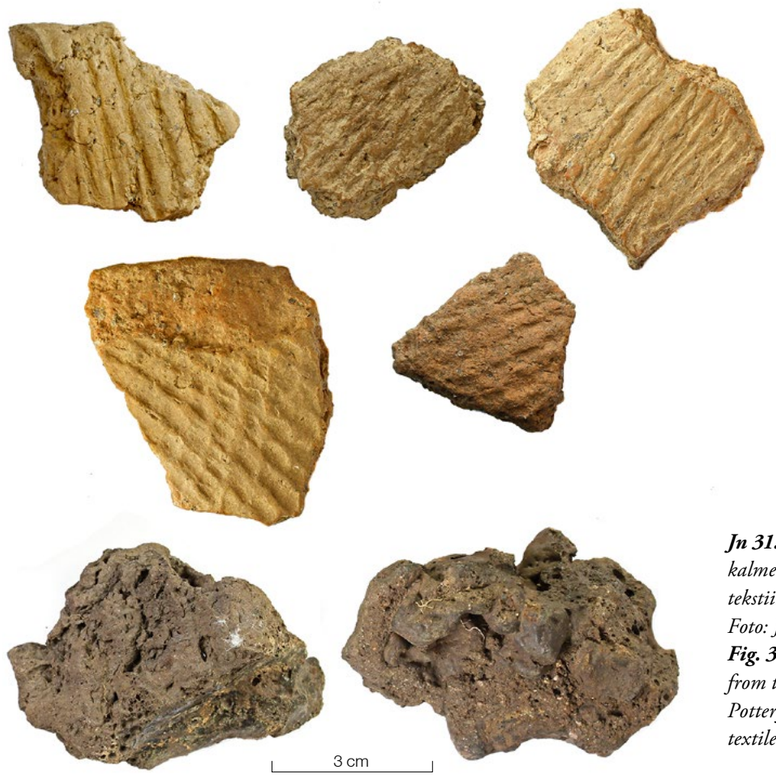
Kalmetemäel leidus riibitud ja tekstiilkeraamikaga samal alal rohkesti kilde ka puna-oranžidest peenkeraamilistest nõudest (kd II, tahv 13), millel värvuse ja koostise poolest on ühisjooni hiliseima, 5. või 6. sajandi tekstiilkeraamikaga Virunuka tarandkalmetest, samuti Jaagupi kalme 4. ja 5. sajandisse dateeritud taranditest. Sealsed tekstiilivajutustega, punaka värvusega ja tugevamalt põletatud savinõud kuuluvad aega, mil tekstiil- ja riibitud keraamika hakkasid kaduma, seega rooma rauaaja lõppu. Kuigi üksikud Kalmetemäelt leitud punaka värvusega killud pärinevad ka hilismuinasaegsetest kedranõudest, on valdavalt tegemist siiski käsitsikeraamikaga. Tõenäoliselt pärineb enamik selliseid savinõukilde samuti I aastatuhande keskpaigast.

Tekstiil- ja riibitud keraamikat, samuti puna-oranži keraamikat leidus mäelae piirkonnas ja läänenõlva ülaosas, põlenud luudega samal, umbkaudu 20 meetrise läbimõõduga alal (jn 32). Kui arvata juurde ka kaevamata kalmeosa, ei ole selle esinemispiirkond tõenäoliselt suurema läbimõõduga kui 25 meetrit – siis algab tugevalt langev künkanõlv.

Samas piirkonnas, kus leidus varajast keraamikat, leiti mäelt rauašlakki (jn 31), mis viitab muistsele rauasulatuskohale.

12 Niisuguse lähenemise korral on küll eiratud tänapäevase geenusarheoloogia teoreetilist põhiteesi, et soorollid ei pruugi olla vastavuses inimese bioloogilise sooga, s.t et vähemasti teoreetiliselt võiks helmestega maetute seas olla mehi või naastuvöödega matuste seas naisi. Arvestades Eesti traditsioonilises külaühiskonnas valitsenud väärtushinnanguid ja arusaamu kindlalt määratletud soorollidest, ei ole sellise võimaluse kui äärmiselt ebatõenäolisega arvestatud.

13 1350±60 BP, 566–777 (94,6%), 293–801 (0,5%) ja 846–853 (0,4%) pKr (Tln3271); 1313±55 BP, 634–779 (87,1%), 790–869 (8,3%) pKr (Tln3563).

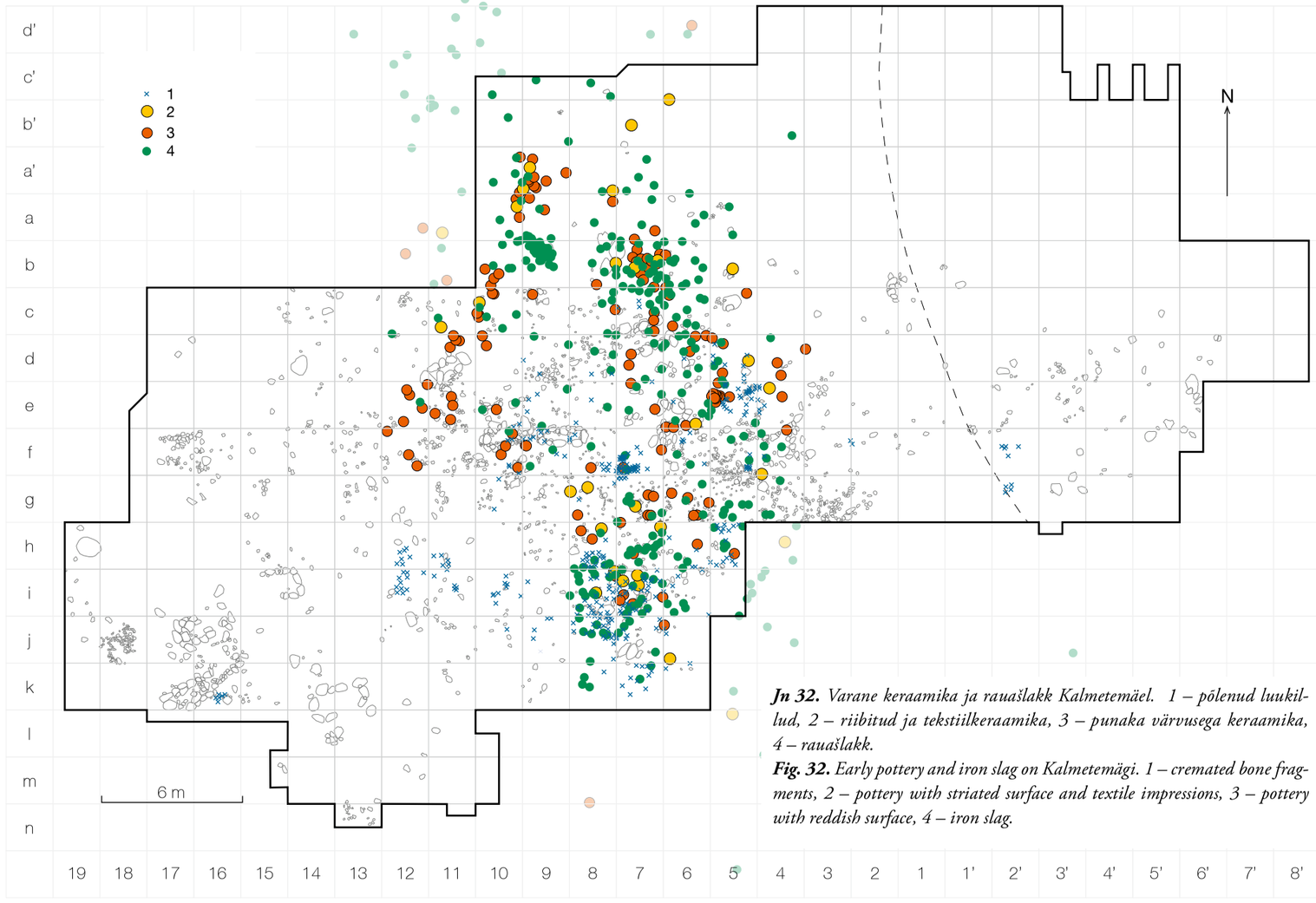

Jn 31. *Leiud Kalmetemäelt kalme-eelsest ajast. Riibitud ja tekstiilkeraamika ning rauašlakk. Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 31. *Finds from Kalmetemägi from the time preceding the cemetery. Pottery with striated surface and textile impressions, and iron slag.*

Asjaolu, et mäelt pole leitud sulatusahjude õhutusdüüside tükke, viitab sellele, et rauda on sulatatud kas eelrooma rauaaja lõpus või rooma rauaajal (lisa I). Ilmselt on rauasulatuskoht seotud ligikaudu 300 meetri kaugusel algava tekstiilkeraamika-aegse asulakohaga. Omaette asulakohta pole Kalmetemäel ilmselt olnud – selleks on varajaste kildude arv liiga väike ning ka künkaga põhjas ja loodes külgnevalt põllualalt ega sama seljaku lõunapoolselt otsalt ei ole rooma rauaaja asulaleide. Võib arvata, et vähesed savinõud, millest tekstiilkeraamika killud pärinevad, on mäele toodud siis, kui seal rauda sulatamas käidi. Samas ei saa välistada, et nõusid võib olla mäele toodud teistelgi asjaoludel, näiteks pühadeaegseteks või muudeks rahvakogunemisteks järveäärsel künkal.

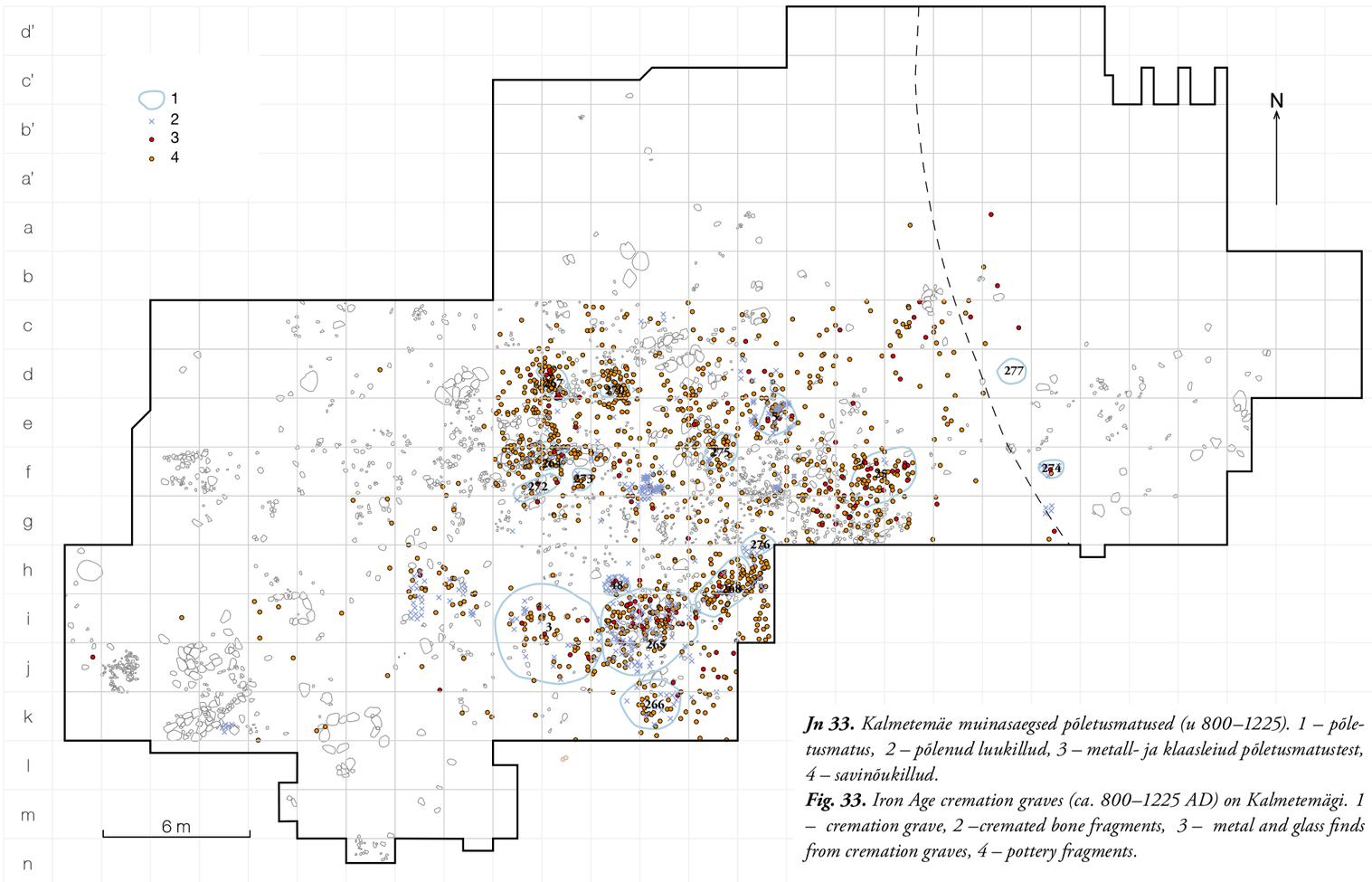
Varasemas tõlgenduses on pakutud välja võimalus, et tekstiil- ja riibitud keraamika leiud võivad olla märgiks Kalmetemäele põletatud surnute matmisest juba rooma rauaajal – I aastatuhande algupoolel või hiljemalt keskpaiku (Laul, Valk 2007, 30). Põletusmatuste põhjalikum analüüs on andnud põhjust sellest arvamusest loobuda, sest tekstiil- ja riibitud keraamikat leidus kalmel hajusalt, sealjuures ka 11.–12. sajandi põletusmatuste alal, läbisegi hilisrauaaegsete pronksleidude ning kedranõude kildudega. Ehkki põlenud luud ja tekstiilkeraamika paiknesid samas kalmepiirkonnas, ei ilmne kaevamisdokumentatsioonist ühtegi kindlat, matusena eristuvat luukogumit, mida saaks seostada ainuüksi varajase keraamikaga. Ainus selgem seos kaltsineerunud luude ja tekstiilkeraamika vahel (matus 182) osutus näiliseks: luudest tehtud süsinikuproov andis tulemuseks 776–973 pKr (1147±29 BP).[14] Tõlgenduse muutumiseks on andnud alust ka asjaolu, et kuigi künni all olnud aladel paiknesid vanema rauaaja leiud hilisrauaaegsetega läbisegi, olid varased savinõukillud künni eest kääbastega kaitstud kohtades veidi sügavamal kui põlenud luud ja kalmepanused.

14 SUERC-55413 /GU35141. Kõik tulemused on kalibreeritud 95,4% tõenäosusega, kasutades OxCal 4.2. kalibreerimisprogrammi ja IntCal13 kalibreerimiskõverat (Bronk Ramsey 2009).

Jn 32. *Varane keraamika ja rauašlakk Kalmetemäel. 1 – põlenud luukillud, 2 – riibitud ja tekstiilkeraamika, 3 – punaka värvusega keraamika, 4 – rauašlakk.*

Fig. 32. *Early pottery and iron slag on Kalmetemägi. 1 – cremated bone fragments, 2 – pottery with striated surface and textile impressions, 3 – pottery with reddish surface, 4 – iron slag.*

Jn 33. *Kalmetemäe muinasaegsed põletusmatused (u 800–1225). 1 – põletusmatus, 2 – põlenud luukillud, 3 – metall- ja klaasleiud põletusmatustest, 4 – savinõukillud.*

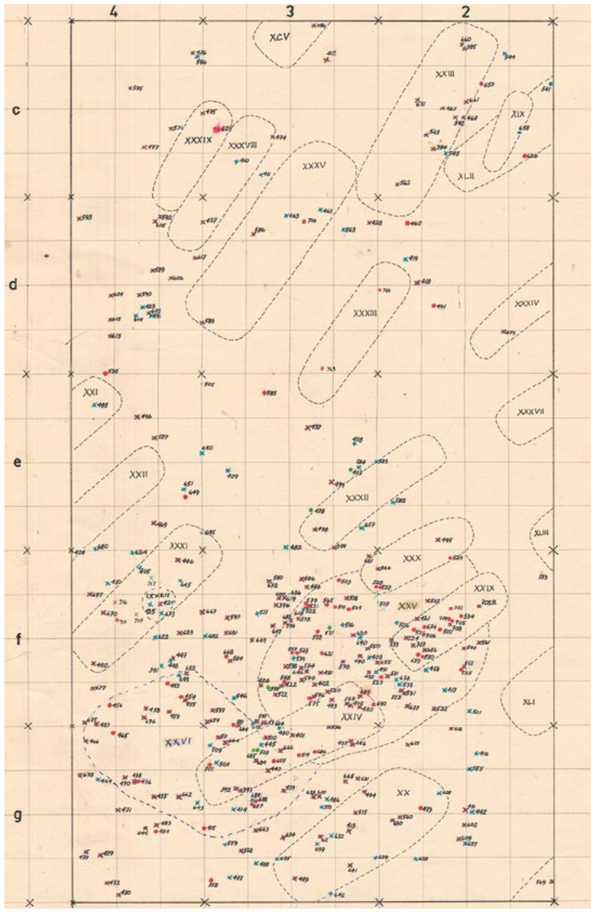
Fig. 33. *Iron Age cremation graves (ca. 800–1225 AD) on Kalmetemägi. 1 – cremation grave, 2 –cremated bone fragments, 3 – metal and glass finds from cremation graves, 4 – pottery fragments.*

2.1.3. Põletusmatused

Kalmetemäel on eristatud kokku 40 põletusmatust (kokku 13% eristatud matuste koguhulgast), mida leidub nii hajusate puistematustena kui ka selgepiiriliste luukogumitena. Leidude ja paiknemissuhete põhjal otsustades pärineb neist 19 muinas- ja 17 keskajast. Nelja põletusmatuse (188a, 230, 278, 279) dateerimiseks puuduvad kindlamad pidepunktid.[15] Põletatud luude seas võis eristada 7–8 mehe, 3–4 naise ja ühe lapse luid.

15 Põletusmatus 279 kujutas endast 60–70 cm läbimõõduga puistelaiku; matus 230 paiknes 30–50 × 130 cm mõõtmetega ja 7 cm paksuselt heleda liivaga täidetud hauas, milles olid mõned põlenud luukillud. Liiva all oli mõne sentimeetri paksune söekiht, mis sisaldas põlenud ja poolkõdunenud 2–3 cm jämedusi kaikaid. Matus 188a luude hulk oli sedavõrd väike, et selle eristamine jääb tinglikuks; künnikihist leitud matus 278 oli esindatud vaid mõne luukilluga.

Samas on põletusmatuste arv olnud tegelikult suurem. Esiteks on Kalmetemäe tasasest laest, kus põletusmatuseid võiks leiduda kõige rohkem, läbi kaevatud vaid ligikaudu kolmandik. Teiseks tuleb silmas pidada, et puistepõletusmatuseid eristati kaevamise ajal eeskätt tumedamate, söeste pinnaselaikudena. Osa luuleide ja põlenud panuseid seostub tõenäoliselt selliste matustega, mida kaevamiste ajal ei osatud eristada – luud olid kas sedavõrd laiali puistatud või toodud kalmele ilma tumeda pinnaseta, mistõttu matus kaevamise ajal selgepiirilise laiguna välja ei joonistunud. Kolmandaks muudab paljude puistematuste eristamise võimatuks asjaolu, et kalmet on pikka aega küntud. Nagu märgitud, olid puistematused paremini säilinud hilisemat laibahauda tähistava kääpakuhjatiste all. Neljandaks olid põletusmatused laibahaudade kaevamisel sageli lõhutud ja vahel osaliselt ka koos kalmepinnasega kääbastesse kuhjatud (jn 27). Viiendaks pole põletusmatuste tegeliku arvu tuvastamine võimalik seetõttu, et kaugeltki kõiki põlenud

Jn 34. *Pindmise, põletusmatustega kihi leiuplaan koos haualaikude kontuuridega (ruudud c-g/2-4). Joonis: AI.*
Fig. 34. *Top layers with cremation graves and borders of grave pits.*

luid ja esemeid ei ole kalmesse toodud. Sellele viitavad põlenud luude sageli väga väikesed kogused. Siiski ei saa välistada sedagi, et puistematuse puhul võib ühe surnu luid olla puistatud sama kalme eri kohtadesse (Wessman 2010, 57).

Kalmetemäel koonduvad põletusmatused künkalae piirkonda (jn 33). Valdav osa neist on leitud mäelaelt ja selle kõrvalt, lääne- ja loodenõlva ülaosast – alalt, mille läbimõõt kirde–edela sihis on umbes 20 meetrit ja loode–kagu sihis umbkaudu 12 meetrit. Ka üksikuna leitud põlenud luukillud saadi samadest ruutudest, kus leidus kaevamistel eristatud puistematuseid. Ilmselt jätkuvad põletusmatused metsasel künkalael, kus arvatavasti paikneb kalme kõige varasem osa. Arvestades nõlva järsku langust Mustjärve suunas, ei tohiks ka põletuskalme tuumikala läbimõõt olla rohkem kui 25 meetrit. Kõige suuremad põletusmatuste laigud, mille läbimõõt jäi 2–4 m vahemikku, olid künka lääne- ja põhjanõlva ülaosas. Põlenud luude peamisest levialast väljaspool leidus vaid üksikuid põletushaudu. Kaks matust (230 ja 231) leiti sellest umbes 5 m võrra edela ja viis matust (51, 100, 228, 274, 277) 5–7 m kirde pool. Need olid võrdlemisi väikesed, kuni 1 m läbimõõduga ja pärinesid enamasti keskajast.

Kaevamistel kanti põletusmatustest pärit juhuleiud luustikega samale üldplaanile. Piirkonnas, kus põletusmatuseid leidus kõige tihedamalt, tehti pealmistest kihtidest, matustest kõrgemalt saadud põlenud luude ja leidude kohta omaette plaan (jn 34).

Siksälä kalme põletusmatuste luud on keskmiselt või tugevasti põlenud. Temperatuur tuleriidal on enamasti olnud 800–1000/1100 kraadi ringis[16] ning suurest kuumusest annavad tunnistust tules sulanud helmed ja pronksehtedki. Klaas ja pronks sulavad 940–1100 kraadises kuumuses (Moilanen jt 2007, 42). Muinas- ja keskaegsete põletusmatuste ühtlane põletusaste näitab, et põletamise kunsti on hästi ja järjepidevalt vallatud.

2.1.3.1. Muinasaegsed põletusmatused

Siksälä Kalmetemäe 19 muinasaegse põletusmatuse (3, 5, 25, 44, 48, 182, 264–268 ja 270–277) seas võib eristada varasemaid, peaaegu täielikult leidudeta ning hilisemaid, 11.–12. sajandist või ka 13. sajandi algusest pärinevaid, küllaltki arvukate põlenud leidudega matuseid. Alates 11. sajandist kuni muinasaja lõpuni on põletusmatused hästi jälgitavad ja leidude põhjal kergesti äratuntavad. Näib, et surnute põletamine oli ainuvalitsev matmisviis vähemalt kuni ristiusu vastuvõtmiseni 13. sajandi algusveerandi lõpul.

16 Anu Kivirüüdi (Tartu ülikool) hinnang.

2.1.3.1.1. Vanimad matused

Nagu märgitud, pole praeguse uurimisseisuga alust siduda Kalmetemäelt leitud I aastatuhande algupoole või keskpaiga tekstiil- ja riibitud keraamikat varaseimate matustega. Mäel olnud rooma rauaaja kalmekoha vastu räägib samuti asjaolu, et kaevamised ei andnud selleaegsetele Kagu-Eesti kalmetele väga iseloomulikke ehteleide. Kalmetemäelt on vaid üks vanemast rauaajast pärit põlenud ehe – ažuurne emailiga kaunistatud ketassõlg (jn 35), mis leiti keskajal maetud noormehe hauast (matus 108). Nähtavasti puudub alus ka kalmest leitud kitsateralise kirve katke (lisa II, jn 2) seostamiseks matustega – seda enam, et kirveleiud on Kagu-Eesti tarandkalmetest üliharuldased ning Eesti rooma rauaaja kalmetes hauapanuseid katki ei murtud (Laul 2001, 90–165).

Enamiku käsitsi tehtud savinõude kildude vanust on visuaalselt raske määrata. Pruunika või hallikaspruuni värvusega, nii lamedapõhjaliste nõude kui ka kumerapõhjaliste kausside killud võib välisilme põhjal dateerida väga pikka ajalõiku – I aastatuhande keskpaigast II aastatuhande alguseni. Kahe Kalmetemäelt võetud süsinikuproovi vastused annavad siiski täpsemaid pidepunkte. Matuse 182 luude dateering 776–973 pKr kehtib ka nende juures olnud kummulipööratud savinõu kohta ning proov matuse 271 alalt leitud savinõukillu (: 1066) sisepinnal olnud kõrbekihist andis tulemuseks ajavahemiku 777–980 pKr (1141±29 BP).[17]

17 SUERC-55414 /GU35141.

Jn 35. *Emailitud ketassõlg (matus 108). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 35. *An enamelled disc-shaped brooch (grave 108).*

Jn 36. *Spiraalsõrmus (matus 182). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 36. *Spiral ring (grave 182).*

Samasse perioodi jääb ka mäelaelt 30–40 cm sügavuselt, s.t künnikihist märksa madalamalt segatud pinnasest leitud söetükikeste vanusemäärang 649–881 pKr (1288±60 BP).[18] Seega on matmine Kalmetemäele alanud nähtavasti millalgi I aastatuhande lõpuveerandil – varasema aja kohta ei ole midagi kindlat teada.

Ainsaks I aastatuhande lõpuveerandist pärit metallleiuks on matuse 182 laienevate otstega spiraalsõrmus (jn 36). Samas sobitub selline kasinus märksa laiemasse üldisesse konteksti. Eesti kalmed on I aastatuhande teisel poolel, kuni 10. sajandi keskpaigani üldiselt leiuvaesed. Erandiks on vaid Saaremaa ja läänepoolne Eesti, kus kontaktid Skandinaavia sõdalaskultuuriga põhjustasid panuste, sealhulgas relvade suuremat arvukust. Samuti on leide vähe selleaegsetes pikk- ja ümarkääbastes, seda nii Kagu-Eestis (Аун 1992, 123–133) kui ka Pihkvamaal.

2.1.3.1.2. Muinasaegsete põletusmatuste matmisviis

Siksälä Kalmetemäe muinasaegsete põletusmatuste seas kõige arvukamad (kokku 17) on tasasele alale, kas algsele maapinnale või sellesse süvendatud matmisalale puistatud **puistepõletused** (3, 5, 25, 44, 182, 264–268, 271–277) (jn 33, 34). Kaevamistel eristati neid enamasti nõgiste, söeseguste ja põlenud luid sisaldavate tumedamate pinnaselaikude, vahel ka põlenud luukildude kontsentratsioonialade põhjal. Mõnel juhul (nt matus 265) võib mitu lähestikku paiknenud eri matust olla ka üheks arvatud. Nagu märgitud, on puistematuseid arvatavasti olnud rohkemgi, kuid puistealade hajusad piirid, hilisemate haudade kaevamine ja kalme kündmine ei võimalda nende täpset arvu kindlaks teha. Ka pole paljusid põlemisjälgedega leide võimalik seostada kindlate matustega ning sageli paiknesid leiud pinnases hajusalt ja läbisegi. Hinnangud leidude kuuluvusest ühe matuse juurde on tehtud eelkõige selle põhjal, et esemed olid lähestikku, söeseguse mulla ja põlenud luudega tumedamate laikude alal.

Samas ei pruugi puistepõletusmatustega seostatud leiud tegelikult kaugeltki kõik olla kuulunud vastava matuse juurde ega moodustada suletud leiukomplekse. Seda kinnitab asjaolu, et kaevamisaruannetes ühe põletusmatuse juurde arvatud savinõukildude seas leidub sageli erinevate ja eriaegsete nõude tükke. Põhjusi niisuguste, vaid näiliselt tervikut moodustavate „leiukomplekside" tekkimiseks võib olla mitmeid. Esiteks võivad eri matuste puistealad kattuda. Teiseks võib leide ja pinnast olla teisaldatud hilisemate laibahaudade kaevamisel ning laibahaudu tähistavate kääbaste kuhjamisel (jn 27). Teatud osa võib künnikihis olnud leidude ümberpaiknemisel olla ka kündmisel ja pinnase erosioonil. Niisiis jääb põlenud leidude seos mingi konkreetse puistepõletusmatusega paljuski vaid oletuslikuks.

Vaatamata leitud luude üleskorjamisele ja dokumenteerimisele – ka üksikult leitud luukillud said omaette numbri – on tekkinud koondpilti oluliselt mõjutanud see, et kalme kaevamisel ei kasutatud sõela, mistõttu kaugeltki kõiki põlenud luid ega põletusmatuste leide pole üles leitud. Julge hinnangu kohaselt võiksid puistepõletusmatuste luudest olla heal juhul üles nopitud ehk ligikaudu pooled. Samas poleks ka siis, kui pinnast oleks sõelutud, luude põhjal tuvastatud matuste arv kindlasti tõene. Fragmenteerunud, segatud ja tugevalt põlenud luude põhjal ei ole võimalik eristada kõiki matuseid, iseäranis laste omi.

Kolm muinasaegset puistepõletusmatust (48, 270, 272) olid tähistatud kääpaga. 11. sajandi matust 270 kattis 1–1,7 m läbimõõduga madal kääbas, 11.–12. sajandi matuse 272 kääbas oli 1,5–2 m läbimõõduga. Matuse 48 kääbas oli kuni 30 cm kõrgune, vähem kui meetrise läbimõõduga ja haualohu suhtes veidi nihkes (jn 37). Matuse keskkoha kohal oli kümnekonna sentimeetri sügavune lohk, mille puhul pole selge, kas tegemist on sekundaarse kahjustusega või märgiga maa all algselt olnud ja täis langenud tühimikust, tõenäoliselt puunõust. Luud ja esemeleiud asusid enamasti kalmemulla ülemises, söeseguses osas. Vähemalt kahel juhul (matused 5 ja 25) ei olnud luud puistatud maapinnale, vaid matuseala oli mõnevõrra maasse süvendatud. Esimesel juhul paiknesid luud ja leiud tumeda segatud mulla ja puhta heleda liiva, teisel juhul tumedama segatud liiva ja alumise heleda liiva piiril. Kahjuks pole selge, kui sügavale jäi matuseala põhi algse maapinna suhtes. Mitmel juhul võis puistematuse piires eristada omaette kontsentratsiooniala(sid) ning vahel paiknesid põlenud luud tumedama ja söese pinnasega ala raames omaette väikese kompaktse laiguna. Nii oli matuses 25 tumedama segatud liiva ja heledama põhjaliiva piiril mitmeid söesemaid, luupuru sisaldavaid laike ning 2–3 cm paksune söe- ja luudepurune pesa tundus olevat ääristatud tules olnud katkimurtud esemetega. Matuse 266 luude hajusa kontsentratsiooniala kaguservas oli paarikümne sentimeetri läbimõõduga laik, kust leiti põlenud luid ja tules olnud nuga. Matuses 267 olid luud matmisala keskel, ümbritsetud põlenud esemeleidudega, matuses 275 eristus aga laigu edelaosas kompaktne, paarikümne sentimeetri läbimõõduga luupesa.

Tumedaid söeseguseid puistelaike oli nii ümara kui ka ovaalse kujuga. Mitmel juhul kujutas matmisala endast ovaalset, kirde–edela (matused 25, 275–278) või ida–läänesuunalist laiku (matus 270). Leidus nii üsna suure läbimõõduga (matus 3: 4 × 4,5 m; matus 35: 3 × 2 m; matus 265: u 3 m), keskmisi (matus 5: 1,5 × 1 m; matus 44: 1,5 m; matus 183: 2 × 1 m, matus 275: 1,6 × 1,2 m) kui ka väikseid puistelaike (matused 268, 270 ja 271: u 1 m; matus 273: u 0,75 m; matus 274: 0,75–1 m, matus 276: 1,15 m). Matuseala kuju ja suurus jäi vahel ka ebaselgeks. Samast esemest pärit põlenud katked (nt matuse 25 kaelavõru tükid 526, 528 ja 556; matuse 265 kaelavõru tükid 1756 ja 1969 ning käevõru katked 1567 ja 1713; matuse 276 savinõukillud) leiti üksteisele võrdlemisi lähedalt – sama 2 × 2 m mõõtmetega ruudu piirest, mis näitab, et puistealad pole olnud väga suured ning et luid ja panuseid pole kalmele väga laiali pilutatud. Valdav enamik üksikuna leitud põlenud luukilde pärines samuti neist ruutudest, kus leidus eristatud puistepõletusmatuseid. Luid sisaldava kihi paksus oli vahel ligikaudu 20 cm, kuid see võis olla ka väiksem või suurem. Nii oli hauas 27 luid sisaldav kiht 9 cm, hauas 275 aga 27 cm paksune.

Siksälä hilisrauaaegsete puistematuste puhul väärib märkimist veel üks asjaolu. Kui kaevamisplaanide põhjal koostati läbiuuritud ala digitaalne üldplaan ja sellele kanti omaette infokihtidena põlenud luud, savinõukillud ja põletusmatustest pärit juhuleiud, ilmnes tõsiasi, et põlenud luude ja põlenud esemeleidude levialad ei kattu, vaid et viimane on märksa suurem, ulatudes 8–10 m kirde poole (jn 33). Nii võib arvata, et kalmesse toomisel on luid ja leide maha puistatud eraldi, eri riituste käigus. Olukorda, kus põlenud luude leviala ei kattu kalmes söe ja põlenud esemeleidude levialaga, on tõdetud ka Põhja-Viljandimaal asuva Madi kivikalme leiuainese digitaalsel analüüsil (Konsa 2013). Asjaolu, et Siksälä kalme põletuslaikudeski ei paiknenud luud ja põlenud esemed enamasti koos, viitab samuti sellele, et matuse ajal pandi nad kalmesse eraldi.

Kaks 11.–12. sajandi põletusmatust on põhjaliiva süvendatud haualohkudes (48 ja 270). Madala liivakääpaga tähistatud haua 48 kohal oli maapind kergelt lohkus (jn 37); süvend oli koonilise kujuga ja ulatus maapinnast 60 cm sügavusele. Matuse 270 haualohk oli väike, 115 × 45 cm mõõtmetega ja 62 cm sügavune, täidetud segatud liivaga; põlenud luid leiti kümmekond sentimeetrit enne selle põhja.

Kalmetemäe puhul väärib märkimist, et põletusmatustega piirkonnas ulatus segatud liivapinnas ka väljaspool kaevamistel eristatud põletusmatuseid künnisügavusest madalamale, 40–50 cm allapoole. 2013. aasta proovikaevamistel avatud vana kaevandi servaprofiilis ulatus hall, liivaga segatud ja veel kuni 40 cm sügavusel savinõukilde sisaldav muld maapinnast samuti umbes 45 cm allapoole. 30–40 cm sügavuselt leitud söetükikestest võetud radiosüsinikuproovi tulemus 649–881 pKr[19] on üldjoontes vastavuses varaseimate, leidudeta põletusmatuste dateeringutega. Võimalik, et algsesse maapinda süvendatud ja juba matmise käigus tagasi täidetud suuremaid matmisalasid, mida kaevamistel söepuruse pinnasekihi puudumise tõttu ei eristatud, leidub kalmel lisaks matustele 5 ja 25 teisigi.[20]

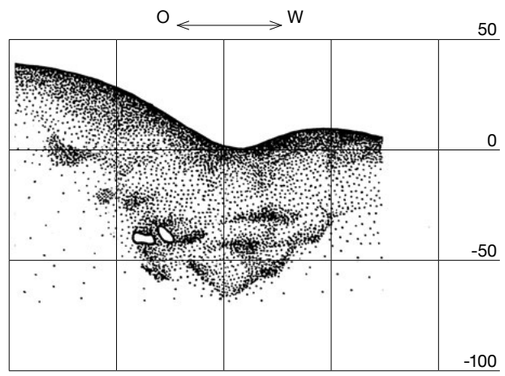
Surnud on enamasti põletatud väljaspool kalmet, vähemasti pole seda tehtud mäe läbiuuritud osas. Kohapealset põletamist võib oletada vaid matuse 3 puhul, kus põlenud luid ja esemeid leidus kääpa all, s.t künnist kahjustamata piirkonnas, umbkaudu 4 × 4,5 m suurusel söeseguse kihiga kaetud alal (jn 38). Sealjuures leidus algsel maapinnal väiksemaid kive, söepuru ja -laike ning põlenud liiva.

Tundub, et sageli on põlenud luid ja esemeid tuleriida asemelt kalmesse toodud koos söeseguse pinnasega. Nagu öeldud, võis suurte põletuslaikude puhul eristada mustema pinnase ja leidude kontsentratsioonialasid. Näiteks oli matuse 25 maassesüvendatud matmisalal (umbes 2 × 3 m)

18 Tln3551.

19 Tln3551; 1288±60 BP.

20 Niisugusele matmisviisile viitab Kirikumäelt leitud põletusmatuse suuremat pindala hõlmav, maassesüvendatud matmisala (vt lk 130).

Jn 37. *Põletusmatuse 48 lõige.*
Fig. 37. *Section of cremation grave 48.*

mitmeid põlenud luupuruga söeseid laike. Üks 30 × 30 cm mõõtmetega söene laik sisaldas porsunud ja tules olnud joonornamendiga kedranõu kilde. Vahel on põletusmatus eristatud vaid põlenud luude ja leidude suurema arvukuse põhjal, kusjuures pinnas ei olnud tumedam. Sellisel juhul on luud ja leiud põletuskohast ilmsesti välja nopitud või sõelutud.

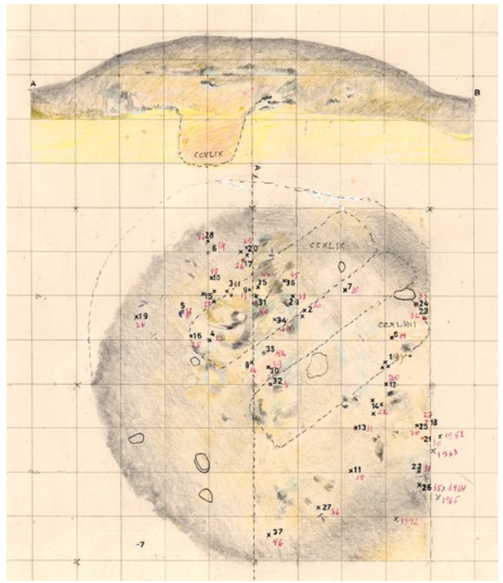
Märkimist väärib asjaolu, et Kalmetemäe tuumikalal, samas piirkonnas põletusmatustega leidus kamaraaluses segatud liiva kihis väikseid, kuni paarikümne sentimeetrise läbimõõduga põlenud kive ja teravaservalisi kivitükke ning et laibamatuste vahel oli algsel mullapinnal peene söepuru viirgusid. Kui kivid ei seostu mäel toimunud krematsiooniga, võivad need olla toodud kalmesse mujal olnud põletuskohalt koos põlenud luudega. Samas ei saa välistada, et põlenud kivid pärinevad asulakohast – et tegemist on kalmesse toodud „kodukolde kividega". Asulaleiud (šlakk, savitihendid, põlenud kivid) kujutavad endast põletuskalmetes laiemalt esinevad nähtust, millele Põhjamaades on enamasti omistatud rituaalne tähendus (Wessman 2010, 87–91). Kuna põlenud kivide leviala kattus šlakileidudega, ei saa välistada sedagi, et kalmelt leitud kivid võivad pärineda hoopis sepatöö ajast.

Tervikpildi loomist puistepõletusmatuste kohta raskendab asjaolu, et pole teada, kui süsteemselt on põlenud luude ja põletusmatuste leide dokumenteeritud ja plaanidele kantud ning kuivõrd ühtne oli dokumenteerimismetoodika kalme eri osades. Põhjust kahtlusteks annab asjaolu, et põlenud luude ja savinõukildude leidmisala piir järgib väga täpselt 1984. aastast varasemate kaevandite välispiiri.

Teisalt on ilmne, et põletuskohalt ei toodud kalmesse kõiki luid ja tuleriidal olnud esemeid või nende jäänuseid. Puistepõletusmatustes on luude hulk enamasti väga väike, piirdudes sageli vaid mõne grammiga. Põletamisel allesjäänud krematsioonijäänuste tervikkogum on kindlasti alaesindatud; vahel oli matus esindatud vaid mõne üksiku luukilluga. Luude „puudujääki" on täheldatud teisteski Eesti rauaaja teise poole muinaskalmetes, sh Saaremaal ja põhjalikult analüüsitud luuainesega Lääne-Eesti kivikalmetes (Mägi 2002, 130–131; Mandel 2003, 158), samuti Lõuna-Eesti loodepiiril Madi kalmes (Konsa 2002, 126). Sama on tõdetud ka Soomes, Skandinaaviamaades ja Briti saartel (Wessman 2010, 55–56). Põletusmatuste puhul on tavaline, et krematsioonipaiga tuleasemelt korjatakse üles vaid 40–60% luid (Parker Pearson 2009, 7). Kuna kalmesse toodud luude hulk on sageli väga väike, kujutab luude kalmesse paigutamine pigem sümboolset akti kui reaalset matmist Siinkohal väärib märkimist, et Siksälä asulakoha 1986. aasta kaevamisel leiti kultuurkihist tugevalt põlenud, kaltsineerunud inimluude kilde (AI 5673). See viitab võimalusele, et Hino järve ümbruses on osa surnute põletusjäänustest viidud põletuskohast kalmulise endisesse elupaika. Põlenud inimluid on leitud asulakohtade kaevamisel ka Rootsis (Artelius 2000, 226). Nii pole põhjust pidada osamatustega põletuskalmet sõna otseses mõttes surnute matusepaigaks – pigem on ehk tegemist argielust kõrvale jääva pühapaigaga, kus võidi käia lahkunuid mälestamas või nendega suhtlemas.

Siksälä Kalmetemäe muinasaegsete põletusmatustega seotud leiud, eeskätt suuremad ehted – hoburaudsõled, käe- ja kaelavõrud – on enamasti põlenud, sageli ka tahtlikult „surmatud", s.t katki tehtud. Üks kolmnurkse kaarelõikega ja hõbetamisjälgedega hoburaudsõlg (kd II, tahv 2: 740) oli pooleks murtud, sõle lai rullots sirgeks taotud. Asjad on nähtavasti lõhutud juba enne nende tuleriidale panekut, kuna tugevamini põlenud esemete tükkidel pole põlemisjärgseid murdejälgi. Surmatud on ka väikemaid ehteid: laiali, s.t peaaegu sirgeks oli tõmmatud kaks spiraalsõrmust – üks neist ümaralõikelisest (kd II, tahv 4: 1791) ja teine lamekumerast traadist (: 2022), samuti üks prillspiraalsõrmus (: 1588). Kaks viimast leidu pärinevad sealjuures samast matusest 268. Rõivaeseme tahtlikule puruksrebimisele enne tuleriidale või kalmesse panekut võib viidata väljavenitatud pronksspiraalike (: 351) matusest 5.

Sageli on metallesemetest säilinud vaid väga tugevalt sulanud pronksitükikesed, mille puhul esemeliiki, millest need pärinevad, pole võimalik ära tunda (kd II, tahv 5). Need leiud näitavad, et 11. sajandil – 12. sajandi alguses on

Jn 38. *Matus 3 kaevamisplaan. Joonis: AI.*
Fig. 38. *Plan of cremation grave 3.*

surnuid põletatud väga suures kuumuses, mis ületas pronksi sulamistemperatuuri. Tuleriidale võib olla kaasa pandud ka savinõusid. Sellele viitavad matustes 25 ja 182 leidunud üksikud tugevas kuumuses porsunud savinõukillud. Porsunud savinõukilde leidub ka Saaremaa rauaaegsetes põletusmatustes (Mägi 2002, 113–114).

Muinasaegsete puistematuste puhul väärib märkimist veel matuse 3 matmisala servast leitud poolpüstises asendis odaots, nähtavasti jäänus varretatult kalmepinnasse löödud odast (jn 39). Oda maasselöömine on muinasaegsete põletusmatuste puhul laialt levinud komme. Seda on täheldatud Peipsi idakaldal Zalahtovjes (Хвощинская 2004, 34), Saaremaal (Mägi 2002, 131–132), Läänemaal (Mandel 2003, 134–135), Soomes (Wickholm 2006) ja ka üldisemalt Skandinaaviamaades (Nordberg 2002; Price 2002; Creutz 2003, 254; Artelius 2005). Seda viikingiaegses meresidusas kultuuriruumis laiemalt levinud tava saab Eesti kagupoolseimas nurgas seletada Pihkva järvel kulgenud viikingitee ja sealt maateid pidi sisemaale ulatunud kultuurikontaktidega. Tõenäoliselt pole Siksälä kalmel juhuslik ka see, et püstine oda leiti matmisala piirilt: näiteks Saaremaa põletuskalmetes on kalmesse torgatud terariistad sageli tähistanud matmisala piiri (Mägi 2002, 131–132).

Põletamata esemeid ei ole muinasaegsetele põletusmatustele panuseks üldiselt kaasa pandud. Erandi moodustab 2,8 pikkune topeltlülidest pronkskett (: 607), mis leiti matuse 25 alalt, käsitsi tehtud savinõu kildude lähedalt.

Jn 39. *Maasselöödud odaots kääpa 3 all. Foto: Silvia Laul.*
Fig. 39. *Spearhead stuck into the ground under barrow 3.*

2.1.3.1.3. Muinasaegse põletuskalme leiud

Ehted ja rõivaste metallosad

Siksälä Kalmetemäe muinasaegsete põletusmatustega seostuvad peamiselt ehted ja riietuse metallmanused ning nende jäänused: sõlgede, sõrmuste ja käevõrude tükid, kuljused, ripatsehted ning pronksspiraalid. Leidub ka kaelavõrude katkeid ja helmeid. Kuna Kagu-Eesti 11.–12. sajandi leidude dateerimiseks pole kohalike suletud komplekside puudumise tõttu häid pidepunkte ning Eesti hilisrauaaegsete leidude kronoloogia (Selirand 1974) on võrdlemisi üldsõnaline ja praeguseks vananenud, on kalmeleidude vanuse määramisel oluliseks abiks naaberalade dateeringud. Eeskätt pakuvad pidepunkte selleaegsete laibamatustega latgali kalmed (Mugurēvičs 1977; Radiņš 1999), samuti Salaspilsi Laukskola kalme rikkalikud leiukompleksid (Zariņa 2006). Kõnesoleva, väga ulatuslikult uuritud muinaskalmistu leiud jaotuvad kolme ajalisse rühma: 1) 10. sajandi lõpp ja 11. sajandi I pool, 2) 11. sajandi teine ja 12. sajandi I pool, 3) 12. sajandi II pool ja 13. sajandi algus (samas, 15–17, tabel 2). Rohkelt suletud komplekse on ka Zalahtovje kalmest Peipsi järve idakaldal (Хвощинская 2004), kuid sealse eestipärase leiumaterjali üldilme on täiesti teistsugune. Ka on Zalahtovje leidude dateeringud üksnes varasema kirjanduse põhised ega paku esemetüüpide kronoloogia täpsustamiseks kohalike leiukomplekside põhiseid, eri esemetüüpide koosesinemisel rajanevaid pidepunkte.

Põletuskalme **hoburaudsõlgedest** varaseimad on suur *lühikeste rullotstega raudsõlg* (matus 5: 266) ja *massiivsete prismaotstega* hoburaudsõle katke (matus 48: 985). Rauast hoburaudsõled on Läänemere idakalda maades I aastatuhande lõpus ja II aastatuhande alguses laialt levinud (Аун 1992, 64); näiteks Rõuge linnamäelt on neid leitud kokku kuus (Шмидехельм 1959, 171, tahv IX: 7). Kindla ajalise kontekstiga leiud Eestist kuuluvad 8.–9. sajandisse (Pauts 1995, 27). Prismaotstega sõled ilmuvad 10. sajandil, kuid enamik neist on pärit 11. sajandi esimesest poolest (Mägi-Lõugas 1994, 477, jn 5; 1995, 522). Põlemisjälgedega on veel kaks *rullotstega ja kolmnurkse kaarelõikega* sõle tükki (kd II, tahv 2: 312, 585), kolm kolmnurkse lõikega sõlekaare katket (matused 3: 26; 265: 1583; kd II, tahv 2: 1930) ning mõlemapoolse pikisoonega sõlekaare tükk (kd II, tahv 5: 452). Kalmetemäelt on leitud ka *tiheda torsiooniga ja lühikeste rullotstega* hoburaudsõlg (matus 44: 1244; jn 40: 14), samuti sellise sõle katke (kd II, tahv 2: 1961). Niisugused sõled on 10.–12. sajandil väga iseloomulikud latgalitele (LA 1974, 230) ning neid on dateeritud ka kitsamalt 10.–11. sajandisse (Mugurēvičs 1977, 116). Samalaadsest sõlest pärinevad tiheda torsiooniga tugevalt põlenud sõlekaare katke (kd II, tahv 2: 1981) ja väike otsarull (: 1724). Põlenud on

Jn 40. *Leide põletuskalmetest. 1 – ühtlase kaarelõikega spiraalsõrmus (: 1454), 2 – laieneva keskkeermega spiraalsõrmus (matus 268: 1787), 3 – prillspiraalsõrmus (matus 265: 1953), 4 – trapetsripats (matus 265: 1678), 5 – kuljus (matus 5: 223), 6 – helmed (matus 277: 1319), 7, 8 – pronksspiraalid (: 1717; 461), 9–11 – käevõrud (matus matus 265: 1567, 1713, 1843; matus 267: 1701), 12–14 – hoburaudsõled (: 312; matused 5: 26; 44: 1244). Foto: Jaana Ratas.*

Fig. 40. *Finds from cremation graves. 1–2 – rings, 3 – ring fragment, 4 – pendant, 5 – bell, 6 – beads, 7, 8 – bronze spiral tubes, 9–11 – fragments of bracelets, 12–14 – penannular brooches.*

ka kaks *rullotste ja ümara kaarelõikega* väikest hoburaudsõlge (kd II, tahv 2: AI 7294: 31 ja AI 7295: 23). Lisaks on leitud põlenud lameda sõlekaare tükk (matus 265: 1720), kaks põlenud jämedat, hõlmakumerusega sõlenõela (: 959; matus 264: 1100) ja sõlenõela katke (matus 268: 2025).

Sõrmused

Põlenud sõrmuseleidude seas on kõige arvukamad kogu ulatuses *ühtlase kaarelõikega spiraalsõrmused* (jn 40: 1), enamasti ümaralõikelisest pronkstraadist (matus 3: 21, 30; matus 25: 521; matus 265: 1612, 1698, 1704; tahv 4: 415, 454, 916, 1454, 1635, 1719, 1845 jt).[21] Sellised leiud on 11.–13. sajandil Eestis (Selirand 1974, 173) ja Lätis (LA 1974, 232, tahv 62: 14) väga tavalised. Esineb ka üksikuid rauast eksemplare (matus 273: 913; kd II, tahv 4: 935, 1156). Niisugused sõrmused, mille keermete arv jääb 1,5 ja 9 vahemikku (kõige sagedamini 3–6), on sageli säilinud vaid väikeste põlenud katketena. Mõnel juhul jääb see, kas tegemist on sõrmusega, mõneti küsitavaks (nt 1,5 keermega leiud : 1612, 1845). Üks spiraalsõrmus (matus 268: 1767) on kogu ulatuses mähitud peene pronkstraadiga.

Arvukad on *õhukese laieneva keskkeermega spiraalsõrmused* ja nende katked (jn 40: 2) (matus 3: 42, matus 25: 548, 688 ja 690 – lükitud liivipärase käevõru peale; matus 265: 1758; matus 268: 1787; kd II, tahv 4: 110, 1358). Seda tüüpi sõrmuseid on hilisrauaajal kantud Eesti mandriosa eri piirkondades, nad võib dateerida 11. sajandi teise poolde ja 12. sajandisse ning neil on palju kohalikke vormiiseärasusi (Selirand 1974, 174). Siksälä sõrmused on väga ühetaolised, kaunistatud kilbi servades hundihammasornamendiga. Latgali alal jäävad sellised sõrmused võõraks.

Prillspiraalsõrmused (jn 40: 3), mida Eestis on rohkesti kantud 11., aga ka 12. sajandil (Selirand 1974, 174), on esindatud põlenud katketega matustest (28: 350; 265: 1953; 267: 1043, 1130; 268: 1588; 273: 914; 279: 211), samuti ühe juhuleiuga (kd II, tahv 4: 436).

Lisaks on põlenud kalmeleidude seas ebamääraseid, väga tugevalt põlenud sõrmusekatkeid, mille tüüpi pole võimalik täpsemalt määratleda.

Kaela- ja rinnaehted

Kaelavõrude tükke oli vaid kahes põletushauas. *Nupp- ja haakotsaga*, otstest ümara ning keskosas rombilise lõikega, kolmeks tükiks murtud võru puistepõletusmatusest 25 (: 526, 528, 556; Laul, Valk 2007, jn 23: 7) dateerib juures olnud münt (Aethelred II *Long Cross* tüüp) 11. sajandisse. Puistepõletusest 265, mille oli lõhkunud 13. sajandisse kuuluv nelikmatus 245, pärinevad *laienevate otstega lameda, väikeste trapetsripatsitega kaelavõru* pooled (:1756 ja 1969). Niisugused võrud olid arvukad Ida-Lätis, kus nad kadusid 13. sajandiks kasutuselt (Radiņš 1999, 181), asendudes kaelakeedega. Ümaralõikelised kaelavõrud on esindatud kahe väikese katkega (: 377; 700: 10). Kaelavõrust võib pärineda ka üks juhuleiuna saadud tükk (: 992).

Kettide jäänuseid on vähe. Põletuskalme leidude seas on *topeltlülidest pronksketi* katked matusest 25, leitud koos Aethelred II ripatsmündiga aastatest 978–1016, samuti *S-kujulistest lülidest pronksketi* tükid (: 527, 705). Sellised ketid on Eesti leiumaterjalile võõrad. Sama põletusmatuse alalt pärineb suur, ligikaudu 2 meetri pikkune 7 mm läbimõõduga *topeltlülidest pronkskett* (: 607). Tõenäoliselt on tegemist järelpanusega, mis võib seostuda nii ülalnimetatud kui ka mõne teise matusega. Hõredamatest topeltlülidest keti tükk (kd II, tahv 9: 574) on saadud juhuleiuna. Rinnakee juurde kuulunud eestipärast leidu kujutab endast **ristpeaga rinnanõela** katke (matus 265: 1921).

Põlenud kalmeleidude seas on arvukalt **kuljuseid** ja nende tükke. Enamasti on tegemist neljaleheliste pirnikujuliste, *soonitud lehtedega kuljustega* (jn 40: 5) (matus 3: 223, 372; matus 25: 529, 530, 534, 648; matus 272: 1118; matus 268: 2037; juhuleiud: 473, 579, 730, 1379, 1896, 2037; AI 7295: 35). Sellised ehted olid 11.–12. sajandil väga tavalised nii Baltimaades kui ka Loode-Vene aladel. Novgorodi kultuurkihis leidub neid pärast 1116. aastat, Novgorodimaa kalmete leiukompleksides alates 1134. aastast (Лесман 1990, 60). Põletusmatusest 48 pärineb väike *piluga ümarkuljus* (: 1293), millised ilmuvad Novgorodis 11. sajandi lõpuveerandil ja on levinud 13. sajandi teise pooleni (Седова 1981, 156). Leitud on ka mõned ebamääraseks sulanud kuljusekatked (nt : 525, 575, 990, 1293, 1896).

Arvukad on põlenud **väikesed trapetsripatsid** (jn 40: 4).[22] Sellised, enamasti vähem kui 25 mm pikkused leiud võivad pärineda nii lamedate kaelavõrude (nt matus 265) kui ka pärjasabade küljest (vrd Radiņš 1999, jn 40, 41, 48, 50). Vahel on ripatsite servad ääristatud peen(t)e joon(t)ega. Novgorodi kultuurkihis leidub väikseid trapetsripatseid 1025. aastast kuni 13. sajandi lõpuni (Лесман 1990, 61–62, jn 6: 3.3).

Siksälä Kalmetemäe põletusmatustest pärineb vähemalt 23 muinasaegset **klaashelmest**. Kõige enam (kokku 12) on leitud suuri *madalaid kaksikkoonilisi*, värtnakedra taolise üldkujuga helmeid (jn 40: 6) (kd II, tahv 1: 478, 541, 698, 991, 1319a–c, 1349, 1371, 1378, 1413, 1422), millest

21 Publitseerimata leidudest nt AI 5101: 30, 565, 575, 1476.

22 Matused 3: 33; 28: 314; 44: 1243; 265: 1678, 1721, 1844; 268: 2061; juhuleiud : 1938, 1977; AI 7295: 22.

kolm on matusest 277. Enamasti on need mustast klaasist, kuid on ka üks tumeroheline leid ja kaks hallikaskollast eksemplari. Madalaid kaksikkoonilisi helmeid leidub väinaliivlaste Salaspilsi Laukskola kalmes (Zariņa 2006, tahv 155, 173; 175: 1; 183) II kronoloogilisse rühma (11. sajandi II – 12. sajandi I pool) kuuluvates haudades (nt matused 74, 120, 458, 480). Ka Siksälä ainus kõrgem, tünnitaolise kujuga kaksikkooniline helmes (kd II, tahv 1: 698) kuulub samasse ajalisse rühma (vrd Laukskola kalmistu matused 80, 118, 135, 480). Vähem leidub ümara kujuga *ribilisi* helmeid: leitud on tumeroheline (: 508), sinine (: 1361) ja kaarduvate ribidega sinine helmes (AI 7294: 83). Ka niisugused ribilised helmed on Salaspilsi Laukskola kalmistul tavalised (Zariņa 2006, jn 149, 170, 172, 177). Neid leidub 11. sajandi II poole – 12. sajandi I poole matustes (nr 81, 454, 120), samuti ühes 10. sajandi lõpu – 11. sajandi alguspoole hauas (matus 426). Lätis on samalaadsed ribilised ja kaksikkoonilised helmed mujalgi dateeritud 11.–12. sajandisse (Mugurēvičs 1977, 38). Veel pärineb Kalmetemäelt üks 11.–12. sajandile iseloomulik *tünnikujuline kuldfooliumiga helmes* (: 344), milliseid on Laukskola kalmistul peamiselt 11. sajandi II poole – 12. sajandi algupoole (nt matused 80, 87, 92, 94, 118, 131, 413, 458, 507), harvemini 12. sajandi II poole – 13. sajandi alguse haudades (matused 176, 507). Ka on leitud kaks *musta rõngashelmest* (: 398a, 636), neist viimane matusest 5, samuti üks tugevalt sulanud *suur must helmes* (: 636b) ja tilgaks sulanud *sinine klaashelmes* (kd II, tahv 1: 480). Viikingiajale on iseloomulikud *millefiorhelmes* (vt matus 183) ja *silmakestega helmes* (kd II, tahv 4: 700: 8), mis kalme leiumaterjali üldist iseloomu arvestades võiksid kuuluda pigem 11. sajandi matuste juurde. Kuna kaevamistel pinnast ei sõelutud, on suur hulk helmeid ilmselt leidmata jäänud. Matusest 25 pärineb kaksikkooniline ribiline pronkshelmes (: 685).

Käevõrud

Muinasaegsete põletusmatuste käevõrudest on sageli säilinud vaid katki murtud ja seejärel tules tugevasti kannatada saanud tükid. Osa võrukatkeid on täiesti sulanud ja äratundmatuks muutunud. Käevõrude seas on esindatud nii kujult kui ka kaunistusviisilt erinevad, 11. ja 12. sajandil kasutusel olnud esemetüübid, kusjuures ükski neist ei ole ülekaalukalt teistest arvukam. Kõige enam leidub kitsaste lamekumerate või kergelt õõneskumerate võrude, harvemini laienevate otstega võrude tükke.

Mitu **lamedate käevõrude** katket on õhukestest laiadest, *laieneva otstega lamedatest, seljasoonega võrudest* (matus 5: 281, 702; kd II, tahv 3: 1321, 1882; 1959). Selliseid lõikes kolmnurkse seljasoonega võrusid leidub peamiselt Tartu- ja Viljandimaal (Mägi-Lõugas 1995, 295–296; variant III: 2). Lamedate *plettornamendiga käevõrude* tükke on leitud matustest 25 (: 500) ja 265 (: 1567/1713); need leiud pärinevad 11. sajandist – 12. sajandi I poolest (samas, 298–300; tüüp IV: 2).

Mitme katkega on esindatud **kitsad lame- või õõneskumera lõikega võrud**. *Lamekumerad plettornamendiga käevõrud* (matus 3: 1277, vt Laul, Valk 2007, jn 26: 6; 48: 1828; matus 265: 1701) kuuluvad 11. sajandil tekkinud võrutüüpi, mis on arvukas eeskätt Kagu-Eestis (Mägi-Lõugas 1995, 308–311; tüüp IX). Sellistest võrudest pärinevad ka mõned väiksed põlenud katked (: 1292; tõenäoliselt ka : 953). Mõned Siksälä leiud näivad endast kujutavat kõnesoleva tüübi hilisrauaaegse edasiarengu tulemust, sest viikingiaja võrudele omased otste põikisooned ja kaldristid on muutunud vähem reljeefseks. Siin võib mainida kaht kitsast ühelaadset käevõru – üks lõhutud põletusmatusest (matus 3: 1277), teine (: 1417) kamaraalusest kihist.

Kitsastest lame- või õõneskumera lõikega võrudest, mida kaunistavad *püstjoonte rühmade vahelised paarisjoontest kaldristid* on leitud vaid tükke (: 571; matus 25: 704; kd II, tahv 3: 571, 743, 1843, 1924). Tõenäoliselt seostuvad need 11. sajandist – 12. sajandi algusest pärit Eesti viikingiaegsete käevõrude VI tüübiga (Mägi-Lõugas 1995, 302–303). *Kitsaid lamekumeraid ornamendita võrusid* esindavad tugevalt põlenud leid matusest 265 (: 1819), lamekumera lõikega kitsenevate vaheliti otstega võru matusest 5 (: 345) ja ülikitsa lamekumera peeneneva otsaga võru katke matusest 268 (: 2045). Samasuguse võru katke on saadud juhuleiuna (II kd, tahv 3: AI 7295: 15). Leitud on ka kergelt nõgusa sisepinna ja kolmnurkse lõikega käevõru ots (: 1182).

Lõhutud põletusmatusest, arvatavasti hauast 25 pärineb *tugevalt õõneskumera lõikega käevõru*, millele on lükitud laieneva keskkeermega spiraalsõrmus (: 690; Laul, Valk 2007, jn 81). Sellised käevõrud on väga arvukad väinaliivlaste matustes (vrd Tõnisson 1974; Zariņa 2006, 290, jn 141: 16–22, 26; LA 1974, tahv 52: 12).

Leidub ka **kitsaid massiivseid käevõrusid**. Tüüpilist eestipärast leidu kujutab endast *kitsas massiivne, ümardatud nurkadega nelinurga kujulise lõikega ja rombkaunistustega* võru (kd II, tahv 3: 1600). Seda tüüpi võrud on 11. sajandi Eesti käevõrude seas kõige arvukamad (Mägi-Lõugas 1995, 307–308, tüüp VIII). Massiivne ja ümardatud nelinurkse kaarelõikega on ka katkimurtud teravaotsaline võru (kd II, tahv 3: 1968).

Spiraalkäevõrudest võivad olla pärit mõned väiksed kolmnurkse lõikega katked ja kalasabakujuline ots, millel mõlemal poolel on härjasilmamotiiv (kd II, tahv 5: 456; vrd matus 280: 3, 4).

Osa käevõrukatkeid (nt : 1242, 1294, 1325; kd II, tahv 3: 1979) on sedavõrd väikesed ja tules kahjustada saanud või kaetud põlemisel tekkinud oksiidikihiga, et neid pole võimalik seostada kindlate võrutüüpidega.

Rõivastuse metallmanused

Kalmetemäe leidude seas on ka tuleriidal olnud surnute rõivastuse metallmanuseid. Põlenud kalmeleidude seas on erinevaid **pronksspiraale** (kd II, tahv 9: 1390), mis pärinevad rõivaste või pärgade kaunistustest (jn 40: 7, 8). Enamik neist on väikesed, 3–4 cm läbimõõduga,[23] osad aga suured, 7–8 mm läbimõõduga (: 371; 461; AI 7294: 33; kd II, tahv 4: 1717). Leidub ka väikeseid spiraalrõngakesi (kd II, tahv 4: 1835; AI 7294: 33). Rõivastuse külge võivad olla kuulunud veel kaks pronkstorukest (: 1759, 1760) ja põlenud pronkshaagike (: 1897) matusest 265. **Naaste** on leitud silmapaistvalt vähe. Märkimist väärib ehisnaast (: 13) matusest 3 ja oletatav põlenud naastukatke (: 1736). Vööpealdisi võiksid endast kujutada kuus väikeste augukestega õhukest piklikku põlenud pronksplekitükki (: 1871; kd II, tahv 9: 1607, 1967, 1995; AI 295: 6, 12), kusjuures viimasel juhul võib olla tegemist nahkvöö otsikuga. Leidude hulgas on ka sõbade **pronksklambreid** (kd II, tahv 9: 1390).

Relvad

Kuna relvade ja terariistade kohta on Jüri Peetsilt olemas omaette põhjalikum käsitlus (lisa II), piirdugem siinkohal vaid lühiülevaatega vastavate leidude hulgast ja nende kasutamisest matmiskombestikus. Relvi, mida võiks seostada muinasaegsete põletusmatustega, on Siksälä Kalmetemäelt silmapaistvalt vähe. Põletusmatustega on seotud ümara silma ja murtud labaga, väga tugevalt põlenud **kirves** (kd II, tahv 6: 1861), mis võiks vormitunnuste põhjal olla 13. sajandist. Segatud põletusmatusest pärineb juhuleiuna saadud kirves (jn 41: 1), mille võib arvata surmatud esemete hulka, sest selle tera oli vastu kivi lamedaks löödud. Mõnesse varasemasse põletusmatusesse võis kuuluda ka põlemisjälgedega kirves laibahauast 245b. Üksikult kalmepinnast leitud kitsateralise putkkirve teraots (: 1652) võiks seostuda pigem kalmele eelnenud sepatööpaigaga kui põletusmatustega.

Põletusmatuse 3 puisteala piirilt leiti suur rombja lehe ja pika putkega odaots (: 32), mis oli löödud püsti maasse ja esindab 11. sajandile omast G-tüüpi (Petersen 1919, 42, jn 17).

23 Nt matus 5: 351, 674, 703; 25: 503, 524, 584, 668; 265: 1945; 268: 2021, 2050; 272: 1270; juhuleiud tahv 4: 460, 659, 1282, 1362.

Tööriistad ja muud leiud

Muinasaegse põletuskalme raudesemetest on kõige arvukamad hilisrauaajale iseloomuliku kuju ja mõõtmetega **noad**, mida on kokku vähemalt 12 eksemplari: 9 leidu matustest ja 3 juhuleidu. Need on suhteliselt väikesed, kuni 14 cm pikkused, kitsa tera, üldjuhul laia selja ja kolmnurkse ristlõikega. Matusest 25 pärineb silmapaistvalt väike põlenud nuga (jn 41: 2). Põletuslaigus 267 olnud nuga (: 1122) on sedavõrd roostes, et ei ole nähtavasti tules olnud, vaid on lisatud põlemata kujul. Teised noad ja noakatked (kd II, tahv 7: 1993, 635, 1015; AI 7295: 29) on kindlama leiukontekstita.

Spiraalsõrmustele lähedased nii kujult kui ka mõõtmetelt ning neist sageli eristamatud on pronksist ümbrisklambrid (tahv 4: 749), **sõrmusetaolised spiraalmähised**, mis on olnud puidust varre, nt kedervarre ümber (nt matus 268: 1835; vrd Zariņa 2006, 214–215, jn 125), samuti sõrmusetaoline, raudpulka ümbritsev rauast spiraalmähis (matus 264: 1282). Kujult sõrmustele lähedane on ka **seotud otstega traatrõngake** (kd II, tahv 4: 1246).

Veel on põletuskalme leidude seas põlenud väikse rauast õngekonksu katke (kd II, tahv 9: 1827). Mainimist väärivad ka **luisu** katke (: 1989) ja oletatav, umbes 15 cm läbimõõduga **käsikivi tükk** (kd II, tahv 9: 1894), mille seos põletuskalmega jääb oletuslikuks. Esemed võivad pärineda ka kalme-eelsest ajast.

Jn 41. *Terariistu põletusmatustest. 1 – kirves (matus 265: 1818), 2 – nuga (matus 25: 618). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 41. *Edged tools from cremation graves. 1 – axe (grave 265), 2 – knife (grave 25).*

2.1.3.2. Savinõud ja nende koht matmiskommetes

Savinõukillud, mida leidus rohkesti Kalmetemäe lael, põlenud luude levikupiirkonnas, moodustavad valdava osa kalme leiumaterjalist. Siksälä kalme vanimad keraamikaleiud pärinevad rooma rauaajast, kuid need on ilmselt kalmest varasemad (kd II, tahv 10). Eriaegsete nõude kilde on enamasti võimatu üksteisest stratigraafiliselt eristada, sest kalme-eelsed ja kalme kasutusaegsed savinõukillud paiknesid leidmisel läbisegi. Vaid kääbaste kohal võis tõdeda, et savinõukillud olid põletuskalme leidudest ja põlenud luudest vahel sügavamal.

On ilmne, et kalme ja matustega seostub nii käsitsikui ka kedrakeraamika. Kuna eri valmistusviisiga nõude kilde on raske eristada, jääb nende arvuline vahekord ebaselgeks. Enamik kilde näib pärinevat siiski käsitsi tehtud nõudest.

Siksälä kalmest leitud **käsitsikeraamikat** tuleb vaadelda I aastatuhande Kagu-Eesti ja Läti idaosa laiemas kontekstis. Kalme savinõude liigitamisel on heaks lähtekohaks Kagu-Eesti rooma rauaaja tarandkalmete ja I aastatuhande teise poole pikk-kääbaste keraamika (Laul 2001, 166–180; Ayн 1992, 41–52). Eesti kaguosa I aastatuhande keraamika võib savi koostise järgi jaotada kaheks: koredat kivipurdu sisaldavast savimassist anumateks ja peenema lisandiga peenkeraamilisteks lauanõudeks. Siksälä kalmes on piir nende kahe rühma vahel siiski üsna ebaselge ja tinglik.

Ebatasase pinna ja kivipurrulise koostisega savinõusid on valmistatud kõikjal Eestis. Ka Siksälä jämekeraamika hulgas on sellised nõud ülekaalus. Enamik neist on pruunikat või hallikat värvi, töötlemata pinnaga ja sisaldab suhteliselt peent kivipurdu. Silmapaistvalt jämedapurrulist keraamikat Kalmetemäelt leitud ei ole. Oma kujult on nõud kergelt kumerduva, püstja või ülespoole avarduva kehaga ning nõrgalt profileeritud servaosaga (kd II, tahv 12, v.a leiud : 160, 386 ja 903; matus 182). Samuti on leitud sissepoole kumerduva servaga pottide kilde (nt matus 3: 9). Leidub ka püstja servaosaga ja kumerapõhjaliste kausside tükke (kd II, tahv 11: 947; tahv 12: 903; matus 3: 12; matus 5: 547 ja 662). Vahel on sellistel kaussidel õlakohas nivend (matus 5: 57; matus 44; matus 275). Kagu-Eesti taustal on kivipurrulisest savist, kuid nivendiga kausid üsna ebaharilikud – tavaliselt on nivendiga kausid peenema koostisega savist ja enam silutud pinnaga. Nivendiga kauss, mille pind on rooma rauaaja peenkeraamikaga võrreldes vähem tasane, esineb matuses 5 koos 11. sajandi kedranõuga.

Peenkeraamika (kd II, tahv 11, v.a 947; tahv 14) on valmistatud peenema koostisega savist ja tugevamini põletatud ning nõud on jämekeraamikast õhema seinaga. Nõude pind on tasane, mõnikord silutud ning sellistel nõudel on enamasti lihtne, vahel aga ka tugevasti profileeritud võrikuosa. Õlaosa on enamasti võrdlemisi nõrgalt esile toodud. Samasuguse koostisega savist on valmistatud ka püstja servaosaga kumerapõhjalisi kausse, millel võib olla rohkem või vähem välja joonistuv nivend (kd II, tahv 14: 192, 1843). Nivendi reljeefsus varieerub tugevasti. Peenkeraamilisi, silutud pinnaga nõusid leidub Siksälä Kalmetemäel siiski üsna vähe. Peenkeraamika omaette rühma moodustavad silmapaistvalt õhukeste, vaid 3–4 mm paksuste seintega nõud (kd II, tahv 14). Kagu-Eestis viikingiajale iseloomulike tumeda, mustja silutud pinnaga anumate tükke on Kalmetemäelt leitud vaid üksikuid (kd II, tahv 11: 178), kiilapinnaliste nivendiga kausside killud puuduvad aga täiesti.

Valdav osa Kalmetemäe savinõukilde ei liigitu siiski ei peen- ega jämekeraamika alla. Kuigi osa ebamäärase vanusega ja selgelt iseloomuliku pinnatöötluseta pruunikatest, beežidest või hallikatest kildudest võib pärineda rooma rauaajast, kuulub neist valdav enamik ilmselt siiski hilisemasse aega – I aastatuhande teise poolde või 11. sajandisse. Sellest, et käsitsi tehtud nõud püsisid kasutusel veel 11. sajandil, annavad tunnistust kaks leiukompleksi, kus koos olid maetud käsitsi vormitud kumerapõhjaline kauss ja kedranõu (matused nr 5 ja 25). Kas ja kuivõrd Kagu-Eestis, iseäranis maa kagupoolseimas nurgas võidi veel ka 12. sajandil kasutada käsitsi tehtud savinõusid, sellele küsimusele vastus puudub.

Siksälä kalme **kedrakeraamika** (kd II, tahv 15) on esindatud tihke koostisega, õhukeseseinaliste ja kujult tugevasti profileeritud nõude kildudega. Pealispind on neil rohkelt ilustatud, kusjuures esineb nii joon- kui ka laineornamenti. Sellised nõud kuuluvad Loode-Vene tüüpi lihtkedrakeraamika 2. rühma, mis on dateeritav 11.–12. sajandisse (Tvauri 2005, 40–45). Terviklikumalt säilinud kedranõu on leitud kolmest hauast (matus 5: 58; matus 25: 662; matus 276). Siksälä kalme põletushaudadesse ilmub kedrakeraamika 11. sajandil, kusjuures mõnda aega esinevad mõlema liigi nõud kõrvuti. Hauas 25 oleva kedranõu

Jn 42. *Savinõud (matus 5: 57, 58)* in situ. *Foto: Silvia Laul.*
Fig. 42. *Clay vessels* in situ *(grave 5).*

(jn 43) dateerib samas matuses olnud münt (Aethelred II *Long Cross* tüüp, u 978–1016) 11. sajandi esimesse poolde. Kuna keskaegseid vorme esindavad nõuprofiilid puuduvad ning kuna kedranõusid pole leitud ühestki laibamatusest, võib Kalmetemäe kedrakeraamika dateerida 11.–12. sajandisse.

Et noorema rauaaja savinõukildude kontsentratsioonialad kattuvad põlenud luukildude koondumisaladega (jn 34), näib selleaegne keraamika seostuvat muinasaegsete põletusmatuste matmiskombestikuga. Ainuüksi keskaegsete laibamatustega kalmeosadest ei ole savinõukilde leitud. Enamasti pole põletusmatuses siiski võimalik eristada ühe konkreetse nõu terviklikke jäänuseid. Esmapilgul on tegemist juhuslike, hajusalt paiknevate, omavahel kokkusobimatute kildudega. Nõud on nähtavasti tahtlikult purustatud ja nende killud samalaadselt teiste põletusmatustest pärit esemetega kalmele laiali puistatud. Kindlamate järelduste tegemist savinõukildude algse konteksti kohta takistab ka asjaolu, et kalmet on küntud.

Vaid üksikutel juhtudel võis mõningaid suuremaid killukogumeid seostada kindlate põletusmatustega. Mingit 11. sajandi matuserituaali esindavad juhtumid, kus üksteise lähedale on maetud kaks nõu: üks kedral, teine käsitsi tehtud. Matuse 5 servaalal olid kõrvuti käsitsi valmistatud kumera põhjaga (: 57) ja kedral tehtud (: 58) anum (jn 42). Mõlemad esindavad Pihkvas 11. sajandil tavalisi savinõutüüpe (Белецкий 1996, 63, jn 46, 54: 1). Nõud olid süvendatud kalme põhjaliiva, nii et nende ülaservad olid tasa vana maapinna tasemega, ning nende lähedale oli puistatud põlenud luid. Samalaadne nõudepaar (: 662) oli purunenuna puistematuses 25 (jn 43). Kahe anuma – suurema, püstja urnilaadse, ning väiksema, kumera küljega nõu kilde leiti ka põletusmatuse 3 alalt. Siiski ei paiknenud killud sellises asendis, et need oleksid leidmisel tähelepanu äratanud kui märk kohapeal purunenud nõudest.

Tervena kalmesse maetud nõusid oli teisigi. Põletusmatuse 44 alal paiknes püstja servaosaga käsitsivalmistatud

Jn 43. *Savinõud (matus 25: 662)* in situ. *Foto: Silvia Laul.*
Fig. 43. *Fragments of clay vessels (grave 25)* in situ.

kauss (: 1247), mis oli *in situ* tükkideks purunenud. Samas ei seostunud käsitsi tehtud ja kohapeal purunenud nõu kildude kogum ruudust k/14 (: 1509) – siin oli endisel maapinnal olnud savinõu asetatud põhjaga vastu maad – ühegi matusega ning lähim põlenud luude kogum jäi sealt ligikaudu kolme meetri kaugusele. Anuma all oli maapind hallikas ja leetene, kildude peal oli segatud punakas liiv.

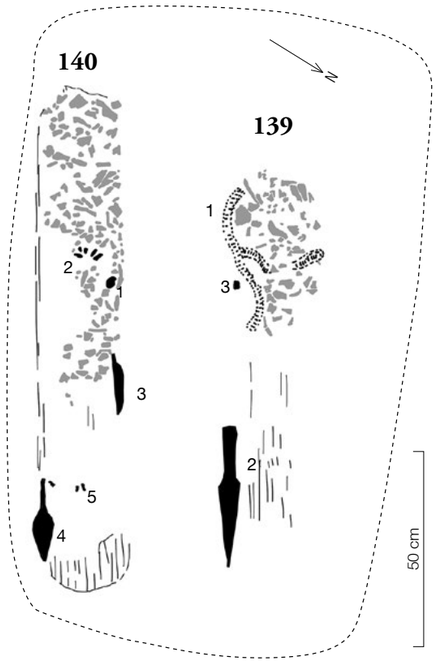
Vahel oli kildude põhjal võimalik eristada terviklikumat nõuosa. Nii leidus matustes 271, 275 ja 276 ühe konkreetse käsitsi tehtud nõu kilde, suurem osa tükke nõust jäi aga siiski puudu. Ühest nõust pärineb ka killukogum numbriga : 986.

Tagantjärele pole võimalik kindlaks teha savinõude kalmele toomise põhjust. Matuses 5 paiknesid põlenud luud nõudepaari kõrval, neist kuni 50 cm ida pool. Üsna tõenäoliselt võidi krematsioonijäänused koos panustega tuua kalmesse savinõu sees – tegemist on laiemalt tuntud praktikaga (Wessman 2010, 55). Vanimas dateeritud matuses 182 paiknes urn kummuli, luude leiuala keskel – samal viisil, nagu tuleb sageli ette Kagu-Eesti I aastatuhande teise poole kääbastes (Aun 2002, 68). Ühegi terve savinõu seest põlenud luid siiski ei leitud. Kui luud toodi kalmele anumas, siis on nad sealt välja puistatud. Samas oli matuse 271 alalt leitud savinõukillu siseküljel säilinud kõrbekihti, mis viitab pigem toidu tegemiseks kui luude kalmele toomiseks kasutatud nõule – seda eeldusel, et luid ei toodud kalmele põhjakõrbenud söögi jäänustega anumas.

Viimati nimetatud leid toetab pigem võimalust, et savinõukillud võivad pärineda matuseriituse ajal söömiseks kasutatud või pärast matmist kalmudele toidu viimiseks kasutatud nõudest. Setodel on kalmudel söömise komme, seda nii matuste ajal kui ka surnute mälestuspäevadel, säilinud tänini ning teateid kalmudele toidu viimisest on ka mujalt Lõuna-Eestist. Sarnaselt setodega võidi muinasajal teatud tähtpäevadel surnuid mälestamas ning nendega suhtlemas käia ka Siksälä kalmel.

Savinõude kasutamine matuseriitustes lõppes 13. sajandi alguses, seoses üleminekuga põletamata surnukehade matmisele. Näib, et savinõud on otseselt seotud mingi põletusmatustele iseloomuliku riitusega ning et seoses matmiskombestiku muutumisega kaotasid anumad rituaalides oma senise tähenduse. Samas on märkimisväärne, et savinõukilde pole leitud keskaegsete põletusmatuste juurest.

Matmisel ja luude kalmesse toomisel on ilmselt kasutatud ka puunõusid (matused 26, 28, 48(?)). Hauas 26 säilinud puunõu põhja läbimõõt oli luude all säilinud tüki põhjal otsustades vaid 15 cm. Kuna puunõud säilisid savinõudest halvemini, siis võidi neis matta rohkemgi kui järeldub kalmest leitud vähestest kõdunenud jäänustest.

Jn 44. *Pakk-kirstudes põletusmatused 139 ja 140.*
Fig. 44. *Cremation graves 139 and 140 in tree-trunk coffins.*

Jn 45. *Põletusmatused 190 ja 191. Fotod 45, 46: Silvia Laul.*
Fig. 45. *Cremation graves 190 and 191.*

2.1.3.3. Keskaegsed põletusmatused

Siksälä Kalmetemäele on surnuid maetud põletatuna veel ka pärast vallutust. 17 keskaegset põletusmatust moodustavad 274 selleaegsest matusest ligikaudu 6%. Siksälä keskaegsete põletushaudade seas võib eristada pakk-kirstudes ja kirstuta, lohkudes või laialipuistatud matuseid. Kuna keskaegsete põletusmatuste esemeleiud sarnanevad selleaegsetes laibahaudades leiduvatega, on neid käsitletud allpool üheskoos.

Kalmetemäelt on leitud kokku kuus **pakk-kirstus põletusmatust** (jn 44–46) (hauad 139, 140, 142, 190, 191, 231a), millest neli kuulub meestele, üks (142) naisele ja üks (231a) väikelapsele. Neist viis esimesena mainitud matust, kõik 14. sajandist, olid tähistatud kääpaga, kusjuures matused 139 ja 140 ning 190 ja 191 olid paariti koos ühise kääpa all. Mõlemal juhul oli käämas silmapaistvalt kompaktne ja kõrge (jn 46), kusjuures kaksikmatuse 190 ja 191 käämast ümbritses madal kraav. Pakk-kirstudes põletusmatused paiknevad maasse kaevatud, kujult ja vahel ka suuruselt laibamatusele sobivates haudades. Selliste põletusmatuste puhul on luude hulk muinasaegsete põletusmatustega võrreldes oluliselt suurem, jäädes 150 grammi ja 1,5 kilogrammi vahemikku.[24] Näib, et neil juhtudel on sageli püütud suurem osa põlenud luujäänustest kokku koguda ja kalmesse viia. Mehematuste 139 ja 140 säilmed olid asetatud pärast põletamist kirstu sedavõrd kuumana, et kirst oli luude all läinud kõrbema. Niisiis pidid luud olema kirstu pandud juba tuleriida aseme juures.

Põletusmatuste pakk-kirstud on väiksemad kui laibamatustel. Nii olid matuste 139 ja 140 kirstud 135 ja 110 cm pikkused ning nende siseava oli 22 ja 25 cm laiune (jn 44).

24 Matus 56 – 1412 g, matus 139 – 1563 g, matus 140 – 503 g, matus 142 – 486 g, matus 190 – 1124 g, matus 191 – 167 g, matus 231 – 165 g.

Jn 46. *Põletusmatuste 190 ja 191 kääpa profiil.*
Fig. 46. *Profile of the barrow of cremation graves 190 and 191.*

Vastavate mõõtmete suhe oli sarnane ka paarismatuse 190 ja 191 kirstude puhul (126 ja 26 cm ning 155 ja 27 cm) ning matuse 142 (135 ja 22 cm) ja matuse 231 kirstul (110 ja 20 cm). Kuigi kirstujäänuseid ei olnud säilinud, on tõenäoliselt pakk-kirstus asunud ka matus 56, mille panusteks olid 14.–15. sajandi kirves ja keskaegne loomapeaotstega hoburaudsõlg. Luud asusid kaheastmeliselt kaevatud kirde–edela-suunalises hauas (mõõtmed ülaosas 155 × 43 cm, sügavamal 100 × 33 cm), kusjuures koljutükid olid valdavalt haua edelaotsas. Matmisele pakk-kirstus viitab asjaolu, et luud paiknesid sarnaselt pakk-kirstudest leitutele väga kitsal, 80 × 22 cm mõõtmetega alal.

Siksälä pakk-kirstudes põletusmatuste panustel puuduvad tulejäljed. Naisehauas 142 on luud olnud kaetud riidega, mille peale olid asetatud kaasapandud esemed: hoburaudsõlg, sõrmus, pronksist varrasahelik ja ripatsid. Erinevalt varasematest puistematustest on keskaegsetes põletusmatustes hauapanused vahel terviklike esemekomplektidena. Pakk-kirstus põletusmatuste 139, 140, 190 ja 191 luud ja panused, samasugused nagu vastava aja laibamatusteski, olid asetatud hauda sellises asendis, nagu oli tavapärane põletamata surnute puhul: koljutükid kirstu ühte ja pikkade toruluude tükid teise otsa, vöö luudeala keskele, sõlg koljuluude lähedale, kirves ja odaots jalutsisse (jn 44). Samalaadseid, pakk-kirstudes ja luude ning panuste asendi poolest laibamatuseid jäljendavaid põletusmatuseid on hilisrauaajast vähesel arvul teada ka Koiva liivlaste juurest (Tõnisson 1974, 40) ja latgali aladelt (Radiņš 1999, 30). Läti kagunurgas asuvast Augustinišķi kalmest on leitud üks niisugune 15. sajandi teise veerandi müntidega naisematus (Berga 2001, 422–424; 2007, 17, 19).

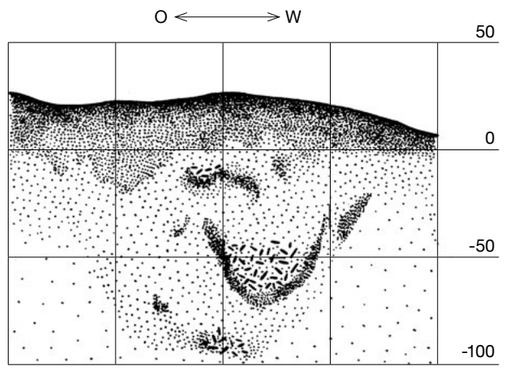
Kirstuta põletusmatuste (26a, b, 27, 28a, b, 100, 132, 156, 191a, 231b) puhul on raske esile tuua läbivaid ühisjooni – leidus nii pakk-kirstude kohale kui ka maapinnale puistatud, samuti lohkudes põletusmatuseid, kusjuures haualohkude kuju ja suurus erinesid. Märkimist väärib asjaolu, et nii nagu mitmete muinasaegsete põletusmatustegi puhul, paiknesid neljast keskaegsest puistepõletusest kolme (27, 100, 132) luud piklikus, kirde–edela-suunalises puistelaigus.

Pakk-kirstuta keskaegsete põletusmatuste arvukaima alarühma moodustavad *haualohkudes matused*. Matus 26 sisaldas kahe surnu põlenud luid koos kahe põlenud õhukese laia käevõruga ja põlenud trapetsripatsite tükkidega. Need leiti madalast, 5–6 cm võrra põhjaliiva süvendatud ja 65 cm läbimõõduga lohust. Kogu matuselaik sisaldas põlenud luid ja liiv oli ümbritsevast põhjaliivast tumedam. Põlenud luud algasid segatud liiva ja puutumata põhjaliiva piiril, kusjuures üks kompaktne luudekogum oli 15 cm läbimõõduga *puunõu* põhja peal. Tegemist on ainsa põletusmatusega, milles oli Siksälä kalme 13.–14. sajandi naisematustele iseloomulikke esemeid, kusjuures konkreetsel juhul viitavad kolme kühmureaga trapetsripatsid 14. sajandile. Tuleriidalt kalmesse jõudnud esemekogum oli võrdlemisi lünklik. Enam-vähem täielikult olid kokku korjatud vaid käevõrude tükid, oletatava pärja jäänused jäid aga esindatuks kolme põlenud trapetsripatsi, väikese pronksist ketijupi, loogakujulise sanga ja paari kollase kudrusega.

Matuseid 28 ja 28a (jn 47) tähistas maapinnal madal (10–20 cm kõrgune) kääpataoline künkake. Ühele inimesele, tõenäoliselt täiskasvanud mehele kuulunud luud asusid ümaras, kitseneva põhjaga ja ülal keskeltläbi 1,2–1,5 m läbimõõduga lohus kolmes eri kihis. Keskmiste luude all olnud kaarjas tume viirg võiks olla tekkinud alumisi luid servaga katnud kumeralt kitseneva põhjaga *puunõu* kõdunemisest. See oletatav anum on olnud üsna suur, 45 cm läbimõõduga. Tume pinnaseviirg luid sisaldava söese pinnase kõrval lubab arvata, et nõu oli vähemalt 25 cm kõrgune. Kuigi luude juures oli ka põlenud prillspiraalsõrmuse tükk, viitab matuse hilisusele oda putkeosa tahuline kuju – sellise putkega odad tulid kasutusele 14. sajandi alguse paiku (Brūzis 2010a). Seda, et matus ei kuulu muinasaega, näitavad ka vormilt hilisrauaaja esemeid meenutava noa suured mõõtmed. Seega ei saa matust 28 dateerida 13. ja 14. sajandi vahetusest varasemaks – varasele dateeringule võimaliku vahemiku piires viitab sõrmusest kaasleid. Odaotsa ja noa ühesugune pikikiuline tekstuur lubavad arvata, et asjad on ühe meistri tehtud. Matus 28a oli eelmise kõrval omaette lohus.

Põletusmatuse 100 luud olid kuni 50 cm sügavusele ulatuvas kirde–edela-suunalises 50 × 110 cm mõõtmetega haualohus, sügavamale jääva ja kirve põhjal 14. sajandi algupoolde dateeritava laibamatuse 96 kohal.

Kolmel juhul leiti põlenud luid *pakk-kirstus põletusmatuste kohalt*. Matuse 156 luud paiknesid kuni 35 cm sügavusele ulatuvas piklikus lohus ja olid puistatud pakk-

Jn 47. *Põletusmatuse 28 profiil.*
Fig. 47. *Profile of cremation grave 28.*

kirstus põletusmatuste 190 ja 191 peale, algse maapinna kõrgusele. Luukillud ümbritsesid hauatähiseks olevat suurt kivi, ulatudes osalt selle peale. Kaks panusteta puistepõletusmatust leiti pakk-kirstus põletusmatuste kohalt, kuid haua sisemusest, kirstujäänuste pealt. Matuse 231b (täiskasvanu) vähesed luud asusid matuse 231a (3–5 a vanune laps) kirstu kaanel; matuse 191a (täiskasvanud mees) luud olid eraldatud matuse 191 kirstu kaanest u 10 cm paksuse liivast vahekihiga.

Võrdlemisi sarnased olid kaks üsna väikest *maapinnal olevat puistelaiku* (27 ja 132). Matus 27 kujutas endast 55 × 20 cm mõõtmetega 9 cm paksust söest ala, mis sisaldas põlenud luid ning tugevalt põlenud ja sulanud pronksi- ja klaasitükke. Esemed olid niivõrd deformeerunud, et neid ei olnud võimalik täpsemalt määratleda. Matust aitab dateerida tema all olnud laibahaud 13, kust leiti 14. sajandi Hamburgi brakteaat. Põletushaud 132 eristus vaid 20 × 40 cm suuruse ovaalse kirde–edela-suunalise põlenud luid sisaldava tumeda liivaseguse laiguna, mis kattis 14.–15. sajandi leidudega laibahauda 31. Seda laiku kattis omakorda tihe väikestest kividest lade.

Siksälä keskaegsed põletusmatused pole enamasti kuigi leiurohked ning paljud neist on hoopis leidudeta. Teistest arvukamalt oli leide vaid naisematuses 26a ning pakk-kirstudega matustes 56, 139, 140, 190 ja 191. Kirstumatustes oli igale surnule kaasa pandud vähemalt üks relv, samuti muid esemeid, kirstuta põletusmatused olid aga silmapaistvalt leiuvaesed.

Näib, et keskaegsed põletusmatused esindavad kahte erinevat traditsiooni. Pakk-kirstudes matused jäljendavad laibamatuseid: luid on suhteliselt palju, esemete komplekt on terviklik ja tavamatustele iseloomulikus asendis ning panused ei ole olnud tuleriidal. Kirstuta lohk- ja puistematustes on aga luid vähe, leiud pole enamasti esindatud mitte tervikliku komplektiga, vaid üksikute katketega ja on alati põlenud või siis puuduvad hoopiski.

Väärib esiletoomist, et keskaegsete põletusmatuste põletusaste ei erine muinasaegsete omast ning et surnud on põletatud „professionaalsel" tasemel. See näitab, et vaatamata põletamata surnute matmise kombe võidulepääsemisele on krematsiooni alane oskusteave säilinud ja põlvest põlve edasi antud. Samas pole teada, kas tuleriida meister pärines samast kogukonnast või kutsuti ta vajadusel kohale kusagilt kaugemalt.

2.1.4. Põletamata matused

Siksälä Kalmetemäelt on andmeid 264 põletamata matuse kohta, millest 258 pärineb kalmistu järjepideva kasutamise ajast 13.–15. sajandil ja kuus varauusajast. Enamasti oli hauda maetud üks surnu, kuid seitsmes hauas (nr 26, 28, 110, 133, 231, 247; matused 60 ja 61) oli kaks, kahes hauas (92, 93) kolm ja ühes hauas (245) neli luustikku: kaks täiskasvanu ja kaks lapse oma.

Varaseimad, 13. sajandi algupoole laibahauad, mille leiud on muinasaja lõpule omase üldilmega (17, 185, 247 a ja b, 245 a–d), olid künkalae läheduses, samas piirkonnas kus hilisrauaaegsed põletusmatusedki. Arvatavasti jääb varaseid matuseid ka matusepaiga uurimata osale Kalmetemäe lael ja Mustjärve-poolsele nõlval.

2.1.4.1. Hauad ja hauatähised

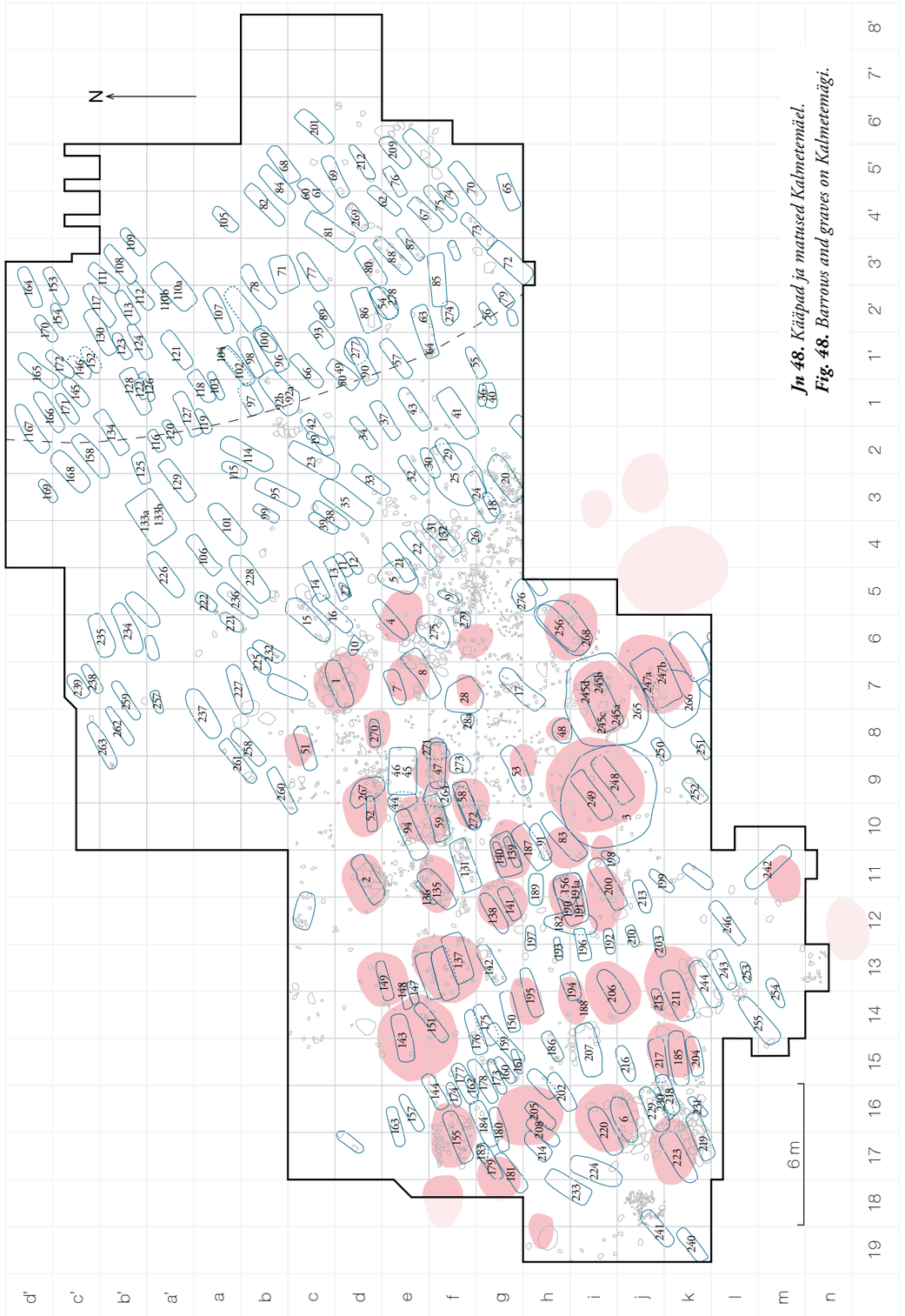
Haudade sügavus Siksälä Kalmetemäel on erinev. Varastest matustest on mõned asunud võrdlemisi madalal, sisuliselt künnisügavusel. Sellest annab tunnistust 13. sajandist pärinev matus 280, mis leiti peagi pärast kalme üleskündmist – mitte enam kui kümmekond aastat pärast kalme põlluks tegemist. Nii varakult ei saanud künnierosiooni kahjustused veel olla kuigi suured. Ka 13. sajandist pärinev matus 185 oli kündmisega segatud. Keskaegsed matused asusid eri sügavustel. Haudade sügavus ulatus alates 35–40 sentimeetrist – nagu märgitud, olid künka põllustatud idaosas mitmed matused künniga kahjustatud või täiesti lõhutud (jn 30) – rohkem kui meetrini, jäädes enamasti maapinnast 70–90 cm vahemikku. Haualaigud olid ristkülikukujulised, kergelt ümarate nurkadega.

Muinasaja lõpul Eestis üldiselt haudadele **kääpaid** ei kuhjatud. See komme oli 11.–13. sajandil laialt levinud Loode-Vene aladel (Седов 1982, 168–169, 172–180), kuid samal viisil tähistasid kalmusid ka Koiva jõe äärsed liivlased (Tõnisson 1974, 38–96). Eestis leidub 11.–12. sajandi kääpaid peamiselt Alutaguse vadja kalmetes (Ligi 1993a, 24–34), kuid tõenäoliselt on neid ka Võrumaa idaserva arheoloogiliselt uurimata kääbaskalmistutel. Seal näitavad kääpad kultuurilist seotust idapoolse naaberalaga.

Siksälä Kalmetemäel oli enne kaevamiste algust 43 kääbast, kuid kuna kalmet oli alates 20. sajandi algusest küntud, polnud kõik neist säilinud puutumatul kujul. Siksälä kääpad olid võrdlemisi väikesed, enamasti 2–3 meetrise läbimõõduga. Suurima, haudu 248 ja 249 katnud kääpa läbimõõt oli ligikaudu neli meetrit. Kääpakuhjatiste kõrgus ulatus kuni 50–70 sentimeetrini, kuid enamasti oli tegemist vaevumärgatavate kuhelikega.

Kalmetemäel olid kääpaga tähistatud 20 mehe (sh 2 nooruki), 14 naise ja 13 lapse hauad (jn 48–52). Viiel juhul kattis ühine kääbas kahte[25] ja kolmel juhul kolme kõrvuti

25 Matused 59 ja 94, 138 ja 141, 205 ja 208, 247 a ja b, 248 ja 249.

***Jn 48.** Kääpad ja matused Kalmetemäel.*
***Fig. 48.** Barrows and graves on Kalmetemägi.*

olevat luustikku.[26] Vähemalt ühel juhul (matuste 190 ja 191 haud) on enne kääpa kuhjamist maapinnal tuld tehtud. Kahel juhul (paarismatus 248 ja 249 ning kolmikmatus 211, 215 ja 244) oli kääpa ümber madal kraav. Tõenäoliselt on kraaviga kääpaid olnud rohkemgi, kuid madalad kraavid on aja jooksul ja künni tagajärjel mullaga täitunud. Vähemalt kaheteistkümnel juhul oli kääpakuhjatis selle all oleva matuse suhtes nihkes.[27] See näitab, et käära tehti hauale alles mõnda aega pärast matmist. Ilmselt kuhjati talviste matmiste puhul käära kevadel, kuid välistatud pole ka pikemad ajavahemikud. Kahel juhul (ruudud f–g/6 ja h/19) kääpa alt matust ei leitud.

Nagu märgitud, on Kalmetemäel vahel kääpaga tähistatud juba muinasaegseid põletusmatuseid. Kääpaid on ka vanimatel, 13. sajandi I poole laibahaudadel (245, 247). Kääpad tähistavad eeskätt varasemaid matuseid (jn 49), kuid mitte kõiki neist. Käära rajamise ajalist ülempiiri on raske määrata, sest 14. sajandi algupoole leide on sajandi teise poole omadest raske eristada. Keskaegsest kääpaga tähistatud matusest on viiel juhul leitud münt: luustikud 6, 47, 143 ja 195 kuuluvad 14. sajandi algupoolde ja matus 223 13. sajandi II poolde – 14. sajandi algusesse. 14. sajandi algupoolest pärineb ka mündijäljendiga matus 2. Need leiud näitavad, et kuigi Novgorodimaa kultuuriruumiga tihedalt seotud Alutagusel on haudade käära tähistamine lõppenud 13. ja 14. sajandi vahetusel (Ligi 1993, 85–86), on ääremaisel Siksälä kalmel traditsioon kestnud kauemgi. Tervelt nelja matuse leiukompleksidesse kuuluvate esemete dateeringud viitavad sellele,[28] et kääpaid võidi vahel hauale kuhjata hiljemgi, kusjuures matuse 155 oda on dateeritud isegi 14. sajandi lõppu.[29] 15. sajandi haudadelt ei ole kääpaid ühelgi juhul leitud.

Küsimusi tekitab umbes kahemeetrise läbimõõduga kääpakuhjatis, mis kattis 1799. aasta mündiga matuse 179 ülakeha (kääpa keskkoht asus pealae piirkonnas), kuid poolenisti ka sõle põhjal 14.–15. sajandisse dateeritavat matust 181. Kui käära tähistab keskaegset hauda, siis tekib küsimus, miks pidi 18. ja 19. sajandi vahetuse haud kaevatama poolenisti läbi vana kääpa, kuigi matmisruumi oli küllaga. Seega pole võimatu, et kõnesolev käära on rajatud 18. sajandil. Arvestades käära puudumist 15. sajandi haudadel pole siiski põhjust rääkida traditsiooni järjepidevusest.

Siksälä kalmistu erijooneks võrreldes tavaliste Lõuna-Eesti keskaegsete külakalmistutega on **kivide ja kivikonstruktsioonide** rohkus. Kaheksal juhul (matused 1, 2, 4, 11, 47, 58, 59, 243) oli haualaik täielikult või osaliselt piiratud suurtest 30/40–50 cm läbimõõduga kividest tervikliku või katkendliku ovaaliga, mida kattis kääpa liivakuhjatis, nii et kivide nukid jäi kergelt paistma (jn 52, 54). Kolmel juhul (matused 219, 243, 244) oli kiviovaal ilma kääpakuhjatiseta ning kääpata olid ka 14.–15. sajandist pärit matuste 207 ja 219 haudu tähistanud nelinurksed kivipiirded, millest esimesel juhul oli säilinud küll vaid jalutsiosa (jn 53). See lubab arvata, et kivipiiregi võidi hauale ehitada siis, kui täpset hauakohta enam ei mäletatud. Lisaks ovaalsetele hauapiiretele leidus Kalmetemäel algse maapinna tasandil 35 haua kohal kive. Matuse 219 puhul olid kivid haua kontuuri suhtes nihkes, ulatudes osaliselt luustiku peale.

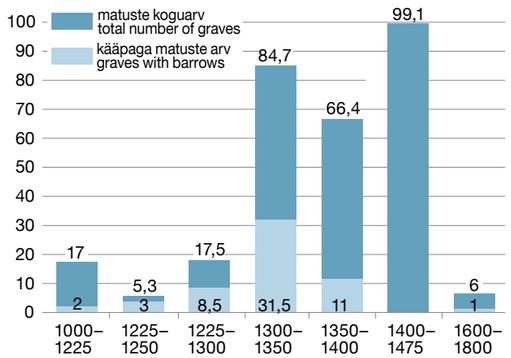
Kalmealal oli ka üksikuid kuni 20–30 cm läbimõõduga kive, mille seos konkreetsete matustega jäi ebaselgeks

26 Matused 211, 215 ja 244; 205, 208 ja 214. Lisaks kattis ühine käära ka kõrvuti olnud haudu 185, 204 ja 217, millest keskmine on varasem kui teised. Nende matuste kohal kaevamisaruannetes küll käära ei mainita, kuid see kajastub kalme kaevamise-eelsel nivelleerimisplaanil. Kuna kääpa keskkoha all asuv haud 185 oli muinaaegsete käevõrudega ja künniga kahjustatud, on kääpa olemasolu (või plaanile märkimise täpsus) mõneti kahtlane. Matus 217 kuulub odaotsa põhjal 14. sajandi lõppu, matus 204 13.–14. sajandisse.

27 Hauad 1, 4, 6, 47, 83, 194, 195, 200, 219, 230, 242 ja 179/181 ning matuseid 205, 208 ja 214 tähistanud ühine käära.

28 Matus 137 kirves, matus 155 oda, matus 220 käevõruselja rombornament (Vaska 2006, 313) ja matus 244 pronksümbrisega küüsripats.

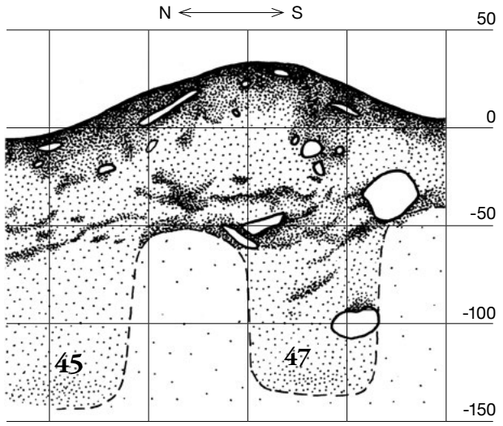
29 Rudolfs Brūzise (Läti Ajaloo Instituut) hinnang.

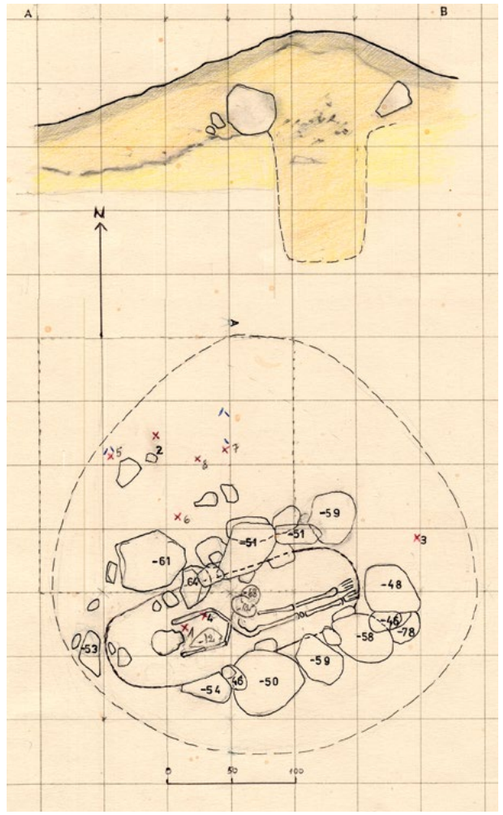
Jn 49. *Kääpaga matuste ajaline jaotumus (pärast laiadateeringulistete matuste ümberarvutamist kindlatesse ajalõikudesse).*
Fig. 49. *Temporal distribution of barrows with graves (after recalculating of graves with broad dates into definite time periods).*

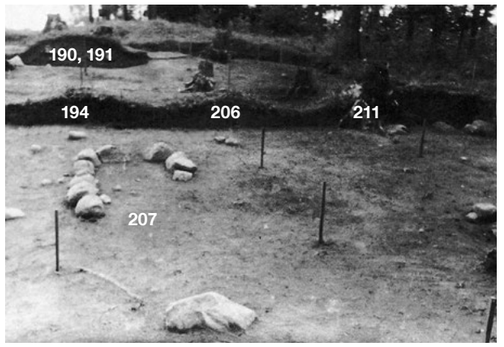
Jn 50. *Käära profiile Kalmetemäe edelaosas, foto idakirdest. Foto: Silvia Laul.*
Fig. 50. *Profiles of barrows in the south-western part of Kalmetemägi.*

Jn 51. *Laibamatuste 45 ja 47 lõige.*
Fig. 51. *The section of inhumation graves 45 and 47.*

Jn 52. *Matuse 1 kividest hauapiirdega käära. Joonis: AI.*
Fig. 52. *The barrow of grave 1I with an internal boundary of stones.*

Jn 53. *Käära 194, 206 ja 211 profiilid, haud 207 kivikonstruktsioon ja haudade 190+191 kääpa profiil.*
Fig. 53. *The profiles of barrows 194, 206 and 211, stone alignment of grave 207 and the barrow of graves 190 and 191.*

Jn 54. *Kivid matuse 59 haua kohal pärast kääpa eemaldamist. Fotod 53, 54: Silvia Laul.*
Fig. 54. *Stones above the grave of burial 59 after removal of the barrow.*

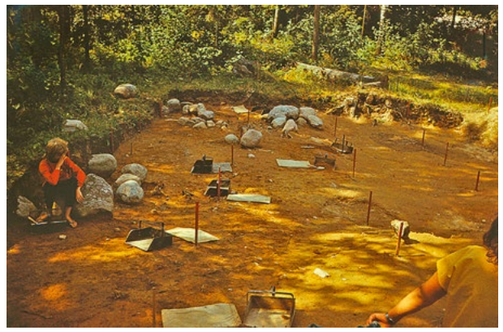
(jn 55). Väga tõenäoliselt on haudadel olnud kivikonstruktsioone põllu tegemisega tugevasti lõhutud: ülesharitud kalmeosast võidi suur osa kündmist seganud kividest ära viia – kas siis lihtsalt kivikoristuse eesmärgil või ehitus- ja tarbekivideks. Maapealseid kivirajatisi tavalistel Eesti keskaegsetel külakalmistutel ei esine. Küll leidub neid Loode-Venemaa ja Karjala keskaegsetel külakalmistutel (Белський 2012, 24–25), kus kivide kasutamine seostub žalnikhaudade traditsiooniga, samuti Novgorodimaalt Tartumaale asunud vadjalaste 13. sajandi lõpu – 15. sajandi algupoole kalmistutes (Ligi, Valk 1993, 179, jn 2, 3). Kuna sellised madalad kivikatted mattuvad kiiresti kamara alla ja pole ilma kaevamisteta märgatavad, on nende kohta andmeid vähe. Kõnesolevaid kivikonstruktsioone on leidunud ka Setomaa keskaegsetel kalmistutel, näiteks Viski (Valk 2009e) ja Kendiši (Zouroff 1938, 10) kalmel. Siksälä kalme laibahaudadega seotud kivid võiksid esindada idapoolset traditsiooni, sest latgali maahaudkalmistutes maapealseid kivirajatisi ei tunta.

Haudu võisid tähistada ka suuremad kivid. Kahe 14. sajandi põletusmatuse (190 ja 191) ühist hauda on märkinud jalutsikohas ligikaudu meetrise läbimõõduga lapik kivi, mille alaserv jäi matustest umbes 20 cm kõrgemale ja ülaserv ulatus maapinnast samavõrra välja (jn 45). Kivi asus haua idaotsas, matuste vahel. Matuse 244 haua jalutsis oli vana maapinna tasemel kaks enam kui meetrise läbimõõduga kivi ning suur hauda tähistav kivi oli ka matuse 229 peatsis. Haua 221 peatsiotsal asus kaks kivi, haual 218 olid suured kivid peatsis ja jalutsis. Suurem kivi on algse maapinna tasemel olnud enne kääpa kuhjamist veel haual 245.

Suuremaid või väiksemaid kive leidus ka haudade täitepinnases (jn 56) – kokku 30 juhul. Enamasti 10–25 cm läbimõõduga kive oli eri sügavustes ning tavaliselt need ei moodustanud kompaktseid ladestusi. Ühel juhul (matus 9) oli 18. sajandist pärit lapsehauas surnu pea alla justkui padjaks asetatud väike lubjakiviplaat. Kuigi tihti jäi ebaselgeks, kas kivid on sattunud hauatäitesse juhuslikult või on sinna visatud, on kividega matuste arv piisavalt suur ja silmatorkav, et rääkida kividele kohalikus matmiskombestikus kuulunud tähendusest. Võimalik, et kivide hauale asetamisega või nende viskamisega hauda on püütud takistada surnu tulekut kodukäijaks. Pole välistatud ka seos muinasaegse kalmekivide traditsiooniga, sest 11.–12. sajandi põletusmatustega kalmealal leidus rohkesti väikseid põlenud kive.

Kalmetemäe edelaosas leiti mehematuse 242 haualt kagu–loode-suunalise nelinurkse 171 × 303 cm mõõtmetega põlenud **ristpalkehitise** jäänused. Ehitisest oli kamara all säilinud vaid söestunud alumine palgikord (jn 57). Haua kõrval oli madal, 1,5 läbimõõduga kääpakuhjatis, mille serv ulatus selle peale. Kuna ümbruskonnas teisi haudu ei olnud, võiks kuhjatis seostuda kõnesoleva matusega. Ehitis tähistas 30–40-aastase mehe hauda, millest leitud nuga ja võti ei võimalda seda dateerida täpsemalt kui 14. või 15. sajandisse. Siksälä palkrajatisele lähim teadaolev vaste pärineb veidi enam kui sada kilomeetrit lõuna poolt Makašēnu Kunciņu kääbaskalmistult ning põlenud ehitiste jälgi on Ida-Läti kääbaskalmetelt mujaltki (Radiņš 1999, 40, jn 26). Põlenud palkkonstruktsioonide jäänuseid on leitud ka mõnedest Kagu-Eesti I aastatuhande teise poole põletusmatustega kääbastest (Аун 1992, 118–119) ning surnumajataolistele rajatistele viitavaid jälgi leidub 11. sajandi liivakäämastes Zalahtovje kalmistul Peipsi järve idakaldal (Хвощинская 2004, 31–38). Surnumaja ideed on Eestis rauaajal järgitud mitmete kalmevormide puhul (Mägi 2005). See traditsioon on jälgitav ka Djakovo kultuuri vanema rauaaja tekstiilkeraamika kultuuri põletushaudades (Лаул 1997, 402–409).

Siksälä kalmel pole laibamatuseid hilisemate pealematmistega peaaegu üldse lõhutud ning haualaikude servadki lõikuvad vaid harva. See viitab kunagistele **maapealsetele puust hauatähistele**. Nähtavasti sellisest

Jn 55. *Kivid 1985. a maanteepoolse kaevandi loodenurgas. Vaade idakirdest. Foto: Heiki Valk.*
Fig. 55. *Stones in the trench of 1985, from the north-east.*

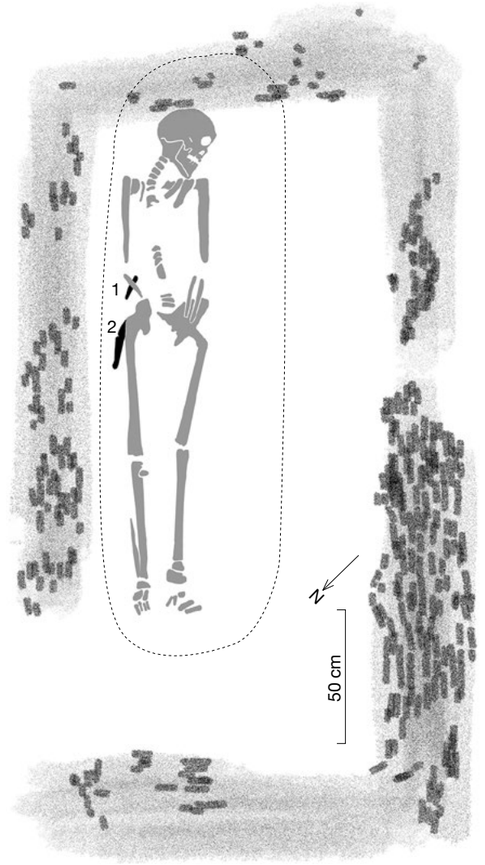
Jn 56. *Kivid matuse 94 jalutsis. Foto: Silvia Laul.*
Fig. 56. *Stones at the foot of grave 94.*

pärineb matuse 203 peatsist leitud, tumeda laiguna jälgitav postiase. 17 juhul viitavad püstisele puust hauatähisele postijalga ümbritsenud toetuskivid (jn 58). Ühe neljakandilise, 12 cm küljelaiusega puuposti jäänused tulid nähtavale ruudust h/12, kuid nende seos konkreetse matusega jääb ebaselgeks. Märk mingist matuserituaalist võiksid olla ruudus n/13 püsti löödud söestunud toikad. Sellest ruudust matust küll teada ei ole, kuid kuna kaevandi ääres asuv ruut kaevati lahti vaid poolenisti, ei ole välistatud, et haud võib sügavamal siiski olemas olla.[30]

Kalmetemäe kunagiste hauatähiste väljanägemise kohta võib teha oletusi etnograafilistele paralleelidele tuginedes. Õigeusulise Karjala külakalmistutel on veel 20. sajandi algul haudu tähistanud nikerdustega, vahel kahepoolse laudkatusega puusambad. Sellise hauamärgi külge võis olla kinnitatud linik või rätik (Kekkonen 1929, tahv 19–28; Paulaharju 1995, 202). Karjala vanade külakalmistute hauatähiseid – nii riste kui ka katusega puusambaid – on vahel krooninud puust linnu- või loomakujuke (Kekkonen 1929, tahv 29: 2, 4; Hirsjärvi 1936, 84–86). Linnufiguure, mis ilmselt kajastavad muistseid hingelinnuuskumusi, leidub lõunavepsa külakalmistute ristidel Laadoga järvest kagu pool.[31] Nikerdatud ning vahel katustatud sambalaadseid puust hauatähiseid on veel 19. sajandi keskpaiku olnud Läti eri piirkondades (Straubergs 1949, 130).

Eesti etnograafilised andmed viitavad võimalusele, et puust hauatähistesse olid lõigatud peremärgid. Vastavaid teateid on Saaremaalt, kus peremärkide traditsioon kestis kauem kui mandril. Saaremaal on peremärk tehtud ristile selleks, et need, kes lugeda ei oska, surnu õuemärgist ära tunneksid.[32] Peremärke leidub ka Põhja-Eesti, eriti Viru ranna 19. sajandi sepisristidel (Kõuts, Valk 1998, 22, 57, 73, 74, 79, 89, 101). Hauatähistele on neid lõigatud idapoolsete soomeugri rahvaste matmistraditsioonideski.

Ei ole teada, millal Kalmetemäel hakati haudu ristiga tähistama. Kuna kiviristid on Siksälä piirkonnaga idas külgneva Setomaa külakalmistutel 14.–16. sajandil võrdlemisi tavalised, ei saa välistada, et Kalmetemäelgi oli hauariste juba keskajal. Tõenäoline, et hiliskeskajal ja varauusajal võisid haudadel kõrvuti seista nii ristid kui ka varasemale kalmistukultuurile omased teistsugused puust hauatähised. Kalmistu hilisemas järgus, kui maeti külakiriku ümbrusse, samuti pärast kiriku hävimist, on hauaristid vägagi tõenäolised. Brandenburgi saadik Johann Arnold von Brand mainib oma 1673. aasta reisikirjas, et Vastseliina talupoja matuserongi ees kanti puust risti, mille külge oli kirju siidipaelaga

Jn 57. *Söestunud palgikord matuses 242.*
Fig. 57. *Charred log remains of a construction above grave 242.*

Jn 58. *Kivid, mis ümbritsesid matuse 143 puust hauatähise jalga. Foto: Silvia Laul.*
Fig. 58. *Stones that surrounded the foot of the grave mark of grave 143.*

30 Kaevamispäevikus ja aruandes selle, 1993. aastal saadud ja praegu fondihoidlas oleva leiu kohta andmed puuduvad.
31 Marje Joalaiu (Eesti Keele Instituut) suuline teade.
32 ERA II 294, 624/38 (74) (1941).

ja lipukesetaoliselt kinnitatud *linnyk* (Laugaste 1963, 77, 79).

Vöö, linik, lindid või paelad võisid rippuda ka kalmul olevalt puust hauatähiselt. Setomaal on ristile järjepideva traditsiooni põhiselt vöö sidumist ette tulnud veel 21. sajandi alguseski.[33] Traditsiooni kohaselt kandis matuserongis risti, mille külge on seotud vöö, lahkunu ristilaps.[34] Hauatähisele rätiku paneku kombe põlisusest annab tunnistust selle tuntus teistegi soomeugri rahvaste juures, näiteks Karjalas ja Marimaal.

Märke **tule** kasutamisest matmiskommetes on laibamatuste puhul vähe. Tuld on maapinnal tehtud enne 14. sajandisse kuuluvate matuste 190 ja 191 haudu tähistava suure kääpa kuhjamist, samuti pärast samaaegse või ka veidi varasema matuse 131 haua kinniajamist. Selle haua täites leidus söesegust pinnast kuni 60 cm paksuse ja 100 × 70 cm mõõtmetega laiguna. Sügavamal jäi söesegune ala väiksemaks ja oli 11 cm madalamal vaid 45 × 30 cm suurune. Sellel kõrgusel oli hauas luustiku kohal korratult paiknevaid kive.

2.1.4.2. Matmissuund

Nagu sissejuhatuses märgitud, on andmed matmissuuna kohta võrreldes 2007. aastal avaldatuga praeguses käsitluses mõneti teised, sest nüüd rajanevad need kaevamisplaanidel, mitte välitööpäevikutes märgitud andmetel. Viimased ei olnud alati vastavuses plaanidele märgitutega ning lahknevuse korral on põhjust pidada usaldusväärsemaks ühtset ruudustikku järgivaid andmeid. Siksälä Kalmetemäe laibamatused, mille pea suund on teada 246 juhul, järgivad enamasti idakirde–lääneedela või kirde–edela telge (jn 59). Nagu märgitud, ilmneb niisugune telg juba seitsme muinasaegse puistepõletuslaigu ovaalses kujus. Erandiks on vaid kaks peaga kagusse suunatud luustikku: mees 242, kelle haual olid põlenud palkehitise jäänused, ja kaheaastane laps (matus 10).

Laibamatustes on pea enamasti (67,8%) suunatud lõunaedela ja lääne vahele (167 matust), valdavalt lääneedelasse ja edelasse (146 matust). Teise suurema rühma (31,3%) moodustavad 77 peaga ida ja põhjakirde vahele suunatud matust, millest 66 juhul oli pea kas kirdesse või idakirdesse. Siinjuures tuleb silmas pidada, et teise astme vaheilmakaarte (lääneedel, idakirre) raames ei jaotu matmissuunad sektori piires ühtlaselt. Vaheilmakaarte puhul kaldub matmissuund sektori sellesse serva, millega kõrval olevasse sektorisse on rohkem maetud.

Varaseimate, 13. sajandi algupoolde või keskpaika kuuluvate laibamatuste pea suund ei ole ühtlane. Hauas 247, mis on laibahaudadest üks varasemaid, olid mees ja naine suunatud mõlemad peaga kirdesse. Niisugune matmissuund oli Eestis hilismuinasajal tavaline. Peaga eri suunas olid surnud suures 13. sajandi ühishauas 245, kus kummastki kirstust leiti kaks luustikku: ühes oli täiskasvanud mees (245b) peaga idakirde, teises naine (245c) peaga lääneedela poole. Lõunapoolses kirstus oli meheluustiku jalgadel 7–11-aastase tüdruku luustik, peaga edelasse, põhjapoolse naiseluustiku jalgadele oli aga asetatud peaga kirdesse suunatud 3–5-aastane tüdruk. Mõlemal juhul tulenes lapse matmissuund ilmselt praktilisest vajadusest surnud kirstu ära mahutada. Selles hauas on esmase tähendusega täiskasvanute matmissuund, millele võib pakkuda erinevaid tõlgendusi, mitte aga nende jalgade vahele sobitatud laste orientatsioon.

Vallutusjärgsel ajal on Siksälä Kalmetemäe meeste ja naiste matmissuunas kindlad soopõhised erinevused. Jättes kõrvale varaseimad, nii suuna kui ka leidude poolest keskaja jaoks ebatüüpilised matused 245b ja 247, oli juhtudel, kus sugu oli määratav bioloogiliste sootunnuste põhjal, kõigi peaga kirdesse suunatud luustike puhul tegemist naiseluustikega. Kuna ka kaelakeesid leidus vaid peaga kirdesse suunatud luustikel, on alljärgnevates tõlgendustes osteoloogiliselt määramata sootunnustega kirdeorientatsioonilised matused üldiselt arvatud naistele kuuluvaks.[35] Kaelakeede ja pea suuna põhjal on seega lapsematuste seas eristatud tüdrukute luustikke. Sellise määratluse põhjal on 120 ajaloolisse aega kuuluvast ja määratava matmissuunaga naisematusest (sh lapsed) 72 (60%) olnud peaga kirde või idakirde suunas, vahel ka kaldega neist sektoritest väljapoole. Mehed ja relvapanuste põhjal eristatud poisid olid seevastu maetud peaga edelasse või läänedelasse. Erandiks oli maapealse põlenud puuehitise jäänustega mehematus 242, mis oli suunatud peaga kagusse.

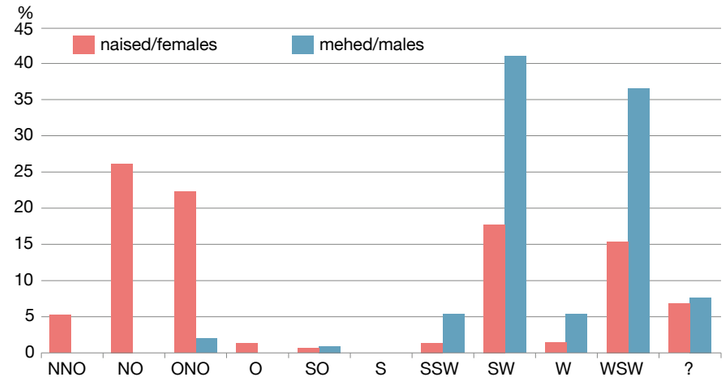
Soopõhine vastandorientatsioon, mis aja jooksul ilmselt teisenes teadmiseks, et naisi tuleb matta peaga kirde suunas, on Kalmetemäel jälgitav isegi 18. sajandi teisel veerandil ja keskpaiku: peaga kirdesse suunatud naisematustes 9 ja 91 oli panuseks vastavalt 1739. ja 1747. aasta Vene vaskmünt.

33 Matused Värska surnuaias juunis 2003.

34 Maria Teplenkov (s 1912) Õrsava k, Värska v (1990. aastate keskpaik).

35 Vastuolulisteks kompleksideks, kus naisehaudadele omane matmissuund seostus mehehaudadele iseloomuliku relvapanusega, olid peaga itta suunatud, kuid odaga maetud ligikaudu kahe aasta vanuse lapse matus (196) 14. sajandist ning keega kirdeorientatsioonilise matus 12, mille koljust 25 cm kauguset leiti odaots. Nende kahe vastuolulise kompleksi puhul on maetu sugu määratlemata jäetud.

	Mehed / Males		Naised / Females		?		Kokku / Total	
	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%
NNO	0	0	7	5,4	0		7	2,3
NO	0	0	34	26,3	1	1,2	35	11,5
ONO	2	2,2	29	22,5	2	2,4	33	10,9
O		0	2	1,5	1	1,1	3	0,9
SO	1	1,1	1	0,8	0	0	2	0,7
S	0		0	0	0	0	0	0
SSW	5	5,6	2	1,6	2	2,3	9	3
SW	37	41,1	23	17,8	13	15,3	73	24
W	5	5,5	2	1,6	6	7,1	13	4,3
WSW	33	36,7	20	15,5	24	28,2	77	25,3
?	7	7,8	9	7	36	42,4	52	17,1
Kokku	90	100%	129	100%	85	100%	304	100%

Jn 59. *Matmissuunad Siksälä Kalmetemäel.*
Fig. 59. *Grave orientations on Siksälä Kalmetemägi.*

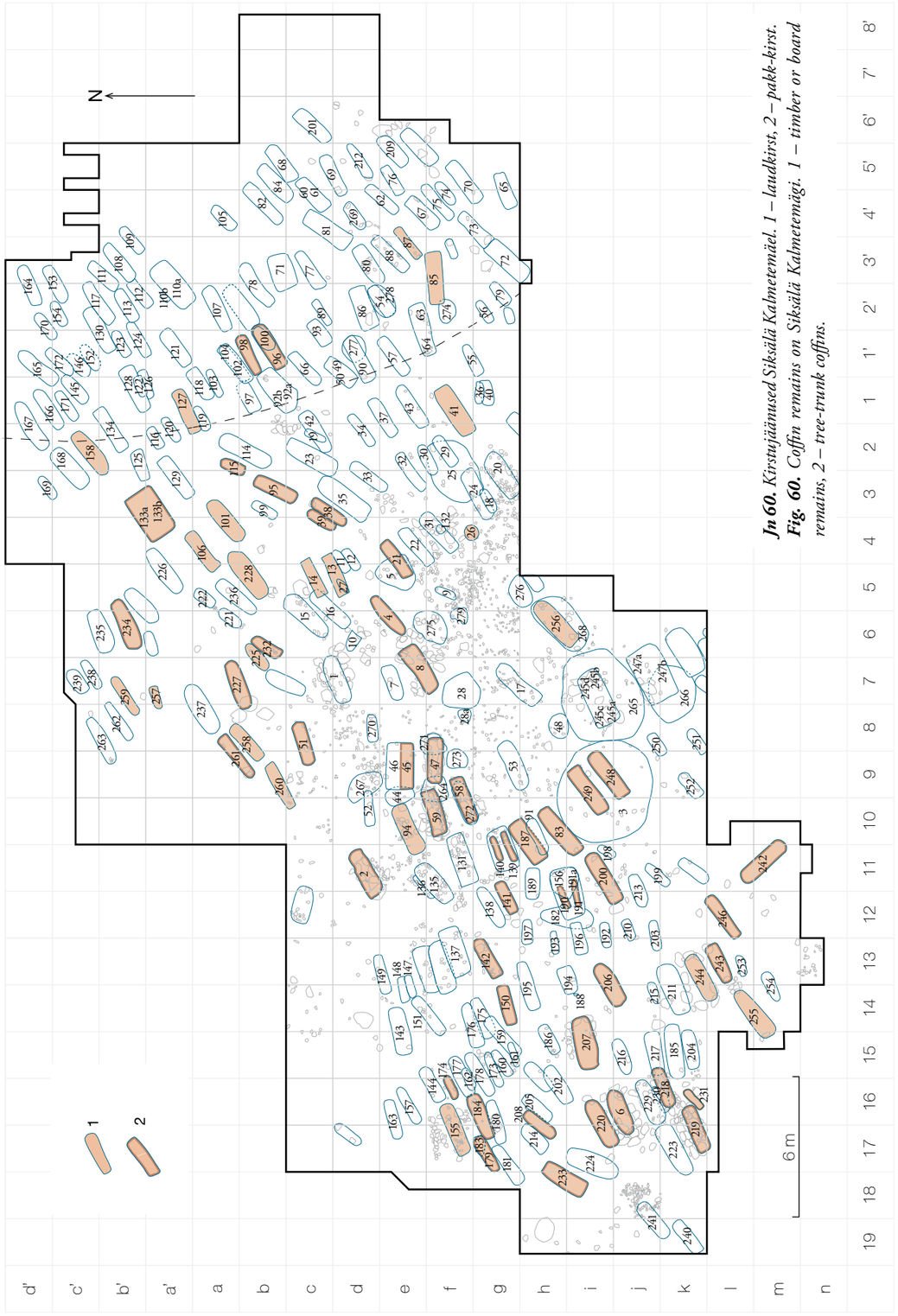
2.1.4.3. Kirstud

Kirstujäänuseid või märke, mis viitavad kirstus matmisele, on Siksälä Kalmetemäel tõdetud 115 matuse puhul (jn 60) (45,3%).[36] Kirstus matmine on aja jooksul vähenenud. Seda näitab asjaolu, et Kalmetemäe hiliste, 15. sajandi matustega idanõlvalt on kirstujäänuseid leitud vähe. Kuna kindlalt 15. sajandisse kuuluvast 59 matusest on kirstujäänuseid leitud vaid 9 juhul (15,2%), on 15. sajandil hakatud surnuid varasemast sagedamini ilma kirstuta matma. Leitud on nii ühest puust õõnestatud pakk-kirstude kui ka laudkirstude jäänuseid. Puidujäänuste halva säilivuse tõttu pole sageli olnud võimalik kirstu tüüpi kindlaks teha.

36 Protsendi arvutamisel pole arvestatud kaheksat kündmisel täielikult lõhutud luustikku ega kaht põletusmatuse urniks olnud puunõu.

Pakk-kirstude jäänuseid on leitud kokku 49 juhul, kusjuures viiel korral oli kirstu serva alla toeks laotud väikeseid kive, vahel mõlemale poole. Kuna kahes hauas, kus puidujäänuseid polnud säilinud, leidus samuti niisuguses asendis kive, on pakk-kirstude arv ulatunud vähemalt 51ni. Pakk-kirstude pikkus vastas üldiselt luustiku pikkusele, peatsi- ja jalutsiots olid 15–20 cm paksused, siseava laius oli peatsiotsas 40–45 cm ja jalutsis 30–35 cm. Siksälä vanimad pakk-kirstud pärinevad 13. sajandist (matused 51, 248, 249). 15. sajandist pole teada ühtegi pakk-kirstuga matust, kuid niisuguses kirstus oli üks naine (matus 179) mulda sängitatud 18. ja 19. sajandi vahetuse paiku.

Puutüvest õõnestatud kirstudesse matmisest on andmeid mujaltki keskaegsest ja varauusaegsest Lõuna-Eestist. Hästi säilinud pakk-kirste on leitud Tartu Jaani kiriku 13. sajandi ja 14. sajandi alguse haudadest (Trummal 1974, 7–8; Tiirmaa 1997), samuti on niisuguste kirstude jäänuseid

Jn 60. *Kirstujäänused Siksälä Kalmetemäel. 1 – laudkirst, 2 – pakk-kirst.*
Fig. 60. *Coffin remains on Siksälä Kalmetemägi. 1 – timber or board remains, 2 – tree-trunk coffins.*

teada mõnedest 15.–17. sajandi külakalmistutest (Valk 2001a, 69). Pakk-kirstus matmise kohta on Vastseliina kihelkonnast 1673. aastast ka kirjalikke andmeid: Brandi reisikirja teatel on sealseid talupoegi maetud paksu planguga pealt kinni lükatud puutüves (Laugaste 1963, 79). Etnograafilisi andmeid pakk-kirstude kohta on mujaltki Eesti idapoolsetest piirkondadest: Kadrina, Maarja-Magdaleena, Jõhvi ja Iisaku kihelkonnast.[37] Setomaal maeti pakk-kirstus 19. sajandil ja isegi veel 20. sajandi alguses; sellised kirstud olid tuntud ruhe (*ruhi, ruih*) nime all (Manninen 1924, 14; Richter 1982, 98). Kõige kauem maeti Setomaal pakk-kirstus väikseid lapsi. Rohkelt on niisugustes kirstudes maetud ka Lätis. Seda kinnitavad nii leiud keskaegsetest külakalmistutest (nt Atgāzis 1976, 15; Vasks 1974; Berga 2007, 12–13, 87) kui ka etnograafilised andmed (Jaunzems 1939; Tiirmaa 1997, 85).

Vähemalt 19 juhul on tegemist olnud laudkirstuga. Laudkirstude küljelauad ulatusid neljal juhul (hauad 94 ja 127, 155, 228) üle otsalaua 8–15 cm võrra pikemalt välja, moodustades niiviisi kandmiseks vajalikud käepidemed. Kaheksa sentimeetri pikkused kandmisotsad olid ka matuse 141 pakk-kirstul. Luustik 255 kirstu kandmisotsad ei olnud küljelaudade pikendused, vaid paiknesid neist seespool.

Kirstulauad olid enamasti kinnitatud puupunnidega, mis olid mõnel juhul puidujäänuste hulgas veel äratuntavad (matus 150). Ainult neljal juhul leiti kirstujäänuste juurest üksik raudnael. Kaks neist (matused 71 ja 219) leiti naise kirstu päitsinurgast, üks mehe (haud 87) ja üks lapse (haud 160) kirstu küljelaua juurest. Võimalik, et naela on kasutatud nõrgemate konstruktsioonikohtade tugevdamiseks, kuid välistada ei saa ka naela kombelist tähendust. Eesti rahvausundis on naela ukselävesse löömist surnu kodust väljaviimisel peetud abinõuks, mis aitab ära hoida koolja tagasitulekut kodukäijana (Wiedemann 1876, 309, 425; Eisen 1896, 49). Setomaal tuli surnu kodust väljaviimisel kojutuleku ärahoidmiseks lüüa kohta, kus kirst oli seisnud, raudnael või suruda põrandasse mõni muu terav raudese.[38] Võimalik, et sama tähendus on olnud ka üksikul kirstunaelal. Naelad ilmuvad Siksälä kalmele üsna hilja: 15. sajandist varasemate matuste juures neid ei esine.

2.1.4.4. Keha asend ja kirstu sisemus

Siksälä Kalmetemäel on surnud maetud selili, väljasirutatud asendis. Hauas 245, kus oli neli surnut – kaks last ja kaks täiskasvanut – olid lapsed asetatud täiskasvanute jalgadele, peaga vastandsuunas.

Mõlema käe asend oli jälgitav 107 juhul, need paiknesid valdavalt alakeha piirkonnas. Vaid ühel juhul (matus 214) olid mõlemad käed vöökohast kõrgemal ning viiel juhul (39, 70, 175, 219, 246) oli seda üks käsi – teine asus kas vaagnaluudel või vöökohal. Kõige sagedamini, 29 juhul olid käed vaagna alaosale kokku pandud, 12 juhul olid need sirgelt kõrval ja üheksal juhul enam-vähem sirged, kergelt vaagnaluude välisservadele kõverdatud. Vasak käsi oli sirge ja parem vaagnale kõverdatud 16 juhul ja parem sirge, vasak vaagnale kõverdatud 17 juhul. Kolmel juhul asus üks käsi risti vöökohal, teine vaagnal, kuuel juhul olid käed vaagnaluudel ebasümmeetriliselt, seitsmel juhul aga vöökohal vaheliti. Mingeid seoseid maetute soo ja käte asendi vahel ei ilmnenud.

Võrreldes tavaliste Lõuna-Eesti külakalmistutega on juhtumite hulk, kus mõlemad käed olid külgedel sirgu, või siis üks käsi sirgu ja teine kergelt vaagnaluule kõverdatud, väga suur. Võru- ja Tartumaa keskaegsetele kalmistutele maetute käed paiknevad enamasti eri asendites rinnal või vaagnal, piki keha väljasirutatud kätega matuseid on aga vaid üksikuid (Valk 2001a, 69, jn 53). Kui Lõuna-Eestis on matuseid, kus üks või mõlemad käed on piki külge välja sirutatud, kokku 8,3%, siis Siksäläs on selliseid luustikke 43,9%. Juhtumeid, kus mõlemad käed on täiesti või peaaegu sirgu, on Lõuna-Eesti külakalmistutel vaid 2,3%, Siksäläs aga 19,7%. Erinevus käte asendis on sedavõrd suur, et ei saa olla juhuslik, vaid peab kajastama erinevaid kultuuritraditsioone.

Kirstu sisemuse kohta on teada vähe. Surnu pea all oli tõenäoliselt padi. Lisaks Kagu-Eesti etnograafilistele andmetele lubab seda oletada asjaolu, et kõik viis luustike juurest leitud õmblusnõela (matused 87, 117, 141, 233, 261) leiti kolju lähedusest. Nõel on surnule sageli pandud padja alla ka Setomaa hilisemas matusekombestikus (Richter 1982, 96). Linasele kattele võivad osutada rihma naastudelt leitud tekstiilijäänused kolmest mehehauast (211, 224 ja üks kontekstita leid; Rammo 2014, 114). Matuse 227 luude alt kirstu põhjast leiti linase riide katke ning riidejäänuseid oli veel haua 95 põhjas – kahe sõba jäänuste ja pärjatuti all. Ka ühe pakk-kirstus põletatuna maetud naise (matus 142) luude peal ja panuseks olnud ehete all leidus tekstiilijäänuseid. Pole teada, kas luud olid kaetud riidega, mille peale olid asetatud surnu ehted, või pärinevad tekstiilijäljed koos ehetega kaasa pandud rõivastest. Kolmel juhul (matused 200, 249 ja 180) oli kirstu põhja pandud kilpjalgu (*Prediдium aquilinum*). Veel kolmes hauas (68, 82, 200) mainitakse kaevamisaruannetes sõnajalgu, kuid siingi võis tegemist olla kilpjalgadega. Õlejäänuseid leidus matuste 61 ja 180 all ja võib-olla matuse 95 kirstu põhjas. Hauas 147 oli

37 EM KV KL 47, 178; ERM 164 15/17 (I); KKI RS XX 140, 20; KKI RS XX 344, 7.

38 Matused Õrsava külas 2003. aastal. Pärimusekandja Enn Virkus, sündinud Rääptsova külas.

1798. aasta Vene vaskmündi juures säilinud samuti õlgi ja laaste. Naisehauas 17 oli kolju all, lapsehauas 54 kirstu põhjas mingeid lehejäänuseid, naisematuse 184 pea all aga mustikalehti. Kasetohu jälgi leiti luustiku juurest kahel juhul: hauast 244 reieluude vahelt ning matuse 246 sõlelt.

Matuste 20, 21, 34 ja 150 puhul võib hajusalt kolju ümbruses paiknenud kudruste põhjal oletada, et surnu pea oli kaetud tekstiilesemega, mida kaunistasid kudrused. Hauas 21 leiti lahtisi kudruseid ka kirstujoonest väljastpoolt. Matuse 51 kirstukaane jäänustel oli säilinud sinna laotatud riide tükk. Kirstu linaga katmise komme on tuntud Kagu-Eesti etnograafilises matmiskombestikus ja viimasel ajal on see tava taas elustunud (Torp-Kõivupuu 2003, 143). Läti piiri äärses Hargla kihelkonnas püsib kirstu tekiga katmise tava traditsioonipõhiselt tänini (Valk jt 2014, 240).

2.1.4.5. Hauapanused ja rõivaosad

Siksälä kalme leiumaterjal kujutab endast Eesti hilismuinasaegsete ja keskaegsete külakalmistute suurimat leiukogumit. Haudadest leitud esemete tõlgendamisel on oluline eristada ühest küljest surnu ehteid ning matuserõivastuse jäänuseid ja metallmanuseid, teisalt aga „päris" hauapanuseid – esemeid, mille kaasapanek on seotud rituaalide või uskumustega ning mis ei kuulu otseselt rõivastuse juurde. Samas on piir küllaltki ebamäärane: sihiteadlikult võidi hauda kaasa panna ka ehteid ja mitmeid rõivaesemeidki (epiloog: 6–8), samuti ei pruugi ehted ja surirõivadki olla täies vastavuses tavaelus kantud rõivastega. Hauapanuste eesmärk võib olla surnu vajaduste rahuldamine, samuti sotsiaalse staatuse säilitamine või parandamine teises ilmas, kuid hauda pandud esemetel võib olla ka maetu ühiskondlikku ning ealis-sotsiaalset staatust väljendav tähendus. Mõned esemed võivad olla mitmetähenduslikud: nad võivad ühtaegu olla nii staatusemärgiks, teispoolsuses vajalikuks tarbeasjaks kui ka kindla rolli täitjaks matuseriitustes.

2.1.4.5.1. Relvad, tööriistad ja tarbeasjad

Siksälä kalmes on iseloomulikeks panusteks relvad, mida leidub 13.–14. sajandil matustes 72 juhul – 67 laiba- ja viies põletushauas (56, 139, 140, 190, 191). Relvi leiti 56 põletamata maetud mehe (täiskasvanud ja noorukid) matuses (75,6% nende koguarvust), kümnes lapsehauas, sh ühes kaelakeega (12) ja ühes peaga itta suunatud hauas (196); samuti oli oda naisematuse 247b kirstul. Lisaks oli ühel juhul (matus 226) panuseks noast valmistatud kirveimitatsioon. Kirves ja oda leiti koos 27 keskaegsest matusest; 29 hauas oli panuseks vaid kirves (siia on arvatud ka noast tehtud kirvejäljendus) ja 18 hauas üksnes odaots. Ühest kirve ja odaga hauast (248) on leitud mõõk ning teisest (41) sõjanuia rauast pea. Kuna relvaleide on käsitletud omaette pikemas artiklis (lisa II), on siinkohal piirdutud vaid väga üldise tõdemusega.

Kirveid (lisa II, 246–254) on Siksälä kalmistult leitud kokku 57 (55 matuste juurest ja 2 juhuleidu). Sealjuures olid ühel juhul sama kirve pooled kahes eri hauas (matused 13 ja 205). Viiel juhul oli kirves kaasa pandud lapsele (33, 37, 207, 118, 205), kusjuures noorimad kirvega maetud olid kaks 6–10 aasta vanust poissi.

Kirves paiknes enamasti jalutsis või puusa piirkonnas, kuid vähemalt üheksal juhul oli kirvetera püstises asendis, s.t nähtavasti matmisel löödud pealtpoolt kirstu sisse (jn 61). Sellele viitab asjaolu, et kirvekand paljandus leidmisel luudest paarkümmend sentimeetrit kõrgemal (2, 15, 77, 82, 133a, 133b, 207, 217, 237). Otsese vastena tuleb siinkohal märkida leide Kaarina Kirkkomäki kalmistult Soomes Turu lähistel (haud 24, Mäkelä 1997, 25). Võimaliku paralleelina tulevad kõne alla ka Birka laibamatustega puukamberhaudade seintesse löödud odaotsad (Gräslund 1980, 76) ja terariistaga, tihti katkimurtud odaotsaga "fikseeritud" kirstud Soome ristiretkedeaegsetes laibahaudades (Purhonen 1998, 165; Wickholm 2006). Võimalik, et terariista eesmärgiks oli surnut hauas kinni hoida. Jämeda, nähtavasti taimse tekstiili jäljendid mitme kirve roostekihil lubavad arvata, et kirvetera võis ümbritseda jämedast riidest kott või vutlar.

Siksälä kalmele on väga iseloomulikud trapetsja ja sirgeseljalise labaga ning trapetsikujulise või kolmnurkse silmaga kirved (lisa II, tüüp A; jn 62), mis Läti paralleele arvestades kuuluvad 14.–15. sajandisse (Brūzis 2010a). Sellel kirvetüübil rauaaegsed eeskujud puuduvad. Tõsiasi, et uus, ilmselt koloniaalkultuuri keskuste vahendusel kogu keskaegsel Liivimaal levinud kirvetüüp kiiresti omaks võeti –

Jn 61. *Matuse 15 kirstusse löödud kirves. Foto: Silvia Laul.*
Fig. 61. *An axe stuck in the coffin of burial 15.*

Siksälä kirvestest on umbes pooled A-tüüpi – näitab, et sellised kirved pidid olema ühtaegu head nii töö- kui ka sõjariistana. Muinasaegsete traditsioonide jätku kujutavad endast mitmesugused lõuapoolses osas kaarjalt laieneva labaga kirved. Siksälä suletud kompleksid näitavad, et ümara varreauguga kirved, mida tavaliselt on dateeritud 11.–12. sajandisse ja 13. sajandi algupoolde (lisa II, tüüp B), olid kasutusel 15. sajandini kõrvuti A-tüüpi kirvestega. A-tüüpi kirves on leitud hauast kahel juhul (matused 41, 81) koos 13. sajandi II poole – 14. sajandi alguse müntidega. Koos selleaegse mündiga leiti ka matuse 22 kirves; ühel juhul (matus 2) oli niisugusest mündist säilinud jäljend. Ühel lõua ja ümara silmaga kirvel oli kaasleiuks 13. sajandi II poole – 14. sajandi I poole münt (matus 6) ja teisel (matus 47) 14. sajandi I poole münt. Sellise vanusega raha leiti ka koos ühe kolmnurkse silmaga kirvega (matus 143). Matuse 80 kirves kuulub müntide põhjal otsustades 15. sajandi teise veerandisse.

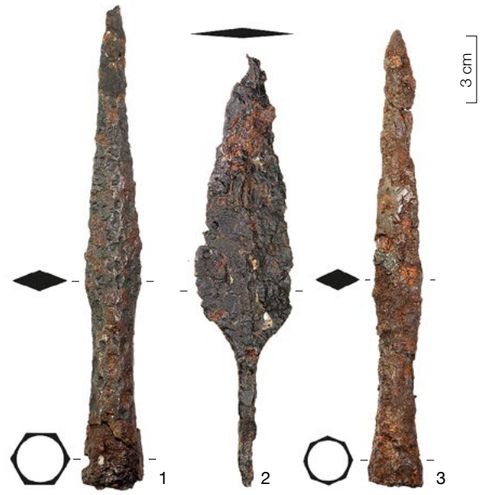
Keskaegseid **odaotsi** (lisa II, 252–262) on Siksälä kalmest kokku 45: neid on 37 mehe- ja nooruki, 1 naise- (247b) ja 5 lapsehauast (12, 32, 37, 52, 196), lisaks kaks juhuleidu: viskeodaots (kd II, tahv 8 : 408) ja odaotsa roots (kd II, tahv 8: 1175). Sealjuures on neli odaotsa keskaegsetest põletusmatustest (139, 140, 190, 191). Ainus odaots naisehauast pärineb kalme varaseimast paarismatusest 247 ning nende tegelik seos jääb mõnevõrra küsitavaks, sest varretatud oda oli asetatud naise kirstule. Kuna viikingiaegsetes haudades esinevad võitlus- ja viskeodaots sageli koos, võib naise odaots tegelikult kuuluda paari samasse hauda maetud mehe odaga. Oda oli kaasa pandud ka ühele 1,5–2 aasta vanusele (matus 196) ja kahele suuremale lapsele (matused 32 ja 52) ning ühele 13–14 aasta vanusele poisile (37). Veel leiti odaots ühe väikese tüdruku peatsi (12) lähedalt, kuid nende tegelik kokkukuuluvus on küsitav. Haudades paiknes odaots enamasti jalutsis, paremal pool luustikku, teramikuga jalutsi suunas; vaid haudades 15 ja 247 oli tera tipp peatsi poole. Odavarred on ilmselt olnud katki murtud.

Jn 62. *Tüüpiline keskaegne kirves (matus 41: 1).*
Fig. 62. *A typical medieval axe (grave 41).*

Rohkelt leidub nii putkega võitlus- kui ka enamasti rootsuga viskeodasid. Keskaegsete odaotste dateerimisel on pidepunktiks Lätis välja töötatud tüpoloogia. Oluline tunnus, mis aitab eristada 14. sajandi putkega odasid varasematest, on tahuline putk ja/või putkeõõs (jn 63: 1, 3) (Brūzis 2010a). Siksälä võitlusodadest on üks kuuetahulise putkega oda leitud koos 13. sajandi teise poole – 14. sajandi I poole mündiga (matus 6) ja kaks kaheksatahulise putkega oda koos 13. sajandi teise poole – 14. sajandi alguse müntidega (matused 41 ja 224). Koos 14. sajandi algupoole mündiga on leitud ümara putkevarrega odaots (matus 47) ja koos 13. sajandi II – 14. sajandi I poole mündi jäljendiga soomussärki läbistav naaskeloda (matus 2). Rootsuga viskeodade puhul on dateerimisel oluline odalehe kuju (Brūzis 2010b). Viskeodadest (jn 63: 2) on üks (matus 13) leitud koos 14. sajandi mündiga.

Varaseimad laibamatuste odaotsad hauast 247 – suur M-tüüpi oda ja väike kidadega L-tüüpi viskeodaots – esindavad laialt levinud hilisviikingiaegseid esemetüüpe (Petersen 1919, 43–45, jn 18, 19), kuigi haud ise ei saa seal olnud pikkade trapetsripatsite põhjal pärineda varasemast ajast kui 13. sajandi algus. M-tüüpi odaotsad, mis olid nii Eestis kui ka mujal Läänemere ruumis väga arvukad, kuuluvad peamiselt 11. sajandisse (Creutz 2003, 30, 253–254). Läänemerest ida pool on neid dateeritud ka laiemalt 11.–12.

Jn 63. *Putkega kuue- ja kaheksatahuline odaots (88: 4, 224: 6) ja viskeodaots (53: 14). Fotod 62, 63: Jaana Ratas.*
Fig. 63. *Spearheads with 6- and 8-facetted sockets and a bladed javelin head.*

sajandisse (samas, 33–34), kuid ka kitsamalt 11. sajandi algupoolde ja keskpaika (Tvauri 2014, 177). Neli odaotsa (matused 2, 6, 41 ja 224) on müntide põhjal dateeritud 13. sajandi teise või 14. sajandi I poolde ja kolm (matused 4, 13 ja 47) 14. sajandisse. Oda leidus vahel ka 15. sajandisse dateeritud haudades (matused 88, 101, 114, 134, 167, 233). Tervikuna on keskaegsete odaotste üldilme üsna ühetaoline (lisa II).

Oda juurde on kuulunud ka odavarre otsaümbris, mis oli abiks relva maasse püsti löömisel (tahv 8: 1442). Kuna eset ei leitud hauast, vaid künnikihist, võib see pärineda kalmepinnasse püsti löödud odast. Varreotsik leiti kalme põhjaservast, põhjapoolseimast avatud ruudureast (ruut d′/2), kus matmisala paistis lõppevat. Võib-olla tähistas vart pidi maasse püsti löödud oda kalmepiiri?

Siksälä mehehaudadest on 17 juhul leitud üksik **kannus**, sealhulgas 10 juhul koos kirve ja odaga, 4 juhul koos kirvega, 1 juhul odaga ja 2 juhul relvadest kaasleidudeta. Kannuseid on kahte tüüpi: ogakujuliselt terava ja pöörleva tähekujulise otsikuga (lisa II, 266–270). Varaseim kannuseleid (matus 247a) kuulub 13. sajandi II veerandisse või keskpaika, järgmine 13. sajandi II poolde (matus 245b), üks 13. sajandi II või 14. sajandi I poolde (matus 229), seitse 14. sajandi I (2, 53, 83, 94, 143, 224, 243) ja üks II poolde (matus 155), üks 14. sajandisse (255) ja kolm (matused 23, 33, 207) 14.–15. sajandisse. Kahel juhul (matused 6 ja 224) olid ogakannusega koos 13. sajandi II poole – 14. sajandi alguse mündid, kuid kaasleiuks olev oda või kirves viitab matuse kuulumisele 14. sajandisse. Samasugust dateeringut võimaldavate kaasleidudega olid kaks kannust, mille tüüpi on raske määratleda (matused 2 ja 143). Ühe tähtkannuse (matus 223) kaasleiuks oli 13. sajandi lõpu – 14. sajandi alguse Tartu brakteaat.

Teised relvad (lisa II, 264–264) on esindatud vaid üksikute leidudega. Eestis ainulaadne on luust käekaitse ja nupuga **mõõk**, mis leiti künkalael olevast mehematusest 248 (Laul 1997b, 22–23). Kuigi relv on valmistatud tõenäoliselt 1270.–1280. aastatel,[39] lubab sama kääpa all olnud naisematuse lame zoomorfne ripats arvata, et surnud on mulda sängitatud alles 14. sajandil, tõenäoliselt selle alguses. 13. sajandi teise poole – 14. sajandi alguse müntidega mehehauast 41 leiti rauast **sõjanuia pea**. Kalme relvaleidude seas on ainulaadne 37 cm pikkune **pistoda** (tahv 8: 1429), mille rootsul oli säilinud käepideme ümber mässitud nööri jäänuseid. Relv leiti 15. sajandisse kuuluvast naisehauast 110a, luudest 30 cm kõrgemal. Ese on sinna sattunud nähtavasti haua kinniajamise käigus, arvatavasti hauda visatuna. Täiesti ei saa välistada ka juhuslikku käest pillamist, sest hilisema seto traditsiooni kohaselt matmisel kogemata hauda kukkunud esemeid enam sealt ära ei võeta.

39 Rudolfs Brūzise (Läti Ajaloo Instituut) hinnang.

Nuge (lisa II, 262–266) tuleb sageli ette nii mehe-, naise- kui ka lapsehaudades kogu Kalmetemäele matmise aja vältel. Nende koguarv keskaegsetest matustest on 175, millele lisandub 15 juhuleidu. Siksälä kalme noad on rootsuga ja suhteliselt suured (jn 41: 2; 64) ning need võib jagada nelja rühma (lisa II, 263), mida on üksteisest küll raske eristada raua halva säilivuse tõttu. Üks nuga (matus 94) oli luupeaga. Koos mündiga leiti nuga 14 juhul, kuid vaid harvadel juhtudel on olemas ülevaade noa tüübi kohta.

Nugade seas eristuvad omaette rühmana sirgeseljalised ja külgvaates kolmnurkse tera ning lühikese rootsuga eksemplarid (jn 64). Võimalik, et sellised noad, mis keskaja saabudes ilmuvad nii Eestis kui ka Lätis, tulid Liivimaal kasutusele samaaegselt uut tüüpi, keskajale iseloomuliku kolmnurkse silmaga kirvestega. Niisugune nuga leiti ühel juhul (matus 47) koos 14. sajandi algupoole mündiga, teisel juhul (matus 223) 13. sajandi lõpu – 14. sajandi alguse mündiga. Samasuguse dateeringuga on pikema rootsu ja selle suhtes mõlemapoolse astangu ning laiema teraga nuga (matus 41).

Hauas asub nuga enamasti vasaku, harvemini parema puusa piirkonnas, valdavalt teramikuga jalutsisse. Üksnes harva nähtub noa asendist, et tegemist pole matuserõivastuse juurde kuulunud eseme, vaid hauda lisatud panusega. Eraldi märkimist väärivad noad väikelaste matustes. Viiel juhul (matused 97, 119, 162, 221 ja 222) oli terariist kaasa pandud alla aasta vanusele imikule, kusjuures viimasel juhul oli tegemist silmapaistvalt suure, 19 cm pikkuse pussi või pistodaga. Niisugused leiud näitavad, et nuga pole kaasa pandud tööriistaks, vaid et sellel on olnud rituaalne, kaitse- või tõrjemaagiline tähendus.

Vööle kinnitatud nuga asus tõenäoliselt nahktupes. Tuped pole üldiselt säilinud, kuid naisehauas 59 ja mehehauas 22 (jn 65) oli see olnud kaunistatud pronksklambritega. Taoliste tuppede valmistamiskeskuseks peetakse vadja, isuri ja karjalaste asualasid (Рябинин 1997a, 79), kust nad jõudsid Eesti kagunurga kaudu ka Läti põhja- ja idaossa ning liivlaste juurde (Apala 1987, 101; Шнорe 1980, 50). Niisugustele noatuppedele on vasteid ka Edela-

Jn 64. *Keskajale omased sirgeseljalised noad (47: 18; 114: 6).*
Fig. 64. *Typical medieval knives with a straight back (graves 47 and 114).*

Soomest, Venele loovutatud Karjalas on neid rohkelt leitud Kaukola ja Sakkola piirkonna kalmetest (Kivikoski 1973, 144, 147, jn 1180, 1227). Läti eksemplarid on dateeritud 13.–14. sajandisse, Karjala omad 13. sajandisse.

Teistest terariistadest (lisa II, 273–274) on Siksälä kalmes hauapanuseks olnud veel viis **liimeistrit** (matused 57, 136, 152, 166, 239). Raua halva säilivuse tõttu pole võimalik liimeistreid tihti nugadest eristada ning nende koguarv võis tegelikult olla suurem: võimalik, et mitmeid liimeistreid on peetud nugadeks. Liimeister oli panuseks ühes mehe- ja naise- (matused 57 ja 166) ning kolmes lapsehauas, sh kahel 5–6-aastasel lapsel. Kalmetemäelt on leitud veel kaheksa **naasklit**: kahest naise- (matused 60 ja 102) ja kahest lapsehauast (matused 54, 146; viimane neist murtud otsaga) ning neli juhuleiuna (: 733, 747; kd II, tahv 8: 1344, 1537). Kahel juhul (matused 94 ja 248) on surnule kaasa pandud **habemenuga**. 14. sajandi hauast 192 leiti **vikatikatke**, samaaegsest hauast 22 **luisk** ja luustiku 144 juurest **kääride** tükk.

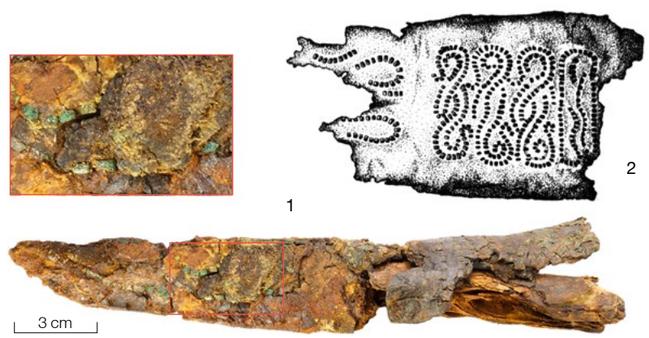
Nõelu (3 rauast ja 2 pronksist eksemplari), mis tõenäoliselt olid pistetud padja sisse, on leitud nii naiste (matused 141, 233, 261) kui ka meeste (matused 87, 117) haudadest. Ühel juhul (matus 87) oli nõela silmas säilinud villast lõnga, teisel juhul (matus 141) linase niidi jupp. Lisaks on mõned raudnõelte katked leitud segatud kalmepinnase ülevaatamisel metallidetektoriga. Kaks nõelaga matust (117, 141) kuuluvad 14. sajandisse, üks 14.–15. sajandisse (matus 262) ja üks 15. sajandisse (matus 87). Matuse 233 nõel asus vöölt rippuvas linnu toruluust **nõelakojas**, mille juures oli väike kuljus. Nahast nõelakoda oli naisematuse 220 vöökohalt leitud varrasaheliku küljes. Mõlemad nõelakojaga matused on 14. sajandi teisest poolest.

Väiksematest tarbeasjadest oli kolmes mehe- (41, 101, 135) ja oletatavasti ühes 13. sajandi teise poole müntidega naisehauas (14) ovaalne **tuleraud**. Kümne mehe, ühe meessoost nooruki, kahe naise (17 ja 46) ja ühe 11–14-aastase tütarlapse hauast (matus 46) on leitud **tulekivi** tükke (jn 74). Mehematustes oli tulekivitükikesi enamasti puusa piirkonnas (matused 8, 16, 53, 47, 81, 94, 135, 246, 248) ja ühel juhul reite vahel (matus 117). Varaseim tulekiviga matus (17) on 13. sajandist, enamik 14. sajandist ja vaid ühe (matus 56) saab paigutada 14.–15. sajandisse. Ühe nooruki (47) ja vana mehe (248) vöökohalt leiti koos tulekivikildudega kollaseid **väävlitükke** (jn 74). 14. sajandi II poole naisehauas 220 oli parema reieluu kõrval kivist **värtnakeder**, mehehauas 242 aga suruluku rauast **võti**. Kahest hauast on leitud **luukamm**: 14–18-aastane nooruki (matus 47) vöölt ja 40–45-aastase mehe (matus 229) reieluu ülaotsalt. Mõlemal juhul oli tegemist kahepoolse mitmeosalise kammiga (Luik 1998, 87–88, jn 71). Noorukihauast 195 leiti luukammi külge kuulunud luuplaadike. Mehehaua 178 vasakult poolt rinnalt leitud väikse, nelinurkse siseavaga **savist otsiku** otstarve ei ole teada.

13. sajandi lõpu – 14. sajandi mehematuste vöö piirkonnas oli kuuel juhul vööle kinnitatud **nahast kotikese** jäänuseid (hauad 41, 81, 94, 224, 246 ja 248). Esimesena mainitud juhul leiti sellest üksteist 13. sajandi lõpu – 14. sajandi alguse hõbebrakteaati, teisel juhul kolm samaaegset münti. Ülejäänud kotikestes oli olnud tulekivi, hauas 248 aga ka väävlitükk (jn 74). Kotikeses võisid paikneda ka matuse 94 puusalt üksteise vahetust lähedusest leitud habemenuga, neli tulekivikildu ja pronksripats, samuti teisedki meeste puusa piirkonnast leitud tulekivikillud.

2.1.4.5.2. Mündid

Münte on Siksälä Kalmetemäelt leitud 21 kesk- ja uusaegsest matusest kokku 50, lisaks saadi üks juhuleiuna (lisa III). Mündid ilmuvad kalmesse 13. sajandi keskpaiku või teisel poolel ning annavad tunnistust selle järjepidevast kasutamisest kuni 15. sajandi keskpaigani. Valdavalt on tegemist kohalike, Liivimaa vermingutega, kuid 14. sajandist pärineb ka Põhja-Saksa hansalinnades löödud rahasid. 17. sajandist on Kalmetemäelt üks 1624. a vermitud Riia dreipölker ja 18. sajandist viis Vene vaskraha: 1739., 1731–1751., 1750., 1798. ja 1799. aastast.

Jn 65. *Pronksklambritega kaunistatud noatuped (1 – 22: 3, 2 – 59: 1).*
Foto: Jaana Ratas, joonis: Kersti Siitan.
Fig. 65. *Knife sheaths decorated with bronze studs (graves 22 and 59).*

Münte esines kolmeteistkümnes keskaegses mehe- (sh kolmes nooruki-) ja kolmes naisehauas. Arvatavasti pole see seos juhuslik, vaid viitab meeste märksa tugevamale seotusele tollase, veel küllaltki algusjärgus raharinglusega. Sealhulgas on müntide hulka arvatud ka ühe tütarlapse (matus 239) kaelakeesse kuulunud 4 arvestuspenni, neist üks 14.–15. sajandi Prantsusmaa päritolu. Kaheksal juhul oli hauas 1, neljal juhul 2, kahel juhul 3 ja 4, ning ühel juhul 6 ja 11 münti. 14 juhul asusid mündid vöö või vaagna piirkonnas, kolmel juhul pea või kaela juures ja kahel juhul jalutsis.

Mündipanuseid leidub Kalmetemäel 13.–15. sajandil suhteliselt vähe, vaid 6,3% matuste juures. Sealsest kuuest hilisest, 17. sajandi – 18/19. sajandi vahetuse järelmatusest oli mündiga viis. Mündid hauapanusena on Lõuna-Eesti 13.–18. sajandi külakalmistutes väga tavalised (Valk 2001a, 57–58, jn 42–44), kusjuures nende kaasapanek on märgatavalt sagenenud alates 16. sajandist. Rahvaluuleandmetel olid mündid kirstupanustena kogu Eestis arvukad veel 20. sajandi algupoolel (Valk 1995a, 144–146). Setomaal ja Võromaal (Torp-Kõivupuu 2003, 68), sealhulgas Missomaal (epiloog: 5, 7, 8), pannakse surnule raha kaasa ka praegusel ajal. Kombeseletused kajastavad arusaamu teispoolsuses jätkuvast elust.

2.1.4.5.3. Kanaluud

Kanaluid leiti kahe täiskasvanud mehe (211 ja 248) ning seitsme täiskasvanud naise hauast (95, 129, 206, 218, 220, 236, 247b). Maharaiutud peaga lind oli pandud haua jalutsisse, sääreluude vahele või parema kanna juurde. Varaseim kanaluudega matus (247b) pärineb 13. sajandi teisest veerandist või keskpaigast, hiliseimad (95, 129) aga 14. või 15. sajandist. Kõigis linnuluudega haudades oli rohkesti leide. Ühelgi juhul polnud neid vähem kui kuus, kuid kahel juhul oli esemeid isegi 14. Eesti rahvaluulekogudes leidub arvukalt teateid looma või linnu tapmisest matusteks. Kultuuriliselt alalhoidliku Võrumaa maapiirkondades, sealhulgas Missomaal on komme kohati püsinud uuema ajani (Torp-Kõivupuu 2003), aga ka setode seas pole looma tapmine sel puhul jäänud kaugesse minevikku. Setomaal on kana tapetud ka pühadeaegseks kalmudel käimiseks või surnute mälestuspäevadeks.

2.1.4.5.4. Rõivad ja tekstiilid

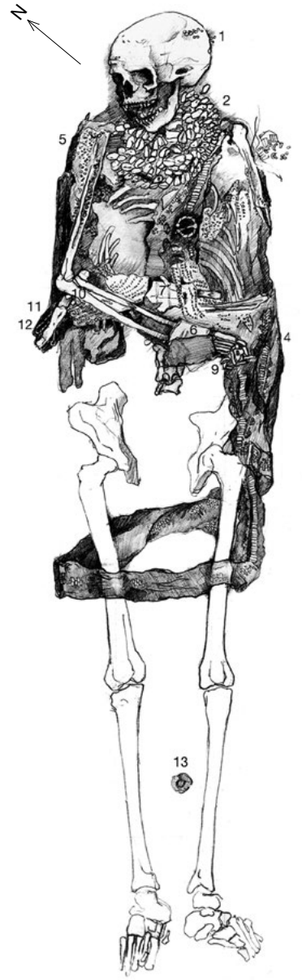
Tekstiilijäänused säilivad hauas enamasti vaid kokkupuutes metalliga. Kuna Siksälä tekstiilid on sageli olnud pronksiga ilustatud ja haudades leidub rohkesti ehteid, on Kalmetemäelt riietuse jäänuseid leitud enam kui ühestki teisest Eesti muinas- ja keskaegsest kalmistust. Villaste tekstiilide säilimist on soosinud ka kergelt happeline pinnas (Kajak 2014, 37–41). Siiski on rõivastest enamasti alles vaid suhteliselt väiksed katked. Paljusid tekstiilifragmente pole võimalik seostada mingi kindla rõivaesemega või jääb tõlgendus vaid oletuslikuks. Peamiselt on tegemist villaste rõivajäänustega, sest linane säilib pinnases halvasti. Leitud katkete põhjal on koostatud eraldi uurimus kangavalmistamisest (lisa VI). Vaatamata fragmentaarsusele võimaldavad Siksälä tekstiilikatked anda teatud ülevaate Eesti kagupoolseima nurga keskaegsest rõivastusest. Samas ei saa, nagu eespool märgitud, tõmmata võrdusmärki surirõivaste ja tegelikus elus kantud rõivaste vahele. Setomaal maeti vanasti võimaluse korral alati pulmarõivas, kui neid riideid oli võimalik hoida ja elu ajal ära ei kantud.[40] Ka metallmanuste (varrasahelikud jt vöölised) hulga ja võib-olla ka kirstu pandud rõivaesemete arvu poolest (nt rohkem sõbasid kui päriselt kanti) võis surnu riietus tavalisest rõivastusest erineda.

Kõige rohkem on andmeid naiste ja meeste **sõbade**,[41] Missomaa keelepruugis *ólarättide* kohta. Sõba kujutab endast üle õlgade võetavat piklikku nelinurkset rõivatükki, mis võis olla kinnitatud sõlega. Siksälä Kalmetemäelt on leitud sõbade jäänuseid 40 hauast. Kuna paljusid tekstiilijäänuseid pole võimalik seostada mingi kindla rõivaesemega ja metallkaunistusteta sõbad võivad olla jäljetult hävinud, on sõbade koguarv olnud ilmselt suurem.

Siksälä kalmes oli sõba enamasti pandud surnule ümber õlgade ning see oli tihti kinnitatud suurema hoburaudsõlega. Sõba kinnitati sõlega tavaliselt paremalt õlalt, et paremal käel oleks võimalik vabalt liikuda. Sõbaga matustest oli 21 juhul hauas üks sõlg, kolmes hauas (165, 220 ja 239) aga kaks sõlge. Siiski on seitsmeteistkümnel juhul sõbaga matus ilma sõleta. Seda, et sõbad võivad olla täiesti hävinud, näitab asjaolu, et kolmeteistkümnest kahe sõlega matusest leiti sõbajäänuseid vaid kolmel korral (matus 220). Vahel oli surnu sõbaga kaetud. Sellistel juhtudel oli ümber keha keeratud sõba üks ots keha all, teine selle peal (jn 66), kusjuures parem käsi oli asetatud sõba peale.

Mõnikord on surnule kaasa pandud rohkem kui üks sõba: 40 hauast on kokku 61 sõbaleidu. 24 hauast leiti ühe, kaheteistkümnest hauast kahe, kolmest (90, 187, 220) kolme ja ühest (249) isegi nelja sõba jäänuseid. Sõbajäänuseid on 33 naise-, ühest oletatavast naise- (92b) ja kuuest tütarlapsehauast. Viimaste puhul on enamasti tegemist 9–14-aastaste tüdrukutega (144, 150, 163, 239, 243), ühel juhul (251) aga ühe-kahe aasta vanuse lapsega.

Kuna meestehaudades puudub pronks neis kehapiirkondades, kus sõbast pärinev tekstiil võis asuda, on meeste ülevisete kohta teada vähe. Siiski viitavad suuremate sõlgede leiud parema õla piirkonnast ning kahe sõlega mehematused (kokku 8 juhtu) sellele, et ka mehed on kandnud ülerõivana nelinurkset riidetükki. Oletamisi võiks meeste sõbade jäänuseid esindada hauast 143 saadud villane toimses siduses tekstiilikatke, samuti rõivas, mida kinnitas moonipuudega hoburaudsõlg matuses 22.

Jn 66. *Naisematus 200 ümber keha keeratud sõbaga. Joonis: Reti Laanemäe-Saks.*
Fig. 66. *Female grave 200 wrapped in a shawl.*

Sõba kui õlgadel kantud kootud rõivatükk on Euroopas tuntud laiadel aladel (Thiel 1980, 21). Sarnase nimetusega katte- või ülerõivast on tundnud kõik läänemeresoome rahvad, samatüveline sõna on olemas obiugrilastelgi. Ühine nimetus viitab kehakatte väga suurele vanusele soomeugri maailmas. Sõba oli tavaline ka baltide muistses rõivastuses. Naistesõba lätikeelne nimetus *villaine* viitab tegemiseks kasutatud materjalile (*vilna* = „vill"). Eesti keeles säilinud vihjetest nähtub, et sõba võidi kanda ka ümber puusade seelikuna (*vaipseelik*) või võtta peale tekina (väljend *sõba silmale saama* uinumise tähenduses). Kroonikakirjutaja Laurentius Mülleri ülestähenduse kohaselt kandsid 16. sajandi Liivimaa naised sõba väga sageli. Imestades märgib kroonik, et Poola Liivimaa naistel on külmal talvel ümber vaid tükk punast või sinist riiet (Müller 1595, 33). Sõba kui rõivaeset kasutasid mitmel otstarbel nii naised kui ka mehed, sellega võidi katta hobustki. Eestis kanti sõba veel 19. sajandil, kuid ainult maa kaguosas, Lätiga piirnevas Hargla ja Rõuge kihelkonnas ning pidurõivana (Manninen 1927, 224). Seal nimetati seda lätipäraselt *villan*. Baltimaade vanimad sõbaleiud pärinevad Ida-Lätist, kas 7.–8. sajandi vahetusest või 8. sajandist (Zariņa 1970, 182; 1999, 45). Eesti arheoloogilisest materjalist muinasaegseid sõbaleide teada ei ole, kuid Soome 11.–13. sajandi haudadest on neid arvukalt (Lehtosalo-Hilander 2001).

Siksälä sõbade seas võib eristada nelja rühma: 1) pronkskaunistustega, 2) poolvillased ruudulised, 3) poolvillased korjatud kirjaga ja 4) lihtsad villased sõbad. Siksälä sõbad kujutasid endast kõige sagedamini täisvillaseid ühevärvilisi, enamasti siniseid või pruune toimselt kootud piklikke riidelaidasid. Sõba suurus oli võimalik kindlaks teha viiel juhul (matused 158, 184, 187, 200 ja 244). 13. sajandi lõpul ja 14. sajandil olid Siksälä sõbad üldiselt kaunistatud pronksklambrite ja spiraalidega, mis moodustasid sõba servades geomeetrilisi mustreid (jn 67: 1, 2). Klambrite ja spiraalidega on kaunistatud laibahaudade üks varasemaid, matuse 280 sõba. Neljal juhul saab pronksiga kaunistatud sõba dateerida 14.–15. sajandisse (matused 14, 38, 127, 129). Pronkskaunistustega villaseid sõbasid oli kokku 20, neist 17 juhul olid kaunistusteks pronksklambrikesed. Mõnel juhul oli sõba nurkades haakristi- (nt matus 158, 187, 244) või muid geomeetrilisi motiive (nt matused 59, 129, 131, 200). Kui hauas oli mitu sõba, siis oli pronksiga kaunistatu alati kõige pealmine. Kuna läänemeresoome rauaaegses kultuuriruumis sõbasid pronksklambritega ei ilustatud, pärineb see kaunistusviis ilmselt lõunapoolsetelt balti aladelt. Eestis on Siksälä üks kahest pronksklambritega sõbajäänuste leiukohast. Sarnaseid leide on veel Niklusmäe kalmest Karula kihelkonnas Läti piiri lähistel (Valk jt. 2013, 124, jn 14).

Oma kaunistusviisi poolest eriline on sõba, mis leiti

40 Mare Piho välitöökogemused; Maria Teplenkovi (s 1912), Värska v, Õrsava k, suuline teade autorile.

41 Tegelikult on sõba nimetus etnograafiast teadaolevalt kasutatud vaid naiste üleviskerõiva kohta (nt EKSS). Pole teada, kuidas meeste vastavat rõivaeset nimetati. *Toim märkus.*

Jn 67. *Sõbade kaunistusi. 1 – spiraalid ja klambrid (matus 187), 2 – klambrid (matus 158), 3 – spiraalid ning kudruste ja tinuliste read (matus 249). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 67. *Decorations of shawls. 1 – bronze spirals and studs (grave 187), 2 – bronze studs (grave 158), 3 – spiral tubes, beads and tin plaquettes (grave 249).*

13. sajandi lõpu või 14. sajandi alguse naisehauast 249. See polnud kaunistatud tavapärasel viisil pronksklambritega, vaid sõba otstes asusid pronksspiraalidest ilustused ning kollaste kudruste ja tinarosettide vöönd (jn 67: 3). Kõik need elemendid esinevad liivlaste 12.–13. sajandi rõivastuses (Zariņa 1988, jn 22; 1999, 98, 148) ja on sporaadiliselt levinud ka idapoolsetel Läti aladel (Zariņa 1970, 93–98). Teine eriline sõba (matus 90) oli kõigist neljast servast ääristatud kahe paralleelse kudrustest reaga, mille vahel oli tinuliste vöönd. Suuremaid tinailustusi on olnud ka helmevööndi siseküljel. Lätis on sõbasid hakatud sellisel viisil kollaste kudruste ja tinulistega kaunistama alates 14. sajandist (Zariņa 1970). Kaasleidude põhjal otsustades võiks matuse 90 helmestega sõba pärineda 15. sajandist.

Siksälä naistehaudades leidus arvukalt veel teist tüüpi sõbade jäänuseid (Laul 1996a, 35–37). Vähemalt 17 sõba olid ruudulised ja poolvillased, kusjuures ruudumuster tekib linaste ja siniste villaste lõngade vaheldumisest.[42] Kuna linane materjal kõduneb pinnases tavaliselt jäägitult, on leitud rõivajäänustest alles vaid villased lõngad, mille vahele jäävad algselt linasest materjalist, kuid olematuks kõdunenud tekstiiliga „ruudud" (lisa VI, jn 10; kd II, tahv 22: 2092). Linast lõnga pole tavaliselt värvitud, vaid üksnes pleegitatud, villane aga oli värvitud siniseks; seetõttu olid Siksälä ruudulised sõbad sinivalged. Eestist on teada vaid üks teistsugustes värvitoonides ruuduline tekstiilikatke: punaste villaste lõngadega „ruuduline" leid Alutaguselt Jõuga kalmistust (Peets 1993, 217). Siksälä sõbad on kootud kolmeniielises toimses koes (lisa VI, 344–346). Ruudulisi sõbasid on kantud nähtavasti kogu Kalmetemäele matmise aja vältel ning eriti arvukad olid nad 14. sajandil. Varaseim ruudulise sõba leid pärineb 13. sajandi II veerandi naisehauast 247b, matus 51 on dateeritud 13. sajandi teise poolde, matused 90 ja 239 viitavad aga ruuduliste sõbade kandmisele veel 15. sajandil.

Ruudulist riiet on sõba materjalina kasutatud läänepoolses Põhja-Euroopas juba rooma rauaajal. Näiteid võib leida 3.–4. sajandi Taani rabaleidudes (Hald 1980, 48, 357). Üldtuntuks on saanud Schleswigist Thorsbergi rabast pärit sini-valgeruuduline, laiade kõlapookadega kaunistatud villane nelinurkne (2,36 × 1,68 m) rõivaese, mis ümbervõetuna kattis suure osa kehast (Schlabow 1965). Siksälä sõbadele sarnaste ruuduliste rõivaesemete jäänuseid on leitud Novgorodi 12.–13. sajandi kultuurkihist (Рабинович 1986, 42). Sealt ulatub nende leiupiirkond Kesk-Venemaale (samas, 44) ning Läti ja Eesti idaossa (Siksälä ja Jõuga kalmistud). Kesk-Venemaa kalmetest pärinevad ruudulise tekstiili fragmendid kuuluvad enamasti mingile seelikulaadsele rõivale (Рабинович 1986, 44), Läti ja Ida-Eesti elanike rõivastuses esineb ruuduline riie aga eeskätt õlakatte materjalina. Uurijate arvamused ruuduliste tekstiilide päritolu kohta on seni olnud lahkuminevad. Vene uurijad (Левинсон-Нечаева 1959, 22–25) on seostanud ruudulist riiet slaavi, läti uurijad (Зариня 1986, 178) balti käsitöötraditsioonidega. Loogilisem oleks siiski ruudulise riide kasutamises näha mitte-etnilist traditsiooni. Ida-Euroopa 12.–14. sajandi ruudulisi tekstiile ühendab, ühtlasi aga varajastest Lääne-Euroopa omadest eristab see, et nad on kootud poolvillasena.

Kokku 29 Siksälä naisehauast on leitud ka teist tüüpi poolvillaste kangaste jäänuseid. Eesti etnograafilises terminoloogias kasutatakse selle tehnika kohta terminit *korjatud kiri* (Laul 2006). Põhikangaks on linane labane. Muster on korjatud villase koelõngaga linasesse lõime, kusjuures iga villase mustrirea vahele on kootud linane taustalõng. Tulemuseks on hele linane kangas rikkaliku villase geomeetrilise ornamendiga (lisa VI, jn 13). Taolist poolvillast kudet on Lätis nimetatud lihtsalt kirjatud kangaks (*rakstains audums*) (Zariņa 1970, 106), Birka kalmistu haualeidudes brošeeritud villaseks kangaks (*broschierte Wollgewebe*) (Geijer 1938, 55).

Siksälä korjatud kirjaga rõivatükid pärinevad 17 haua sõbadest.[43] Lisaks on 18 hauast leitud korjatud kirjas kangajäänuseid, mille täpne päritolu ei ole teada, kuid mis võivad olla särkide katked.[44]

Siksälä kõige paremini säilinud näite puhul (haud 220) (jn 99: 3) oli ornamendi põhimotiiviks romb selle sees oleva mitmehaaralise haakristiga. Sinisesse kirjalõnga olid kootud punased triibud. Villase sinise koega rõiva pikiserva oli õmmeldud villase lõime ja linase koega kõlapael, milles oli samuti kasutatud sinist ja punast. Kirjeldatud rõivaleid, mis võib pärineda nii sõbast kui ka mõnest muust rõivaesemest, kuulub 14. sajandi II poolde, kuid korjatud kirja esineb särgi kaunistusena Siksälä kalmistus juba 13. sajandi algupoolel (jn 102: 2). Läti varaseim korjatud kirjaga kanga leid Vecmuižnieki kalmistust ei ole 12. sajandist varasem (Zariņa 1960, 215–216). Korjatud kirja tehnika algupära on teadmata. Skandinaavias tunti seda juba viikingiajal (Geijer 1938, 57) ning sealt võis oskus levida koos viikingiretkedega Baltimaadesse ja idapoolsetele soomeugri aladele. Samas võidi nimetatud tehnikat Läänemere idakaldal tunda ka juba enne viikingiaega. Siksälä hiliseimad korjatud kirjas sõbade leiud pärinevad 15. sajandist (matused 90, 239), kuid arvestades tehnika tuntust etnograafilises materjalis, on hiline esinemine igati ootuspärane. Seega on Siksälä sõbade hulk suur ja üldilme mitmekesine. Rõivajäänuseid, mida ei saa üheselt seostada ülalnimetatud sõbarühmadega, kuid mille puhul võiks samuti olla tegemist sõbade jäänustega, on Kalmetemäel leitud kokku vähemalt kümnest hauast.[45]

Sõbajäänuste juurest on leitud ka rohkesti paelte tükke, millest enamik on kõladel kootud ja pärineb sõbade servapookadest. Selle kudumisviisi juures tarvitati õhukesi neljakandilisi lauakesi – kõlasid, mille igas nurgas on tavaliselt üks ümmargune auguke. Läbi aukude jooksid paela lõimelõngad, mis moodustasid koelõnga jaoks vaheliku. Kõlade pööramisel tekib uus vahelik ning vastavalt lõngade arvule kõlas ja nende keeramise suunale on võimalik saada erinevaid mustreid ja kudesid. Siksälä kõlapaeltest on ilmunud eraldi artikkel (Matsin 2013). Mõningast ettekujutust muinasaegsetest kõladega kudumise vahenditest aitavad saada Lõhavere linnamäelt leitud 13. sajandi algusest pärit ehte- ja käsitöövakas olnud kõlad (Laul, Tamla 2014, 41).

Sõbade otstes olnud kõlapoogad on kootud põhikanga lõimelõngadesse. Otsapaeltesse on tavaliselt kootud lihtne geomeetriline ornament (Laul, Valk 2007, jn 45–46). Sõbade pikikülgedel kasutatavad poogad olid 13. sajandiks muutunud keeruka geomeetrilise ornamendiga mitmevärvilisteks paelteks (nt matused 38, 58, 158, 187, 200, 201, 220), mis õmmeldi põhikanga külge (jn 67: 2). Siksälä pookades ilmneb teatav seaduspärasus. Täisvillaste toimsete sõbade servapoogad on enamasti olnud täisvillased, kuid poolvillastel ruudulistel sõbadel, kus osa kanga lõime- ja koelõngu olid linased, oli üldiselt ka servapaelte koelõng linane. Kuna linane lõng ei ole säilinud, on selliste paelte ornamenti võimalik taastada vaid villastesse lõimelõngadesse vajunud reljeefi põhjal (nt matus 51, 239). Sõbade nurkades ristuvate kõlapaelte otste viimistlemisel on mõlemast otsast üle jäänud lõimelõngad punutud nöörideks, mille otsa on tehtud lõngast tutid (nt matus 158, jn 67: 2).

Lisaks sõbadele on leitud jäänuseid ka muudest ülerõivastest. Hauas 220 võis särgi jäänuste peal eristada kolme üksteise peal asetsevat kudet, kahte pool- ja ühte täisvillast. Nende riidepalade analüüs lubab arvata, et tegemist võib olla *hurstut-aanua* tüüpi rõivaste jäänustega. See komplekt koosneb kahest külgedelt lahtisest ja õlalt kinnitatud riidetükist (Lehtosalo-Hilander 1984, 76; Hirviluoto 1985, 14). Alumine, *hurstut*-rõivas on olnud lahti paremalt küljelt. Selle peal oli vasemalt lahtine ning arvatavasti samuti õlalt paela või sõlega kinnitatud *aanua*-nimeline rõivas.

Naiserõivastusse võis kuuluda veel pikk ristkülikukujuline, umbkaudu 40–50 × 150–160 cm mõõtmetega õlalina. Õlalinade olemasolu – kuna tekstiili pole säilinud, on kangas

42 Matused 4, 20, 51, 90, 158, 180, 187, 220, 227, 239, 243, 244, 247b, 249, 261.

43 Matused 20, 43, 51, 150, 158, 163, 166, 175, 180, 187, 200, 201, 220, 233, 239, 249, 262.

44 Matused 4, 12, 43, 84, 90, 131, 163, 164, 165, 166, 187, 200, 204, 220, 239, 247b, 258, 262.

45 Matused 144, 163–165, 227, 243, 249, 251, 261, 262.

arvatavasti olnud linane – on jälgitav vaid pikikülgedel olevate väikeste kollaste helmeste ridade põhjal. Kõigil juhtudel on ornament olnud samalaadne: helmeste ridu on olnud kas kaks või neli ja nende vahel (1–1,2 cm ulatuses) on tinuliste vöönd (jn 68). Selliste linikute jäänuseid on kolmeteistkümnest Siksälä naisehauast.[46] 13. sajandisse kuuluvatest haudadest on leide kahel (17 ja 245c) ja 15. sajandi matustest ühel juhul (69) ning samavõrd hilist aega ei saa välistada matuse 169 puhulgi. Teised leiud jäävad 14. sajandisse, ühel juhul (matus 31) 13. sajandi teise poolde – 14. sajandisse. Siksälä õlalinad kujutavad endast nähtavasti vasteid etnograafilisele linasele rõivaesemele, mida eesti rahvarõivastes tuntakse kas kaali, pallapoole, palaka või õlalina nime all (Manninen 1927, 225, 231). Vadja rahvarõivastes tuntakse samuti *õlkalina* nime (Öpik 1970, 101, 153). Kahel juhul (matused 20 ja 34) leidus hajusalt paiknevaid kudruseid maetu pea ümbruses, millest jäi mulje, et pea võis olla kaetud kudruselise riidega. Samas pole teada, kas tegemist võiks olla linikutaolise kokkuvolditud või mõne muu kudrustega kaunistatud kattega.

Nooremal rauaajal oli nii meeste kui ka naiste põhiline rõivaese valge linane, enamasti labases koes riidest **särk**. Särgi lõike kohta võimaldavad teatud ülevaadet tekstiilijäänused 13. sajandi teise veerandi hauast 247b (Laul 2004, 223–232).

Nii nagu etnograafilistel seto särkidel (*hamõ*), võisid ka Siksälä särkidel nähtavad osad olla kaunistatud. Siksälä särgi varruka suul ja päral on säilinud geomeetriline ornament (jn 102: 2), mis on kootud linasesse labasesse kangasse korjatud kirjas, tumesinise ja punase villase koelõngaga. Mustriosa on kitsas (3 cm) ja lihtne, põhinedes korduvatel rombikujunditel. Särgi selline arhailine lõige ning varruka suu ja pära kaunistamise viis on Lõuna-Eesti etnograafilises rõivastuses olnud üsna tavaline veel 20. sajandi alguses (Kaarma, Voolmaa 1981, 195, 198). Kirjeldatud Siksälä naisesärgi kaunistus on nii tehniliselt teostuselt kui ka ornamendilt võrreldav 19. sajandi teisest poolest pärineva seto mehe särgi allserva kaunistusega (Laul 2004, jn 4).

Hilisemad särgid on ilustatud rikkalikumalt kui eelpool kirjeldatud särk. Sellest ajast on säilinud andmeid särgi turjaosast, kuhu on kootud samuti korjatud kirjas värviline vöönd. Hauas 220 (14. sajandi II pool) oli särgi kirjatud õlapealne 12,5 cm laiune ja keerulise geomeetrilise ornamendiga, mille põhikujundiks on svastikamotiiv (lisa VI, jn 13). Mõnel särgil on kaunistusvöönd turjal eelmisest kitsam (matused 239 ja 262).

Valgete linaste särkide analoogilist lõiget ja kaunistamisviisi võib kohata idapoolsete soome-ugri rahvaste, eriti isurite ja volgasoomlaste etnograafilises rõivastuses. Uurides seto rahvarõivast, tõstatas Alex Olai Heikel küsimuse, kas ei võinud ka eesti naiste särk varem olla turja pealt kaunistatud, nagu volgasoome pidusärgidki (Heikel 1909, 8). Seda oletust on kinnitanud mitmed särgileiud Siksälä 13.–14. sajandi matustest (Laul 2004). Siksälä särkidel esinevate kaela tagant üle õlgade jooksvate sissekootud geomeetriliste kirjade kajastuse leiame seto naiste särkidel, kuid seal on villast lõnga asendanud punane puuvillane maage- ehk kumakulõng.

Meeste särkidest pole peaaegu midagi teada. Kuna leitud on vaid väikseid linaseid labases koes riide tükke, puuduvad nende lõike kohta igasugused andmed. Arvatavasti olid meeste särgid samasuguse lihtsa lõikega nagu naiste omadki. Mõnikord oli särk kurgu alt kinnitatud väikese hoburaudsõlega, nt hauas 248.

Särgi peal võisid nii naised kui ka mehed kanda villa-

46 Kuna S. Laulu poolt eristatud „õlalina" kohta on andmed äärmiselt napid – enamasti on tegemist vaid lahtiste helmestega matuses – siis tegelikult on pakutud tõlgendus üsna ebakindel ja võib tulevikus muutuda. *Toim märkus.*

Jn 68. *Kudruste read õlgadel ja käsivartel, matus 244. Foto: AI.*
Fig. 68. *Rows of beads on shoulders and arms (grave 244).*

sest materjalist õmmeldud **kuube**. Siksälä naisehauas 247b leiti särgi peal sinise kuue jäänuseid. Kuub oli, nagu särkki, lihtsa tuunikalaadse lõikega ja sirgelt otsa õmmeldud varrukatega, mille suul ja õlapoolsel päral olid pronksspiraalidest kaunistused (jn 69; 102: 1). Kuigi kuue kaelusest ja esiosast ei ole midagi säilinud, võis see, silmas pidades Lõuna-Eesti etnograafiliste arhailiste kuubede lõiget (Eesti rahvarõivad 1957, 46), olla eest lahtikäiv.

Rohkem andmeid kuubedest on meeste haudadest, kus villast kuueriiet on aidanud säilitada nahkvöödele needitud pronksnaastud. 14. sajandi hauas 22 olid säilinud villased kuuetükid (jn 70, 72), mille villa analüüs näitas, et 80% kiududest oli värvitud taimse pruuni värviga ja 20% oli heledat värvimate kiudu (Kaarma jt 2000). Kangas oli kootud tasapindtoimses koes (2/2), kus koelõng läheb vaheldumisi kord kahe lõimelõnga alt, kord kahe lõimelõnga pealt (lisa VI, jn 9B). Igas järgmises reas nihkub mustrikord korrapäraselt ühe lõimelõnga võrra edasi. Nii lõim kui ka kude olid ühekordsest Z-keermega lõngast; kanga tihedus oli 13 lõime- ja 8 koelõnga sentimeetril. Säilinud olid kuue seljaosa ja küljesiilude tükid. Kuna keskmisel seljalaial oli mõlemal pool koendserv, oli võimalik kindlaks määrata kanga laius, mis oli 30 sentimeetrit. Selline vähene laius on iseloomulik keskaegsele horisontaalkangaspuudel kootud kangale.[47] Kuue seljalaial oli keskel sirge sisselõige, mis ulatus nähtavasti allservast veidi ülespoole vöökohani ja millesse seljatüki alaosa laiendamiseks oli õmmeldud kiil. Külgmised seljatükid olid lõigatud kangast viltu. Mõnevõrra problemaatiliseks jääb kuuekinnise küsimus, sest see osa polnud säilinud. Kuna Põhja-Euroopas keskajal kantud taga keskel oleva kiiluga ülerõivad olid kinnised ehk üle pea tõmmatavad umbkuued, siis on sellisena rekonstrueeritud ka Siksälä mehekuub (jn 72, 110). Kuigi varrukate kohta andmeid pole, on need rekonstrueeritud hilisemaid paralleele arvestades.

Võib arvata, et kuued olid enamasti maavillased. Üks mehekuub (matus 143) oli punane, ilmselt linnakalevist (lisa VI, jn 12) ning kaevamisaruandes on punakana ära märgitud ka hauast 207 leitud rõivatükk, tõenäoliselt kuue jäänus. Hauas 224 oli surnu kuub samuti labasest linnakalevist, hauas 83 aga tõenäoliselt üleni nahast. Matuse 53 nahkäärisega ja

47 See ei pruugi veel tähendada, et kangas oli kootud horisontaalsetel telgedel (vt lisa VI). *Toim märkus.*

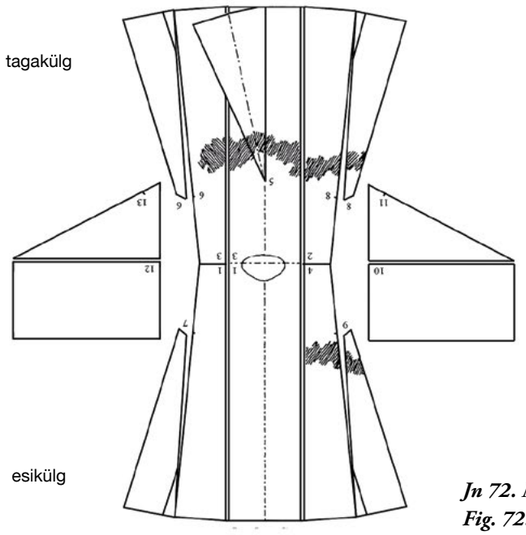

Jn 69. *Kuue õlapiirkonna ja varruka spiraaltorudest kaunistused matusest 247b. Fotod: Silvia Laul, Jaana Ratas.*
Fig. 69. *Spiral tube decorations on the shoulder seams and the cuffs of a woollen upper garment (grave 247b).*

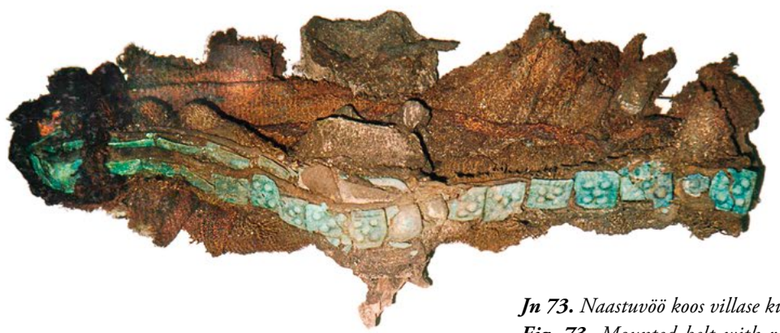
Jn 70. *Kuue katked matusest 22. Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 70. *Fragment of a kirtle from grave 22.*

Jn 71. *Kuljusnööbid koos nahajäänustega (matus 53). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 71. *Rumbler bell buttons with leather trims (grave 53).*

Jn 72. *Melanie Kaarma rekonstruktsioonijoonis 22. matuse kuuest.*
Fig. 72. *Kirtle from burial 22.*

Jn 73. *Naastuvöö koos villase kuue jäänustega, matus 255.*
Fig. 73. *Mounted belt with remains of woollen garment (grave 255). Foto: AI.*

nööbitava kuue, samuti matuse 83 kuue võib dateerida 14. sajandi algupoolde. Viimati nimetatud kuue käiste otsad on olnud ilustatud pronkstraadist põimitud kuulikestega.

Lisaks oletatavatele umbkuubedele on Hino järve ümbruses keskajal kindlasti kantud hõlmadega kuubesid, millele viitavad nööpide leiud 15 mehehauast.[48] Nööpidena on kasutatud nii tavalisi väikseid neljalehelisi kuljuseid kui ka kuljusnööpe (matused 53, 248), mis erinevad neist veidi väiksema suuruse, ümara kuju ja tihedalt suletud lehtede poolest. Üks matuse 53 kuljusnööpidest oli kaunistatud silmakestega (jn 71). Kuljuseid ja kuljusnööpe on kokku kümnest hauast. Ühest hauast on leitud üksik valatud pronksnööp (matus 207) ja rauast kannaga klaasnööpe (matus 47), kolmest hauast aga pliinööp (matused 101, 224 ja 234). 13. sajandi lõpu või 14. sajandi alguse mehematuse 248 nahaga ääristatud kuue hõlmasid hoidsid koos kaks pronksist kuljusnööpi. Nahkäärisega hõlmad olid ka matuse 53 seitsme pronksnööbiga kuuel, mille käisesuu tagasikeeratud äärisel oli ümarate nurkadega lõhik. Oletatava varrukaotsa jäänus on veel matusest 135.

Meeste villaseid kuubesid hoidis koos nahast **vöö**, mis oli sageli kaunistatud metallnaastudega (jn 73). *Naastuvöö* on leitud 27 Siksälä mehematusest. Viies hauas (matused 2, 6, 41, 223, 224) on selline vöö leitud koos 13. sajandi II poole – 14. sajandi alguse, kahes hauas koos 14. sajandi algupoole müntidega (matused 47 ja 143). 15. sajandist pärinevad kaks naastuvööga hauda (82 ja 226) ning kuus matust võib dateerida 14.–15. sajandisse. Vööd on enamasti tehtud mitmest nahakihist. Sageli on tegemist olnud hargnevate vöödega, mille naastudega kaunistatud lisaharu moodustas mittefunktsionaalse, moekalt rippuva otsa. Hargnevaid vöid on arvukalt leitud näiteks nii Birka kamberhaudadest, Soome kalmetest kui ka Vana-Vene alalt (Jansson 1986, 77–79). Kuna naastuvöid oli eranditult vaid relvahaudades, võib neid arvata sõjameeste staatussümboliteks. 24 juhul leiti naastuvöö koos kirvega, mis lubab pidada selliseid vöösid kirvestega seotuks ja tõlgendada ka naastuvööta haudadest leitud kirveid eeskätt relva ja staatusemärgina, mitte tavalise tööriistana. Naastuvöö tähendust staatusesümbolina näitab ka asjaolu, et kahel juhul (139, 191) oli põletamata vöö asetatud põletusmatuse kirstu, põlenud luude peale. Matuses 211 on naastuvöö olnud 135–140 cm pikkune. Vööl rippuva kirve stabiilsemaks kinnitamiseks võis põhivöö külge kuuluda veel teine, väiksema pandlaga ja kitsam kinnitusrihm. Hauast 82 leitud laia nahkvööd täiendas üle parema õla jooksev kitsam õlarihm, mis oli needitud vöö külge.

48 Matused 1, 2, 8, 32, 41, 47, 53, 94, 101, 114, 207, 224, 234, 246, 248.

Nahkrihmale needitud vöönaastud olid nelinurksed või ümmargused, vahel ka sämbuliste nurkadega ja enamasti ornamenteeritud. 15 vöö puhul oli kasutatud pronksist, kuue puhul rauast, nelja puhul tinast ning kahe puhul pronksist ja tinast naaste. Eriti esinduslik on vöönaastude komplekt matusest 224 (jn 104), kus oli kolm 13. sajandi lõpukolmandiku – 14. sajandi alguskolmandiku münti. Siin on vöö piklikud vaheplaadid ja otsakeeled ilustatud kahest põimuvast paelast ornamendiga – samasuguse mustriga, nagu seda esineb Loode-Vene vadja asustusala 13.–14. sajandi õhukestel lamedatel käevõrudel. Ehispandlaga vöö külge kuuluvad sangataolised pronkskandjad, mille külge sai riputada vöölisi. Selle vöö pikad naastud vahelduvad ümaratega, kusjuures piklikel naastudel on ümarnaastude mahutamiseks nõgusalt kaarjad otsad. Ilus ese võiks olla tehtud kusagil Venemaal. Teistest erinesid oluliselt ka matuste 133a, 143 ja 226 vööd, mis olid ilustatud pikkade kitsaste pronksplaatidega. Ühel juhul nähtub vööga ristunud naastude pikkusest, et vöö on olnud vähemalt 6 cm laiune.

Peale naastuvööde on kantud ka *tavalisi vöösid*, mille kohta on enamasti ainsaks märgiks säilinud metallosad: pandlad ja vöörõngad (jn 74). Naastuvööde külge mitte kuuluvaid *vööpandlaid*, valdavalt rauast, on 21 Siksälä matusest: 13st mehe-, kolmest noormehe- , kolmest naise- ja kahest lapsehauast; viimastest oli ühel juhul panuseks ka relv. Kaks pannalt (: 1405, 1656) on saadud juhuleiuna. Kuna mehehaudades pärineb pannal 12 juhul relva(de)ga matusest, võiks ka tavaline pandlaga nahkvöö või -rihm olla meeste puhul relvakandja staatusemärk. Ühes naisehauas (165) oli vööpandlaks pronksist rosettsõlg. *Vöörõngaid*, enamasti kas üks või kaks, oli tavaliste vööde osana 26 hauas – 17 mehe-, viie nooruki-, kolme naise- ja ühe lapseluustiku juures, lisaks 12 naastuvöö küljes. Üks matus on seostatav 13. sajandi teise poolega, kaks 15. sajandiga (101, 226), ülejäänud 14. või 14.–15. sajandiga. Meestel leidus vöörõngaid ühe erandiga vaid relvahaudades. Vöörõngaste külge kinnitati mitmesuguseid tarbeesemeid: noatupp, luisk või kotike müntide ja tule tegemiseks vajalike tarvikutega (jn 74). Viiel juhul leiti mehehauast vöö juurest üksik suurem *helmes*. Kolmel juhul (22, 72 ja 143) oli see tinast, ühel juhul (83) pronksist ja ühel juhul (224) roosast kiltkivist. Matuse 47 vöö küljes rippus 20 cm pikkune tinahelmestest ketike ja vöö tinahelmeid võib oletada ka matuse 117 puhul. Hauas 83 rippus helmes vöölt omaette rihma, ilmselt harulise vöö hargneva otsa otsas. Üksik helmes mehematuse vööl võib olla mingiks staatusemärgiks. Vööhelmeste komme, millele Eestist seni paralleele teada ei ole, pärineb arvatavasti Skandinaaviast ja võiks Eesti kagunurka olla jõudnud Peipsi järve veeteed pidi.

Meeste särke on vöötatud ka punutud paeltega. Hauas 22 oli särgi vööks kuus korrutatud punast ja tumepruuni villast lõnga, mis olid omavahel üsna lõdvalt kokku keeratud. Mehematuse 224 puhul oli vöötamiseks kasutatud kolmekordsest villasest lõngast nööri, mis jooksis läbi vähemalt kolme nelinurkse silmikornamendiga pronksist vahelüli. Üks samalaadne vahelüli on ka matusest 47. Niisugused vahelülid, mida varasemas kirjanduses on nimetatud kuudisekujulisteks, on iseloomulikud Eesti hilisrauaaja leiumaterjalile ning nad pärinevad ilmselt sellest ajast. Lõuna-Eesti keskaegsetest külakalmistutest neid leitud ei ole.

Villase lõngaga vöötatud särki võib oletada ka matuses 16. Hauas 143 oli särgi vööks kollasest ja punasest villasest lõngast niitega kootud triibuline pael. Mõlemal juhul olid vööpaelad särgi peal ja villase kuue all. Paelte otsad olid kuuehõlmade vahelt välja toodud ja need olid mässitud kuue peal olnud pronksnaastulise vöö ümber. Ka matuses 229 oli vöö ümber mähitud villaseid lõngu. Särgi peale köidetud vöö viitab sellele, et mehed kandsid särki pükstel, nii nagu see oli Kagu-Eestis kombeks veel 19. sajandilgi (Kaarma, Voolmaa 1981, 51).

Vöö oli ka naiserõivastuse oluline element. Erinevalt meestest on naised kandnud ilmselt kootud vöösid. Hästi on säilinud vöö katked vaid naisehauas 200 (: 14), kus kõlavöö oli keeratud kaks korda ümber piha. Kahest vöökihist oli läbi pandud pronksrõngas, mille küljes rippusid pronkskuljustega varrasahelikud. Sama vöö külge kuulus ilmselt ka nahast tupega nuga.

Vahel võis vöö küljes, enamasti paremal puusal, rippuda pronksist või rauast **varrasahelik** (jn 75), mida on Siksäläs leitud viieteistkümnest naisehauast. Haudades 244 ja 249 oli pronksist varrasahelikke isegi kaks. Esimesel juhul asus üks neist pärja kanna küljes ja teine vöökohal, lõppedes kuljuste, karuküünest ripatsi ning õõnsa hoburipatsiga. Teisel juhul oli ahelik vasakul ja paremal puusal. Neist esimese küljes oli kuljus, teise otsas oli lame kahepäise looma kujuline ripats (jn 91: 2). Varrasahelikud on iseloomulikud 14. sajandile. Kahel juhul (matused 131, 200) hõlmab võimalik dateering ka 13. sajandi teise poole või on leid dateeritav 14.–15. sajandisse (matused 38, 127).

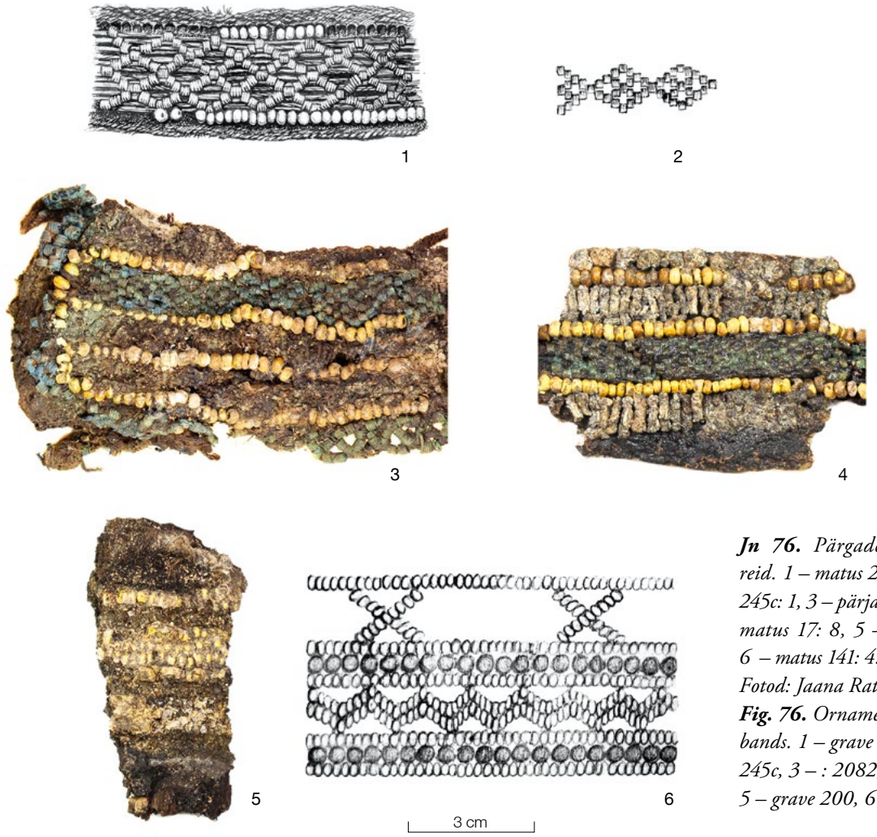
Siksälä naiserõivastuse tähelepanuväärne osa oli **pärg** – kootud villane pael, mis oli kaunistatud pronksspiraalidest, kollastest kudrustest ja tinulistest mustritega. Peakatte lätija venekeelne nimi – *vainags* ja *venok* (*венок*) – lubavad arvata, et Eesti kagunurgas on neid peakatteid nimetatud vanikuteks. Pärjaleide on laibamatustest kokku 51 ja pärja küljest pärinevad arvatavasti ka põletusmatusest 26 leitud pikad trapetsikujulised pronksripatsid. 64st põletamata täiskasvanud naisest oli 39 (60,1%) maetud pärjaga. Pärg leiti ka üheksa lapse ja kolme nooruki hauast. Lisaks on künniga lõhutud vähemalt üks pärjaga matus – luustik, mille „kolbal olla säilinud veel kirjud riideräbalad, mis sarnanesid preestri peakattele" (proloog: 14). Siksälä pärjad on Eesti kontekstis erilised leiud.

Jn 74. *Pannal, vöörõngad, tulekivi- ja väävlitükid (matus 248). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 74. *Belt buckle, belt rings, flint pieces and sulphur pieces (grave 248).*

Jn 75. *Varrasahelikud matusest 59. Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 75. *Chatelaine chains from grave 59.*

Jn 76. *Pärgade võruosa mustreid. 1 – matus 247b: 2, 2 – matus 245c: 1, 3 – pärja kand : 2082, 4 – matus 17: 8, 5 – matus 200: 1a; 6 – matus 141: 4.*
Fotod: Jaana Ratas.
Fig. 76. *Ornamentations of headbands. 1 – grave 247b, 2 – grave 245c, 3 – : 2082, 4 – grave 17, 5 – grave 200, 6 – grave 141.*

Pärjaga on maetud kogu Kalmetemäe kasutamise aja vältel. Vanim pärjaleid pärineb 13. sajandi II veerandi naisehauast 247b. Selle pärja võru oli suhteliselt kitsas, kaunistatud keskel pronksspiraalidest rombmustriga punutisega, mida kummaski servas ääristas vaid üks rida helmeid (jn 76: 1). Pärjakanna küljest rippusid seljale ripatsitega ketid, millest ühe otsas oli kammikujuline ripats koos selle külge kinnitatud pika rombornamendilise trapetsripatsiga. Sarnasel viisil spiraalidest rombmustriga on ilustatud ka 13. sajandi teise poole matuse 245c pärjavõru (jn 76: 2). Ainulaadset varase, 13. sajandi pärja saba võiks endast kujutada laiadest ilustatud 8-kujulistest lülidest, täpsema leiukontekstita pronkskett, mis kuulus kündmisel leitud matuse 280 asjade juurde.

Alates 13. sajandi lõpust või 14. sajandist on pärjad väga ühetaolised. Nüüd on need laiemad (5–6 cm) ja mitme kaunistusvööndiga (jn 76: 3, 4). Võru keskosas võis olla küll samasugune pronksspiraalidega kaunistatud riba nagu varemgi, kuid nüüd on sellest mõlemale poole lisandunud pulga- või rosetikujuliste tinuliste ning väikeste helmeste vööndid. Sellised pärjad püsivad ka 15. sajandil (matused 116, 239). Niisugustele pärgadele on iseloomulikud pärjakanna küljest seljale rippuvad paelad, mis on põimitud villasele lõngale või jõhvile aetud pronksspiraalidest ning lõpevad rombikujuliste, narmastatud tuttidega (jn 77). Rombjaid otsatutte, mida esineb rohkem kui 30 hauas, on valdavalt kahte tüüpi. Esimese tüübi tutid on punutud pikkadest toruspiraalidest, nii et põimimisel on tekkinud lihtne rombimuster (jn 77: 1–6). Teist tüüpi tutid kujutavad endast tillukestest spiraalikestest ja hobusejõhvist põimitud võrgendeid, mis on enamasti svastikast lähtuva ornamendiga (jn 77: 7–9). Sellised tutid on olnud väga lopsakad ning algsel kujul väga ilusad (jn 106). Mündi põhjal on dateeritavad kaks niisuguste otsatuttidega matust: hauas 175 olid 1364.–1373. aasta mündid, hauas 180 1363.–1390. aasta münt. Leidub ka pärgi, mille võru kaunistamiseks ei ole pronksspiraale kasutatud ning mille mustrid koosnevad väikestest kollastest kudrustest või kudrustest ja

Jn 77. *Pärgade tutid. 1–6 – lihtsa mustriga (4: 2; 58: 11; 95: 1; 20: 4; 243: 1; 20: 4); 7–9 peene svastikast tuletatud mustriga (233: 1; 166: 1; 165: 3). Fotod: Jaana Ratas, röntgen: Andres Vindi.*
Fig. 77. *Tassels of headbands. 1–6 – with simple ornamentation (graves 4, 58, 95, 20, 243, 20), 7–9 – with fine swastika-ornamentation (graves 233, 166, 165).*

tinulistest (jn 76: 5, 6; jn 78).[49] Sellised pärjad ei ole varasemad kui 14. sajand, kuid nimetatud sajandi algupoolel on nad Kalmetemäel juba olemas (matused 7, 59, 249). Lisaks säilivate kaunistustega pärjavõrudele võis olla ka üleni tekstiilist pärgi (matus 258), kuid need ei ole enamasti säilinud. Nii tüpoloogiliselt varasemad spiraalide, tinuliste ja kudrustega ilustatud pärjad kui ka hilisemad pronksspiraalideta pärjad olid 14. ja 15. sajandil samaaegselt kasutusel.

Siksälä neidude ja naiste pärjad sarnanevad Läti ida- ja kirdeosast leitutele (Zariņa 1960, 84–89), mujalt Eestist neid peaaegu ei tunta. Ainsad vasted on maa lõunapiirilt – umbes 30 km kirde pool asuvast Tuderna kalmest (Лауа 1979, 375, tahv VI: 2) ning Rautina Niklusmäe kalmest Valgast ligikaudu 10 km kirde pool (Valk jt 2013, 122–123, jn 12).

Pärgade kaunistuseks olnud pronksspiraalid ja ripatsid säilitasid vahel ka juukseid, mida on täheldatud kolmeteistkümnes hauas. Enamasti olid juuksed heledad, vaid paaris hauas (261 ja 262) on maetu olnud tumeda peaga. Patsidest pärinevaid juuksesalkusid oli säilinud haudades 12, 38 ja 200. Sirgeid juukseid on kandnud 5–9 aastane tütarlaps ning hauda 244 maetud keskealine naine, kelle juuksed ulatusid kaelakee alla.

Siksälä kalmel on kolmest mehe- (22, 41, 143) ja ühest naisehauast (249) sõrmuste või käevõrude pealt leitud surnule kätte tõmmatud **kinnaste** jäänuseid. Naisematuse 200 sõrmeluude ja sõba vahelt leitud nahakatke võib pärineda nahkkindast. Rituaalse tähendusega surikinnaste traditsioon oli läänemeresoome kultuurialal hilisrauaajal ja keskajal laiemalt tuntud (Peets 1987), balti aladelt kinnastatud kätega matmist teada ei ole. Kuigi säilinud fragmendid on väikesed, oli siiski võimalik määrata kinnaste valmistamisviis. Kolmel juhul olid need valmistatud nõeltehnikas ja vaid üks katke, mis leiti koos 14. sajandi I poole mündiga mehehauast 143, kuulub varrastel kootud kindale. Eestist on varem leitud üks varrastel kootud kindakatke, mis pärineb Alutaguselt Jõuga kalmistust, 13. sajandi lõpu või 14. sajandi alguse hauast (Peets 1987, 107–109). Samuti on silmuskoes katkeid Tartust 14. sajandi jäätmekastist (Rammo 2010). Arhailist nõeltehnikat, mille tõrjus välja varrastel kudumine, kasutati Eestis kinnaste ja sokkide valmistamisel veel 19. sajandi alguses (Kaarma, Voolmaa 1981, 56).

Pükstest ei ole Siksälä mehehaudades midagi säilinud. See lubab oletada, et pükste materjaliks ei olnud villane, vaid linane või takune riie. **Säärepaelte** olemasolule viitavad matuste 53 ja 247a sääreluude juurest leitud pronksspiraalidest mustrid (jn 79).

Jalanõude kohta on Siksälä kalmistust andmeid vähe. 14. sajandi algupoolde kuuluvast mehehauast 83 leiti nahast, sirge säärega poolsaabaste jäänused (sääre pikkus 16–17 cm). Noormehe hauast 47 leitud nahkjalatsi tallaservas olid säilinud tikuaugud. Nahast jalanõudega on maetud ka naisi. Nii on 14. sajandi naisehauast 261 leitud nahka, mis pärineb teravaninalistest jalatsitest. Matuse 244 põialuude juures oli väike õmblustega nahkjalatsi katke.

Siksälä kalme naiserõivastus on tervikuna olnud võrdlemisi ühetaoline. Sõbad ja pärjad on ühesuguse kujundusega ja samade kaunistusvõtetega. 14. sajandile iseloomulikke naisematuseid, kus komplekti kuuluvad nii pärg, sõba kui ka käevõru(d), on kalmest leitud kuusteist. Sealhulgas on üheteistkümnel juhul tegemist laiade kilpkäevõrudega.

49 Matused 7, 34, 38, 59, 90, 127, 141, 165, 200, 218, 243, 249.

Jn 78. *Kudruste ja tinulistega hiline pärg (matus 127). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 78. *Headband decorated with seed beads (grave 127).*

Jn 79. *Spiraaltorudest tutid meeste säärepaelte otstest (matus 53: 13). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 79. *Tassels with spiral tubes from the leg bands of grave 53.*

2.1.4.5.5. Ehted

Siksälä matustes, eriti naisehaudades, leidub rohkesti ehteid. Etnoloogilised andmed seto kultuurist annavad tunnistust ehete väga mitmesugustest tähendustest (Пихо 1997). Peale iluasjaks olemise võisid ehted näidata kandja etnilist tausta, sugu ja ealis-sotsiaalset staatust. Ehete funktsioon võib olla maagiline või kombestikuline, nad võisid olla ohvrianniks või aidata kaasa töö edenemisele. Samalaadselt paljutähenduslikud olid tõenäoliselt ka Siksälä kalme ehteleiud.

Sõled

Siksälä Kalmetemäe keskaegsetest matustest on leitud kokku vähemalt 142 **sõlge**, lisaks on kaheksa juhuleidu künniga lõhutud luustike juurest. Sõlgi leiti 57 mehe, 33 naise ja 42 lapse matusest (vastavalt 71,9%, 44,6% ja 38,9%). Neid esines kõigis vanuserühmades, sealhulgas väikelastel (*infans* I) ning isegi alla aastastel lastel (kahes viimases vanuserühmas kokku 27 juhul). Luustiku juures on enamasti üks sõlg, mis kinnitas sõba (paremal õlal või paremal pool rinnal) või särgikaelust. 13 hauas (seitse meest, 2 naist, nooruk, 8–12-aastane poiss ja kaks tüdrukut) oli kaks sõlge – väiksem särgi, suurem sõba jaoks. Mõlema tüdruku puhul on teise sõle kuuluvus konkreetse matuse juurde siiski üsna ebakindel, sest hauad olid kündmisega kahjustatud. Lisaks leiti kahest hauast (69, 165) sõlg vöökohalt, kus see tõenäoliselt oli kinnitanud sõba. Sama ülesannet on täitnud nähtavasti hoburaudsõlg mehematuse 247a vaagnaluudel.

Kõige arvukamalt oli keskaegsete matuste juures ***hoburaudsõlgi*** (kokku 119 leidu, neist 114 matustest). Valdavalt on need tehtud pronksist ning vaid ühel juhul pliisulamist (matus 187) ja rauast (matus 155). Sõba kinnitanud sõlg paiknes paremal pool õlal või rinnal. Üks lamedate tahuliste otsanuppudega ja lamekumera põikisoonitud kaarega sõlg, muinasaegne esemetüüp, pärineb kalme varaseimast põletamata maetud mehe hauast 247a. Mooninuppotstega sõlg, mis kinnitas mehehauas 22 sõba, on samuti rauaaegse algupäraga. Kuigi Väina jõe äärsel liivlaste Laukskola kalmistul kuuluvad sellised sõled 11. sajandi teise ja 12. sajandi esimesse poolde (Zariņa 2006, 182) ning Soomes on nad dateeritud 11. sajandisse (Salmo 1956, 57), pärineb Siksälä sõlg 14. sajandi matusest.[50]

13.–15. sajandi hoburaudsõlgede seas (jn 80) on kõige arvukamad nuppotstega (jn 80: 5–8) (45 leidu, 42 matustest) ja rullotstega (jn 80: 1–4) (47 leidu, neist 45 matustest) eksemplarid, mida on kantud kogu Kalmetemäele matmise aja vältel. Enamasti on sõlekaar väänamist jäljendav, põiki soonitud, ümara või rombikujulise ristlõikega, hilisematel, 15. sajandi sõlgedel ka väänatud ehk tordeeritud.

Rullotstega sõlgi on leitud kolmest müntide põhjal 13. sajandi II poolde – 14. sajandi algusesse dateeritud (jn 80: 1, 2, 4; matused 2, 41, 224) ja ühest 15. sajandi II veerandi rahadega hauast (jn 80: 3; matus 80). Üks sõlg on kogu ulatuses tihedalt tordeeritud kaare ja lühikeste otsarullidega (matus 18) ning esindab vana, rauaaegset latgalipärast esemetüüpi.

Nuppotstega sõlgede (jn 80: 5–8) otsanupud on enamasti püramiidjalt neljatahulised või kooniliselt laienevad. Selliseid sõlgi on leitud kahest 13. sajandi II poole – 14. sajandi alguse mündiga (matused 223, 224), kahest 14. sajandi I poole mündiga (47, 143), ühest 14. sajandi (195) ja ühest 1363.–1374. aasta mündiga hauast (175). Vaadeldavatele sõlgedele lähedase alarühma moodustavad *neljasämbuliste* (jn 80: 9–12), veidi lilleõit meenutavate nuppudega sõled (matused 23, 35, 37, 226, 236, 238, 259). Kaks neist (matused 37, 259) on dateeritud 14. sajandisse, üks (matus 236) võiks kuuluda 14. sajandi teise poolde või pigem 15 sajandisse, kaks (226, 238) 15. sajandisse.

Lamedate *liilia- või loomapeaotstega sõlgi* (jn 80: 13–15) on Kalmetemäelt leitud 12.[51] Varaseim loomapeaotstega sõlg on 13. sajandi keskpaigast või teisest poolest (matus 245c), hiliseim, degenereerunud vormitunnustega eksemplar aga 14.–15. sajandi põletusmatusest 56. Kõik ülejäänud matused võib dateerida 14. sajandisse, sealhulgas kuus (47, 58, 59, 94, 228, 249) selle esimesse ja ühe (244) teise poolde. Sealjuures leiti üks loomapeaotstega sõlg (jn 80: 14; matus 47) koos 14. sajandi algupoole mündiga. Mitu sõlge esindavad nn Kurzeme-tüüpi, mis Lätis on dateeritud 13.–14. sajandisse (Vijups 1998, tahv 14: 4), või sellele lähedasi vorme (matused 47, 58, 150, 228, 244, 245c, 249). Lätis on liiliaotstega sõled, mis kujutavad endast varasemate loomapeaotstega sõlgede degenereerunud vormi, dateeritud 14.–15. sajandisse (Šnore, Zariņa 1980, 208).

Siksälä kalmest on leitud ka üks kolmemõõtmeliste loomapeadega ja mitmekordsest traadist punutud kaarega sõlg (jn 80: 16); veel üks samalaadne sõlg varastati hauast 59. Kolm sõlge on lihtsate tagasipainutatud otstega (jn 80: 17; matused 50, 165 ja 187) ja üks (: 1887) kitsenevate otstega. Kahe sõle otsad on erinevad: ühel juhul on koos rull- ja loomapea- (matus 70), teisel juhul rull- ja nuppots (matus 199).

50 Kuna sõlg oli jäänud kolju külge ja avastati alles monoliidi osteoloogilisel ülevaatamisel, ei ole seda matuse varasemas publikatsioonis (Kaarma jt 2000) avaldatud.

51 Matused 47, 56, 58, 94, 134, 150, 184, 211, 228, 244, 245c, 249.

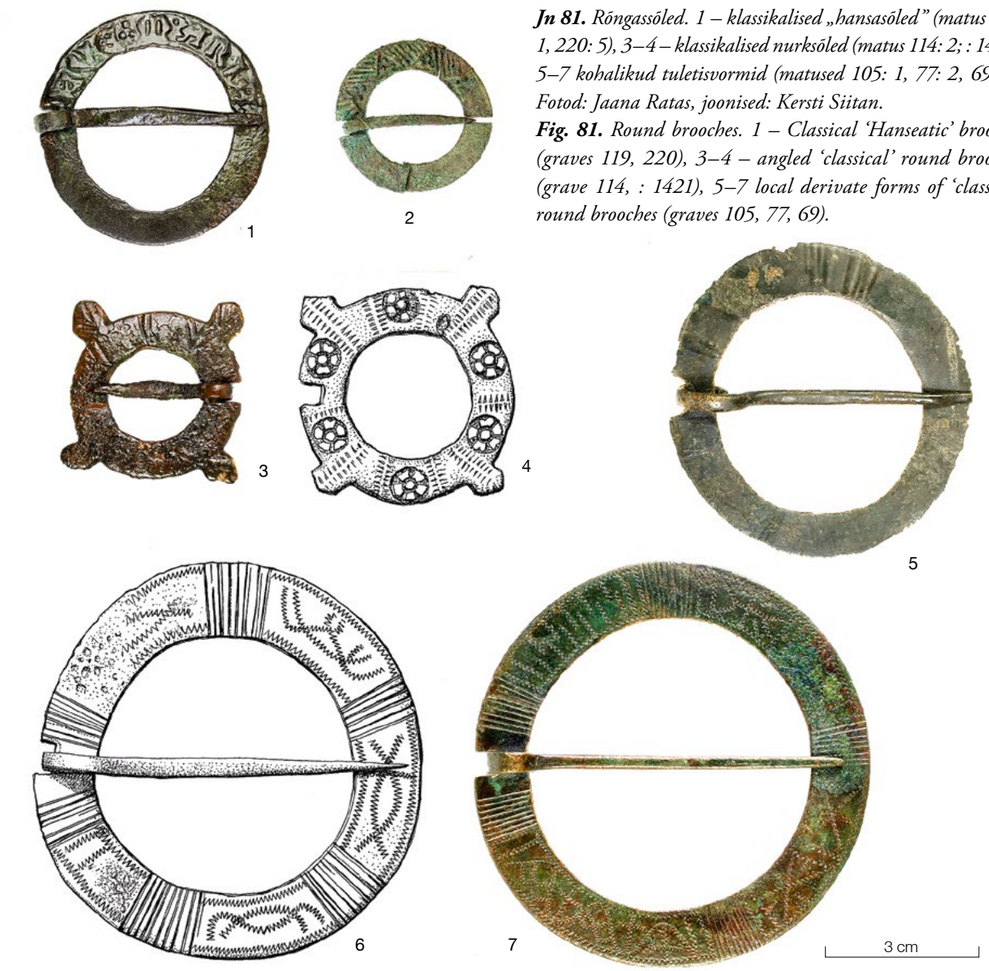

Jn 80. *Hoburaudsõled. 1–4 rullotstega (matused 2: 8, 41: 5, 80: 1, 224: 1); 5–8 – nuppotstega (matused 47: 4, 175: 8, 223: 2, 195: 2); 9–12 – neljasämbuliste otstega (matused 35: 1, 143: 1, 236: 3, 238: 1); 13–16 – loomapea- ja liiliaotstega sõled (matused 134: 1, 47: 1, 150: 2, 94: 3), 17 – tagasipainutatud otstega sõlg (matus 165: 1). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 80. *Penannular brooches. 1–4 – with rolled ends (graves 2, 41, 80, 224, 5–8 – with knob-shaped ends (graves 47, 175, 223, 195), 9–12 – with 4-notched or flower-shaped ends (35, 142, 236, 238), 13–16 – with animal- or lily-shaped ends (graves 134, 47, 150, 94), 17 – with bent ends (grave 165).*

Hoburaudsõlgede nõel on enamasti ebakorrapäraselt kolmnurkse, vahel ka viienurgelise kannaga. Üldiselt on 13.–14. sajandi sõled hoolikama teostusega. Nende nõel pole sirge, vaid keskelt nõgus – hõlmaservi hoidva hõlmakaarega. Väiksemaid sõlgi esineb kogu kalmistu kasutusaja vältel, kuid suuremad, enam kui 5 cm läbimõõduga sõled kuuluvad pigem 15. sajandisse. Erandlik leid on hauast 187 pärinev pliisulamist hoburaudsõlg.

Rõngassõlgi on Eestis kandma hakatud 13. sajandil, pärast vallutust. Seda sõlevormi muinasajal ei tuntud ning uuelaadsed sõled levisid koos koloniaalkultuuriga. Keskaegsel Liivimaal on rõngassõled arvukad nii Lõuna-Eesti (Valk 2001a, 46–47) kui ka Läti külakalmistutes (Berga 2003, 66–81; Vaska 2003, 48–82) ning nende lähtevormidest tekkinud tuletistel võib olla piirkondlikke ja kohalikke eripärasid.

Kalmetemäelt leitud 23 rõngassõlest on enamikul lame ja kitsas kaar, mida sellesse tehtud sisselõike kohal ümbritseb nõelakand. Kaart ümbritseva nõelaga sõlgede (18 leidu) seas võib eristada kahte rühma: 1) „klassikalisi", nn hansasõlgi, mis on Läänemere ruumis 13. ja 14. sajandi kõrggootika ajastul laialt levinud (Heindel 1989; Purhonen 1998, 134–135, lisa 4; Valk 1999a; Højmark Søvsø 2005) ja 2) nende kohalikke tuletisvorme. Esimesed on Kalmetemäel esindatud kokku seitsme (matused 15, 115, 119, 202, 214, 220, 255, 262) ja teised üheksa (matused 69, 75, 76, 77, 93b, 105, 269, 285; : 2084) leiuga. Kahe rühma vahele jääb matuse 214 sõlg, mis on „hansasõlgedest" lohakamalt

Jn 81. *Rõngassõled. 1 – klassikalised „hansasõled" (matus 119: 1, 220: 5), 3–4 – klassikalised nurksõled (matus 114: 2; : 1421), 5–7 kohalikud tuletisvormid (matused 105: 1, 77: 2, 69: 2). Fotod: Jaana Ratas, joonised: Kersti Siitan.*
Fig. 81. *Round brooches. 1 – Classical 'Hanseatic' brooches (graves 119, 220), 3–4 – angled 'classical' round brooches (grave 114, : 1421), 5–7 local derivate forms of 'classical' round brooches (graves 105, 77, 69).*

tehtud, samuti matuse 111 sõlg, mis on teistest „euroopalike" vormitunnustega sõlgedest märksa suurem ning mille dekooris leidub kohalikule traditsioonile omaseid kaunistusi.

Siksälä „klassikaliste" eksemplaride (jn 81: 1, 2) kaarel on kolmel juhul tekst AVE MARIA (matused 119, 255 ja 262); kahel juhul on kiri raskesti loetav (matused 15 ja 115). Kolmel sõlel (matused 202, 214 ja 220) on kaar või pool sellest kaunistatud kolmnurkornamendiga, mis oli väga tavaline kaunistusviis. „Klassikalistest" rõngassõlgedest kuulub Siksälä kalmel üks 14. sajandi esimesse (matus 115) ja üks teise (matus 220) poolde, üks 14. sajandisse (matus 255) ja teised 14.–15. sajandisse.

Rõngassõlgede kohalikud tuletisvormid (matused 69, 75–77, 93b, 105, 269, 285; tahv 21: 2084) on oma eeskujudest enamasti veidi suurema läbimõõduga ja sõle läbimõõdu suhtes suurema siseavaga. Siksälä kalmistul on nende seas kõige arvukamad sõled, mille üsna kitsast kaart kaunistavad sõlekaarega ristuvate paralleelsete joonte rühmad ja nende vahel olevate täkete read (jn 81: 5–7). Lõuna-Eesti külakalmistutest sellise kujundusega sõlgi teada ei ole ning kujundusviisis annab end selgesti tunda ühe meistri, töökoja või „koolkonna" käekiri. Vaadeldavaid sõlgi koos müntidega leitud ei ole, kuid kaasleidude ja paiknemiskonteksti põhjal on seitse sellise sõlega matust dateeritud 15. sajandisse ja vaid üks 14.–15. sajandisse. Augustinišķi kalmel on kaks niisuguste proportsioonidega rõngassõlge samuti dateeritud 15. sajandi algupoolde (Berga 2007, jn 18: 20, 21).

Kalmetemäelt leitud rõngassõlgedest läbib nõel sõlekaart vaid kolmel juhul (matused 166, 186 ja 201). Esimene neist sõlgedest pärineb 14.–15. sajandist ja oli parandatud tagaküljele needitud plekitükiga; kaks ülejäänut kuuluvad 15. sajandisse. Alates 15. sajandi keskpaigast leidub Lõuna-Eesti kalmistutes üksnes kaart läbiva nõelaga rõngassõlgi. Selliste sõlgede vähesus Kalmetemäel näitab, et 1450. aasta paiku või veidi hiljem on sinna matmine lõppenud. Kaart läbiva nõelaga olid ka kaks tina-pliisulamist rõngassõlge (matused 167 ja 233).

Muid sõlevorme leidub Siksälä kalmeleidude seas vähe. „Hansasõlgede" paralleelvormiks võib pidada kahte kitsast sõlekaarest eenduvate nurkadega *nurksõlge*, mille kaar on kaunistatud gootika ajastule omaste rosettidega (jn 81: 3, 4). Nende sõlgede kaar on kaunistatud klassikalistele „hansasõlgedele" iseloomulikul viisil.

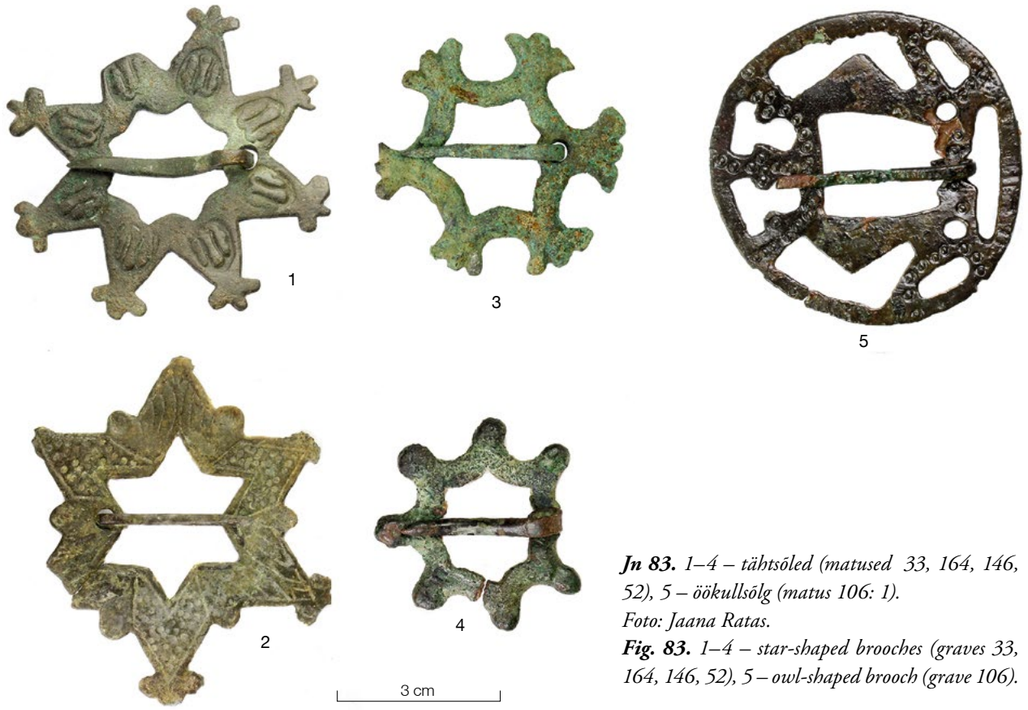
Siksälä Kalmetemäelt on leitud veel kolm *ažuurset rosettsõlge* (hauad 60, 163, 165) ja viis tähekujulist sõlge (hauad 33, 52, 146, 164, 225). Mõlemad sõletüübid on Eestis haruldased ja ilmselt lõunapoolset päritolu. Rosetikujulised sõled (jn 82) on Leedus tavalised, kuid Lätis leidub neid vähe. Sellised sõled tekkisid 14. sajandil ja olid kõige arvukamad 15. sajandil, kuigi leide on ka hilisemast keskajast (Svetikas 2000, 180–181). Üks Siksälä rosettsõlg (matus 60) on leitud koos väänatud keskkeermega spiraalsõrmusega, mis viitab pärinemisele 15. sajandi lõpupoolest – varem niisuguseid sõrmuseid Lõuna-Eesti külakalmistutes peaaegu ei esine (Valk 1991, 186). Matus 165 leiti samuti kalme idapoolsest, 15. sajandi haudadega servast.

Tähtsõled (jn 83: 1–4) on keskaja gootikale ajastule iseloomulik sõlevorm. Kahest keeruka kujundusega sõlest (jn 83: 1, 2; matused 33 ja 164) on üks kaunistatud Neitsi Maarjale viitavate M-tähtedega. Kaks kuueharulist kolmeks hargnevate liiliaotstega tähtsõlge (jn 83: 3; matused 146 ja 225) on peaaegu identsed ja esindavad keskaegsesse euroopalikku kultuuriruumi kuuluvat masstoodangut. Eestist neile teadaolevad vasted puuduvad, kuid Kuramaalt Puze kalmistult on selliseid sõlgi leitud tervelt 17 eksemplari. Sealsed leiud on müntide põhjal dateeritud 14.–15. sajandisse (Vaska 2003, 52). Väikesele tähtsõlele matusest 52 (jn 83: 4) on vaste väinaliivlaste asualalt Mārtiņsala linnuselt 12. sajandi lõpu – 13. sajandi alguse kihist (Mugurēvičs 2008, 250, tahv XIX: 37). Võõrapäraseid leide esindab ka matusest 106 leitud nn öökullsõlg – algeeskuju suhtes mõneti degenereerunud vorm (jn 83: 5). Niisuguseid sõlgi on Lätist leitud mitmeid, kusjuures üks neist on dateeritud 14. sajandisse (Vasks 2003, 55); rohkesti on neid teada Preisimaalt ja Leedust (Heindel 1989, 89, jn 6: 8). Eestist on seni leitud vaid üks seda tüüpi sõlg – Kõrgepalu külakalmistult Rõuge kihelkonnas.

Ühel juhul on luustiku rinnalt leitud *käevõrust tehtud sõlg* (matus 127). Sellised neljakordsest traadist (2 × 2) väänatud käevõrud on Novgorodis dateeritud 1197. aastast hilisemaks; linna kultuurkihis leidub neid vähesel määral

Jn 82. *Rosettsõlg (matus 60: 3). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 82. *Rosette-shaped brooch (grave 60).*

Jn 83. *1–4 – tähtsõled (matused 33, 164, 146, 52), 5 – öökullsõlg (matus 106: 1). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 83. *1–4 – star-shaped brooches (graves 33, 164, 146, 52), 5 – owl-shaped brooch (grave 106).*

1370. aastateni (Лесман 1990, 41; Седова 1981, 97). Kuna Jõuga kalmistu haudadesse ilmuvad neljakordsest traadist aasotsised käevõrud 13.–14. sajandi vahetuse paiku (Ligi 1993, 71) ning Kirde-Peipsimaa leiudki on dateeritud peamiselt 14. sajandisse (Спицын 1903, 32), võiks ka Siksälä leid pärineda pigem 14. sajandist. Hauas 265 oli rauast ümar *vitssõlg*, luustiku 234 õla juurest leiti *pronksnõelaga raudsõle*, arvatavasti samuti ümara vitssõle jäänused.

Ainulaadne on hauast 108 leitud emailiga kaunistatud suur *ažuurne ketassõlg* (jn 35), mis kinnitas mingit pealisrõivast, arvatavasti sõba. Selliseid sõlgi on leitud Kagu-Eesti ja Põhja-Läti 4.–5. sajandi tarandkalmetest (Laul 2001, 114). Siksälä põlemisjälgedega sõlg, mis sarnaneb sõlega Trikāta tarandkalmest (Moora 1929, tahv VII: 9), leiti kalmistu hilisest, 14.–15. sajandil kasutusel olnud osast, kuid hauas ei olnud muid dateerivad esemeid. Sõle valmistamise ja hauda sattumise ajaline vahe on sedavõrd suur, et ilmselt on tegemist leitud ja taas kasutusele võetud ehtega.

Kaela- ja rinnaehted

Kaelavõrud on Siksälä kalme keskaegsetes haudades esindatud vaid ühe leiuga. See väänatud kaare ja neljasämbuliste otstega eksemplar pärineb kündmisega lõhutud naisehauast 280. Niisugused võrud olid Ida-Lätis nooremal rauaajal tavalised (Radiņš 1999, 71–73).

Eraldi tuleb kaela- ja rinnaehete seas esile tuua poolkaare kujulisel **koogutaolisel sangal kaelaehted**, mille topeltlülidest rinnakeed algavad „kaelkookude" rullikeeratud otste külge kinnitatud looga- või topelt-S-kujulistelt sangakestelt. Neid Eesti alale võõraid ehteid esineb Siksälä kalme kolmes rikkalike panustega naisehauas (43, 59, 280). Matuse 280 keekandja külge kinnitatud topeltlülidest rinnakee on kõige esinduslikum ja on koosnenud tervelt seitsmest ketireast; keede arvu suurendamiseks on sangadelt rippuvate kettide küljes olnud täiendavad keekandjad-vahelülid. Kuigi selle kompleksi teised ehted on iseloomulikud hilisrauaajale, võiks haud pärineda 13. sajandi I poolest, sest pikad trapetsripatsid välistavad 12. sajandi. Rinnakeega koogutaolised keekandjad on iseloomulikud latgali 10.–12. sajandi rikastele naisehaudadele (Radiņš 1999, 73, 75; jn 53; LA 1974, jn 61), kuid Läti kagunurga kalmetes leidub

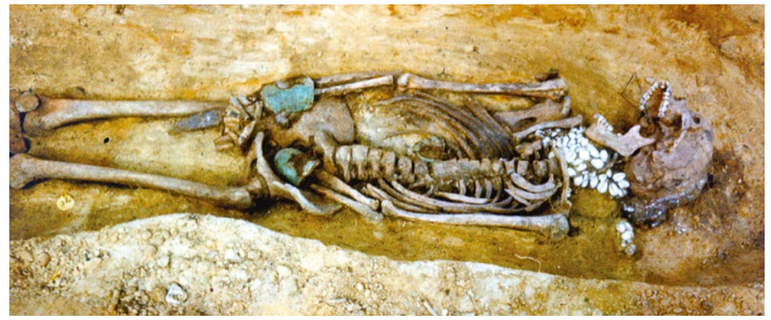
neid veel 15. sajandi algupoolelgi (Berga 2007, 51). Eesti kalmetest niisuguseid rinnakeesid mujalt teada ei ole. Kõik kolm Siksälä leidu annavad tunnistust vanade kultuurinähtuste kauasest püsimisest äärealadel. Samas on Siksälä „kaelkoogud" üsna kitsad ja erinevad selles suhtes latgali 11.–13. sajandi kalmetes rauaajal tavalistest laiadest eksemplaridest.[52] Siksälä „kaelkooguga" matustest võib haua 59 selle kõrval olnud matuse 94 kirve põhjal dateerida 14. sajandi algupoolde. Matus 43 asub kõrvuti matustega 34 ja 37 ning, arvestades nii esemetüüpe kui ka leiurohkust, võiksid kõik kolm pärineda 14. sajandist. Kagu-Lätis Augustinišķi kalmes on koogutaoline keekandja kahel juhul surnule kaasa pandud aga isegi veel 15. sajandi algupoolel (Berga 2007, jn 20, 23).

Kui 11.–12. sajandi põletusmatuste leidude seas on **kaelakeedele** viitavaid helmeid vähe, siis laibamatustes on keed tavalised. Kaelakeega on maetud nii naisi kui ka tütarlapsi: kee on leitud 48 täiskasvanud naise, 5 neiu ja 35 lapse luude juurest.[53] Keesid tuleb ette ka väikelaste, sh 1–2-aastaste laste, ning enam kui 50-aastaste, s.t mitte enam viljakas eas naiste matustes.

Keed koosnevad enamasti kaurikarpidest ja klaashelmestest, mis paiknevad vaheldumisi lükituna tihedalt kurgu all kuni 4–5 reas (nt matused 200, 236, 244; jn 84). Tihti on samades keedes kuljuseid ja pronksripatseid ning vahel on nööri peale aetud ka pronksspiraale (matused 43, 45, 59, 84, 86, 111, 112, 243, 250). Kui keesse kuulus palju kuljuseid, oli pronksspiraalidel ka praktiline otstarve: nad takistasid kuljuseid üksteise otsa kokku puntrasse vajumast. Vähemalt kolmel juhul on surnu maetud kahe kaelakeega. Hauas 45 lisandus mitmerealisele kaurikarpidest ja helmestest keele spiraalidest ja kuljustest kee (jn 85). Tütarlapsehauas 150 oli kaks keekorda: üks kaurikarpidest ja helmestest, teine kuljustest, helmestest ja kee keskel olevatest piklikest trapetsikujulistest ripatsitest. Matuse 192 üks kee

52 Antonija Vilcāne (Läti Ajaloo Instituut) suuline kommentaar 27.08.2014.

53 Sealhulgas on tinglikult keeks loetud üksik helmes imikuhaua 99 oletatava peatsi piirkonnast ja üksik kaurikarp imiku 183 luude juurest.

Jn 84. *Matus 236 kaurikarpidest keedega. Foto: Silvia Laul.*
Fig. 84. *Grave 236 with necklaces of cowry shells.*

Jn 85. *Matuse 45 kaurikarpidest, helmestest, kuljustest ja pronksspiraalidest kaelakeed. Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 85. *Necklaces of cowry shells, beads, bells and bronze spirals of grave 45.*

oli kaurikarpidest ja nende vahel olevatest helmestest, teine ripatsitest ja helmestest. Ühel juhul (haud 220) näib kaurikarpidest kee olevat surnule kaasa antud lisapanusena, sest kaurikarbid leiti kirstu servast.

Klaashelmeste arv kõigub keedes mõnest mitmesajani. Kõige tavalisemad on ebakorrapäraselt ümarad, lameümarad või sageli veidi loperguse rõnga kujulised, leidmisel hallid jahuse ja mati pinnaga, enamasti 5–8 mm läbimõõduga helmed (jn 87: 1). Pärast puhastamist lähevad sellised helmed meekollaseks (jn 87: 2, 4, 5). Keedes leidub ka korrapärasemaid rõngashelmeid, mis leidmisel on samuti mati jahuse pinnaga (jn 87: 3), kuid mille puhastamise järel ilmub nähtavale ilus poolläbipaistev kollane, harvemini roheline, sinine või must klaas (jn 87: 6). Nimetatud helmed on arvatavasti Novgorodi päritoluga. Kollaseid rõngashelmeid, mis on väga tavalised Ida- ja Lõuna-Eesti külakalmistutes, aga ka Loode-Venemaal, Lätis ja Leedus, esineb Novgorodis 11. sajandist 15. sajandi alguseni (Щапова 1956, 167–168). Teistest varasemad tunduvad olevat rõngashelmed, mille siseava on läbimõõduga võrreldes suhteliselt suur (jn 87: 6). 13. sajandi teisel veerandil ilmuvate Lõuna-Eesti külakalmistute laibamatustele ei ole sellised helmed omased, kuid väga arvukad on nad seevastu Pada kalmistus, mille võib dateerida 12. sajandi keskpaiga ja 13. sajandi keskpaiga vahemikku, samuti Kaberla kalmistus (Kallis 2010, 151–152). Siksälä keedes tuleb ette ka üksikuid mitmikhelmeid (jn 87: 7) ja vindilisi helmeid (jn 87: 8), mida Loode-Venemaa maapiirkondades leidub 12.–13. sajandil (Лесман 1984, tabel 1) ja mida Lõuna-Eesti ristiusuaegsetes külakalmistutes ei esine.[54] Kuna enne puhastamist on helmeste tegelikku värvust ja koostist raske ennustada, jäävad piirid eri helmerühmade vahel ebamääraseks.

Väikseid kudruseid (läbimõõt 2–3 mm), mille pind on leidmisel sarnaselt teiste klaashelmestega kaetud jahuse hallika mati kihiga (jn 87: 9), kuid mis puhastamisel võtavad eri varjundites erekollaseid toone (jn 87: 10), on Hino järve ümbruses kasutatud tekstiilide ja pärgade kaunistamiseks (jn 68, 76). Lõuna-Eesti keskaegsetest külakalmistutest leitud kaelakeedes esineb kudruseid sageli ja arvukalt (Valk 2001a, 51 tahv XX: 8), kuid Siksälä keedes neid ette ei tule.

Kauriteokarpe (jn 87: 11), mis pärinevad India ookeani ja Punase mere piirkonnast ning mis jõudsid Baltikumi peamiselt Dnepri ja Väina veeteed mööda, leidub Siksälä kalmel 82 matuse kaelakees – erinevates vanuseastmetes täiskasvanud naiste, aga ka neidude ja laste, sh väikelaste haudades. Kaurikeega (jn 86) on maetud ka elatanud, enam kui 45-aastaseid naisi. Karpide arv kees võib olla väga erinev, ulatudes mõnest 120–150-ni, kuid kõige suuremas kees (matus 111) on neid loendatud 577. Lastehaudades on kaurikarpe vähem: enamasti mõnest poolesajani. Kaurikarpe leidub arvukalt kogu Kalmetemäele järjepideva matmise aja vältel, sealhulgas kümnel juhul üheselt 15. sajandisse dateeritud haudades. 13. sajandi keskpaigast 15. sajandi keskpaigani on kaurikarbid tavalised ka Eesti lõunaosa, eriti Otepää ümbruse külakalmistutes (Valk 2001a, 52), kuid Siksäläs on neid märksa rohkem. Läti idaosas jääb kaurikarpide kõrgaeg 10.–12. sajandisse; keskajal on nende hulk vähenenud (Berga 2007, 49, 51). Kohati, sealhulgas ääremaadel paiknevas Augustinišķi kalmes, leidub aga neid arvukalt veel 15. sajandilgi.

Lisaks helmestele ning kaurikarpidele on keedes sageli **kuljuseid ja ripatseid**. Allpool toodud arvandmed ei pruugi olla täielikud, sest monoliitide avamisel lähtuti säästliku konserveerimise meetodist, piirdudes pindmiste leidude väljapuhastamisega. Monoliitide sisemuses võib kuljuseid ja ripatseid veelgi olla ja kaugeltki kõik leiud ei pruugi olla röntgenfotolgi nähtavad või äratuntavad. Kui tavalistes Lõuna-Eesti külakalmistutes leidub kuljuseid ja ripatseid peamiselt vaid kaelakeedes, siis Siksäläs on esinemiskontekstide hulk märksa suurem. Peale keede esineb neid pärjakandade, varrasahelike ja koogutaoliste keekandjate küljes ning vahel ka pärjasabade otsas.

Kuljuseid oli vähemalt 68 laibamatuses – mitte vähem kui 23 täiskasvanud naise, 3 neiu, 25 tütarlapse,[55] 12 mehe, ühe nooruki, ühe umbes 8-aastase poisi ja 1 määramata sooga lapse hauas, samuti künniga täiesti lõhutud luustiku 280 juures. Nagu märgitud, on mehed kandnud kuljuseid eeskätt nööpidena. Siksälä kalme erijooneks võrreldes tavaliste Lõuna-Eesti külakalmistutega on kuljuste väga suur hulk, samuti asjaolu, et mõned kaelakeed koosnevadki peamiselt kuljustest (matused 43, 121, 173, 243). Kõige rohkem, vähemalt 67 kuljust oli hauas 43. Haudades

54 Viimaseid on leitud matustest 7, 11, 14, 97, 98, 116, 121, 128,158, 165, 166, 173, 177, 192, 200, 203, 218, 227, 236, 243, 245a, c, d, 249, 250, 258, 261, 262.

55 Siinjuures on kaelakeedega lapsematused loetud ehtepõhiselt tüdrukutele kuuluvateks.

Jn 86. *Matus 204 kaurikarpidest keedega. Foto: AI.*
Fig. 86. *Grave 204 with necklaces of cowry shells.*

Jn 87. *Helmed. 1–5 varieeruva kujuga ümar- ja rõngashelmed (matused 219: 2, 141: 1, 30: 1, 261: 2, 262: 2), 6 – rõngashelmed (matus 21b: 11), 7 – mitmikhelmed (matus 245d: 1), 8 – vintjad helmed (46: 1), 9, 10 – kudrused (187: 10), 11 – kaurikarbid (matus 30: 1). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 87. *Beads. 1–5 – different round beads (graves 219, 141, 30, 261, 262), 6 – ring-shaped beads (grave 21b), 7 – multiple beads (grave 245d), 8 – twisted beads (grave 46),9, 10 – yellow seed beads (grave 187), 11 – cowry shells (grave 30).*

141, 121 ja 150 oli kuljuseid mitte vähem kui 46, 24 ja 28. Kokku on Siksälä kalmest kuljuseid vähemalt 467, sealhulgas 6 juhuleidu (kd II, tahv 1). Kindlasti peitub mingi hulk kuljuseid lõpuni avamata, väga kuljuserohkete monoliitide sisemuses.

Valdava enamuse kuljustest (ligikaudu 440) moodustavad *neljalehelised siledapinnalised kuljused* (jn 88: 1). Selliste, hilisrauaaja põletusmatustes veel mitte esinevate kuljuste kand võib lõppeda niihästi sirgelt kui ka kumeralt. Enamik kuljuseid on väikesed, 1,2–2 cm kõrgused; veidi suuremaid, kuni 2,5 cm kõrguseid eksemplare leidub vähe. Eestis esineb üksikuid niisuguseid kuljuseid veel 16. sajandi teise poole peitleidudes ning läbi keskaja on neid kantud ka Läti alal (Mugurēvičs 2008, 134–135). Kalmetemäel tuleb neljalehelisi siledaid kuljuseid ette kogu keskaegse kasutusperioodi vältel. Matuses 239, mille võib dateerida 15. sajandisse, on kees koos Prantsuse arvestuspenni ja rohkete kaurikarpidega 14 seda tüüpi kuljust (9 väikest ja 5 suuremat). Ka Augustinišķi kalmel leidub selliseid kuljuseid 15. sajandi esimese poole ja keskpaiga haudades (Berga 2007, 54). *Neljalehelisi soonitud lehtedega kuljused*, mis pärinevad 11. sajandist ja 12. sajandi algusest ning mida leidub rohkesti Kalmetemäe põletusmatustes, on laibahaudadest leitud vaid üks (matus 24).

Piluga kuljuseid on keskaegsetes haudades vähe. Leitud on kaks pilu ja kolme reljeefse triibuga kuljust (matused 95, 280: 2), milliseid Novgorodis on dateeritud 1076. ja 1299. aasta vahemikku (Лесман 1990, 61). Väike katkine ümar piluga kuljus (matus 250) pärineb arvatavasti 11. sajandi ja 14. sajandi alguse vahemikust (Седова 1981, 156). Ümarad pilu ja randiga kuljused, mis Novgorodis ilmuvad pärast 1224. aastat (Лесман 1990, jn 6; 3.5), on Kalmetemäel esindatud vaid kahe leiuga (matused 17, 245d). Viies 14.–15. sajandi hauas (77, 121, 141, 173, 250) oli kokku kaheksa ümarotstega pilu ja randiga kuljust (jn 88: 2). Kahest poolmikust koosnevaid, õhukesest pronksplekist kuljuseid (jn 88: 3) on leitud matustest 54, 60, 77 ja 84 kokku kümmekond. Ainulaadne ja vasteteta on massiivne pronkskelluke hauast 38.

Jn 88. *Kuljused. 1 – neljalehelised kuljused (matus 54: 7), 2 – ümaraotsalise piluga kuljus (matus 77: 1), 3 – kahest õhukesest poolmikust kuljus (matus 54: 5). Fotod: Jaana Ratas.*
Fig. 88. *Rumbler bells. 1 – with 4 sheets (grave 54), 2 – with a slot with rounded ends (grave 77), 3 – made of two thin halves (54).*

Ripatsehete arvuka rühma moodustavad ***piklikud, üldkujult trapetsilaadsed ripatsid***. Sellised ehted, mida kandsid peamiselt tüdrukud ja neiud, olid sageli kinnitatud neljakaupa S-otstega loogakujulistele sangadele ning võisid kuuluda niihästi kaelakeedesse kui ka pärgade ja koogukujuliste keekandjate otste külge.

Siksälä varaseimad pikad trapetsripatsid on *paksust pronksilehest* ning erinevad hilisematest, keskajale tüüpilistest eksemplaridest nii suure pikkuse (ligi 5 cm), massiivsuse kui ka hoolikama teostuse poolest. Hauast 280 pärit eksemplarile, mis on kaunistatud loomaküüne kujuliste sakiridadega (jn 89: 1), leidub Lätis vasteid 13. sajandist (Mugurēvičs 1977, 82–83; tahv XXXVI: 36). Samalaadset kujundust tuleb ette ka matuse 45 trapetsripatsitel, mis õhema materjali põhjal otsustades võiksid pärineda hilisemast ajast. Matuse 247b trapetsripats (jn 91: 3) on ilustatud rombornamendiga. Kuna latgali kalmetes pikki trapetsripatseid enne 13. sajandit ette ei tule,[56] on just need leiud pidepunktiks, mis ei võimalda muinasaegse üldilmega haudu 247 ning 280 – teiste leidude järgi võiksid need olla kalme vanimad laibamatused – dateerida 12. sajandisse.

Kõige arvukamad on 4–5 cm pikkused *kolme kummitud punktireaga* trapetsripatsid (jn 89: 2), mida on leitud 14 juhul (30, 38, 43, 51, 90, 121, 128, 150, 166, 173, 180, 220, 239, 249) eri vanuserühmade haudadest, kokku vähemalt 63. Lisaks oli selliste ripatsite jäänuseid põletushauas 26. Need ehted on õhukesest pronksplekist ja sageli lohakalt tehtud. Niisugused ripatsid olid Lätis latgali asualal 14.–15. sajandil laialt levinud. Lokstene linnuses on neid leitud 14. sajandi teise poole – 15. sajandi alguse hoonetest (Mugurēvičs 1977, 83); Augustinišķi kalme kahest 15. sajandi I poole hauast (Berga 2007, 54). Siksälä kalmes olid sellised ripatsid ühel juhul (matus 180) koos 1363.–1390. aasta mündiga. Hauas 244 olid kuus pikka trapetsripatsit kaunistatud *kahe kummitud kühmurea ja pikijoontega*. Ühel juhul (matus 127) olid neli pikka trapetsripatsit ilustatud *kolme kummitud kühmukesega alaotsas*; samalaadne ripats leiti lapse sõrmuseks keeratuna matusest 103. Otsas kolmik-

56 Antonija Vilcāne (Läti Ajaloo Instituut) suuline kommentaar.

Jn 89. *Ripatsehteid Siksälä kalmest. 1 – varased massiivsed trapetsripatsid (matus 280), 2 – trapetsi- ja inimkujulised ripatsid (matus 30: 1), 3 – ümarapealine trapetsripats (matus 245c: 1), 4, 5 – naisekujulised ripatsid (matused 46: 10, 141: 4), 6 – harkisjalgne inimripats (matus 84: 1), 7 – ripatsitega kee (matus 250: 1), 8 – punktjoontest nelikjaotusega rombripats (matus 127: 5c). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 89. *Sheet pendants. 1 – early massive trapezoid pendant (grave 280), 2 –anthropomorphic and dotted trapezoid pendants (grave 30), 3 – trapezoid 'headed' pendant, 4, 5 – anthropomorphic 'female' pendants (graves 46, 141), 6 – notched trapezoid pendant (grave 84), 7 – necklace with bells and pendants (grave 250), 8 – rhombus-shaped pendants with dotted lines (grave 27).*

punktiga ilustatud trapetsripatseid on Lätis dateeritud peamiselt 14. sajandi teise ja 15. sajandi esimesse poolde (Mugurēvičs 1977, 83). Lühikesi, kuni 2 cm pikkuseid trapetsripatseid, mis on arvukad Siksälä kalme põletushaudades, leidub laibamatustes vaid normaalsuuruses ripatsite külge kinnitatud lisaripatsitena. Keskaegsetest trapetsripatsitest sarnanevad kaks eksemplari (matustest 173 ja 262) oma proportsioonide poolest küll hilisrauaaegsetele, kuid on suuremad (pikkus u 3 cm).

Tavalistele trapetsripatsitele on üldkujult lähedased ümarapealised trapetsripatsid (jn 89: 3), mis pole kuigi arvukad. Neid tuleb ette juba 13. sajandil: siis leidub sellise kujuga rinnakeejagajaid (matus 280), aga ka väikeste lisaripatsitega ehisripatseid (matus 245c) (jn 89: 3). Üks ümarapealine trapetsripats on leitud 15. sajandi hauast (250).

Trapetsripatsitele on lähedased ka neist veidi lühemad õhukesest pronksplekist ***inimkujulised ripatsid***, mille antropomorfsust väljendavad kätetaolised laiendid. Nende 14 hauas[57] kokku vähemalt 31 eksemplariga esindatud leidude seas on harkis jalgadega mehe- (jn 89: 2) ja pikas „kleidis" naisekujutisi (jn 89: 2, 4, 5). Selliste ripatsite „käte" ja alaserva külge võib vahel olla kinnitatud miniatuurseid lisaripatseid – kas trapetsjaid või kujult samalaadseid. Hauas 150 olid needki ilustatud kolme kühmukestest joonega. Ühel juhul viitab pika kitsa trapetsripatsi antropomorfsusele jalgu markeeriv sisselõige (jn 89: 6) (matus 84). Ka selliseid leide võib kohata Läti idaosas, kust neid on teada 15. sajandi algupoole kontekstist (Berga 2007, 55, jn 25: 1). Inimkujulised ripatsid, mis esinevad koos piklike trapetsripatsitega, on Läti idaosas 14.–15. sajandil arvukad. Nad on iseloomulikud Vidzeme mitteliivi asuala põhja- ja kirdeosale;[58] Väina jõe keskjooksu äärsetes muististes leidub neid vähem (Mugurēvičs 1977, 83; tahv XXXVII, XXXIX). Läti kagunurga latgali kalmetes esineb 14.–15. sajandi trapetsikujulisi ripatseid ja nende antropomorfseid tuletisi silmapaistvalt harva. Augustinišķi kalmes on esimesi leitud neljast ja teisi vaid ühest hauast (Berga 2007, 54, 55, 112).

Vähemalt kahel juhul (matused 233 ja 239) olid peapärja saba ketid kinnitatud pärjakanna külge laia trapetsripatsi abil.

Siksälä kalme kuljused ja ripatsid on sageli riputatud looga- või ***sangataoliste ripatsikandjate*** külge (jn 89: 1, 2, 8). Niisuguseid pronkstraadist, S-kujuliseks keeratud otstega sangakesi on leitud Kalmetemäel vähemalt 30 matusest (sealhulgas põletushauast 26), kokku vähemalt 51; lisaks on üks juhuleid (kd II, tahv 1).[59] Siksäläs tuleb neid ette alates 13. sajandist (matus 280) kuni 15. sajandini (matus 239), kusjuures ühel juhul (matus 180) on kaasleiuks 1363.–1390. aasta münt. Tüpoloogiliselt on varasemad eksemplarid lühemad, kompaktsemad ja massiivsemad (nt matus 280), hilisemad aga peenemast traadist. Loogataolised sangakesed on 13.–15. sajandil väga iseloomulikud latgalite asualale, kus nende külge on riputatud peamiselt pikki trapetsripatseid, inimkujulisi ripatseid ja rombripatseid. Rohkesti on neid Läti kirdeosas, aga ka Väina-äärsetes piirkondades (Mugurēvičs 1977; Berga 2007). Liivlaste maadel (vt Zariņa 2006; Mugurēvičs 2008), nagu ka tüüpilistes lõunaeesti muististes, selliseid sangakesi peaaegu ei esine.

Pronksplekist ***rombikujulisi ripatseid***, mis on ilustatud täkete ja kummitud kühmukestega, on Kalmetemäel leitud 18 hauast[60] kokku 36 (jn 89: 7, 8). Sellised ripatsid on Lätis ja Leedu keskaegsetes maamuististes väga tavalised (Šnore, Zariņa 1980, jn 178: 5–10; Mugurēvičs 1977, tabel VII: 11–17). Õhukesest plekist rombripatsite seas moodustavad omaette alarühma ripatsid, mille nurki ühendavad *kummitud punktikeste read* (jn 89: 8) (matused 43, 84, 90, 121, 127, 180, 286). Siksäläs leiti hauast 180 niisuguseid ripatseid koos 1363.–1390. aasta mündiga. Sellised ripatsid koosnevad vahel kahest needikestega liidetud poolest (matused 43, 164). Lõuna-Eesti keskaegsetes maakalmistutes ristuvate punktjoontega rombripatseid ei leidu, kuid Läti idaosas, sh kirdenurgas on nad tavalised. Kagu-Lätis on sellised ripatsid dateeritud 14. sajandi lõppu – 15. sajandi I poolde (Berga 2007, 54); Väina-äärsest Lokstene linnusest on üks leid saadud 15. sajandi algupoole hoonest (Mugurēvičs 1977, 83, tahv XXXVII: 7). *Viie kummitud kühmukesega* rombripatseid on Siksälä kalmes neljast hauast (11, 112, 239, 250). Latgali asualal leidub selliselt kaunistatud ripatseid alates 13. sajandist kuni 15. sajandi keskpaigani (Mugurēvičs 1977, 83, tahv XXXVII: 1–2, 4–9), Kagu-Lätis on neid leitud 15. sajandi teise veerandi ja 15. sajandi lõpu vahemiku haudadest (Berga 2007, 54). Kahel Siksälä juhul (matused 84 ja 286) leidub lisaks nurki ühendavatele kummitud punktiridadele suuremaid kühmukesi.

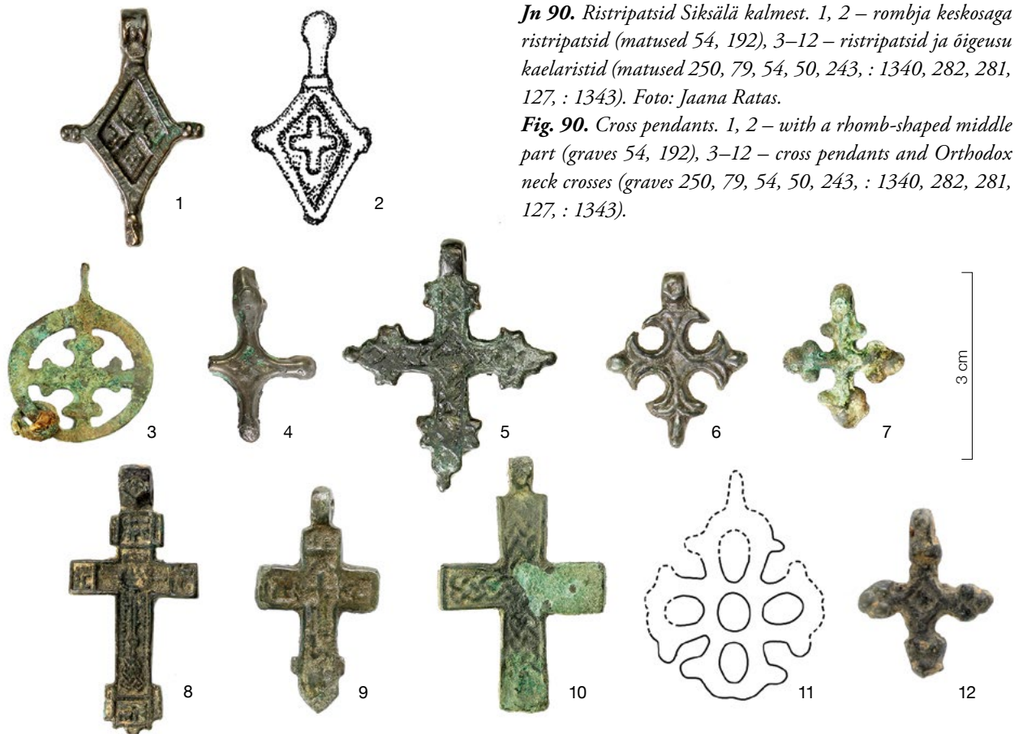
Siksälä kalme üks eripära võrreldes tavalise Lõuna-Eesti taustaga on väikesed, kuni 2 cm pikkused trapetsi-, harvemini inimkujulised ***lisaripatsid***, mida leidus suuremate trapetsi- ja inimkujuliste ning rombripatsite küljes (jn 89: 3–5, 7) kokku vähemalt 11 hauas. Siksälä pikad trapetsripatsid, inimkujulised ripatsid ja loogakujulised ripatsisangad, samuti ripatsite küljes olevad väiksed lisaripatsid kujutavad endast Läti kirdeosale omast, kuid lõunaeesti külakalmistutele täiesti võõrast kultuurinähtust. Eestis on neid leitud lätipärase ilmega Niklusmäe kalmelt Valga lähistel (Valk jt 2013, jn 9: 5–8) ning erandlikult on neli trapetsripatsit teada ka Vana-Kuuste külakalmest Kambja kihelkonnas.

Väikseid õhukesest pronksplekist ümarripatseid on teada viiest Kalmetemäe hauast (12, 43, 54, 203, 250), kokku 13. Sealjuures esindavad hauast 12 leitud lihtsad, *kumeralt esiletõusva keskosaga* ripatsid esemetüüpi, mis on väga iseloomulik Tartumaa 13. sajandi lõpu – 15. sajandi keskpaiga vadjapärastele kalmetele (Ligi, Valk 1993, 190). Teised ümarripatsid on kaunistatud *viie kummitud kühmukesega* (jn 89: 7). Nende lohakas teostus ja kaasleidude iseloom viitavad pigem 15. sajandile kui varasemale ajale. Hauas 45 oli kaks suuremat viie kummitud kühmuga *ümarat tinast ripatsit või rinnalehte*.

Ristikujulisi ripatseid, mis on arvukad nii Eesti kui ka Läti 11.–13. sajandi arheoloogilises materjalis (vt ka Mugurēvičs 1974, 220–239; Kurisoo 2012), on Siksälä kalmest üsna vähe (jn 90). Enamasti on need kuulunud kaelakeedesse (jn 90: 1, 5) ning üksikult on kaelas olnud vaid üks ristripats (matus 50; umbes kümneaastane tüdruk). Valdavalt pärinevad ristripatsid laste haudadest (matused 50, 54, 79, 84, 192, 243, 250) ja kõigest ühel juhul (matus 127) on ristripats kaasa pandud täiskasvanud naisele.

Ristikujuliste ripatsite seas arvukaimad on *rombja keskosaga ristripatsid* (jn 90: 1), mis on esindatud seitsme matustest pärit eksemplari (hauad 54, 84, 282 ja 283) ning kahe juhuleiuga (kd II, tahv 3). Kõnesolevaid pronksripatseid, mis on väga arvukad väinaliivlaste kalmistutes ning mida materjaliuuringute põhjal otsustades on valmistatud Väina jõe alamjooksu piirkonnas, on 14.–15. sajandil kantud nii Lätis (Mugurēvičs 1974, 228–229, jn 2: 22) kui ka Lõuna-Eestis (Valk 2001a, 52, tahv XX: 11). Üldkujult neile võrdlemisi sarnane on üks *pliisulamist, rombja keskosaga ripats*, mille keskel on ristimärk (jn 90: 2; matus 192).

Lisaks rombja keskosaga ristripatsitele on leitud veel üheksa erikujulist *ristripatsit või õigeusu kaelaristi* (jn 90: 3–12) – piir nende kahe vahel on üsna ebamäärane. Lapsematuse 79 kaelakees oli väike tilgataoliselt laienevate otstega ja rombja keskväljaga ristripats, millele võib vasteid leida liivlaste Mārtiņsala kalme 12.–13. sajandi haudadest (Mugurēvičs 2008, 141, tahv XXII: 14–16). Samas viitab Siksälä leiu pärinemine kalmistu idaservast sellele, et matus on hilisemast ajast, tõenäoliselt 14. sajandist. Ažuursele ristripatsile matuse 127 kaelakeest võib vasteid leida samuti liivlaste asualalt (Mugurēvičs 1974, jn 1: 23), aga ka Lõuna-Eesti külakalmistutelt ja mujalt endisest läänemeresoome ruumist. Ratasristi meenutav ristripats hauast 250 oli samas kees koos kihvripatsiga. Selliseid ristripatseid on valmista-

Jn 90. *Ristripatsid Siksälä kalmest. 1, 2 – rombja keskosaga ristripatsid (matused 54, 192), 3–12 – ristripatsid ja õigeusu kaelaristid (matused 250, 79, 54, 50, 243, : 1340, 282, 281, 127, : 1343). Foto: Jaana Ratas.*

Fig. 90. *Cross pendants. 1, 2 – with a rhomb-shaped middle part (graves 54, 192), 3–12 – cross pendants and Orthodox neck crosses (graves 250, 79, 54, 50, 243, : 1340, 282, 281, 127, : 1343).*

57 Matused 4, 30, 42, 43, 45, 46, 127, 141, 142, 150, 166, 173, 180, 220.

58 Antonija Vilcāne (Läti Ajaloo Instituut) suuline teade.

59 Matused 4, 12, 21, 26, 30, 45, 59, 84, 90, 116, 120, 121, 127, 131, 142, 150, 158, 164, 166, 180, 200, 219, 220, 222, 233, 239, 244, 249, 262, 280.

60 Matused 11, 43, 46, 54, 84, 90, 94, 98, 112, 121, 127, 144, 164, 173, 180, 239, 250, 286.

Jn 91. *Ripatsid. 1 – hobu- ja küüsripats (matus 244: 6), 2 – kahepäise looma kujuline ripats (matus 249: 5), 3 – kammikujuline ripats (matus 247b: 13), 4 – „öökullisilmne" ripats (matus 239: 4a), 5 – kopra kannaluust ripats (matus 46: 10). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 91. *Pendants. 1 – horse-shaped and claw pendants (grave 244), 2 – two-headed animal-shaped pendant (grave 249), 3 – comb-shaped pendant (grave 247b), 4 – owl-eyed pendant (grave 239), 5 – beaver astragalus pendant (grave 46).*

tud 12.–13. sajandil Loode-Vene aladel (Успенская 1967, 108, jn 19; Седова 1981, 42, jn 14: 1) ning vähesel määral leidub neid ka Lätis (Mugurēvičs 2008, tahv XXII: 27). Siksäläs viitab võimalikule 15. sajandi päritolule kaasleidudeks olnud rombripatsite väga lohakas teostus. Samas hauas olnud käevõru esindab tüpoloogiliselt küll pigem 13. sajandisse kuuluvat vormi, kuid ese on nähtavasti olnud kaua aega kasutusel ja pandud hauda pärast otsa murdumist, lapse käevõruks ümber tehtuna. Tõenäoliselt 14. sajandisse kuuluva matuse 243 kolmenupuliste otstega ristripats ja üks juhuleid (:1343) võivad esindada Lätis valmistatud esemetüüpi (Mugurēvičs 1974, jn 1: 34, 36). Kolmeharuliste sakiliste otsalaienditega ristripats matusest 54 oli samas kees rombja keskosaga 14.–15. sajandi ristripatsiga. Koos samasuguste kaasleidudega on selline ripats leitud veel Kagu-Läti Augustinišķi kalmest (Berga 2007, jn 52). Üks kolmeks hargnevate liiliataoliste otstega ristripats (matus 50) esindab tüüpi, mis on Lätis dateeritud 14.–15. sajandisse. Selliseid ripatseid võidi valmistada Väina jõe alamjooksul (Mugurēvičs 1974, 229, jn 2: 30–31). Läti kaguosa Väina-äärsetes kalmetes on niisugused ripatsid väga arvukad ja dateeritud 14.–15. sajandisse (Berga 2007, 112; jn 19, 20, 22, 23, 52). Kalmetemäelt on juhuleiuna saadud ka sirgete haaradega ristripats või kaelarist (matus 281 : 1433), millised kuuluvad Lätis ja Venemaal 15. sajandisse (Mugurēvičs 1974, 230, jn 2: 35; Berga 2007, 52). Seda dateeringut kinnitab oletatavasti sama matuse juurde kuulunud külgeneeditud kaare ja ovaalse kilbiga sõrmus. Samast ajast pärinevad veel kaks õigeusu kaelaristi (: 1340 ja matus 282: 1375), millele Augustinišķi kalmest on vasted ühest 15. sajandi teise poolde (Berga 2007, 30; jn 22) ja teisest sajandi teise veerandisse dateeritud hauast (samas, 26–27, jn 19).

Siksälä kalmelt on leitud ka ***kihv- ja küüsripatseid***. Kaelakeedesse kuulus kokku seitse *kihvripatsit*. Üks neist, läbipuuritud auguga karukihv, leiti 45–50-aastase (matus 58) ja teine, seakihv, üle 45 aasta vanuse (matus 90) naise hauast,[61] viis leidu, s.h üks pärit kärplaselt (mägralt või saarmalt) ja kolm koerlaselt (tõenäoliselt hundilt), oli laste luustike juures. Ühel juhul on tegemist 11–14-aastase (matus 46) ja 7–11-aastase lapsega (matus 150), kolmel juhul 1–2-aastase väikelapsega (matused 192, 210 ja 250). Sealjuures on matus 250 hiline ja pärineb 15. sajandist. Kahel juhul (matused 58 ja 220) on kihvripats rippunud vöö küljest.

Naisematuse 244 varrasaheliku külge kuulub *pronksplekist kannaga karuküüs* (jn 91: 1) Lätist, sealhulgas maa kirdeosast on niisuguseid küüsripatseid teada ligikaudu 50, kuid eriti iseloomulikud on nad Leedu keskaegsetele külakalmistutele (Zemītis 2004, 68–71). Üldiselt pärinevad sellised ripatsid 15. sajandist, ent Kagu-Lätist Augustinišķi kalmest on üks leitud koos 14. sajandi lõpu mündiga (Berga 2007, 60–61). Teine, plekkümbriseta karuküüs rippus matuse 220 (35–45-aastane naine) varrasaheliku otsas.

Erilised leiud on kaks ***loomakujulist ripatsit***. Matuse 249 varrasaheliku küljes olnud *kahepäise looma kujuline lame ripats* (jn 91: 2) kuulub Lätis 14. sajandisse ja 15. sajandi algupoolde dateeritud, kitsalt väinaliivlaste asualale iseloomulikku tüüpi (Zariņa 1973, 247). Teine, õõnes hoburipats, mille küljes ripuvad väiksed koonilised lisaripatsid ja mille alaosa on ilustatud lainemotiiviga (jn 91: 1), pärineb hauast 244 ning kuulub pronksplekist ümbrises karuküünega varrasaheliku külge. See ese kuulub Jevgeni Rjabinini tüpoloogia järgi seeriasse nr 2, mis on dateeritud 13. sajandi teise poolde ja 14. sajandi esimesse veerandisse (Рябинин 1981, 40–43). Laial käevõrul oleva rombornamendi põhjal (vrd Vaska 2006, 313) ei tohiks matus 244 olla aga 14. sajandi keskpaigast varasem.

Muud ripatsid on esindatud üksikute leidudega. Üks 8-kujuline või *„öökullisilmne" ripats* (matus 239: 4a) (jn 91: 4) näitab sarnaselt pronksplekist ümbrisega küüsripatsile suhtlust kagu suunas. Sellised leiud on Leedus tavalised 14.–15. sajandil ning vaste kõnesolevale leiule on 15. sajandi teisest veerandist ka Augustinišķi kalmest (Berga 2007, 26–27, 55–56, jn 24: 3).

Veel on Siksälä kalmest leitud üks *kammi- või liblikakujuline ripats* (jn 91: 3; matus 247), mis kuulus pärjasaba külge ja on kaunistatud silmakestega. Niisugused ripatsid on iseloomulikud noorema rauaaja latgali kalmetele (Mugurēvičs 2008, 138), kuid Lätis tuleb neid vahel ette ka 14. ja isegi 15. sajandil (Berga 2007, 60). Sealgi on neid kinnitatud pärjasabade otsa.

Väga eriline leid on *kopra kannaluust ripats* (jn 91: 5), mis kuulus tõenäoliselt 14. sajandi kaelakeesse (matus 46). Üldiselt on niisugused ripatsid iseloomulikud viikingiajale ning nad võiksid olla märgiks seotusest selleaegse kopranahakaubandusega (Leimus, Kiudsoo 2004). Eestist ega ka mujalt ei ole selliseid ripatseid keskaja kontekstist varem teada.

61 Määranud Eve Rannamäe (TÜ).

Käevõrud

Käevõrudest on Siksälä Kalmetemäel kõige arvukamad õhukesed laiad käevõrud (jn 92), mida suure laiuse tõttu (enamasti 6–7 cm) on nimetatud ka **kilpkäevõrudeks** (lt *vairogaproce*; sks *Schildarmbrust*). Need on esindatud 33 leiuga: 31 eksemplari on luustike juurest kokku 19 hauast ja kaks ühest keskaegsest põletushauast (matus 26). Kõnesolevaid, Ida- ja eriti Kirde-Lätis arvukaid ehteid (Vaska 2006) tuleb enamasti ette täiskasvanud naiste matustes ja tavaliselt paarikaupa – üks kummaski käes (jn 84). Erandlikult on selline käevõru leitud kahest mehehauast (83 ja 135).

Jn 92. *Lai kilpkäevõru (matus 59: 6). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 92. *Shield-shaped bracelet (grave 59).*

Mõlematel meestel, aga ka ühel naisel (227) oli vaid üks võru, kõigil juhtudel parema randme ümber.

Õhukesed laiad käevõrud on üsna ühelaadse teostusega: tehtud pronksplekist ning kaunistatud kahe võruselja keskel kulgeva paralleelse mõika ja kummitud kühmukestega. Käevõru pind on kaetud erikujulistest täketest, „hundihammasbast" ja ringikestest peene mustriga, milles leidub rombe, kolmnurki, laine- ja siksakjooni. Õhukesed laiad käevõrud on 13.–14. sajandil levinud Läti põhjaosas, läänemeresoome substraatrahvastikuga aladel (Vaska 2006, jn 2) ning neid on peetud 12.–13. sajandi õhukeste laiade, küll märgatavalt kitsamate käevõrude arengu tulemuseks (Vaska 1992, 102; 2006, 302, 305, 315). Lõuna-Eesti külakalmistutest on selliseid käevõrusid leitud vaid Siksäläst. Kaks samatüübilist, ent hõbedast tehtud ja ülilaia võru, ainsad Eesti praegustest piiridest väljastpoolt Siksälä kalmet, kuuluvad Utike peitleidu, mis leiti Loosi mõisa lähedalt ja pärineb nähtavasti 1370.–1380. aastatest (Kiudsoo, Tamla 2006). Siksälä võrud on kaunistatud samalaadselt nagu Läti omadki, kuid mustrite hulk näib, võib-olla tulenevalt käevõrude suurest hulgast, olevat variatsiooniderohkem.

Läti leidude kaunistusviisi põhjal välja pakutud laiade käevõrude ja nende dekoori arenguskeem (Vaska 2006, 311–314)[62] ei ole vastuolus Siksälä leiukompleksidega ja sellele tuginedes võib oletamisi mõne matuse kasutusaega täpsustada. Üldiselt on sellised võrud dateeritud 13. sajandi lõpu ja 15. sajandi alguse vahemikku, kusjuures vanimateks, 13. sajandi lõppu või 14. sajandi algusesse kuuluvateks on peetud eksemplare, mille seljal kummitud mõigaste vahel on rida väikseid S-kujutisi (Vaska 2006, 311–312). Võimalik, et õhukesed laiad käevõrud on välja kujunenud siiski juba mõnevõrra varem, 13. sajandi teisel poolel. Samas viitab käsitletavate võrude puudumine Siksälä muinasaegsetes puistepõletusmatustes ja ka vanimates, üldilmelt muinasaegsete leidudega laibahaudades sellele, et need ehted pole kasutusele tulnud enne 13. sajandi keskpaika. Siksälä ainus müntidepõhiselt dateeritav laiade käevõrudega leiukompleks (matus 175) – siin on võruselg kahe kummitud mõika vahel kaunistatud väikeste täkete ridadega – sisaldab kaks 1364. ja 1373. aasta vahemikus vermitud Tartu münti. Ühestki täiesti kindlalt 15. sajandisse kuuluvast Siksälä hauast kilpkäevõrusid teada ei ole. Vaadeldavaid võrusid ei ole Siksälä kalmes leitud koos 15. sajandile iseloomulike rõngassõlgede tuletisvormide ja hiliste hoburaudsõlgedega, neid ei esine 15. sajandile iseloomulikes leiuvaestes haudades ning ka Kalmetemäe hilisemate matustega idanõlval leidub neid vähe (jn 116). Kõike seda arvesse võttes võiks nende kandmine 15. sajandiks olla üldiselt lõppenud. Stiilitunnuste põhjal võib kõige hilisemaks pidada matuse 236 ülilaiu võrusid, mis on umbes 9 cm laiad ja lohakalt tehtud. Lamedate käevõrude arengu üldiseks tunnusjooneks saab pidada võrude aja jooksul üha laiemaks muutumist.

Teised käevõrutüübid on kõige sagedamini esindatud ainueksemplariga. Siksälä Kalmetemäe haudadest on leitud ka märksa kitsamaid, ent siiski laiade hulka arvatavaid õhukesi lamedaid käevõrusid. Võrud matusest 17 on 3,3 ja 3,5 cm laiused, kergelt nõgusa seljaga ning esindavad Eesti 12.–13. sajandi leiumaterjalile väga iseloomulikku tüüpi (jn 93: 1; vrd Selirand 1974, 167–168, tahv XL: 14). Näib tõenäoline oletus, et just sedalaadi käevõrud olid tüüpiliste laiade kilpkäevõrude lähtevormiks (Vaska 2006). Viimaste kujunemisele eelnenud üleminekuvormi võiks endast tüpoloogiliselt kujutada lapsekäe ümber sobitamiseks rulli keeratud võru 13. sajandi hauast 250 (jn 93: 2). Üldilmelt eestipäraseks võib pidada ka matuse 256 käevõrusid, mille servad on kaunistatud hundihammasornamendiga (jn 93: 3) ning samalaadse kujundusega on ka võru 15. sajandi matusest 239 (jn 93: 4). Samas leidub niisuguseid võrusid ka ida pool Peipsi järve ja Novgorodis. Kaks õhukest võru (matused 121 ja 184) kuuluvad välimuse ja kaunistusviis poolest Pihkva- ja Novgorodimaa kultuuriruumile, iseäranis Eestiga idas külgnevatele läänemeresoomelistele ääraladele ning Eesti idaosa vadja kalmistutele iseloomulike võrude hulka (Левашева 1967 223, tabel 3a; Ligi 1993, 73–77; Ligi, Valk 1993, 193). Matuse 121 kolme sentimeetri laiuse käevõru (jn 93: 5) plettornament on iseloomulik Tartumaa vadjapärastele kalmistutele. Teine õhuke, vaid umbes 1 cm laiune käevõru (jn 93: 11) on täkkelistest topeltjoontest siksakornamendiga.

62 Selle kronoloogia väljatöötamisel ja levikukaardi koostamisel on arvesse võetud küll vaid Riia muuseumikogudes olevaid eksemplare. Arvukaid leide Alūksne muuseumi kogudest kasutatud ei ole.

Jn 93. *Käevõrud. 1–5, 11 – õhukesed laiad käevõrud (matused 17, 250, 256, 239, 121, 184), 6, 7 – massiivsed käevõrud (matused 185, 235), 8–10 – traatkäevõrud (matused 4, 2, 10). Fotod: Jaana Ratas.*
Fig. 93. *Bracelets. 1–5, 11 – flat and thin bracelets (graves 17, 250, 256, 239, 121, 184), 6, 7 – massive bracelets (graves 185, 235), 8–10 – wire bracelets (graves 4, 2, 10).*

Muid käevõrusid esineb võrdlemisi vähe. Hilisviikingiaegsete plettornamendiga käevõrude (Mägi-Lõugas 1995, 308–311, tüüp IX) järelarengu tulemust kujutavad endast kaks **kitsast lamekumerat plettornamendiga võru** matusest 185 (jn 93: 6) – ainsad leiud sellest künniga lõhutud hauast –, mis võiks pärineda muinasaja lõpust. Nagu eespool märgitud, oli samalaadseid võrusid kaasa pandud ka muinasaegsetele puistepõletusmatustele.

Hilisrauaajale omaseid suuri **spiraalkäevõrusid** on tervena leitud vaid kaks – mõlemad 20. sajandi alguses kündmisega lõhutud hauast 280. Viis käevõru, mis on 5–6 mm laiused ja lamekumera lõikega (38: 33; 53: 8; 199: 3; 251: 3, 4), on tehtud spiraalkäevõrude või varasemate võrude katketest. Üks käevõru oli valmistatud rullotstega hoburaudsõlest (52: 2b), üks aga laialikeeratud latgalipärasest 12.–13. sajandi spiraalsõrmusest (252: 1). **Loomapeaotstega käevõru**, mis on leitud 14. sajandi II poolde dateeritud matusest 233 (jn 93: 7), esindab latgali aladel 12.–13. sajandil tavalist esemetüüpi (Radiņš 1999, 79, jn 56: 10). Kalmetemäe ühte vanemasse, 13. sajandi algupoole laibahauda (haud 247b) kuulub kaks **kitsast lamedat** ja üks keskelt laieneva, **piki selga kulgeva mõikaga võru** (jn 111). Ka sellised võrud on latgali kalmetes 13. sajandil veel küllaltki tavalised. Seega on Siksälä keskaegsetes haudades silmapaistvalt palju varasemast ajast pärit, vahel ümber tehtud käevõrusid.

Traatkäevõrusid, mis on väga iseloomulikud Pihkva- ja Novgorodimaa kultuuriruumile, on Siksälä kalmest leitud vähe. Matusel 245d, mis kuulub 13. sajandi teise poolde, oli üks lihtne kolmekordsest pronkstraadist väänatud võru (jn 93: 9), millised on Põhja-Eestis 12.–13. sajandil väga arvukad. Sarnase välimusega on ka kaks pronksist varrasahelikust tehtud poolkaarjat, ilmselt lõngaga ümber randme kinnitatud käevõru matusest 4 (jn 93: 8). Aasotstega neljakordsest traadist (2 × 2) väänatud käevõrusid on Siksäläst leitud kaks (hauad 45 ja 184) (jn 93: 10). Lisaks neile on ühest sellisest võrust tehtud hoburaudsõlg (matus 127). Novgorodi leiumaterjalis hakkab neljakordsest traadist võrusid ette tulema pärast 1197. aastat ning linna kultuurkihis leidub neid vähesel määral 1370. aastateni (Лесман 1990, 41; Седова 1981, 97). Jõuga kalmistu haudadesse ilmuvad sellised võrud 13. ja 14. sajandi vahetuse paiku (Ligi 1993a, 71) ja ka Oudovamaal on nad dateeritud peamiselt 14. sajandisse (Спицын 1903, 32).

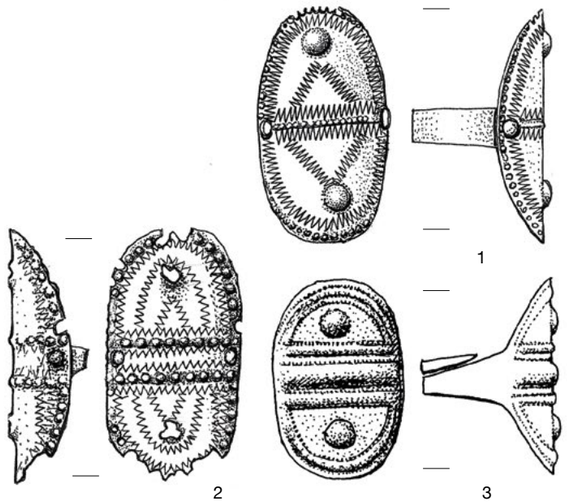
Sõrmused

Sõrmuseid on leitud kokku 120 laibamatusest: 30 mehe, 51 naise, 4 noormehe, 5 neiu ja 27 lapse luustiku juurest, samuti kolmest künniga täiesti lõhutud hauast, kokku vähemalt 178 eksemplari. 80 juhul oli matuse juures üks sõrmus; 28 juhul oli neid kaks, 8 juhul kolm ja 3 juhul neli. Üks noor naine (luustik 43) oli maetud viie sõrmusega. Mitme sõrmusega on enamasti naiste ja tütarlaste luustikud, kuid ka kolmel mehel (24, 81 ja 151) oli kaks sõrmust. Sõrmuseid esineb kõigis vanuserühmades, sealhulgas 22 juhul laste ning vähemalt 22 juhul elatanud, üle 45 aastaste inimeste haudades.

Kõige arvukamad on laibamatustes **laia pikliku ovaalse kilbiga sõrmused** (kokku 51 leidu), mis on enamasti kaunistatud kahe kummitud rõhtjoone ja kahe kummitud kühmukesega ning peente täketega sõrmusekilbi servades (jn 94: 3; 95). Sellised sõrmused on tavalised nii meeste, naiste, noorukite kui ka tütarlaste haudades. Täiskasvanutest esineb neid kõigis vanuserühmades. Lätis leidub selliseid sõrmuseid peamiselt maa põhjaosas, eeskätt liivi asualadel ja Adseles. Lõuna-Eesti külakalmistutest on neid teada võrdlemisi vähe – kokku vaid 23.

Kuna laiakilbilised sõrmused sarnanevad kujunduse poolest laiadele õhukestele käevõrudele – tegemist on sama stiili ja tehnoloogia avaldumisega eriliigilistel ehtel –, võiksid need ehted olla üheaegselt ilmunud ja nähtavasti ka samades keskustes või töökodades tehtud. Laia ovaalse kilbiga sõrmuste kaar ja kilp on enamasti ühest tükist ning sõrmuse otsad on vaheliti. Kuna laiu õhukesi käevõrusid ei hakatud valmistama varem kui 13. sajandi keskpaiku, pole laiakilbilisi sõrmuseidki põhjust varasemaks pidada. Seda kinnitab ka vastavate leidude puudumine muinasaegsetes puistepõletushaudades. Kaks leidu (matused 81, 223; jn 95: 1, 3) on saadud koos 13. sajandi lõpukolmandiku – 14. sajandi alguskolmandiku müntidega, üks (matus 47; jn 95: 2) 14. sajandi algupoole, üks (matus 195; jn 95: 4) 14. sajandi ja üks (matus 180) 1363.–1390. aasta mündiga. Terve hulk sõrmuseid (jn 96) pärineb muude näitajate põhjal 15. sajandisse kuuluvatest matustest. Laia ovaalse kilbiga sõrmuste seas võib suhteliselt varaseks pidada lühema kilbi ja peenemate täketega, sageli õilispaatinaga kaetud eksemplare. Nagu näitab 15. sajandi leidude üldilme, muutub laiakilbiliste sõrmuste dekoor aja jooksul lohakamaks ja lihtsamaks, kuid hakkab enam varieeruma, ning kilbi mõõtmed kasvavad. Pikema, 4–5 cm pikkuse kilbiga sõrmused on omased iseäranis 15. sajandile, kuigi sel ajal on kantud ka lühema kilbiga sõrmuseid. Mõnedel hilisematel, pikema kilbiga ja lohakamalt tehtud eksemplaridel on kaar kinnine ja kilbi külge needitud. Kuna kaks sellist sõrmust (jn 94: 1, 2) leiti koos 15. sajandi teise veerandi müntidega (matus 63), võib külgeneeditud kaart pidada 15. sajandile viitavaks märgiks.

Lihtsad kinnised ühtlase kaarelõikega **vitssõrmused** on üheksal juhul kaunistatud piki serva kulgevate soontega (jn 97: 1–3) ning kuus on lihtsad, kaunistusteta. Servasoontega vitssõrmused olid Lõuna-Eestis, aga ka Lätis ja Novgorodimaa loodeosas 13.–15. sajandil võrdlemisi tavalised (Valk

Jn 94. *1–3 – laia pikliku kilbiga sõrmused. 1, 2 – matus 63: 4, 2; 3 –matus 249: 9. Joonis: Sofia Aronovitš.*
Fig. 94. *Shield-shaped rings (graves 63, 249).*

Jn 95. *Laia ovaalse kilbiga sõrmused. 1 – matus 81: 4, 2 – matus 47: 13; 3 – matus 223: 2; 4 – matus 195: 3.*
Fig. 95. *Shield-shaped rings (graves 81, 47, 223, 195).*

Jn 96. *Laiakilbilised 15. sajandi sõrmused. 1 – matus 49: 1; 2 – matus 50: 2; 3 – matus 284: 1330; 4 – matus 69; 1, 5 – matus 70: 4; 6 – matus 71: 3; 7 – matus 86: 3; 8 – matus 90: 3; 9 – matus 201: 4. Fotod 95, 96: Jaana Ratas.*
Fig. 96. *Shield-shaped 15th-century rings (graves 49, 50, 284, 69, 70, 71, 86, 90, 201).*

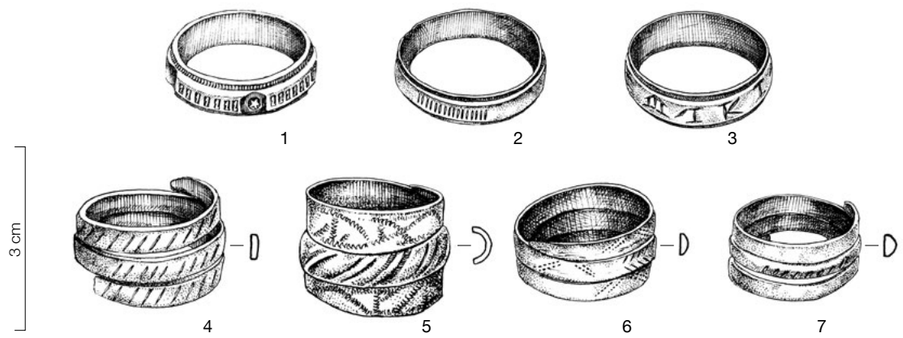
1991, 189–190). Üks sõrmus, mille kaarel on tekst MARIA MARIA (jn 97: 3), leiti koos 1364. ja 1373. aasta vahel vermitud müntidega (matus 175). Samasisulist kirja võib aimata veel kahel sõrmusel (matused 127, 177). Ühel sõrmusel (matus 178) võib oletada minuskelkirjas teksti (jn 97: 1).

Spiraalsõrmused, mis on soomeugri ja balti etnoste asualadel rauaaja lõppjärgus väga tavalised, on Siksälä kalmel samuti arvukad. Hilisrauaajale omaseid spiraalsõrmusetüüpe on laibamatustes vähe. *Laieneva keskkeermega spiraalsõrmused,* mida on rohkelt leitud Siksälä kalme rauaaegsetest põletusmatustest, on siin esindatud vaid kahe eksemplariga (jn 98: 2, matused 80 ja 151). Esimesel juhul on tegemist leiuga 15. sajandi keskpaika kuuluva haua täitepinnasest, kuid kuna sõrmus ei ole põlenud, vaid on kaetud õilispaatinaga, võiks umbes 250 aasta vanune ehe olla hauda visatud. Sõrmus matusest 151 (jn 98: 1), mis pärineb arvatavasti 14. sajandi algupoolest, on õigupoolest niisuguse sõrmuse (jn 98: 2) taaskasutusse võetud jäänus.

Latgali aladel 11.–13. sajandil tavalisi massiivseid, vähemalt viie keermega ja laieneva, *kolmnurkse keskkeermega spiraalsõrmuseid* (jn 98: 3) on Siksälä kalmelt leitud kokku 9. Lisaks oli üht sellist sõrmust (matus 252) kasutatud lapse käevõru tegemiseks. Need sõrmused, mida samuti sageli katab õilispaatina, on oluline pidepunkt vanemate, 13. sajandi matuste eristamisel. Vaid ühel juhul, kus sõrmus on keeratud lapse käevõruks, pärineb leid 14.–15. sajandist.

Spiraalsõrmuste kandmine jätkus Eestis keskajal ning hiljemgi – Lõuna-Eestis kaovad spiraalsõrmused alles 17. sajandi teisel poolel. Erinevalt muinasaegsetest on keskaegsed spiraalsõrmused enamasti tehtud lamedast pronksiribast. Põhiosas ühtlasest pronksiribast sõrmused eristuvad üksteisest eeskätt keskkeerme kaarekujunduse poolest. Ühtlaselt lameda, *ristkülikukujulise kaarelõikega spiraalsõrmuseid* (jn 97: 4) ja *lamekumera keskkeermega spiraalsõrmuseid* (jn 97: 6, 7) – esemetüüpe, mis on sagedased Eesti külakalmistutest 13. sajandi keskpaigast 15. sajandi keskpaigani (Valk 2001a, 48–49, tahv XI: 2: 1, 2), on Siksäläst teada vähe, vastavalt 3 ja 9 leidu. Sealjuures pärinevad esimesed 14.–15. sajandist, lamekumera keskkeermega sõrmustest on kaks leitud 14. sajandisse ja kaks 15. sajandisse kuuluvatest haudadest ning teised on 14.–15. sajandi dateeringuga. U-kujulise, õõneskumera keskkeermega spiraalsõrmused (jn 97: 5; 7 leidu) on Põhja-Lätis keskaja algussajanditel tavalised, kuid Lõuna-Eesti külakalmistutest on neid teada vaid üksikuid, Läti piiri lähedasest Võrumaa lõunaosast. Siksäläs pärineb neli sellist leidu 15. sajandist, kolm 14.–15. sajandist. Lõuna-Eesti külakalmistutes alates 15. sajandi keskpaigast väga arvukaid *tordeeritud keskkeermega spiraalsõrmuseid* (jn 98: 4, 5), mida kanti veel 17. sajandilgi (Valk 1991, 184), on Kalmetemäelt kõigest kaks (matused 60 ja 180) ning tegelikult kujutab viimane leid endast valatud jäljendust. Hilisrauaajale iseloomulikud ühtlased ümaralõikelised spiraalsõrmused on esindatud vaid ühe, 14. sajandi teisest poolest pärit rauast eksemplariga (matus 233: 6). Kuna see sõrmus leiti kirstu kaanelt, võib tegemist olla ka haua kaevamisel välja tulnud ja tagasi visatud esemega. Eestis vasteteta leid on *kahe esiosas topelttraadist keeratud keermega spiraalsõrmus* (jn 98: 6; matus 200).

Hilisrauaaegsete, eestipäraste laieneva keskkeermega spiraalsõrmuste edasiarengu tulemuseks võib pidada kahte laiakilbilist, ümber kilbi keerduvate otste või **„vuntsidega" sõrmust** (hauad 41 ja 243) (jn 98: 7, 8), mille kilbi pikkus on oluliselt suurem sõrmuse läbimõõdust. Sellised sõrmused, mis näivad endast kujutavat tüpoloogilise arengu vaheastet laieneva keskkeermega spiraalsõrmuste ja laia ovaalse kilbiga sõrmuste vahel, kuid samas ka tupikusse jooksnud arengu ilmingut, võiksid kuuluda 13. sajandi keskpaika või teise poolde. Niisugust dateeringut toetab ka asjaolu, et esimene

Jn 97. *1–3 – vitssõrmused, 4–7 spiraalsõrmused. 1 – matus 178: 1, 2 – matus 262: 4, 3 – matus 175: 5, 4 – matus 173: 4, 5 – matus 71: 4, 6 – matus 173: 5, 7 – matus 166: 7. Joonis: Sofia Aronovitš.*
Fig. 97. *Closed rings (1–3) (graves 175, 262, 178) and spiral rings (graves 178, 262, 175, 173, 71, 173, 166).*

vaadeldavatest sõrmustest on leitud koos 13. sajandi teise poole – 14. sajandi alguskolmandiku müntidega.

Omaette rühma moodustavad mitmel eri viisil kujundatud **pakseneva või muul viisil esile toodud esiosaga ja enamasti vaheliti otstega** sõrmused. Arvukalt leidub põimitud ja pseudopõiminguga, s.t põimingut imiteeriva esiosaga sõrmuseid. *Põimitud esiosaga* sõrmuseid (jn 98: 9–12) on 18 leidu, millest ühe ehisosa on punutud kahekordsest traadist (matus 244: jn 98: 11). Nii Lätis kui ka Novgorodis on põimitud esiosaga sõrmused dateeritud 12. sajandi teisest poolest 14. sajandini (Mugurēvičs 2008, 146; Седова 1981, 127, jn 45: 16–17). Siksälä kalmes on selline sõrmus leitud koos 13. sajandi või 14. sajandi algupoole mündi jäljendiga (matus 2), 13. sajandi II poole – 14. sajandi alguse (jn 98: 12; matus 6) ja 1364.–1375. aasta rahaga (jn 98: 10; matus 175). Põimitud esiosaga sõrmuste omaette alarühma moodustavad viis sõrmust, mille *põimitud traatidele on lükitud pronkspiraalid* (matused 6, 94, 165, 211, 255). Üks selline sõrmus (jn 98: 12; matus 6) pärineb 13. sajandi II või 14. sajandi I poolest, teine (matus 94) tõenäoliselt 14. sajandi algupoolest, kaks (matused 211 ja 255) 14. sajandist. Viies niisugune leid saadi Siksälä Kalmetemäe äärealalt 14.–15. sajandi kontekstist, rohkete leidudega hauast 165. Põimitud sõrmustele sarnanevaid, kuid vahamudeli järgi valatud *pseudopõimitud esiosaga* sõrmuseid (jn 98: 14) on kokku kolm. Mõlemad sõrmusetüübid on 13.–14. sajandil arvukad Lätis ja Leedus (LA 1974, tahv 62, 18–19; Šnore, Zariņa 1980, jn 178: 25), kuid Eesti külakalmistutes leidub neid

Jn 98. *Sõrmused. 1 – ümbertöödeldud laieneva keskkeermega spiraalsõrmus (matus 151: 2), 2 – laieneva keskkeermega spiraalsõrmus (matus 80: 5), 3 – kolmnurkse lõikega keskkeermega spiraalsõrmus (matus 17: 1), 4 – tordeeritud keskkeermega spiraalsõrmus (matus 60: 5), 5 – väänamist imiteeriva keskkeermega spiraalsõrmus (matus 180: 4), 6 – kahe topelttraadist väänatud keermega spiraalsõrmus (matus 200: 8), 7, 8 – „vuntsidega" sõrmused (matused 41: 4, 243: 3), 9–12 – põimitud esiosaga sõrmused (9 – matus 220: 10, 10 – matus 175: 14, 11 – matus 244: 11, 12 – matus 6: 6), 13 – pakseneva esiosaga sõrmus (matus 23: 2), 14 – põimimist jäljendava esiosaga sõrmus (matus 66: 1), 15 – põimimist jäljendava esiosaga sõrmus (matus 248: 14), 16 – õhukese laieneva esiosa ja vaheliti otstega sõrmus (matus 31: 6). Fotod: Jaana Ratas.*
Fig. 98. *Rings. 1, 2 – spiral rings with widening bezel (graves 151, 80), 3 – a spiral ring with triangular bezel (grave 17), 4, 5 – spiral rings with twisted and pseudo-twisted bezel (graves 60, 180), 6 – a spiral ring with twisted double bezel (grave 200), 7, 8 – shield-shaped rings with a 'moustache' (graves 41, 243), 9 –12 rings with braided bezel (graves 220, 75, 244, 6), 13 – a ring with pseudo-twisted bezel (grave 23), 14 – a ring with pseudo-braided bezel (grave 66), 15 – a ring with a twisted bezel (grave 248), 16 – a ring with a broad thin bezel (grave 31).*

vähe. Tavalised on sellised sõrmused vaid Tartumaa 13. sajandi – 15. sajandi keskpaiga vadja kalmistutes (Ligi, Valk 1993, 194, tahv LVII: 4–6). Seitsmest *lihtsa pakseneva, sageli põikisoonilise esiosaga sõrmusest* (jn 98: 13) on kaks kaasleidude ja konteksti põhjal dateeritud 14., kaks 15. ja kaks 14.–15. sajandisse. *Väänatud või väänamist jäljendava esiosaga* sõrmustest (12 leidu) (jn 98: 15) on üks (matus 143) leitud koos 14. sajandi algupoole mündiga, kaks kuulub 13. sajandi II – 14. sajandi I poolde, kaheksa 14. sajandisse ja üks 14.–15. sajandisse; seega kindlaid 15. sajandi leide pole. Veel on leitud *õhukese laieneva esiosa ja vaheliti otstega* sõrmus (jn 98: 16; matus 31) ning samalaadne, ent paksem ja valatud *lameda, põimimist jäljendava esiosaga sõrmus* (jn 98: 14; matus 66).

Muid sõrmuseid esindavad *nelinurkse ööpsa kilbiga* sõrmus 14.–15. sajandist (matus 45), lamedakaarelise *vitssõrmuse taoline, lahtine sõrmus* (matus 128), lahtiste, kergelt *vaheliti otstega ümaralõikeline sõrmus* (matus 220) ja suurema *sõrmuse katkest keeratud* lapsesõrmus (matus 97), samuti üks oletatav lapsesõrmus (matus 210).

Leidude tutvustuse lõpetuseks väärib märkimist tõsiasi, et Siksälä kalme leiukompleksides on silmapaistvalt palju vanu, **eelmisse ajastusse kuuluvaid esemeid**. Haudade 245, 247 ja 280 leiud on tervikuna hilisrauaaegse ilmega ning vaid piklikud trapetsripatsid võimaldavad need matused dateerida 13. sajandisse. Kuna 13. sajandisse kuuluva matuse 245b kirvel on põlemisjälgi, võib see leid pärit olla mõnest varasemast põletusmatusest või kajastada mälestusi põletusmatuste aegsest kombest surmata panused tules. Kultuurilist relikti kujutab endast kopra kannaluust ripats ning arhailiseks jooneks võib pidada ka kaelataguse koogu küljes rippuvaid rinnakeesid, mida Lätis 13. sajandil üldiselt enam ei kantud. Üks latgalipärane kolmnurkse keskkeermega spiraalsõrmus on käevõruks keeratuna leitud 14.–15. sajandi lapsehauast 252. 14. sajandist pärit matuses 243 oli panuseks nähtavasti 13. sajandil tehtud keerdotstega laiakilbiline sõrmus, teisel samaaegsel luustikul (matus 79) oli väike 12.–13. sajandi ristripats ja kolmandal (matus 150) kaks samuti hilisrauaaegset prillspiraalsõrmust. 14. sajandi algupoole hauast 47 ja 13. sajandi lõpukolmandiku – 14. sajandi alguse müntidega hauast 224 on leitud rauaaja lõpule iseloomulikke nelinurkseid, silmikornamendiga vöövahelülisid. 14. sajandi algupoole matusest 151, nagu ka 15. sajandi keskpaiga hauast 80 pärineb 11.–12. sajandile omane laieneva keskkeermega spiraalsõrmus, 15. sajandi matuse 250 kaelakeest aga hilisrauaaja kuljus. Üksikuid vanu kuljuseid ja helmeid tuleb ette mujalgi. Enamasti on vanu helmeid mõni üksik, kuid matustes 203 ja 261 ulatub nende arv ligikaudu kolmekümneni. Nähtavasti pärinevad „vanad", eelmisse ajastusse kuuluvad leiud maetute emade ja vanaemade ehtekarpidest.

2.1.4.5.6. Rekonstruktsioonid

Kuigi Siksälä leiuaines pakub rohkelt võimalusi esemerekonstruktsioonide tegemiseks, on neid võimalusi seni vähe kasutatud. Rõivaesemena on taasloodud mehe kuub ja sinna juurde kuulunud vöö ning kindad hauast 22 (jn 103, 132) (Kaarma jt 2000). Melanie Kaarma ja Mare Sokolovski ühistööna rekonstrueeriti joonisena mõned rõivastuse osad ja detailid Siksälä naiste haudadest: särgi lõige ja selle kirjatud varruka pära ja suu ornament, kuue varrukaotsa pronksspiraalidega kaunistuse katke matusest 247b (jn 102), pronksilustustega sõba ja ruudulise sõba nurk matusest 158 (jn 99: 1, 2), ruudulise sõba katke matusest 247b (jn 99: 4), surnu ümber olnud poolvillase rõiva svastikaornament (jn 99: 3) ja samalaadne muster turja pealt hauast 220 (lisa VI: jn 13) ning pärg hauast 158 (jn 100). Need rõivastuse üksikelemendid on ka varem trükis avaldatud (Laul 1996a, b; 2004; 2006; Laul, Valk 2007). Samas tuleb nende, mitmel juhul juba korduvalt publitseeritud rõivarekonstruktsioonide puhul arvestada, et kõik kujutatu ei rajane otseselt arheoloogilisel materjalil, vaid et puuduvate detailide taasloomisel ja maapinnas säilinu tõlgendamisel on oma osa etendanud üldine uurimisseis ning autorite oletused. Ehkki rekonstruktsioonid on suureks abiks kunagisest rõivakultuurist üldise tervikmulje loomisel, ei vasta need mitmetes detailides tegelikkusele. Tänast teadmiste seisu arvestades ei saa valdavat osa neist tekstiilijoonistest tõsiteaduslike esemerekonstruktsioonide tegemisel enam aluseks võtta, kohati pole kujutatu taasloomine ka tehniliselt võimalik. Ka pole hauast 22 leitud nahast noatupp pronksplekiga ääristatud, nagu rekonstruktsioonil kujutatud (jn 103), vaid lihtsalt kokku õmmeldud. Siksälä kalmest pole pronksplekiga ääristatud noatuppesid leitud.

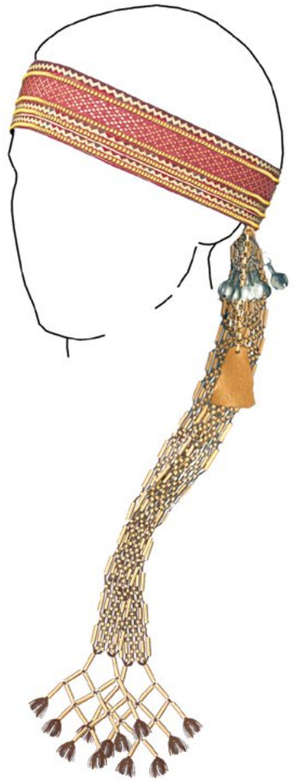
Uuemate rekonstruktsioonide tegemisel on aluseks olnud laiem taust, samuti on kujutatu taasloomisega kaasnenud üksikasjalikum uurimistöö. Haua 262 pärjast on tehtud kolmemõõtmeline arvutirekonstruktsioon (Luiges 2008) ja mehehauast 224 leitud nahkvöö (jn 104) (Rainne 2006) praktiline rekonstrueerimine oli monoliidi avamis- ja konserveerimisprotsessi vahetu tulemus. Haua 200 pronksklambritega sõba (jn 105) (Matsin 2010) ja matuse 220 põhjal valmiva Siksälä naiserõivaste täiskomplekti (Matsin, ilmumisel) taasloomisel on toeks nii teoreetiline uurimistöö kui ka praktilised käsitööoskused. Viimati nimetatud rõivakomplekti juurde on lõputöö raames valmistatud ka pärg (jn 106; Rätsepso 2014).

Jn 99. *Siksälä kalme tekstiilide varasemad rekonstruktsioonijoonised. Autor: Melanie Kaarma. 1, 2 – sõbad (matus 158), 3 – korjatud kirjaga kangas (matus 220), 4 – ruuduline sõba (matus 247b). Sõbade servadesse joonistatud kõlapaelad ei järgi olemasolevaid mustreid ja pole tegelikult kõladega kootavad. Ruudulistel sõbade sidusena on kujutatud 2/1 toimne. Tegelikult on kõigil Siksälä ruuduliste kangakatkete siduseks 2/1 nurktoimne (lisa VI).*

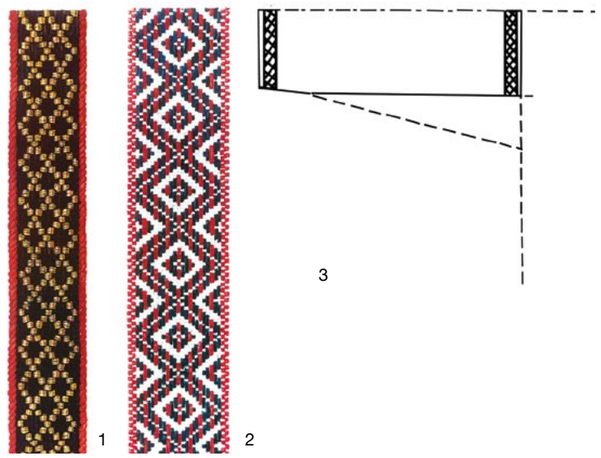
Fig. 99. *Earlier reconstructions of textiles from Siksälä cemetery by Melanie Kaarma. 1, 2 – shawls (grave 158); 3 – weft-patterned cloth (grave 220), 4 – checkered shawl (grave 247b). The tablet-woven bands attached to the shawls do not follow the existing patterns and cannot be woven like this in reality. The cloth of the checkered shawls has been depicted as 2/1 twill. Eventually, all the checkered textile fragments have been woven as 2/1 broken twill (Appendix VI).*

Jn 100. *Pärg matusest 158. Melanie Kaarma rekonstruktsioonijoonis.*
Fig. 100. *A headband from grave 158.*

Jn 101. *Matuse 262 pärja arvutirekonstruktsioon. Autor: Kristel Kajak (Luiges 2008).*
Fig. 101. *Computer reconstruction of the headband from grave 262.*

Jn 102. *Melanie Kaarma rekonstruktsioonijoonised matusest 247b. 1 – kuue pronksspiraalidega varrukakaunistus, 2 – särgivarruka korjatud kirjas kaunistus, 3 – särgi lõige.*
Fig. 102. *Reconstructions of textile items from grave 247b. 1 – garment sleeve end ornamentation made of spiral tubes, 2 – warp-patterned decoration of shirt sleeve ends, 3 – shirt pattern.*

1

2

Jn 103. *Kuub ja vöö noatopega matusest 22. Rekonstruktsioonid: 1 – kuub (Melanie Kaarma), 2 – vöö (Kaupo Kangur). Fotod: Jaanus Heinla.*
Fig. 103. *Kirtle and belt with a knife sheath from male grave 22.*

Jn 104. *Vöö matusest 224. Sari Rainne rekonstruktsioon (Rainne 2006).*
Fig. 104. *Reconstruction of belt from grave 224.*

Jn 105. *Sõba matusest 200. Ave Matsini rekonstruktsioon.*
Fig. 105. *Shawl from grave 200. Reconstruction.*

Jn 106. *Pärg matusest 220. Signe Rätsepso rekonstruktsioon. Foto: Sandra Urvak.*
Fig. 106. *Headband from grave 220.*

2.1.4.5.7. Rõivastus ja ehted laiemal taustal

Üldjoontes on Siksälä rõivastus samalaadne nagu mujalgi tolleaegses Euroopa metsavöötmes. Nii naised kui ka mehed kandsid linast särki, villast pikk-kuube ja sõba-üleviset, mis naistel võis ümber puusade võetuna olla ka seelikuks. Kuigi Siksälä kalmest kindlad leiud puuduvad, kuulusid meherõivastusse ilmselt ka linasest või jämedamast takusest riidest püksid.

Juba rooma rauaajast alates oli balti ja läänemeresoome, iseäranis eesti, liivi ja soome kultuuriruum rõivastumistavade osas laiemal taustal välja paistnud omaette piirkonnana, kus riiete juurde kuulunud ehted olid eriti metallirohked ning kus rauaaja lõpusajandeil kaunistati rõivaid pronksiga. Iseloomulikuks ehteks oli siin nõelapaar, mis kinnitas särgil kantud, ümber keha keeratud ja küljelt lahtist riidelaida, mille ülemine serv oli käänatud kahekorra. Sellise nn peplos-tüüpi rõivaeseme juured ulatuvad tagasi kreeka naiste rõivamoodi. Eesti varaseim, 4.–5. sajandisse kuuluv rinnanõelte paar – pronksist karjasekeppnõelad koos nende vahel oleva ketiga – on pärit Virunuka tarandkalmest (Laul 2001, 126, jn 50). 11. sajandiks on nõelte vahele kinnitatud algselt lihtsad ketid muutunud eesti ja eriti liivi naistel suurejoonelisteks rinnakeedeks.

10. sajand tõi viikingiaegse suhtluse tulemusena kaasa muutusi Läänemere idakalda kultuuriruumi rõivamoodi. Need erijooned ilmnevad nii ehetes kui ka rõivaste tegumoes (nt tekstiilide kaunistamine väikeste metall-lisanditega). Nõelte kõrval hakati Skandinaavia ja Gotlandi eeskujusid järgides riiete kinnitamiseks kasutama paarissõlgi. Nii liivi alal kui ka Karjalas tulid kasutusele paaridena kantavad skandinaaviapärased kilpkonnsõled, Edela-Soomes hoburaudsõled ja ümarsõled.

Siksälä naiste rõivakomplekt ei ole vastavuses eelpoolkirjeldatud rõivamoega. Kuna paariti sõlgi ega rinnanõelu ei ole leitud ühestki hauast, tuleb järeldada, et õlgadelt kinnitust vajavat rõivaeset pole siin tuntud. Selle poolest sarnaneb Eesti kagunurk idapoolse soomeugri kultuuriruumiga, kus etnograafia andmetel on vadja, isuri (Шлыгина 1986, 225) ning mordva (Мордовский 1990, 50–54) naiste põhiliseks rõivaesemeks olnud linane lihtsa tuunikalaadse lõikega, kuid rikkalikult kaunistatud särk.

Idapoolsete sidemete kontekstis pakub huvi poolvillane, korjatud kirjas kootud svastikaornamendiga rõivajäänus (jn 106: 3) Siksälä 13.–14. sajandi naise hauast 220. Kuigi varem on seda peetud sõba katkeks (Laul 1996b, 751), võiks tekstiil pärineda ümber keha keeratud ja üle ühe õla paelaga kinnitatud kokkuõmblemata *hurstut-aannua* tüüpi kehakattest, mis sisuliselt koosneb kahest sõbast. Sellist rõivast kandsid isuri naised veel 20. sajandi algul (Manninen 1957, 120). Samasugune ümber keha keeratud, ühelt küljelt lahtine ja õlapaeltega kinnitatud kirjatud riidetükk oli 19. sajandi keskpaiku seljas ka vadja päritoluga kreevini naistel Lõuna-Lätis Bauska lähedalt (Manninen 1929, 73, jn 63). See rahvakild kujutas endast 15. sajandi keskel Vadjamaalt sõjavangidena ära viidud elanike järeltulijaid, kes püsisid omaette kuni 19. sajandini. Muinasaja lõpu ja keskaja rõivaleide uurinud A. Zariņa (1970; 1999) niisuguse rõivastuse olemasolust balti rahvastel ei räägi.

13. sajandil toimusid Siksälä kogukonna rõivamoes olulised muudatused. Nüüd tulid kasutusele samasugused pronksklambritega kaunistatud sinised villased sõbad ning pronksspiraalide ja helmestega pärjad, nagu neid kanti Ida- ja Põhja-Lätis. Pärast 13. sajandi lõppu hakati Läti idaosas sõbasid pronksiga vähem kaunistama. Selle asemel ilustati sõbasid nüüd kollaste kudruste ja tinarosettidega (Zariņa 1998, 156; 2006, jn 127: 2). Üks Siksälä naisematus (haud 90) oli samuti kaetud uuel viisil kaunistatud sõbaga, kuid „vanamoodsad" pronksklambritega sõbad püsisid siin kindlalt ka 14. ning isegi 15. sajandil. Peale sõbade ja pärgade osundavad sidemetele Läti alaga alates 13. sajandist ka sini-valge-ruudulised poolvillased sõbad (jn 99: 2, 4), mille põhiline levikuala ulatub Dnepri ja Okaa ülemjooksult Läti ida- ja keskossa, aga ka kaurikarbid, klaashelmed ja metallripatsid. Seega oli Siksälä naiserõivastus laiemas Eesti ala kontekstis selgelt võõrapärane ning 13.–14. sajandil Ida-Lätile iseloomuliku üldilmega.

Siksälä mehehaudade tekstiilileiud pärinevad enamasti tuunikalõikelistest villastest kuubedest, mis on eest kinnised või lahtiste hõlmadega, alt aga kiiludega laiendatud. Selline kuuelõige oli juba rauaajal levinud laialt kogu Euroopa põhjapoolses osas. Siksälä hauas 22 olnud kuue rekonstruktsioon (jn 103: 1) on tehtud üsna sarnasena Taani rabaleidude meestekuubedega (Hald 1980, 41, 341). Küll aga osutavad Siksälä meeste villastel kuubedel kantud pronksnaastudega needitud nahkvööd ja nende küljes rippuvad noatuped (jn 65, 103: 2) 13.–14. sajandil tihenenud läbikäimisele vadja, isuri ja karjala aladega.

Keskaja algus tõi kõikjal läänemere ruumis – nii Skandinaaviamaades, Soomes kui ka Põhja-Saksamaal – kaasa rauaajale omaste rikkalike metallkaunistustega ja metallimahukate ehetega rõivamoe kadumise. Kasutusele võeti uued, keskaegsele linnakultuurile omased ja sealse algupäraga ehted. Samalaadselt kulgesid kultuuriprotsessid ka keskaegses Põhja- ja -Lääne-Eestis. Ristpeanõeltega rinnakeed ja teisedki hilisrauaaegsed ehtevormid püsisid 13. sajandi keskpaiga või teise pooleni, kuid seejärel lõppes muinasajale omaste ehete traditsioon peaaegu täielikult. Alates 14. sajandist on Põhja- ja Lääne-Eestis hoburaudsõlgi ja spiraalsõrmuseid kantud väga vähe, seda nii kalmete kui ka juhuleidude põhjal otsustades.

Lõuna-Eesti ehtimistavad püsisid keskajal võrreldes Põhja- ja Lääne-Eestiga märksa arhailisemal kujul. Ka pärast

vallutust olid siin endiselt väga tavalised rauaaegsetel traditsioonidel põhinevad hoburaudsõled ja spiraalsõrmused. Kuigi enamikus Eestist lõppes rõivaste kaunistamine pronksspiraalidega 13. sajandil, on Lõuna-Eestis nendega 14. sajandil endiselt tagarätte ilustatud (Laul 1981). Pronksspiraalidega on Lõuna-Eestis rõivaid kaunistatud veel varauusajalgi. Nii on 16. sajandi lõppu ja 17. sajandisse dateeritud uusaegsetest peitleidudest teada mitmeid spiraalidest peaehteid (Kiudsoo, Ratas 2004). Sarnased on ka etnograafilistes kogudes olevad vaselistest mustrikatked, näiteks tõenäoliselt 18. sajandist pärit sõba äärekaunistus (Kaarma, Voolmaa 1981, 126; Kaljus 2009) ja 20. sajandi algul Lõuna-Eestis kogutud tükk (Tomanterä 2003, 42, jn 66).

Võrreldes Eesti kui tervikuga, sh maa alalhoidliku lõunaosaga, on Siksälä kogukonna rõivastus väga konservatiivne, kuid ühtaegu ka silmatorkavalt rikkalik. Naiserõivastuses annavad tooni pronksist ilustustega sõbad ning silmapaistvalt suur on käevõrude ja sõrmuste, samuti nii keedes kui ka mujal kantud erinevate pronksist ripatsehete hulk. Kõik see annab tunnistust kõrvalejäämisest neist kultuuriprotsessidest, mis leidsid alates 13. sajandi algupoolest aset Lõuna-Eesti teistes piirkondades, sealhulgas ka Võrumaal. Eesti kagunurk oli piiriäärne ääreala, kus „suures maailmas" toimuvad muutused korda ei läinud.

Kesk- ja varauusaegse Euroopa, sh Liivimaa linnakultuuri taustal on Siksälä rõivad ja ehted silmapaistvalt vanapärased, sest moeka keskaegse rõivastuse pilkupüüdvus ei rajane mitte niivõrd metallkaunistustel ja -ehetel, kuivõrd tikanditel ja kanga erksatel värvitoonidel. Rauaaegsetel traditsioonidel põhinevad ehted – hoburaudsõled ning iseäralikud käevõrud ja sõrmused – kujutavad endast keskaegse Liivimaa eripära. Siinse põlisrahva rõivaste ja ehete erinevus keskaegsesse linnakultuuri kuuluvast on sedavõrd suur, et keskaegsetes ja varauusaegsetes kirjalikes allikates eristatakse „mittesaksa" rõivad ja ehted selgesti sakslaste omadest (Johansen, Mühlen 1973, 373–374). Pole kahtlust, et Saksamaalt või mujalt kaugemalt tulnud keskaegse hansaruumi elaniku jaoks olid Liivimaa maarahva rõiva- ja ehtimistavad midagi võõrast, teistsugust ja harjumatut. Samas võis Tartu piiskopkonna piirialadelt saabunud mees või naine Liivimaa 14.–15. sajandi tänavapildis oma erilaadse riietuse poolest juba kaugelt ka kohaliku linlase pilku püüda. Siksälä kalmest leitud rõivad ja ehted on märk sellest, et Liivimaa idapiiri ääres kulges aeg märksa aeglasemalt kui maa teistes piirkondades.

2.2. Matused ja leiud Kirikumäel

Kuigi Hino järve ja Mustjärve vahel olevat küngast, kus pärimuse järgi asus kirik, praegusel ajal enam üldiselt Kirikumäe nime all ei tunta, on varasemas traditsioonis paika nimetatud sel viisil.[63] Kõnesoleval künkal toimunud proovikaevamiste eesmärk oli teha kindlaks, kas pärimuslood kunagisest kirikust vastavad tõele ning kas ka sellele mäele on maetud. Pärast esimesi, 1986. aasta eeluuringuid, mis andsid märku inimluudest, kaevati 2003. aastal künkalaele 100 m pikkune ja 40 cm laiune tranšee ning avati samal ja järgmisel aastal kaks väikest kaevandit: mäe keskosas (9 m2)

63 Andmed: Geenart Nagel (s 1951), Hino k, Väiko-Andri tl < Aliide Nagel (1960. aastad); Loreida Kukk (88 a), Kure k, Semmeni t.

Jn 107. *Kaevamised Kirikumäel 2004. aastal. Foto: Heiki Valk.*
Fig. 107. *Excavations on Kirikumägi, in 2004, the church site.*

ning oletatava kabelikoha piirkonnas (14 m²) (jn 107).

Uuringute käigus ilmnes, et Kirikumäel leidub nii põletus- kui ka põletamata matuseid. Muinasaegsetele põletusmatustele viitavaid põlenud luukilde tuli tranšees nähtavale kahest eri piirkonnast: künka kesk- ja edelaosast. Kui mäe edelaosas oli künnikihis või hilisemate haudadega segatud pinnases vaid üksikuid luukilde, siis künkalae keskel satuti terviklikule muinasaegsele põletusmatusele. Prooviks avatud kaevandiriba lõikas siin künnisügavusest madalamal alal põlenud luudega lasu, millest jäi mulje, et tegemist võiks olla suure matuselohuga.

2007. aastal avati luudega tranšeelõigu kõrval mõlemal pool täiendavalt 50 cm laiune ala, et eeldatav põletuslohk täies ulatuses läbi uurida. Nagu varemgi, leidus kõige enam luid avatud ala põhjas. Põletusmatuste tuumiku moodustas maapinnast 55–63 cm sügavusel kuni 70 cm läbimõõduga alal paiknev 3–4 cm paksune, veidi söepuru sisaldav ja tuhane katkendlik luudelasu. Valgeks põlenud luutükkide ja loodusliku puutumatu liivapinnase vahel oli umbes 10 cm paksuselt segatud liiva. Luukogumi servad olid hajusad ja üksikuid luid leidus kogu avatud ala piires. Põlenud luukilde oli segatud liivas eri sügavustes, ka suurest luudelasust kõrgemal. Nähtavasti olid luud kalmesse puistatud samal ajal, kui süvendit liivaga kinni aeti.

2,8 m² suuruselt alalt leiti sõelumisel kokku 1185 grammi kaltsineerunud luid, mille seas võis eristada 50–65-aastase naise ja enam kui 35-aastase mehe säilmeid (Valk, Allmäe 2010). Luude seast leiti ka kaks 3–4 aasta vanuse lapse hammast, mis näisid olevat põletamata. Jäi ebaselgeks, kas need on kalmesse jõudnud koos põlenud luudega või on tegemist hilisema, peaaegu täiesti ära kõdunenud lapsematuse jäänustega. Põlenud luude juures olnud söetükikestest võetud radiosüsinikuproov andis kalibreeritud tulemuseks 997–1155 pKr (975±35 BP).[64] Kuna uuritud alal ei tulnud nähtavale ühtegi matmisala serva, ei ole siin tegemist haualohus maa-aluse põletusmatusega, mida alguses oletati, vaid põletusmatuse jaoks peab olema maasse süvendatud suurem plats.

Mingil viisil võib muinasaegsete põletusmatustega seotud olla ka 2004. aasta kaevandis maapinnast umbes 30 cm sügavuselt nähtavale tulnud söe ja väikeste tukkide kogum, mis leiti segatud pruunist liivast umbes meetrise läbimõõduga alalt. Sellest võetud süsinikuproov andis kalibreeritud tulemuseks 682–906 või 916–968 pKr (1202±56 BP).[65] Lähimad põlenud luukillud jäid siit 4,5–5,5 m kaugusele.

Kirikumäe harja kirdepoolsest, s.t Kalmetemäe-poolsest osast matmisele viitavaid märke ei leitud. Esimesed luustikud algasid umbes mäelae keskel ning matmistihedus suurenes edela suunas. Matused paiknesid üsna hõredalt. Kokku eristati 21 põletamata maetud surnu – viie mehe, kahe naise, üheteistkümne lapse ja kahe määramata sooga täiskasvanu luud (matused K-1–21). Ühel juhul (matus K-18) oli tegemist täiskasvanu või nooruki üksikuna maetud käega, millest olid säilinud sõrme- ja kämblaluud ning küünar- ja kodarluu. Lisaks leidus mõnes hauas luid, mis pärinesid varasematest, pealematmisega lõhutud haudadest. Mäe keskosa kaevandist tuli maapinnast 30–40 cm sügavusel nähtavale lasu segatud luid, mille mõned liigesekohad olid anatoomiliselt õiges asendis. Ilmselt on kalmesse ümber maetud kusagilt leitud, tugevasti lagunenud või loomade kistud laipu.

Juures olnud müntide põhjal pärinevad luustikud

64 Hela-1857.
65 Tln-2948.

Jn 108. *Matuse K-20 pakkkirst. Foto: Heiki Valk.*
Fig. 108. *Tree-trunk coffin of an infant grave K-20.*

varauusajast, kusjuures maetud on nähtavasti 17. sajandi algusest kuni 1760. aastate lõpuni või ka veidi kauem. Üks matus võib siiski olla juba varasem. Nimelt leiti meheluustiku K-11 kohalt künnikihist Tartu piiskopkonna 13. sajandi lõpu – 14. sajandi alguse penn ja 14. sajandi alguspoole Hamburgi penn. Kuna mündid tulid ilmsiks 1 m pikkusest ja 40 cm laiusest tranšeelõigust võetud pinnase sõelumisel, näivad nad moodustavat suletud kompleksi. Samalt alalt leiti ka õhuke hõbepleki katke – võimalik, et kohaliku Liivimaa mündi toorik.

Kirikumäe luustikud paiknesid maapinnast 25/30–80 cm sügavusel, kusjuures mõnel juhul oli osa luid nähtavasti künniga paigast nihutatud.[66] Surnud olid enamasti suunatud peaga edela või lõunaedela poole, kuid üks vana naine (K-12) oli peaga itta ja üks täiskasvanu (K-13) idakirdesse. Võib avata, et siingi oli tegemist naistega, sest Kalmetemäel oli keskajal peaga kirdesse maetud üksnes naisi. Viimasel juhul jäid tranšeesse vaid jalad, mille peale oli maetud laps, peaga vastassuunas.

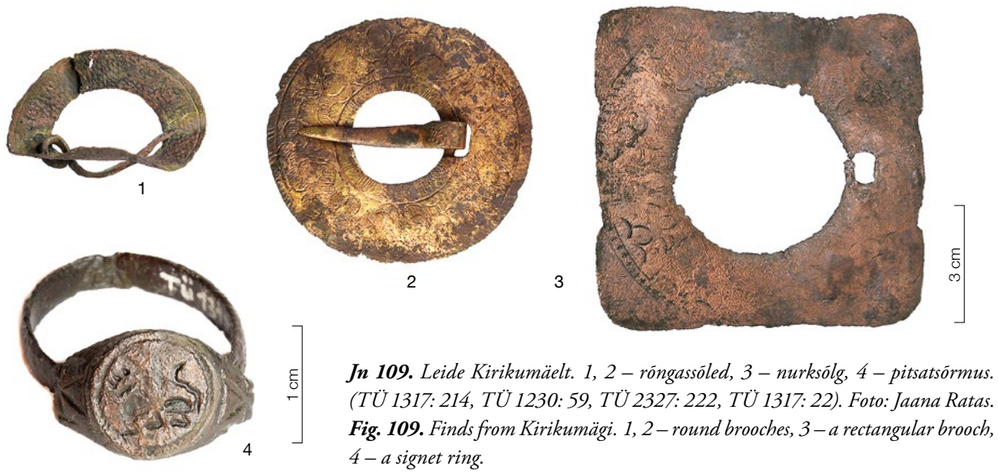
Kirstujäänuseid oli Kirikumäel säilinud üheteistkümnes hauas, kusjuures kaheksal juhul oli tegemist laudkirstuga[67] ja üks vastsündinu (K-20) oli maetud pakk-kirstus (jn 108). Kahel juhul (K-4 ja K-15) oli kirstust säilinud vaid veidi puidujäänuseid. Laudkirstud olid tehtud naelteta ja kaks neist (K-11 ja K-12) olid trapetsikujulised. 17. sajandi teise poole lapsematuse K-17 peatsis oli hauatähisest pärit kõdunenud posti jäänuseid, mida toetas 18–23 cm läbimõõduga raudkivi.

On märkimisväärne, et kolme rootsiaegse haua (K-13, K-14, K-16) täitepinnases leidus 10–25 cm läbimõõduga kive. Kuna mäe pinnas pole kruusane, vaid liivane, on kivid ilmselt hauda visatud. Taas väärib erilist tähelepanu peaga kirdesse suunatud luustik K-13, millest avati vaid jalutsiosa. 1660. aastate mündiga matuse jalgu kattis 30–40 cm paksune tihe 10–20 cm läbimõõduga kivide lasu, kusjuures suurima kivi läbimõõt oli 28 cm. Kivid algasid luudest 10–15 cm kõrgemal.

Kirikumäe luustike juures oli võrreldes Kalmetemäega silmapaistvalt vähe leide. Kahekümnest terviklikust matusest oli neid kõigest üheksal või kümnel juhul ning haudadest leiti peamiselt vaid münte. Sealjuures peab siiski arvestama, et matused 2, 7, 9, 10 ja 13 jäid tranšeesse vaid osaliselt ning et matus 15 oli suures osas lõhutud. Kahes 17. sajandi teise poole lapsehauas oli panuseks kolm killingit ning ühel või kahel juhul üks selleaegne raha; samuti kahel juhul oli surnule kaasa pandud 18. sajandi Vene denga – 173(?)4. ja 1767. aastast. Haud K-19 täitepinnases oli küll seitse rootsiaegset killingit, kuid need on tõenäoliselt varasemad, haua kaevamisel ja kinniajamisel sügavamale sattunud ohvrimündid.

Sõlgi leiti matusepaigast kokku vaid kolm: kaks juhuleidu pealematmisega lõhutud haudadest ning üks mündi põhjal 17. sajandi teise poolde kuuluvast matusest K-12. Ühe juhuleiuna saadud lõmmis rõngassõle (jn 109: 1) kitsas kaar ja ornament viitavad sellele, et ese võiks pärineda juba 16. sajandist. Teine samalt matusepaigalt juhuleiuna leitud sõlg (jn 109: 3) kujutab endast hilisemate rõngassõlgede nelinurkse kujuga tuletisvormi. See sõlg, mille ümara kehaga liituvad nurgad on niivõrd laiad, et nad on prakti-

66 Nähtavasti olid künniga kahjustatud luustikud K-1, K-5 ja K-9. Samas on maaomanik Viivi Eksta (s 1933) mälestuste kohaselt mäel kogu aeg olnud mets, küll mitte väga suur. Ei saa välistada, et luustikke on veidi lõhutud mingite tee-ehituse aegsete kaevamistöödega.
67 Matused K-6, K-11, K-12, K-13, K-16, K-17, K-19, K-21.

Jn 109. *Leide Kirikumäelt. 1, 2 – rõngassõled, 3 – nurksõlg, 4 – pitsatsõrmus. (TÜ 1317: 214, TÜ 1230: 59, TÜ 2327: 222, TÜ 1317: 22). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 109. *Finds from Kirikumägi. 1, 2 – round brooches, 3 – a rectangular brooch, 4 – a signet ring.*

liselt üksteisega kokku kasvanud, pärineb vormitunnuste põhjal 17. sajandist. Matuse K-12 sõlg (jn 109: 2) kujutab endast hilist, rootsiaegset rõngassõlge ja see leiti koos 1645.–1654. aasta mündiga. Lõhutud matustest pärineb veel loomakujutisega pitsatsõrmus (jn 109: 4). Selliseid sõrmuseid leidub Lõuna-Eestis 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi alguse kalmetes ja aaretes (Valk 1991, 190). Lisaks on Kirikumäelt juhuleiuna saadud üks ümar, ümmarguse kaarelõikega raudsõlg või -pannal (kd II, tahv 20: 1230: 3) ja üksik kaurikarp, kuid need leiud ei pruugi olla matuste juurest.

Tõenäoliselt haua kaevamise käigus labidaga vigastatud rõngassõlg ja pitsatsõrmus lubavad arvata, et neemikule hakati matma varsti pärast seda, kui matmine Kalmetemäele 15. sajandi keskpaiku või hiljemalt selle kolmandal veerandil lõppes. Kuigi kahe matusepaiga teadaolevat kasutust eraldab 50–100 aasta pikkune leidudeta ajavahemik, võib selle lünga suure tõenäosusega kanda Kirikumäe vähese uurituse arvele. Pole põhjust arvata, et kalmistu oleks vahepeal paiknenud kusagil mujal.

Nuga oli kaasa pandud neljale Kirikumäele maetud surnule (K-1, K-11, K-12, K-13). Lisaks leiti ühel juhul (K-16) väikelapse lõualuu lähedalt kaks noakatket, mille seos luustikuga pole kindel. Selgusetuks jäi, kas tegemist on mingi varasema hauapanuse tükkidega, mis olid juhuslikult haua täitepinnasesse sattunud, või hoopis katki murtud ja surnule kaasa pandud esemega. Üks nuga (kd II, tahv 20: 16) pärineb segatud kalmemullast.

Kuna Kirikumäel leidus nii täiskasvanute kui ka laste luustikke, kujutab matusepaik endast tavalist külakalmistut. Sealsete lapsematuste osakaal (55%) on mõneti suuremgi kui Kalmetemäel (35,5%) ja märksa suurem kui Lõuna-Eesti külakalmistutes keskmiselt (28,5%; vt Valk 2001a, 65). Arvestades seda, et külakalmistud olid varauusaegses Lõuna-Eestis tavalised isegi kihelkonnakeskuste läheduses (samas, 33–36), tuleb arvata, et kõrvalises Siksälä–Hino piirkonnas maeti enamik surnutest veel 17. sajandi lõpus ja ilmselt ka 18. sajandi algusveerandil vanale kalmele Hino ja Mustjärve vahelisel maaninal.

Lisaks matustele tuli kaevamistel päevavalgele rohkesti varauusaegseid ohvrirahasid (lisa III, tabel 1b), mis kinnitavad kirikupärimuse tõepõhja. 2003. aastal leiti 26 m pikkusest tranšeelõigust 52 münti, peamiselt 17. sajandi killingit. Kõige rohkem oli neid 10–12 m läbimõõduga alal. 2004. aastal leiti sellesse piirkonda tehtud kaevandist (koos hauapanusteks olnud rahadega) 139 münti. Kokku on Kirikumäelt 199 mündileidu, millest 194[68] saadi kaevamistel ja viis lisandus 2014. aasta järeluuringutel. Neist müntidest on matustega seotud vaid kümmekond. Ülejäänud juhtudel on tegemist kas kiriku juurde või kirikuasemele toodud ohvrirahadega. Leidude suurt hulka ja koha omaaegset käidavust silmas pidades ei saa muidugi välistada, et mõned mündid on juhuslikult kaotatud.

Nagu märgitud, on vanimateks Kirikumäe mündileidudeks luustiku K-11 pealt leitud 13. sajandi lõpu – 14. sajandi algupoole rahad. Kuna see matus asus väljaspool ohvrimüntide piirkonda ja kuna mündid on teistest märksa varasemad, pole nad tõenäoliselt seotud kabelikohaga. Keskajast pärinevad veel kaks Tallinna killingit – 1533. ja 1544. aastast. 16. sajandi teisest poolest on kokku üksteist 1570.–1580. aastate münti: kaks Kuramaa, seitse Riia vabalinna ja kaks Rootsi võimu all oleva Tallinna killingit. Nagu Lõuna-Eesti hiliskeskaegsete ja varauusaegsete ohvrimüntide puhul tavaline, on siingi tegemist väikesevääringuliste, käibel olnutest odavaimate rahadega. Valdav osa münte on vermitud Riias Poola ja Rootsi ajal ning hiliseimad neist pärinevad 1660. aastatest. 1665. aastal peenraha müntimine Riias lõppes (Leimus 1996). Põhjasõja-järgseid Vene vaskrahasid ohvrimüntide seas ei leidu, kuid 17. sajandi müntide hulgas on veel kolm Leedu, kaks Brandenburgi ja kaks Vene raha. Lisaks on Kirikumäe kirdeotsalt, kust matmise kohta andmeid pole, leitud üks 1747. aasta denga.

Märkimist väärivad ka vähesed mäelt leitud savinõukillud, mis pärinevad arvatavasti kas 17. või 18. sajandist (kd II, tahv 20). Kui Kalmetemäelt kaovad märgid savinõude kasutamisest koos muinasaja lõppemisega, siis varauusajal on taas kalmudel söömas käima või sinna sööki tooma hakatud. Arvatavasti on killud märgiks surnute mälestamisest kalmudel – samal viisil, nagu see on tänini toimunud seto kultuuris.

2.3. Kalme kasutuslugu ja matmiskommete muutumine

Siksälä Kalmetemäe matuste leiurohkus ja omavahelised paiknemisseosed on võimaldanud valdava enamiku matustest võrdlemisi täpselt dateerida, sidudes nad konkreetsete, 25 aasta pikkustel ühikutel ja nende kordsetel rajanevate ajalõikudega (tabelid 1, 2; lisa VII). Ehkki dateeringute puhul tuleb arvestada, et tegemist pole absoluutse tõega, vaid praeguse uurimiseisu kajastusega, annavad need võrdlemisi hea ülevaate kalmele matmise ajaloost läbi sajandite. Matuste dateeringute kandmine Kalmetemäel kaevatud ala üldplaanile aitab ajas toimunud muutusi visualiseerida, eristada eri aegadel matmiseks kasutatud kalmepiirkondasid (jn 113). Nagu märgitud, lihtsustab üldmulje saamist asjaolu, et varasemaid matuseid ei ole hilisemate pealematmistega lõhutud.

68 Üks pooleks murtud ja kahe eraldi osana leitud münt on arvatud üheks; mündiks on loetud ka münditoorik.

2.3.1 Muinasaegsed põletusmatused

Kalmetemäe varasemate matuste kohta on vähe teada. Vanimad, I aastatuhande põletusmatused on peaaegu leidudeta ning selleaegsed savinõukilludki pole enamasti kindlate matustega kokku viidavad. Arvatavasti on matmine alanud millalgi I aastatuhande lõpuveerandil: süsinikudateering maapinnale puistatud põletusmatuse 182 luudest viitab ajavahemikule 776–973 pKr. Sellest matusest pärineb ka kalme varaseim kindel põletusmatuste metall-leid – laienevate otstega spiraalsõrmus. Samale või veidi hilisemale ajale osundab radiosüsnikudateering 777–980 pKr, mis saadi matuse 271 alal olnud savinõukillu sisepinnale kõrbenud toidujäänustest. Märkigem siin taas ka aastatele 682–968 pKr viitavat süsinikuproovi Kirikumäelt.

Asjaolu, et nii Kalmetemäel kui ka Kirikumäel ulatus põlenud luudega pinnas künnisügavusest madalamale, lubab arvata, et mõnikord on põlenud luid puistatud maasse süvendatud matmisplatsidele, mis on seejärel taas kinni aetud. Tõenäoliselt just niisuguselt platsilt võiks pärineda Kalmetemäe laelt 30–40 cm sügavuselt sõelumisel kogutud söeproov, mis andis tulemuseks 649–881 pKr. Süsi pärineb 2013. aasta kaevandi servas nähtavale tulnud puutumata kalmekihist, mida ei olnud hilisemate haudade kaevamisega segatud. On märkimisväärne, et segatud liivast leiti küll savinõukilde, kuid mitte ühtegi põlenud luutükki. See viitab võimalusele, et maasse süvendatud ja segatud liivaga tagasi täidetud matuseplatsid võisid olla üsna suured – oluliselt suuremad luude puistealadest.

Seda, et niisugustele platsidele matmist on ette tulnud veel 11.–12. sajandil, näitavad nii Kalmetemäe põletusmatus 25, mis leiti künnikihist madalamal oleva segatud liiva ja heleda põhjaliiva piirilt, kui ka Kirikumäe suur põletusmatus, mis langeb vahemikku 1010–1160 pKr. Arvatavasti on kaks matmisviisi – põletusjäänuste puistamine kalmepinnale ja maasse süvendatud matmisplatsidele – olnud kasutusel paralleelselt ja pikema aja vältel. Sellele, et mõlemad matmisviisid võisid kõrvuti tuntud olla juba 8.–9. sajandil, viitavad maapinnale puistatud põletusmatuse 182 ja segatud kalmepinnast 30–40 cm sügavuselt võetud söeproovi dateeringud.

Eestis niisuguseid maa-aluste põletusmatustega matuseplatse varem täheldatud ei ole, kuid põletusmatuste jaoks kergelt maasse süvendatud matmisalasid on leitud Peipsi idakaldalt Zalahtovje kalmistult (Хвощинская 2004, 27–31). Seal oli kuuel juhul tegemist 5–12 cm looduslikku liivapinnasesse süvendatud platsidega, millest kolm olid ümarad (läbimõõt 0,82–1,3 m), üks ümardatud nurkadega (1,44 × 1,8 m) ning kaks enam-vähem ruudukujulised (1,7 × 1,9 m ja 1,28 × 1,36 m). Sellise süvendatud ala piires paiknes sügavam lohk põletusmatusega. Võimalik, et platsid tähistavad kunagisi maapealseid puust hauarajatisi, sest nende servadest leiti söejäänuseid. Kahel juhul avastati ka oletatavaid postiauke, mis võiksid viidata hauatähistele. Zalahtovjes on eri suurusega (0,76 × 0,95 m kuni 4,2 × 7,2 m) rituaalsetele matuseplatsidele ehitatud umbkaudu 2 × 2 m mõõtmetega surnumajakesi, mis on pärast matmist liivaga täidetud (Хвощинская 2004, 31–38).

Kui suured ja millise kujuga olid Siksälä maassesüvendatud matmisplatsid, ei ole praeguse uurimisseisuga võimalik ütelda. Kuivõrd Kalmetemäel olid puistepõletusmatuste eristamisel peamiseks kriteeriumiks söesegused, põlenud luid sisaldavad pinnaselaigud, ei osatud kaevamiste ajal suuremate, maasse süvendatud matmisplatside eristamisele tähelepanu pöörata – seda enam, et keskenduti luustike otsimisele ning et kalmepinnast oli haudade kaevamisega, kääbaste tegemisega ja hilisema künniga tugevasti segatud. Kui krematsioon toimus mujal, surnutele asju kaasa ei pandud ja kalmesse toodi põletuskohast vaid väike osa luudest, mis pealegi laiali puistati, võisid niisugused maassesüvendatud matuseplatsid kaevamistel kergesti märkamata jääda. Teatud pidepunkti oletatavate platside suuruse kohta pakub puistepõletusmatus 25, mille söekiht, luud ja leiud olid künnikihist sügavamal 3 × 2 m mõõtmetega alal.

Kuigi maasse süvendatud matuseplatse Eestist varem teada ei ole, sobitub kõnesolev matmisviis igati Eesti ja iseäranis Kagu-Eesti muinaskalmete laiemasse konteksti. Kagu-Eestis on kraaviga piiratud rituaalsed matuseplatsid eelnenud I aastatuhande teise poole pikk- ja ümarkääbaste kuhjamisele (Aun 2005). Rituaalsete matuseplatsidena võib tõlgendada ka rooma rauaaja tarandkalmete kivitarandeid. Asjaolu, et kääbaste puhul piiras eraldatud ala kraav, tarandkalmete puhul tarandimüür, Siksäläs aga on plats maasse süvendatud, ei ole määrava tähendusega. Kuigi matmisala on piiritletud eri viisil, on esmatähtis üks üldine põhimõte: matmisele eelneb kindla suuruse ja kujuga, luude puistamiseks hädapäraselt vajalikust suurema ja selgelt piiritletud pinna ettevalmistamine.

Kalmistu kasutuslugu on paremini jälgitav 11. sajandist, sest siit alates kuuluvad põletusmatuste juurde väga sageli ka esemeleiud. Nüüdsest hakati surnutele kaasa panema rohkem asju, peamiselt ehteid. Enamiku leidudest moodustavad tules olnud hoburaudsõled, käevõrud ja sõrmused ning nende tükid, samuti kaelakeedesse kuulunud esemed. Muinasaegseid põlenud relvaleide saadi kalmest vähe. Kalmeleidude arvu kasv 10. sajandi teisel poolel (Mägi 2013, 110) on Eesti ala matmiskombestikus üldisem nähtus. Tegemist on osaga laiemast muutusest, sest nüüd ilmuvad ehted ja relvad kalmetesse ka liivlaste asualal (Tõnisson 1974; Zariņa 2006; Spirģis 2008) ning leidude hulk suureneb latgali kalmistuteski (Radiņš 1999). Siksälä kalmes ilmneb see matmiskommete muudatus hiljem kui mitmel

pool mujal Eestis.

Söepurusemate ja tumedamate aladena eristatud põletusmatuste leiukooslused on tihti väikesed ja fragmentaarsed, eriti võrreldu na keskaegsete leiurohkete laibahaudadega. Põletusmatustele kaasa pandud esemed on sageli tules hävinud, sulades vormituteks pronksitükikesteks või -tilgakesteks (kd II, tahv 5). Suur osa ehetest on juba enne tuleriidale panekut surmatud – katki raiutud või murtud. Hauapanuste „surmamine" oli rauaaja teisel poolel Läänemere idakalda ruumis tavaline komme – seda on tõdetud seoses põletusmatustega nii mujal Eestis (Mandel 2003; Jonuks 2009, 280–281), Läti lääneosas (Zemītis 2003), Peipsi idakaldal Zalahtovje kalmes (Хвощинская 2004, 34, pilditahvlid) kui ka Soomes (Karvonen 1998). On võimalik, et koos leidude ilmumisega on 11. sajandil hakatud kalmesse ka rohkem matma, mis viitab rahvaarvu suurenemisele.

Surnute põletamine oli Hino järve ümbruses ainuvalitsev vähemalt kuni 13. sajandi alguseni või kauemgi. Kuigi hilismuinasaegseid põletusmatuseid leidub mõlemal naaberkünkal – nii Kalmete- kui ka Kirikumäel –, ei ole viimasel juhul teada ei selleaegseid leide ega ka savinõukilde. Samas on Kalmetemäe 11.–12. sajandi leidude hulk suur, seda nii põletusmatustesse kuulunud metall-leidude kui ka savinõukildude poolest. Selgusetuks jääb, miks maeti nooremal rauaajal samaaegselt kahele eraldi, kuigi lähestikku asuvale künkale ja miks kahe kalmekoha matmisviis 11.–12. sajandil hauapanuste osas sedavõrd erineb. Ehk oli tegemist eri talude või suguvõsadega? Ehk matsid hilisrauaajal kitsale neemikule surnuid need, kes ei tahtnud kaasa minna matmiskommetes 11. sajandil aset leidnud uuendustega? Võimalik, et viimased ei puudutanud mitte ainult hauapanuste hulka, vaid tõid endaga riitustesse kaasa muidki teisenemisi, mis ei ole arheoloogiliselt jälgitavad, kuid mis vana ja juurdunu järgijate meelest ei olnud kohased.

2.3.2. Põletamata matmise algus ja üleminek keskaega

13. sajandi algpoolel hakati Kalmetemäele matma esimesi põletamata surnuid. Neist alles jäänud luustikke on leitud künka läänenõlva ülaosast mäelae lähedusest – samast piirkonnast, kus paiknesid muinasaegsed põletusmatused (jn 113). Tõenäoliselt võib varaseid haudu olla ka mäelae seni uurimata osas. Kuna esimesed laibamatused erinevad oma ehete ja panuste muinasaegse üldilme poolest hilisematest, keskajale iseloomulike leidudega matustest, on nad varasemas käsitluses (Laul, Valk 2007) arvatud kuuluvat muinasaja lõppu, 12. sajandi teise poolde – 13. sajandi algusesse.

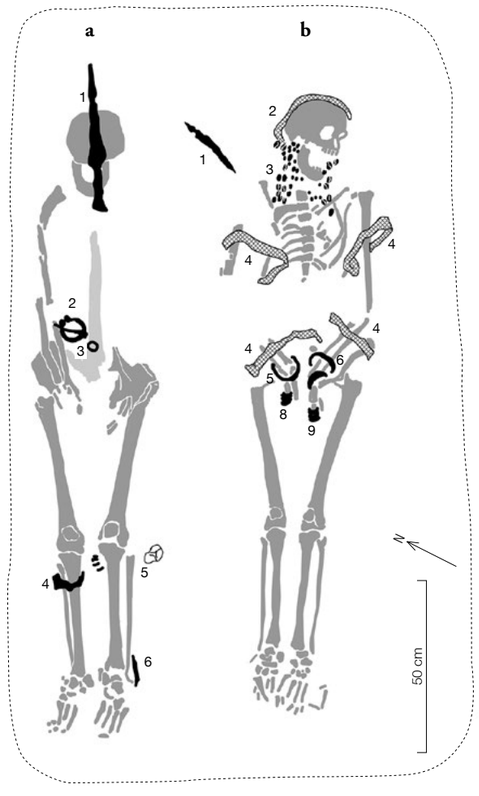
Kõige varasemateks terviklikult säilinud laibamatusteks võib pidada ühes hauas, kuid eri kirstudes olnud mehe ja naise luustikke 247a ja b (jn 110). Surnutele kaasa pandud ehete üldilme on iseloomulik hilisrauaajale (jn 111). Panuseks olnud odade põhjal võiksid matused pärineda isegi juba 11. sajandist, kuid tahulise astlaga kannus viitab 12. sajandi keskpaigast mitte varasemale ajale ja pikk trapetsripats hoopis 13. sajandile. Kõnesolev paarismatus on ka ainus, kus koos on kaks oda: suurem torke- ja väiksem viskerelv. Selline odapaar pandi surnule tihti kaasa viikingiajal, ent samas oli Siksälä kalmes üks oda mehe panuseks, varretatud viskeoda leiti aga naise kirstult. Nende odade asend oli teistsugune kui enamikus keskaegsetes haudades, kus odaots oli põialuude juures, tipuga jalutsi poole.

Ehete üldilme põhjal võiks muinasaja lõppu kuuluda ka 20. sajandi alguses kündmisel leitud naisematus 280, mille juurest leiti spiraalkäevõrud, kaelavõru ning koogutaoline keekandja koos rinnakeega. Siingi viitab vaid trapetsripatsite piklik kuju sellele, et matus ei pärine mitte 12. sajandist, vaid on hilisem. 13. sajandi algupoolde võiks kuuluda ka künniga lõhutud matus 185, millel oli kaks kitsast, nähtavasti 12. sajandi käevõru – selliseid võrusid Siksälä hilisemates matustes enam ei kohta. Kuna kalmelt pole leitud ühtegi luustikku, mille võiks täie kindlusega dateerida 12. sajandisse, tundub niivõrd varajane päritolu ka selle matuse puhul vähe tõenäoline. 13. sajandi algupoolde võib arvata veel matuse 17, mille ehted – randi ja piluga kuljus ning kolmnurkse keskkeermega spiraalsõrmus – esindavad hilisrauaaegseid vorme. Muinasaegset, Lõuna-Eesti keskaegsetes külakalmistutele võõrast esemetüüpi kujutavad endast ka kaks sama matuse laia, hundihammasornamendiga käevõru.

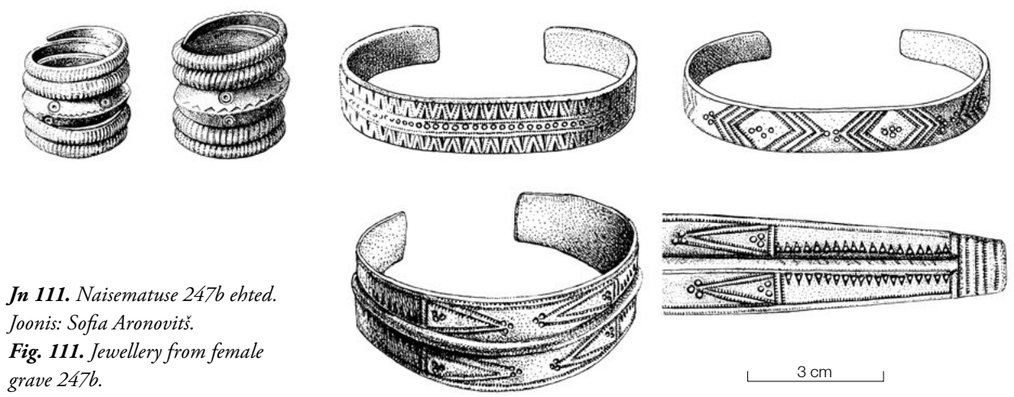
Eriline on veel nelikmatus 245, mille sõrmused, kuljus ja klaashelmed viitavad samuti hilisrauaajale. Sealt leitud kirve võib paigutada niihästi muinasaja lõppu kui ka 13. sajandi teise poolde.[69] Samas ei võimalda loomapeaotstega hoburaudsõlg, millele väga lähedane eksemplar on leitud ripatsi põhjal 14. sajandisse kuuluvast hauast 249, rääkida varasemast ajast kui 13. sajandi teine pool. Sarnane sõlg on leitud veel 14. sajandisse kuuluvast hauast 244. Haua 245 13. sajandi keskpaigast hilisemale dateeringule viitab samuti nelinurksete lamedate otsanuppudega hoburaudsõlg.

Leidude põhjal on raske ütelda, kas esimesed põletamata surnud on mäele maetud 13. sajandi algusveerandi vallutuseelsel ajal või on matmiskombestik muutunud pärast ristimist, mis Eesti kagupoolseimas nurgas toimus 1220. aastal (HLK XXIV: 6). Siiski pole ühtegi argumenti,

69 Rudolfs Brūzise (Läti Ajaloo Instituut) hinnangul on leid 13. sajandi teisest poolest, Jüri Peetsi hinnangul (lisa II, tüüp Db) võiks see olla varasem. Viimase oletuse kasuks räägib kirvest kattev tagikiht, mis viitab sellele, et leid pärineb mingist varasemast põletusmatusest.

Jn 110. *Kalmetemäe varaseimad põletamata matused 247a ja b.*
Fig. 110. *The earliest inhumations on Kalmetemägi: graves 247a and b.*

Jn 111. *Naisematuse 247b ehted. Joonis: Sofia Aronovitš.*
Fig. 111. *Jewellery from female grave 247b.*

mis kindlalt toetaks oletust, et surnuid hakati põletamata matma juba enne vallutust. Arvestades Ida-Läti üldist tausta, kus üleminek muinasajast keskaega oli 13. sajandil sujuv ja kus rauaaegsed esemetüübid olid kasutusel kogu nimetatud sajandi vältel, tundub tõenäoline, et olukord võis sama olla ka Hino järve ümbruses. Laibamatuste vallutusjärgse alguse kasuks räägib matuste üldine ajaline jaotumus kalmel: selliseid haudu, mida võiks dateerida 13. sajandisse, on 14. sajandi omadega võrreldes silmapaistvalt vähe. Kui eeldada, et põletamata hakati matma juba enne 1220. aastat, oleks „puuduolevate" 13. sajandi laibahaudade hulk praegusest veelgi suurem. Arvestades 13. sajandi laibahaudade väikest arvu tundub pigem tõenäoline, et põletamata surnuid ei hakatud matma mitte kohe pärast ristiusu vastuvõtmist, vaid mõnevõrra hiljem – ehk alles millalgi 13. sajandi keskpaiku. Lõplikku vastust sellele küsimusele ei saa aga anda, sest mitmeid varaseid laibamatuseid leidub tõenäoliselt künka arheoloogiliselt uurimata, metsaga kaetud osas.

Pärast Eesti kagupoolseima nurga ristimist ning uute võimusuhete kujunemist sai põletusmatustega muinaskalmest Pugola järve kaldal keskaegne külakalmistu. Külade juures hajusalt paiknevad matusepaigad olid keskaegsel Liivimaal, nii Eesti kui ka Läti alal, väga arvukad kuni 17. sajandi lõpu – 18. sajandi alguseni. Oma asukoha ja välisilme, aga ka rahvapärase nimetuse poolest, kui mitte arvesse võtta leiumaterjali ja matmiskommete eripärasid, kujutab Siksälä Kalmetemägi endast tüüpilist Lõuna-Eesti külakalmistut.

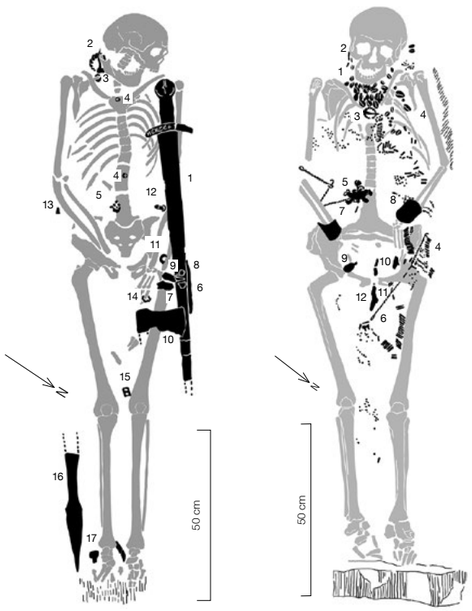
Kuna 13. sajand tõi matmiskommetes ja ehteleidude üldilmes kaasa suure muudatuse, vajab vastust küsimus põletusmatustega muinaskalme ja keskaegse põletamata surnutega kalmistu järjepidevusest. Leidub argumente nii selle poolt kui ka vastu. Traditsiooni katkestusele näib viitavat savinõukildude puudumine keskaegse kalmistu leidude

seas. Põletamata surnutele ei ole savinõusid hauda kaasa pandud ning puuduvad ka märgid, mis viitaksid kalmudel söömisele. Samuti on laibamatuste ja muinasaegsete puistepõletusmatuste leiud üksteisest üsna erinevad. Siinkohal väärib märkimist, et puistepõletusmatustes puuduvad latgali kalmetes tavalised kolmnurkse keskkeermega spiraalsõrmused, arvukad on aga Eesti alale omased õhukese laia keskkeermega spiraalsõrmused. Eri traditsioonidele rõivaste kaunistamises viitab asjaolu, et kalmelt pole leitud põlenud pronksklambreid, mis viitaksid nendega latgalipärasel viisil ilustatud sõbadele, küll leidub aga põlenud pronksspiraale. Kui rauaaegsetele põletusmatustele on iseloomulikud eestipärased ehted, siis laibamatuste ehete üldilme on iseloomulik Ida-Läti alale, ehkki ka siin leidub erandeid, näiteks matuse 17 käevõrud. Ei saa täielikult välistada, et 13. sajandil on asustuse järjepidevus katkenud ja et laibamatustega kalmistujärk ei ole vahetult seotud sama kogukonnaga, kes kalmesse põletatud surnuid mattis.

Samas räägib järjepidevuse kasuks lohk- ja puistepõletusmatuste jätkumine vallutusjärgsel ajal, samuti puistelaikude kirde–edela-suund, mida võis täheldada juba muinasajal. Seosele muinastraditsioonidega võib viidata 14.–15. sajandi laibahaua kohal olnud põletusmatust 31 katnud väikeste kivide lade. Järjepidevust muinasajaga võib näidata liiva kasutamine põletusmatustes, mis on jälgitav juba kalmistu vanimas dateeritavas hauas 182, kus põletuslaiku kattis umbes 20 cm paksune liivakiht. Keskajal on liiva kasutatud pakk-kirstudes matuste 190 ja 191 hauas. Sealsetest kirstudest umbes 10 cm kõrgemal oli 10–20 cm paksune liivakiht, mille peale olid puistatud matuse 191a põlenud luud. 7 cm paksune liivakiht leiti ka väikeses lohus olnud kindlama dateeringuta põletushauast 230.

Kaalukas argument järjepidevuse kasuks on aga kalme jätkuv kasutamine ise. On väheusutav, et asustuse täieliku vahetumise korral oleksid uued elanikud hakanud oma surnuid matma võõraste kalmele. Seda enam, et Kirikumägi pakkunuks matmispaiga jaoks loodusliku asendi poolest ehk veelgi atraktiivsemat alternatiivi. Pealegi leidub kalme rajamiseks sobivaid kohti Hino järve läheduses teisigi. Kõige tõenäolisemalt säilis asustuses teatav järjepidevus, kuid 13. sajandil lisandus lõuna poolt uusi inimesi, kelle kultuuritraditsioonid ja -orientatsioonid olid teistsugused kui lähiümbruse 11.–12. sajandi elanikel.

Põletamata surnute matmise ajastul on kalme kasutus olnud järjepidev. Selle poolt räägib varaseimate, „muinasaegsete" leidudega laibahaudade ja 14. sajandile iseloomulike leidudega matuste ajaline lähedus; samuti esindavad nii ühed kui ka teised pigem idalätilist kui lõunaeestilist kultuuripilti. Järjepidevusele viitavad kahe ülikupaari – vanima paarismatuse (haud 247) ja 14. sajandi alguses maetud mõõgamehe ja tema naise (matused 248 ja 249; jn 112) vahetult kõrvuti asuvad kääpad.

Jn 112. *Ülikupaari matused 14. sajandi algusest: hauad 248 ja 249.*
Fig. 112. *Local nobility couple from the early 14th century: graves 248 and 249.*

2.3.3. Keskaegsed matused Kalmetemäel

Uue ajastu saabumine 13. sajandil tõi matmiskommetesse põhjaliku muudatuse. Ristiusu vastuvõtmisega kaasnes kohustus lõpetada surnute põletamine kui paganlik komme. Tõenäoliselt oli see üks vastristitutele esitatud esmaseid nõudeid, mis leidis kajastamist juba uue usu ja uute võimusuhete tunnistamist kinnitavates kokkulepetes. Seda, et põletusmatustest loobumise kohustus võidi ristisõdade ajastul ka kirjalikult fikseerida, kinnitab Saksa ordu ja preislaste vahel sõlmitud Christburgi rahuleping 1249. aastast (Maschke 1928, 36–37). Kuigi põletusmatuseid tuleb ette veel 14. sajandilgi, on neid keskajal juba vähe – kokku vaid 17 (6,2%). Keskaegsed põletusmatused on sageli pakkkirstudes, kuid jätkuvalt tuleb ette ka puistematuseid. Pakkkirstudes põletusmatuseid, mille panused pole tules olnud ja mis paiknevad laibahaudadele iseloomulikus asendis, võib pidada laibahaudade „vähendatud koopiateks". Selliste

matuste, eriti relvadega maetud sõjameeste puhul võib oletada, et tegemist on võõrsile tehtud sõjaretkel langenutega, kes on põrmu kojutoomiseks ära põletatud.

Laibamatuste arv on üleminekul 14. sajandisse oluliselt kasvanud ning nüüd on matmisala laienenud põhja, kirde ja edela suunas (jn 113). 14. sajandisse dateeritud matuste arv on praeguste hinnagute kohaselt märksa suurem kui varem arvatud (Laul, Valk 2007) ja 13. sajandi omade hulk vastavalt väiksem. Muutus hinnangutes on aset leidnud seetõttu, et paljud relvahauad on nüüd hilisemaks dateeritud: Läti relvaleidude kontekstide analüüsi põhjal on A-tüüpi kirved (vt lisa II) ja tahulise putkega odaotsad, samuti laiad viskeodaotsad paigutatud 14. sajandisse (Brūzis 2008; 2010a, b).

Samas pole üldsegi kindel, kui täpselt relvade tüpoloogilised muudatused sajandite piiri järgivad. Kuna kindlast ajalisest kontekstist pärit Läti relvaleidude hulk pole väga suur, on täiesti võimalik, et tegelikkuses on 14. sajandisse dateeritud ilmumisajaga esemetüübid kasutusele tulnud juba mõnevõrra varem – 13. sajandi lõpus või ka lõpukümnenditel. Niisugune asjade käik näib tõepärasem kui muutuse täpne kokkulangemine sajandipiiriga, sest viimasel juhul oleks rahvaarvu kasv Siksälä kalmes liialt järsk ja hüppeline. Mündidateeringud 13. ja 14. sajandi vahetuse paiku toimunud muutuste jälgimiseks kahjuks pidepunkte ei paku, sest nii Tartu kui ka Tallinna varajaste brakteaatpennide vermimisaeg on seni dateeritud väga avaralt – umbes 1260. aastate keskpaigast kuni 1330. aastateni (lisa III, 282–283) ning need võisid kauemgi käibel olla.

Siksälä kalmele 13. sajandi algupoolel ja keskpaiku maetud meeste koljud on 14.–15. sajandi omadest märgatavalt erinevad: esimesed esindavad Eesti alale võõrast dolihho-mesokraanset, hilisemad aga keskajal kogu Baltikumis tavalist mesokraanset tüüpi (Heapost 2007, 227–228). Selline muutus ei ole juhuslik, vaid saab tuleneda üksnes uute elanike saabumisest.

Seega näib, et Siksälä kogukonda lisandus keskaja esimese sajandi vältel uut rahvast tervenisti kaks korda. Esimeste uute saabujate tulekut lubab oletada läänemeresoomeliste põletusmatuste asendumine laibamatustega, mille rõiva- ja ehtekultuur on Ida-Lätile iseloomuliku ilmega. Selle populatsiooni mehed olid võrdlemisi pika pea ja keskmiselt laia näoga. Seni ei ole mujalt Eestist niisuguste morfoloogiliste tunnustega koljusid leitud (Heapost 2007, 227). Kuna Siksälä kalmesse maeti muinasajal vaid põletatult, ei ole paraku võimalik öelda, kas koos kultuuripildi muutumisega on muutunud ka kranioloogiline üldpilt.

Teine uute elanike saabumine seostub maetute arvu olulise kasvuga 14. sajandil algupoolel. Võib arvata, et sisseränne toimus tegelikult juba mõnevõrra varem, s.t et uued elanikud jõudsid Hino järve ääres enne matmist ka mõnda aega elada. See uute asukate tulek võiks olla seotud mesokraanse koljutüübi ilmumisega. Siksälä keskaegsete koljude kranioloogilised tunnused lubavad arvata, et saabujate lähteala oli edela pool, liivlastega asustatud maadel (Heapost 2007, 230–234). Siiski ei pruugi kranioloogiliste tunnuste muutumine tuleneda üksnes ühekordsest sisserändest, vaid see võib kajastada ka hilisemaid kontakte. Sellele, et 13. sajandi lõpus võis Hino järve äärde saabuda korraga arvukalt uusi elanikke, viitab kaude asjaolu, et Siksälä kalmest leitud laiad kilpkäevõrud esindavad seda ehterühma väljaarenenud kujul: mõneti kitsamaid laiu käevõrusid, mis esindavad tüpoloogilise arengu varasemat vormi, on leitud vaid kaks eksemplari (matused 121 ja 250) ja needki on kalmesse pandud nähtavasti vanalt ja katkiläinuna.

Kui jätta kõrvale vanimad, üldilmelt muinasaegsete leidudega matused, on Siksälä kalme keskaegsete haudade leiud üsna ühelaadsed. Naised ja neiud on tihti maetud pronksiga kaunistatud villas(t)e või siis pronksilustusteta poolvillas(t)e sõba(de)ga, peas pronksspiraalide, tinuliste ja väikeste kollaste kudrustega kaunistatud villasest paelast pärg ning kaelas kaurikarpidest ja enamasti kollastest klaashelmestest, mõnikord ripatsitega või rohkete kuljustega kaelakee. Vahel leidub käeluude piirkonnas tekstiilesemelt pärit kudruseid ja tinulisi. Rõivad on kinnitatud enamasti hoburaud- või rõngassõlega, sageli on randme ümber laiad kilpkäevõrud ja sõrmes üks või mitu sõrmust. Väga sagedane leid on nuga. Meestele iseloomulikud panused on oda ja kirves, millele sageli lisandub naastuvöö, aga ka kannus, nuga ja tulekivi. Haudades leidub sõlgi ja sõrmuseid ning mõnikord käevõrugi. Laste haudades on kõige tavalisemad leiud sõlg ja nuga, tüdrukutel kaelakee.

Tervikuna on Kalmetemäe keskaegseid matuseid üksnes ehete põhjal enamasti raske täpsemalt dateerida, sest sõled, sõrmused, käevõrud ja helmed püsisid läbi aja üsna ühetaolised. Matuste vanuse määramist raskendab müntide vähesus. Ehete üldilme on vaadeldaval ajal ühetaoline ka Lõuna-Eestis laiemalt (Valk 2001a, 42–59). Kuigi matuste dateerimisel on abiks leidude rohkus, Läti ja Loode-Venemaa keskaegsete leidude kronoloogia, matuste omavahelised paiknemissuhted, kalme ruumiline stratigraafia ning vahel ka mündid, jääb dateerimise täpsusaste eri matuste puhul erinevaks.

Kalmetemäe uuritud osa üldplaan, kuhu on kantud ka matuste dateeringud, näitab ilmekalt, kuidas matmisala on aja jooksul laienenud (jn 113). Matma on hakatud mäe läänenõlva ülaosast ja mäe tipust ning matmisala on kasvanud keskelt servade suunas, iseäranis itta ja kirdesse, kus nõlv oli kõige laugem. Kalmistu hilisemad, 15. sajandisse kuuluvad matused on leitud peamiselt mäe kirde- ja idanõlvalt, kuid maetud on ka kalme loodeserva.

Vaatamata sellele, et üldjoontes on Kalmetemäe kesk-

aegsete laibamatuste matmiskombestik võrdlemisi sarnane, võib ajas toimunud muutusi põhjalikuma vaatluse korral siiski märgata. Muutused ilmnevad selgemalt siis, kui laiemasse perioodi dateeritud matused (lk 52, tabel 1) arvutada ümber kitsamatesse ajalõikudesse, s.t jaotada nendega seotud näitajad eri perioodide vahel proportsionaalselt matuste dateeringusse haaratud perioodide pikkustega (lk 56, tabel 2). Tulemuseks on küll mittetäisarvulised näitajad (tabel 3–5), kuid pilt muutub võrreldes seisuga, kus uurija ees on palju erinevate dateeringutega ja eri perioode hõlmavaid matuseid, selgemaks ja konkreetsemaks, Nüüd on matmiskombestiku muutumist võimalik kitsamate perioodide lõikes jälgida ning perioode omavahel (tabel 4). Relvahaudade kõrgaeg jääb üsna ühtlaselt 13. sajandi II poolde ja 14. sajandisse. Relvade hulk väheneb märgatavalt 15. sajandil, eriti odade arvel (muutustest tuleb enam juttu järgmises peatükis). Naistest on 14. sajandil ühe või mitme sõbaga maetud veidi vähem kui pooled, 15. sajandil sõbade arvukus kahaneb ligikaudu kahekordselt. Samasugused andmed võib välja tuua pärgade puhul, mida leidus 14. sajandil enam kui pooltes naisehaudades. Sõbaga, nagu ka pärjaga, on 15. sajandil maetud vaid viiendik naistest. Õlalinaga (või helmestega kaunistatud rõivaesemega) matuste hulk väheneb 13.–14. sajandil tasapisi järjepidevalt, järsk langus on toimunud aga 15. sajandil. Käevõrude arvukus on, nähtavasti muinasaegsete ehtimistraditsioonide järelkajana, kõrgeim 13. sajandil. 14. sajandil on käevõru(de)ga naisi ligikaudu kolmandik, kuid 15. sajandil langeb nende osakaal järsult, vähem kui kümnendikule naisehaudadest. Kaelakeede arvukus on 13. sajandi teisel poolel – 14. sajandil suur: siis on keega maetud keskeltläbi neli naist viiest. 15. sajandil on keega umbkaudu 60% naissoost surnutest. 14. sajandil kasvab varasemaga võrreldes mõnevõrra sõlgede arvukus ja alates 14. sajandi algusest püsib see kuni kalme kasutamise lõpuni enam-vähem ühtlasena – nüüd on sõlg rinnas umbes pooltel maetutest. Peaga ida või kirde poole suunatud naisematuste arv on alates 14. sajandi algupoolest vähehaaval, kuid pidevalt väiksemaks jäänud (tabel 5).

15. sajandil on matmiskombestik hakanud muutuma. Enamiku leiurühmade esinemissagedus (v.a. sõrmused ja sõled) on nüüd järsult langenud (tabel 4). Kalmetemäe idanõlval on rohkesti „vaeseid" matuseid, kus meestel puuduvad relvad, naistel pole sõbasid, pärgi ega käevõrusid (jn 115, 116). Leidude üldilme hakkab nüüd muutuma samasuguseks nagu tavalistes Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti külakalmistutes. Nii meeste, naiste kui ka laste haudades on sageli vaid üks või kaks leidu. Enamasti on nendeks sõlg, nuga ja sõrmus (vahel ka kaks) ning naistel ja tüdrukutel kaelakee. Samas püsivad nähtavasti kuni Kalmetemäele matmise lõpuni relvahauad, kuigi nende hulk on vähenenud, ning naisi on mõnikord endistviisi maetud sõba ja pärjaga.

Müntide ja ehteleidude põhjal otsustades lõppes järjepidev matmine Kalmetemäele 15. sajandi keskpaiku või kolmandal veerandil. Kahes keskaegses matuses (63 ja 80) olid panuseks 15. sajandi teise veerandi mündid, millest hiliseimad olid vermitud 1440. aastatel. Kalmele matmise lõppemist nimetatud sajandi keskpaiku näitab ka tordeeritud keskkeermega spiraalsõrmuste vähesus ja ümmarguste plaatotstega hoburaudsõlgede puudumine: need mõlemad leiurühmad, mida Kalmetemäel peaaegu pole, on alates 15. sajandi keskpaigast kuni Rootsi aja alguseni Lõuna-Eestis väga tavalised. Kalmetemäelt ei ole teada ka ühtegi 16. sajandi münti, seda vaatamata asjaolule, et Lõuna-Eesti maakalmistutes leidub neid arvukalt (Valk 2001a, 57, jn 58). Võib arvata, et 1475. aasta paiku Kalmetemäele enam ei maetud. Kalmistu on nüüd üle kandunud pärimusliku kirikukohaga neemikule Hino järve ja Mustjärve vahel. Hilisemasse aega kuuluvad vaid vähesed järelmatused. Vana kalmistu mahajätmise põhjuseks oli tõenäoliselt matmisruumi lõppemine, sest Kalmetemäe matuste paiknemine näitab selgesti, et varasemaid haudu on püütud pealematmisega mitte lõhkuda. Kuigi toimus kohavahetus, räägib kalmistu kasutajaskonna järjepidevuse kasuks üks matmiskombestiku iseärasus. Nii Kalmetemäel kui ka uuel kalmekohal selle vahetus läheduses leidub haudade täitepinnases kive – märksa enam kui Eesti või Ida-Läti külakalmistutel tavaliselt kombeks. Ajal, mil Kalmetemäel oli keskaegne külakalmistu, naaberkünkale surnuid ei maetud. Ainus märk, mis viitab võimalikule keskaegsele üksikmatusele, on 13. sajandi teise poole – 14. sajandi alguse mündid Kirikumäe meheluustiku K-11 kohalt.

2.3.4. Varauusaegsed matused ja kabelikoht

Pärast Kalmetemäele matmise lõppemist paiknes külakalmistu ümber sama seljaku teisele otsale, kus oli suurem kabel või väike külakirik. Keskaegses rahvakatoliikluses olid kabelid tähtsad paigad, kuhu inimesed pühade puhul, iseäranis pühakoja nimepüha ajal hulgana kokku tulid (Kõpp 1959, 217–231). Kirikumäe varaseimad kalmeleiud, mis pärinevad pealematmisega lõhutud haudadest, on tõenäoliselt 16. sajandist. Praeguse teadmiste seisuga jääb Kalmetemäele matmise lõppemise ja uue kalmistu vanimate leidude vahele küll mõningane ajavahemik, kuid samas on pärimuslikust kirikukünkast arheoloogiliselt uuritud vaid väga väike osa.

Hino järve ja Mustjärve vahel olnud külakirik hävis arvatavasti kas Liivimaa sõdades (1558–1582/83) või Rootsi–Poola sõjas (1600–1625/29), kuid ohverdamine kirikuasemele jätkus hiljemgi. Kui keskajal järvede vahelisele maaninale ei maetud või sängitati seal mulda vaid üksikuid

Tabel 4. *Eri leiurühmade arvukuse muutumine ajas Siksälä Kalmetemäel.*
Table 4. *Temporal changes in the occurrence of different find groups at Siksälä Kalmetemägi.*

1. Relvad mehematustes.
1. Weapons in male graves.

Periood	Mehehaudade arv	Relvadega mehed	
		Arv	%
1000-1225	1	1	1
1225-1250	1,5	1	66,7
1250-1300	6	5,5	91,7
1300-1350	36,2	33	91,1
1350-1400	21,3	18,1	85
1400-1475	24	13,4	55,8
Kokku	90	72	80

2. Kirved mehematustes (sh pseudokirvega matus 226).
2. Axes in male graves (incl. grave 226 with a pseudo axe).

Periood	Mehehaudade arv	Kirvega mehed	
		Arv	%
1000-1225	1	-	-
1225-1250	1,5	-	-
1250-1300	6	1,5	27,2
1300-1350	36,2	27,64	76,3
1350-1400	21,3	14,75	69,2
1400-1475	24	11,11	46,2
Kokku	90	55	61,1

3. Odad mehematustes.
3. Spears in male graves.

Periood	Mehehaudade arv	Odaga mehed	
		Arv	%
1000-1225	1	1	100
1225-1250	1,5	1	66,7
1250-1300	6	2,5	41,7
1300-1350	36,2	20,71	57,2
1350-1400	21,3	11,22	52,7
1400-1475	24	3,57	14,8
Kokku	90	40	44,4

4. Kannused mehematustes.
4. Spurs in male graves.

Periood	Mehehaudade arv	Kannusega mehed	
		Arv	%
1000-1225	1	-	
1225-1250	1,5	1	66,6
1250-1300	6	2	33,3
1300-1350	36,2	10,36	28,6
1350-1400	21,3	2,36	11,1
1400-1475	24	1,28	5,3
Kokku	90	17	18,9

5. Naastuvööd mehematustes.
5. Mounted belts in male graves.

Periood	Mehehaudade arv	Naastuvööga mehed	
		Arv	%
1000-1225	1	-	-
1225-1250	1,5	-	-
1250-1300	6	1,5	27,2
1300-1350	36,2	14,4	47,2
1350-1400	21,3	5,3	22,5
1400-1475	24	4,8	17,6
Kokku	90	26	28,9

6. Sõbad naisematustes.
6. Shawls in female graves.

Periood	Naisehaudade arv	Sõba(de)ga naised	
		Arv	%
1000-1225	3	0	-
1225-1250	4,25	2	47,1
1250-1300	9,75	1,83	18,7
1300-1350	30,18	12,12	40
1350-1400	30,88	14,22	46,6
1400-1475	47,94	9,83	20,5
Kokku	126	40	31,7

7. „Õlalinad" naisematustes.
7. Shoulder scarves in female graves.

Periood	Naise-haudade arv	Sõba(de)ga naised	
		Arv	%
1000-1225	3	-	-
1225-1250	4,25	1	23,5
1250-1300	9,75	1,8	18,4
1300-1350	30,18	4,8	15,9
1350-1400	30,88	3,7	12
1400-1475	47,94	1,7	3,5
Kokku	126	13	10,3

8. Pärjad naisematustes.
8. Headbands in female graves.

Periood	Naise-haudade arv	Pärjaga naised	
		Arv	%
1000-1225	3	0	
1225-1250	4,25	2	47
1250-1300	9,75	5,65	57,9
1300-1350	30,18	16,1	53,3
1350-1400	30,88	17,5	56,7
1400-1475	47,94	9,75	20,4
Kokku	126	51	40,4

9. Käevõrud naisematustes.
9. Bracelets in female graves.

Periood	Naise-haudade arv	Käevõru(de)ga naised	
		Arv	%
1000-1225	3	2	66,7
1225-1250	4,25	4	94,1
1250-1300	9,75	4,8	49,2
1300-1350	30,18	10,5	34,8
1350-1400	30,88	10	32,4
1400-1475	47,94	3,7	7,8
Kokku	126	35	27,8

10. Kaelakeed naisematustes.
10. Necklaces in female graves.

Periood	Naise-haudade arv	Kaelakee(de)ga naised	
		Arv	%
1000-1225	3	2	66,7
1225-1250	4,25	3	70,5
1250-1300	9,75	8,2	84,1
1300-1350	30,18	24,3	80,5
1350-1400	30,88	25,6	82,9
1400-1475	47,94	27,9	58,1
Kokku	126	91	72,2

11. Sõled kõigis matustes.
11. Brooches in all graves.

Periood	Haudade arv	Sõl(ged)ega matused	
		Arv	%
1000-1225	17	7	41,1
1225-1250	5,75	1,3	22,6
1250-1300	17,58	6,4	36,4
1300-1350	84,94	44,4	52,3
1350-1400	66,64	32,5	48,7
1400-1475	99,09	50,4	50,8
Kokku	291	142	48,8

12. Sõrmused kõigis matustes.
12. Rings in all graves.

Periood	Haudade arv	Sõrmus(t)ega matused	
		Arv	%
1000-1225	17	8	47
1225-1250	5,75	3	52,1
1250-1300	17,58	9,3	52,9
1300-1350	84,94	40,9	48,1
1350-1400	66,64	31	46,5
1400-1475	99,09	38,8	39,1
Kokku	291	131	45

lahkunuid, siis 17. sajandil oli kabelikoha juures ümbruskonna rahva keskne kalmistu. Sealsed 17.–18. sajandi matused on võrreldes Kalmetemäe omadega, aga ka kõrvutatuna Lõuna-Eesti rootsiaegsete külakalmistutega silmapaistvalt leiuvaesed. Puuduvad ajastule iseloomulikud ehted: väikesed süda-, täht- ja vitssõled ning mitmesuguse kujuga erivärvilised klaashelmed, mis tulid Lõuna-Eestis „uue lainena" kasutusele 1630. aastate paiku ja püsisid kuni Rootsi aja lõpuni (Valk 2001a, 47–48, 51). Tõenäoliselt on see eripära tingitud kalme paiknemisest Liivimaa kaugel ja kõrvalisel äärealal.

17. sajandi kirikuvisitatsioonidel on surnute kalmetesse või kabeliasemetele matmise põhjusena sageli märgitud raha puudumist kirikliku matuse eest tasumiseks, suuri vahemaid või halbu teeolusid (Hausmann 1903; Westrén-Doll 1926). Naaberkihelkonnas Rõuges maeti meetrikaraamatute andmetel aastatel 1661–1696 kirikaeda vaid veerand kuni kolmandik surnutest (Palli 1973, 82). Ilmselt võis olukord olla samalaadne või veelgi enam tasakaalust väljas ka piiriäärses Vastseliina kihelkonnas. Arvatavasti on enamik Rootsi maarevisjonides mainitud ümbruskonna talumeestest ja nende pereliikmetest maetud Kirikumäele. Ühe Rootsi ajal Kalmetemäele maetud naise puhul lubab erandlik matusekoht arvata, et tegemist võiks olla kogukonda mitte kuulunud võõraga.

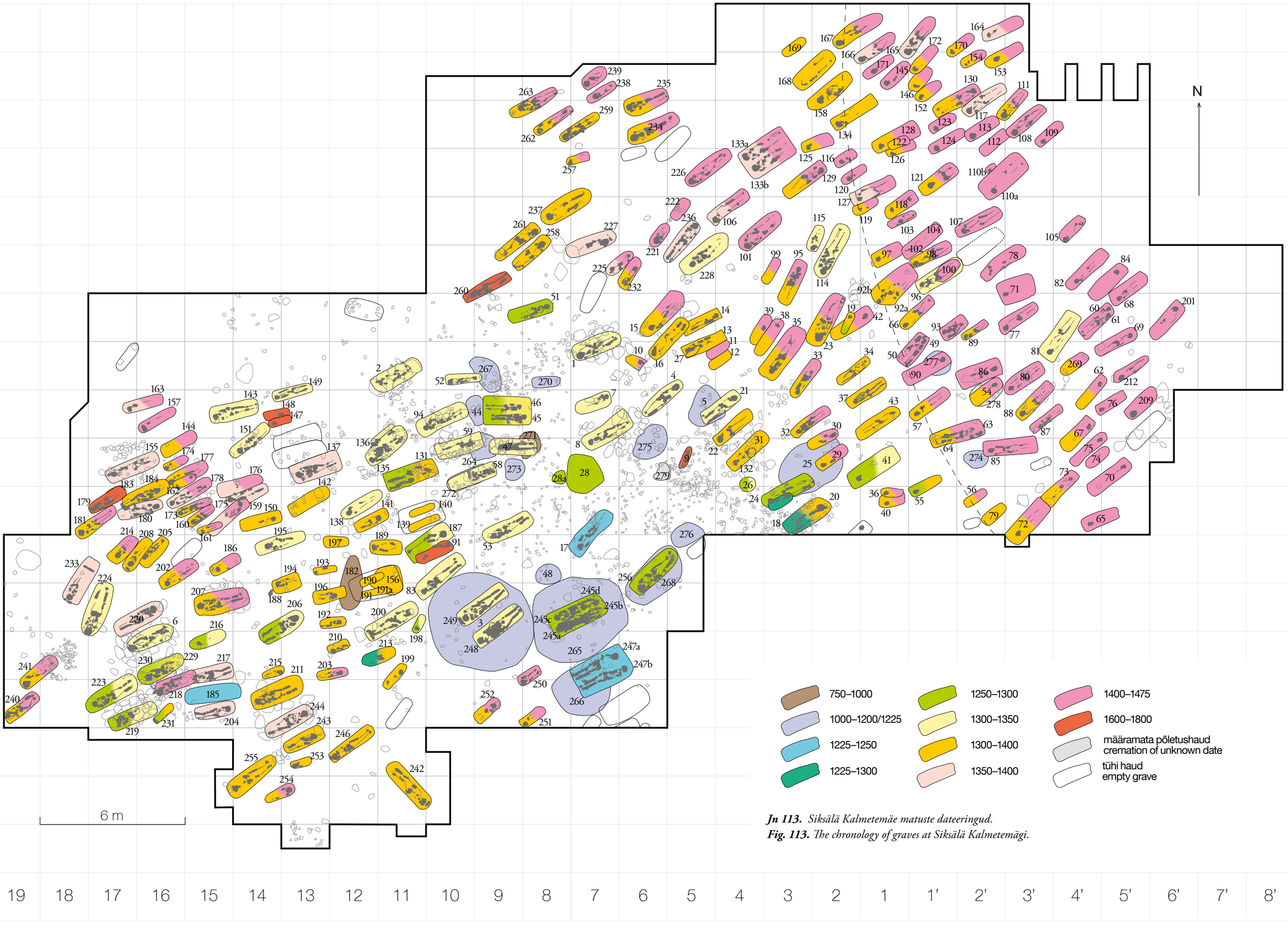
Kuigi mündipanused ei paku häid dateerimisvõimalusi, sest 1660. aastate killingid olid käibel ka Põhjasõja ajal ning hiljemgi, on Siksälä Kirikumäele väga tõenäoliselt maetud kogu Rootsi aja vältel, sealhulgas 17. sajandi lõpu ja 18. sajandi alguse hädaaegadel. Arvatavasti maeti siia surnuid ka 1695.–1697. aasta Suure Nälja ajal, mil suri umbkaudu viiendik Eesti rahvastikust (Liiv 1938), samuti Põhjasõja (Ida-Eestis 1700–1704) ning ehk ka sellele järgnenud 1710.–1711. aasta katku ajal, kui Eesti rahvastik vähenes 350 000-lt 150 000–170 000 inimeseni (Palli 1996, 77–78). Vastseliina kihelkonnas oli katkuohvreid siiski üsna vähe – kokku 246 inimest (Kõpp 1929, 19). Nendest rasketest aegadest võiks pärineda mitme täiskasvanu ja lapse luid sisaldav segatud luude lasu, mis leiti Kirikumäe keskelt vaid mõnekümne sentimeetri sügavuselt ja mis näis koosnevat tugevasti lagunenud laipade jäänustest.

Lõuna-Eestis lõppes külakalmistutele matmine pärast Põhjasõda, 1720.–1730. aastatel (Valk 2001a, 90–91, jn 71). Vastseliina kihelkonnas, kus linnuse läheduses olnud kirik põletati 1702. aastal (Prants 1937, 9–12) ning ehitati oma uues, praeguses asukohas üles alles 1725. aastaks, võidi kalmetesse matta kauemgi. Kõrvalisel ääremaal oleval Siksälä kalmel pärineb müntide põhjal 18. sajandi teisest veerandist vähemalt kolm matust: kaks Kalmete- (9 ja 91) ning üks Kirikumäelt (K-7). Lisaks on Kalmetemäelt saadud juhuleiuna üks 1750. aasta raha. Kirikumäele veel hiljemgi jätkunud matmisest annab tunnistust ühe luustiku (K-7) juurest leitud 1767. aasta denga. Siiski on alates 18. sajandi teisest veerandist, mil elu ja kirikukorraldus olid pärast sõda ja katku taas tavapäraseks muutunud, nähtavasti enamik lahkunuid viidud juba kihelkonnasurnuaeda. Viimased koolnud maeti Kalmetemäele 18. ja 19. sajandi vahetusel või isegi 19. sajandi alguses. Sellest annavad tunnistust lapse ja täiskasvanud naise luustikud (147 ja 179), mille juurest leiti vastavalt 1798. aasta ja 1799. aasta Vene vaskkopikas.

19. sajandi keskpaiku alanud ärkamisaeg ning talude päriseksostmine tõid kaasa uued eluhoiakud ja väärtushinnangud. Sadakond aastat pärast viimaseid matuseid on Kalmetemägi, välja arvatud selle metsane Mustjärve-poolne serv, üles küntud ja võetud kasutusele põllumaana. Ilmselt mitte siiski otsekohe, kui muutunud olud selleks võimalust pakkusid. Sellest, et vana matmiskohta on mõnda aega veel hoitud ja tähtsaks peetud, annab tunnistust 1937. aastal, ammu pärast kalme põlluks tegemist, talletatud mälestuskild, et *üts peremees hoit kääpit alalõ* (proloog: 10). Kirikumäe järvepoolne serv koos paljudega luustikega veeti ära aga juba 1860. aastatel, kui pärast Hino järve veetaseme allalaskmist mäe ja järve vahelt Misso–Alūksne uus maantee läbi viidi. Viimasest matmisest ei olnud siingi möödunud enam kui sada aastat.

Tabel 5. *Kirde- / idasuunaliste naisematuste dünaamika Kalmetemäel.*
Table 5. *The dynamics of NE- / E-oriented female graves at Kalmetemägi.*

Periood	Naise-hauad	NO/O-orientatsiooniga naisehauad	
		Arv	%
1225-1250	4,25	1,2	28,2
1250-1300	9,75	4,9	50,2
1300-1350	30,2	21,8	72,2
1350-1400	30,9	20,2	65,3
1400-1475	47,9	23,9	49,9
1600-1800	4	2	50
Kokku	72	72	100

Jn 113. *Siksälä Kalmetemäe matuste dateeringud.*
Fig. 113. *The chronology of graves at Siksälä Kalmetemägi.*

3. peatükk

AJALOO KAJASTUSED: KOGUKOND JA KONTEKST

Alūksne (Marienburgi) kivilinnuse konvendihoone varemed. Foto: Heiki Valk.
Ruins of the convent house of Alūksne (Marienburg) Castle.

AJALOO KAJASTUSED: KOGUKOND JA KONTEKST

Siksälä Kalmetemäel on uuritud alale maetud vähemalt 304 inimest, kusjuures luude ja muude leidude põhjal võib eristada 71 täiskasvanud mehe ja 67 täiskasvanud naise, 9 teadmata sooga täiskasvanu, 10 mees- ja 9 naissoost nooruki, 112 lapse ja 26 teadmata eakuuluvusega matust (tabelid 1 ja 2; lisa VII). Nagu märgitud, on maetute soo ja vanuse üle otsustamisel esmaseks lähtekohaks luudel põhinevad antropoloogilised määrangud. Nende puudumise või ebamäärasuse korral on arvestatud teisi pidepunkte: soospetsiifilisi leide (kaelakeed, pärjad), matmissuunda ja haualaigu suurust. Maetute hulk on piisavat suur selleks, et jälgida kogukonna elus kalme kasutusaja vältel toimunud muutusi.

Arheoloogilised leiud, kuitahes rohked, erilised või mitmekesised, ei ole iseenesest veel rekonstrueeritud ajalugu, vaid üksnes „loo" kujundamise eeltingimus: üldistused ja järeldused kujunevad tõlgenduse käigus, mis on paljuski uurija nägu. Tulemus rajaneb ühest küljest allikmaterjalil, teisalt aga küsimuseasetustel ja uurimismeetoditel.

Mistahes järeldused ajas toimunud muutuste kohta rajanevad dateeringutel – hinnangutel matuste vanuse kohta. Nagu eelmises peatükis märgitud, on Kalmetemäe matuste päritolu ja vanuse määramisel esmane lähtekoht surnutele kaasa pandud esemete vanus, kuid iga matuse dateeringu kujundamisel on oluline osa teistlegi teguritel: leiukompleks võib koosneda eri aegadel valmistatud asjadest, teavet matuse pärinemisaja kohta annavad ka paiknemine kalmes, seos teiste matustega ning üldised taustteadmised matmiskombestiku muutumisest. Lõppkokkuvõttes on iga matuse dateering subjektiivse hinnangu tulemus, mis sõltub niihästi allikmaterjali iseloomust (sealhulgas rohkusest või vähesest), uurija teadmistest kui ka üldisest uurimisseisust. Kuna üksikmatuste dateeringud on alus, millele tuginevad järeldused aja jooksul toimunud muudatuste kohta, kajastuvad matuste dateeringutes olevad ebatäpsused ka neil põhinevates üldistustes.

Ajas toimuvaid protsesse on võimalik jälgida vaid üksteisele järgnevate kindlate kokkuleppeliste ajalõikude kõrvutamisel. Esmane küsimus muutuste jälgimisel on, kuidas siduda matuseid kindlate kitsamate ajalõikudega siis, kui nende dateeringud on avarad ja hõlmavad korraga mitut võrreldavat perioodi. Sellisel juhul on lähenemiseks kaks võimalust: 1) kas eri perioode katvate dateeringutega matuseid üldse mitte arvestada või 2) püüda avara dateeringuga matuste andmeid jaotada kitsamate alaperioodide vahel, proportsionaalselt viimaste pikkusega. Alljärgnevalt on üldjuhul mindud viimast teed – seda enam, et meetodi varasemal rakendamisel (Laul, Valk 2007) osutus niisugune materjalikäsitlus õigustatuks ega andud loogiliselt vastukäivaid tulemusi.

Kuigi matuste dateerimisel on lähtekohaks 25 aasta pikkused ajalõigud ja nende kombineerimisel rajanevad võrdlusperioodid (tabel 1), ei pruugi sisulised kultuurimuudatused olla nende piiridega täpses vastavuses. Mitut võrdlusperioodi hõlmava dateeringuga matuste „ümberjaotamisel" eri perioodide vahel tuleb arvestada sedagi, et matmiskombed ja leiud ei pruugi olla iseloomulikud mitte perioodile tervikuna, vaid seostuvad tegelikult mingi veelgi kitsama lõigu – näiteks vaadeldava perioodi algus- või lõpuosaga. Ehkki lähenemine, mis jaotab avara dateeringuga matuste arvandmed kitsamate ajalõikude vahel, aitab statistiliselt „kõnelema panna" muidu raskesti hoomatavat ainest ja suurendab järelduste tegemiseks kasutatavate andmete hulka, peitub siin täiendav eksimisoht: tegelikult kuulub iga matus ikkagi vaid ühte konkreetsesse kitsamasse ajalõiku.

Seega olgu juba etteulatuvalt öeldud, et allpool näidatud tulemusi, vaatamata nende esitamisele arvandmete keeles, ei peaks võtma ühe tõena, vaid üksnes ühe lähenemiskatsena. Kuna juba ainuüksi ühele matusele teistsuguse dateeringu omistamine muudaks mitmeid näitajaid, sealhulgas suhtarvuliste näitajate koondpilti, tuleb komakohtade puhul arvestada väga suure tinglikkusega: arvuliste näitajate tegelik väärtus võib esitatust erineda kummaski suunas mitmete protsentide võrra. Seega tuleks komakohtadega väljendatud protsente käsitleda mitte kui tõsikindlaid tulemusi, vaid üksnes kui ligikaudseid orientiire. Konkreetsetest arvandmetest märksa enam võib usaldada

tabelites kajastuvaid üldisi trende. Kuna matus või osa selle andmetest võib olla paigutatud valesse perioodi, tuleb arvestada võimalusega, et naaberperioodide vahelised tegelikud erinevused ei pruugi olla nii suured kui tabelitest nähtub.

Järelduste tegemisel Hino järve ümbruses elanud kogukonna kohta on lähtutud veel mõnedest üldisemat laadi eeldustest. Esiteks on eeldatud, et esmane asustusüksus oli talu. Kuigi Eesti kultuurikontekstis võib selline lähenemine tunduda iseenesestmõistetav, loob sellele kindlama toetuspinna 16. sajandi lõpu ja 17. sajandi kirjalikes allikates kajastuv talupõhine ja hajaasustuslik asustuspilt. On põhjust arvata, et hajaasustuse tingimustes kujutas talu endast ka matmisel selgemat identiteediüksust kui tihedalt koos paiknevate majapidamistega külade korral. Teine eeldus kogukonna kui terviku käsitlemisel on, et taludel olid omad matmispiirkonnad – ühe majapidamise või perekonna inimesi maeti lähestikku. Selline traditsioon kajastub Eesti vanadel maakalmistutel nüüdisajalgi.

3.1. Ühiskond ja kogukond

3.1.1. Kogukond ja kalme

Kuna kalmistu varasemad matused kujutavad endast leidudeta puistepõletushaudu, millest paljud on lõhutud hilisemate laibahaudadega, pole asustusüksuse suuruse ja järjepidevuse kohta enne 11. sajandit leidude põhjal võimalik kindlamaid järeldusi teha. Kuigi 11.–12. sajandi matustes leidub panuseid, jääb maetute arv ebaselgeks, sest esemekatkete põhjal on seda raske tuletada ja kaugeltki kõik tuleriidal olnud asjade tükid ei pruugi olla kalmesse jõudnud. Kaevamismaterjalides võib eristada 19 muinasaegset puistematust, kuid kindlasti pole see kõik. Teatud, küll väga ebamäärast pidepunkti hilisrauaaegsete põletusmatuste arvu määratlemiseks pakuvad sõled, mida kas tervelt või katketena on teada seitsmest selleaegsest hauast. Lisaks on juhuleidude seas kas tervena või osaliselt esindatud vähemalt 14 erinevat sõlge või sõlekatket. Kui eeldada, et leiumaterjalis kajastub pool sel ajal kalmesse jõudnud sõlgedest (osa on tules täiesti hävinud, osa jäi leidmata või pole kõigi esemete tükke kalmesse toodudki, osa on kaevamata kalmeosas) ja et sõlega matuste osakaal oli muinasajal enam-vähem sama nagu 13.–15. sajandil, s.t et sõlega maeti umbes pooled surnud, võiks hilisrauaajal, tinglikult kahe sajandi vältel, olla mäele maetud umbkaudu 75 inimest.

Teades matuste arvu, kalme kasutusaja pikkust ja suremuse üldkoefitsienti vastaval ajastul, on võimalik välja arvutada kalme tagamaaks olnud kogukonna keskmine suurus vastava perioodi vältel (Lang, Ligi 1991, 216–217). Skandinaavias on rauaajale omaseks suremuse üldkoefitsiendiks võetud 40‰ (Ambrosiani 1973, 128), Euroopas tervikuna on 11.–13. sajandil arvestatud 35‰ suuruse näitajaga (Acsádi, Nemeskéri 1970, 256). Kui põletuskalme leiurohke kasutusperioodi pikkuseks arvata 225 aastat (1000–1225), oleks Siksälä kalme tagamaa suurus esimesel juhul 8,3, teisel juhul 9,5 inimest. Arvestades, et ühe talu elanike arvuks on Põhja-Eestis 13. sajandi alguses loetud 5–8 inimest (Johansen 1925, 2) ja et 16. sajandil elas nii Põhja-Eestis (Ligi 1961, 201) kui ka Liivimaal (Palli 1996, 39, 50) ühes talus keskmiselt 6–8 inimest, viitab see keskmiselt ühele või kahele talule, kusjuures nii inimeste kui ka talude arv võis aja jooksul kõikuda. Suurt hüppelist tõusu siiski oletada ei saa, sest rahvaarvu suuruse määras haritava maa hulk.

Arvutused muinasaja kohta põhinevad võrdlemisi ebakindlatel arvandmetel. Märksa tõenäolisemalt kehtiva tulemusega paleodemograafilisi arvutusi kalme tagamaaks olnud kogukonna suuruse kohta saab teha alates ajast, mil valitsevaks said laibamatused ning mil põletusmatusedki on mulda sängitatud kompaktsete luukogumitena – alates 13. sajandi teisest veerandist. Demograafilisteks arvutusteks ja aruteludeks sobivam aeg seostub tinglikult ajavahemikuga 1225–1475 (tabel 6). Kuna keskajast on puistepõletusmatuseid teada vähe ning pole ka neile viitavaid põlenud juhuleide, ei tohiks täiesti puudu jäävate matuste hulk olla kuigi suur. Vaadeldavasse perioodi võib dateerida 274 uuritud matust (tabel 6). Olukord, kus täiskasvanud meeste ja naiste haudu

Tabel 6. *Siksälä Kalmetemäe matuste soolis-vanuseline jaotumus 1225–1475.*
Table 6. *Age and gender groups at Siksälä Kalmetemägi 1225–1475.*

Sugu	Täiskasvanud		Noorukid		Lapsed		Vanus teadmata		Kokku
	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%	
Mees	71	51,8	10	52,6	8	7,6	0	0	89
Naine	63	46	9	47,4	49	46,7	2	15,3	123
?	3	2,2	0	0	48	45,7	11	80	61
Kokku	137	100	19	100	105	100	13	100	274

(sealhulgas oletatava sooga matused) on enam-vähem ühepalju – suhe on sel ajal 71 : 65 – viitab allikmaterjali representatiivsusele. Mehehaudade mõnevõrra suurem arvukus võiks tuleneda sõjakast eluviisist, millele viitab relvahaudade rohkus.

Keskaegsetest lapsematustest on vähemalt 49 kaelakee, pärja või matmissuuna (peaga kirdesse) põhjal olnud tüdrukud, seitse aga relvapanuste järgi ja üks (matus 68) lapse jaoks tavatult suure vööpandla põhjal poisid.[1] Eeldusel, et lapsematuste seas peaks valitsema ligikaudne sooline tasakaal, kuid et poiste suremus oli siiski mõnevõrra suurem kui tüdrukute oma, võiks enamik määratlemata sookuuluvusega lapsematustest kuuluda poistele.

Tegelikult on kalmele keskajal maetute arv olnud suurem kui 274, sest kalme idanõlval on osa matuseid künniga lõhutud. Keskaegsele, künniga täiesti lõhutud laibamatuste arvu võiks sõlgede põhjal hinnata kümnele ning ka kalmistult leitud tühjad haualaigud, iseäranis mõõtmetelt lastele vastavad, võivad pärineda täiesti kõdunenud luudega matustest. Nagu eespool märgitud (lk 52) võiks Kalmetemäel uuritud alale keskajal, tinglikult 250 aasta vältel maetute arv olla 290–300 inimese ringis.

Kalmet kasutanud kogukonna suurust saab maetute arvu põhjal tuletada eeldusel, et surnutest on kõik või enamik maetud vaadeldavasse matusepaika. Proovikaevamised Kirikumäel viitavad sellele, et samaaegselt Kalmetemäega Kirikumäele ei maetud. Tõenäosus, et osa surnuid on viidud kodust eemale kirikaeda on kaduvväike, sest ei Vastseliinas ega ka Alūksnes, kus kivilinnused said algsel kujul valmis 1342. aastal, ei olnud keskajal kihelkonnakirikut. Eesti ala lähim kihelkonnakirik paiknes keskajal 25 km kaugusel Rõuges, kuid see näib olevat rajatud alles päris keskaja lõpul: kiriku asutanud aadlikud ehitasid selle „piiskop Johannese ajal" müüdud maadele, endise mõisa kohale (Revisjon 1638, 197).[2] Teine lähem kogudusekirik asus veelgi kaugemal – linnulennult 35 km kaugusel Kirumpääl, kus 1432. aastal mainitakse püha Tooma kihelkonnakirikut (*par. eccl. b. Thome in Kirrenpe*) (Arbusow 1913, 315). Veel 17. sajandi teisel poolel maeti Vastseliina kihelkonnas lisaks kirikaiale ka külade juurde. 1673. aastal sealse kirikuõpetaja juures peatunud Brandenburgi saadiku Arnold Moritz von Brandi teatel tavatsesid kohalikud talupojad matta surnuid „igaüks oma surnuaeda, mille nad eluajal kuskil metsas või mõnusas põõsastikus endale välja valinud" (Laugaste 1963, 79).

Kogukonna suuruse arvutamisel tuleb arvestada mitme muutujaga: matuste arv võib olla niihästi 290 kui ka 300, kalme läbiuuritud osa võib moodustada matmisalast 75%, aga ka 80%, suremuse üldkoefitsient võis olla niihästi 40‰ kui ka 35‰ (arvestades paiga kõrvalisust, mis ehk aitas puutumata jääda vähemalt osadest taudidest, ja inimeste head elujärge). Muutujatele erinevaid väärtusi omistades (tabel 7) muutub ka lõpptulemus, kuid kalmet kasutanud kogukonna keskmine suurus aastatel 1225–1475 jääb kokkuvõttes 36 ja 46 inimese vahele. Eeldusel, et talus elas keskmiselt 5–8 inimest, tähendab see 5–9 talu suurust kogukonda. Kui võtta arvesse, et 13. sajandil oli maetute arv väiksem kui 14. ja 15. sajandil, on ilmselt keskmisest väiksem olnud ka tollane talude arv, mistõttu hilisematel sajanditel peab see näitaja olema olnud suurem kui 5–8 (või vastava vahemiku ülempiiril). Selline üldarv langeb silmapaistvalt hästi kokku 1563. aastast teadaolevate taluperemeeste arvuga Hino järve ümbruses: nagu eespool märgitud (ptk 1.4.), mainitakse nimetatud aastal Pugula ja Panguli külades

1 Kuna tüüpiliste keskaegsete matuste seas on peaga idakaarte poole maetud eranditult naisi, relvapanused on aga iseloomulikud meestele, ei ole üht peaga itta suunatud ja odaga väikelast (matus 196) arvandmetes loetud ei poiste ega tüdrukute hulka. Peaga itta suunatud ja odaga lapsematus (nr 12) on kaelakee põhjal siiski loetud tüdrukuks, sest kolju jäänustest 25 cm kauguselt leitud odaots ei pruugi olla kuulunud selle matuse juurde.

2 Tõenäoliselt on mõeldud viimast Johannese nimelist Tartu piiskoppi, Johannes VI Beyd (1528–1543).

Tabel 7. *Siksälä Kalmetemäele aastail 1225–1475 maetute koguarv muutujate eri väärtuste korral.*
Table 7. *The total number of burials at Siksälä Kalmetemägi in 1225–1475 in case of different values of variables.*

Maetute arv	Uuritud ala %	Matuste koguarv	Suremus-koefitsient	Kogu-konna suurus	Talude arv
290	75	387	35	44,2	5–9
290	75	387	40	38,7	5–8
290	80	363	35	41,5	5–8
290	80	363	40	36,3	5–7
300	75	400	35	45,7	6–9
300	75	400	40	40	5–8
300	80	375	35	42,9	5–9
300	80	375	40	37,5	5–8

kokku seitset talu. Mõistagi kehtib selline tulemus eeldusel, et kalme kasutusaja pikkus oli 250 aastat. 225 aasta pikkuse kasutusaja korral (mis tähendaks Kalmetemäele matmise mõnevõrra hilisemat alguse- ja/või varasemat lõpuaega) oleks kogukond keskeltläbi 4–5 inimese, s.t umbkaudu ühe talu võrra suurem, kuid ka see oleks vastavuses 1563. aasta maadeloendi andmetega. Kui jagada matuste koguarv kalmete kasutusaja pikkusega, ilmneb, et keskeltläbi maeti Kalmetemäele keskajal aastas 1,4–1,6 surnut. Juhul, kui laibamatuste ilmumine dateerida umbkaudu aastasse 1250, tuleks aastas keskmiselt 1,6–1,7 matmist. Tegelikkuses, arvestades rahvaarvu kasvu alates 14. sajandist, on see arv 13. sajandil olnud väiksem, 14.–15. sajandil aga suurem. Kui jagada 24 13. sajandi matust (arv on saadud matuste ümberarvestamisel kitsamatesse perioodidesse; tabel 2) 75 aastaga (1225–1300), on 13. sajandi vältel kalmele maetud keskeltläbi üks surnu iga kolme aasta kohta.

Tuginedes matuste dateeringutele, võib tõdeda kalmele maetute arvu väga suurt erinevust 13. sajandi teisel poolel ja 14. sajandi algupoolel (tabelid 1 ja 2), mis viitab rahvaarvu järsule kasvule. Matuste praeguste vanusemääranguteкorral on uuritud kalmeosasse maetute arv kahe sajandi lõikes keskeltläbi tõusnud 18,6 inimeselt 84,5 inimesele. 40‰ suuruse suremuskoefitsiendi korral tähendaks see kogukonna suuruse kasvu 9,3 inimeselt 42,3 inimesele. Samas on keskmine rahvaarv praeguste dateeringute korral 14. sajandi II poolel taas langenud 33 inimesele.

Erinevus 13. sajandi teise poolde ja 14. sajandisse dateeritud matuste arvus on sedavõrd suur, et paneb tõsiselt kahtlema matuste praeguste dateeringute, sisuliselt aga nende lähtekohaks olnud esemedateeringute õigsuses. Inimeste arvu niisugune hüppeline kasv ei tundu ulatusliku sisserändeta juba puhtdemograafiliselt võimalik. Teisalt seab rahvaarvu kasvule, sealhulgas ka sisserändele piirangud põllu-, karja- ja heinamaade hulk. Sedavõrd rohkete uute kultuurmaade juurdehõlvamine mõne põlvkonna vältel tundub nii väikese kogukonna jõududega ebatõenäoline. Niisiis tuleb arvestada, et ka matuste ja esemeleidude praegustel dateeringutel rajanevad sisulised järeldused vajavad korrigeerimist, s.t 13. sajandi teise poole näitajaid tuleb 14. sajandi algupoole omade arvelt suurendada.

Sisuliselt tähendab demograafiliste näitajate analüüs seda, et nähtavasti tuleb täpsustused sisse viia Liivimaa keskaegsete relvaleidude uude kronoloogiasse: mitmed esemetüübid, mille ilmumine on seniste suletud komplekside põhjal paigutatud 14. sajandi algusesse või 13.–14. sajandi vahetusse (Brūzis 2008; 2010a; 2010b), peavad tegelikult olema kasutusele tulnud juba varem – 13. sajandi lõpuveerandil. Kuigi Läti leiumaterjali senised suletud kompleksid ei paku niisuguseks ümberdateerimiseks kindlaid pidepunkte, annab selleks põhjust Siksälä kalme matuste paleodemograafiline analüüs. Samas pole teada, kas seniarvatust varasemaks tuleb pidada kõigi matuste dateerimisel aluseks olnud relvaleidude – tahulise putkega odaotste, A-tüüpi kirveste ja laia lehega viskeodade – ilmumisaega või vajab ümberdateerimist vaid mõni kindel arvukas leiurühm.

Tervikuna on rahvaarvu oluline kasv üleminekul muinasajast keskaega siiski vaieldamatu tõsiasi, mis sobib hästi ka laiematesse üldistesse raamidesse. Eesti rahvaarvu märgatavale kasvule keskajal viitavad ühest küljest üldised paleodemograafilised andmed, mille kohaselt see tõusis 13. sajandi alguse 150–180 000 inimeselt 250–300 000 inimesele 1550. aasta paiku (Palli 1996, 23, 31). Teisalt ilmneb rahvaarvu kasv alates 13. sajandi keskpaigast ka konkreetsemalt Võrumaad puudutavates andmetes. Sellele viitavad kaudselt näiteks Lasva, Plaani ja Verijärve setetest (Niinemets 2008) ning samuti Rõuge Tõugjärvest (Veski jt 2005, jn 9; Poska jt 2008, 538–539, jn 3, 4) võetud õietolmuproovid, mis näitavad inimmõju olulist kasvu loodusele 13. sajandi keskpaigast alates (vt EA 2, 2012, jn 45, 46).

Rahvastiku vanuselise koosseisu osas on Siksälä andmed ootuspärased, kuigi keskaegsete lapsematuste osakaal Siksälä Kalmetemäel (38%; tabel 6) on teoreetiliselt eeldatust mõnevõrra väiksem. Keskaegset tegelikku väikelaste suremust võiks kajastada Tartu Jaani kiriku kalmistu, kus 13. sajandil – 14. sajandi algusveerandil matuste luud olid tänu märjale pinnasele väga hästi säilinud. Seal moodustasid enne 10 aasta vanuseks saanult surnud lapsed 52% vaadeldaval ajal maetute koguarvust (Kalling 1997, 62). Augustinišķi ja Slutišķi kalmetes Läti kagunurgas on lapsematuste osakaal 14.–16. sajandi haudades 42–45% (Zariņa 2001, 6–7). Lõuna-Eesti 13.–17. sajandi külakalmistutes on lapsematuseid keskmiselt 28,5%, kuid arvestades varasemat kaevamis- ja dokumenteerimismetoodikat on osa väikelaste luid kindlasti jäänud välitöödel märkamata ja arvesse võtmata. Tervikuna võib olukorda, kus lapsematused moodustavad ligi poole maetute koguarvust, pidada igati tõepäraseks. Lapseluustike oodatust veidi väiksem arv võib vähemasti osaliselt tuleneda asjaolust, et vähem kui poole aasta vanuste laste luid pole kalmes üldse (lisa V). Võimalik, et päris väikesi lapsi pole kalmesse maetudki. Kuna laste luud olid üldiselt väga halvasti säilinud ja mitmel juhul oli hauas vaid mõni luukilluke, võis Siksälä kalmel mõni lapsehaud märkamata jääda. Ka alla aasta vanuselt surnud lapsi on Kalmetemäele maetud vähe. Varasemad Leiu Heaposti eamäärangud – uurija on laste vanuse määramisel lähtunud teistsugustest kriteeriumitest kui Martin Malve –, on võimaldanud arvata sellesse vanuserühma 23 luustikku, s.t 8,6% maetute koguarvust (Heapost 2007,[3] tabel 2). Tartu Jaani kiriku kalmistu 13. sajandi – 14. sajandi alguse matuste seas oli alla-aastaste laste luustikke märksa rohkem, 29% (Kalling 1997, 62). Kuigi linnades oli laste suremus tõenäoliselt suurem kui maal, pidanuks alla aasta vanuste laste suremuse protsent Siksäläs olema ikkagi tunduvalt suurem. Võimalik, et väikelaste luustikud pole säilinud, kuid välistada ei saa sedagi, et lapsi on kalmistule hakatud matma enamasti alles alates teatud vanusest või sümboolsest vastuvõtmisest ühiskonda, näiteks alates nimepanekust, mis muinasajal ja keskajal võis toimuda veidi vanemas eas kui praegu – esmalt pidi vastsündinu tõestama oma elujõulisust. Tundub, et lapsematuste „puudujääk" on suures osas tekkinud eeskätt alla-aastaste rühma alaesindatuse arvel.

Varasemas ülevaates Siksälä kalmest on, lähtudes eeldusest, et ühe pere surnud maeti lähestikku, püütud eristada samaaegselt kasutusel olnud matuserühmade põhjal eri talude matmisalasid ja nende osas aja jooksul toimunud muutusi (Laul, Valk 2007, jn 93–95). Kui suur osa varem 13. sajandisse dateeritud matuseid ümber paigutada 14. sajandisse, lakkab tekkinud pilt olemast ning samaaegsed erinevad matmispiirkonnad, mida võiks seostada taludega, enam nii selgelt välja ei joonistu. Pigem jääb mulje, et matmisala on kalmesüdamikust järk-järgult eri suundades ja üsna ühtlaselt kaugemale kandunud. Ilmselt on talude matmisalad siiski olemas, kuid nad pole nähtavad. Ainsana hakkab omaette selgepiirilisema rühmana silma 15. sajandi matmispiirkond uurimisala loodeosas. Vaatamata sellele, et elati eri taludes, oli enamik kogukonna liikmeid – kui ei olnud tegemist just võõrsilt saabunud sisserändajatega – omavahel eeldatavasti sugulased või hõimlased. Ka võõrsilt saabunud abiellumisealiste puhul oli kohalikega hõimlaseks saamine üksnes aja küsimus.

Kuigi 14. sajandi algupoole matuste arv on esemeleidude dateeringutes esinevate küsitavuste tõttu ilmselt üle hinnatud, ei saa sedavõrd suur erinevus võrreldes 13. sajandi teise poolega tuleneda ainuüksi dateerimisveast. Kindlasti on inimeste hulk 14. sajandi algupoolel varasemaga võrreldes märgatavalt suurenenud. Kuna rahvaarvu sedavõrd suur kasv ei saa olla toimunud üksnes loomuliku iibe tulemusena, on muutuse põhjuseks ilmselt olnud sisseränne. Viimase kasuks räägib ka asjaolu, et Siksälä kalme 14.–15. sajandi koljud on varasematest oluliselt erinevate morfoloogiliste tunnustega: kui vanimad laibamatused on pikapealised, üsna kõrge koljuga, siis hilisematele matustele on iseloomulik ümaram ja laiem nägu (Heapost 2007, 227). Võimalik, et sisseränne juba asustatud piirkonda ei olnud spontaanne, vaid rajanes varasematel kontaktidel ja ehk ka sugulussidemetel.

Ülevaate kogukonna demograafilistest näitajatest aastate 1225–1475 kohta on esitanud Leiu Heapost (2007, 217–222) ning neid andmeid kajastavad demograafilised tabelid nii terve kogukonna, meeste kui ka naiste kohta on siingi ära toodud (tabelid 8, 9 ja 10). Kõnesolevate andmete puhul peab arvestama, et matuste vanuse määramisel on kasutatud teistsugust metoodikat ja mõneti lünklikumat allikmaterjali kui käesoleva raamatu lisa V koostamisel. Luude vanuse määramisel kasutatud erinevad meetodid annavadki erinevaid tulemusi, mis omakorda kajastuvad paleodemograafilistes näitajates. Leiu Heaposti arvutustes on matused demograafiliste protsesside jälgimiseks ümber arvestatud viit eluaastat hõlmavatesse vanuserühmadesse.

Demograafilistest tabelitest nähtub, et Siksälä kogukonda sündinud inimese oodatav keskmine eluiga sünnihetkel oli 24 aastat (20-aastaseks saanud meestel 22,8 aastat ja naistel 19,2 aastat) ja keskmine suremus 41,7‰. Sellised näitajad on keskaja kohta võrdlemisi tavalised. Näiteks olid Tartu Jaani kiriku kalmistu 13. sajandi ja 14. sajandi alguse matuste puhul vastavad näitajad 22,6 aastat ja 44,25‰ (Kalling 1997), Tääksi 13.–18. sajandi külakalmistu puhul aga 20,38 aastat ja 49,9% (Allmäe 1998, 12).

Siksälä kalmel moodustasid alla 20-aastasena surnud 50,2%, maetute koguarvust.[4] Leiu Heaposti vanusemääranguteкohaselt olid kalmele maetud lastest ja noorukitest 73,4% surnud enne kümneaastaseks saamist ja alla 15-aastasena maetud lastest 51,8% enne viieaastaseks saamist (Heapost 2007, tabel 3). Suremus oli kõrge ka 5–9-aastaste seas, kuid hakkas pärast kümneaastaseks saamist vähenema ja oli noorukieas madalaim. Keskajal oligi laste suremus kõrge. Kui kuni nelja-aastaste laste osakaal on lapsematuste seas alla 45%, loetakse see näitaja moonutatuks ning kompenseeritakse eeldatava keskmise eluea arvutamisel „puudujäägi" katmiseks paleodemograafilistes arvutustes täiendavate matuste lisamisega (Heapost 2007, 218, viide 1). Lähedased on laste suremuse näitajad ka teistel keskaegsetel külakalmistutel. Tääksis oli 13.–18. sajandil laste ja noorukite suremus 57,6% (Allmäe 1998), Lätis Augustinišķi 14.–16. sajandi kalmel 49,1% ja Slutišķi 15.–17. sajandi kalmel 50,2% („puuduvate" laste lisamisel 59%) (Zariņa, G. 2007, 200). Vähem kui 15 aasta vanuselt suri 46,4% rahvastikust, 20-aastaseks elas 49,8%.

Suremus kasvas märgatavalt 24. ja 35. eluaasta vahel. Selles vanuserühmas suri 33,1% naistest, kusjuures naiste

3 Leiu Heaposti paleodemograafilises käsitluses (Heapost 2007) on tühjad väikesed hauad arvatud lapsematusteks.

4 Martin Malve määrangutel rajanevate andmete põhjal 45,1%. Samas tuleb arvestada, et luude määramisel on kasutatud erinevaid metoodikaid ja et Leiu Heaposti andmetes on laste arvu puudujäävate imikumatuste kompenseerimiseks tühjade haualaikude arvel 6 võrra kunstlikult suurendatud (Martin Malve andmed on selle paranduskoefitisendita). Kõik alljärgnevas lõigus esitatud paleodemograafilised andmed kajastavad Leiu Heaposti publitseeritud andmeid ja tuginevad tema metoodikale.

Tabel 8. *Siksälä kalme elutabel: koondpilt. x – vanuserühmad, Dx – indiviidide arv vastavas vanuserühmas; dx – vastavas vanuses surnute % maetute üldarvust; lx – vastava vanuseni elav osa (%) elanikkonnast; qx – tõenäosus surra vastavasse vanuserühma kuuludes; Lx – vastavasse vanuserühma kuuluvate indiviidide (kogu populatsiooni) elatud aastate summaarne koguarv; Tx – vastavasse vanuserühma kuuluvate indiviidide eeldatav elada jäänud aastate koguarv; e^0x – vastavasse vanuserühma kuuluvate indiviidide keskmine oodatav elada jäänud aastate arv (Heapost 2007, tabel 5).*

Table 8. *Life table of Siksälä cemetery. x – age groups; Dx – number of individuals in an age group; dx – % of individuals dying in an age group; lx – % of individuals (form the whole population) who survive until the age group; qx – probability of dying while in an age group; Lx – total number of years lived by individuals in an age group; Tx – total number of years to be lived by individuals after an age group; e^0x – life expectancy of individuals in an age group.*

x	Dx	dx	lx	qx	Lx	Tx	e^0x
0	22,33	8,90	100	0,0890	95,55	2397,64	23,98
1–4	34,67	13,81	91,10	0,1516	336,78	2302,09	25,27
5–9	35,50	14,14	77,29	0,1829	351,10	1965,31	25,43
10–14	17,50	6,97	63,15	0,1104	298,33	1614,21	25,56
15–19	16,00	6,38	56,18	0,1136	264,95	1315,88	23,42
20–24	16,09	6,41	49,80	0,1287	232,98	1050,93	21,10
25–29	18,17	7,24	43,39	0,1669	198,85	817,95	18,85
30–34	17,50	6,97	36,15	0,1928	163,33	619,10	17,13
35–39	15,09	6,01	29,18	0,2060	130,88	455,77	15,62
40–44	12,44	4,96	23,17	0,2141	103,45	324,89	14,02
45–49	10,84	4,32	18,21	0,2372	80,25	221,44	12,16
50–54	9,58	3,82	13,89	0,2750	59,90	141,19	10,16
55–59	8,92	3,55	10,07	0,3525	41,48	81,29	8,07
60–64	7,76	3,09	6,52	0,4739	24,88	39,81	6,11
65–69	5,43	2,16	3,43	0,6297	11,75	14,93	4,35
70–74	3,18	1,27	1,27	1,0000	3,18	3,18	2,5
kokku	251	100%					

Tabel 9. *Siksälä kalme elutabel. Mehed. (Heapost 2007, tabel 6).*
Table 9. *Life table of Siksälä cemetery. Males.*

X	Dx	dx	lx	qx	Lx	Tx	e0x
20–24	8,0	12,12	100	0,1212	469,70	2284,23	22,84
25–29	8,08	12,24	87,88	0,1393	408,80	1814,53	20,65
30–34	8,08	12,24	75,64	0,1618	347,60	1405,73	18,58
35–39	7,42	11,24	63,40	0,1773	288,90	1058,13	16,69
40–44	6,43	9,74	52,16	0,1867	236,45	769,23	14,75
45–49	6,16	9,34	42,42	0,2202	188,75	532,78	12,56
50–54	5,83	8,84	33,08	0,2672	143,30	344,03	10,40
55–59	5,50	8,33	24,24	0,3437	100,38	200,73	8,28
60–64	4,83	7,32	15,91	0,4601	61,25	100,35	6,31
65–69	5,43	2,16	3,43	0,5891	30,30	39,10	4,55
70–74	2,33	3,53	3,53	1,0000	8,8	8,8	2,50
kokku	66	100%					

Tabel 10. *Siksälä kalme elutabel. Naised. (Heapost 2007, tabel 7).*
Table 10. *Life table of Siksälä cemetery. Females.*

X	Dx	dx	lx	qx	Lx	Tx	e0x
20–24	8,09	13,71	100	0,1371	465,73	1915,88	19,16
25–29	10,09	17,10	86,29	0,1982	388,70	1450,15	16,81
30–34	9,42	15,97	69,19	0,2308	306,03	1061,45	15,34
35–39	7,67	13,00	53,22	0,2443	233,600	755,42	14,19
40–44	6,01	10,19	40,22	0,2534	175,63	521,82	12,97
45–49	4,68	7,93	30,03	0,2641	130,33	346,19	11,53
50–54	3,75	6,35	22,10	0,2873	94,63	215,86	9,77
55–59	3,42	5,80	15,75	0,3683	64,25	121,23	7,70
60–64	2,93	4,97	9,95	0,4995	37,33	56,98	5,73
65–69	2,09	3,54	4,98	0,7108	16,05	19,65	3,95
70–74	0,85	1,44	1,44	1,0000	3,60	3,60	2,50
kokku	59	100%					

suremus oli kõige kõrgem 25. ja 29. eluaasta vahel. Siis on surnud 17,1% naistest, ilmselt sünnitusega kaasnenud komplikatsioonide tõttu. Märkimisväärselt suur on meeste suremus 14.–15. sajandil 20–39-aastaste vanuserühmas, mis ületab isegi samasse vanuserühma kuuluvate naiste suremuse. Kuna sünnitusealiste naiste suremus on tavaliselt suurem kui meestel, on see erinevus silmatorkav. Enne 45-aastaseks saamist on surnud 70% naisi ja 58% mehi.

Selle kohta, millised võisid olla demograafilised näitajad elavate kogukonnas, pakuvad pidepunkte 17. sajandi kirikuraamatud. Nende põhjal on Eesti eri kihelkondades laste osakaalu rahvaarvust hinnatud 32–40% vahemikku (Palli 1996, 58) ja nii võis see olla ka Hino järve ümbruses. Rõuge kihelkonnas hakati 17. sajandil abielluma 20–21-aastaselt, naiste keskmine abielus elamise aeg oli 23–24 aastat ning naised olid kõige viljakamad enne 35. eluaastat. Rõuge kihelkonnas oli ajavahemikus 1661–1695, nii nagu 17. sajandi ja 18. sajandi alguse Eestis laiemaltki, ühes peres keskmiselt 4,2 last (Palli 1973, 71, 113). Umbes samasugune võis demograafiline pilt olla ka Hino järve ümbruses elanud kogukonna seas.

Väärib märkimist, et 14. sajandi algupoolel on maetute keskmine aastane hulk võrreldes järgnenud poolsajandiga mõnevõrra suurem (tabel 2). Lisaks sisserändest tulenevale rahvaarvu kasvule võis surnute hulka suurendada Liivimaa 1315. aasta suur näljahäda (LNR 1960, 57–59), mille tagajärjel arvatakse olevat elanikkond vähenenud kümnendiku võrra (Palli 1996, 29). Oma osa võis olla ka ebastabiilsel poliitilisel olukorral ning Liivimaa ja Pihkva sõjal 1340. aastate algul. Kuna 14. sajandi teisel poolel maetute aastane keskmine arv ei kasva, võib järeldada, et ei Must Surm, mis jõudis nii Lätisse kui ka Pihkvasse 1351. aastal (Benedictow 2004, 212–213), ega ka 1378. aasta katk, mille elas üle vaid kuuendik Tartu piiskopkonna elanikest (Raudkivi 2010, 18–20), Hino järve ümbrust ei puudutanud. Liivimaa idapiiril oli tollal tegemist suhteliselt vähetähtsate piirikonfliktidega (Selart 1998, 21–32; 2004, 22). Nn Kalasõda Pihkvaga (1361–1371) ning Liivi ordu ja Tartu piiskopkonna vaheline kodusõda (1379–1400), mille käigus orduväed 1396. aastal terve piiskopkonna laastasid, tõenäoliselt ei riivanud kõrvalist piiriäärset ala.

Küsimusele, kus paiknesid Siksälä kalme tagamaaks olevad talud, on raske vastata, sest 13.–15. sajandi asustusmustri kohta on andmeid vähe ja vanim kaardimaterjal on alles 1680. aastatest (jn 2, 3). Kultuurkihiga ala väike ulatus lubab arvata, et praeguse Hino küla südamiku kohal oli 13.–15. sajandil mitte rohkem kui üks või kaks talu (1680. aastatel, nii nagu praegugi, oli seal talusid kaks). Talusid võis ehk asuda praeguse Kimalase küla kohal (jn 1; 3): see asustusüksus, kus Rootsi aja lõpul oli majapidamisi rohkem kui Hino külasüdames, võiks aiamaadelt leitud savinõukildude põhjal olla alguse saanud millalgi keskaja lõpupoolel. Teised keskaegsed taluasemed on tõenäoliselt leidmata. Kuna Rammuka ja ehk ka Lemmatsi külas olid oma kalmistud – kauguse põhjal otsustades seostub viimati nimetatud asustusüksus pigem külakalmistuga Pulli järve idakaldal –, pole sealt arvatavasti Siksälä Kalmetemäele maetud.

Keskaegses Lõuna-Eestis oli tavaline, et lisaks kalme vahetus läheduses olevale asustusüksustele oli rohkelt selliseid külasid, millel oma matusepaika ei olnud (Valk 2001a,

29–31). Tihti oli 17. sajandi lõpukümnenditel ühe külakalmistu tagamaaks 2–4 küla. Ilmselt matsid külakalmistule peale selle juures oleva asula elanike veel kalme rajamise aegsest emakülast välja kasvanud uued tütarkülad ja -talud. Niisiis ühendas kalme kasutajaskonda ühine eneseteadvus, mis rajanes sugulussidemetel ja teadmisel samast päritolust. Seda võib oletada ka Siksälä kalme puhul.

3.1.2. Sotsiaalne staatus

Arheoloogilises materjalis võib maetute sotsiaalne staatus kajastuda mitmeti. Esiteks võib seda väljendada surnule kaasa pandud esemete, samuti eriliigiliste esemete hulk. On tõenäoline, et rikkamatele ja kõrgema positsiooniga lahkunutele pandi kaasa rohkem ja erisuguseid esemeid kui vaesematele. Seega võiksid arvukad leiud näidata, et nii surnu kui ka tema omaksed oli kogukonnas keskmisest enam tunnustatud ja lugupeetud. Staatust võidi väljendada aga ka mingi kindla panuseliigiga: teatud esemeid võidi kaasa panna vaid positsioonikamatele surnutele või nende pereliikmetele. Seega võib niisuguseid leide, mida tuleb ette vaid panuserohkemates või rohkem eri esemetüüpe sisaldavates haudades, juba iseenesest pidada märgiks maetu kõrgemast ühiskondlikust positsioonist.

Inimese sotsiaalne positsioon kehtib kindlas kontekstis ja suhtlusruumis. Siksälä kalme puhul tuleb arvestada, et esmaseks taustsüsteemiks, milles mõõta „rikkamaid" ja „vaesemaid", liidreid ja marginaale, on vaid väike, viie kuni üheksa talu suurune hajaküla kõrvalisel ääremaal. Samas on vägagi tõenäoline, et kui keegi suri, tulid teda ära saatma kõik kogukonna liikmed, samuti lähikonnas elavad või kaugemaltki kutsutud sugulased. Siiski näib, et vähemalt laibamatuste esimesel sajandil võis maetute seas olla neidki, kes olid laiemalt tuntud. Selline ühiskondlik positsioon võis olla lahkunutel, kes olid maetud kalme kahe suurima kääpa alla: mõõgamehel ja tema naisel (matused 248 ja 249) ning varaseimasse paarishauda 247 maetud surnutel. Arvestades kääbaste paiknemist vahetult üksteise kõrval, võiks mõlemal juhul olla tegemist sama, jõuka ja tunnustatud sugulõsa liikmetega.

Teoreetiliselt on küll võimalik, et hauapanuste kaudu on püütud väljendada mitte olemasolevat, vaid taotletavat sotsiaalset positsiooni, s.t rohkeid ja erilisi hauapanuseid võib käsitleda „tõusiklikkuse" märgina (nt Ligi 1995), kuid Siksälä kogukonna raames ei tundu selline tõlgendusviis olevat põhjendatud. Arvestades kogukonna väiksust, eeldatavaid sugulussidemeid ja külas toimuvat sotsiaalset kontrolli, võiksid hauapanused väljendada pigem reaalseid kui püüeldavaid ja kujutletavaid vahekordi. Sellest eeldusest on lähtutud ka kalmistu arheoloogilise ainese tõlgendamisel. Mõistagi kehtivad alljärgnevad järeldused vaid eeldusel, et leiud ja nende arvukus väljendavad maetute sotsiaalset positsiooni ja jõukusevahesid, mitte aga moest, usust või etnokultuurilisest mitmekesisusest tulenevaid matusekommete eripärasid.

3.1.2.1. Kvantitatiivanalüüs: ETA-indeks, leidude arv ning nende muutumine ajas

Siksälä kalmele maetute sotsiaalse tausta avamiseks on kasutatud kvantitatiivanalüüsi meetodit: erinevaid haudu on võrreldud hauas leiduvate erinevate esemetüüpide arvu indeksi (ETA-indeksi) alusel. Viimane näitab, mitu erinevat esemetüüpi/rühma igas konkreetses hauas leidub. Iga esemetüüp/rühm annab, olenemata leidude arvust, ETA-indeksile ühe suurusühiku (nt 2 sõrmuse, 1 noa ja 2 käevõruga haua ETA-indeks on 3). Kuna 11.–12. sajandi puistepõletusmatuste puhul võis kalmesse ja konkreetse matusena eristuva luukogumi juurde sattuda vaid juhuslik osa leide, pole ETA-indeksil põhinevad järeldused nende puhul kuigi usaldusväärsed ning alljärgnevaltki on neist hoidutud.

Allpool esitatud arvandmete tõlgendamisel tuleb silmas pidada, et matustele ETA-indeksite omistamisel on kõrvale jäetud tekstiilist ja nahast esemete katked ning nende metallkaunistused (pronksspiraalid ja -klambrid), sest rõivavajäänuste olemasolu ja arvukus ei tulene matmiskommetest, vaid materjalist ja selle säilivust mõjutanud juhuslikest asjaoludest. Ka keedesse mittekuuluvaid, teadmata kontekstiga kuljuseid pole ETA-indeksi väärtuse määramisel arvesse võetud. Mitmed eri osadest koosnevad esemed – kaelakeed ja sinna kuuluvad kuljused-ripatsid, samuti pärjad ning nende küljes olnud kuljuste ja ripatsitega pärjasabad või varrasahelikud – on loetud üheks leiuühikuks. Ka mehekuubede väiksed kuljusnööbid on nii leidude hulga kui ka ETA-indeksi arvestuses arvatud üheks komplektiks, s.t üheks ühikuks. Vööosade puhul pole pandlaid ja vöörõngaid loetud eraldi leidudeks, vaid arvestatud on vöökomplekte (nt pandla ja kolme vöörõngaga vöö või rihma jäänused on loetud üheks vööks). Ühtlasi on vööde puhul eristatud metallnaastudega kaunistatud vöösid kui võimalikke staatusemärke ning metallmanusteta, nahast tehtud või kootud ning enamasti vaid pannalde või vöörõngastena jälgitavaid tavalisi vöösid. Väheseid metallmanusteta tekstiilvööde jäänuseid pole ETA-indeksi väärtuse arvestamisel arvesse võetud, sest katkete olemasolu ei tulene matusekommetest, vaid leiu säilivust mõjutanud asjaoludest ning ühe esemerühma osaline kaasamine annaks tulemuseks moonutatud üldpildi. Kahtlemata on tavaliste seotavate vööde arv tegelikult olnud suurem, sest nende põhimaterjal, nahk või tekstiil, on enamasti jäägitult hävinud.

Siksälä Kalmetemäe matuste ETA-indeksi keskmine väärtus (tabel 11) on 3,42, keskaja haudade osas 3,57. Indeksi väärtus on (pärast liitdateeringuga matuste andmete ümberarvestamist mittekattuvatesse perioodidesse) suurim vanimates, tinglikult 13. sajandi algupoole laibamatustes (5,16), mille leidude üldilme on muinasaegne. 13. sajandi II poolde dateeritud matustes on indeksi väärtus märgatavalt väiksem (3,88), kuid tõuseb taas 14. sajandi algupoolel (4,41). Siit edasi hakkab ETA-indeksi keskmine väärtus aja jooksul vähenema, kusjuures 15. sajandil on langus järsk. Tuleb rõhutada, et tabelis kajastatud 15. sajandi indeksiväärtus 2,61 on arvatavasti tegelikust suurem ning tuleneb asjaolust, et 15. sajandit hõlmava liitdateeringuga matuste näitajad, mis on kõrgemad kui üheselt 15. sajandisse dateeritud matustel (2,28), on jaotatud eri perioodide vahel ja tõstnud ka 15. sajandi matuste näitajat. Ei saa välistada sedagi, et üheselt 15. sajandi dateeringuga ja väikese ETA-indeksi väärtusega matused ei jaotu sajandi peale ühtlaselt, vaid pärinevad selle teisest ja kolmandast veerandist – ajast, mil matmiskombestik oli juba tugevamini muutunud ja surnutele pandi kaasa vähem asju kui varem. Sõltumata murranguaja paiknemisest on trend ETA-indeksi väärtuse vähenemisele alates 14. sajandi keskpaigast ja murrangu raskuspunkti langemine 15. sajandisse ilmne. Matmiskommete ja surirõivastuse lihtsustumisel võib olla mitu põhjust: nii matmiskommete „kristlikumaks" muutumine, kogukonna vaesumine kui ka moe ja ehtimistavade teisenemine.

Samas muutub ajas ka ETA-indeksi varieeruvus (tabel 12). Kui 14. sajandi algupoolel ulatus indeksi väärtus kuni 13-ni ning üheselt ainult sellesse perioodi dateeritavate matuste seas oli see näitaja tervelt 19 matuse puhul vähemalt seitse, siis sama sajandil teisel poolel oli vastavaid juhtumeid vaid

Tabel 11. *ETA-indeksi keskmise väärtuse muutumine ajas Kalmetemäel (ümberarvutatud andmed).*
Table 11. *Changes in the value of average NAT-index over time at Siksälä Kalmetemägi (re-calculated data).*

Periood	Matuste keskmine arv	ETA indeksi keskmine väärtus
1000-1225	17	vähemalt 3,06
1225-1250	5,48	5,16
1250-1300	17,78	3,88
1300-1350	84,97	4,41
1350-1400	66,67	3,81
1400-1475	99,1	2,61
1600-1800	6	1
Kokku	297	

Tabel 12. *Erineva ETA-indeksi väärtusega matuste arv ja rühmad 1225–1475 (laibahauad ja kirstudes põletusmatused, ümberarvutatud andmed).*
Table 12. *Number and groups of graves with different NAT-index values in 1225–1475 (re-calculated data).*

Rühm	ETA indeks	Matuste arv										Kokku
		1225-1250		1250-1300		1300-1350		1350-1400		1400-1475		
		Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%	
„Vaesed"	0	0,5	30,4	1,2	26,1	5,2	31,2	5,1	35,1	7	57,7	19
	1	0		1,67		10,6		7,6		9,13		29
	2	1,25		1,6		9,45		9,24		33,5		55,04
„Keskmised"	3	0	17,4	4	57,3	10,8	29,4	8,2	31,4	14	31,2	37
	4	1		1,33		7,62		6,81		5,2		21,96
	5	0		4,5		5,3		4,59		7,63		22,02
„Rikkad"	6	0	52,2	0,5	10,7	7	27,6	8,9	29,5	5,6	11,6	22
	7	3		1		10,15		5,94		2,91		23
	8	0		0,33		5,13		3,52		1		9,98
„Üli-rikkad"	9	0	0	0	5,8	3,5	11,8	1,5	4	0	0	5
	10	0		0,5		3,5		0		0		4
	11	0		0,5		1,5		1		0		3
	13	0		0		1		0		0		1
	Kokku	5,75	100	17,13	100	80,75	100	62,4	100	85,97	100	252

kuus. 15. sajandil on üldpilt läinud märksa tagasihoidlikumaks ja ühtlasemaks. Kõige sagedamini on ETA-indeksi väärtus nüüd 2–3; kuuekümne G-dateeringuga (1400–1475) matuse puhul on ETA-indeksi keskmine väärtus 2,28. Siiski oli veel nüüdki kaheksa matuse juures viis või kuus eriliigilist eset. Kui jaotada matused vastavalt ETA-indeksi väärtusele tinglikult „ülirikasteks" (indeksi väärtus 9–13), „rikasteks" (6–8), „keskmisteks" (3–5) ja „vaesteks" (0–2), võib 15. sajandil tõdeda „rikaste" rühma olulist kahanemist. „Rikkad" koos „ülirikastega" moodustavad aastatel 1250–1300 maetutest 16,5%. Aastatel 1300–1350 oli nende osakaal 39,4%, aastatel 1350–1400 aga 33,5% ja aastatel 1400–1475 kõigest 11,6%. „Vaeseid", keda varem oli üsna ühtlaselt kolmandiku või neljandiku piires – kõige vähem 14. sajandi algupoolel (26,1%) –, on 15. sajandil maetutes seas juba enamik (57,7%) (tabel 12).

Keskaegseid leidudeta või vaid ühe esemeleiuga täiskasvanute haudu (põletamata või maetud pakk-kirstus) on kalmelt teada kokku kaksteist: viis naist ja seitse meest.[5] Sellised matused jaotuvad ajas ühtlaselt kogu kalme kasutusaja peale ning ruumis kogu kalmealale. Kui võtta arvesse ka kahe leiuga matused, tõuseb „vaeste" täiskasvanute hulk kahekümnele, kusjuures üksteist neist pärineb kindlasti 15. sajandist. Kuigi ka surnutele, kellest on säilinud leidudeta luustikud, võis tegelikkuses olla mõni maa sees kõdunev asi kaasa pandud, on erinevus leiurohkete matustega võrreldes silmatorkav. Tõenäoliselt väljendab niisugune erinevus maetute erinevat positsiooni ühiskonnas. Kuna „vaesed" jaotuvad kalme eri piirkondade, s.t nähtavasti ka eri talude vahel ühtlaselt, võiks ehk tegemist olla mitte päris „täisväärliste" kogukonnaliikmetega, vaid teenijate, sulaste või popsidega. „Vaeste" matuste vähesus näitab samas, et sellise abitööjõu pidamine taludes oli pigem erand kui reegel.

Asjaolu, et teistest silmapaistvalt suurema keskmise ETA-indeksi väärtusega maetute hulk ajas väheneb, viitab sotsiaalse diferentseerumise vähenemisele kogukonnas 15. sajandil (või ka sellele, et lahkunu staatuse väljendamisest matusekommetes ei ole enam vajalikuks peetud). Kuna staatusindikaatorid jaotuvad kalmeruumis ühtlaselt ning kalmes ei eristu samaaegseid „rikkamate" ja „vaesemate" matustega piirkondi, s.t talude jõukuses erinevusi ei ilmne (jn 114), tähendab ETA-indeksi väärtuse varieeruvuse vähenemine diferentseerumise vähenemist taludesiseselt. Tinglikult võiks see tähendada, et peremehe-perenaise ja ülejäänud majakondsete, esiklapse ja teiste laste ning pere- ja teenijarahva matmisel pole 15. sajandil staatusevahedele pööratud enam nii palju tähelepanu kui varem. Sellelgi nähtusel võib olla mitu põhjust, kusjuures kõne alla tulevad nii vaesumine kui ka kristliku mõtteviisi süvenemine kogukonnas: inimesed on surma ees ühtviisi võrdsed.

Leidude arvukuse ja ETA-indeksi keskmise väärtuse poolest hakkab Siksälä kalme 15. sajandil lähenema tavalistele Lõuna-Eesti 13.–17/18. sajandi keskaegsetele külakalmistutele, kus ligi 90% juhtudest ETA-indeksi väärtus jääb nulli ja kahe vahemikku (Valk 2001a, jn 65). Kui vaadata 15. sajandi matuseid tervikuna, siis lähenemisprotsess pole veel lõppenud (matuseid, mille ETA-indeksi väärtus on 0–2, on 57%), kuid ei saa välistada, et „rikkamad" matused pärinevad 15. sajandi algusest ja et kalme kasutusaja lõpuks sajandi keskpaiku või kolmandal veerandil on leidude arvukus langenud juba Lõuna-Eesti keskmisele tasemele.

17.–18. sajandil on Kirikumäel tegemist silmapaistvalt leiuvaeste matustega: kolm metalleset oli kaasa pandud vaid ühele surnule. ETA-indeksi väärtuse jälgimist raskendab siin mitu asjaolu. Esiteks oli osa matuseid pealematmisega lõhutud või jäi osaliselt tranšeest välja. Teiseks oli haudu kaevatud läbi rohkete ohvrirahadega maapinna, mistõttu mitmel juhul jäi ebaselgeks, kas mündid kujutavad endast hauapanuseid või on nad hauamulda sattunud juhuslikult. Viieteistkümnes tervemini säilinud või suuremas ulatuses uuritud matuses[6] oli keskmine ETA-indeksi väärtus vaid 0,8.

3.1.2.2. Esemed kui staatusindikaatorid

Eristamaks leide, millel võiks olla maetu sotsiaalset staatust väljendav tähendus, s.t neid, mis esinevad eelkõige „rikastes", suure ETA-indeksi väärtusega haudades, võrreldi eeldatavaid staatusesemeid sisaldavate haudade keskmisi ETA-indeksi väärtusi. Tekkinud pingereast (tabel 13) nähtub, et ülaltoodud loetelu raames olid kõige suurema staatustähendusega esemeteks vööl kantud varrasahelikud ja õlavarte piirkonnas oleva kudruskaunistusega rõivaesemed, mida on tõlgendatud õlalinadena. Neid esemeid (ETA-indeksi väärtus vastavalt 8,2 ja 7,7) võib arvatavasti pidada emanda või taluperenaise staatust väljendavateks märkideks.

40 sõbast pärines vaid kuus sellisest hauast, mille ETA-indeks oli väiksem kui 5 (ühel juhul 2 ja viiel juhul 4). Ka 19. sajandi alguses on sõba olnud eesti rahvariietes esmajoones piduliku riietuse osa (Voolmaa 1984, 70–81). Ilmnes, et metallkaunistused suurendavad mõneti sõba väärtust staatusnäitajana: metallkaunistusteta sõbade ETA-indeksi väärtus (5,83) oli väiksem kui metalliga kaunistatud sõbadel (7,18). Pärgade staatustähendus (ETA-indeksi väärtus 6,18) on mõnevõrra väiksem kui sõbadel (keskeltläbi 6,5).

5 Matused 64, 66, 67, 92c, 96, 105, 110b,176, 191a, 204c, 209, 240.

6 Arvesse pole võetud matuseid 2, 8, 10, 13, 15 ja 18. Matuste 11 ja 16 puhul, kus jäi ebaselgeks, kas ETA-indeksi väärtus on 1 või 2, on selleks tinglikult võetud 1,5.

Tabel 13. *Staatustähendusega esemed ja nende ETA-indeksid Siksälä Kalmetemäel.*
Table 13. *Finds of status meaning and their NAT-index values at Siksälä Kalmetemägi.*

Leiuliik	Vastava panusega haudade arv	Keskmine ETA-indeks vastava leiuliigiga haudades
Varrasahelikud	15	8,2
Kaks sõlge	13	8,15
„Õlalinad"	13	7,7
Kannused	17	7,52
Metallkaunistustega sõbad	22	7,18
Naastuvööd	27	7,14
Kilpkäevõrud	19	7
Sõbad kokku	40	6,5
Pärjad	51	6,18
Kirved (sh imitatsioon)	56	5,96
Käevõrud kokku	47	5,87
Odad	43	5,88
Metallkaunistusteta sõbad	18	5,83
Sõrmused	135	5,12
Kaelakeed	91	4,76
Sõled	142	4,66
Noad	182	4,49

Sõbade ja „õlalinade" esinemine kõrge ETA-indeksiga haudades on igati ootuspärane: keerukaid käsitööoskusi nõudvate ja hoolikalt valmistatud hinnaliste esemetena olid nad kindlasti sotsiaalse staatuse sümboliks. Kootud tekstiilide väärtust võib välja lugeda ka Henriku Liivimaa kroonika teatest, mille kohaselt 1223. aastal peale Harjumaa rüüstamist andsid kolm väiksemat linnust alla ja saatsid makse ning õige palju vaipu: *mittendes eis tributa et waypas quam plures* (HLK XXVII: 6, vt ka kommentaar 20). Alamsaksa sõna *vaip*, mida Henrik kasutab, tähistas 13. sajandi alguses ilmselt sõba või mingit sellelaadset katet üldisemalt. Miks pidas aga kroonik vajalikuks muude andamite kõrval eraldi ära märkida vaipu? On tuntud tõsiasi, et germaanlastel olid vaibad kindla maksevääruse esemeiks. Sama kehtis nähtavasti slaavi keelepruugiga elanike juures, sest kuidas muidu seletada sõnade *платить* (maksma) ja *платье* (rõivas) ühist tüve. Küllap olid Eestiski sõbad mitte ainult tarbe-, vaid ka maksevääruse väärisemed. Ehetest osutusid kõrgeima staatustähendusega leidudeks õhukesed laiad kilpkäevõrud (7,0), mille staatusindeks on suurem kui käevõrudel keskmiselt (5,87).

Selgelt staatustähenduslikud on relvad ja ratsavarustus. Relvahaudade ETA-indeksi väärtus oli keskeltläbi 5,4. Sõjamehevarustuse seas ilmneb kõrgem staatustähendus eriti kannuste (7,52) ja naastuvööde (7,14) puhul. Naastuvöösid esineb haudades, mille ETA-indeks pole väiksem kui 6, samuti pole neid kaasa pandud alla 10-aastastele lastele. Kannuseid leidub haudades, milles on vähemalt nelja eri tüüpi esemeid. Kannuste erilist positsiooni väljendavale tähendusele viitab ka asjaolu, et panuste seas pole suuraudu ega päitsete osi, mida ratsavarustuse funktsionaalse tähenduse korral samuti võiks haudades leiduda. Kannuste kunagine märgitähendus elab tänini edasi keelemälus – väljendis „kannuseid teenima". Mõneti väiksema staatusväärtusega on kirved (5,96) ja odad (5,88). Ilmselt olid ka habemenoad staatusemärgiks: nende ainsad eksemplarid on haudadest 248 ja 94, mille ETA-indeksi väärtus on vastavalt 12 ja 11. Kalmistu ainsad väävlileiudki pärinevad väga rohkete leidudega mehehaudadest: mõõgamehe hauast 248 ja hauast 47, kus ETA indeks oli 10. Leiurohketest haudadest (47, 195 ja 229) pärinevad ka kaks kammileidu ja kammi luuplaadike (ETA indeks 10, 6 ja 7). Väärib rõhutamist, et meeste haudades, kus leidus nahkvöödele viitavaid pandlaid ja vöörõngaid, oli ka ETA-indeksi väärtus silmapaistvalt kõrge: vastavalt 6,83 ja 6,23. Kuna meestel leidus naastudeta vöösid peamiselt relvahaudades, on põhjust pidada kõiki nahkvöösid, ka naastudega kaunistamata eksemplare, relvakandja tunnusmärgiks. Võib arvata, et 1-aastasele lapsele (matus 186) kaasa antud mehevöö võib-olla märgiks eeldatud tulevasest sõjamehestaatusest.

Relvade puhul tuleb peale kõrge ETA-indeksi väärtuse rõhutada sedagi, et nende suur hulk viitab Siksälä keskaegse kogukonna eriasendile lõunaeesti maarahva laiemal taustal. Relvapanuste suur hulk näitab, et relvadel oli piiriäärse kogukonna argielus märksa suurem tähendus kui Lõuna-Eestis keskmiselt: ilmselt olid relvapanused märgiks sellest, et sõjamehestaatus oli Siksälä kogukonna liikmete jaoks tavaline. Relvapanuste mitte funktsionaalsest, vaid märgilisest tähendusest annab tunnistust asjaolu, et relvadega on maetud ka vanu, sõjamehe-east juba vanemaid mehi, samuti poisse ja isegi väikelapsi. Laiemas plaanis võib relvapanuseid pidada Siksälä kogukonna sotsiaalse eneseteadvuse märgiks: sõjameheks olemine vääris matusekommetes kindlat rõhutamist. Ilmselt oldi teadlikud sellest, et niisugune staatus kuulus Liivimaa põlisrahva seas vaid vähestele, sh piirialade elanikele. Samas on võimalik, et panuseid, sh relvi usuti aitavat tagada surnule soovitavat ühiskondlikku posit-

Tabel 14. *Leiurühmade esinemine madala ETA-indeksi väärtusega haudades.*
Table 14. *Finds in graves with low NAT-index value at Siksälä Kalmetemägi.*

ETA-indeksi väärtus	Vastavate leidudega haudade arv								
	Nuga	Sõlg	Kaelakee	Sõrmus	Kirves	Oda	Liimeister	Käevõru	Pärg
1	14	10	7	5	2	2	2	1	-
2	40	31	14	17	1	1	0	5	2

siooni ka teispoolsuses. Sõjameheks olemise manifesteerimine relvade abil kestis nähtavasti kuni kalme kasutusaja lõpuni. Mündileidude põhjal on üks kirvega matus (80) dateeritud 15. sajandi teise veerandisse.

Vähese staatustähendusega esemeid – neid, mida esineks ainult eeskätt madala ETA-indeksiga haudades (tabel 14) – välja selgitada ei õnnestunud: vaestes haudades tavalisi ja neile omaseid leide esines rikkamateski haudades. Tervikuna võib sõlgi, nugasid, kaelakeesid ja sõrmuseid pidada staatustähenduseta leidudeks. Samas on hauas kahe sõle esinemine selgelt staatusmärgiline: niisuguste matuste keskmine ETA-indeks oli erakordselt kõrge 8,15[7] ning leidude keskmine arv hauas 11. Kõik üheksa kahe sõlega mehematust (sh nooruk ja 8–12-aastane poiss) olid relvahauad. Lisaks oli kaks sõlge ühes rikkas naisehauas (220).

3.1.2.3. Kogukonnasisesed staatusevahed

Teatud näitaja kogukonnasisese sotsiaalse homogeensuse või diferentseerituse kohta võiks olla rikkamate ja staatustähenduslike esemetega matuste paiknemine kalmel. Eeldusel, et taludel on omad matmispiirkonnad, võiksid piirkondlikud erinevused kõrge staatustähendusega esemete levikus viidata erinevustele talude ja nende elanike ühiskondlikus positsioonis.

Nii matuste leiurohkuse kui ka ETA-indeksi väärtuste põhjal avaneb kogukonnast üsna ühtlane pilt. Mõlemate näitajate väärtus väheneb ajas ja on märksa väiksem kalmistu hilises idapoolses osas (jn 114). Sama perioodi vältel eri kalmepiirkondade vahel erinevusi aga välja ei joonistu.

Ka staatusesemetega haudade – üldjuhul sisaldavad suure ETA-indeksi väärtusega hauad ühtlasi staatusmarkereid – levik kalmes on ühtlane. Kuna relvahauad paiknevad kalmealal ühtlaselt (jn 115), näib sõdalasi olevat olnud kõigis taludes. Sama pilt püsib kalme kasutusaja lõpuni ja ilmneb selgesti veel 15. sajandilgi, mil relvadega matmine hakkas vähenema. Relvahaudades tavalisest kõrgemat positsiooni markeerivad kannused ja naastuvööd jaotuvad kalmes samuti ühtlaselt, kuid hilistes kirde- ja idapoolsetes matustes neid ei leidu.

Naisehaudade staatusindikaatorid – varrasahelikud, „õlalinad", laiad käevõrud, sõbad ja pärjad – jaotuvad kalme kesk- ja lääneosas üsna ühtlaselt (jn 116). Seevastu kalme idaosast on teada vaid üks laiade käevõrudega matus ja kolm käsivartel oleva helmekaunistusega, oletatava õlalinaga hauda. See asjaolu ei pruugi siiski olla staatustähendusega, vaid näib tulenevat pigem matuste ajalistest erinevustest. Võimalik, et laiad käevõrud ja helmekaunistused hakkasid millalgi 14. sajandi keskpaiku kasutuselt kaduma.

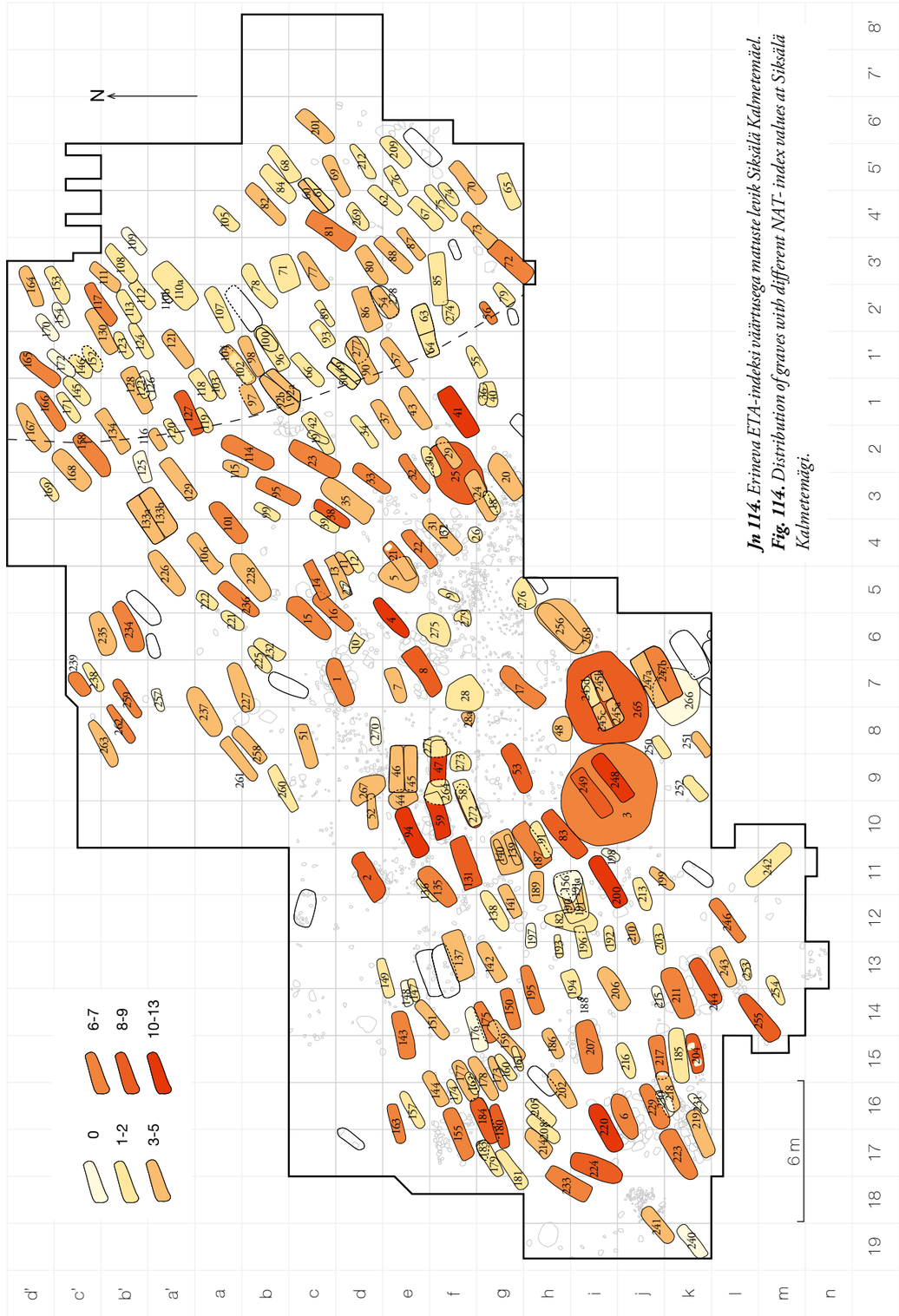
Relvahaudade ja rikaste naisematuste ruumilise jaotumuse põhjal olid keskaegne Siksälä kogukonna talud nähtavasti üsna ühtlase sotsiaalse staatuse ja majandusliku kandevõimega. 14. sajandil moodustavad nii „rikkad", „keskmised" kui ka „vaesed" igaüks ligikaudu kolmandiku maetutest. Keskeltläbi võiks kalmele matnud talusid määratleda kui „jõukat keskkihti".

15. sajandi matuste taustal hakkab silma uuritud ala kagupoolseim osa, kus hauad on mõnevõrra väikesema ETA-indeksi väärtusega. Selles piirkonnas pole ei pärja ega õhukeste laiade käevõrudega naisehaudu ning sõbasidki leidub vähe. Siit pole ka ühtegi kannuste ega naastuvööga hauda ning suhteliselt palju mehi on maetud relvadeta. Võimalik, et sellesse kalmeosasse matnud talu positsioon on olnud teistega võrreldes mõnevõrra madalam. Samas näib idasuunaliste naisematuste rohkus osundavat oletatava „marginaalse" talu kombestiku suuremale konservatiivsusele.

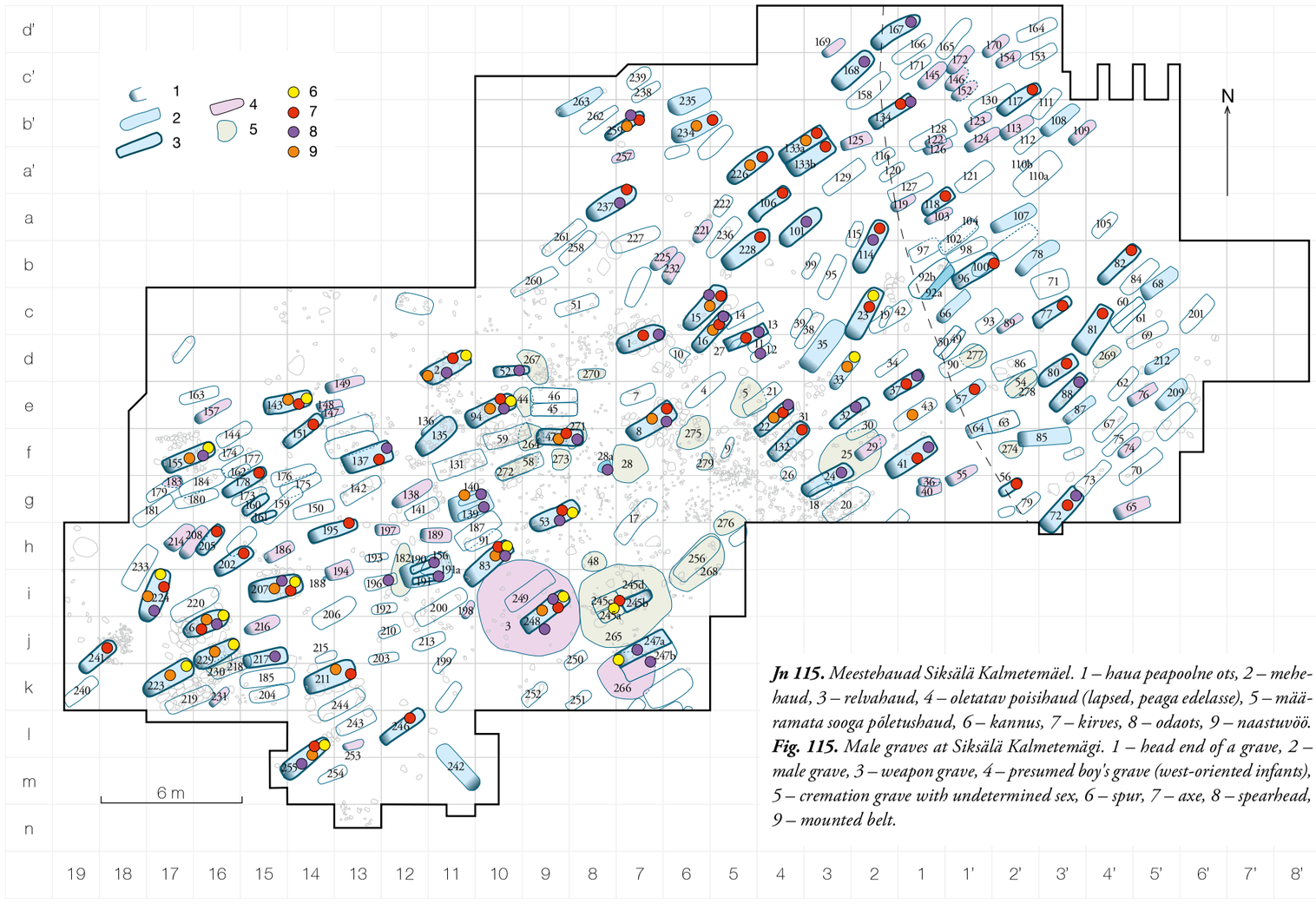
Kalme võrdlemisi ühtlasel üldtaustal tuleb esile tuua üksikuid leiurohkeid matuseid. Teiste seas kerkivad esile kaks mäelae kesksel, kõrgemal osal asunud matustepaari: esimene nähtavasti 13. sajandi teisest veerandist (või ka keskpaigast) (247a ja b), teine 14. sajandi algusest (248 ja 249). Nagu märgitud, võiks tegemist olla kogukonna liidritega – eeldatava dominantse talu, arvatavasti ka vanima, ematalu peremehe ja perenaisega. Asjaolu et nende paaride kääpad asusid vahetult üksteise kõrval – sedavõrd, et olid servast üksteisega kokku sulanud –, lubab arvata, et tegemist on sama suguvõsa liikmetega. Võimalik, et mõõgamees (matus 248) oli viikingiaegse odaga mehe (matus 247a) järeltulija.

Vanimas paarismatuses 247, kus surnud olid maetud ühte hauda (jn 110), oli mehele kaasa pandud oda, sõlg, vöö ja kannus (jn 117), naisele sõba, 3 käevõru, 2 sõrmust, pärg, kee ja tapetud kana; lisaks lebas naise kirstul viskeoda (jn 99: 4; 111; 118). Säilinud oli kuue- ja särgivarruka kau-

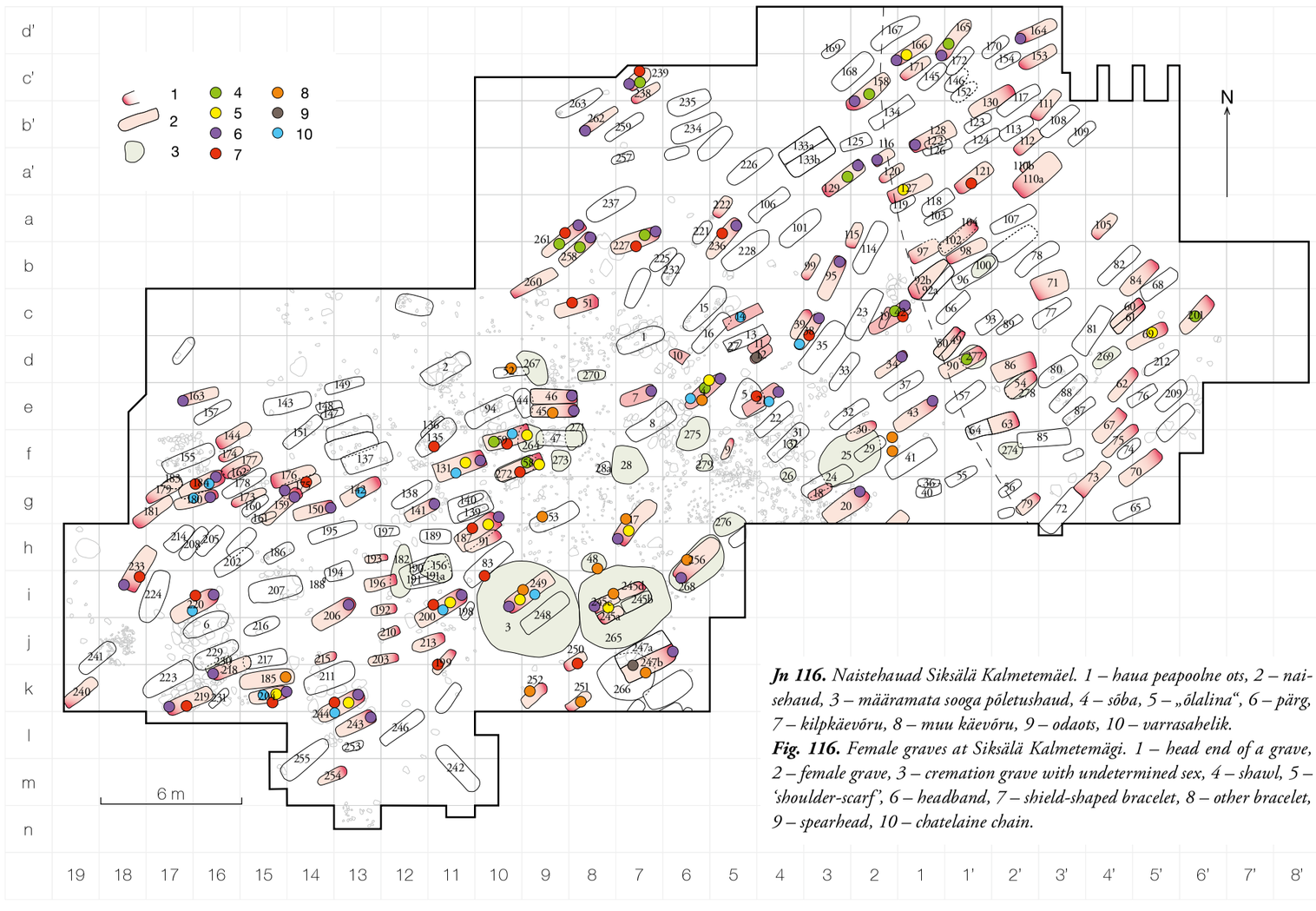
7 Arvestatud pole kahte ebakindlat juhtumit (matused 54 ja 239), samuti juhtumit, kus teine sõlg oli vööpandlaks (matus 165).

Jn 114. *Erineva ETA-indeksi väärtusega matuste levik Siksälä Kalmetemäel.*
Fig. 114. *Distribution of graves with different NAT- index values at Siksälä Kalmetemägi.*

Jn 115. *Meestehauad Siksälä Kalmetemäel. 1 – haua peapoolne ots, 2 – mehehaud, 3 – relvahaud, 4 – oletatav poisihaud (lapsed, peaga edelasse), 5 – määramata sooga põletushaud, 6 – kannus, 7 – kirves, 8 – odaots, 9 – naastuvöö.*
Fig. 115. *Male graves at Siksälä Kalmetemägi. 1 – head end of a grave, 2 – male grave, 3 – weapon grave, 4 – presumed boy's grave (west-oriented infants), 5 – cremation grave with undetermined sex, 6 – spur, 7 – axe, 8 – spearhead, 9 – mounted belt.*

Jn 116. *Naistehauad Siksälä Kalmetemäel. 1 – haua peapoolne ots, 2 – naisehaud, 3 – määramata sooga põletushaud, 4 – sõba, 5 – „õlalina", 6 – pärg, 7 – kilpkäevõru, 8 – muu käevõru, 9 – odaots, 10 – varrasahelik.*
Fig. 116. *Female graves at Siksälä Kalmetemägi. 1 – head end of a grave, 2 – female grave, 3 – cremation grave with undetermined sex, 4 – shawl, 5 – 'shoulder-scarf', 6 – headband, 7 – shield-shaped bracelet, 8 – other bracelet, 9 – spearhead, 10 – chatelaine chain.*

nistusi (jn 69; 102). Teisel juhul olid vanem mees[8] ja tema eeldatav abikaasa, maetud kõrvuti pakk-kirstudes (jn 112). Hauad olid silmapaistvalt leiurohked: ETA-indeks oli siin vastavalt 13 ja 8 ning leidude arv vastavalt 14 ja 17. Matus 248 erilist positsiooni rõhutas kalme ainus mõõgaleid (lisa II, jn 32; esikaas). Peale mõõga olid pronksist kuljusnööpidega nahkkuues maetud surnule kaasa pandud kirves, oda, kannus ja kolme pandla ning kahe vöörõngaga vöö (jn 74). Hävinud üleviskele viitavad kaks sõlge. Tarbeasjadest oli surnule kaasa antud nuga, tulekivi- ja väävlitükke ning habemenuga, sõrmes oli pakseneva esiosaga sõrmus (jn 98: 15). Luustiku jalutsis oli peata kana. Mõõgamehe kõrvale maetud naise pronksiga kaunistatud sõba (jn 67: 3) oli kinnitatud sõlega, õlgadel oli tinuliste ja kudrustega rõivaese („õlalina") ja peas pärg. Surnu vööl oli 2 varrasahelikku (jn 91: 2) ja nahktupes nuga, eheteks olid 2 õhukest laia käevõru (jn 119) ja 4 sõrmust (jn 94: 3). Hilisemal ajal enam niisuguseid juhtpaari matuseid enam kalmel välja ei joonistu. See asjaolu võib viidata talude enam-vähem võrdsele staatusele. Esile toomist väärivad veel kaks silmapaistvalt

8 Mees ja naine olid Leiu Heaposti hinnangul surres olnud vastavalt 60–65-aastane ja 50–60-aastane, Martin Malve hinnangul 40–45-aastane ja enam kui 50 aastane.

Jn 117. *Esemed varaseimast põletamata mehematusest 247a. Fotod 117, 118: Jaana Ratas.*
Fig. 117. *Finds from the earliest male inhumation (grave 247a).*

Jn 118. *Esemed varaseimast põletamata naisematusest 247b.*
Fig. 118. *Finds from the earliest female inhumation (grave 247b).*

rikast matust (41 ja 47): 17–21 aastane mees ja 14–18 aastane nooruk. Hilistest matustest tuleb esile tõsta luustikku 239, mis paiknes päris kalme põhjapoolses servas ja võiks nii asukoha kui ka keesse kuulunud ripatsite väga lohaka teostuse põhjal pärineda 15. sajandist. Selle aja üldiselt leiuvaeste haudade taustal paistab nimetatud tüdruk üheksa leiu ja kõrge ETA-indeksi väärtuse (7) poolest selgesti silma. Juhul, kui luudest peaks olema võimalik teha DNA-analüüse, väärib tähelepanu silmapaistvalt leiurohkete lapsematuste võimalik sugulussuhe kahe ülalnimetatud, oletatavasti kohalikku ülikusugu esindava matustepaariga.

Kahe suurima kääpa paiknemine kõrvuti lubab oletada dominantse talu ning sealse suguvõsa järjepidevust. See, et ka pärast uue rahva lisandumist kogukonda 13. sajandi lõpul – teisiti oleks rahvaarvu hüppelist kasvu raske seletada – on 14. sajandi alguses surnud ülikupaar pälvinud austusväärse matmise, näitab vanade liidrite autoriteedi püsimist kogukonnas ning ei anna alust arvata, et sisseränne oleks võinud toimuda vägivaldsel alusel.

Hilisemates, 14.–15. sajandi matustes dominantne talu enam välja ei joonistu. Kuna kõrge staatustähendusega esemed jaotusid kalmes üsna ühtlaselt ega koondunud kitsamatele matmisaladele, näib ebatõenäoline, et üksikud erinevused üldpildist võiksid kajastada mõnede talude või perede erilist sotsiaalset staatust. Erinevused võiksid tuleneda pigem muudest asjaoludest, näiteks surnu isikuomadustest, samuti kogukonnas eluajal saadud erilisest positsioonist või tunnustusest.

Maetute staatust kajastavaid erinevusi võib tõdeda ka Siksälä kalme keskaegse matmisviisi üksikasjades. Mõningane seos ilmneb kirstus matmise ja ETA-indeksi vahel. Kui kalme 274 selleaegse matuse kohta on keskmine ETA-indeksi väärtus 3,57, siis 111 selleaegse kirstujäänustega matuse puhul on see 4,76 ning 52 kindla või oletatava pakk-kirstus matmise korral 5,48. Kuna kirstuga matused jaotuvad kalmes ühtlaselt, ei saa erinevus tuleneda talude eri staatusest. Pigem võiks kirstus matmine ja sellega kaasnev ETA-indeksi väärtus viidata maetu tähtsustatusele ühe talu või pere raames (peremees-perenaine; esmasündinud poeg või tütar; eriliselt armastatud pereliige vms).

Kääpaga tähistatud keskaegsetes laibahaudades oli ETA-indeksi väärtus 5,67, kääpaga tähistamata 13.–14. sajandi haudades aga 3,61. Seega võib kääpa olemasolu pidada staatusemärgiks. Samas ei saa kääbaste paiknemise põhjal teha järeldusi talude „staatusevahede" kohta, sest osa kääpaid võib olla põllutöödega täiesti hävitatud. Ka kääbaste kuhjamisel võisid kaasa mängida samad asjaolud nagu kirstus matmise puhul.

Maetute eri staatusele võivad viidata juhtumid, kus korraga mulda sängitatud krematsioonijäänustest on ühe inimese säilmed maetud kirstus või puunõus, teise omad aga mitte ning asuvad selle peal või kõrval. Nii olid odaga matuse 191 (40–55 aastane mees) kirstu peale puistatud õhukese vahekihiga eraldatuna matuse 191a (25–45-aastane mees) panusteta luud. Võimalik, et kirstus on maetud „täieõiguslik" sõjamees, puistematusena aga teda saatnud sulane. Lisaks olid paarismatuse 190 ja 191 kohale, osalt nende hauda tähistava suure kivi servale puistatud veel põletusmatuse 156 luud. Pole võimatu, et surnute põletamist praktiseeriti sõjaretkedel olles põrmu kojutoomiseks. Liivimaa kroonikas kajastub see liivlaste juhi Kaupo matuse kirjelduses (HLK XXI: 4). Niisugune tähendus ja tagamaa võib olla teiselgi kahe pakk-kirstuga haual, kus paiknesid kahe parimas sõjameheeas mehe põlenud luud, mõlemal panuseks oda ja ühel ka tinaneetidega kaunistatud vöö (matused 139 ja 140). Erilist märkimist väärib keskaegne leidudeta põletushaud 231, kus väikelapse (231a) luud asusid pakk-kirstus, täiskasvanu (231b) omad aga kirstu kaanel. Ka siin võib tegemist olla tinglikult „perepoja" või „peretütre" ja lapse hooldamisega tegelenud vanainimese matusega?

Omaette tähelepanu väärivad vahetult kõrvuti asetsenud ja ilmselt samaaegsed põletusmatused 28 ja 28a (jn 47), kus ühe surnu luud (matus 28) olid asetatud puust anumasse, teise omad aga arvatavasti mitte. Ka madalas haualohus 26, kuhu luid oli maetud puunõus, leidus kahe surnu säilmeid, kuid ei ole teada, kas üks neist oli maetud nõus ja teine mitte, või olid luud läbisegi.

Vaatamata üksikute „ülirikaste" matuste olemasolule ja staatusevahele, mis ilmnevad samaaegsete matuste ETA-indeksi väärtuses, kirstude kasutamises ning haua tähistamises kääpaga, näib Siksälä kalme esindavat võrdlemisi ühtlase sotsiaalse taustaga kogukonda. Tegemist on talupoegadega, kusjuures meeste puhul on matmiskombestikus rõhutatud sõjamehe- ja ratsanikustaatus. Kuna meestest oli valdav enamik maetud relvadega, ei ole põhjust arvata, et osa maetutest oleksid olnud elukutselised sõjamehed. Hauapanuste üldilme ei võimalda eristada „päris" sõjamehi omaette sotsiaalse rühmana. Kindlasti pidid ka relvapanustega ja kannustega mehed olema seotud tavaliste talutöödega. Teistest erineva sotsiaalse taustaga näib olevat matus 151 – enam kui 40 aasta vanune mees (u 1300–1350), kelle erandlikult väga tugevalt kulunud hambad viitavad mälumisele kui elukutsega seotud tegevusele. Tõenäoliselt võiks tegemist olla kohaliku nahk- või kingsepaga. Ka temale oli kaasa pandud kirves. Kalmeleiud näitavad, et naiste, arvatavasti iseäranis perenaiste ja vanaperenaiste positsioon ühiskonnas oli kõrge. Pole teada, kas vähesed „oma ajastu keskmisest" väiksema ETA-indeksi väärtusega matused esindavad teenijarahvast või popse-pobuleid, keda mainivad 16.–17. sajandi allikad.

3.1.3. Ealis-sotsiaalse staatuse kajastused

Traditsionaalsetes kultuurides on inimese sotsiaalne staatus määratletud lisaks päritolule ja varanduslikule seisundile ka soo ja ealis-sotsiaalse rühmakuuluvuse kaudu. Viimase määrab ühest küljest bioloogiline vanus, teisalt aga sellega seotud sotsiaalne positsioon ühiskonnas. Ealis-sotsiaalne staatus ja rühmakuuluvus kajastuvad esmajoones rõivastuses ja ehetes, kusjuures rühmade arv võib kultuuriti olla erinev. Siksälä kalmele lähimad andmed pärinevad Setomaalt, kus naised on jagunenud kuude ja mehed kolme ealis-sotsiaalsesse rühma (Пихо 1997, 15–16), vadjalastel on selliseid rühmi 18.–19. sajandil olnud aga neli (Öpik 1970, 87–104). Peale setode ja vadjalaste on ealis-sotsiaalne staatus väljendatud näiteks volgasoomlaste rõivastuses (Заднепровская 1992, 14–17; Павлова 2004).

Arheoloogilise materjali põhjal võib teha oletusi teatud leiurühmade tähendusest ealis-sotsiaalse staatuse markeritena – need võiksid ilmneda järjepidevalt avalduvates seostes eri rõivaesemete või ehete ning kindlate vanuserühmade vahel. Siinjuures on tähtsad eeskätt muutused: mingi esemerühma ilmumine või kadumine alates teatud vanuserühma jõudmisest. Samas raskendab ealis-sotsiaalse staatuse kajastuste jälgimist asjaolu, et see ei pruugi alati olla otseses vastavuses bioloogilise vanusega. Nii võidi abielluda juba noorukieas; täiskasvanud abielualiste seas võib olla ka mitteabiellunuid ning vanade seas nii abieluinimesi kui ka leski. Tähtsad näitajad ealis-sotsiaalse staatuse kohta on ka ETA-indeksi väärtuse muutumine üleminekul ühest vanuserühmast teise (tabel 15), samuti eri esemerühmade esinemine erinevates vanuserühmades (tabelid 16 ja 17).

Üldiselt on ealis-sotsiaalne staatus rõivastuse põhjal arheoloogilises materjalis raskesti jälgitav, sest tekstiil maapinnas enamasti ei säili ja rõivajäänuseid on põhjapanevamate üldistuste tegemiseks enamasti liiga vähe alles. Siksälä kalme leiud annavad tänu rohkete metallmanustega tekstiililеidudele selles osas harvaesineva võimaluse. Rõivaesemetest pakuvad ealis-sotsiaalse staatuse jälgimiseks naisehaudades pidepunkte metall- või helmekaunistustega sõbad, „õlalinad" ja pärjad, mehehaudades relvad, kannused ja naastuvööd. Heaks pidepunktiks on veel ehted: sõled, sõrmused, käevõrud ja kaelakeed. Et ära hoida juhuslikest asjaoludest tulenevaid kõikumisi, pole ealis-sotsiaalse staatuse jälgimisel arvesse võetud esemeid, millest enamik on tõenäoliselt jäägitult ära kõdunenud: metallkaunistusteta sõbasid ja tavalisi, naastudeta vööside.

Tabel 15. *ETA-indeksi väärtuse muutmine ajas Siksälä Kalmetemäe eri vanuserühmades (lääneorientatsiooniga lapsed on loetud poisteks); ümberarvutatud andmed.*
Table 15. *Temporal changes in the value of NAT-index in different age groups at Siksälä Kalmetemägi (west-oriented children are regarded as boys); re-calculated data.*

		inf I	inf II	juv	ad	mat	sen	Kokku
Mehed	1225-1250	0	0	0	0	3,27	3,27	3
	1250-1300	0,73	2	11	3,51	4,52	3	3,18
	1300-1350	1,52	2,43	7,44	4,43	6,35	6,06	4,88
	1350-1400	1,72	2,9	4,73	4,29	4,34	4,65	3,65
	1400-1475	1,38	2,02	3,05	3,26	3,67	4	2,5
	1225-1475	1,46	2,35	5,2	3,98	5,03	4,99	3,68
		inf I	**inf II**	**juv**	**ad**	**mat**	**sen**	**Kokku**
Naised	1225-1250	2	0	0	5,86	8,3	5	5,82
	1250-1300	3,03	4,33	5	0	5,07	5,42	4,23
	1300-1350	2,42	4,45	3,93	6,59	5,96	7,7	4,62
	1350-1400	2,16	3,13	4,89	5,16	8,73	7,07	4,49
	1400-1475	2,01	2,76	2,46	3,69	4,57	4,45	2,85
	1225-1475	2,22	3,27	3,67	4,83	6,21	6,25	3,91
		inf I	**inf II**	**juv**	**ad**	**mat**	**sen**	**Kokku**
Kõik matused	1225-1250	2	0	0	5,34	5,7	4,17	5,16
	1250-1300	1,12	3,36	8	2,73	4,52	4	3,53
	1300-1350	1,83	2,9	6,13	5,14	6,07	6,63	4,4
	1350-1400	1,75	2,89	4,85	4,61	4,87	5,21	3,81
	1400-1475	1,64	2,38	2,8	3,36	3,41	4,44	2,61
	1225-1475	1,71	2,68	4,47	4,24	4,79	5,43	3,57

3.1.3.1. ETA-indeksi väärtuse dünaamika ealis-sotsiaalsetes rühmades

ETA-indeksi erinevad väärtused eri vanuserühmades (tabel 15) kajastavad ealiste rühmade erinevat „sotsiaalset väärtustatust", kusjuures võimalik on jälgida ka selles osas aja jooksul toimuvaid muutusi. Lapsehaudades suureneb ETA-indeks vanuserühmade *infans I* (vanus 1–9 a) ja *infans* II (10–14 a) võrdluses kalme kogu kasutusaja vältel. Leidude hulga osas alla-aastaste ehk imikute ja väikelaste (*infans I)*puhul märgatavaid erinevusi pole – vastavalt 1,35 ja 1,84 leidu. Mõlemas vanuserühmas oli vaid harva kaasa

Tabel 16. *Eeldatavalt ealis-sotsiaalset staatust väljendavate leidude esinemine Siksälä Kalmetemäe naisehaudades 1225–1475 (ümberarvutatud andmed).*
Table 16. *The occurrence of supposed age-based status indicators in different age groups in female graves at Siksälä Kalmetemägi in 1225–1475 (re-calculated data).*

	Vanuserühm	Matuseid vastava leiurühmaga	Matuseid	%
Pärjad	Inf I	4	35	11,4
	Inf II	4	14	28,6
	Juv	3	9	33,3
	Ad	6,33	12,83	49,3
	Mat	16,83	30,33	55,4
	Sen	15,83	19,83	79,8
	?	-	2	0
	Kokku	51	123	41,4
Õlalinad	Inf I	-	35	0
	Inf II	-	14	0
	Juv	-	9	0
	Ad	3	12,83	23,4
	Mat	3	30,33	9,9
	Sen	7	19,83	35,3
	?	-	2	0
	Kokku	13	123	10,5
Kaelakeed	Inf 0 + Inf I	26	35	74,3
	Inf II	9	14	64,2
	Juv	7	9	77,8
	Ad	8	12,83	62,3
	Mat	21	30,33	69,2
	Sen	17	19,83	85,7
	?	1	2	50
	Kokku	89	123	72,3

	Vanuserühm	Matuseid vastava leiurühmaga	Matuseid	%
Sõbad	Inf I	2	35	5,7
	Inf II	4	14	28,5
	Juv	1	9	11,1
	Ad	5,5	12,83	42,6
	Mat	13	30,33	42,8
	Sen	14,5	19,83	73,1
	?	-	2	0
	Kokku	40	123	32,5
Kilpkäevõrud	Inf I	-	35	0
	Inf II	-	14	0
	Juv	-	11,1	9
	Ad	2	12,83	15,6
	Mat	8	30,33	26,3
	Sen	6	19,83	30,2
	?	1	2	50
	Kokku	17	123	14,6
Varrasahelikud	Inf I	-	35	0
	Inf II	-	14	0
	Juv	-	9	0
	Ad	2,67	12,83	20,8
	Mat	5,67	30,33	18,7
	Sen	6,67	19,83	33,6
	?	-	2	0
	Kokku	15	123	12,2

pandud kolm asja. Alates vanuserühmast *infans II* leidude hulk kasvab. Keskmiselt oli hauas 3,1 leidu ning 29 matusest oli vaid kaks leidudeta.

Noorukite (15–19 a) haudades leidub esemeid rohkem kui *infans II* vanuserühmas. Silmapaistvalt suur on ETA-indeksi väärtus meessoost noorukite puhul ajavahemikes 1250–1300 ja 1300–1350 (vastavalt 11 ja 7,44). Noorukite ETA-indeks on sel ajal isegi märgatavalt suurem kui noortel täiskasvanud meestel (*adultus;* 3,51 ja 4,43). Üldpildi kujundamisel on olulist osa etendanud kaks väga leiurohket noorukihauda, kus ETA-indeksi väärtus oli 11 ja 10 – üks ajavahemikust 1250–1350 (matus 41), teine aastatest 1300–1350 (matus 47). Ilmselt on täismeheikka jõudmata surnud noorukid postuumselt saanud suure tunnustuse osaliseks. Paraku on matuste arv liiga väike selleks, et teha tõsisemaid üldistusi põhjuste kohta. Pole teada, kas panuste suure hulga põhjuseks on kuulumine positsioonikamasse ja jõukamasse peresse või näiteks ebaõiglaselt varajane surm (sõjas). 14. sajandi keskpaigast hilisemal ajal pole meessoost noorukite haudades võrreldes täiskasvanud meestega enam sedavõrd märgatavalt rohkem leide. Naisehaudades ilmneb seevastu kõigil perioodidel ETA-indeksi järjepidev ja ühtlane kasv väikelastest kuni täiskasvanueani.

Täiskasvanutest püsib ETA-indeks nii meestel kui ka naistel kõigis vanuserühmades enam-vähem samana, sealjuures naiste hulgas veidi kõrgemal kui neidude seas. Keskmiste väärtuste kõikumistes ei ilmne reeglipära ja tõenäoliselt on varieeruvus juhusliku iseloomuga. Leidude hulk ei vähene ka vanimas vanuserühmas.

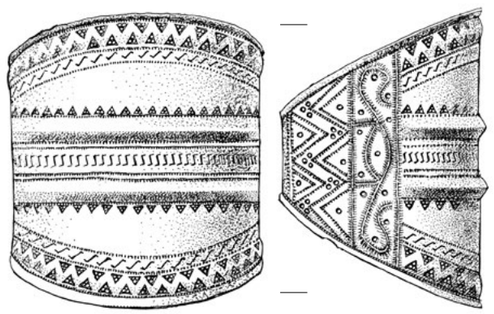
ETA-indeksi vähenemine sajandite lõikes ilmneb kõigi vanuserühmade puhul enam-vähem samas ulatuses. Seega ETA-indeksi väärtusest ei nähtu, et erinevate vanuserühmade sotsiaalses positsioonis oleks aja jooksul aset leidnud mingeid muutusi.

3.1.3.2. Rõivastus ja panused ealis-sotsiaalse staatuse markerina

Siksälä kalme leiuaineses vaadeldi võimalike ealis-sotsiaalse staatuse indikaatoritena eeskätt suure staatustähendusega esemeid (tabelid 13, 16, 17).

Naistest oli (tabel 16) oli ühe või mitme **sõbaga** maetud 34 täiskasvanut ja 6 tütarlast. Võimalik, et sõbasse mähitult on lapsi maetud enamgi, kuid tekstiil kõduneb tavaliselt jäägitult ja lapsehaudades leidub konserveerivat pronksi vähe. Pronksspiraalidega oli ilustatud vaid ühe lapse sõbaserv. Sõbaga lapsematuseid on nii 14. kui ka 15. sajandist. Väikelastest (*infans* I) leiti sõba katke vaid ühe 1–2 aastase tüdruku hauast (matus 251). Suuremate, neiueale lähenevate laste (9–15 a) haudades oli sõbajäänuseid viiel juhul (144, 163, 150, 239, 243), kusjuures kolmel viimasel juhul oli hauas kaks sõba. Rõhutamist väärib sõbaga maetud tüdrukute ETA-indeksi silmapaistvalt suur keskmine väärtus (5,0), mis on tütarlapsematuste keskmisest (2,1) oluliselt suurem. Neidudest oli sõbaga maetud vaid üks 18–19-aastane tüdruk (matus 43). Valdav enamik sõbasid pärinebki täiskasvanute haudadest, kusjuures 11 juhul on sõba kaasa pandud vanimasse vanuserühma kuulunule. Viimastest kuuel oli kaks, ühel kolm ja ühel isegi neli sõba. Pronksiga kaunistatud sõbasid leidus peamiselt abielueas ja vanematel naistel; selline sõba oli vaid ühes *adultus*-vanuserühma hauas (matus 200; 18–21 aastane noor naine), kus surnu oli väga rikkalikult ehitud (13 leidu ja 10 eri esemetüüpi). Sõbaga maetud täiskasvanud naiste ETA-indeksi keskmine väärtus (6,84) oli suurem kui täiskasvanud naistel keskmiselt (4,79) ja oluliselt suurem kui ilma sõbata maetud naistel (3,14). See näitab, et sõba oli oluline staatusemärk.

Pärgi (52 leidu) oli nelja nooremasse vanuserühma kuuluva, 5–9-aastase lapse, viie 10–14-aastase lapse, kolme neiu ja 40 täiskasvanud naise hauas, sealhulgas oli pärjale viitavaid leide ka ühes põletusmatuses (26). Täiskasvanud sünnitusealistest naistest (*adultus* ja *maturus* vanuserühm) oli pärjaga maetud 23, enam kui 40 aasta vanustest naistest aga 16. Erilist äramärkimist väärib see, et pärgi, mida leidub sageli täiskasvanud naiste ja ka laste matustes, leiti vaid kolme neiu hauast. Pole välistatud, et pärg oli abieluseisuse märgiks. Et väljendada tulevikus soovitud staatust, võidi ka väikseid tüdrukuid matta täiskasvanumõõtu pärjaga, kuid näib, et abiellumiseale lähedases vanuses on neidude pärjaga matmist välditud. Võimalik, et pärjaga maetud neiud olid juba abielus. Pärjad laste ja vanurite haudades võivad aga olla ka märgiks matmisest pulmarõivastes – vastavalt kas kunagi eeldatavasti saabuvast või juba omandatud staatusest.

Jn 119. *Kilpkäevõru matusest 249. Joonis: Kersti Siitan.*
Fig. 119. *A shield-shaped bracelet from burial 249.*

Pärgade puhul võiks tõmmata paralleele seto abielunaiste liniku juurde kuulunud „peavöö" või *päävüü*ga – nii linik kui ka *päävüü* on seto rõivastes märk abielunaise staatusesse jõudmisest. Ilmselt pole juhuslik kokkusattuvus, et seto naiste *päävüü* rombilised otsatutid on mustri poolest sarnased Siksälä pärgade otsatuttidega (Selart, Valk 2009, jn 16). Muutunud on vaid materjal: pronksspiraale on asendanud spiraalselt mähitud lõngad.

„Õlalinasid" ja **varrasahelikke**, samuti eeskätt Kirde-Läti alale omaseid **kilpkäevõrusid** (jn 119) leidub vaid eri vanustes täiskasvanute haudades. Erandlikult on sellise käevõruga maetud üks 17–20-aastane neiu (matus 236). Ilmselt on siingi tegemist täiskasvanuks või abieluseisuses olemisele viitava märgiga. Nagu eespool nimetatud, olid „õlalinad" ja varrasahelikud, mida leidus vaid rikastes matustes, kus kaasa oli pandud rohkelt eriliigilisi esemeid, ühtaegu maetu keskmisest kõrgemat sotsiaalset positsiooni tähistavad sümbolid.

Kaelakeesid, sh kaurikarpidega keesid esineb väga erinevates vanuserühmades – alates väikelastest kuni vanade naisteni. Paistab, et kaelakee ja ealis-sotsiaalse staatuse vahel ei ole mingit seost. Märkimist väärib vaid asjaolu, et ripatseid leidub eeskätt laste ja noorukite kaelakeedes: täiskasvanutel on neid harva. Täiskasvanuikka jõudmisel toimuvad muutused kaelakeede koostises. Naistele on omased tihedalt kaela ümber olevad keed, mis koosnevad 3–4 kaurikarpide ja helmeste reast (jn 84–86), kuid lapsehaudades paiknesid kaurikarbid ühe reana.

Kaelakeede osas ilmneb Siksälä kalmistu selge erinevus võrreldes muu Lõuna-Eesti, sh selle kagupoolseima piirkonna Võrumaaga, kus 13.–17. sajandi külakalmistutes helmeste hulk täiskasvanute matustes märgatavalt väheneb (Valk 2001a, 79–80). Võimalik, et abielunaised seal helmeid ei kandnud. Sama võib täheldada ka seto etnoloogilises traditsioonis.[9] Samas ei ole Siksäläs seto ehtimistraditsiooniga kooskõlas see, et ehteid on ka vanade naiste haudades. Seto kultuuris saavutab ehete hulk tipptaseme fertiilsesse ikka jõudmisel ning väheneb oluliselt pärast selle lõppu (Пихо 1997, 16). Ehk on Siksälä rikkalikult ehitud vanurid märgiks kombest matta naised oma pulmarõivaste ja -ehetega?

Meestel (tabel 17) pole leidude seosed ealis-sotsiaalse staatusega sedavõrd selged: **kirveid** ja **odasid** esineb nii alla 10-aastaste poiste (matuste 118 ja 205 kirved; matuse 32 oda) kui ka vanade meeste haudades. Nagu öeldud, oli oda kaasa pandud ka ühele peaga itta ja teisele kirdesse suunatud lapsele (matused 12 ja 196). Ilmselt võib poiste haudadest leitud relvi pidada märgiks sellest, et neistki on loodetud kasvavat sõjamehi. Noorukiiga tähendab sõjameheikka jõudmist ja nüüd on hakatud seda ka lahkunute puhul rõhutama relvapanustega. Võimalik, et noormeestele hakati relvi kaasa panema pärast nende esimest osalemist sõjaretkel. Paralleelina võib märkida, et Britannias said poisid sõjameheks 14- või 15-aastaselt (Ravn 2003, 7). 15. sajandil maetud neljast meessoost noorukist oli kolm relvadeta (78, 87, 108) ja vaid ühele, peaaegu täiskasvanuikka jõudnule (18–20 a) oli kaasa pandud kirves ja naastuvöö.

Kannuseid leidus ühe erandiga (matus 33, umbes 10-aastane poiss) vaid täiskasvanud meeste haudades. See asjaolu lubab pidada kannuseid sõjameestest täismeeste staatusemärgiks. Sama puudutab **naastuvöösid**: enamasti on selline vöö üle 30-aastastel meestel. 26 naastuvööga maetust oli vaid ühel juhul tegemist 10-aastase poisiga (taas matus 33) ja kolmel juhul noorukiga (47, 82, 234). Neist esimese puhul kaasneb naastuvööga väga kõrge ETA-indeks (10). Leidude rohkus võib viidata pere jõukusele, aga erilise tähelepanu põhjuseks võib olla muudki, näiteks surma erilised asjaolud. Maetu „positsioonikusele" viitavad ka kaks sõlge, millele hauas 47 lisanduvad **kamm** ja **väävlitükk**. Kalme teine väävlitükk pärineb mõõgamehe hauast.

Kõigis mehehaudades oli otseselt staatusindikaatori tähendusega panuste – naastuvööde, kannuste, kirveste ja odade – esinemissagedus suurim vanimas vanuserühmas. Kuna relvi leidub silmapaistvalt palju vanadel meestel – kahekümnest enam kui 45 või 50 aasta vanuses surnud mehest oli relvastatuna maetud seitseteist –, on relvade puhul ilmselt tegemist sõjameheks olemise märgiga: elu kõrgaja staatus leiab haudades kajastamist ka vanaduses. Kolmest relvadeta vana mehe matusest pärineb üks (35) 15. sajandist, mil relvade kaasapanek hakkas juba vähenema, ülejäänud kaks (92a ja c) on leiuvaesest 14. või 15. sajandi kolmikhauast. Seega on 13.–14 sajandil relvastatuna maetud peaaegu kõik vanad mehed. Relvahaudade kontekstis tuleb märkida ka noast tehtud kirveimitatsiooni 15. sajandi hauast 226. See tõelise relva sümboolne asendaja pärineb relvahaudade languse ajast. Samas annab maetu (või tema esivanemate) sõjamehestaatusest tunnistust naastuvöö.

Matmiskombed on märgiks keskaegses Siksälä kogukonnas valitsenud vanade – nii meeste kui ka naiste – kõrgest sotsiaalsest tunnustatusest. Elu vältel omandatud staatus leiab isegi pärast selle minetamist (viljakast east, sõjamehe-east või peremehe-perenaiste staatusest väljumine, vt tabel 17) endiselt rõhutamist matusekommetes. Ühtaegu väljendub surnutele väärtuslike esemete kaasapanekus kogukonna ja konkreetse talu jõukus: väärtuste muldamatmist oli 13.–14. sajandil veel vabalt võimalik lubada. Samas näitab noast tehtud „kirve" juhtum, et 15. sajandil ei olnud see enam alati nõnda.

Kuna kõrget staatust väljendavad esemed jagunevad kalme eri piirkondade vahel 13.–14. sajandil ühtlaselt, tundub vähe tõenäoline, et erinevused võiksid tuleneda talude või

9 Etnoloog Mare Piho suuline teade.

Tabel 17. *Eeldatavalt ealis-sotsiaalset staatust väljendavate leidude esinemine Siksälä Kalmetemäe mehehaudades 1225–1475. Lääneorientatsioonilised lapsematused on arvatud meeste hulka.*
Table 17. *The occurrence of supposed age-based status indicators in different age groups in male graves at Siksälä Kalmetemägi in 1225–1475.*

	Vanuserühm	Matuseid vastava leiurühmaga	Matuseid kokku	%
Kirved	Inf I	2	3	66,7
	Inf II	3	5	60
	Juv	7	10	70
	Ad	7,83	10	78,3
	Mat	16,33	27	64,7
	Sen	19,83	26	80
	Kokku	56	81	69,1
Naastuvööd	Inf I	0	3	0
	Inf II	1	5	20
	Juv	4	10	40
	Ad	1,33	10	13,3
	Mat	9,33	27	34,5
	Sen	11,83	26	45,5
	Kokku	26	81	32,1
Odad	Inf I	1	3	33,3
	Inf II	2	5	40
	Juv	2	10	20
	Ad	3,67	10	36,7
	Mat	12,17	27	45
	Sen	17,17	26	66
	Kokku	38	81	46,9
Kannused	Inf I	0	3	0
	Inf II	1	5	20
	Juv	0	10	0
	Ad	0,5	10	0,5
	Mat	8	27	29,6
	Sen	7,5	26	28,8
	Kokku	17	81	20,9

perede erinevast staatusest. Pigem võiksid põhjuseks olla muud asjaolud – surnu isikuomadused, positsioon talus (nt peremees või perenaine, pärijast perepoeg) või elu ajal omandatud eriline koht kogukonnas.

3.2. Etnokultuuriline identiteet

3.2.1. Taust kaugemas esiajaloos

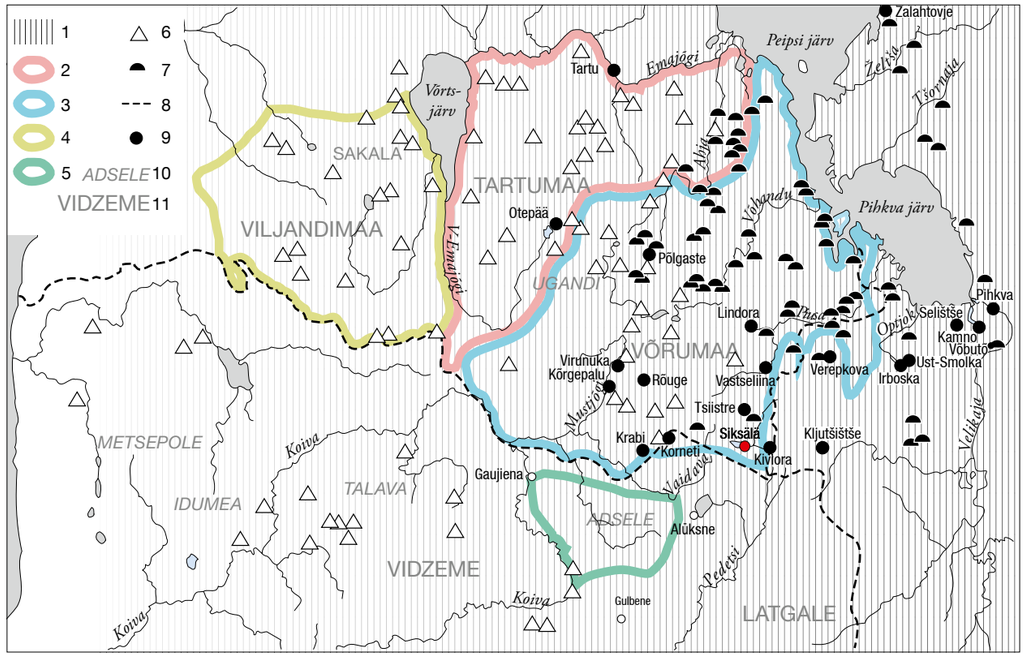
Siksälä Kalmetemäe vanimateks leidudeks on tekstiilivajutustega ja riibitud pinnaga savinõukillud – kokku umbes 40–50 keskmise suurusega või suuremat kildu. Savinõude pealispinda on riidevajutustega töödeldud alates hiliskiviajast kuni vanema rauaajani laialdastel aladel, mis ulatuvad Velikaja ja Lovati jõgede jõgikondadest Pihkva- ja Novgorodimaal kuni Djakovo kultuuri levialani Volga jõe ülemjooksul (Лебедев 1982, 32, jn 1; Лаул 1997, 578), samuti Karjalasse ja Soome sisemaale. Tekstiilkeraamika leviala lääneserv hõlmab ühtlasi Kagu-Eesti ja Ida-Läti (Laul 2001, 215–217, jn 76; Vasks 2001a). Lätis on kõige ulatuslikumalt uuritud tekstiilkeraamikaga muistiseks I aastatuhande algupoolde ja kolmandasse veerandisse kuuluv Kivti asulakoht Ludza lähistel Cirma järve ääres (Шноре, Цимермане 1966). Kagu-Eestis on tekstiilkeraamika rooma rauaajal levinud Haanja ja Otepää kõrgustikul ning selle ümbruses, ulatudes põhja suunas kuni Emajõeni ja läänes Sakala kõrgustikuni (Laul 1997c, 404–406, jn 2). Traditsiooniliselt on tekstiilkeraamikat seostatud soome-ugri etnostega (Laul 2001, 215). Tekstiilkeraamika ja selle leviala laiemasse konteksti kuuluvad ka Siksälä Kalmetemäelt ja asulakohalt leitud tekstiilijäljenditega savinõukillud.

Kogu tekstiilkeraamika levialale on kuni I aastatuhande alguseni iseloomulik nähtavate kalmerajatiste puudumine. Tänapäevast Pihkvamaad ja Novgorodimaa lõunaosa, kus I aastatuhande teisel poolel maeti põletatud surnuid pikk- ja ümarkääbastesse, on nimetatud aastatuhande keskpaigast varasemal ajal seostatud nn kääbaste-eelse kultuuriga, mille matmiskombestiku tunnusjooneks on maa-alused põletusmatused (Лебедев 1982, 32, jn 1). Selline matmisviis on Eesti idapoolses lähinaabruses jälgitav näiteks Velikaja jõe ääres rooma rauaaegses Võbutõ kalmes (Яковлев 1997, 400–402). Kagu-Eestist ei olnud pikka aega teada rooma rauaajast varasemaid maapealseid kalmerajatisi. Maa-aluste põletusmatuste leiud Vehendi ja Põlgaste kivikalmete alt (Laul 1985, 68; 1997a, 581) võimaldavad I aastatuhandel eKr seostada ka Kagu-Eesti „kääbaste-eelse kultuuri" levialaga (Laul 1997a, 581; Лаул 1997, 406–407).

Alates meie ajaarvamise algusest leidsid tekstiilkeraamika leviala lääneservas aset suured muudatused – arheoloogiline aines annab siin tunnistust rahvastiku kasvust ja kultuurimuudatustest. Kagu-Eesti etnokultuurilisi, sotsiaalseid ja majanduslikke arenguid rooma rauaajal (Laul 2001, 215–226) mõjutasid samad protsessid, mis leidsid aset Läti kesk- ja põhjaosas. Nagu ka mujal Eestis ja Edela-Soomes, hakati siingi surnuid matma monumentaalsetesse tarandkalmetesse (EEA 1982, 218, jn 136, 137, 142, tabel XII; Laul 2001, jn 75). Kivikalmete rajamist võib pidada Läänemere ümbruse suhtlusruumile omaseks kultuurinähtuseks; teadaolevalt vanimad kivikalmed pärinevad ajast u 1300–1100 eKr (Lang 2007 147–219; Lang, Laneman 2013, jn 4). Varaseid kivikalmeid leidub ka Lätis. Vidzeme loodeosas Koiva jõe ja Liivi lahe vahel algas kivikalmetesse, algselt kivikirstkalmetesse matmine I aastatuhande keskpaiku eKr (Граудонис 1967, 10–82, jn 1; Lõugas 1985; Graudonis 2001, 145 jj) ning rooma rauaaja alguses tuli seal kasutusele uus kalmevorm – suurtest raudkividest tarandkalmed.

Alates 2. sajandist pKr levisid tarandkalmed Koivat ja selle lisajõgesid mööda Vidzeme kõrgustiku lääne-, põhja- ja idajalamile, saades nüüd arvukaks ka Kagu-Eestis (jn 120: 6; Laul 2001, jn 3). Kõigepealt ilmusid need Haanja kõrgustiku läänejalamile, esmalt Koiva lisajõgede Mustjõe ja Pärlijõe äärde. 2. sajandi vältel hakati tarandkalmeid ehitama Haanja kõrgustiku põhjaservas. Selle piirkonna idapoolseimad tarandkalmed rajati alles 3. sajandil. Vidzeme ja Koiva/Mustjõe piirkonna tarandkalmed on sarnased nii ehituse, leidude kui ka matmiskommete poolest, viidates Kagu-Eesti ja Põhja-Läti etnokultuurilisele lähedusele (Laul 1982). Mõlemas piirkonnas maeti surnuid põletatult alates tarandkalmete ilmumisest, s.t alates 2. sajandist, samas kui Eesti teistes piirkondades tuli 2. sajandil ette veel laibamatuseid.

Uue kalmevormi tõid Kagu-Eestisse tõenäoliselt sisserändajad praeguselt Läti alalt, kus püsis varasem, Läti idaosas tekstiilkeraamikaga seotud läänemeresoomeline

Jn 120. *Muistised Lõuna-Eestis I aastatuhandel pKr ja 19. sajandi murdealad. 1 – tekstiilkeraamika leviala, 2 – Tartu murre, 3 – Võru murre / lõunaeesti keel, 4 – Mulgi murre, 5 – leivu murrak, 6 – tarandkalmed, 7 – pikk- ja ümarkääpad, 8 – riigipiir, 9 – tekstis mainitud kohad, 10 – 13. sajandi alguse piirkonnad, 11 – 19. sajandi – 20. sajandi alguse maakonnad.*
Fig. 120. *Monuments in southern Estonia in the 1st millennium AD, and the 19th century dialects areas. 1 – distribution area of textile-impressed pottery, 2 – Tartu dialect, 3 – Võru dialect / South-Estonian language, 4 – Mulgi dialect, 5 – Leivu dialect, 6 – tarand graves, 7 – long and round barrows, 8 – state border, 9 – places mentioned in the text, 10 – districts of the early 13th century, 11 – districts of the 19th and early 20th centuries.*

asustus. Need impulsid mõjutasid omakorda Kagu-Eesti läänepiirkondade, sh Haanja kõrgustiku läänepoolse osa arengut (Laul 2001, 222), kus tarandkalmete ilmumine tähistab omaette kultuuriala esiletõusu. Et tarandkalmete levikupiirkonnas, s.t võru murdeala lääneosas leidub keeleski Tartu murdealale omaseid jooni (jn 120), ei saa välistada, et kivikalmetega Lääne-Võrumaa keeleline eristumine Kagu-Eesti idapoolsest, kivikalmeteta piirkonnast võib tagasi ulatuda juba rooma rauaaega (Laul 1986, 31–34).

Kagu-Eesti idaossa tarandkalmetega kaasnevad muutused ei ulatunud. Selle piirkonna kalmed saavad arheoloogilises materjalis nähtavaks alles pärast rooma rauaaja lõppu: alates 6. sajandist levivad siin põletusmatustega kääpad (jn 120; Аун 1992, 85–111). Uus kalmevorm, mis seostub peamiselt liivaste männimetsadega, ilmub ühtaegu nii Kagu-Eestis kui ka laiadel aladel ida pool, Velikaja ja Lovati jõgede jõgikondades ja Peipsi järve taga, hõlmates suure osa varasemast tekstiilkeraamika levialast. Kagu-Eestis on I aastatuhande teise poole kääpad seotud iseäranis Võhandu jõe alamjooksu ja Piusa jõega (jn 120: 7). Ilmselt olid need Pihkva järve voolavad jõed suhtlusteedeks, mille kaudu levis uus kalmevorm ning toimusid ideoloogilised ja sotsiaalsed muudatused.

Pikk-kääbaste etniline taust on aastakümneid olnud arutelu teemaks (Aun 2009, 112–114; Tvauri 2007) ning selles küsimuses puudub uurijate seas üksmeel. Vene uurijad on kääpaid sageli omistanud slaavlastest sisserändajatele (nt Valentin Sedov) või baltidele (Anatoli Aleksandrov), kuid Eestis arvatakse siinsete kaevamiste tulemuste põhjal, et need kuuluvad kohalikule läänemeresoome rahvastikule (Aun 2009, 104–106). Eesti kaguosas tekkisid pikad kääpad tekstiilkeraamikat kasutanud idapoolsete läänemeresoomlaste asualal – valdavalt seal, kuhu lääne pool levinud kivikalmed ei ulatunud (Laul 1973, 95; 1997a, 584). Tarandkalmete leviala idaserv ning kääbaste leviala lääneserv kattuvad üksteisega ning mõnedes kalmistutes (Loosi, Põlgaste, Kõnnu, Karilatsi) esinevad koos mõlemad kalmevormid. Tõenäoliselt eelnes tarandkalmeteta aladel kääbastele mingi maa-aluste põletusmatustega kalmevorm. Sellele viitavad Lindora 10. kääpa alt maa-alustest põletusmatustest saadud rooma rauaaja helmed (Аун 1992, 132), aga kaude ka kääbaste ehitusviis: enne kuhjatiste tegemist eelnesid neile nelinurksed või ovaalsed, madala kraaviga piiratud rituaalsed matmisplatsid (Aun 2005). Märke, mis räägivad maa-alustelt põletusmatustelt kääbastele viinud järjepideva arengu kasuks, on ka Loode-Vene aladelt. Sellele viitavad näiteks kääbaste levikuareaali kirdeosast Msta, Mologa ja Volga ülemjooksu vahelt kääbaste alt leitud varasemad põletusmatused (Башенькин 1990, 48–50; 1992, 25–28; Буров 1996, 123).

Võrumaa kagunurk moodustab osa I aastatuhande kääbaste läänepoolsest piirialast. Hino järve äärsele asustuspiirkonnale lähimad kääpad jäävad kümmekond kilomeetrit põhja poole Tsiistre ümbrusesse ning loode poole Muratisse ja Kuurale, liivamaadele ja männimetsadesse. Samas ei ole pikk-kääpad jõudnud Hino ja Pulli järve ümbrusesse, nagu ka idas külgnevale Lõuna-Setomaa alale ja Läti kirdenurka Alūksnest põhja pool. I aastatuhande teisel poolel jäi Siksälä ümbrus uuendustest puutumata ja endiselt seotuks varasema kultuuritaustaga.

Vaatamata sellele, et Hino järve ümbrus polnud hõlmatud ei tarandkalmete ega kääbaste levialasse, leidub Siksälä kalme matmiskombestikus ühisjooni Kagu-Eesti I aastatuhande kalmetega. Sellise tähendusega võiks olla liiva kasutamine matmiskombestikus. Mitmes Siksälä põletusmatuses (182, 191, 230) esinev liivakiht võib olla olemuslikult seotud näiteks Sadrametsa tarandkalme alt leitud heleda liiva kihiga. Heleda liiva puistamine hauale pärast matmist ja haua kinniajamist kuulub ka seto matmistraditsioonidesse. Siksälä Kalmetemäe matmiskommetes võib leida muidki jooni, mis ulatuvad tagasi rooma rauaaega. Mäelael, kuhu on sängitatud varasemad matused, leidus põletusmatuste piirkonnas tules olnud kive. Kagu-Eestis koosnevad tarandkalmete äärevared samuti tules purunenud teravaservalistest kivikildudest ning sellised kivid katavad ka suuremate tarandikivide vahel olevaid matuseid. Põlenud kivid korjati arvatavasti surnute põletamispaigast ja toodi koos põlenud luudega kalmesse. Varasemaid paralleele on ka kombel kallata savinõu ümber ja katta sellega luupesa. Siksälä matuse 182 ümberkeeratud nõule on vasteid näiteks I aastatuhande teise poole kääbastest Kõnnus ja Suure-Rõsnas (Schmiedehelm, Laul 1970, 160–162; Аун 1992, tahv 105, tahv XLII).

Samas ei ole Siksälä kalmelt leitud mitmeid Kagu-Eestis I aastatuhande teisele poolele tavalisi keraamikaliike, mis on arvukad nii linnamägedel kui ka asulakohtades. Puuduvad nn rõuge tüüpi keraamikale iseloomulikud servi läbivate augukestega anumate tükid, samuti lohkornamendiga kaunistused. Ka pole viikingiajale iseloomulike tumedate kiilapinnaliste kausside kilde ega paksuseinaliste, väga jämedat kivipurdu sisaldavate nõude tükke (viimane asjaolu võib siiski ka seletuda sellega, et majapidamisnõusid matuserituaalides ei kasutatud). Kuigi Siksälä käsitsikeraamika seas leidub lihtsa tarbekeraamika kõrval peenkeraamiliste lauanõude tükke, on peenkeraamika lihtsa ja algelise üldilmega. Need asjaolud ei saa olla juhuslikud, vaid viitavad teatud kultuurilistele eripäradele, arhailisusele ja uuenduste puudumisele.

Samas on Siksälä kalme savinõudel ühisjooni idapoolsetel naaberaladel leiduvaga. Pihkva ümbruse kääbastest ja Pihkva linnusest saadud käsitsikeraamika (Белецкий 1996, 63, jn 54: 1) sarnaneb Siksälä selleaegsetest põle-

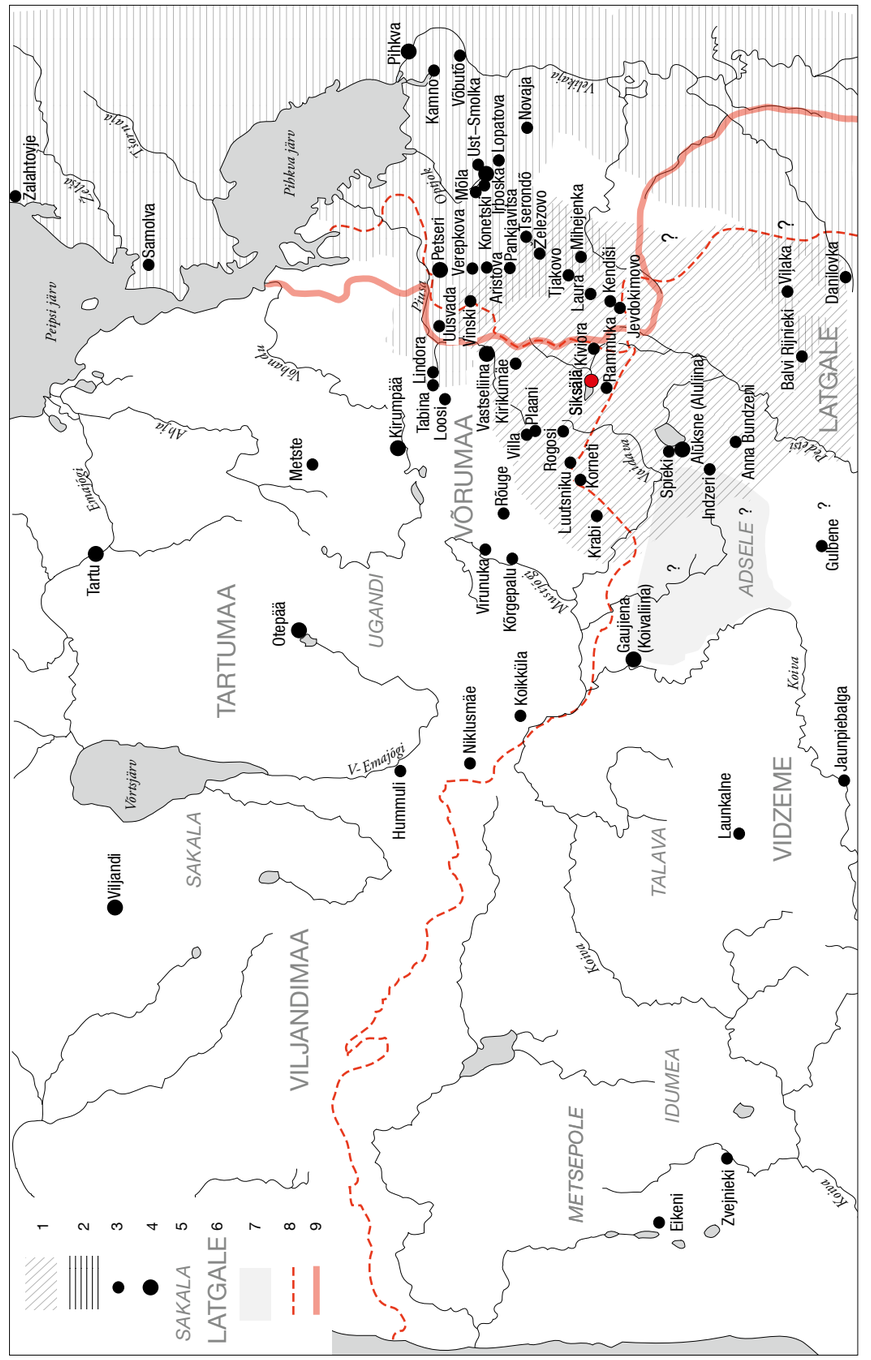

Fig. 121. *Presumed ethnocultural situation in the border areas of south-eastern Estonia and in north-eastern Latvia in the 11th–15th centuries. 1 – Adsele area; 2 – area of Lake Pskov basin; 3 – sites mentioned in the text, 4 – central places, 5 – districts of the early 13th century, 6 – districts of the 19th and early 20th centuries, 7 – area inhabited by the Leivus, 8 – present-day state border, 9 – medieval border between Livonia and Pskov after Carl von Stern (1924–1926).*

Jn 121. *Oletatav etnokultuuriline situatsioon Eesti kagu- ja Läti kirdeosas 11.–15. sajandil. 1 – „adsele maarahva" asuala, 2 – Pihkvamaale omaste muististega ala, 3 – tekstis mainitud muistised, 4 – kesksed kohad, 5 – 13. sajandi alguse piirkonnad, 6 – 19. sajandi – 20. sajandi alguse maakonnad, 7 – leivude asuala, 8 – praegune riigipiir, 9 – keskaegne Liivimaa ja Pihkva piir Carl von Stern (1924–1926) järgi.*

tusmatustest leitule. Pihkva keraamika hulgas on rohkelt käsitsi vormitud ümarapõhjalisi kausse, mida on leitud ka Siksälä kalmelt. Matuse 5 varane kedranõu (jn 122) esindab Pihkvas 11. sajandil tuntud tüüpi ja annab tunnistust sidemetest idapoolsete suurte keskustega.

Seoses idasidemetega ei saa märkimata jätta ka I aastatuhande lõpusajanditel Pihkvamaal aset leidnud muutusi: algas slaavi rahvastiku sisseränne varasema soomeugrilise ja balti rahvastiku asualale ning alguse sai Vana-Vene riiklus. Pihkva, Kamno ja Irboska linnuste hävingut 9. sajandi keskel võib seostada võimu kontsentreerumisega. Nendesse sündmustesse näivad olevat aktiivselt haaratud Vene vürstide teenistuses olevad viikingid, kes kasutasid Põhja-Euroopas levinud relvastust (Белецкий 1996, 32). Etnilised muutused ja Vana-Vene riigi teke, mis suurendas vene keele kui sotsiaalse eliidi keele prestiiži, viisid Pihkvamaal lõpptulemusena keelevahetuseni (Ligi 1993b) ning põlisrahvastiku järkjärgulisele assimileerumisele. Nüüd katkes ka Eesti kaguosa ja Setomaa läänemeresoome rahvastiku ja itta jäänud soomeugrilaste vaheline varasem ühendus, mis kajastub Siksälä kalme varasemas tekstiilkeraamikas ja kaude keskaegsete matuste rõivastuseski.

Peale kõrvutamise idapoolsete aladega tuleb Hino järve ümbrust vaadelda ka lõunapoolsel taustal. Tekstiilkeraamika levialal, mis I aastatuhande algussajandeil ulatus praegusel Läti territooriumil Väina jõe lähikonda (Vasks 2001a, jn 1), algasid etnilised muutused juba 2. sajandil – pärast seda, kui olid alanud gootide rännakud Visla suudmeala piirkonnast kagu poole. Liikudes läbi läänebaltide asualade, põhjustasid nad viimaste migratsiooni põhja suunas. Nii jõudsid juba 2. sajandil läänebaltidele omistatavad laibamatustega kääpad Lääne-Leedust Läti lõunaossa. Edasi levis kalmevorm üle Väina ja piki selle lisajõge Aiviekstet Vidzeme kõrgustiku kagujalamile (Šnore 1993). Need muutused puudutasid märgatavalt läänemeresoomlaste senist asuala Läti territooriumil, kuid Kagu-Eesti jäi sellest rahvastiku liikumisest veel kõrvale.

Nimetatud sündmustele järgnes hunnide tung Musta mere äärsetest steppidest Kesk-Euroopa suunas, millest tulenevad rahvasteränded põhjustasid I aastatuhande keskpaigast alates idabalti hõimude hulka kuuluvate latgalite liikumise Läti lõuna- ja idaossa, läänemeresoome rahvastikuga asustatud alale (Radiņš 2006). Sisserännet kajastavad laibamatustega latgali kalmed, mis ilmusid enamikule Ida- ja Kirde-Läti alast I aastatuhande lõpusajanditel. Läti ida- ja põhjaosa uued asukad mõjutasid tunduvalt sealset etnokultuurilist arengut. Latgalite sisseränne tõi kaasa muutusi piirkonna keelekasutuses, mis lõpptulemusena viis balti keele omaksvõtule ja keele vahetumiseni. Päris Läti kirdenurka tüüpilised latgali muinaskalmed siiski ei ulatu.

Vaatamata lähikonnas toimunud muudatustele – kääbaskalmistute ilmumisele 6. sajandil, latgalite ekspansioonile ja varase riikluse algusele 9. sajandil praegusel Venemaa territooriumil – jäi Eesti kagupoolseim nurk, kuhu kuulub ka Hino järve ümbrus, kuni I aastatuhande lõpuni muudatustest puutumata. Sellesse kõrvalisse maanurka ei jõudnud ei tarandkalmed ega ka kääpad – need uued kalmevormid, mis ilmusid kõnesoleva aastatuhande vältel Kagu-Eesti teistesse piirkondadesse. Seevastu jätkus maa-aluste põletusmatuste traditsioon, mille kohta on andmeid alates I aastatuhande lõpuveerandist nii Siksälä Kalmete- kui ka Kirikumäelt. Tõenäoliselt seostub osa neist maassesüvendatud matuseplatsidega, mis mõneti sarnanevad kääbastele eelnenud rituaalsete platsidega.

Jn 122. *Varane kedranõu matusest 5. Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 122. *An early wheel-thrown vessel from burial no. 5.*

3.2.2. Identiteet 11.–15. sajandil

Etnokultuuriline situatsioon Hino järve ümbruses on Siksälä kalme põhjal arheoloogiliselt paremini jälgitav alates 11. sajandist, mil põletuskalmistusse ilmuvad arvukad leiud. Nüüdsest alates ei kõnele matmiskombestik enam piirkonna eraldatusest, vaid selle paiknemisest erisuunalisse suhtlusesse haaratud etnokultuurilisel piirialal (jn 121).

3.2.2.1. Siksälä ja Lõuna-Eesti kultuuriruum

Siksälä kalme katkimurtud ja põlenud panustega 11.–12. sajandi puistepõletusmatused viitavad rahvastiku läänemeresoomelisele kultuuritaustale. Nii Siksälä puistematustele (nt matused 3 ja 25) kui ka lohkudes põletusmatustele võib leida vasteid mujalt Eestist ja läänemeresoome aladelt.

Hilisrauaajal, 11.–12. sajandil oli põletusmatuse komme valdav kogu Eesti territooriumil (Selirand 1974; Mägi 2002; Mandel 2003), kusjuures tugevasti põlenud luudega ja katkimurtud panustega ning hõreda kivivarega põletuskalmed on iseloomulikud eriti Eesti loodeosale. Varasema arhiivimaterjali ülevaatamine näitab, et maa-alused põletusmatused olid Lõuna-Eestis rauaajal laialt levinud (Lillak 2006). Henriku Liivimaa kroonika andmetel oli põletusmatus 13. sajandi alguses Lõuna-Eestis väga tavaline (HLK XII: 6; XXIV: 8).

Kuna maapealsete püsirajatistega kalmeid varasemalt tarandkalmete alalt teada ei ole, on siin tõenäoliselt tegemist olnud maa-aluste põletusmatustega. Sellisele matmisviisile viitavad üksikud hilisrauaaegsed põlemisjälgedega leiud Kagu-Eesti keskaegsetest külakalmistutest, samuti traditsiooni mõningane jätkumine keskajal. Peipsi-Pihkva järve mõjutsoonis on maa-aluseid 11.–12. sajandi puistepõletusmatuseid teada Alutaguselt (Ligi 1993a, 23–24) samuti Zalahtovje kalmest Peipsi järve idakaldal ligikaudu Varnja vastas, Siksäläst umbes 100 km kirde pool (Хвощинская 2004, 34). Rohkete panustega maa-aluseid põletusmatuseid sisaldab ka Selištše kalme Setomaa idapiiri vahetus läheduses, Kamnost loode ja Logosavitsast kagu pool (jn 120).[10] Läti alalt Siksälä maa-alustele põletusmatustele vasted seni puuduvad. Latgali 10.–13. sajandi maahaudkalmistutes valitseb laibamatmistraditsioon ning põletusmatused moodustavad maetute koguarvust vähem kui kümnendiku (Radiņš 1999, 27–31). Nende puhul ei saa välistada seost varasemate läänemeresoome matmistavadega, mille juured ulatuvad tagasi tarandkalmete aega.

Siksälä läänemeresoomelise ilmega põletusmatuste leiuaines on samas võrdlemisi mitmekesine ega kanna kaugeltki nii ühest etnokultuurilist sõnumit kui matusekombestik. Palju esineb esemetüüpe, mis on Läänemere ruumis, sh nii Lõuna-Eestis kui ka Põhja- ja Ida-Lätis, samuti Loode-Vene aladel laialt levinud. Siiski leidub ka mitmeid eestipäraseid, sealhulgas eriti Lõuna- ja Ida-Eesti alale iseloomulikke leide. Selgelt eestipärased on prillspiraalsõrmused, õhukese laieneva keskosaga spiraalsõrmused ja plettornamendiga käevõrud, kitsad lamekumera lõikega käevõrud, kitsas massiivne rombornamendiga käevõru ja lamedad laienevate otstega, otste seljal soonega kaunistatud võrud. Lameda esiosa ja trapetsripatsitega kaelavõru põletusmatusest 265 (jn 123) näib esmapilgul olevat küll lätilik, kuid selle ornament pole üldsegi latgalipäraselt siksakiline või rombiline (vrd Radiņš 1999, tahv 48, 49), vaid paikneb paralleelsete vööndite na ja jääb latgali kultuurile võõraks.[11] Samas esindavad üleni tordeeritud kaare ja rullotstega hoburaudsõlg ning sellise sõle katke (AI 5101: 1244, 1961) Läti 11.–12. sajandi leiuainesele iseloomulikke, Eestis võõraid ehtevorme.

Etnokultuuriliselt üheseid järeldusi ei võimalda teha ka vanimad laibamatused. Paarismatuse (247a ja b) suunatus peaga kirdesse viitab läänemeresoome traditsioonile. Sealse naisematuse (247b) leidudest (jn 111) pole paelja lõikega kitsad käevõrud (: 5, 6) ja massiivsed valatud, seljal oleva randiga käevõrud (: 7) tüüpilised ei latgali kalmistutele ega Lõuna-Eestile; seevastu on mõlemal pool levinud ümara kaarelõikega spiraalsõrmused (: 8 ja 9). Matuses 17, mille võib dateerida 13. sajandi algupoolde, esinevad kõrvuti nii lätipärane spiraalsõrmus (: 1) kui ka eestipärased laiad käevõrud (: 2, 3). Eesti alale omaseks võib pidada kündmisel lõhutud matuse 185 käevõrusid.

Pärast vallutust ei sobitu Siksälä kalmistu enam tavalisse Lõuna-Eesti kultuurikonteksti. Kuigi külakalmistud on mujalgi Lõuna-Eestis keskajal väga arvukad ja arheoloogilist teavet on neist rohkesti (Valk 2001a), on Siksälä kalme

10 Suulised andmed Aleksandr Mihhailovilt (Pihkva Oblasti Arheoloogiakeskus).

11 Antonija Vilcāne (Läti Ajaloo Instituut) hinnang 09.10.2014.

Jn 123. *Kaelavõru katked põletusmatusest 265 (: 1756).*
Foto: Jaana Ratas.
Fig. 123. *Fragments of neck-ring from cremation grave 265.*

Võrumaal uuritud külakalmistute seas seni vasteteta, seda nii matmiskommete kui ka leiuainese osas. Lähimad suurema leidude arvuga või arheoloogiliselt uuritud muistised Võrumaa lõunaosas asuvad Rõuge kihelkonna lääneosas Kõrgepalus, Virunukas ja Tilgal, Hargla kihelkonnas Koikkülas ning Urvaste kihelkonnas Vaabinas (jn 121). Siksälä kalme eripäraks on arvukad relvahauad, mida tüüpilistest Lõuna-Eesti külakalmistutest vallutusjärgsel ajal teada ei ole, ja meeste naastuvööd. Ebatavaliselt palju on ka ehteid ja metallkaunistustega rõivajäänuseid. Siksälä ehteid ja rõivastust iseloomustab Läti kirdeosa leidudele omane üldilme: naisehaudades on tavalised pronksklambritega kaunistatud sõbad, helmeste ja pronksspiraalidega ilustatud pärjad ning õhukesed laiad kilpkäevõrud. Erinevalt Siksäläst piirduvad Võrumaa lõunaosas arheoloogiliselt uuritud külakalmistute leiud alates 13. sajandist sõlgede, sõrmuste, kaelakeede, riietuse metallosade, nugade, nõelte ja müntidega (Hausmann 1903; Valk 1997; Valk 2001a, 42–59). Siksälä kalmele iseloomulikke, Ida-Läti alale omaseid leide on Eesti piires saadud vaid lõhutud Niklusmäe kalmest Valga ja Läti piiri lähedal (jn 121) (Valk jt 2013).

Hoopis teistsugusele kultuuritraditsioonile ja teistele orientatsioonidele viitavad ka kaelakeede koostis ja ripatsehted. Siksälä kalme keedes ei leidu väikseid kollaseid kudruseid, nagu see on iseloomulik Lõuna-Eesti külakalmistutele. Kalme kaelakeede erijooneks võrreldes tavaliste Lõuna-Eesti maakalmistutega on pronksspiraalide kasutamine ja ripatsite ning kuljuste suur hulk: esineb keesid, mis on peaaegu üleni kuljustest või kus kuljuseid ja helmeid on enamvähem pooleks. Siksälä ripatsehted – loogakujulistelt sangadelt rippuvad pikad trapetsikujulised, samuti pronksplekist inimkujulised ripatsid, nagu ka suuremate ripatsite küljes olevad väikesed trapetsjad lisaripatsid – on kirdelätilikud ja Lõuna-Eesti jaoks võõrapärased. Eesti piires on neid leitud üksnes lätipäraste leidudega Niklusmäe kalmelt. Nagu märgitud, on kaelakeede traditsioongi Siksäläs teistsugune kui Võrumaal, kus keskealisi ja vanemaid naisi keega maetud ei ole. Erinev on ka surnu käte asetamise viis: Siksälä kalmel on sageli kas mõlemad käed või üks käsi piki keha sirgu või on käed alakehale kokku pandud. Võrumaal tuleb piki keha sirutatud kätega matmist ette väga vähe ning käed on asetatud eri kombinatsioonides kas rinnale, vöökohale või vaagnale.

Matmisala pidev laienemine ja hilisemate matustega lõhkumata hauad on Lõuna-Eesti jaoks samuti ebatavalised, sest piirkonna külakalmistutel, iseäranis kalmesüdamikes, on varasemad matused tihti pealematmisega lõhutud. Tõenäoliselt on ka see Siksälä kalmistu eripära seotud Võrumaa omadest erinevate kultuuritraditsioonidega.

Samas seob Siksälä matmiskombestikku muu Kagu-Eesti lõunaosaga laibahaudade matmissuund: kuigi mehed ja naised on baltipärasel viisil maetud peaga vastandsuunas, on suund vastupidine kui latgalitel. Märke, mis viitavad Siksälä kalme seostele lõunaeesti kultuuriga, leidub rõivastuseski. Näiteks võib Siksälä särkide kaunistuselementidele (jn 102) leida vasteid Setomaa ja Rõuge kihelkonna särkide varrukate üla- ja alaotste kaunistustest (Kaarma, Voolmaa 1981, 30, 179).

Siksälä varaseimad, 13. sajandisse kuuluvad laibamatused, esindavad Eesti alale võõrast pikapealist ja keskmise näolaiusega antropoloogilist tüüpi, mis on iseloomulik Läti idaosa muinaskalmetele ja mida Eesti paleoantropoloogilises aineses pole mujal täheldatud (Heapost 2007, 231). Keskajal on Siksälä rahvastik antropoloogiliste tunnuste poolest lähedane nii Ida-Läti kui ka Lõuna- ja Ida-Eesti elanikkonnale: nüüd on kõikjal Baltimaades valitsevaks saanud mesokraansed koljud. Siksälä kalme luuleidude mõõtmistulemuste kõrvutamine 1930. aastate antropoloogiliste mõõtmiste andmetega 15–30 km kirde poolt Meremäe piirkonnast Lääne-Setomaalt, lubab oletada rahvastiku järjepidevust alates keskajast kuni tänapäevani. Võrdluseks selle piirkonnaga annab alust ka asjaolu, et Meremäelt 5 km ida pool oleva Vinski kalme (jn 121, 126; Harlašov 2009a) ja Siksälä kalme leiuaines on omavahel väga sarnased. Kuigi Lääne-Setomaa 20. sajandi elanike koljude mõõdud on absoluutarvudelt suuremad kui Siksäla koljudel, on eri mõõtude omavahelised proportsioonid jäänud samaks: järjepidevus on palju ilmsem kui Siksälä 13. sajandi ja 14.–15. sajandi matuste vahel (Heapost 2007, 228, tabel 10).

Samas on keskajal Siksälä kalmele maetutel ka „läänelikke" Ida-Eestile võõraid tunnusjooni, mis ilmnevad nii koljudes kui ka hammastes (Heapost 2007, 232–233; Sarap 1993). Idapoolsetele soomeugri aladele omast nn metakoniidset kurdu esineb Siksälä hammastel märksa vähem kui näiteks Jõuga või Pada 12.–13. sajandi kalmistu luuaineses. Ka Meremäe ümbruse praeguste elanike hammaste kujus avalduvad „läänelikud" jooned: piirkonnale iseloomulik keskeuroopa hambatüüp on tavaline Lääne-Eestis, kuid mitte maa idaosas. Erinevalt Meremäe ümbruse setodest leidub Petseri ümbruse setodel nagu ka mujal Ida-Eestis reliktse põhjaeuroopa hambatüübi jälgi. Meremäe rahva puhul on „läänelik" ka M-geeni suhteliselt harv esinemine, mis eristab sealseid setosid Värska piirkonna omadest. Seega leidub nii Siksälä kalme koljudes ja hammastes kui ka Meremäe ümbruse rahva 20. sajandi odontoloogilistes ja somatoloogilistes andmetes märke, mis viitavad läänepoolsete komponentide märksa suuremale osakaalule võrreldes Setomaa kesk- ja idaosa elanikega.

3.2.2.2. Siksälä, Pihkvamaa üldtaust ja Setomaa

Siksälä kalmel on mõningaid seoseid ka idapoolsete naaberaladega. Eelkõige annab neist märku kalmevorm – 13. ja 14. sajandil on osa haudu tähistatud kääpaga. Sellised hauatähised olid Pihkva- ja Novgorodimaal 11.–13. sajandil väga tavalised (Седов 1982, jn 26, 30, 32) ning neid leidub ka Pedetsi-äärse madaliku taha jääval Lõuna-Setomaal: ilmselt just sealt on kalmevorm jõudnud Hino järve ümbrusesse. Eesti hilisrauaaja kalmetele ei ole kääpad omased. Neid tuleb ette vaid Peipsi järvest põhja pool, Alutagusel vadja asustusalal (Ligi 1993a, 24–34) ning paiguti Võrumaa idaservas – seal, kus 6.–10. sajandil maeti põlenud luid liivakääbastesse. Samas leidub kääbaskalmistuid ka Läti idapiiri lähedal (Radiņš 1999, 35–52) Pihkvamaaga külgnevates piirkondades. Kuna Läti kirdepoolseimast nurgast keskaegseid kääbaskalmistuid teada ei ole, on Siksälä kääpad pigem ida- kui lõunapoolse suhtluse kajastuseks.[12]

Siksälä enamasti küllaltki madalad ja väikesed kääpad, mille sisemuses on haud vahel maapinnal tähistatud kivipiirdega, pole Pihkvamaale siiski päris tüüpilised. Nad erinevad ka klassikalistest 11.–13. sajandi ümaržalnikutest – haudu tähistavatest kiviringidest, mis on tehtud suurtest kividest ja mille läbimõõt on enamasti 2,5–6 meetrit (Valk 2009b, 141–143). Niisuguseid ümaržalnikuid leidub rohkesti ka Setomaa kesk- ja idaosas; läänepoolseimad neist paiknevad Eesti piirides Obinitsas ja Luuskas. Ümaržalnikuid on ka Lõuna-Setomaal. Arheoloogiliselt on neid uuritud Hino järvest 16 km ida pool, Laurast veidi kirdesse jääval Tääkova (Tjakovo) kalmel (Labutina 2009), samuti Pankjavitsa lähistel (Крейтон 1913, 23–28).

Vaatamata sellele, et osa haudu on tähistatud kääpaga, on Siksälä kalme leiud hoopis teiselaadilised kui need, mis pärinevad Pihkvamaal arheoloogiliselt uuritud 12.–13. sajandi kääbas- ja žalnikkalmetest (Седов 1982, 169, tahv L, LI). Kristliku matmiskombestiku, aga võib-olla ka kohalike traditsioonide mõjul piirduvad sealsed panused peamiselt ehete, pisitarbeasjade ja riietuse metallosadega. Pihkvamaa selleaegsetes naisehaudades leidub sageli oimurõngaid ning klaashelmestest kaelakeesid. Eesti piires on niisugustest kalmetest arheoloogiliselt uuritud vaid Lindora 11.–12. sajandi kääbastikku ning ühte kääbast Tabinas (Лаул 1978; 1979). Mõlemad matusepaigad asuvad Piusa lähedal ning võiksid kuuluda jõge mööda idast saabunud sisserändajatele. Kääbaste kuju ja mõõtmete järgi otsustades võiks Piusa-äärsete kääbaskalmistute seas olla teisigi sarnaseid matusepaiku. Pihkvamaal on samalaadseid 11.–12. sajandi kääpaid rohkesti Želtša ja Tšornaja jõgede valgalas, kus nendega seonduv asustus moodustab omaette mikrorajooni (Хвощинская 2004, 159). Peipsi idakaldal olevate, samuti kõnesolevasse piirkonda kuuluvate Samolva kääbaste leiumaterjal (Раппопорт jt 1966, 47, jn 9) on üldilmelt sarnane Lindora kääbaste omaga.

Setomaa idaosas (Valk 2009b) on 11.–12. sajandi kääbaskalmistuid uuritud Irboskast 4 km kagus Lopatovos (Grušina 2009b), Siksäläst 28 km kirdes Verepkovas (Grušina 2009c) ja 22 km kirde pool Pankjavitsas. Teistest kääbaskalmetest erineb Irboskast 3 km loodesse jääv suur Mõla kalmistu (Tallgren 1922; Nerman 1926; Седов 1976; Valk 2009c), kus 11. sajandil leidub viikingiajale omaselt leiurohkeid haudu ning kus osa kääpaid eristub teistest oma kivikonstruktsioonide poolest.

Siksäla kalme matmiskombestik on teistsugune kui õigeusu kiriku valdustesse kuuluvatel naaberaladel. Siin puuduvad ristiusu mõjud ning ainsaks suuremaks ühisjooneks on kääpad ja kääbaste all haudu piiravad, samuti haudades leiduvad kivid. Üldiselt on Pihkvamaa õigeusualal ristiusust tulenevad muudatused matusekommetes toimunud juba 11. sajandil. 13. sajandiks on sealsete külakalmistute matmiskombestik lähedane kristlikele normidele: surnud maetakse suuremate panusteta ja peaga lääne suunas. Täiesti erinev on ka naiste rõivaste ja ehete üldilme. Siksäläs puuduvad Vene aladele 12.–14. sajandil omased oimu- ja kõrvarõngad; Pihkvamaal tavalised traatkäevõrud on esindatud vaid üksikute leidudega. Kuigi Siksäläs hakati haudu kääpaga tähistama ilmselt idasuhtluse tulemusena, osundavad matmiskombestik ja leiud üheselt sellele, et kalme kuulub Pihkvamaa ja ka enamiku Setomaaga võrreldes hoopis teise etnokultuurilisse konteksti.

Ehkki idapoolsetelt naaberaladelt puuduvad Siksälä kalmega samavõrd suurelt uuritud hilisrauaaegsed muistised, võib oletada, et vaatamata piirialaks olevale Pedetsi madalikule on seosed piirkondade vahel väga vanad. Tõsisem lahknemine Hino järve ümbruse ja Lõuna-Setomaa vahel hakkas tekkima arvatavasti pärast seda, kui Irboska ja Alūksne vahelisest teest sai tähtis liiklussoon, mille äärde tekkisid keskvõimu tugipunktid – pogostid. Nende haldus- ja maksustamis-, aga ka kiriklike keskuste võimuulatus määras tekkiva Vene riikluse piirid. Seoses Irboska tähtsuse kasvuga haarati arvatavasti algselt sama etnokultuurilise

12 Omaette küsimus on kääpalise kalmevormi algupära. Kui enamiku Pihkvamaa puhul saab rääkida traditsiooni seosest I aastatuhande pikk- ja ümarkääbastega, siis laibamatustega 11.–12. sajandi kääpad on iseloomulikud ka vepsa alale Laadoga kagukalda ja Äänisjärve ümbruskonnas (Кочкуркина, Линевский 1985, 172), vadja asualale Oudovamaal ja Alutagusel (Ligi 1993a, 24–34) ning koivaliivlastele (Tõnisson 1974, 38–96). Neil juhtudel ei saa välistada viikingiaegsest Skandinaaviast lähtunud eeskuju. Kääpaid leidub veel siin-seal ka Põhja-Lätis: idumealaste ja Metsepole liivlaste maadel, mis paiknevad Koiva-äärsete liivlaste asualade ja Sakala vahel (Tõnisson 1974, 155–160), samuti Võnnu (Cēsise) lähedal Jaunpiebalgas.

taustaga ala idaosa linnuse mõjusfääri. Kaugemal läänes asuv Hino järve äärne piirkond koos Siksälä kalmega paiknes aga teisel pool suurt asustamata vaheala Pedetsi jõe ümbruses ning jäi Irboska kontrolli alt välja.

Alates 1220. aastatest on Hino järve ümbrust hilisemast Setomaast hakanud eristama Pihkvamaa ning keskaegse Liivimaa poliitiline ja usuline piir (Laul 1992). See piir jaotas Eesti kagunurgas ning Setomaa alal elanud läänemeresoomlased – Võrumaa idaosas ja Setomaal kõneldav keel on üksteisele väga lähedased (Pajusalu 2002, 187–190) – kaheks eri kultuurisuunitlusega rahvarühmaks. Idapoolse, Pihkva ja õigeusukiriku mõju alla jäänud osa pinnal kujunesid setod, läänepoolse osa pinnal aga praeguse Võrumaa idaosa (Laul 1995) ja Läti kirdepoolseima nurga rahvastik.

Samas pole setod tekkinud ühtselt etnokultuuriliselt aluselt. Vaatamata tihedale suhtlusele, abielu- ja sugulussidemetele on Setomaa sisemine kirevus selgesti jälgitav mitte ainult keeles, folklooris ja rahvamuusikas, vaid ka populatsioonigeneetilistes andmetes (Heapost 2007, 233–234). Arheoloogias on kultuurilised mikroregioonid jälgitavad juba I aastatuhande teisel poolel (Aun 2003, 138–139) ning mitmekesisus joonistub välja hilisemaski aineses (Valk 2011). Põhja- ja osalt Kesk-Setomaa elanikkonna algupära on tõenäoliselt seotud rahvastikuga, kellelt pärinevad I aastatuhande teise poole kääbaskalmistud. Lõuna- ja Edela-Setomaa, eeskätt Riia–Pihkva kiviteest lõuna pool olevad piirkonnad jäid tollastest kultuuriuuendustest puutumata ning sealne areng toimus varasemate traditsioonide pinnalt. Sellesse konteksti kuulub ka Hino järve ümbrus.

Keskajal hakkas setode ja võrukeste esivanemate vaheline suhtlus usulise piiri kasvades, aga ka piirikonfliktide tõttu arvatavasti järk-järgult vähenema. Olles eraldatud Liivimaal toimuvatest kultuuriprotsessidest – need jõudsid Vene valdustesse vaid Liivimaalt saabunud ümberasujate vahendusel – , säilitas seto kultuur mitmeid vanu läänemeresoomelisi ühisjooni, samuti jälgi kunagisest sidemetevõrgustikust, mis ulatus volgasoomlasteni (Laul 1995).

Aja jooksul on Pihkva valdustesse jäänud läänemeresoomlaste asuala pidevalt kahanenud. Selle protsessi jälgimiseks puuduvad täpsemad võimalused, sest arheoloogiline materjal ei kajasta üheselt keelekasutust ning uusaegsetes kirjalikes allikates on setode esivanematel ja venelastel ühtviisi venepärased, õigeusu traditsioonist tulenevad nimed. Venelaste saabumisele Setomaa lääneossa andis olulise tõuke Petseri kloostri asutamine 1473. aastal ning selle tähtsuse tõus 16. sajandi teisel veerandil ja Liivimaa sõja ajal (1558–1582/83). Suure katkestuse Setomaa asustuse järjepidevusse tõi 16. sajandi teine pool, mil Pihkvamaa rahvaarv katastroofiliselt vähenes. Pärast seda asustati tühjaks jäänud piirkondadesse rohkesti talupoegi Sise-Venemaalt (Setumaa 1928, 307–308) ja tõenäoliselt ka praegusest Valgevenest.

Pole teada, milline oli etnokultuuriline situatsioon pärast Liivimaa idapiiri kujunemist Siksälä kalme läheduses paiknevatel idapoolsetel naaberaladel. Kuigi 19. sajandi lõpul olid Pedetsi madaliku tagused, Rootovast ja Laurast lääne poole jäävad Pihkva kubermangu külad vene asustusega (Hurt 1904, kaart), võib selline olukord olla üsna hilise tekkega. Pärimuse kohaselt jäänud Setomaa lõunaosa külad, mis paiknevad praeguse Eesti piires Riia–Pihkva maanteest lõuna pool, tühjaks suure taudi ajal ning vabad maad asustati uute elanikega, peamiselt Sise-Venemaalt. Riia–Pihkva maanteest lõuna poole jäävate Setomaa külade uusasustus olevat lähtunud Setomaa lääneservast Hinsa ja Tserepi küladest.[13]

Siksälä kalmele väga lähedane arheoloogiliselt uuritud muistis on Kendiši kalme, mis jääb Hino järvest 15 km ida poole ja Laurast veidi lõunasse (Grušina 2009). Sealsed leiud viitavad samale etnokultuurilisele taustale. Märkimist väärib kalme äärealale 14.–15. sajandil maetud naine, kelle kaelas oli uhke koogutaolisel kandjal rippuv kuljustest, pronksspiraalidest ja romb- ning pikkadest trapetsripatsitest kaelakee (jn 124), kaurikarpidest kee ja topeltlülidest pronkskett. Surnu, keda ehtisid ka õhukesed laiad kilpkäevõrud ja spiraalsõrmused, oli maetud tinuliste ja väikeste helmestega ilustatud sõbaga. Kirstu kaanelt leiti kaurikarpe ja helmeid, mis pärinevad nähtavasti seda katnud riidest. Naisematuse kõrval oli Liivimaa 14/15. sajandi vahetuse müntidega (Tallinna 1390.–1410. aastate artigid) meheluustik, mille juures olid ümarate pronksnaastudega vöö ja Liivimaa päritolu rõngassõlg (jn 125). Kendiši või lähedasest Jevdokimovo kalmest on leitud veel üks lai kilpkäevõru ja kahepäise looma kujuline lame ripats, samasugune kui Siksälä matusest 249 (Grušina 2009, jn 4).[14]

Tõenäoliselt püsis Laura ümbruses 13.–15. sajandil, vaatamata paiknemisele Irboska mõjusfääris, endiselt läänemeresoomeline identiteet ja keelekasutus. Samas osundab Kendiši naisematuse kolme kuulikesega oimurõngas sellele, et kalme paikneb Pihkvamaa kultuuriruumis ja etnokultuurilisel kontaktalal. Siinkohal väärib märkimist veel teade Kendiši kalmel olnud õigeusu kirjadega kiviristist (Грушина 1987, 101–102) ja asjaolu, et kõik sealsed matused olid kristliku kombe kohaselt peaga läänekaarde.

Tervikuna võis etnokultuuriline situatsioon selles piirkonnas, kust läks läbi Irboskast Läti alale suunduv ühendustee, Siksälä kalme kasutusajal olla siiski mitmekesisem kui Hino järve ümbruses.

Nagu märgitud, seovad Siksälä kalmet idapoolsete aladega ka maapinnal haudu tähistanud kivid ja kivipiirded, mida Eesti ega Läti tavalistel külakalmistutel ei esine. Eesti keskaegsetest matusepaikadest leidub kive vaid Tartumaale Pihkva- või Novgorodimaalt saabunud läänemeresoome sisserändajate 13.–15. sajandi matusepaikades (Ligi, Valk 1993, 179–181), samuti on žalnikpiiretega tähistatud Alutaguse Jõuga kalme hilisemad, 14.–16. sajandi hauad. Lähemaid vasteid Siksälä kalmekividele võib otsida Ida-Setomaalt, kus maapealsete kivikonstruktsioonidega matusepaigad võiksid endast kujutada lausa omaette kalmevormi (Valk 2009b, 143–144). Arheoloogilistel kaevamistel on rohkeid kive leitud Viski kalmel Setomaa kirdeosas (Valk 2009e), kuid kive oli enne põllu- ja maaparandustöid ka Kendiši kalmel (Zouroff 1938, 10). Muutused Siksälä haudade maapealsete kivipiirete kujus näitavad matmiskommete teisenemist samas rütmis nagu Pihkvamaal. Hiliseim teadaolev, 14.–15. sajandist pärinev kivipiire, mis tähistas matuse 207 hauda, oli laia ristküliku kujuline ja tehtud üsna väikestest kividest. Ka Pihkvamaa loodeosas on nelinurksed väikestest kividest žalnikpiirded hilised ja pärinevad nimetatud ajast.[15] Matmiskommete muutumine samas rütmis nagu idapoolsetel naaberaladel annab tunnistust suhtlusest, ehk ka sugulus- ja abielusidemetest.

Teine tähelepanuväärne muistis Setomaa piirest on Vinski kalmistu, mis asub Siksäläst 25 km kirdes, Vastseliina–Petseri maantee ääres, vahetult praeguse Vene piirijoone taga (Harlašov 2009). Sellel kalmel leidub nii Ida-Setomaale kui ka Pihkvamaale laiemalt iseloomulikke ümaržalnikuid, kuid mitmed 13.–14. sajandi leiud (jn 126) – laiad kilpkäevõrud, liblika- või kammikujuline ripats, kettide küljes olevad lisaripatsitega antropomorfsed trapetsripatsid ning rullotstega ja loomapeaotstega hoburaudsõlg – on väga sarnased Siksälä omadega. Tõenäoliselt pärineb enamik neist ühest lõhutud naisematusest.

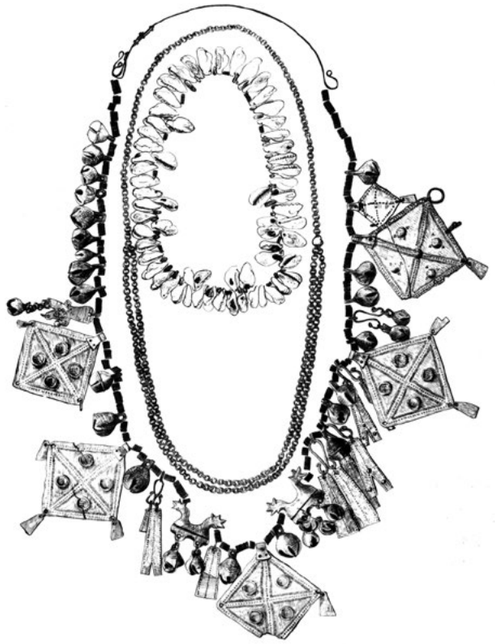
Kendiši, Vinski ja Siksälä leiud on üksteisele sedavõrd lähedased, et nende põhjal võib kõik kolm kalmet seostada sama etnosega. Siinkohal tuleb ära märkida ka Pankjavitsa ja Petseri vahel oleva Verepkova kalme 12.–13. sajandi ehteleide (jn 127) millele on Siksäläst samuti vasteid (vrd matus 280 ja jn 123).

Kuigi 13.–14. sajandil kajastuvad Siksälä kogukonna idakontaktid peamiselt osa haudade tähistamises kääbastega, on kaugemaid ja kaudsemaid seoseid ka naiserõivastu-

13 Mauri Kiudsoo (AI) suulised andmed aastast 2003. Toimunu kohta võiks leiduda andmeid Venemaa arhiivides, kuid küsimus on uurimata.

14 Kendiši ehk Tšuhnovo kalme leiud asuvad Petseri muuseumis, segamini Jevdokimovo kalme leidudega (PeM 450: 1–36).

15 Sergei Popovi (Materiaalse Kultuuri Ajaloo Instituut) suuline teade mais 2014.

Jn 124. *Kaelakee Kendiši kalmest. (Grušina 2009, jn 2 järgi).*
Fig. 124. *Necklace from Kendishi Cemetery.*

Jn 125. *Vöökatked ja sõlg Kendiši kalme mehematusest. (Grušina 2009, jn 2 järgi).*
Fig. 125. *Belt fragments and brooch from Kendishi Cemetery.*

Jn 126. *Ehteid Vinski kalmest (Harlašov 2009a).*
Fig. 126. *Finds from Vinski (Svensk) cemetery.*

Jn 127. *Leide Verepkova kalmest. (PeM 822, 821, 820). Foto: Jaana Ratas, Ahto Raudoja.*
Fig. 127. *Finds from Verepkovo cemetery.*

ses. Siksälä kalmes arvukate sini-valge-ruuduliste sõbade põhiline levikuala ulatub Dnepri ja Okaa ülemjooksult Läti ida- ja keskossa. Eestis pole peale Siksälä, Niklusmäe ja Alutagusel asuva Jõuga kalmistu selliste sõbade jäänuseid mujalt leitud. Rõhutamist väärib veel asjaolu, et Siksälä naiste rõivakomplekti kuulunud särgi rikkalikud kaunistused on samalaadsed kui vadja, isuri ja mordva naiste särgil (Laul 2004). Sarnasus on ka Siksälä (jn 84) ja ersa naiste kaelaehetes (jn 128): mõlemad koosnevad kolmestneljast tihedalt kaela ümber olevast kaurikarpide ja helmeste reast.[16] Rõivaleidudes kajastuvad idasidemed ulatuvad väga kaugesse minevikku, mil soomeugriline asustus ulatus katkematu vööndina Eesti kagunurgast kuni Mordvani ning Ingerimaani.[17]

Ehteleidude osas kajastub suhtlus ida suunas seevastu vähe. Pihkvamaa kultuurikonteksti kuuluvad kaks aasotstega, neljakordsest traadist väänatud käevõru (matused 45 ja 184) ning kolmas samasugune käevõru, mis on nõela lisamisega muudetud hoburaudsõleks (matus 127). Niisugune kasutusviis räägib selget keelt, et traatkäevõrusid peeti „võõrasteks" eheteks. Märkimist väärib ka Loode-Vene aladel, samuti Alutaguse ja Tartumaa vadja kalmistutes väga sagedaste õhukeste lamedate 2–3 cm laiuste käevõrude (Спицын 1903; Ligi 1993, 73–76; Ligi, Valk 1993, 193), samuti neile iseloomuliku, kahest põimuvast paelast ornamendi vähesus. Viimast esineb vaid ühel Siksälä käevõrul (matus 121) ning ühe väga luksusliku ja erilise vöö (matus 224) naastudel ja otsakeeltel. Tõenäoliselt on tegemist ida poolt toodud või saadud luksusesemega. Idapoolsest kontekstist pärineb veel varrasaheliku küljes olnud õõnes hoburipats (matus 244). Niisugused ripatsid on arvukad Novgorodimaa loodeosas (Рябинин 1981, 40–43) ning neid leidub ka Alutaguse vadjalaste ja Tartumaale 13. sajandi lõpus – 14. sajandi alguses ümberasunud idapoolsete läänemeresoomlaste kalmetes (Ligi 1993a, 62–63; Ligi, Valk 1993, 191). Mõned ristripatsid on samuti ilmselt Vene päritolu, kuid need võivad olla Hino järve ümbrusesse jõudnud ka Läti kaudu.

16 Kagu-Eesti ja volgasoomlaste ühisest kultuuritaustast annab tunnistust tuharatel kantud põllelaadne rõivaese, mis veel 19. sajandil on püsinud volga-soome naiste rõivastuses (mordva pulakš, maridel pulagai). Samalaadse riietuseseme – tagapõlle või tagaräti jäänuseid on leitud mitmest Kagu-Eesti külakalmistust (Laul 1981).

17 Andmeid Kagu-Eesti elanike sellesuunaliste kontaktide kohta on ka kaugemast minevikust. Nii jõudsid hoburaudsõlgede varasemad vormid idasuhtluse tulemusel Eesti kaguosa tarandkalmetesse juba rooma rauaajal (Laul 2001, 121). Ka võib rõivaste pronksspiraalidega kaunistamise kommet seostada volga-soome naiste I aastatuhande algupoole rõivamoega (Laul 1990).

Jn 128. *Ersa naise kaurikarpide ja kuljustega kaelaehe 19. sajandi lõpust – 20. sajandi algusest (Мордовский 1990).*
Fig. 128. *Cowry shells in the necklace of an Erza-Mordvin woman in the late 19th century and the early 20th century.*

3.2.2.3. Siksälä ja Kirde-Läti

Lõunapoolse naaberalaga on Siksälä matmiskombeid raske kõrvutada, sest arheoloogilisi andmeid on Läti kirdeosast vähe. Kalme 11.–12. sajandi põletusmatuste matmiskombestik on latgali traditsioonidest selgelt erinev, sest latgalitele on alates 8.–9. sajandist iseloomulikud laibamatused: mehed on suunatud peaga itta, naised läände. Ka leidub latgali kalmetes põletusmatuseid harva (Radiņš 1999, 25–30, 45). Latgalitele omistatud rauaaegsed kalmed jäävad üsna kaugele, Alūksnest põhja ja Pedetsi jõest ida poolt neid teada ei ole (samas, jn 9, 22, 99). Kuigi Siksälä kalme vanimate laibamatuste kranioloogilised andmed on lähedased balti aladelt pärinevatele (Heapost 2007, 228), ei saa seda asjaolu pidada kindlaks tõendiks vanima rahvastiku latgali päritolu kohta, sest samaaegseid võrdlusandmeid Kagu-Eesti kalmetest pole. Ainsad uuritud koljud pärinevad Lindora kalmest Vastseliina kihelkonna kirdeosas. Sealne kitsanäoline antropoloogiline tüüp on samalaadne nagu Ida-Setomaal ja Pihkvamaal, kuid erineb Siksäläs leiduvast (Heapost 2006). Küll esineb Siksälä kalme hilisrauaaegsete leidude seas üksikuid latgali kultuurile omaseid ehteid. Sellisteks esemeteks on kogu ulatuses tordeeritud kaare ja rullotstega hoburaudsõled ning pronkstraadiga mähitud ja S-kujuliselt tagasipööratud otstega spiraalsõrmus (matus 268: 1767).

Kui Siksälä põletuskalme 11.–12. sajandi arheoloogiline materjal on tugevalt läänemeresoomelise ilmega, siis 13. sajandil on kultuuriorientatsioonid muutunud. Nüüd võtab kalmistu arheoloogiline aines lõunapoolse, Lätisuunalise värvingu. Sidemed Läti alaga on jälgitavad juba kalme varaseimates, 13. sajandi algupoole laibamatustes. Neile viitavad paljukeermelised spiraalsõrmused (matused 51, 245, 247b, 280), matuse 247b pärg ning selle küljest rippuv kammi- või liblikakujuline, pika trapetsripatsiga ripats, sämbuliste otstega kaelavõru (matus 280) ning seljal oleva randiga lamedad käevõrud (247b: 5). Matuse 280 puhul osundavad Kirde-Läti suunale koogutaoline keekandja ja selle kee küljest rippuvad pikad trapetsripatsid, samuti pronksklambritega sõba.

Siksälä Kalmetemäe leiud viitavad lõunasuunalise suhtluse tugevnemisele 13. sajandi teisel poolel. Sellest annavad tunnistust nüüsest arvukaks muutuvad pronksklambritega kaunistatud sõbad ning pronksspiraalide, kudruste ja tinulistega ilustatud pärjad. Siksälä keskaegsed sõbaleiud on kaunistusviisi poolest väga sarnased Ida-Läti 13. sajandi sõbadele (Zariņa 1998; 1999, 47, 54). Läti suunale viitavad kaela taga kantud koogutaolised rinnakeekandjad (matused 43, 59 ja 280), aga ka väiksemate leidude üldilme. Kaelakeedesse, pärjakandade, varrasahelike või rinnakeede keekandjate külge kuulunud topelt-S-kujulised sangakesed neil rippuvate pikkade, enamasti kühmuliste trapetsripatsite ja kuljustega (jn 89) on samamoodi iseloomulikud Ida-Läti aladele. 14.–15. sajandi kaelakeedes võib pidada lätipäraseks jooneks helmeste ja kuljuste vahel lõngale lükitud pronksspiraale (matused 45, 86, 112, 243, 250) ja kuljuste rohkust,[18] seda ka võrreldes helmeste hulgaga. Teistest arheoloogiliselt uuritud Lõuna-Eesti külakalmistutest niisuguseid kaelakeesid teada ei ole. Lõuna-Eestile võõrad ja Ida-Lätile iseloomulikud leiud on õhukesest plekist rombripatsid, mis on kaunistatud ristuvate ja nurki ühendavate, samuti servi ääristavate kühmukeste ridadega (matused 84, 90, 121, 286). Lõuna-Eesti keskaegsetest külakalmistutest ei ole leitud ka Siksälä rikastele naisehaudadele iseloomulikke varrasahelikke. Mehehaudade osas seovad Siksälä kalmet Kirde-Läti alaga vallutusjärgse aja relvahauad ja naastuvööd, mis on Ida-Lätis tavalised. Viimaseid on Lõuna-Eestist teada vaid üks – Krabi kalmest Läti piiri lähedalt. Lõuna-Eesti külakalmistute mehehaudadest ei ole leitud ka nööpidena kantud kuljuseid ega kuljusnööpe.

Sõlgede seas tuleb Siksälä kalmel ette mitmeid Lõuna-Eesti külakalmistuile ebatüüpilisi ning Läti ja Leedu alal

18 Matused 11, 45, 54, 84, 97, 98, 121, 141, 144, 150, 163, 173, 239, 243.

levinud vorme. Sellisteks leidudeks on ažuursed rosettsõled (matused 60, 163, 165) ja hargnevate otstega tähtsõled (matused 33, 53, 164, 225, 246). Rõhutamist väärib Kalmetemäelt leitud loomapea- või liiliaotstega hoburaudsõlgede rohkus, 11 leidu. Neid Lätis ja Leedus arvukaid ehteid on kõigi Lõuna-Eesti keskaegsete maakalmistute peale kokku leitud sama palju. Üldiselt on Siksälä 14.–15. sajandi sõled ja sõrmused väga sarnased Põhja-Lätis, Valgast 50 km lõuna pool olevast Launkalne Pāvulkalnsi külakalmistust leitutele (Siatkovskis, Urtāns 1984; Siatkovskis 1986; 1988). Lätilik on ka Siksälä keskaegsete sõrmuste üldilme. 13.–15. sajandi spiraalsõrmuste seas on arvukad V-kujulise keskkeermega sõrmused, mis on tavalised Põhja-Lätis, kuid mida Võrumaal tuleb ette harva, peamiselt Läti piiri läheduses. Samas on mujal Lõuna-Eestis tavalisi keskaegseid spiraalsõrmusetüüpe – lihtsast pronksiribast, samuti lamekumera keskkeermega sõrmuseid – Kalmetemäelt leitud vähe.

Tervikuna võtab Hino järve äärse kogukonna kultuuripilt alates 13. sajandist rõivastuse, ehete ja hauapanuste osas Läti kirde- ja idaosale omase ilme. Arheoloogiline materjal annab tunnistust ümberorienteerumisest lõunapoolsetele kultuurisidemetele ja ilmselt ka tõmbekeskustele. Kalme leiumaterjal ei ole enam nüüd enam lõunaeestiline, sobitudes pigem Kirde-Läti kui tüüpiliste Lõuna-Eesti keskaegsete külakalmistute üldisesse konteksti. Mujalt Lõuna-Eestist relvahaudu ja latgalite asualale omaseid rõivaleide (v.a Niklusmäe kalme) seni teada ei ole.

Mis võis olla kultuuriorientatsioonis 13. sajandi algupoolel aset leidnud ja küllaltki järsu muutuse põhjuseks? Oma osa võisid etendada Hino järve äärse kogukonna inimkaotused 13. sajandi algupoole ohvriterohkes sõjategevuses. Mehed langesid võitluses ning Henriku kroonika teatel viidi 13. sajandi alguse sõdades naisi ja lapsi sageli röövsaagiks (nt HLK XV: 2, 7, XVIII: 6, XIX: 3), mis tihti tähendas orjusesse jäämist (vt ka Murray 2011, 68–76; Gillingham 2012). Kuna kogukond oli väike ja hõlmas siis vaid 1–2 talu elanikke, oli see mistahes inimkaotuste suhtes väga tundlik. Juba üksainus rüüsteretk – mõnede inimeste tapmine ja töö- ning sünnitusealiste naiste kaasaviimine – võis olukorda väga tugevasti muuta. Võimaliku põhjusena tuleb arvestada ka 1212. aasta katku (HLK XV: 6).

Rahvaarvu kiire kasv 13. ja 14. sajandi vahetuse paiku (vt ptk 3.1.) näitab, et nüüd on Hino järve äärde elama asunud uusi sisserändajaid. Uute asukate saabumisele viitab ka kraniomeetria – mehekoljude puhul on tegemist hoopis teise antropoloogilise tüübiga, kusjuures laiemad võrdlusandmed viitavad saabunute pärinemisele edela poolt (Heapost 2007, 227–233).[19] On tõenäoline, et sidemed sisserände lähtealadega etendasid olulist osa kogukonna hilisema kultuuripildi kujunemisel, sest suguvõsa ja sugulaseks olemise tähtsust ei saa maaelus kuidagi alahinnata. Kagu-Eestis, Võru- ja Setomaal on sugulussidemed argielus väga tähtsad praegugi. Siiski pole võimalik öelda, kuivõrd on osteoloogilises aineses ilmnevad muudatused tingitud järjepidevatest kontaktidest ja kuivõrd tulenevad need ühe esiisa või esiema poolt järglastele edasi antud geneetilisest koodist. Väikese, 1–2 talulise kogukonna puhul võib juba üks viljakas eas uustulnuk tugevalt mõjutada järgmiste põlvkondade geneetilist struktuuri.

Läti-suunalise kultuuriorientatsiooni kasvu võis tingida sidemete tugevnemine Alūksne/Aluliinaga, kuhu ordu rajas 1342. aastal uue kivilinnuse, Marienburgi. Kui Siksälä ümbruse muinasaegne seotus Aluliinaga jääb andmete puudumisel vaid oletuslikuks, siis alates 13. sajandi keskpaigast, eriti aga ordu kivilinnuse rajamisest, pole selles põhjust kahelda. On ju tegemist esimese ja ainsa suurema keskusega, kuhu Hino järve äärest lõunasse suunduv tee viib.

3.2.2.4. Siksälä kalme kui märk omaette identiteedialast

Pärast 13. sajandil aset leidnud kultuurilist ümberorienteerumist lõunasse on Siksälä kalme arheoloogilist materjali raske etnokultuuriliselt tõlgendada traditsioonilises „(lõuna)eestlased-latgalid-slaavlased" võtmes. Leiumaterjali eripärad ei võimalda seostada kalmet ühegagi neist etnostest.

Kuigi alates 13. sajandist võtavad rõivastus ja ehted Hino järve ümbruses Kirde-Lätile omase ilme, ei saa Siksälä kogukonda määratleda balti etnokultuurilise identiteedi kandjana. Esiteks seob keskaegne matmissuund Siksälä kalmet Võrumaaga, teiseks leidub Läti kirdeosa ehtekultuuris omapärasid, mis ei ole lõunapoolsetele latgali aladele iseloomulikud. Nendeks erijoonteks on ka Siksälä keskaegsetes laibahaudades arvukad laiad kilpkäevõrud, laiakilbilised sõrmused ja inimkujulised ripatsid. Õhukesi laiu käevõrusid esineb peamiselt vaid Läti kirdeosas, hajusalt mujalgi Põhja-Lätis ja üksikleidudena veel Kuramaal, kuid lõunapoolsetele balti aladele pole nad iseloomulikud. Neid ehteid on Läti kontekstis tervikuna peetud läänemeresoomeliseks, balti kultuurile võõraks nähtuseks (Vaska 1992, 102; 2006). Samuti võib tõlgendada selliste käevõrude „sõsareheteks" olevaid laiakilbilisi sõrmuseid, mis on kujunduse ja stiili poolest neile sarnased. Laiakilbilised sõrmused kujutavad endast Läti alal pigem liivlastele omast kultuurinähtust, kuigi liivi sõrmuste ornament on teistsugune. Lõunapoolsetel latgali aladel pole 13.–14. sajandi laiakilbilised käevõrud ega laia ovaalse kilbiga sõrmused kuigi tavalised. Tuleb märkida, et 14.–15. sajandi osas väga rikkaliku leiumaterjaliga Augustinišķi kalmelt Kagu-Lätis pole leitud ühtegi

19 Naisekoljude osas on Leiu Heapost küll mõõtmised teinud, kuid tulemused on seni kokku võtmata.

kilpkäevõru (käevõrusid on seal üldse vaid ühes matuses) ning et laiakilbilised sõrmusedki on esindatud kõigest ühe 15. sajandi leiuga (Berga 2007, 58, 60–61).

On äärmiselt tõenäoline, et Siksälä kalme polnud keskajal ei lõunaeestlaste ega ka latgalite matusepaik, vaid esindab hoopis kolmandat, omaette etnokultuurilist identiteeti. Selle etnose tunnusjoonteks võib lugeda Kirde-Lätile iseloomuliku ehte- ja rõivakultuuri ja Võrumaale omase matuseorientatsiooni koosesinemist. Kõnesoleva, praeguseks kadunud etnosega võib seostada teisigi kalmeid, kust on saadud samalaadseid „lätipäraseid" leide.

Kui suur oli Kirde-Lätile muinasaja lõpul ja keskaja algussajanditel iseloomuliku kultuuriruumi ulatus? Vastuse leidmisel saab tugineda üksnes arheoloogia andmetele. Hino järve lähemas ümbruses võib põhjapiiriks lugeda ehk asustamata metsaala Kisejärve järvedest põhja pool. Sealt edasi algab hoopis teistsugune maastikupilt – Haanja kuppelmaastikud.[20] Kisejärve järvede ümbruse asustusüksused on, vähemasti 16.–17. sajandi allikate põhjal, Siksäläga ühte kuulunud. 1563. aasta Petseri kloostrile antud maavalduse õiguste kinnistuskirja põhjal jäi Pugola küla Kisejärve valda (*волостка Кизиярь*) ning ka 17. sajandi algupoole maarevisjonides on Pugola küla talusid sageli loetud kuuluvaks Kisejärve küla alla (lk 37–38).

Ala ulatus kaugemale põhja suunas ei ole selge, sest Vastseliina kihelkonna keskaegseid külakalmistuid ei ole arheoloogiliselt uuritud. Hino järvest 25 km põhja pool asuva Loosi külakalmistu 13.–14. sajandi leiuaines – küntud muistisest detektoriuuringutel saadud juhuleiud – on küll üldilmelt lähedane, kuid siiski mitte enam kirdelätilik, sest kilpkäevõrusid ja loogakujulistel sangadel ripatseid sealsete arvukate leidude hulgas ei ole. Põhjapoolseim kilpkäevõrude leid pärineb siiski Loosi lähistelt. Kaks Utike aardeleidu (Kiudsoo, Tamla 2006) kuuluvat hõbedast kilpkäevõru (jn 129), mis tulid päevavalgele koos hõbedast rinnalehtedega ja 1340.–1380. aastate müntidega, on väga sarnased Siksälä kalmest leitutele. Kuna tegemist on aarde, mitte kalmega, ei saa selle leiu põhjal siiski teha kaugeleulatuvaid järeldusi.

Loodes võis sama etnose asuala hõlmata Plaani ja Rogosi ümbruse. Plaani kalmelt, mis paikneb Haanja kõrgustiku keskel, Siksäläst 12 km loodes, on varasemaid haudu samuti tähistatud kääbastega ning sealtki on juhuleidudena saadud odaotsi (Пеэтс 1988, 376). Sarnaselt Siksäläga paikneb Plaani kalme looduslikul künkal. Ühisele kultuuritaustale võivad samamoodi viidata teated kividega kaetud haudadest Plaanilt 3 km põhja poolt Villast ning kääbastele viitavad andmed Hämkoti külast Rogosi lähedal. Sama etnokultuurilise taustaga rahvas võis elada ka Krabi ümbruses. Krabi kalmelt on leitud Siksälä vöödele sarnanev naastuvöö ja kuueharuline, hargnevate otstega tähtsõlg (AI 5457: 4, 9), mõlemad Lõuna-Eesti jaoks erandlikud leiud. Käesolevas seoses väärib märkimist veel teade arheoloogiliselt uurimata Luutsniku kalmelt leitud odaotsast – võimalik, et see osundab keskaegsetele relvahaudadele.

Ootamatuid paralleele Siksälä leidudele tuli loode poolt 2012. aastal Karula kihelkonnast Rautina järve põhjakaldal olevast Niklusmäe kalmest (Valk jt 2013). Väga tugevalt rüüstatud muistise segatud pinnasest leiti kolju, mille ümber olev pärg on väga sarnane Siksälä matuste juurest pärinevatele. Segatud pinnasest leiti pronksklambrite ja -spiraalidega ilustatud sõbade tükke, samuti pärja rombilise otsatuti katke (samas, 122–124). Niklusmäe kalme asub eesti-läti etnokultuurilisel piirialal, veel 1930. aastatel lätlastega asustatud ala vahetus läheduses.

Kirdes võis selle etnose asuala Vastseliinast kümmekond kilomeetrit ida poole jääva Vinski kalme leidude põhjal hõlmata vähemalt praeguse Meremäe valla lõunaosa; üks

20 Pole võimatu, et põhja pool seostub sama etnokultuurilise identiteediga ka Võrumaa kontekstis erandlik kalme Põlvast u 8 km edela pool Metstes (Bielenstein 1886; Aun, Juzar 1988). Sealsed 11. sajandi laiba- ja põletusmatused olid samuti tähistatud suurte kääbastega. Nii võis Metstes tegemist olla kaugemalt lõunast pärit kogukonnaga, kes on mõnda aega säilitanud oma matmiskombed ja tõenäoliselt ka kultuurilise identiteedi.

Jn 129. *Utike aardeleid. Foto: AI.*
Fig. 129. *Hoard of Utike.*

laia ovaalse kilbiga sõrmus on ka Meremäe lähedal asuvast Serga kalmest (jn 121).

Idas võis kõnesolev regioon praeguse Setomaa piires hõlmata Pedetsi madaliku tagused maad Laura ümbruses, ulatudes kuni suurte sooaladeni, mis algavad Pankjavitsa–Laura maanteest ligikaudu 3–5 km ida pool. Seda lubavad oletada Laurast u 5 km lõunaedelasse jääva Kendiši kalme (jn 121) kaevamistulemused, aga ka juhuleiud Jevdokimovo ja Zamošje küladest (Окулич-Казарин 1914, 232–233). Kaks esimesena nimetatud kalmet asuvad Siksäläst u 15 km, kolmas 25 km kagu pool.

Pole teada, kui kaugele on areaal piki Alūksne–Irboska teed ulatunud kirde suunas Irboska poole. Tõenäoliseks tuleb pidada vaadeldava etnose kohaolekut ka Irboskas kui tähtsas regionaalses keskuses. Irboska linnuselt kaevamistel leitud ehted lubavad järeldada, et linnuses ja selle ümbruses on elanud nii läänemeresoomlasi, balte kui ka slaavlasi (Седов 2007, 396). Eri traditsioonide segunemisest Irboskas annab tunnistust ka Irboska elanikele kuulunud Ust-Smolka kalmest leitud hilisrauaaegne, pronksspiraalidega ilustatud peapärjaga, kuid paesse raiutud madalas kamberhauas naisematus.[21] Siksälä kalme 13.–14. sajandi haudades ja Irboskast 3 km loodesse jääva Mõla kalme (Valk 2009c) 11.–12. sajandi laibamatustega kääbastes võib tõdeda sama põhimõtet: haud on maapinna tasandil ümbritsetud selle kontuuri järgiva kivipiirdega. Kuigi hauapiirete erineva ehitusmaterjali tõttu on esmamulje erinev – Irboskas on selleks paas, Siksäläs raudkivid –, ei pruugi seos olla juhuslik. Samas esindavad Mõla ja Konetški kalmed, nagu ka arheoloogiliselt uuritud Pankjavitsa (Bebeskina) kalme (Крейтон 1913 1913, 23–28) leidude põhjal juba hoopis teistsugust, Setomaa idaosale iseloomulikku kultuuripilti.

Läti kirdeosas on keskaegseid külakalmistuid kaevatud vähe (Muižnieks 2006, jn 1; 2008, jn 1). Kirdepoolseimad teadaolevad 11.–13. sajandi kalmistud jäävad Eesti piirist 15–20 km lõunasse ja edelasse (Radiņš 1999, jn 9). Lähimad vasted Siksälä kalme leiumaterjalile, sh relvamatused, pärinevad Alūksne lähikonnast (jn 121): Spieķi kalmest Alūksne loodepiiril, 2014. aastal avastatud Indzeri kalmest Alūksnest 6 km lõuna pool, Anna Bundzēne kalmest Alūksnest ligi 10 km kagus (Daiga 1969) ja Alsviķi, 12.–13. sajandi kalmest Alūksnest läänes (Atgāzis 1984). Spieķi kalmest on välja küntud rohkelt juhuleide ning 2014. aasta proovikaevamistel avati siin 6 matust.[22] Selle kalme ehteleidude üldilme on Siksälä omaga äravahetamiseni sarnane, kuid samas on sooline vastandorientatsioon teisesuunaline: surnud on maetud põhja–lõuna telge järgides. Sarnased on ka 13.–14. sajandi leiud Indzeri kalmest, kus uuritud kuue matuse seas oli mõõgaga meheluustik.

Omaette, samuti vaadeldava etnosega seostuva piirkonnana joonistub välja Viļaka ümbrus Läti kirdepoolseimas nurgas. Mitte ainult läänemeresoomelik, viljakasvatusega seotud kohanimi, vaid ka Viļaka kalme (jn 121) arvukad kalmeleiud (Bitner-Wróblewska jt 2005, 73–112, tahv XIV: 1–165, tahv XV: 1–27) viitavad selgesti kunagisele läänemeresoomelisele asustusele. Samas leidub Viļaka kalme 13.–14. sajandi ehete seas märke sidemetest idapoolsete aladega, ehk isegi Novgorodimaa läänemeresoomelise asustusega. Sellele viitavad käevõrudel tihti esinev kahest põimuvast paelast ornament – samasugune, nagu seda võib sageli kohata Tartumaa ja Alutaguse vadja kalmetes –, eriti aga laiade käevõrude lilleõiemuster. Niisuguste võrude raskuskese langeb nähtavasti Vene aladele, kuid üks õiemustriga käevõru on leitud ka Kendiši kalmest (Grušina 2009, jn 1).

Kaugemal lõuna pool on kalmistute vähese uurituse tõttu vaadeldava etnokultuurilise ala piiri määratleda raske. Siksälä kalmistuga samaaegseid, kivikonstruktsioone sisaldavate kääpakuhjatistega haudu leidub Alūksnest u 35 km lõunakagus Balvi linna lähedal Rijņieki kalmel (Лаул, Граудонис 1965) Balvi järve põhjakaldal ning Alūksnest 50 km kagusse jääval Šķilbeņu Daņilovka kalmel (Шнore 1980, 38–54) Läti idapiiri lähedal (jn 121).[23] Nimetatud kalmete leiumaterjal sarnaneb Siksälä kalme omaga ning neis leidub relvahaudu. Nii Rijņieki kui ka Daņilovka kalmes esineb latgalitele võõrast matmissuunda: peaga itta suunatud naisematuseid. Kuivõrd Anna Bundzēne kalme on juba ammu põlluks tehtud, ei ole sealt võimalike kivikonstruktsioonide kohta midagi teada.

Veelgi enam lõuna pool väärib tähelepanu Bonifacova kalme (Bitner-Wróblewska jt 2005, 35–57) Balvi kalmest ligi 20 km lõuna pool ja Lubāna järvest 5 km kirdes. Alūksne ümbrusega seob kõnesolevat piirkonda Pedetsi veetee. Sealtki on leitud õhuke kilpkäevõru, kitsamaid laiu käevõrusid, antropomorfseid ripatseid ja naastuvöösid, kuigi leiuainese üldilme on siiski juba teistsugune.

Edela suunas on vaadeldava etnose asuala piiri arheoloogiliste andmete vähesuse tõttu raske määratleda. Kuigi Launkalne Pāvulkalnsi kalmest, Valgast ligikaudu 50 km lõuna pool (jn 121) (Siatkovskis, Urtāns 1984; Siatkovskis 1986; 1988) on veidi keskaegseid relvaleide, valitsevad seal alates 13. sajandist lääneorientatsioonilised matused. Läti kirdeosale omaste leidude (laiad käevõrud ja laia kilbiga sõrmused, sangakujulised ripatsikandjad, antropomorfsed ripatsid) leviala sinna ei ulatu. Ehete ja matmissuuna poolest sarnaneb see kalme tavalistele Lõuna-Eesti külakalmistele ja seetõttu pole põhjust teda Kirde-Läti kultuuriareaaliga siduda.

Siksälä kalmet eristab tavalistest Ida-Läti kalmistutest eeskätt meeste ja naiste sooline vastandorientatsioon, mis on vastupidise suunaga kui latgali noorema rauaaja matmiskommetes. See tava seob Siksälä kalmet Võrumaa keskaegsete külakalmistutega, kus alates 13. sajandist kuni 16.–17. sajandini maeti mehi peaga läände ja edelasse ning naisi peaga itta ja kirdesse suunatuna (Valk 2001a, 71–73). Eesti teistest piirkondadest, samuti idapoolsetelt naaberaladelt – nii vahetult külgnevalt Setomaalt kui ka kaugemalt Pihkvamaalt – andmeid soopõhise vastandorientatsiooni kohta ei ole. Lätis on Siksäläs esinevat vastandorientatsiooni teada 13.–15. sajandi matustega Augustinišķi ja 15.–16. sajandi matustega Slutišķi kalmelt (Berga 2007, 12, 43), kuid leidude üldilme Läti kagunurga kalmetel on täiesti erinev: seal puuduvad pronksiga kaunistatud sõbad ja pärjad ning laiad kilpkäevõrud. Antropomorfseid ripatseid ja laiakilbilisi sõrmuseidki leidub silmapaistvalt vähe. Ka pole sealsetes mehehaudades sõlgi ning matmiskombestiku mitmed detailid, nagu ka toponüümika, viitavad tihedatele seostele leedu asustusega. Siiski on Läti jaoks ebatavaline idabalti antropoloogiline tüüp ka selle kauge piirkonna kunagist rahvastikku võimaldanud siduda läänemeresoomlastega (Gravere 2008).

Soolise vastandorientatsiooni juured peituvad ilmselt lõuna pool, balti aladel, kus seda tuleb eri variantides ette läbi kogu rauaaja. Latgali ja seeli kalmetes on alates 7. sajandist mehed suunatud peaga kirdesse ja naised edelasse (Шнore 1957, 20–21; LA 1974, 149; Radiņš 1999, 25–27), samuti semgali kalmetes (LA 1974, 211). Kesk-Leedus maeti mehi peaga lääne ja naisi ida poole juba rooma rauaajal; keskmisel rauaajal oli vastandorientatsiooniline matmine tavaks Põhja-Leedus ja Kesk-Leedu põhjaosas (LAB 1961, 172–173, 290, 380–383). Latgalipärast soolist vastandorientatsiooni võib Kagu-Eestiga lõuna pool külgnevatel läti aladel, nii Vidzeme kui ka Latgale külakalmistutes kohata kuni 16.–17. sajandini (LA 1974, 295; Mugurēvičs 1986, jn 1: 2; Muižnieks 2006; 2008).

Samas leidub 14.–18. sajandil mitmel pool Läti kirdeosas – nii Latgales kui ka Vidzeme idaosas (Muižnieks, Vilcāne 2002, 558–559; Muižnieks 2006, 209–226; 2008, 48–52, tabel 2), – hajusalt ka Siksälä kalmele iseloomulikke, peaga kirdesse suunatud naisematuseid, mis Latgales ja Vidzemes moodustavad u 10% naisematuste koguarvust. Neid on teada näiteks Anna Bundzēne kalmest Alūksne lähedal, aga ka kivikonstruktsioonidega Rijņieki ja Škilbeņu Daņilovka kalmetest. Kuna latgali traditsiooni kohaselt peaga itta suunatud mehed moodustavad mehematustest vaid 4,3%, näivad idaorientatsioonilise matmise taga olevat mitte latgali, vaid läänemeresoome matmistavad. Arvatavasti on siin tegemist jälgedega samast kultuuritraditsioonist, mida on võimalik tõdeda nii Siksälä kalmel kui ka Võrumaal.

Nii nagu Võrumaal ja Siksäläs, tõuseb Siksälä kalmele iseloomulik sooline vastandorientatsioon Kirde-Lätiski esile alles alates 13. sajandist, s.t ristiusu ajal (Muižnieks 2008, 59). Ehkki kõnesolevat matmissuunda on Lätis peetud rauaajal latgalitele omase tava modifikatsiooniks, mille põhjused peituvad usuvahetusega kaasnenud suurtes ideoloogilistes muudatustes (Muižnieks 2006, 221–222; 2008, 48–52, 54), ei tundu see oletus veenev. Niisuguse tõlgenduse taga näib peituvat läti arheoloogias traditsiooniline käsitlus maa kirdeosast kui rauaaja lõpul ja keskajal monoetnilisest, vaid latgalitega asustatud alast (nt LVA 1998).[24] Kuna Ida-Läti laibamatustega 10.–13. sajandi kalmistutel on ligi 7% naisematustest suunatud peaga kirde, ida või idakirde poole (Radiņš 1999, 25, 42, jn 15, 16, 30, 31), võib Kirde-Läti keskaegsete kirdesuunaliste naisehaudade algupära ulatuda kohalikesse rauaaegsetesse matmistraditsioonidesse. Rauaaegseid „Siksälä tüüpi" põletusmatuseid Alūksne ümbrusest seni küll teada ei ole, kuid see võib tuleneda ka piirkonna 11.–12. sajandi kalmete ja matmiskommete seni tagasihoidlikust uurimisseisust.

On tõenäoline, et Siksälä kalmele omase soolise vastandorientatsiooni algupära ulatub I aastatuhande teise poolde, mil toimus latgalite ekspansioon varasema läänemeresoome asustusega aladele, seda nii Läti kirdeosas kui ka Võrumaal: läänemeresoome kultuuriruumile võõra ja muinasbaltidele iseloomuliku kombe ilmumist Võrumaa piires oleks teisiti raske seletada.[25] Nähtavasti lülitus Võrumaa alal, kus baltid küll lõunaeestlaste hulka sulandusid, soolise vastandorientatsiooni põhimõte matuseriitustesse mingis kindlas, põletusmatuste puhul mittejälgitavas kontekstis (näiteks surnukeha hoidmise suund enne matmist). Võrumaale omase soolise vastandorientatsiooni ilmumine 13. sajandil võiks tuleneda üleminekust põletamata surnute matmisele ja seetõttu põletusmatustega seotud matuserituaali teatud elementide arheoloogias nähtavaks muutumisest. Sellele, et kirde–edela telg oli tähtis juba põletusmatuste ajal, viitab mitme Siksälä muinasaegse põletuslaigu

21 Boris Harlašovi (Pihkva) 2014. aasta kaevamistulemused.

22 Uurimistööd toimusid 2014. aastal käesoleva raamatu väljaandmist toetanud projekti „Arheoloogia, võim ja ühiskond" raames. Töid teostas Läti Ajaloo Instituut.

23 Kaevamisi juhatasid 1964. aastal Jānis Graudonis ja Silvia Laul.

24 Omaette küsimus on, kuivõrd võib Siksälä kalmele iseloomulikke rombiliste otsatuttidega pärgasid ja pronksklambritega 13.–14. sajandi sõbasid seostada latgali kultuuriga. Ehkki neid on peetud latgalitele iseloomulikuks rõivaesemeteks, väärib märkimist, et enamik vastavaid leide pärineb Läti kirdeosast, Adselest ja sellega külgnevatest piirkondadest – läänemeresoome substraatrahvastikuga aladelt.

25 Vastandorientatsiooni algupära küsimuses lähevad autorite arvamused lahku. Esitatud tõlgendus pärineb Heiki Valgult. Silvia Laul jäi seisukohale, et märke soolisest vastandorientatsioonist võiks, vaatamata nende puudumisele, siiski Eestist ja ehk mujaltki läänemeresoome kultuuritraditsioonidest otsida ja edaspidi ehk ka leida.

suund. Võimalik, et mees- ja naissoost surnuid on hoitud samal viisil peaga eri ilmakaarte suunas juba enne põletamist või olid nad selliselt asetatud tuleriidale. Muinasaegsete põletusmatustega seotud paljudest kommetest ei ole midagi teada, kuid põletusmatuse puhul etendavad surnu tuleriidale asetamisele eelnenud riitused väga olulist osa (Artelius 2000, 207–208). Siin võis ilmakaartelgi olla väga oluline tähendus.

Kokkuvõttes joonistub Läti kirdeosa, millega kahtlemata kuulub etnokultuurilises mõttes ühte ka Siksälä kalme, keskaegsete kalmeleidude põhjal välja omanäolise piirkonnana. Matmiskommete osas väärib siin esile tõstmist latgalite omaga võrreldes diametraalselt erinev sooline vastandorientatsioon – mehed maeti peaga edelasse, naised kirdesse. Seda kommet võib pidada tähtsaks etnokultuuriliseks markeriks, mis seob Siksälä kalmet ühtaegu nii Võrumaaga kui ka Kirde-Läti alaga. Ehete puhul on alates 13. sajandist märgilise tähendusega laiade kilpkäevõrude ja laiakilbiliste sõrmuste rohkus. Olulised markerid on sangakujulistel kandjatel rippuvad kuljused ja ripatsid ning antropomorfsed plekkripatsid.

Arvestades laiemat arheoloogilist tausta võiks Siksälä kalme esindada omaette etnokultuurilist identiteeti, kelle asuala hõlmas seni arheoloogiliselt väheuuritud alasid Eesti kagunurgas ja Läti kirdeosas, samuti Lõuna-Setomaal. Selle piirkonna idapiiri määrasid suured elamiskõlbmatud soised alad Kudepi ja teiste Velikajasse suubuvate jõgede valgalas. Arheoloogilised leiud võimaldavad teataval määral ja esialgselt kajastada ka selle etnose asuala teisi piire. Areaali ulatus lõunas on ebaselge, kuid, nagu nähtub Daņilovka kalme leidudest, võis see kagu suunas ulatuda võrdlemisi kaugele – Eesti-Läti piirist enam kui 60–70 km kaugusele. Ebaselged on piirid ka edela suunas, kus võib oletada läänemeresoome asustuse lünklikku säilimist ja keskaegsete elanike sidemeid Sakalast lõuna pool paiknenud liivi aladega. Tervikuna ei võimalda Läti põhja- ja kirdeosa praegune arheoloogiline uurimisseis siiski teha oletustest kaugemale ulatuvaid järeldusi.

Kõnesolev tüüpiliste latgali kalmete omast erineva arheoloogilise ainesega piirkond (jn 121) või vähemasti selle Läti piiresse jääv osa seostub Adsele nimetusega. Liivimaa kirjalikes allikates esineb see kui *terra que Agzele dicitur* esmakordselt 1224. aastal, seoses Läti kirdeosa jagamisega Mõõgavendade ordu ja Tartu piiskopi vahel (LUB I, nr 70). On oletatud, et tegelikkuses ei hõlmanudki Adsele kõiki maadejagamisürikus nimetatud alasid, vaid üksnes Alūksne ümbrust ning et kagu poole jäävad, Riia piiskopi alluvusse läinud väiksemad piirkonnad Purnava, Bērzene, Abrene ja Ābelne on Adsele alla loetud vaid tinglikult (Auns 1999). Pole kahtlust, et Adsele keskuseks oli Alūksne järve läänekaldal olev muinaslinnus, mille asukohta praegu tuntakse selle otsavallile 19. sajandi alguses ehitatud klassitsistliku templilaadse rotundi järgi Templimäe (*Templa kalns*) nime all (jn 130).

Alūksne väga intensiivse hilismuinasaegse kultuurkihiga linnamägi, mille õueala on ligikaudu 3200 m^2 suurune ja mida seni pole arheoloogiliselt uuritud, on oma tähtsuse poolest ligilähedaselt võrreldav Otepää, Irboska ja Tartu muinaslinnusega. Kuigi linnus on äsjanimetatutest väiksem, on kahtlemata tegemist suure piirkondliku keskusega. Tinglikult võime rääkida ka Adsele muinasmaakonna keskusest. Siinkohal väärib taas märkimist oletus, et arvestades Siksälä kalmele iseloomulike laiade käevõrude ornamendi ja vormi standardiseeritust ning üldist levikut Lätis, võidi neid valmistada kusagil Alūksne ümbruses (Vaska 2006, 315). Tõenäoline, et Siksälä kalmes kajastuva etnose asuala oli tegelikkuses suurem piirkonnast, mis 1224. aastal toimunud Adsele jagamisel läks ordu valdustesse. Võimalik, et ordule läinud ala hõlmas vaid osa vastavast etnokultuurilisest areaalist – kas selle, mis kuulus linnuse tagamaade hulka või siis need alad, kuhu ei ulatunud 1220. aastal Eesti kagunurka suunatud, piiskopi alluvuses olnud preestri ristimisretk.

Jn 130. *Alūksne Templimäe (Templa kalns) linnamäe otsavall. Foto: Heiki Valk.*
Fig. 130. *The rampart of the hill fort of Alūksne Templa kalns.*

3.2.2.5. Otšela tšuudid – adsele maarahvas

Hino järve ümbruse rauaaja algupoole asustuse läänemeresoome identiteedile võiks viidata ka tekstiilkeraamika taust – on ju seda Ida-Euroopa metsavööndi põhjapoolsemas osas I aastatuhandel eKr levinud keraamikat üldiselt seostatud soomeugrilise asustusega (Laul 2001). Läänemeresoome traditsioonidele viitab selgesti Siksälä kalme viikingiaegne ja hilisrauaaegne, maa-aluste põletusmatustega matmiskombestik. Kuigi Lõuna-Eesti 11.–12. sajandi põletusmatuste kohta on teada väga vähe, võib Siksälä kalme muinasaegsed põletusmatused oletamisi seostada lõunaeesti kultuuriruumiga, seda eeskätt leidude eestipärasele ja matmiskombestiku läänemeresoomelisele ilmele tuginedes.

Nagu märgitud, jääb küsimus asustuse järjepidevusest üleminekul muinasajast keskaega siiski mõneti lahtiseks. Tundub, et järjepidevus on säilinud, kuigi lõuna poolt on juurde tulnud uusi elanikke ning ehte- ja rõivakultuur on ühakanud järgima Kirde-Läti tavasid. Tervikuna võtab Siksälä kalme kultuuripilt alates esimeste laibamatuste ilmumisest Läti kirdenurgale omase üldilme ning ka tüüpilised keskaegsed ehte- ja rõivaleiud seovad Siksälä kalme üheselt Läti kirdenurga kultuuriruumiga. Vaatamata ühisosale latgali kultuuriga viitab erinevusele latgali traditsioonidest maetute ehte- ja rõivaste üldilme, mis on teistsugune kui lõunapoolsetel latgali aladel, samuti matmissuund, mis on samasugune nagu Võrumaa keskaegsetes kalmetes, kuid latgalite omaga võrreldes vastupidine. Ilmselt on viimase taga vanad ühised, juba I aastatuhande lõpuveerandisse ulatuvad traditsioonid. Läänemeresoome kultuurikuuluvusest annavad tunnistust ka viies Siksälä keskaegses hauas leiduvad surikindad. Haudadel ja haudades leiduvad kivikonstruktsioonid kujutavad endast samuti latgali kultuurile võõrast matmiskombestiku elementi.

Väga olulist pidepunkti Kirde-Läti hilisrauaaegse ja keskaegse leiuainese etnokultuurilisteks tõlgendusteks pakuvad Vene kroonikate 1111. ja 1179/80. aasta teated talvisest sõjaretkest tšuudide vastu Otšelasse (*на Чудь, на Очелу*; НПЛ 1950, 36, 225; ПСРЛ IV, 15). Hilisrauaaegsetest ja keskaegsetest etnilistest oludest rääkides on oluline silmas pidada, et tšuudide mõiste ei tähenda üheselt eestlasi, vaid ka teisi sarnase keele kõnelejaid. Nimetuse tähendusvälja kohta on pakutud mitmesuguseid oletusi. On arvatud, et algselt tähistaski see nimetus kõiki soome sugu hõimusid ja omandas kitsama tähenduse alles hiljem (Мельникова, Петрухин 1997, 47). Vene leetopissides esinevad tšuudid nii kitsamas kui ka laiemas tähenduses: tähistades esimesel juhul kõiki „võõraid" mitteslaavi rahvaid Ida-Euroopa põhjaosas, teisel juhul aga eestlaste esivanemaid (Петрухин, Раевский 2004, 249, 348). Kuna tšuudideks nimetatakse vanavene allikates ühtviisi nii eestlasi kui ka Peipsi järve idakalda läänemeresoome põliselanikke, ning kuna ajaloolased on traditsiooniliselt samastunud vene „Otšelat" ladina allikates alates 1224. aastast esineva Adselega, s.t Läti kirdenurgaga (Auns 2009), on 1179/1180. aasta kroonikateade märk Kirde-Lätis 13. sajandi lõpus valitsenud läänemeresoome asustusest. Ka Adsele nimetusel on võimalik näha läänemeresoome algupära, kusjuures häälikumuutused viitavad seostele idapoolsete läänemeresoome keeltega (Breidaks 1997, 100–101).

Läänemeresoome substraadile Läti idaosas viitavad keeleandmed ja hüdronüümid (vt Breidaks 1997, 97 ja viidatud kirjandus) ning selle olemasolu on väidetud ka füüsilise antropoloogia andmete põhjal (Denisova 1968, 100–101; Денисова 1970, 13–14; 1977, 114, 131–174; 1990, 68–70).[26] Viimaste osas tuleb jääda siiski ettevaatlikuks, sest antropoloogilist tüüpi ei saa pidada kindlaks tõendiks etnokultuurilise identiteedi ja keelekasutuse kohta. Kunagist läänemeresoome asustust Läti kirdenurgas kajastavad ka etnograafilised andmed (Cimermanis 1973, sh jn 1).

Arvestades Läti kirdenurga arheoloogilise ainese eripärasid, ei ole Otšela tšuudid endast kindlasti kujutanud lõunaeestlasi, vaid neist eraldi seisvat läänemeresoome etnost,

26 Läänemeresoome substraatrahvastikuga on seostatud mesokraanset, suhteliselt laianäolist antropoloogilist tüüpi, mis erineb kahest latgalitele omistatud antropoloogilisest tüübist, ja mida esindavad juba Ida-Lätist tekstiilkeraamikaga Kivti asulakoha kultuurkihist leitud varased, 7.–8. sajandi laibamatused. Lähimad vasted sellisele antropoloogilisele tüübile pärinevad Lätist vahetult ida poole jäävatelt aladelt. Kuna samalaadsete antropoloogiliste tunnustega on ka vadjalased, ei seosta R. Denisova mesokraanset koljutüüpi sisseränanud idabalti hõimudega, vaid kohaliku läänemeresoome substraatrahvastikuga. Samalaadseid antropoloogilisi tunnuseid esineb hiljem ka Põhja- ja Ida-Läti 11.–12. sajandi kääbaskalmetes, s.h Jaunpiebalga kääbastikus Võnnu (Cēsise) lähedal.

kes asustas hilisrauaaja lõpul ja keskaja alguses Läti kirdeosa, praeguse Võrumaa kagupoolseid piirialasid ning Setomaa lõuna- ja edelaosa.[27] Omaette, lõunaeestlastest / ugalastest eraldi seisva läänemeresoome etnokultuurilise üksuse olemasolu Läti idaosas on oletatud varemgi (Breidaks 1997).

On ilmne, et Läti kirdenurgas elanud kunagise läänemeresoome etnose kultuuris ja kujunemisloos on etendanud oma osa nii läänemeresoome kui ka latgali elemendid. Arvestada ei tule üksnes idapoolsete läänemeresoomlastega, vaid keeleandmed ja antropoloogia võimaldavad kõnelda ka läänepoolse läänemeresoome, võimalik, et liivi substraadist (Breidaks 1997, 95). Tinglikult võiks seda läänemeresoome etnost, arvestades Eesti piirest lõuna pool elanud lutsi ja kraasna maarahva nimesid, nimetada adsele maarahvaks. Selle etnose hulka võib, silmas pidades Siksälä kalmesse maetute kultuurilist samasust Läti kirdenurga elanikega, arvata ka Hino järve ümbruses vallutusjärgsetel sajanditel elanud rahva.

Kus peitub selle nüüdseks kadunud etnokultuurilise üksuse saamislugu? Tarandkalmete levikust nähtub, et veel rooma rauaajal hõlmas lõunaeestiline läänemeresoome asustus suure osa hilisemast Vidzemest ja Latgalest – lõunapoolsed tarandkalmed jäävad Vidzeme keskosas Väina jõest umbkaudu 40–50 kilomeetrit põhja poole (LA 1974, 106–108, jn 37; Vasks 2001b, jn 158). I aastatuhande teisel poolel pKr liikusid kagust lähtunud latgalid praegusel Läti alal põhja suunas, läänemeresoomlastega asustatud aladele. Seda, iseäranis 8.–10. sajandil toimunud protsessi kajastab latgali maahaudkalmistute ilmumine (Radiņš 2006). Toimunud muutuste tulemusena vahetub I aastatuhande lõpuveerandil Vidzeme põhjaosa läänemeresoomeline identiteet balti, s.t latgali identiteediga. Sisserände ulatus läti kirdeossa jääb praeguse uurimisseisuga küsitavaks, kuid oluliseks magnetiks kirdesuunalisele rändele võis olla Pihkva järve veetee.

Võib arvata, et vaatamata latgalite ekspansioonile, mis mõnevõrra ulatus ka Läti kirdenurka, kulgesid edasised etnokultuurilised protsessid seal teistmoodi kui mujal Vidzemes. Substraatrahvastiku ja sisserändajate segunemisel jäi võitjaks varasem läänemeresoome keelekasutus, millele viitab Otšela tšuudide nimi. Siiski jättis sisseränne olulisi jälgi Läti kirdenurga ainelisse kultuuri, ehtimis- ja rõivastumistavadesse, mistõttu need omandasid paljuski latgalipärase üldilme. Niisugune hübriidne kultuuripilt ilmneb Siksälä kalme ja mõnede Lõuna- ja Lääne-Setomaa, aga ka laiemalt Läti kirdenurga kalmete arheoloogilises materjalis. Läti kirdenurga kalmete leiuainese erinevustele võrreldes tavaliste latgali kalmetega, samuti nende eripärade leviulatusele pole senises uurimistöös lähemat tähelepanu pööratud.

Tänapäevane antropoloogia ei käsitle etnoseid objektiivselt eksisteerivate kategooriatena, vaid nende liikmete ühisel eneseteadvusel rajanevate üksustena: peamine kriteerium on ühtekuuluvustunne ja teadvustatud erinemine teistest (Barth 1970, 10; Eriksen 1993; 1998; Jones 1996, 66 jj), kusjuures väga oluline on usk ühisesse päritolusse (Brass 1991, 70). Sealjuures määrab etnilise kuuluvuse suuresti kontekst, milles isik või rühm ise arvab end asuvat (Eriksen 1998, 42 jj), samuti enda vastandumine „teistele" või „võõrastele". Kuna etnokultuuriline identiteet rajaneb etnose enda subjektiivsetel hinnangutel ning kuna kindlamad andmed keelesituatsiooni kohta puuduvad, pole tänapäevasel uurijal enamasti võimalik teha täpsemaid järeldusi mineviku identiteetide ja nende piiride kohta. Pealegi on etnilised piirid pidevas muutumises: mõned neist on püsivad, teised saavad aja jooksul vähem tähtsaks, kaotavad oma tähenduse ja asenduvad uutega; muutuv on ka etniliste gruppide liikmelisus (Korpela 2008, 33).

Just niisugustest seisukohtadest lähtuvalt tuleb läheneda ka olukorrale Läti kirdeosas ja Eesti kagupoolseimas nurgas 12.–15. sajandil. Siinkohal võib paralleele tõmmata olukorraga 20. sajandi Latgales, lutsi maarahva asualadel, kus lutsi, latgali, vene, vanausuliste ja valgevenelaste külad paiknesid läbisegi ning kus elasid ka juudid ja mustlased.[28]

27 Otšela ja Adsele samasuse on vaidlustanud ajaloolane Enn Tarvel (1975), kes on avaldanud arvamust, et kroonikates mainitud Otšela ei paiknenud mitte Kirde-Lätis, vaid hoopis kusagil Torma piirkonnas. Tarvel toob Otšela Kirde-Lätisse lokaliseerimise vastu kaks argumenti: 1) kroonika teate osa tšuudide põgenemisest „mere äärde" või „mere poole" (*к морю*) ja 2) arheoloogiliste andmete puudumise eestlastest Läti kirdeosas. Tarveli viimase ja peamise argumendi kummutavad Siksälä kalme kaevamistulemused ja Kirde-Läti 13.–14. sajandi arheoloogilise ainese uus etnokultuuriline tõlgendus. Kuna Vene kroonikates on „tšuudideks" nimetatud nii eestlasi kui ka teisi sarnast keelt kõnelevaid läänemeresoome etnoseid, pole vähimatki alust kroonika „tšuude" samastada üheselt „eestlastega", eriti sõna praeguses tähenduses. Keskaegsetes kirjalikes allikates kajastuvate etnonüümide samastamine 19.–20. sajandi rahvustega on nüüdisaegses ajalooteaduses saanud suure kriitika osaliseks (Korpela 2010). Kummutada saab Tarveli teisegi vastuargumendi. Silmas pidades seda, et Adsele ulatus kuni Koivaliinani, s.t Koiva jõe kallasteni – viimast kinnitab asjaolu, et linnuse saksakeelne nimetus on Adsel (Auns 1999) –, võis rahva ulatuslikum pagemine sõja eest Koivat mööda läände, s.t mere suunas igati kõne alla tulla, iseäranis taliteeks jäätunud jõge pidi (1179/1180. a sõjaretk toimus talvel). Nagu allpool jutuks tuleb, väljendub suhtlussuund edelasse, liivlastega asustatud alade poole ka Siksälä kalme leidudes ja inimluudes.

28 Antonina Nikonova (Pilda v, Tjapši e Jaani k), viimase emakeelse lutsi abikaasa, suuline teade autorile 2002. aastal. Jutustaja pidas ennast ise latgaliks, kuid tema vanaema oli olnud lutsi päritolu.

Selles multietnilises keskkonnas ei olnud identiteedid kuigi püsivad – abiellumisel teise etnosesse kuuluva inimesega võisid vahetuda nii usk kui ka eneseteadvus ja „rahvuslik" kuuluvus. Identiteetide iseloom ja püsimine sõltus nähtavasti jõudude vahekorrast konkreetses külas või mikroregioonis. Pärimusandmete põhjal on erinevaid olukordi olnud Setomaalgi. Kuigi setod ja venelased omavahel üldiselt ei abiellunud – selline hoiak oli mõlemapoolne –, saab seto külade venestumist, mille kohta on allikaid alates 19. sajandi lõpust (Hurt 1904; Markus 1938; Lillak jt 2009, 282–287, jn 3), seletada siiski vaid segaabielude ja neist tuleneva koduse keele vahetusega. Hino järve äärses kogukonnas oli 13.–14. sajandil, osalt aga veel ka 15. sajandil etnokultuuriline identiteet rõivastuses ja ehetes väga selgelt väljendatud. Alles hiljem leidis aset eripärade taandumine ja kohalike ühtesulamine Võrumaa lõunaeestlastega.

Omaette küsimus on, kas, kuivõrd ja kui suures ulatuses – seda nii sisuliselt kui ka ruumiliselt – võime rääkida Läti kirdeosas 12.–14. sajandil valitsenud kultuurilisest ühtsusest. Tänapäeva antropoloogia on seisukohal, et etnosed ei pea tingimata olema selgepiiriliselt määratletud üksused, iseäranis rahvuste-eelsel ajastul (Eriksen 1993, 14; Jones 1996, 66–67). Ka „adsele maarahvas" pole endast ilmselt kujutanud ühtset etnost, vaid pigem küllaltki varieeruvate kultuuriparameetritega kogukondade võrgustikku, kelle ühisnimetajaks on, vaatamata teatud latgali komponendi lisandumisele, põlvnemine kohalikust läänemeresoome substraatrahvastikust. „Adsele maarahva" puhul võis samas olla tegemist kogukonniti erineva kultuuripildiga. Niisuguse varieeruvuse märgiks on Spieķi kalmes esinev sooline vastandorientatsioon, mis erineb Siksälä omast, kuid samas ei järgi ka latgalite „mehed-peaga-kirdesse ja naised-peaga-edelasse" põhimõtet. Siinkohal tuleb taas märkida kommete suuri erinevusi Setomaa külade, seda ka lähestikku asuvate külade puhul.

Praeguse uurimisseisuga on raske midagi kindlamat öelda selle Kirde-Lätis hilismuinasajal ja keskajal elanud läänemeresoome etnose asuala piiride kohta – seda enam, et vähemalt osaliselt on tegemist olnud segaasustusega piirkonnaga. Etniliste kontaktalade puhul tuleb arvestada, et etnose asuala ei pruugi kaugeltki seostuda konkreetse piirijoonega maastikul ja looduses. Erineva etnokultuurilise taustaga kogukonnad võivad kontaktaladel elada läbisegi, sealjuures omavahel vähemasti mõne aja vältel segunemata. Selline on olukord olnud Setomaal, kus seto ja vene külad on, nii kaugele kui ulatub ajalooline mälu, paiknenud piirialade kõrvuti ja kohati ka läbisegi. Erineva etnokultuurilise taustaga kogukondade segaasustus kajastub Setomaa muististeski. Vinski kalmest vaid 4 km ida poole jääv Verepkova kalme ja 7 km kagusse jääv Pankjavitsa (Bebeskina) 11.–12. sajandi kalme kuuluvad Pihkvamaale iseloomulike kääbas- ja žalnikhaudadega kalmete hulka. Kendiši kalmest 5 km kirdes asuv Tääkova (Tjakovo) kalme on tüüpiliste 11.–12. sajandi žalnikhaudadega, sealt 5 km põhja pool, sama tee ääres oleva Železovo kalme leiud on aga omased latgalitele.

Võimalik, et kindlat piiri ja ühtset etnokultuurilist identiteeti polnudki, vähemasti seestpoolt vaadates. Tõenäoliselt rajanes ühiskond erinevate kogukondade lähisuhetel. Seega pole teada, kuivõrd võib Kirde-Lätile omast ehte- ja rõivakultuuri pidada „seestpoolt vaadatuna" ühtse etnokultuurilise identiteedi väljenduseks – seda enam, et etnilisus ei ole üheselt seotud materiaalse kultuuriga, mis võib olla etnosteülene (Jones 1996; Hillderdahl 2006). Sisemises ühtsuses on põhjust kahelda iseäranis siis, kui etnos on tekkinud eri koostisosadest, Adsele maarahva puhul substraatrahvastiku ja sisserändajate ühtesulamisel. Võimalik, et etnokultuurilisest taustast olulisemat rolli etendasid 12.–14. sajandi piirkondlike identiteetide loomisel kujunevad kesksed haldusstruktuurid. Väga tähtsaks Kirde-Läti keskuseks oli kahtlemata Alūksne, kus Aluliina muinaslinnuse vahetas välja 1342. aastal rajatud Marienburgi kivilinnus Alūksne järve saarel. Samas võib olla kindel ka selles, et etnilised piirid ja eneseteadvus on ajas, sealhulgas ka hilismuinasjal ja keskajal pidevalt muutunud.

3.2.2.6. Liivi suund

Seoses laiema läänemeresoome taustvõrgustikuga on põhjust vaadata mõnesid Siksälä kalmeleide veelgi laiemas kontekstis. Mitte küll väga arvukalt, ent siiski tajutavalt kajastuvad kalmes sidemed liivlastega. Hilisrauaajast pärineb üks kumeralõikeline liivipärane käevõru (jn 131), millised on arvukad väinaliivlaste Salaspilsi Laukskola kalmes (Zariņa 2006, 290, jn 16–23, 26). Liivi suunale viitab ka mõõgaga maetud üliku paariliseks olevast naisematusest 249 leitud lame kahepäise looma kujuline ripats (jn 91: 2) – selliste leidude leviala on Lätis seotud väga kitsa piirkonnaga Väina jõe alamjooksul (Zariņa 1974, 249). Väärib märkimist, et Siksälä üldtausta arvestades on selle matuse esindussõbagi võõrapärane – kaunistatud mitte pronksklambrite, vaid pronksspiraalide, helmeste ja tinanaastudega. Oletust, et mõõgamehe elukaaslane ei pruukinud pärineda lähikonnast, vaid kusagilt kaugemalt, toetab ka maetute keskmisest kõrgem sotsiaalne staatus. On tõenäoline, et kõrgemast soost inimeste suhtlusring ulatus kaugemale kui tavalistel talupoegadel. Kõnesoleva ülikunaise pärinemine kusagilt mujalt võis tähendada suguvõsade vahelist edasistki suhtlust ning miks mitte ka uute abielusidemete sõlmimist. Arvestades naise kõrget iga, on väga tõenäoline, et tal oli lapsi. Hilisematele ühendustele liivi aladega võivad osundada needitud kannaga 15.

Jn 131. *Liivipärane käevõru Siksälä kalme matusest 25. Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 131. *Livic bracelet from Siksälä cemetery, burial no. 25.*

sajandi mängupennid (matus 239), kuigi neid leide võib seletada ka Läti kaguosasse ulatunud suhtlusega: vastavaid leide on Augustinišķi kalmelt (Berga 2007, 74–76, jn 19, 20, 23, 37).

Siksälä kalmele 14.–15. sajandil maetute luudes ilmnevad muudatused – vähenenud on kehapikkus ja kolju mõõtmed ning suurenenud on koljuindeks – viitavad uue rahvastiku saabumisele. Kuigi Siksälä 14.–15. sajandi mesokraansete koljude kranioloogilised tunnused on üldjoontes samalaadsed nagu mujal Baltimaades, sealhulgas Ida- ja Kesk-Eestis, kerkivad esile mõningad liivlastele ja läänebaltidele omased „läänepoolsed" tunnusjooned, mis näitavad suhtlust liivi aladega (Heapost 2007, 231, 232, 234–235). Siinkohal pole tähtsusetu, et Lätis viitab põhjaorientatsioonilise matmissuuna leviala laienemine 13.–14. sajandil liivi asustuse levikule kirde suunas, Koiva ja Aiviekste jõe vahealale (Mugurēvičs 1983, 104, 106; vrd jn 1 ja 2). Märke selle kohta leidub ka 13.–14. sajandil Põhja-Läti kalmetesse maetute riietuses (LA 1974, 296). Küsimusele, milline osa on Siksälä kalme kranioloogilise üldpildi muutumisel olnud „mõõgamehe naisel" ja tema järglastel, saavad vastust anda vaid luudepõhised DNA-uuringud.

Siksälä kalme keskaegsed koljud on kranioloogiliste mõõtmisandmete põhjal üllatavalt lähedased Meremäe ümbruse 20. sajandi elanike koljudega. Sellele, et mõlema piirkonna rahval võib olla ühiseid, keskajal liivlaste asualalt tulnud esivanemaid, viitavad ka M-geeni ja negatiivset reesust andava d-geeni sagedus Meremäe piirkonnas, mis on seal märksa suurem kui Põhja- ja Ida-Setomaal (Heapost 2007, 232–233), samuti hammaste kuju (Sarap 1993). On võimalik, et Siksälä kogukonna rahvaarvu kasvus 13. sajandi lõpul – 14. sajandi alguses etendasid suurt osa edela poolt tulnud sisserändajad.

Käesolevas kontekstis väärib lühidalt märkimist, et liivi asustuse või sidemete küsimus Ida-Läti põhjaosas on tähelepanu pälvinud varemgi, sealhulgas aruteludes, mis puudutavad Gulbene ja Gaujiena vahel elanud leivu rahvarühma (jn 121: 7) päritolu. Kuigi argumentatsioon selle läänemeresoome rahvakillu liivi-päritolu kasuks (Степерманис 1960) on keeleandmete kõrvutamisel saanud põhjendatud kriitika osaliseks (Ariste 1962; Cimermanis 1973), ei ole küsimusel tänini lõplikku vastust. Üks esimesi ülestähendusi leivude kohta aastast 1878 märgib: „Mõni osa tõendab, et nad olevat vanade liivlaste jäänus" (Ariste 1962, 267) ning seoseid võib leida ka etnonüümis endas: *līvu* (s.t läti keeles „liivi") ja *leivu* on kõlaliselt üksteisele liialt lähedased, et tegemist võiks olla juhusega. Siinkohal ei ole tähtsusetu märkida ka *liivi*-toponüümide ja liivi päritoluga toponüümide levikut Lätis. Need hõlmavad suure osa Põhja-Lätist (Hirša 1994, jn 1, 2), kusjuures esimesi leidub ka Alūksne ümbruses ja Läti kirdepoolseimas nurgas. Mõistagi pole põhjust otsida Kuramaa või Salatsi liivlaste ja leivude keelelist identsust, kuid sama etnonüümiga seostuva eneseteadvuse kultuur võib regionaalselt väga tugevasti varieeruda. Kultuuri ja keele mitmekesisus sama etnonüümi raames on väga ilmne ka Eesti siseselt: üksteisest keele ja kultuuri poolest erinevad põhja- ja lõunaeestlased on ennast veel 19. sajandi algupoolel ühtviisi nimetanud maarahvaks ning ka väljastpoolt vaatajad tunnevad neid eestlaste ühisnimetaja all.

Leivu keelesaare olemasolu 19.–20. sajandil lubab oletada läänemeresoome substraatrahvastiku paigutist kauast püsimist Põhja-Läti idaosas. Leivude keel on lõunaeestiline (Pajusalu 2002, 190–191; Mets jt 2014, 13–16), kuid siiski selgete liivi mõjudega (Pajusalu jt 2009; Viitsoo 2009). Leivude puhul näib tegemist olevat Vidzeme kunagisest läänemeresoome rahvastikust säilinud, lõunaeestlastele küll nii keeleliselt kui ka geograafiliselt väga lähedase saarekesega – ühenduslüliga lõunaeestlaste ja kaugemal Vidzeme sisemuses varem elanud läänemeresoomlaste vahel.

Liivi sidemete valguses väärib tähelepanu veel Lõuna-Eestile ebatüüpiline 11.–12. sajandi kääbaskalmistu Hummulis, Valgast 15 km põhja pool (Hausmann 1897). Hummuli kalme, mille leiumaterjal on küll eestipärane, on iseäralik kahes suhtes. Esiteks võib sealsete haudade matmissuunda tõlgendada märgina soolisest vastandorientatsioonist. Teiseks on Hummuli kalmel haudu tähistatud kääbastega, kuigi Eestis leidub hilisrauaajal kääpaid vaid idapiiri lähistel. Hummuli kalme kui Eesti piires erandliku muistise laiemasse kultuurkonteksti paigutamisel pakuvad pidepunkte Jaunpiebalga kääpad Võnnu (Cēsise) lähistel ning teisedki Põhja-Läti arheoloogiliselt uurimata kääbaskalmed (Mugurēvičs 1983, 104), aga ka Eiķeni ja Zvejnieki kääbaskalmistud, mis seostuvad vastavalt muistse Metsepole ja Idumea alaga. Kääpaid on olnud ka Launkalne kalmel Valgast 50 km lõunas (jn 121; Siatkovskis, Urtāns

1984, 85). Eiķeni ja Zvejnieki kalmetest on sarnaselt Siksälä ning võib-olla ka Hummuli kalmega samuti märke naiste matmisest peaga ida ja meeste matmisest peaga lääne poolde (Tõnisson 1974, 155–158). Idumealased olid üheks vahelüliks Adsele maarahva ja Koiva- ning Väina-äärsete liivi alade vahel (Tõnisson 1966; 1974, 183). Hummuli kalme matmiskombestiku iseärasused viitavad selle kasutajaskonna paiknemisele etnokultuurilisel kontaktalal ja seostele Põhja-Läti läänemeresoome asustuse võrgustikuga.

Arvatavasti kujutas läänemeresoomlaste lätistumine endast ebaühtlast, eri piirkondades eri tempoga toimunud protsessi ning etniline pilt Põhja-Läti arheoloogiliselt seni vähe uuritud piirkondades võis keskaja esimestel sajanditel olla vähemalt paiguti veel üsna kirju. Läänemeresoomelist asustust võis Põhja-Lätis tollal leiduda võrdlemisi ulatuslikult ning suhtlusvõrgustik Eesti kagunurga ja Koiva alamjooksul ning Metsepoles elanud liivlaste asualade vahel võis tollal olla veel säilinud. Võib oletada, et traditsioonipõhine suhtlus jätkus ka keelevahetuse toimumise korral ja pärast sedagi.

Mõned leiud Siksälä kalmest ei pruugi kajastada aga mitte üksnes suhtlust Põhja-Läti raames, vaid märksa laiemat kommunikatsioonivõrgustikku. Veel 13. sajandi lõpul ja 14. sajandil toimus suhtlus liivlaste ja Peipsi järvest ida pool asuvate läänemeresoome alade vahel tõenäoliselt mitte Eesti kaudu, vaid üle Setomaa ja Kirde-Läti (Valk 2001b, 290, jn 7). Siksälä ümbrus jääb selle suhtluse pealiinist kõrvale. Peamine suhtlustee, mida seto pärimus tunneb *Läti tii* nime all, kulges ida pool – üle Irboska, Pankjavitsa ja Sõmeritsa/Laura (Валк 2007). Vene ala 1580. aastate üleskirjutusraamatud mainivad neid paiku kui pogosteid: kohalikke halduslikke ja kiriklikke keskuseid (Харлашов 2003, 165–166). Üks märk sellest üle Setomaa kulgenud liivi–vadja suhtlusteest ilmneb Siksälä kalmeski, kus matusest 244 monoliidi avamisel leitud vadjapärane õõnes hoburipats täitis lünga niisuguste hoburipatsite levikukaarel (Valk 2001b, jn 7), mis ulatub Vadjamaast väinaliivlasteni. Kunagistele sidemetele Kirde-Läti ja Vadjamaa elanike vahel osundab ka sama antropoloogiline tüüp (Денисова 1977, 137).

3.2.2.7. Identiteedi taandumine

Etnilisus on dünaamiline nähtus, mis avaldub eri kontekstides eri viisidel ning on ühtaegu seotud ühiskonna toimimise ja muutumisega (nt Jones 1996, 71 jj; Korpela 2008, 33). Tõsiasja, et etnosed on muutuvad ja kaduvad, tuleb arvestada arheoloogilise materjali tõlgendamiselgi. Selle üldise tõdemuse raamistusse mahub ka Adsele maarahva saamise, olemise ja kadumise lugu.

Kõnesoleva etnokultuurilise identiteedi hääbumine on Siksälä Kalmetemäe haudades selgesti jälgitav alates 15. sajandist. Hilisemate matuste leiud on üldilmelt juba sarnased nii lõunapoolse Võrumaa (Koikküla, Kõrgepalu) kui ka Läti põhjaosa külakalmistutelt (Launkalne Pāvulkalns) pärinevatega. Etnokultuuriliste erinevuste kadumine keskaegse Liivimaa maapiirkondade materiaalses kultuuris kujutab endast 15. sajandil toimunud üldisemat kultuuriprotsessi. Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti, s.t hilisema Liivimaa kubermangu ala külakalmistute leiumaterjal muutub nüüd üldilmelt väga sarnaseks. Selle üldise ühtsustumisprotsessi raames hakkab Läti alal matmissuund olema vastavuses kristliku traditsiooniga ning erinevused taanduvad (Mugurēvičs 1983). Varasemad etnospetsiifilised erijooned kaovad nüüd nii väinaliivlaste – sellele viitab Ikšķile (Üksküla), Mārtiņsala ja Aizkraukle kirikaedade leiuaines – kui ka 13.–14. sajandi vahetuse paiku Tartumaale väljarännanud vadjalaste kalmetest (Ligi, Valk 1993).

15. sajandi vältel kaotab oma kultuurilised erijooned ka Läti kirdeosas elanud läänemeresoome rahvastik, kes hakkab oma asuala lõunaosas sulanduma lätlaste, põhjaosas lõunaeestlaste ja setode esivanemate hulka. Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti külakalmistute leiuaines võtab alates 16. sajandist ühetaolise ilme ning varasemad ehetes ja rõivastes ilmnenud erinevused kaovad. Pole teada, millal lõppes läänemeresoome keele kõnelemine Adsele maarahva asualal Läti kirdenurgas. Varasemate etnokultuuriliste eripärade hääbumine ning ainelise kultuuri ühtlustumine hilisema Liivimaa kubermangu, s.t Vidzeme ja Lõuna-Eesti kalmete arheoloogilises materjalis ei pruugi veel tähendada läänemeresoomelise etnokultuurilise identiteedi kadumist. Võib arvata, et kultuuriliste iseärasuste taandumine arheoloogias peegeldab siiski vaid hilisemate, arheoloogiliselt enam mitte jälgitavate protsesside algust.

Rahvastiku ja kultuuri järjepidevusest Hino järve ääres üleminekul 15. sajandist 17. sajandisse annab tunnistust Kalmete- ja Kirikumäe matmiskombestikus sageli ette tulev, nii tüüpilistele eesti kui ka läti keskaegsetele ja varauusaegsetele külakalmistutele võõras element – haudades olevad kivid. Seda, et Hino järve ümbruskonna asukad vähemasti keskaja lõpul ei olnud latgalid, vaid läänemeresoomlased, näitab 1563. aastast pärinev Petseri kloostri maavaldusõiguste kinnituskiri (lk 39–41), milles Pugola ja Pangula/Kandala küla taluperemeestel on selgelt äratuntavad eestipärased nimed – Toomase Jüri(k), Telje (?) Jakop, Andruse Hant, Handi Toomas, Jakipi Peep ja Handi Peep; samas nimetatakse Hino järve ümbruse asukaid selgesõnaliselt „tšuhnaadeks". Asjaolu, et kahe küla peale oli sõjas tühjaks jäänud vaid üks talu – Indriku Martini majapidamine –, on märgiks sellest, et 1558. aasta vallutusretkega kaasnenud sõjakahjustused olid väikesed ning et 1563. aasta asustuspildi tagasiulatuvuses keskaega pole põhjust kahelda.

Järjepidevusele viitab kaude ka Siksälä keskaegse rahvastiku koljude morfoloogiliste tunnuste ja Eesti kagunurga 20. sajandi elanike vastavate morfoloogiliste tunnuste sarnasus (Heapost 2007, 229).

Pidepunkte uusaegsete arengute jälgimiseks pakuvad ka rootsiaegsed kirjalikud allikad. 17. sajandi Rootsi maarevisjonide põhjal paiknes veel 17. sajandil eestlaste asuala lõunapiir Läti kirdenurgas praegusest märksa lõuna pool. 1630. aastatel kandsid Alūksne, Gulbene ja Gaujiena ümbruse talupojad eestipäraseid eesnimesid (Revisjon 1638, 206) ning ka 1680. aastatel ulatus eestipäraste isikunimedega ala praegusest Eesti–Läti piirist peaaegu kuni Alūksneni.[29] Alūksnest kirdes, eeldatava keskaegse Vastseliina–Alūksne otsetee äärse piirkonna talupoegadel olid veel sel ajal eesti nimed. Seega on tõenäoline, et piir läti keele ja läänemeresoomelise keelekasutuse vahel asus ka keskajal ja hilisrauaajal praegusest Eesti-Läti piirist märksa rohkem lõuna pool kui tänapäeval. Omaette küsimus on adsele maarahva keele vahekord Vastseliina, Rõuge ja Hargla kihelkonnas ning Lõuna-Setomaal kõneldud keelega. Küsimus on uurimata ning allikate olemasolugi enam kui küsitav.

Kokkuvõttes võib Siksälä kalmistu arheoloogilist materjali, mis on väga teistsugune kui Lõuna-Eestis, s.h enamikus Võrumaa alast, seostada omaette läänemeresoome etnokultuurilise identiteediga. Kõnesoleva etnose võib samastada kirjalikes allikates mainitud „Otšela tšuudidega" ehk Adsele maarahvaga. Nii tšuudide nimetus kui ka arheoloogiline aines lubavad oletada, et Läti kirdenurgas Adseles oli etnokultuuriline situatsioon keskaja algussajanditel praegusest üsnagi erinev ja et vähemalt 13.–14. sajandil domineeris seal läänemeresoomeline asustus.

3.3. Rahvausu kajastused

3.3.1. Matmiskombed ja uskumused

3.3.1.1. Kombed ja nende tähendus

Matmiskombestikul on mitu mõõdet (Parker Pearson 2009, 72–123). Peale lahkunu sotsiaalse ja ealis-sotsiaalse staatuse, võimupositsiooni ning suguvõsakuuluvuse väljendamise, sealhulgas kaasapandavate staatusesümbolite abil, olid matusekombed hilisrauaaja ja keskaja religioosses maailmapildis tugevasti seotud usu ja uskumustega. Viimased kajastuvad nii surnukehaga toimimises, hauapanustes kui ka matuseriitustes.

Ühest küljest peegeldavad matusekombed teispoolsusja hingekujutelmi. Teisalt etendavad rahvapärastes matusekommetes väga olulist osa siirderiitused (van Gennep 1965), mille eesmärk on tagada surnu normikohane üleminek teispoolsusse ning ära hoida tagasipöördumine kodukäijana. Seega on matusekommete järgimine tähtis ka elavate turvalisuse tagamiseks. Unes ilmuva surnu etteheiteid soovidele mittevastava matmise pärast tuleb, vähemasti lõunaeesti kultuuriruumis, ette tänini ning kodukäijadki ei ole praeguse aja maailmapildist kuhugi kadunud. Kuna teadmine sellest, et soovide täitmata või tavade järgimata jätmise korral võib surnu sekkuda elavate maailma, oli muinas- ja keskaegses maailmapildis kahtlemata juurdunud märksa tugevamini kui nüüdisajal, oli kindlate tavade, reeglite ja normide arvestamine matmisel väga oluline. Arusaamaga, et kõik peab saama *kõrraline*, *kõrda pite* või *säädüse perrä* – need lõunaeestilisest seto keelepruugist pärit väljendid on Siksälä kalme puhul kindlasti asjakohased – tuleb arvestada ka muinas- ja keskaegsete matuste puhul. Selles teadmises peitub väga oluline võti Siksälä kalme matmiskombestiku ühetaolisuse mõistmiseks.

Matmiskommete tõlgendamisel tuleb arvestada, et rahvauskumuste maailmapilt ei kujuta endast ühtset ja normeeritud süsteemi. Kombeseletuste mitmekesisus kajastub selgesti eesti hilisemas rahvaluuleaineses ning pole põhjust arvata, et varasemal ajal pidanuks asjad olema teisiti. Niisiis tuleb Siksälä kalme matusekommete puhulgi arvestada tähenduste ja tõlgenduste paljususega, seda ka iga konkreetse matuse puhul.

Ehkki arheoloogiline materjal ei anna piisavalt alust iga üksikindiviidi uskumuste rekonstrueerimiseks, pakub arheoloogia võimalusi kultuuripildi kui terviku ning uskumustes aja jooksul toimuvate muudatuste jälgimiseks (Gräslund 2001, 43–54). Siksälä kalme matmiskombestik kajastab rahvapäraseid uskumusi ja nende dünaamikat võrdlemisi pika aja vältel – muinasaja lõpusajanditest kuni 17.–18. sajandini. Kuna kirjalikes allikates Liivimaa piiriala hilisrauaaegsed ja keskaegsed usuolud ei kajastu ning et ka 17. sajandi osas on pilt lünklik, on Siksälä kalme kaevamistulemused oluline ajalooallikas äärealadel valitsenud usuolude mõistmiseks.

Lõuna-Eesti etnograafiline ja rahvaluuleandmestik on Siksälä matmiskommete tõlgendamisel ja nende uskumustausta avamisel väga tähtis pidepunkt. Erilise tähendusega on kombeseletused Vastseliina kihelkonnast, samuti naabruses asuvalt Setomaalt, mille rahvas on keeleliselt väga lähedane Võrumaa idaserva omale ja mille kultuuripilt säilitas, tulenevalt ääremaalisest asendist ja eraldatusest, kuni 20. sajandi alguseni arhailise, arvatavasti juurtega keskaega ulatuva üldilme. Vanapärasust on paljuski põhjustanud asjaolu, et Setomaa on alates ristiusu saabumisest kuulunud õigeusu kultuurialasse ning et Vene riikluse kujunemisest

29 LVVA f 7404, n 3, s 30. Sellele allikale juhtis tähelepanu Aivar Põldvee (Tallinna Ülikool).

saadik on vähemasti maa idapoolsed tuumikpiirkonnad ja Irboska–Aluliina tee ümbrus olnud Vene valdustes. Olles eraldatud eestlastest usulise ja halduskuuluvuse, venelastest keele ja etnokultuurilise identiteedi poolest, säilitas endassesulgunud seto kogukonna matmiskombestik kuni 20. sajandini tervikuna arhailise üldilme (Рихтер 1979; Richter 1982). Kuna Võru- ja Setomaa vaheline kultuuriripiir on suhteliselt hiline ning selgemalt välja kujunenud tõenäoliselt alles 17.–18. sajandil, võiks Siksälä kalme matmiskommete uskumustaust paljuski sarnaneda seto traditsioonis tuntutele. Brandenburgi saadiku Johann Arnold von Brandi 1673. aasta reisikirja kohaselt olid Vastseliina kihelkonna talupoegade matusetavad väga sarnased neile, mida teame hilisemast seto traditsioonist: haudadel nii söödi kui ka itketi (Laugaste 1963, 77–80).

Siksälä kalmesse on maetud nii põletatud kui ka põletamata surnuid ning tõenäoliselt oli neil matmisviisidel erinev uskumustaust. Põletusmatuse tagamaaks oli arvatavasti soov hävitada keha, vabastada surnu hing ja suunata ta teispoolsusse. Surmatud, s.t juba enne tuleriidale panekut katki murtud või tules hävinud on sageli ka Siksälä hilisrauaaegsete põletusmatuste panused. Matuse 265 kirve (: 1818) võib arvata surmatud esemete hulka, sest selle tera oli vastu kivi lamedaks löödud. Teist, juhuleiuna saadud kirvest (kd II, tahv 6: 1861) on enne tuleriidale panekut samuti ilmselt lõhutud. Ka põletusmatustega seonduvate käevõrude ja sõlgede tükid pärinevad tahtlikult purustatud asjadest. Ebaselgemad on hilisemate, keskaegsete pakkirstudes põletusmatustega seotud uskumused. Kuna luud paiknevad sarnaselt laibamatustega ning panused on vigastamata, on erinevused põletusmatuste ja samaaegsete laibahaudade uskumustaustas tõenäoliselt märksa väiksemad kui hilisrauaajal.

Eesti keskaegse matmiskombestiku tähenduste jälgimiseks pakuvad pidepunkte soome-ugri rahvaste uskumustes leiduvad ühisjooned, mille üldisus viitab väga vanale algupärale. Üldine on arusaam, et surnu elab mingil viisil edasi seal, kuhu jäeti või maeti tema keha. Sellest annavad tunnistust kalmistutega seotud tabud ja keelud, haudadel söömine ja surnute mälestamine kalmudel (Honko jt 1994). Need põhimõtted on olnud tuntud ka lõunaeesti surmauskumustes (Valk 1995a; 2001a, 81–84). Kuigi Eesti luterlike alade 19.–20. sajandi pärimuses on mitmed kombed ja arusaamad jälgitavad vaid fragmentaarselt ja „ridade vahelt", on nad selgesti äratuntavad kaua arhailise ilme säilitanud seto rahvausundis (nt Valk 2007). Surnule väiksemate tarbeasjade ja raha kaasapanek oli Eestis väga laialdaselt kombeks veel 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algupoolel ning see kajastub arvukalt ka rahvaluulekogudes (Valk 1995a). Eriti tugevasti on komme püsinud Võrumaal, kus seda tuntakse tänini (Torp-Kõivupuu 2003, 72, 130–132), samuti õigeusulistel setodel. Kaua on komme kestnud ka Hino järve ümbruses (epiloog: 2–9). Kuna hauapanuste traditsioon on kestnud keskajast lähiminevikuni järjepidevalt, on rahvaluulekogudes kajastuvad ning osalt veel elavas kultuuriski püsivad kombeseletused oluliseks pidepunktiks ka keskaegsete ja varauusaegsete kalmeleidude tähenduse avamisel.

Nagu Eestis laiemalt, kajastub ka Võru- ja Setomaa etnograafiliste kirstupanuste kombeseletustes usk sellesse, et surnul läheb kaasapandavaid esemeid vaja eluks teises ilmas: *neid asju tuleb kõiki ikka vaja* (epiloog: 5). Selline maailmapilt peegeldub matuseteemalistes regilauludeski (Kama 2012; 2015). Laulude ja kombeseletuste põhjal otsustades kujutleti elu teispoolsuses maise elu sarnasena. Surnule kaasa pandava raha seletused eesti rahvaluules on ühetaolised: seda võib teispoolsuses tarvis minna, sh toidu või vajaminevate asjade ostmiseks (Valk 1995b, 144–146). Arusaamu panuste funktsionaalsest otstarbest on talletatud ka Vastseliina kihelkonnas ning sellega külgnevatel aladel – Rõuge kihelkonnas ja Setomaal. Vastseliinas on surnule kaasa pandud kammi ja juuksenõelte seletuseks märgitud, et surnu „saaks end korras hoida"; viht on kirstu asetatud selleks, et lahkunu saaks end viimsel päeval ruttu puhtaks pesta ja esimesena Jumala ette ilmuda (epiloog: 4). Rõuges on surnule vaskraha kaasa antud „teerahaks": *parem, kui vähe reisiraha ligi on.*[30] Seto uskumustes on kirstu kaasa pandav nõel mõeldud riiete parandamiseks ja nuga oli surnule „nagu tööriistaks".[31] Kujutelmad väiksematest näputöödest teispoolsuses on Misso ümbruses kohati püsinud 20. sajandi alguseni. Veel sajakonna aasta eest, enne I maailmasõda palunud keegi vana naine endale kirstu kaasa panna veidi linu – *et teises ilmas igav ei oleks*.[32] Seega kajastuvad uskumustes ja kombeseletustes arusaamad surnu kehalisest tegutsemisest teises ilmas.

Raha kaasapanekuga seotud seto uskumused näitavad, et hauapanused võivad olla ka elavate õnne tagajaks: kui surnule raha rinnale panna, jääb tema õnn „perrajääjatele ilma peale" (epiloog: 3). Uskumust, et surnule kaasapandav raha võib määrata lahkunu rikkuse või sotsiaalse staatuse teises ilmas, on Setomaal olnud võimalik tõdeda veel 1990. aastatel – tagasiside teisest ilmast jõuab elavateni unedes. Seesugust tõlgendust tuleb kindlasti silmas pidada nii Siksälä relvapanuste kui ka naisematuste hinnaliste sõbade puhul.

Surnule kaasa antud terariistade tähendusväli võis tervikuna olla avaram kui teiste hauapanuste puhul (lisa II, 245–246). Noast keeratud „kirves" matuses 226 (lisa II, jn 11) näitab, et relvapanusel on lisaks sõjamehestaatuse märkimisele olnud ka maagiline või sümboltähendus. 19. sajandist

30 E 77581 – J. Gutves < Rõuge.

31 ERA II 194, 282/3 (18).

32 Maimu Hollo (82 a) Misso > Heiki Valk 2003 juuli.

on teada, et kirstu kaasa pandud noa või vikati abil loodeti ära hoida surnu tulemist kodukäijaks; surnu äraviimiselgi on mõnel pool visatud leinarongile järele terariistu, et kooljat majast eemale peletada (Eisen 1897, 49–50). Kuna seto rahvauskumuses on terariist kurja tõrjumise vahendina laialt tuntud – lauda ukse või värava alla maetuna kaitses see loomi kurja silma eest, inimest hoidis kaetamise eest aga rinda pandud nõel – võis terariist olla mõeldud kaitsevahendiks surnule. Seto traditsioonis on ristimata lapsele pandud kirstu nuga ning ilmselt mitte funktsionaalne, vaid kaitseotstarbeline oli ka Siksälä kalmes väikelastele ning imikutele kaasa pandud nugade ja liimeistrite tähendus. Hilisemas traditsioonis on talletatud uskumus, et surnul võib olla vaja ennast teises ilmas kaitsta: nõidu on maetud kaasa pandud haavapuust kaikaga, mis pidi lahkunule teiste kodukäijate eest kaitset pakkuma (samas, 48). Sellised arusaamad võivad kõne alla tulla muinas- ja keskaegsete relvapanuste puhul, sest teises ilmas võis sõjamees kohtuda oma vaenlastega ja jätkata taplust. Niisugused uskumused on sügavalt kinnistunud muinas-Skandinaavia Valhalla-arusaamades ning neid ei saa välistada meilgi. Seega võisid Siksälä kalmest leitud odad ja kirved olla lisaks maetu sõjamehestaatuse väljendamisele ka teispoolsuses kaitset pakkuvateks relvadeks.

Teispoolsuskujutelmade kajastusi võib leida matuseriietuses. Siksälä kalmele maetute pidulik, rohkete ehetega rõivastus võib peegeldada uskumust, et hauatagust elu ei kujutletud lihtsa ja töise argipäevana. Võimalik, et pidulik naiserõivas viitab matmisele pulmariietes. Seda Euroopas laialdaselt levinud kommet on veel 19. sajandil tuntud Kagu-Eestis, sealhulgas Setomaal.[33] Hilisemaid paralleele silmas pidades peab Siksälä kalme uhkete rõivaleidude puhul arvestama, et suririided võisid olla juba väga pikka aega varem valmis pandud (epiloog: 6). Seda vana kommet järgiti ka Mäe-Siksälä talus, kus 1952. aastal surnud vanaperenaine Kuke Mari maeti rasketel kolhoosiaja algusaastatel pidulike rõivastega, mida oli selleks juba mitukümmend aastat hoitud.[34] Kunagi jõukal järjel Siksälä talus järgitud põhimõte, et matuserõivad peavad olema hinnalised ja pidulikud, on jälgitav ka Siksälä kalmes. Arvukad juhtumid, kus maetule oli kaasa pandud mitu sõba, ühel juhul isegi kolm ja neli, näitavad, et riided võisid olla mitte ainult surirõivastuse, vaid ka hauapanuse tähenduses. Komme surnule villaseid või sooje rõivaid, sh külma vastu, kaasa või selga panna, on Vastseliina kihelkonnas

Jn 132. *Nõelkindad. Rekonstruktsioon hauast 22 leitud katke (AI 5101: 22: 11a) põhjal. Teostus: Leena Tomanterä. Foto: Jaanus Heinla.*
Fig. 132. *Needle-netted mittens. Reconstruction after fragments from grave 22.*

püsinud uusima ajani (epiloog: 1, 7, 8). Paralleel Siksälä villaste sõbadega tundub siin ilmne. Ka surnule kinnaste (jn 132) kättepanek on ilmselt muistsete läänemeresoome uskumustega seotud komme. Rahvaluulekogudesse talletatud pärimusainesest pole õnnestunud kinnastega matmise kohta seletusi leida. Setomaal on 1949. aastal valgete, sissekootud mustritega kinnastega maetud naine, kes oli aidanud vastu võtta üle 150 lapse.[35]

Võrumaal 20. sajandi lõpuaastatel toimunud küsitluse (Kõivupuu 2000, 66) tulemused, aga ka tänini Missomaal püsivad uskumused (epiloog: 7–9) näitavad, et lahkunu soovi on peetud ja peetakse nii matmise, matuseriietuse kui ka hauapanuste puhul väga tähtsaks. Sama võib tõdeda Setomaal. Hauapanuseid eeldava kultuuritraditsiooni üldises raamistuses võis lähedastele teada antud soov ka minevikus etendada üliolulist osa. Väga tähtis on olnud teadmine, et vanu kombeid tuleb pidada – muidu võib surnu ilmuda unes või tulla kodukäijaks.

Lisaks lahkunu soovile on väga oluline põhimõte ka kaasapandavate esemete seos surnu isikuga. Eesti rahvauskumuste kohaselt on surnule kaasa pandud asju, mida ellujäänud enam ei julgeks tarvitada, samuti neid, mis on talle iseäranis armsad olnud (Wiedemann 1876, 309). Traditsioon, et kaasa pannakse surnu isikuga väga lähedalt seotud esemeid, püsib Võrumaal tänini (Kõivupuu 2000, 66–69). Matmisel on seda vana tava järgitud ka Hino järve ümbruses

33 Mare Piho suulistel andmetel oli see komme Setomaal varem üldtuntud. Piiravaks teguriks võisid saada majanduslikud olud: vaesemates peredes ei olnud võimalust pulmariideid matusteks hoida, vaid need kanti enne ära.

34 Andmed Viivi Ekstalt, kelle vanaisa oli Mäe-Siksälä talu peremees.

35 Vamste külast pärit Anna Teplenkov maeti Värska surnuaeda. Maria Teplenkovi (s 1912), Õrsava küla, suuline teade.

(epiloog: 6), sealhulgas Siksälä talus.[36] Missomaal on kõneldud veel armastatud asjade ja surnuga väga lähedalt seotud tööriistade kaasapanekust: tööriist pandi surnule kirstu siis, *kui ta terve elu tegeles sellega…*[37] Panuste isiklik seos surnuga väljendub ka kellelegi teisele kuuluvate esemete lahkunule kaasa andmise keelus. Võru- ja Setomaal järgitakse siiani tava, et hauda ei panda elavale inimesele kuuluvat asja. Ilmselt on siingi tegemist väga vana arusaamaga.

Siksälä kalmest leitud ehete seas on mõned otseselt uskumustähendusega esemed. Sellisteks leidudeks on kaelakeedes kantud rist- ja kihvripatsid, millega tõenäoliselt seostuvad arusaamad neis peituvast väest. Märkimist väärib, et kihv- ja ristripatsid leiti peamiselt lapsehaudadest, mõlemal juhul ühe erandiga, kusjuures 13. sajandist pärit tütarlapsematuse 150 kaelakees olid koos nii rist- kui ka kihvripats. Siksälä 15. sajandi õigeusu kaelaristidest näib üks samuti olevat olnud kaelakees. Nähtavasti ei peetud ristripatsit niivõrd ususümboliks, kuivõrd kaitsva väega esemeks. Enamasti amulettide või ehetena on tõlgendatud ka Läti idaosa 11.–15. sajandi kalmete sarnaseid leide (Mugurēvičs 1965, 70; 1974, 232).

Peale ristripatsite kuuluvad Siksälä kalme kristliku märgitähendusega ehete hulka kaks 13.–14. sajandi rõngassõlge tekstiga AVE MARIA (väikelaps 119 ja noor naine 262) ning sõrmus kirjaga MARIA + MARIA (noor naine 175), viimane koos 1370. aastate müntidega. MARIA-teksti võib oletada veel kahel halvasti säilinud sõrmusel (matused 127 ja 177). Kristlik sümboolika võib peituda rosetikujuliste sõlgede (jn 76: 1) välisilme taga (Svetikas 2000) ning tähtsõlgi on seostatud ristisõdijate ja palverändurite (Svetikas 2003, 23–41). Siiski ei ole teada, kuivõrd oluline oli ehete kristlik sümboolika ning neil leiduvate kirjade ja palvevormelite sisuline tähendus Liivimaa piirialade põliselanike jaoks.

Tähenduslik on ja uskumusi kajastab ka matmissuund. Nagu märgitud, on Siksälä kalmel tegemist kahe erineva orientatsiooniprintsiibiga. Esineb nii kristliku taustaga lääneorientatsiooni – mõlemast soost surnute matmist peaga läänekaartesse – kui ka muinasaegse tagapõhjaga soolist vastandorientatsiooni. Surnute keskajal peaga lääne poole matmise taustaks oli, vähemasti teoloogilisel tasandil, usk ülestõusmisse viimsel kohtupäeval. Samas pole teada, kuivõrd keskaegses Lõuna-Eestis ja Hino järve ümbruses ülestõusmisesse usuti ja vastavaid uskumusi silmas peeti. Eesti rahvaluulekogudes ülestõusmisuskumusi ei ole – erandiks on mõned teated õigeusuliselt Setomaalt – ning kirjalikud allikad annavad veel 17. sajandil tunnistust sellest, et eestlased ei uskunud surnute ülestõusmist (Valk 1995a, 138). See, et Siksälä matused ei järgi täpselt ida–lääne telge, ei ole oluline. Niisugune kõrvalekalle on tavaline enamikul keskaegsetel külakalmistutel ning sageli ka kirikaedades. Pole võimatu, et matmissuuna määramisel on lähtekohaks olnud soov järgida päikesetõusu suunda kevadise pööripäeva paiku, ülestõusmispühade või Maarja-aasta alguses (25. märtsil). Siksälä kalmistu puhul piirdugem vaid tõdemusega, et kõrvalekalle läänesuunast edela poole kujutab endast üldisemat kultuurinähtust. Edelasuuna puhul võis oma osa kahtlemata etendada soolise vastandorientatsiooniga kaasnev kirde–edela telg. Meeste ja naiste peaga vastassuunas matmise põhjuste kohta pole ei Võru- ega Setomaa suulisest traditsioonist õnnestunud leida mingeid seletusi ega mälestusi. Sama on olukord ka Lätis (Muižnieks 2008, 52). Vaatamata ebaselgele uskumustaustale vastandub sooline vastandorientatsioon selgesti kiriklikele traditsioonidele ning annab tunnistust sellest, et kristlikke norme pole isegi välise kombe tasandil järgitud.

Tähelepanuväärne on matmissuuna mitmekesisus 13. sajandil – kalmistu vanimates laibahaudades on peaga ida (kirde) ja lääne (edela) suunas maetud mõlemast soost surnuid. Etnilistel piirialadel tuleb arvestada nii kagueestilise kui ka latgalipärase vastandorientatsiooni võimalusega. Samuti ei saa välistada läänemeresoomelist tava matta nii mehi kui naisi peaga kirdesse. Samas esineb juba 13. sajandil peaga läänekaartesse suunatud naisematuseid. Asjaolu, et tüüpiliste keskaegsete leidudega haudade seas pole peaga itta suunatud mehematuseid, lubab niisuguste naisehaudade ilmumise põhjuseks pidada kristliku traditsiooni mõjutusi. Mehematuste puhul ei ole need jälgitavad, sest peaga läände või edelasse matmist võib siduda ühtviisi nii kristlike kommetega kui ka Võrumaale omase soolise vastandorientatsiooniga.

Siksälä kalme matmiskombestikus väärivad ilmakaared veidi üldisemat tähelepanu. Kristluse-eelsesse traditsiooni kuuluv laibamatuste kirde–edela telg joonistub Eesti matmiskombestikus välja nii hilisrauaaegsete (Selirand 1974, 53–81) kui ka I aastatuhandest eKr pärinevate kivikirstkalmetes laibamatuste puhul. Mõlemal juhul on surnud, soost sõltumata, maetud peaga kirde, s.t näoga edela poole. Kirde–edela-suunaline oli Siksälä Kalmetemäel ka mitme puistepõletusmatuse haualaik. Selles kontekstis ei pruugi olla tähtsusetu, et kalme vanimad põletusmatused, samuti valdav enamik mäel olnud kääpaid, olid künka lääne- ja edelanõlval. Kõrvutavalt väärib märkimist, et ka Karjala keskaegsete külakalmistute matmisala pole tsentreeritud künkalaele, vaid paikneb enamasti lääne-, edela- ja lõunapoolsel, mitte kunagi aga kirdenõlval (Laakso 2014, 29–30). Võimalik, et seos pole juhuslik, vaid peegeldab muistsete teispoolsuskujutelmade sakraaltopograafiat. Seto traditsioonis on matmisel oluliseks peetud seda suunda,

36 Viivi Eksta suuline teade.

37 Andmed: Ene Sild (66 a), Siksälä küla, 2014.

Tabel 18. *Peaga itta/kirdesse suunatud naisehaude ajaline jaotumus.*
Table 18. *Temporal distribution of north-east oriented female graves.*

Periood	Naised	Peaga itta/kirdesse suunatud naised	
		Arv	%
1225-1250	4,25	1,2	28,2
1250-1300	9,75	4,9	50,2
1300-1350	30,2	21,8	72,2
1350-1400	30,9	20,2	65,3
1400-1475	47,9	23,9	49,9
1600-1800	4	2	50
Kokku	127	74	58,26

kuhu surnu vaatama jääb, mitte pea suunda.[38] Matmisala paiknemisele kalmekünkal ilmakaarte suhtes ei ole Eestis ega naaberaladel varem tähelepanu pööratud. Küsimus selle seosest ilmakaartega jääb esialgu vastuseta ning vajab edaspidi lähemat uurijahuvi.

3.3.1.2. Matmiskombed ja uskumused: muutused ajas

Enne 13. sajandi vallutust annab Siksälä Kalmetemäe matmiskombestik üheselt tunnistust muinasuskumustest, milles ristiusu mõjud veel täiesti puuduvad. Siksälä kalme 11.–12. sajandi matmiskombed on hoopis teistsugused kui alates ristiusu saabumisest kristlikuks usukeskuseks olnud Irboska lähedusse jäävatel Petserimaa kalmetel. Sealsetes Mõla (Valk 2009c) ja Konetski kalmetes leidub vaadeldaval ajal vaid lääneorientatsioonilisi laibamatuseid. Pole põhjust kahelda, et ristiusust oldi Siksäläs teadlikud juba alates 11. sajandist, kuid nähtavasti piirdus see teadmine vaid uue usu ja jumala olemasolu tõdemisega. Ilmselt ei puutunud uus usk veel kogukonna argiellu ning endiselt otsiti abi esivanemate hingedelt ja vanadelt jumalatelt.

Peamised muudatused matusekommetes 13. sajandi algupoolel olid surnupõletuskombe kiire taandumine, laibamatuste ja seetõttu ühtaegu ka soolise vastandorientatsiooni tugev esiletõus. Võib arvata, et laibamatuse võidulepääsemine oli 1220. aastal toimunud Eesti kagunurga ristimise (HLK XXIV: 5) otsene tagajärg. Ristiusu vastuvõtmisega kaasnes kohustus surnuid enam mitte põletada, sest kiriku jaoks oli esmatähtis krematsioonist kui paganluse manifestatsioonist loobumine (Valk 1999b, 47–50). Samalaadne muudatus matusekombestikus kaasneb ristiusu levikuga kogu Euroopas. Siiski ei anna laibamatuste ilmumine iseenesest veel märku tõsisemast usumuudatustest. Ristimine ei toonud kaasa matmiskombestiku kristlikuks saamist ning endiselt pandi surnutele kaasa uhkeid rõivaid ja hinnalisi asju. Paistab, et Liivimaa idapoolsel äärealal piirdus kirik esialgu vaid surnute põletamisest loobumise nõudega ning matmisel täpsemalt toimuv ei pakkunud lähemat huvi või siis puudusid võimalused selle kontrollimiseks.

Peale põletusmatuse arvu olulise vähenemise näib ristiusu vastuvõtmisega seostuvat lapsematuste ilmumine. Viimast võib seoses üleminekuga uuele usule täheldada eri ühiskondade kalmetes (Lucy 1995; Ravn 2003). Kalmetemäe ja Kirikumäe muinasaegsete põletusmatuste seas ei ole laste luid eristatud. Kuigi andmeid on üldistuste jaoks liialt vähe, ei saa välistada, et muinasaja tavaoludes ei maetudki lapsi Kalmetemäele, vaid hoopis kusagile mujale. Ristiusustamisele järgneval keskajal on lapsematuseid Kalmetemäel seevastu 41,5% ning ka 13. sajandi laibamatuste seas (u 1225–1300 pKr) on need esindatud. Võimalik, et ristimise tagajärjel on lapsed saanud matuseriitustes täiskasvanutega samalaadse kohtlemise osaliseks, s.t neid on hakatud kalmesse matma. Samas näib, et suhtumistes toimunud nihked ei ole puudutanud alla-aastaseid lapsi, kes jäävad endiselt väga tugevasti alaesindatuks (vaid 4,7% matuste koguhulgast). Näiteks Tartu Jaani kiriku kalmistule 13. sajandil ja 14. sajandi alguses maetute seas on alla-aastaseid lapsi tervelt 29% (Kalling 1997, 57).

Usuolude muutumine 13. sajandi vältel kajastub kahes mehe ja naise matusepaaris, kelle puhul on ilmselt tegemist kogukonna liidritega. Peaga idakirdesse suunatud varaseimad laibamatused (247a ja b) annavad tunnistust muinastraditsioonidele vastavate matmistavade järgimisest. Samas on 14. sajandi alguses ühise kääpa all mulda sängitatud ülikupaar (248 ja 249; jn 113) maetud uue usu tavade kohaselt peaga lääne suunas. Nende surnute erilisele staatusele viitavad kalmistu suurim kääbas ja selle asukoht mäe keskosa lähedal, mehehauast leitud mõõk ja leidude silmapaistvalt suur hulk naisehauas (kokku 17 eset, sealhulgas neli sõba). Seetõttu võiks ka naise matmissuund olla seotud kõrge staatusega. Võimalik, et lääneorientatsioon väljendab ülikupaari sidet keskaegse Liivimaa ülemkihtide maailmaga. Pole välistatud, et mõõgamehe emanda matmissuund andis kaude tõuke lääneorientatsiooniliste naisematuste arvukuse kasvamiseks 14. sajandil.

Üldiselt lõppes kõikjal Lõuna-Eestis pärast ristiusustamist surnutele relvade ja suurte tööriistade kaasapanek. Leiud külakalmistutest annavad tunnistust võrdlemisi lihtsast matuserõivastusest ja hauapanuste väikesest hulgast (Valk 2001a, 175–178). Ilmselt näitab see muutus muinasaegsete teispoolsuskujutelmade teisenemist: taandunud on arusaamad surnu aktiivsusest ja toimivusest teises ilmas ning süvenenud on usk sellesse, et lahkunu saatus on allutatud välistele, kõrgematele jõududele. Need muutused, mis on märgiks lähenemisest kristliku sisuga teispoolsusetunnetusele, ilmnevad ka Siksälä kalme matusekombestikus, ent mitte järsu murranguna, vaid järk-järgult. Veel enam kui sajand pärast vallutust säilitab laibahaudade matmiskombestik rauaaegse üldilme. Alates 14. ja 15. sajandi vahetusest kajastab hauapanuste hulga vähenemine uskumustes toimunud nihkeid. Siiski on muutused kulgenud Lõuna-Eesti teiste piirkondadega võrreldes märksa aeglasemas tempos ja ühtlustumisprotsess ei ole 15. sajandi keskpaigaks veel lõppenud.

Kristlike kommete järkjärgulisest omaksvõtmisest annavad tunnistust ka matmissuunas aja jooksul toimunud muutused (tabel 18). 13. sajandi teise veerandi matuste põhjal pole põhjust kindlamaid oletusi soolise vastandorientatsiooni kohta teha, sest ebatüüpiliste matuste osakaal on liialt suur: nelja vanima matuse seas järgib 247b muinasaegse kirdeorientatsiooni põhimõtet ning nelja luustikuga haud 245 sisaldab täiskasvanud mehe ja täiskasvanud naise luustikke, kelle puhul ei saa välistada niihästi latgalipärast vastandorientatsiooni kui ka võimalust, et mehe puhul on matmissuuna määranud läänemeresoomelised muinastraditsioonid ja naise puhul kristliku taustaga kombed. Keskaegsetest matustest moodustasid peaga itta või kirdesse suunatud naised 13. sajandi II poolel ligikaudu poole, 14. sajandi algupoolel umbkaudu kolmveerandi, 14. sajandi teisel poolel kaks kolmandikku ja 15. sajandil taas poole. Seega on alates 14. sajandi keskpaigast kirdesuunaliste naisehaudade osakaal hakanud vähenema, kuid püsib veel 15. sajandil silmapaistvalt kõrgena. Üleminek läänesuunalisele matmisele annab tunnistust kristlike kommete järkjärgulisest omaksvõtmisest ja tõenäoliselt ka muudatustest usus. Siiski on Kalmetemäe kuuest 17.–18. sajandi matusest kolmandik suunatud peaga kirdesse, mis näitab, et kristlikku matmissuunda pole veel sedavõrd hilisel ajalgi täielikult omaks võetud. Sama kinnitavad kaks ida- või kirdeorientatsioonilist hauda Kirikumäelt. Sealjuures oli ühe Kalmetemäe kirdesuunalise lapsematuse panuseks 1739. aasta ja ühe naisematuse panuseks 1731.–1751. aasta vaskmünt.

Pärast ristiusu vastuvõtmist jäi matmiskombestik Eesti kagunurgas märgatavalt vanapärasemaks kui mujal Lõuna-Eestis, sest siin püsisid endiselt relvahauad ja mittekristlik matmissuund. Kommete vähene muutumine annab tunnistust piirialadel valitsenud eriolukorrast. Ilmselt on piirkond jäänud kirikukorraldusega väga nõrgalt seotuks. Tervikuna näitab matmiskombestik, et liitumine kristliku maailmaga 1220. aastal ei toonud kaasa sisulisi muutusi teispoolsuskujutelmadesse. Tegelikkuses tähendas ristiusu vastuvõtmine Liivimaa idapoolsetel äärealadel vaid uute maaisandate võimu tunnistamist. Näib, et vastristitute suhe kirikuga seisnes pikka aega peamiselt vaid maksukohustuse täitmises. Kui kirikumakse tasuti koos teiste maksudega, tavaliselt 2–4 korda aastas toimunud vakupidustuste käigus (Moora, Ligi 1970, 68–73; Tarvel 1999), võisid need kohalike teadvuseski teiste maksudega ühte sulada.

Siksälä Kalmetemäe matmiskombed annavad tunnistust valdavalt muinasusundilise maailmavaate kestmisest kuni 14. sajandini. Uute kommete ja uskumuste osa on kasvanud alates 14. sajandi teisest poolest, kuid vana taandumisest saab kõnelda alles 15. sajandil. Matusekombed, kus kõrvuti esinevad panusterohked ja leiuvaesed hauad ning kristlik ja eelkristlik matmissuund, viitavad segausundilisele, hübriidsele maailmapildile. Siksälä kalme kaevamistulemused näitavad, et väikese kogukonna raames on ette tulnud erilaadseid kombeid ja uskumusi ning küllap maailmavaateidki. See annab tunnistust sallivast suhtumisest ühtviisi nii uute kui ka vanade uskumuste suhtes. Kommete muutumine on toimunud vähehaaval, põlvkondade kaupa. Vähemasti matusetavade põhjal otsustades oli Hino järve ümbruses muinasuskumuste osa maailmapildis kuni 15. sajandini märksa suurem kui Lõuna-Eesti teistes piirkondades (vrd Valk 2001a, 60–84). Siksälä kalme matmiskombestik näitab, et Liivimaa ristiusustamine polnud ühtlane ja ühetaoline protsess, vaid kulges maa eri osades eri kiirusega.

Ehkki Siksälä kalme matmiskombestik annab tunnistust muinasusundilise maailmapildi järkjärgulisest taandumisest, ei võimalda see jälgida kultuuriprotsesside kulgu alates 15. sajandi lõpust kuni 17. sajandi alguseni. Tõdeda võib vaid seda, et 17. sajandiks on Siksälä kalmistu hauad, nüüd juba Kalmetemäe vahetus naabruses oleval Kirikumäel, Võrumaa laiemat tausta silmas pidades oma ajastu kohta silmapaistvalt leiuvaesed.

Kaudseks allikaks Eesti kagupoolseimas nurgas katoliku aja lõpus valitsenud uskumuste kohta on Petseri kloostri 1563. aasta maavalduste kinnituskiri, kus on üles loetud Hino järve ümbruse taluperemeeste nimed: *Toomase Jüri*(*k*)***, *Telje* (?) *Jakop*, *Andruse Hant* ja *Handi Toomas*, *Jakipi Peep*, *Handi Peep* ja *Indriku Martin* (lk 41). Isikunimed rajanevad enamikus pühakunimedel või nende rahvapärastel, sealhulgas alamsaksakeelsetel tuletistel (Rätsep 2002). Lapsele pühaku nime andmine tähendas ühtlasi lapse andmist vastava pühaku kaitse alla (Palli 1961). See rahvapärane arusaam on selgesti väljendatud paavsti legaadi Antonio Possevino 1585. aasta Kagu-Eesti reisikirjas. Legaat kirjutab, et eesti talupoegadel on kombeks anda oma lastele „apostlid": ristimata lapse haiguse ja surmaohu korral annab isa oma „apostli" lapsele, küsides enda jaoks hiljem preestri käest uue (Possevino 1994, 17). Ilmselt tähendab „apostel" nime- või kaitsepühakut. Asjaolu, et eestlased peavad nimepühakut isiklikuks kaitsepühakuks, nähtub ka

38 Maria Teplenkov (s 1912), Värska vald, Õrsava küla.

Tartus tegutsenud jesuiitide aastaaruannetest (Kurtz 1925, 18–19). 1563. aasta aegne nimepilt näitab, et juba tollaste taluperemeeste vanavanemad on lapsele pühakunime panekut tähtsaks pidanud. Seega võib isikunimedele tuginedes rääkida pühakutekultuse juurdumisest Eesti kagunurgas hiljemalt 16. sajandi alguskümnenditel. Mujalt Eesti kaguosast keskaegsed kirjalikud allikad puuduvad, ent Vastseliina kihelkonnas näib pühakutekultus olevat enam omaks võetud kui näiteks Viljandimaal Põltsamaa, Helme või Tarvastu piirkonnas või ka Läänemaal. Viimati nimetatud aladel leidus Heldur Palli andmetel veel 1520. aastatel rohkesti vanaeesti traditsiooni järgivaid eesnimesid (Palli 1961, 123–126). Sama uurimuse kohasel on Põhja-Eestis üleminek kristlikele nimedel toimunud üldiselt 15. sajandil. Võimalik, et nimetraditsiooni muutumisel, s.t pühakutekultuse omaksvõtmisel on teatud osa etendanud väike külakirik Kirikumäel.

Maailmavaate mitmepalgelisusest annab tunnistust veel kunagise püha puudesalu ase Misso lähedal Läätsemäel. Isegi siis, kui selle konkreetse paiga pühaks pidamine ei ulatu tagasi muinas- või keskaega, on teadmine pühapaigast märk olemuslikult ristiusueelsest ajast pärit väärtushinnangute püsimisest. Kuna mälus säilib see, mida on peetud oluliseks, näitab teadmine Läätsemäe kohta, et looduslikke pühapaiku on tähtsaks peetud kuni võrdlemisi hilise ajani. Mujalt Hino järve lähiümbrusest looduslikke pühapaiku teada ei ole. Lähim looduslik ravipaik on 3 km kagu poole jääv Korgõssaarõ küla Külmläte, kuhu on käidud vett võtma ka kaugemalt.

3.3.2. Kabel ja kalmistu Kirikumäel

Siksälä kalmega oli seotud katolikuaegne kabel Kirikumäel, Kalmetemäe vahetus naabruses (jn 1; 4; 133). Pühamu rajamisaeg pole teada. Pole võimatu, et esimene kabel, teeäärne rist või varikatusega pühakukuju hakkas 1342. aastal valmis saanud Vastseliina ja Alūksne linnuse vahelise tee ääres seisma juba 14. sajandi keskpaiku. Sedavõrd varajast dateeringut lubavad oletada ühe Kirikumäelt leitud meheluustiku (K-11) pealt künnikihist leitud kaks münti: Tartu piiskopkonna 13. sajandi lõpu – 14. sajandi alguse ning Hamburgi 14. sajandi I poole brakteaat.[39]

Kabeli rajamine Kirikumäele 14. sajandi keskpaiku sobiks hästi Liivimaa idapiiril siis toimunud muutuste üldisesse raamistusse. Linnuste vahelise tee äärde kabeli ehitamine haakub piirilinnuste religioosse tähendusega. Mõlemad sõjalised tugipunktid olid algusest peale ümbruskonna usuelu keskused, kusjuures Vastseliina sai juba 14. sajandi teisel poolel tähtsaks palverändude sihtpunktiks õhtumaise Euroopa idapiiril (Johansen 1954, 419). Kabeli asukoha valimisel võisid koos toimida nii vana kalme olemasolu, teeäärne asend kui ka maastikusituatsioon – asukoht kahe järve vahelise kõrge kitsa seljaku lael. Eeldatavasti suurenes pärast uute linnuste ja nende ühendustee rajamist kiriku huvi kõrvaliste piiriäärsete kogukondade vastu. Uued piirilinnused ja nende vahele rajatud tee hakkasid Hino järve ümbrust tugevamini siduma keskaegse Liivimaa kiriklike struktuuridega.

Kabeli olemasolu aitab seletada matmise ülekandumist Kalmetemäe naaberkünkale, vanast kalmistust sajakonna meetri kaugusele. Märkimisväärne on, et oletatavasti 14. sajandi keskpaigast pärinev Kirikumäe matus K-11 on Kalmetemäe paralleele arvestades silmapaistvalt leiuvaene: lisaks hauatäitest leitud kahele mündile oli luustiku juures vaid nuga. Kui see matus peaks pärinema keskajast, on tegemist väga erilise juhtumiga, sest Kalmetemäele 14. sajandi keskpaiku maetud meeste luustike juures on rohkesti leide ja vaid kümnendik neist on relvapanusteta. On täiesti võimalik, et kõnesolev surnu ei kuulunud kohalikku kogukonda ning et Kirikumäele maeti mõni juhuslik teeline. Juhul, kui tegemist on kohaliku elanikuga, võiksid tema Kirikumäele matmise põhjusena kõne alla tulla kogukonnas üldkehtivatest teistsugused usulised väärtusorientatsioonid ning soov saada maetud kristlikus mõttes sakraalsesse ruumi, s.t kabeli lähedusse.

Tõenäoliselt võivad muudatused Siksälä kogukonna matmistraditsioonides 14.–15. sajandil tuleneda kabeli ja linnustevahelise tee rajamisest. Siit võiks otsida läänesuunaliste matuste osakaalu kasvu ja haudades leidude arvu vähenemise põhjuseid. Muutusi võis põhjustada ühest küljest kiriku tugevnenud kontroll kommete üle (nt preestri osalus matusetalitusel), teisalt aga uue tee kaudu elavnenud suhtlus Vastseliina ja Alūksne linnuste ja nende juurde tekkinud alevitega. Seega võis pühakoja ehitamine Hino ja Mustjärve vahelisele kõrgendikule saada oluliseks pöördepunktiks varem väga kõrvalise piirkonna lähendamisel kristlikule maailmale. Samas ei lase arheoloogiliste andmete vähesus ja 15. sajandi mündileidude puudumine Kirikumäel pidada kabeli niivõrd varast tekkeaega kaugeltki tõestatuks.

Ehkki praeguse uurimisseisuga on Kirikumäelt 16. sajandi matustele viitavaid andmeid vähe, võib oletada, et küngas sai kogukonna peamiseks matusepaigaks kohe pärast Kalmetemäele matmise lõppemist, s.t 15. sajandi kolmandal või neljandal veerandil. Arvestades külakalmistute traditsiooni sügavat juurdumist Lõuna-Eestis ja eeldades asustuse järjepidevuse säilimist Hino järve ümbruses kogu keskaja vältel, tundub võimalus, et matmistraditsioon võiks

39 Mäelt kabeliaseme piirkonnast on juhuleiuna saadud veel 1225. ja 1288. aasta vahel vermitud Gotlandi münt, kuid leiu seos kabeliga jääb lahtiseks: tegemist võib olla ka kalmistuks olnud Kalmetemäe looduskaunile naaberkünkale kaotatud rahaga.

vahepeal olla katkenud, vähe tõenäoline. Igatahes 17. sajandil on ümbruskonna rahva peamiseks matusepaigaks olnud Kirikumägi: sellest ajast pärineb müntide põhjal vähemalt neli matust. Varasem kalmistu Kalmetemäel oli nimetatud ajaks juba maha jäetud. Sealt on leitud vaid üks rootsiaegse mündiga järelmatus.

Liivimaa idapiiri äärsete katolikuaegsete pühapaikade seas võis Hino ja Mustjärve vahelisele kabelile kuuluda oluline koht. Ilmselt oli teeäärse kabeli puhul tegemist tähtsaima kirikliku keskusega Vastseliina ja Alūksne vahel. Kabeli kunagist keskset tähendust kajastab ka temast kõneleva pärimuse hulk ja iseloom (vt proloog). Sellele viitavad jutud kirikukellast ja koos kellaga järve kukkunud tornist, teated Kirikumäel olnud kolme uksekohaga vundamendist ja leitud vaskhingedest ning kusagilt mäe lähedusest leitud kirikuriistadest. Pole teada, kas kabeli juures elas mingil ajal sellega seotud vaimulik. Kui see nii oli, võis kohaliku preestri või diakoni roll matusekommete kristlikumaks muutumisel olla märkimisväärne.

Tõenäoline on see, et Kirikumäel olnud pühamut ei rajanud kohalik kogukond, vaid et kabel ehitati lähtuvalt maaisandate või kirikuvõimude kavadest. Kirikumäe asendile võib leida paralleele Viljandimaa orduala maakabelite paiknemise loogikast. Sealgi tõusevad 17. sajandi kirikuvisitatsioonide ja suulise traditsiooni põhjal (Jung 1898; Loorits 1935) esile üksikud suuremad keskset kabelid: Risti kabel Viljandi kihelkonnas (Hupel 1774, 155–157; Johansen 1954, 129–132; Västrik 2002) ning Viljandimaa lõunaosas asuvad Sammaste Laurentsiuse kabel, Uue-Kariste Tooma kabel, Polli-Peraküla Anne kabel, samuti Reintse ja Kamali Tõnise (Antoniuse) kabelid (Jung 1898, 10–16, 32–33). Enamik neist paiknes suuremate teede ääres. Samalaadne, rohkete mündileidudega keskaegse maantee äärne kabelikoht oli Karula kihelkonnas Rautina järve põhjakaldal Niklusmäel (Valk jt 2013). Erinevalt Siksäläst on aga Riia–Otepää–Tartu tee äärse kabeli juurde hakatud münte ohverdama juba 13. sajandi teisel veerandil.

Kirikumäele kabeli rajamise üks põhjuseid võis olla kiriku soov vanu usukombeid järgiv piiriäärne rahvas ristiusule lähemale tuua – maakabelite seos külakalmistutega oli Kagu-Eestis katoliku ajal väga tavaline (Valk 2001a, 24–25). Miks ei rajatud kabelit aga otse vanale külakalmistule Kalmetemäel, vaid sellest mõnevõrra eemale? Pealematmiste puudumisest nähtub, et Siksälä kogukond ei pidanud vanade haudade lõhkumist lubatavaks. Samas tähendanuks suurema kabeli ehitamine vanale kalmele nii hauakäästaste kui ka künkalae tasandamist, s.t haudade hävitamist. Tasase pealispinnaga seljak sadakond meetrit lõuna pool kahe järve vahel sobis kabeli jaoks hästi. Peale kalme läheduse väärib märkimist kabelikoha eriline maastikusituatsioon: metsa puudumisel avaneb künkalt avar vaade nii kahel pool olevale järvele kui ka Kalmetemäele.

Vaatamata eelpool toodud kaudsetele argumentidele, mis lubavad oletada kabeli keskaegset, ehk juba 14. sajandi keskpaika ulatuvat algupära, on pühamu olemasolu ohvrimüntide põhjal kindlalt tuvastatav alles alates Liivi sõjast. Ohvrirahade järjepidev rida algab 1570. aastatega. 16. sajandi algupoolde kuulub vaid kaks münti: 1533. ja 1542. aasta killing (lisa III). Eeldades kabeli keskaegset algupära, võiks ohvrimüntide ilmumine Liivimaa sõja ajal (1558–

Jn 133. *Kirikumäe edelaots, nõlv kahjustatud teeehitusega. Foto: Heiki Valk.*
Fig. 133. *South-western end of Kirikumägi Hill (slope damaged by road construction).*

1583) viidata muutustele usupraktikas: kas kabeli hävimisele sõjas või siis sõjaelse kirikliku korralduse kokkuvarisemisele. Keskaegsete müntide vähesus seletuks asjaoluga, et juhul, kui kabel siis olemas oli, pandi annid kas altari(te) juurde või kogumisnõusse,[40] kust vaimulik, kabeli eestseisja või maaisanda esindaja nad ära korjas. Pärimuse järgi hävis kirik sõjas – *sõtu aigu om kerik hukka saanu* (proloog: 4–6, 15, 16). Tõenäoliselt jätkati nüüd müntide ohverdamist kabeliasemele ja selle ümbrusesse. Kui kabel rajati keskajal, võib pidada tõenäoliseks selle hävimist Liivimaa sõjas. Kuna eelpoolmainitud 1563. aasta üriku põhjal olid sõjakahjustused Hino järve ümbruses väikesed, võiks kõne all tulla pigem sõja teine pool.

Samas ei lase keskaegsete müntide vähesus siiski välistada ka kabeli hilist, alles Poola-aegset (1582–1625) algupära ja hävimist näiteks 1600.–1625. aasta Rootsi–Poola sõjas. Kabeli Poola-aegsele olemasolule viitavad selleaegsed mündid, aga ka pärimuses ette tulev poola kiriku nimetus. Lõuna-Eesti maakabelite puhul harva esinev poola-pärimus võib tähendada seda, et Rootsi ajal kirikut enam ei olnud.

Mündileidude põhjal jätkus ohverdamine Kirikumäel Rootsi aja alguses, muutudes 1630. aastatel varasemaga võrreldes märksa arvukamaks. Ohvrimüntide arvu suurenemist võib seletada sellega, et nüüd ei viidud ande enam kabelisse, vaid hävinud kabeli kunagisse asupaika. Enamik ohvrirahadest on vermitud 1640.–1660. aastatel. Kuigi hiliseimad mündileiud pärinevad 1660. aastatest, kestis ohverdamine ilmselt kauem, sest nimetatud kümnendil Riias väga suurtes kogustes vermitud killingid püsisid Lõuna-Eestis kasutusel veel 18. sajandi alguseski (lisa III, 277). 1730. aastatel arvukana ringlusse ilmuvaid Vene vaskmünte ohvrirahade seas enam ei ole. Kuna need rahad on Lõuna-Eesti 18. sajandi kihelkonnakalmistutel (Rõngu, Kanepi) tavalised hauapanused ning neid leidub ka Kirikumäe matustes, võib arvata, et 18. sajandi teise veerandi alguseks oli kabeliasemele ohverdamine lõppenud. Tõenäoliselt võisid traditsiooni katkemist põhjustada Põhjasõda ja 1710.–1711. aasta katk.

3.3.3. Kalmistu ja selle staatus

Üleminek ristiusule tõi Euroopas üldiselt kaasa põhjaliku muutuse matusepaikade võrgustikus. Vanad kalmed jäeti maha ja matmine kandus üle kirikaedadesse. Skandinaaviamaades tuli väljapoole kirikaeda, rauaaegsetesse kalmetesse matmist tavaoludes ette vaid lühikese üleminekuperioodi jooksul – esimeste põlvkondade vältel pärast ristiusu vastuvõtmist, mil kirikaedu ja kirikuid veel polnud (Gräslund 2001, 50–55). Sealjuures ei kasutatud selliseid matusepaiku kuigi kaua.

Pärast kirikuorganisatsiooni väljakujunemist said kõrgkeskaegses Euroopas ainumõeldavaks matusepaigaks pühitsetud kalmistud. Need paiknesid kirikaedade sakraalses ruumis ning matusekoht oli seda hinnatum, mida lähemal kirikule ja altaritele see asus (Nilsson 1989, 122; Staecker 2001, 191–192). Matmine pühitsetud mulda oli keskajal väga tähtis ning sellest ilmajätmine kujutas endast rasket, igavikulise tähendusega karistust. Matmisõigus võis olla ka suurematel kabelitel.

Milline oli Siksälä kalmistu staatus ja koht kiriklike väärtushinnangute süsteemis? Õhtumaise Euroopa laiemas kultuurikontekstis ei vasta ei Siksälä Kalmetemäele matmine ega sealsed matmiskombed üldaktsepteeritud kiriklikele normidele. Samas oli külakalmistule matmine keskaegsel Liivimaal väga tavaline. Külade juures olevaid matusepaiku leidus rohkelt nii Eesti kui ka Läti alal ning ainuüksi Lõuna-Eestis on nende arvu hinnatud ligi 1150-le (Valk 2001a, 18–24).

Ehkki Eesti arheoloogiline aines annab tunnistust matmistraditsioonide järjepidevuse põhjalikust katkemisest ristiusustamise ajajärgul 13. sajandil (Valk 1999b), on Eesti kaguosas rauaaegsed maa-aluste põletusmatustega kalmed vahel püsinud jätkuvalt kasutusel keskajalgi. Selliste matusepaikade hulka kuulub ka Siksälä kalmistu.

Külakalmistute kestmajäämise taga Liivimaal on tõenäoliselt vastristituile matmisküsimustes ristisõdade ajal tehtud järeleandmised. Viimaste olemasolu kinnitavad paavst Innocentius III kirjad piiskop Albertile ja Mõõgavendade ordule 1214/1215. aastast. Need annavad Liivimaa vastristituile õiguse valida matmine oma tahte kohaselt (Arbusow 1928, 296–297, 323). Ilmselt peitub järeleandmiste taga soov vähendada pingeid ja vastuolusid ajal, mil sõjad kestmas ja poliitilised suhted ebastabiilsed. Kuna sõjad ei lõppenud, kujunes vallutusperioodiks mõeldud järeleandmistest tava, mis jäi püsima sajanditeks.

Nimetatud kirjad on ilmselt ka Siksälä kalmistu jätkuva kasutamise õiguslik lähtekoht. Võimalik, et samaaegselt Eesti kagunurga ristimisega 1220. aastal pühitseti Siksälä hilisrauaaegne kalme koos paljude teiste muinaskalmetega kristlikuks matusepaigaks. Siiski lubab matmiskombestiku muinasajale omane üldilme arvata, et kalmistu võimalik pühitsemine jäi kohaliku rahva jaoks vähetähtsaks sündmuseks, mille sisuline tähendus oli arusaamatu ja mis peagi ununes. Arvatavasti polnud Kalmetemägi kohalike elanike jaoks pärast ristiusu vastuvõtmist mitte niivõrd kristlik kalmistu, kuivõrd endistviisi lihtsalt vana kalmekoht – surnud esivanemate asu- ja elupaik, mis oli seotud kindlate pärimuste ja kommetega.

Siksälä kalmistu tõusis taas kiriku vaatevälja tõenäoliselt alles enam kui sajandi möödudes pärast ristiusustamist – seoses Liivimaa uute piirilinnuste ehitamisega. Nüüd hakkas kalmest mööduma Vastseliina ja Alūksne linnuse vaheline ühendustee ning on võimalik, et juba 14. sajandi keskpaiku püstitati naaberkünkale kabel. Teeäärse külakalmistu puhul polnud kindlasti tegemist salajase kalmega, vaid kirikule teadaoleva matusepaigaga – ühega väga paljudest omataolistest.

Liivimaa külakalmistute küsimus kerkis üles 1428. aasta Riia provintsiaalkirikukogul, kus mõisteti hukka pühitsemata kalmetesse matmine. Kirikukogu otsustes mainitakse, et Liivimaa talupojad matavad surnuid metsikutesse paikadesse kiskjate loomade juurde – sinna, kuhu nende esivanemad ja sõbrad on juba paganluse ajal maetud (LUB VII, 690). Samas on võimalik, et kirikukogu otsused ei puuduta kõiki, vaid üksnes kiriklikult pühitsemata matusepaiku. Tervikuna näib katoliku ajal Liivimaa kiriku suhtumine külakalmistutesse olevat olnud salliv. Tõenäoliselt on pärast kirikukogu suund võetud mitte külakalmistute keelustamisele, vaid nende legaliseerimisele ja hõlvamisele kiriklike matusepaikade süsteemi: Eesti arheoloogilises materjalis puuduvad igasugused märgid sellest, et külade juurde matmine oleks 15. sajandi teisel veerandil või keskpaiku vähenenud. Samas osundab külakalmistute tihe seos kabelitega (Valk 1995b; 2001a, 24–28) nende sagedasele kuulumisele kiriklikku konteksti või vähemalt seosele maailmapildiga, milles kristlikele uskumustele kuulus oluline osa. Sellesse üldisesse raamistusse kuulub ka katolikuaegne kabelikoht Kirikumäel.

Siiski jäi Siksälä piirkond isegi pärast kabeli rajamist kiriklike keskuste suhtes kõrvaliseks äärealaks. Keskaja lõpul olid lähimad kihelkonnakirikud Rõuges ja Kirumpääl – linnulennul vastavalt 25 ja 35 km kaugusel. 1624/27. aasta maarevisjon märgib, et vanasti kuulus Vastseliina lossiala Rõuge kiriku alla, kuhu talupojad alati käisid.[41] Samas mainitakse, et nüüd tulevad nad vahel linnusesse või linnuse juurde (*nach dem Hause*) väiksesse kirikukesse (Roslavlev 1965, 8, 74). 1638. aasta maarevisjon kinnitab samuti, et „vanal ajal" oli Vastseliina lossiala seotud Rõuge kirikuga (Revisjon 1638, 161). Samas pole teada, kui kaugesse aega ulatub tagasi selle teate üldistusjõud, sest Rõuge kihelkond on suhteliselt hilise tekkega, rajatud alles 16. sajandi alguspoolel, veidi enne Liivi sõda (Revisjon 1638, 197).

Nii Hino järve ümbruse kui ka laiemalt Eesti kagupoolseima nurga keskaegset kiriklikku korraldust aitab paremini mõista pilguheit Läti idapoolsetele aladele. Kui Eesti vaatenurgast tundub iseenesestmõistetav, et keskaja lõpuks on maa kaetud kivist kihelkonnakirikute võrgustikuga, siis Läti idaosas ja Kuramaal oli olukord hoopis teistsugune, seda nii kihelkonnakirikute (LVA 1998, 16) kui ka keskaegsete kivikirikute (Caune, Ose 2010) osas. Kihelkonnakirikutest pole sealt kirjalikke teateid ja samuti puuduvad ka keskaegsed sakraalehitised, mida võiks nendeks pidada. Võib vaid arvata, et kirikukorraldus, mille tuumik tugines väheste linnuste juures olevatele kirikutele või lossikabelitele, rajanes äärealadel väiksemate maakabelite võrgustikul, mis kirjalikes allikates ei kajastu. Uurimistöös saab siin tugineda vaid arheoloogia andmetele, pärimusele ja kohanimedele, kusjuures kaks viimast võivad vabalt kajastada ka hilisemat, Poola-aegset olukorda. Eesti kagunurga keskaegsete kirikuolude sarnasus Ida-Lätis valitsenud korraga saab iseäranis ilmsiks, kui võtta arvesse, et nii Vastseliina, Räpina, Hargla kui ka Kanepi kihelkond on rajatud alles 17. sajandil, Rootsi ajal.

Liivimaa sõja ajal, mil Siksälä ümbrus kuulus Petseri kloostri valdustesse, lakkas kalmistu ja kiriku seos tõenäoliselt täiesti olemast. Kuigi sõja ajal tegeles klooster aktiivselt Eesti kaguosa õigeusustamisega (Селарт 2011; Piho 2011) ja rajas Vastseliina linnusealale kaks uut õigeusu kirikut – juba 1561. aastaks olid need ehitatud Hagujärve (*Агуево*), praegu Kirikumäe külasse ja Tabinasse (*Тонин*) (Трусман 1897, 42) –, pole mingeid viiteid selle kohta, et Hino järve äärsel Kirikumäel võinuks olla õigeusu kirik või tsässon. Liivi sõjale järgnenud Poola ajal omandas kalmistu tõenäoliselt taas kiriklikult tunnustatud ja kabeliga seotud matusepaiga staatuse. Sel ajal Tartus tegutsenud jesuiitide tegevusaruannetes (Kurtz 1925; Helk 1977) puuduvad märked, mis tauniksid külakalmistutele matmist. Ida-Lätis Latgales, endises Poola-Liivimaa põhjapoolses otsas, on külakalmistute traditsioon katoliikluse raamistuses püsinud praeguseni. Lähimad arvatavasti keskajast tänini järjepidevalt kasutusel olnud külakalmistud algavad Hino järve ümbrusest vaid 60–80 km kaugusel.

Lõuna-Eesti minek Rootsi võimu alla 1625. aastal, mille lõplikult kinnistas 1629. aasta Altmargi rahu, ja luterlik kirikukorraldus tõid kiriku suhtumises külakalmistutesse kaasa suure muudatuse. Kuigi matmine külade juurde jätkus Lõuna-Eestis kogu 17. sajandi vältel, sai see katoliku ajal vähemasti vaikimisi aktsepteeritud nähtus alates Rootsi võimu kehtestamisest järsult eitava hinnangu osaliseks (Valk 2001a, 89–90). Kiriku kui organisatsiooni kohalolekut Eesti kagunurgas suurendas Vastseliina kihelkonna rajamine 1620. aastate lõpupoolel: esimese sealse luterliku kirikuõpetaja ametiaeg jääb 1626. ja 1633. aasta vahemikku (Roslavlev 1976, 6).

Rootsi ajal, mil Liivimaa kirik võitles järjepidevalt katoliku ajast pärit tavade, sealhulgas külakalmistutele

40 1428. a Riia provintsiaalkirikukogu mainib maakabelite juures otsesõnu ohvriandide jaoks mõeldud, nähtavasti puutüvest õõnestatud nõude (*truncos*) olemasolu (LUB VII: 690: 29).

41 1613. aasta katoliikliku kirikuvisitatsiooni ajal allus Vastseliina lossiala Põlva kirikule (Protocoll 1613, 33).

matmise vastu (Hausmann 1903; Westrén-Doll 1926; Kõpp 1959, 217–231), sai Kirikumäel olev kalmistu kui mitte otseselt keelatud, siis vähemasti kiriklikult taunitud matusepaigaks. Siiski jätkus matmine ja ohverdamine sinna traditsioonipõhiselt nähtavasti kogu 17. sajandi vältel. Kogu Lõuna-Eestis oli kabeliasemete ja -varemete juurde matmine 17. sajandil veel väga tavaline (Valk 2001a).

Olukord muutus 18. sajandil, mil vana komme surnuid külade juurde kalmetesse matta kiriku survel järkjärgult lõppes. Lõuna-Eestis toimus murrang nähtavasti 1730. aastateks – selleaegseid ja hilisemaid münte on kalmetest leitud vähe. Ääremaal oleva Kirikumäe hiliseimad mündileiud – 17(3)4. ja 1767. aastast – näitavad, et kalmesse maeti siin keskmisest kauemgi. Vana kalme jäeti lõplikult maha 18.–19. sajandi vahetuse paiku.

3.4. Kogukond piirimaadel: geopoliitiline asend ja ühiskond

3.4.1. Võimusuhted ja halduskuuluvus nooremal rauaajal

Hino järve ümbrus oli nooremal rauaajal üsna kõrvaline piirkond. Siksälä kalme arheoloogiline materjal viitab sellele, et viikingiajal oli tegemist alalhoidliku kogukonnaga, kus vaatamata kaugemal toimunud muutustele – Irboska esiletõusmisele ja latgalite ekspansioonile – jätkus elu vanaviisi.

Ka muinasaja lõpul, 11.–12. sajandil kujutas Eesti kagunurk endast ääreala, mis jäi kõrvale tähtsamatest teedest. Pihkvast Kagu-Eesti keskustesse, Otepääle ja Tartusse viiv tee kulges nähtavasti üle praeguse Vastseliina, piki Haanja kõrgustiku kirde- ja põhjanõlva (Veldi 2014, 397–398, jn 4). Pihkvast Väina ehk Daugava jõe alamjooksul elanud liivlaste ja hilisema Riia suunas minnes kasutati lõunapoolset ühendusteed üle Alūksne (Валк 2009, 94–98), sealt edasi aga teesid, mis järgisid Läti idaosa jõgede võrgustikku (Мугуревич 1965, 106–107). Siiski annab matmiskommete muutumine ja laia levikuareaaliga esemetüüpide ilmumine alates 11. sajandist tunnistust Hino järve ümbruses elanud rahva suhtluse avardumisest. Esimeste kääbaste ilmumine enne 13. sajandit annab märku vallutuseelsetest idakontaktidest. Võimalik, et siin etendas oma osa Irboska võimukeskusest edelasse suunatud suhtlus- ja kaubateede lähedus.

Eesti kagupoolseim maakond, Henriku kroonikas tegelikult küll „maa" või „provints", oli rauaaja lõpul Ugandi, suuremate keskustega Otepääl ja Tartus. Ugandi tähtsaim linnus oli rauaaja teisel poolel kahtlemata **Otepää**, mille võimuala võis hõlmata muinasaja lõpuks kogu Kagu-Eesti ja ka Põhja-Tartumaa (Oad 2012; 2014, 242–244). Tartu roll oli muinasaja lõpul märksa tagasihoidlikum. On väidetud, et seal ei olnud alates Kiievi-Vene võimu kukutamisest 1061. aastal kuni muinasaja lõpuni üldse alalist püsiasustust ning et oli vaid linnus (Tvauri 2001).

Eesti kagupoolseima nurga halduskuuluvus vallutuseelsel ajal on ebaselge. Kuigi traditsiooniliselt on räägitud Ugandi ulatumist Pihkva piirideni (Tarvel 1968), pole sellel väitel allikalist katet. Kirjalikke andmeid on vähe ning ainus Eesti kagunurka puudutav infokild on mitmeti tõlgendatav ja räägib pigem Ugandisse kuulumise vastu. Henriku kroonika teatel läks 1220. aastatel Eesti kagupoolseimas nurgas olnud külasid ristima asunud lätlaste preester Ugandisse ja tuli „Walgatabalvesse Pihkva pool" (HLK XXIV: 6). Tõenäoliselt oli enamik hilisemast Võrumaast hilismuinasajal hõreda asustusega ääreala, mis ei kuulunud ei Ugandisse ega ka ühtegi teise muinasmaakonda. Hilisema Võrumaa äärealastaatusest annab tunnistust asjaolu, et hilisrauaaegseid, 11.–13. sajandi püsiasustusega linnuseid sealt teada ei ole. Eesti kagunurga Ugandisse kuulumise vastu räägib ka asjaolu, et Võrumaa rahvalauludes esineb sõna „ugalane" võõra või vaenlase tähenduses (Tampere 1956, 261).

Hino järve ümbruse seost lähimate hilisrauaaja võimukeskustega on raske määratleda. 11.–12. sajandi linnuseid, mille vahetusse mõjualasse Siksälä ümbrus võinuks kuuluda, Eesti piirest teada ei ole. 17 km kirdes oleva keskaegse **Vastseliina** linnuse arheoloogilisel uurimisel ei ole leitud märke muinasaegsest kultuurkihist (Valk 2006a, 132–138; 2007, 51–56) ning 35 km loodesse jääv **Kirumpää** kivilinnus on rajatud alles 13. sajandi keskpaiku (Valk 2006a, 130–132). Tõenäoliselt võis Siksälä piirkond kuuluda linnulennul 20 km kaugusel asuva **Alūksne** ehk Aluliina muinaslinnuse mõjutsooni. See üsnagi suur linnus oli Läti kirdeosa tähtsaim keskus ning kajastub Vene kroonikates 1111. ja 1179/1180. aastal (Urtāns 1991, 62–64; Doniņa jt 2014, 81–83). Hino järve ümbruse sidemed Aluliinaga jäid suure kauguse tõttu nähtavasti siiski nõrgaks.

Linnulennul veelgi lähem muinaskeskus on 18 km lääne poole jääv suur **Korneti** (Druski) linnamägi (Urtāns 1991, 57–59), kuid sealt 2007. aasta kaevamistel avastatud asustusjäljed kuuluvad nooremast rauaajast varasemasse aega (Valk, Vilcāne 2008). Et linnamäelt leiti peaaegu eranditult vaid käsitsikeraamikat, ei saanud see linnus vähemasti 11.–13. sajandil olla Hino–Pulli asustusala keskus. Arvestades Missomaast läände jäävaid suuri metsaalasid ja ajalooliste ühendusteede puudumist – Riia–Pihkva kivitee sai valmis alles 1859. aastal – tundub vähe tõenäoline, et Hino järve ümbrus kuulus Korneti linnuse võimupiirkonda.

Pole võimatu, et Eesti kagunurga väikesed külakesed ja üksiktalud ei allunud hilisrauaajal ühelegi suuremale keskusele. Hajaasustusega piirialadel võis ühiskonnakorraldus rajaneda väikestel, vajaduse korral võrgustikuna toimivatel, kuid nii üksteisest kui ka keskustest sõltumatutel asustus- ja koostööpiirkondadel, mida tinglikult võib nimetada muinasvakusteks. Kuigi hilisrauaaegse Eesti tihedamalt asustatud aladel on muinasvakused tõenäoliselt olnud ka maksustamisüksused (Lang 2002), pole hõreda elanikkonnaga ääremaadel sellele viitavaid andmeid.

Eesti kagupoolseima nurga jaoks oli hilismuinasajal ja keskajal lähim suur idapoolne keskus umbkaudu 40 km kirde poole jääv **Irboska**, millele lähedase nimega paika (*Изборстъ*) mainitakse Vene riikluse ühe lähtekohana juba 862. aastal (ПВЛ 1950, 18). Irboska muinaslinnus asus Irboska järve ja ürgoru kaldal (jn 134). Sealse tugeva, 10.–11. sajandi vahetuse paiku kivivalliga ümbritsetud muinaslinnuse (jn 135) õueala on aastatel 1974–1994 valdavas osas läbi uuritud (Седов 2007; Valk 2009b, 130–132).

Veelgi tähtsam, kuid kaugem keskus oli Irboskast 40 km ida pool Velikaja jõe ääres asuv **Pihkva**, kus arheoloogilised kaevamised näitavad viikingiaegset püsiasustust alates 9. sajandist (Белецкий 1996, 78; Beletski 2009). 11. ja 12. sajandil kasvas algselt Novgorodile allunud Pihkva õitsvaks kaubalinnaks, muutudes majandusliku jõukuse suurenedes üha enam poliitiliselt iseseisvaks. Pihkva võim, juhul kui see muinasaja lõpul praeguse Eesti ala kagupoolseimat nurka üldse kuidagi puudutas, polnud otsene, vaid ulatus sinna pigem üle Alūksne/Aluliina, mille mõjualasse Hino järve ümbrus tõenäoliselt kuulus.

Irboska alluvusvahekord Pihkvaga 11.–12. sajandil ei ole selge. Võimalik, et sel ajal Irboska veel ei kuulunud Pihkva administratsiooni ja jurisdiktsiooni alla, kuid 13.

Jn 134. *Irboska linnamägi, vaade põhjast. Foto: Aivar Kriiska.*
Fig. 134. *The hill fort of Izborsk (Irboska), view from the north.*

Jn 135. *Irboska linnamägi, vaade maapoolsele otsavallile. Foto: Heiki Valk.*
Fig. 135. *The hill fort of Izborsk (Irboska): view of the rampart on the land side.*

sajandil see pigem enam nii ei olnud,[42] sest siis oli Pihkva juba väga suur linn. Nii pindalalt, kuid kindlasti ka rahvaarvu poolest on Pihkva olnud läbi aegade Irboskast oluliselt suurem (Lopatin 2014). Siiski on Irboska vürsti kirjalikes allikates mainitud veel 14. sajandi keskpaiku (Selart, Valk 2009, 207) ning Irboska maakond oli veel keskaja lõpulgi Pihkva riigi raames Pihkva maakonna kõrval omaette halduüksus (Harlašov 2009b). Ilmselt tuleneb keskaegne maakonnapiir Irboska linnuse kunagise võimuala piirist.

Vene valduste, s.t alaliselt maksustatava ala läänepiiri kohta 13. sajandist varasemaid kirjalikke allikaid andmeid pole ning tõenäoliselt polnud see esialgu kuigi kindlalt määratletud. Võib arvata, et piirialaks oli praegugi asustamata soine vöönd Pedetsi jõe äärsel madalikul ning et Hino järve ümbrus ei kuulunud hilisrauaajal Irboska linnuse võimkonda. Vürst Jaroslav Vladimirovitši sõjaretk tšuudide vastu 1030. aasta paiku võis kuni 1061. aastani kaasa tuua küll Eesti kagunurga ajutise muutumise Vene maksualuseks (Vahtre 1992, 295–303), kuid pole allikaid, mis võimaldaksid kõnelda Vene pidevast ülemvõimust hilisrauaaja lõppjärgus (Selart 2015). Irboskale allumise vastu räägib asjaolu, et Siksälä kalmes kajastuv 11.–12. sajandi kultuuripilt oli väga erinev tollal ida pool, sh Setomaal valitsenust. Eelkõige tuleb rõhutada, et kalme hilismuinasaegses matmiskombestikus puuduvad igasugused ristiusu mõjud, mis Irboska ümbruses on alates 11. sajandist juba selgesti jälgitavad, seda nii matmissuuna muutumise kui ka ümaržalnikute ilmumise näol (Valk 2009, 135–143; 2012). Ristiusust mõjutamata matmiskombed näitavad, et Siksälä ümbrus ei kuulunud õigeusu kiriku võimupiirkonda. Seda, et ala polnud hõlmatud varase Vene riikluse süsteemi, kinnitab kaude ka piirkonna ristimine sakslaste poolt ning selle jäämine nende valdusesse Liivimaa ja Vene piiri kujunemisel (Selart 1998, 29–30).

Milline võis olla piiriäärse kogukonna ja selle laiemaks taustaks oleva etnose enesemääratlus eestlaste ja latgalite hilisrauaaegsete suhete kontekstis? Henriku kroonikas kajastuvad selgesti vaenusuhted eestlaste ja latgalite vahel: enne ristimise vastuvõtmist olnud latgalid „alandlikud ja põlatud, kannatades rohkesti ülekohut liivlastelt ja eestlastelt" (HLK XII: 6) ning ammune vaen väljendub selgesti 13. sajandi algusveerandi sõjategevuses. Tõenäoliselt on Eesti kagunurk jäänud siiski kõrvale ugalaste ja latgalite pingeliste suhete pealiinist – seda enam, et paikkond oli kõrvaline, asus Vene piiri läheduses ja külgnes pealegi lõunas mitte latgalite, vaid Adselega. Neutraliteeti mitmel suunal võisid toetada abielude kaudu sõlmitud, hoitud ja taaskinnitatud sugulussidemed.

Ei ole kindlalt teada, kas ja kuivõrd Eesti kagupoolseim nurk oli hõlmatud 13. sajandi algusveerandi sõjategevusse. Siiski lubavad rahvastikukaotusi Hino järve ümbruses oletada nii kultuuripildi muutumine pärast vallutust kui ka eeldatav asustuse katkemine kalmest põhja pool olnud asulakohal. Sealt seni leitud kedrakeraamika on esindatud vaid hilisrauaaegsete, 11.–13. sajandi kildudega ning keskajale viitavaid märke pole.

3.4.2. Vallutusjärgne ajastu: 1220–1342

3.4.2.1. Vene piir ja selle tähendus

Ajalooline Liivimaa ja Venemaa piir jääb Hino järve ümbrusest vaid seitse kilomeetrit ida poole. Liivimaa idapiiri kulgemise kohta Eesti kagunurgas, nagu mujalgi Kagu-Eestis, keskaegseid kirjalikke andmeid ei ole. Piiri kujunemise algus ulatub tõenäoliselt juba vallutuseelsesse aega – see võiks ühtida ristisõdade-eelsel ajal Irboska ja Pihkva poolt alaliselt maksustatud alade piiriga.

Keskaegses Euroopas ei kujutanud piirid endast enamasti mitte konkreetseid maastikul kulgevaid jooni, vaid olid ruumis määratletud eeskätt väheasustatud või elamiskõlbmatute piirialade kaudu, vahel ka kinnispunktide ja veekogude abil (Selart 1998; Katajala 2012). Seega olid riikide ja võimkondade piiride oluliseks lähtekohaks looduslikud olud. 16. sajandi keskpaigast pärit teate kohaselt eraldas Irboska valdusi ja Vastseliinat enne Petseri kloostri rajamist suur mets (Kruse 1861, 9). Teadmine Liivimaa ja Vene piirist kui inimtühjast metsavööndist kajastub Olaus Magnuse maakaardilgi (jn 136). Osa piiriala asustamata vahevööndist moodustas lai soine madalik Pedetsi jõe ääres.

Piiri asukoha määratlusest oli praktilises elus olulisem, kellele maksid makse piirialade elanikud. On võimalik, et täpsemalt määratlemata piiriga aladel ei paiknenud erisuunalise maksukohuslusega asustusüksused mitte konkreetse joone eri pooltel, vaid läbisegi. Ilmselt määrasid metsades maad raadama hakanud uusasukate maksualluvuse ühest küljest nende päritolu, sugulussidemed ja usukuuluvus, teisalt aga soov säilitada varasemat identiteeti ja hoida sidemeid „omadega". Samas võis leiduda teistsuguseid lahendusi. Näiteks ei määratlenud 1323. a Pähkinäsaari rahu Vene ja Rootsi piiri Karjalas mitte joonena, vaid mõlemapoolselt maksustatava alana (Selart 2004, 25 ja seal olevad viited; Julku 1987, 150).

Väga oluline pidepunkt keskaegse Liivimaa idapiiri asukoha määratlemiseks on 1582. aasta Jam Zapolski rahuleping (Поссевино 1983), mille kohaselt jäi Venemaa läänepiir sinna, kus see oli olnud enne sõja algust 1558. aastal. Vanimaid kirjalikke andmeid piiri paiknemise kohta külade tasandil pakuvad Liivimaa poolelt Kagu-Eesti kohta 1580. aastate Poola maarevisjonid, kus on üles loetud Vastseliina linnuse alla kuuluvad külad (Roslavlev 1970; 1976). Sama pilt kajastub Rootsi 1624.–1627. ja 1638. aasta maarevisjonis. Konkreetse joonena on Liivimaa idapiir jälgitav alates 1680. aastatest Rootsi kaartidel. Rootsiaegne riigipiir sai alates Põhjasõja lõpust Liivimaa ja Pihkva kubermangu piiriks, pärast Eesti iseseisvumist Setomaa ja Võrumaa piiriks.

Üldiselt valitseb ajalooteaduses seisukoht, et Jam Zapolski rahulepinguga kinnitatud ning tänini püsinud piir, mis kulgeb Võhandu jõe suudmealalt mööda Mädajõge, Piusa keskjooksu ja Miikse oja lõunasse ning sealt edasi lõuna poole (Stern 1924–1926, 195), on alguse saanud juba keskajal (Gernet 1896, 11–12; Selart 1998, 49–61). Kui Piusa kesk- ja alamjooksul võib piiri niisuguse kulgemise kohta esitada teatud kahtlusi (Piho 2011, 17–23; Valk 2011, 18–29), siis Vastseliinast lõuna poole on hilisema kubermangupiiri keskaegne algupära üheselt selge – tänini asustamata piirivöönd looduses on selleks piisavalt ulatuslik. Hino järve äärse asustuspiirkonna läheduses võib piiriala tugijooneks lugeda Pedetsi jõge, mille ümbrus oli praegusel Eesti territooriumil 13. sajandi alguses asustamata. Ainus vana asustussaareke sellel ulatuslikul soisel ja asustamata vahealal on Kiviora küla.

13. sajandi alguse ristisõdade ajal kohtus Hino järve ümbruses elanud väike kogukond „suure ajalooga". Ugandist lähtunud preestri 1220. aasta ristimisretk Eesti kagunurka tõi kaasa allumise uuele maaisandale. Võimalik, et liitu sakslastega peeti soodsaks: Irboska või Pihkva ülemvõim tähendanuks geograafiliselt suuremat lähedust uue valitsejaga kui liit sakslastega, kelle linnused olid veel kaugel. Sakslaste nõuete tagasilükkamine – pealegi olid need esialgu tagasihoidlikud, piirdudes nähtavasti vaid ristimisega, kohustusega osaleda sõdades ja mõõdukate maksudega – oleks ilmselt kaasa toonud ebameeldivad tagajärjed. Arvatavasti oli Eesti kagupoolseimas nurgas hästi teada Ugandi saatus 1215. aastal, mil maakond põhjalikult rüüstati (HLK XIX: 3–4). Samas tundusid sakslased ehk piisavalt tugevad, et pakkuda kaitset Pihkva eest, kelle püüdlused võimulaienduseks olid 1210. ja 1217. aasta Otepää sõjaretkedes selgelt ilmsiks saanud (HLK XIV: 2; XX: 3–5, 7).

42 Vene arheoloogi A. Artemjevi hinnangul läks Irboska Pihkva jurisdiktsiooni alla hiljemalt 14. sajandi teisel veerandil (Артемьев 1989, 139; 1998, 125).

Jn 136. *Olaus Magnuse Liivimaa kaart (Carta Marina, 1539, osa I).*
Fig. 136. *Map of Livonia by Olaus Magnus.*

Keskajal polnud Liivimaa ja Vene valduste piir kohalike elanike igapäevaelus tõenäoliselt kuigi oluline. Kuna keskaegne piir ei kujutanud endast kindlaksmääratud ja kontrollitavat joont, jätkus kummalgi pool piiri elavate sugulus- ja keelesidemetega seotud kogukondade vahel, vaatamata erinevale riiklikule ja kiriklikule alluvusele, varasematel traditsioonidel rajanev suhtlus. Piiri olemasolu oli märksa selgem kaugemast perspektiivist vaadates kui kohalikul tasandil. 13.–16. sajandil oli piiri täpne kulgemine mitte riikide, vaid kohalike isandate ja talupoegade vaheliste suhete küsimus (Selart 1998, 130–131).[43] Siksälä kalme arheoloogilises aineses osundavad nii kääpad, millega tähistati haudu veel 14. sajandi teisel poolel, kui ka 15. sajandi õigeusu kaelaristid suhtlusele idapoolsete õigeusualadega ja tõenäoliselt abielupõhistele sugulussidemetele. Kirjalike allikate põhjal oli rahva piiriülene liikumine tavaline hilisemalgi ajal. Rootsi 1638. aasta maarevisjoni andmetel olid ligi 10% Kagu-Eesti elanikest siis kas sisserände lähteala või usu poolest „venelased" (Revisjon 1638, XXI, tabel 5).

On tõenäoline, et piiriäärsete alade elanike „riiklik" identiteet rajanes esialgu eeskätt maksukohustustel ja sellest tuleneval orienteeritusel eri isandatele ja võimukeskustele. Samas etendas identiteedi ja lojaalsussuhete kujundamisel arvatavasti väga olulist osa piirialadel toimuv sõjategevus – nii vastaspoole rüüsteretked kui ka sõjakäigud vaenlase maale. Just sõjaoludes joonistus selgepiiriliselt välja, kes on oma ja kes võõras. Siinkohal tuleb arvestada, et suhted Venemaa ja Liivimaa võimude vahel olid Kagu-Eestis konfliktsed juba alates 13. sajandi algusveerandist ja et olukord piirialadel oli pingestatud kogu keskaja vältel (Selart 1998, 32–33; 2004, 18–22, 25–28; 2005). Kui asustus tihenes, muutus ka piiriküsimus üha aktuaalsemaks. Kuigi keskaja algussajanditel valitsesid piiriäärse rahva seas veel muinastaustaga uskumused, hakkas ajapikku identiteedi määratlemisel lisaks riiklusele üha tähtsamaks muutuma konfessionaalne tegur: kuulumine kas katoliku või õigeusu kiriku valdustesse.

3.4.2.2. Piirid ja geopoliitilised olud ääremaadel

Eesti kaguosa geopoliitiline asend muutus märgatavalt 13. sajandi algusveerandil, kui piirkond sai 1220. aastal ristisõdade ja vallutuse tulemusena keskaegse Liivimaa osaks. Piiriäärsetele aladele esialgu uue võimu tugipunkte ei rajatud. Kauge ja kõrvalise ääreala tähtsus seisnes Liivimaa poolt vaadates eeskätt ühes – paiknemises vahetult Pihkva piiri ääres. Sakslaste sõjalised tugipunktid jäid Hino järve ümbrusest esialgu kaugele. Lähim uus keskus oli enam kui 35 km loode pool Võhandu kaldal asuv Kirumpää linnus (jn 138), mida on esmakordselt mainitud 1322. aastal (Höhlbaum 1873, 64), kuid mis rajati juba millalgi 13. sajandi keskpaiku (Valk 2006a, 130–132).

Hino järve ümbruse jaoks jäi ka pärast vallutust ja Kirumpää linnuse ehitamist lähimaks keskuseks Aluliin. Kuna muinaslinnused püsisid Eesti ja Läti alal sageli kasutusel ka pärast vallutust (Valk 2014) ja kuna uus võim vajas kaugete piiriäärsete alade haldamiseks tugipunkti, tundub väga tõenäoline, et Alūksne muinaslinnus (jn 130, 137) oli jätkuvalt kasutuses ka pärast piirkonna minekut sakslaste kontrolli alla, võib-olla isegi kuni uue, Marienburgi-nimelise kivilinnuse rajamiseni 1342. aastal. Tõenäoline, et sakslaste võimu lisandumise korral muutus Aluliina roll kohalikus poliitilises, aga ka kultuurilises ja majanduselus veelgi tähtsamaks kui enne vallutust. Siinkohal on oluline märkida, et Adsele ei läinud sakslaste alluvusse rüüsteretkede ja vallutuse tulemusena. Pigem oli tegemist poliitilise valikuga ja uute liitlasssuhete ülesehitamisega.

Siiski ei saa täiesti välistada võimalust, et vaatamata Aluliina kui keskuse tähtsusele ei kuulunud Hino järvega seotud asustuspiirkond muinasajal selle alluvusse. Ka siis, kui adsele maarahva asuala juba muinasajal ulatus Eesti piiridesse, ei pruukinud etnokultuurilised alad ja linnuste võimualad kattuda. Sellist mittevastavust võib Henriku kroonika põhjal Eestis korduvalt tõdeda (Oad 2012; 2014, 242–244). Teisalt võis aga ka veel pärast 1220. aastate maadejagamist või Vastseliina linnuse rajamist toimuda algselt kokku lepitud „piirijoone" õgvendusi ja maadevahetusi, mille kohta andmeid säilinud ei ole – selleks, et optimeerida haldus- või maksustamislogistikat.

Samas jäi Siksälä ümbrus piirialaks ka Liivimaa-siseselt. Tartu piiskopi ja ordu piiri täpne asukoht pole keskaegsete allikate põhjal samuti teada. Teame vaid seda, et Vastseliina linnus rajati piiskopi maale (LNR 1960, 73), et suur osa Adselest – see piirkonnanimetus tähistas algselt arvatavasti eeskätt Alūksne lähemat ümbrust (Auns 1999) –, kuulus alates Mõõgavendade ordu ja Riia piiskopi vahelisest 1224. aasta maadejagamisest ordule (jn 17) ning et Siksäläst 15 km läänеloodesse jääv Luutsniku asus ordu valdustes (Gernet 1896, 13).

Kui 1582. aasta Jam Zapolski rahuleping määratles Liivimaa ja Venemaa piiri sellisena, nagu see oli enne sõda, siis samavõrd kindlalt hilisemast ajast tagasi viitavaid allikaid ordu- ja piiskopimaade vahelise piiri kohta ei ole. Siiski on äärmiselt tõenäoline, et keskaegsetele linnustele alluvate lossialade piirid jäid ka Poola ja Rootsi ajal samaks, nagu need olid olnud enne Liivimaa sõda. Sellele viitab asjaolu, et 1561. ja 1563. aastal Petseri kloostri valdustena mainitud külad kuuluvad niihästi Poola ja Rootsi maarevisjonide kui ka 1680. aastate Rootsi kaartide järgi Vastseliina linnuse alla, kuid Alūksne (Marienburgi) lossiala külasid Petseri valdustes märgitud ei ole. Ilmselt annetas tsaar 1561. aastal praeguse Eesti kagunurga piires Petseri kloostrile maid varasema Vasteliina lossiala põhiselt. Kloostri maavaldusi kinnitavast 1563. aasta kinnituskirjast (lk 40–41) ilmneb, et Alūksne lossiala teadvustati siis selgelt kui naaberpiirkonda. Seal märgitakse, et Kisejärvelt (*отъ Кизиярu*) kuni Vaidava järveni järveni (*до Вая озера*) ja Alūksne piirini (*до Алыстъскаго рубежа*) on maad kümme versta ning et nimetatud järvest kuulub pool Vastseliina maakonna Kisejärve valda, teine pool on aga Alūksne oma. Vaidava järv (Rückeri 1839. aasta kaardil *Vaidau*) asub Eesti–Läti piirist vahetult lõuna pool, Missost ligi 8 km edelas. Sama järv kajastub piirijärvena ka 1638. aasta Rootsi maarevisjonis. Selle kohaselt asub Vastseliina ja Marienburgi lossiala piiril, linnusest tubli viie miili kaugusel kalarohke, kolmveerand miili pikkune ja poole miili laiune *WaidJerw*, millest pool kuulub kummalegi linnusele (Revisjon 1638, 159). 1680. aastate kaartide järgi oli see järv samuti Alūksne ja Vastseliina lossiala piiriks. Nii Mellini 1798. aasta atlasekaardil kui ka Rückeri 1839. aasta Liivimaa kaardil jookseb Võru ja Marienburgi kreisi piiri läbi Vaidava järve.

Vanimatel kaartidel kujutatud piirijoonele tuginedes saame seega oletamisi määrata ordu ja piiskopi valduste keskaegse piiri täpsema asukoha. Vaidava järvest ida pool on piir kulgenud läbi soo, praktilises elus ilmselt eikellegimaa, ida pool on selle asukoha taas täpsemalt määratlenud Pedetsisse voolav Laikupi ehk Piirioja jõeke (läti keeles

Jn 137. *Alūksne linnused: Templimäe linnamägi ja keskaegse ordulinnuse varemed J. Chr. Brotze 1802. a joonistuse järgi. Originaal: J. Chr. Brotze "Monumente", IX, 93, Läti Ülikooli Akadeemiline raamatukogu.*
Fig. 137. *The strongholds of Alūksne hill fort Templa kalns and ruins of medieval Order castle.*

Jn 138. *Kirumpää linnuse varemed. Foto: Heiki Valk 2005.*
Fig. 138. *Ruins of Kirumpää Castle.*

43 Reaalsete piiride puudumist Lääne ja Ida vahel on tõdetud ka Karjala puhul: riigipiirid hakkavad inimeste jaoks olema olulised sedavõrd, kuivõrd tekib lokaaltasandist kõrgem, riigisidus eneseteadvus (Korpela 2008, 266–268).

Lakupe). Seega näib, et vähemasti keskaja lõpul on Hino järve ümbrus, kaasa arvatud paar kilomeetrit lõunasse jääv Rammuka küla, kuulunud Vastseliina lossialasse.

Kuidas on see piir alguse saanud? Tõenäoliseks võib pidada Läti ajaloolase Muntis Aunsi oletust, et ordu- ja piiskopimaade piiri tõmbamisel oli lähtekohaks Aluliina muinaslinnuse vallutuseelse tagamaa ulatus (Auns 1999, 34). Samas on väga tõenäoline seegi, et juhul, kui 1220. aastal Eesti kagupoolseimat nurka ristinud preestri retk juhtus ulatuma Aluliina võimualadele, tõi see endaga kaasa linnuse kaugemate põhjapoolsete tagamaade haldusliku „äralõikamise" ja liitmise Tartu piiskopkonnaga. Siinkohal on oluline arvesse võtta, et Adsele jagamine Riia piiskopi ja ordu vahel toimus alles 1224. aastal – selleks ajal oli varem ristitud maade alluvus juba määratud, s.t adsele maarahva asuala loodenurk oli jäänud Tartu piiskopi võimualasse. Seega määras 1220. aastal Kagu-Eestis toimunud ristimisretk tulevase ordu- ja piiskopimaade piiri, millest lähtusid hiljem omakorda Vastseliina ja Marienburgi lossiala piir ning kreisipiir, mis oli omakorda oluline pidepunkt Eesti ja Läti riigipiiri määratlemisel.

Samas pole Hino järve ümbruse paiknemine piiskopimaadel siiski täiesti kindel. Selle vastu räägivad relvahauad, sest Tartu piiskopkonnale läinud Ugandi piirest, nagu ka enamuse hilisema Võrumaa alalt, keskaegseid relvahaudu teada ei ole. Odaots on leitud ordualale jäävalt Luutsniku külakalmistult ja teateid relvade leidmisest on Siksäläst 12 km loodes olevalt Plaani kalmeltki, kuid kummalgi juhul pole leiud säilinud ning nende keskaegne päritolu jääb vaid oletuseks. Samas leidub keskaegsete relvahaudadega kalmistuid rohkesti Ida-Lätis – nii Riia piiskopi kui ka ordumaadel, sealhulgas ordule kuulunud Adsele alal. Võib arvata, et ristiusustamisel ja uue matmiskombestiku kujundamisel järgisid kohalikud preestrid kõrgema vaimuliku või otsustuskogu juhiseid, kellele alluti, s.t et ühe kirikliku haldusala piires oli kokku lepitud ühesugustes matmist puudutavates normides.

Väga tõenäoline, et keerulisel üleminekuajal ja olukorras, kus paavst oli 1214/1215. aastal andnud Liivimaa vastristitutele õiguse „valida matmine oma tahte kohaselt" (*eligant sepulturam ad eurum voluntatem*) (Arbusow 1928, 296–297, 323) võisid kohaliku rahvaga sõlmitavad, matmiskombestikku reguleerivad kokkulepped piirkonniti erineda. Arheoloogia andmete põhjal on alust arvata, et Adsele ordualadel on kristliku kombestiku järgimise nõuded jäänud üsnagi mõõdukaks, samas kui Tartu piiskopkonna maadel viitab matmiskombestikus pärast rahva ristimist toimunud üldine muudatus ja ühetaoliste külakalmistute „ootamatu" esilekerkimine hoopis teistsugusele strateegiale. Võimalik, et pärast 1223/1224. aasta ülestõusu mahasurumist ei antud Ugandi (ja ehk ka teiste Otepääst sõltunud piirkondade) vastristitutele alistumisläbirääkimistel matmiskombestiku osas enam mänguruumi. Siiski saab Siksälä relvahaudu seletada kalme paiknemisega Tartu piiskopkonna äärmises perifeerias, kuhu keskvõimu kontroll lihtsalt ei ulatunud. Läti keskaegsetes maakalmistutes on relvahauad samuti iseloomulikud aladele, kus selleaegseid linnuseid ja mõisaid leidus väga vähe ja hõredalt. Ilmselt osutusid lõuna poole suunatud suhtlustraditsioonid, muuhulgas sealkandis elavate sugulaste matustel käimine, matmiskommete kujundamisel tugevamaks mõjuriks kui Tartu piiskopkonna misjonipoliitika. Relvade kaasapanek surnule ja seeläbi lahkunu staatuse näitamine võis kogukonna tasandil olla väga tähtis.

Sõltumata paiknemisest kas ordu- või piiskopimaadel näitavad Siksälä kalme leiud vallutusjärgsel ajal tihenenud sidemeid lõunapoolsete ordualadega Kirde-Lätis. Kalme leiumaterjali kirdelätiline üldilme näitab selgelt, et Hino järve ümbrus oli läbi keskaja seotud Alūksnega. Väga tõenäoline, et Siksälä Kalmetemäe arvukad laiad kilpkäevõrud on tehtud Alūksnes või kusagil selle ümbruses. Piirkonna kuulumisele Alūksne tagamaade hulka viitab hilisem suhtlustraditsioongi.[44] Ka Tartu piiskopi valdustes paiknemise korral jäi Hino järve piirkonna reaalseks tõmbekeskuseks muinasaegse algupäraga Aluliina linnus Alūksne järve edelakaldal. Hiljem võttis keskuse rolli üle 1342. aastal valminud Marienburgi kivilinnus koos selle juurde tekkinud aleviga.

Nii Eesti kagupoolseima nurga kui ka selle elanike staatuse määras keskaja algussajanditel Vene piiri lähedus. Olukord ja põliselanike seisund piiri ääres oli pärast vallutust ilmselt teistsugune kui keskaegse Liivimaa sisealadel. Väga tõenäoline on see, et Eesti kagunurk läks sakslaste ülemvõimu alla teistel asjaoludel ja tingimustel kui muu Lõuna-Eesti. Ugandi allutati 1224. aastal pärast ülestõusu mahasurumist ning sõjalist murdmist (HLK XXVI: 7–10; XXVII; XXVIII: 1–6) nähtavasti tingimusteta ja täielikult. Eesti kagunurga kohta on Jüri Uluots seevastu oletanud, et piirkond sõlmis sakslastega 1220. aastal vasalliteedilepingu, millega võeti vastu ristiusk ja hakati kandma sõjalise abi kohustust ning et seesuguse lepinguga jäid kaotajale poolele mõningad vabadused ja teatav autonoomne õiguslik seisund (Uluots 1989, 15–16). Selline asjade käik on siiski ebatõenäoline, sest pole mingit alust arvata, et tegemist võiks olla

44 Vähemasti kaubanduslikus mõttes on Misso läbi 20. sajandi – aegadel, mil piir on olnud lahti – kuulunud ning kuulub praegugi Alūksne mõjutsooni. Kuni 1990. aastate alguseni polnud Misso elanike jaoks peamine keskus, vaatamata märksa paremale bussiühendusele, Võru või Vastseliina, vaid Alūksne. Ühendus katkes, kui Misso–Alūksne maantee pärast 1991. aastal toimunud Eesti iseseisvumist suleti. Pärast piiri avanemist toimib see jälle.

ühtse omaette muinasaegse halduslik-territoriaalse üksusega. Suuremat piirkonda hõlmav leping eeldaks suurema, maakonna-taolise üksuse olemasolu, mille kohta pole aga mingeid märke (nagu märgitud, ei saa siiski välistada kuulumist Aluliina muinaslinnuse tagamaade hulka).

Samas pole põhjust kahelda selles, et alistumistingimused või uued liitlassuhted määratleti vallutuseelsete halduse-territoriaalsete üksuste põhiselt – olgu siis tegemist linnusepiirkondade või omaette väiksemate piirkondadega, s.t aegade jooksul „alt üles" kasvanud kohalike suhtlus- ja identiteedialadega (nimetagem neid tinglikult muinasvakusteks). Kui piirkondlik keskvõim puudus, sõlmisid Liivimaa uued võimud kokkuleppeid kohalike liidritega, kes esindasid võrgustikuna paiknenud eri piirkondi/kogukondi või suguvõsasid – need mõisted võisid tollal olla veel tihedalt seotud.

Eesti kagunurgas keskajal valitsenud olukorra hindamiseks tuleb piirkonna staatust võrrelda keskaegse Liivimaa teiste äärealadega. 13. sajandi lõpuni väldanud ristisõdade ajastut iseloomustavad Liivimaa paljudes piirkondades veel küllaltki ebamäärased ja lõplikult välja kujunemata võimusuhted – jõudude teatud tasakaal keskvõimu ja kohaliku vana võimukorralduse vahel. Nii piirdusid keskvõimule alistatud saarlaste kohustused 1241. aastal mõõdukate maksudega ja foogti kohtuvõimu tunnistamisega, kuid sakslaste sõjajõude ega linnuseid saarel veel ei olnud (LUB I; 169). Samasugune olukord valitses 1250. aastatel Semgallias (Bauer 1933). On märke sellest, et Riia piiskopil oli probleeme Liivimaa idapiiril asuva Abrene piirkonna kontrollimisega (Auns 1998, 263–265). Kohaliku eliidi võimupositsioonide säilimisest, küll juba uues õiguslikus raamistuses, annab tunnistust muinaslinnuste jätkuv kasutus Põhja- ja Lääne-Eestis (Valk 2014). Seega kuuluvad Eesti kagupoolseima nurga elanike suuremad vabadused 13. sajandil märksa üldisemasse konteksti. Laiemal Eesti taustal on Siksälä kalme vallutusjärgse aja relvahauad siiski silmapaistvalt erilised. Seni ainsaks teadaolevaks vasteks on relvaleiud Pada kalmistult Virumaal (Tamla 1998), kuid erinevalt Siksäläst kestis seal relvadega matmine vaid ligikaudu 13. sajandi keskpaigani.

Läti kirdenurgas paiknev Adsele oli piirkond, kus kõige selgemini vastandusid Liivimaa maaisandate ja Pihkva huvid. Pihkva vaatenurgast oli Adsele väravaks Läti aladele. Henriku kroonika (HLK XI: 7) mainib 1207. aastal Talava latgalite otsust võtta vastu ristiusk sakslastelt ja mitte venelastelt, kes neid juba varem olid ristinud ja kelle maksualused nad „alati" olid olnud. Kui Talava oli 13. sajandi alguseks Pihkva maksustamispiirkond, mis oli vähemalt osaliselt vastu võtnud õigeusu, ning kuna tee Pihkvast Talavasse läks läbi Adsele maakonna ja Aluliina, pidi ka Adsele kuuluma Pihkva otsesesse huvidesfääri. Selle kohta, kuivõrd Adsele oli 13. sajandi alguses allutatud Pihkvale, kirjalikes allikates teated puuduvad. Küll on 1285. aastast teada, et sakslased surmasid Alūksne lähedal nelikümmend Pihkva maksukogujat (Selart 2007, 250). Võimalik, et see maksustamispüüe rajaneb vallutuseelsesse aega ulatuval taval Adselest aeg-ajalt andamit koguda. 1179/1180. aastal, nagu võime järeldada Vene sõjaretkest Adsele vastu, püsivat alluvussuhet veel ei olnud. Ilmselt polnud seda ka 13. sajandi alguskümnenditel, sest Pihkvale alluvate maade jagamine ordu ja piiskopi vahel ei oleks 1224. aastal enam saanud kõne alla tulla. Samas oli Pihkva ka pärast keskaegse Liivimaa sündi huvitatud kontrolli (taas)saavutamisest Adsele üle. Just siin peituvad Marienburgi kivilinnuse rajamise sügavamad poliitilised tagamaad, samuti piirialade elanike suured õigused ja vabadused.

3.4.2.3. Piiriäärsed relvakandjad

Siksälä kalmeleiud näitavad, et Hino järve ümbritseva piirkonna elanikud olid pärast vallutust Liivimaa sisealade talupoegadega võrreldes eristaatuses. Kõige otsesemaks märgiks selle kohta on relvahaudade (jn 139) rohkus ajal, mil mujal Eestis oli relvade haudapanek juba ammu lõppenud. Relvahaudade rohkuse põhjal otsustades oli 13.–14. sajandil enamik kogukonna meestest sõjamehed. Relvad poisi- ja noorukihaudades kinnitavad, et see staatus oli ühiskonnas kõrgelt hinnatud ja ihaldatav ning vanade meeste matmine koos relvadega lubab arvata, et sõjameheks olemine oli seotud au ja väärikusega. Kuna relvahauad jaotuvad kalme eri piirkondade vahel ühtlaselt, oli sõjamehi ilmselt kõigis ümbruskonna taludes. Relvahaudade jaotus püsib kalmes ühtlasena veel ka 15. sajandil.

Milline oli Hino järve ümbruse elanike koht keskaegse Liivimaa ühiskonnas ja sõjalises korralduses? Eestlaste sotsiaalse kihistumise kohta keskajal leidub andmeid kirjalikes allikates (Ligi 1961, 43, 117). Kuigi Liivimaa vastristitud jäid esimestel sajanditel pärast vallutust isiklikult vabaks ja nende kohustused piirdusid esialgu sõjateenistuse ja piiratud maksudega, muutus talupoegade olukord 14.–15. sajandil maksude väga suure tõstmise tõttu halvemaks. Läti alal tõusis maksude hulk aastate 1272 ja 1473 vahemikus tervenisti kahekümnekordseks (Šterns 1997, 566–571). Kui talupojad jäid isandale maksude tasumisega „võlgu", kaotasid nad liikumisvabaduse – tekkis sunnismaisus. Olukord halvenes seda enam, mida rohkem kujunes välja mõisate võrgustik ning talupoegade koormiste hulka hakkas kuuluma mõisapõldude harimine. Kirjalikes allikates nimetatakse talupoegi, kes muutusid tasumata võlgade tõttu sunnismaiseks ja kellest järk-järgult said isanda pärisorjad, adratalupoegadeks (*hakenburen*, sks *Hakenbauer*) (Ligi 1961,

43–51, 117). Kui kõnesoleva sotsiaalne kiht muutus arvukaks – esmalt toimus see tiheda mõisate võrgustikuga piirkondades –, hakati talupoegi, kelle staatus jäi samasuguseks kui vallutusjärgsel ajal, kutsuma vabadeks (*frye*) (Ligi 1961, 51–72). Viimaste seas võib omakorda eristada kahte rühma. Esiteks, väikevasalle, kes olid läänikirja alusel vasalli- ehk läänimehe staatuses, ning kelle kohustused piirdusid eeskätt sõjateenistuskohustusega või ka mõõduka rahamaksuga. Tavalistel vabatalupoegadel polnud lääni, kuid samas olid nad isiklikult vabad ning neil polnud adratalupoegade töökohustusi. Nendegi koormised isanda ees piirdusid maksude tasumisega ja kohustusega vajadusel sõtta minna.

Talupoegade vabaduste määr ja vabatalupoegade arv vähenes samas rütmis mõisate rajamisega. Liivimaa neis piirkondades, kus mõisaid oli vähe, säilis talude vabadus teotööst kauem. Saare-Lääne piiskopkonnas oli näiteks ligi viiendik taludest veel 1518. aasta paiku vabatalud (Stackelberg 1928). Kuna Poola aja alguses oli praeguse Vastseliina kihelkonna piires ainsaks mõisaks Vastseliina 30-adramaaline riigimõis (Тарвел 1964, 279), mille keskus paiknes linnuses või selle vahetus läheduses, võib Hino järve ümbruse talupoegi pidada keskaja vältel isiklikult vabadeks.

Enamiku keskaegse Liivimaa sõjajõudude „isikkoosseisust" moodustasid kuni 15. sajandil alanud palgasõdurite ajastuni kohalikud elanikud (Šterns 1997, 391–393; Lätte 2011). Piiskopimaadel olid sõjalise korralduse aluseks vasallid, kellele hakati maid läänistama juba vallutusperioodil (HLK XXVIII: 8). Sõjaolukorras korraldasid vasallid sõjaväe kogumist neile läänistatud aladelt ning sõjateenistusse asumine kuulus kõigi täiskasvanud meeste kohustuste hulka. Ordumaadel moodustas sõjaväe tuumiku hästiorganiseeritud ordu, millele lisandusid talupoegadest sõjamehed. Vasallide osa ordumaadel on ajaloolased hinnanud erinevalt. Läti ordualadel toimus läänistamine üldiselt samadel alustel nagu Riia peapiiskopi maadel ja vasalliks olemisega kaasnes sõjateenistuskohustus (Šterns 1997, 451–456). Samas on Eesti osas väidetud, et keskaegsetel ordumaadel ei rajanenud haldus- ja sõjaline korraldus vasallide võrgustikul ning et siin kuni 15. sajandi lõpuni maid üldiselt ei läänistatud (Lätte 2011, 20). Järvamaad käsitlevate kirjalike allikate põhjal etendasid ordualadel sõjateenistuses tähtsat osa vabatalupojad, kes olid vabastatud tavalistest koormistest, kuid pidid sõjateenistuskohust täitma oma relvastuse ja hobusega, kergeratsanikena (Blumfeldt 1949, 168–172).

Siksälä kalmeleiud annavad tunnistust kogukonna suurest „militaarsusest" – siin polnud sõjameestega tegemist mitte ainult sõja- vaid ka rahuajal. Sõjateenistuskohustus etendas piirialade elanike koormiste ja kohustuste seas kindlasti märksa suuremat osa kui tavaliste Liivimaa talupoegade puhul. Kui viimased pidid sõtta minema vajaduse korral, siis Siksälä mehed olid nähtavasti pidevas sõjalises valmisolekus – põhjuseks Liivimaa idapiiri vahetu lähedus. Tinglikult võiks Hino järve ümbruses elanud mehi ligi paari sajandi vältel pärast vallutust määratleda piiriäärse „eriüksusena", mille tugevusteks olid nii kohalik päritolu ja olude tundmine kui ka omavahelised sugulussidemed. Niisuguste, kindlat piirilõiku haldavate kogukondlike üksuste ketiga võis olla kaetud kogu keskaegse Liivimaa idapiir, vähemasti asustatud ja läbitavates piirkondades ning iseäranis üle piiri minevate teede läheduses. Tee Venemaalt tuli Hino järve äärde Kiviora küla kaudu. Võimalik, et Kõgumäel olnud kindlustuse ja „rüütlilossi" üks ülesandeid oli kontrollida ida poolt, praeguse Laura lähedal olnud Sõmeritsa (Šemeritsõ) pogostist tulevat teelõiku.

Relvakandjate hulk Hino järve ääres seletub ilmselt paiknemisega piirialadel ja haaratusega keskaegse Liivimaa piirikaitsekorralduse süsteemi. Keskaegsel Liivimaal ei peetud piiri ääres vägesid ja piirilinnusedki olid üsna nõrgalt mehitatud. Vajaduse korralt kutsuti abivägesid sisemaalt (Benninghoven 1963). On teada, et ordu kasutas piiri kaitseks Narva jõel Järvamaalt toodud sõjajõude, tõenäoliselt vabatalupoegadest sõjateenistuskohuse täitjaid (Blumfeldt 1949, 172; 1957, 9). Selle kohustuse juured võivad ulatuda tagasi aegadesse, mil Järvamaa kujutas endast ordumaade piiriala vastu Taani maid – kiilu, mis ulatus sügavale kuninga valdustesse. Kui kuningas müüs Põhja-

Jn 139. *Kirve ja odaga mehematus 114.*
Fig. 139. *Burial 114, furnished with an axe and a spear.*

Eesti ordule, lakkas Järvamaa olemast piiriala; sealsete talupoegade piirivalvekohuste täitmine kandus aga üle ordumaade uuele idapiirile Narva jõe ääres.[45] Seega võisid Eesti kagupoolseima nurga ja Järvamaa talupoegade piirivalvekohustused 13. sajandil olla küllaltki sarnased: mõlemad täitsid ülesannet oma kodu läheduses.

Piiriäärse rahva kohustuste hulka kuulus lisaks kahtlemata ka Liivimaa keskvõimudele teabe vahendamine piirialadel toimuva ja võimalike vaenutegevuste kohta. Selliste vahipidajate kohta on andmeid Kuramaa ordualadelt: kirjalikes allikates mainitakse „usaldusväärseid inimesi, kes valvaksid Leedu vastu olevate piiride ääres, et vaenlased ei siseneks ootamatult maale" (*certi homines, qui custodirent et vigilarent in metis versus Litwaniam, ne hostes inprovise intrarent terram)*; ladinakeelsetes allikates tähistab niisuguseid vahimehi sõna *speculatores*, ülemsaksa keeles *wartman*, alamsaksa keeles *wartlude* (Šterns 1997, 393–394). Vahimeeste ülesanne oli teatada vaenlase sissetungist komtuurile või foogtile. Selliseid valvureid mainitakse Liivimaa vanemas riimkroonikas 1245/46. aastal, seoses vürst Mindaugase sissetungiga Kuramaale: piiriäärsed vahimehed viisid sissetungist sõna Kuldigasse orduvendadele (LVR 2003, 2469–2473). Teateid vahtidest-sõnaviijatest on teistestki 14. sajandi allikatest, kõige hiljem 1468. aastast Läti idapiiri lähedalt Rēzekne foogtkonnast (Šterns 1997, 394; Selart 1998, 110). On teada, et Rēzekne ümbruse mõisate talupojad pidid kandma piirivalvekohustust ning samas leidub ka relvahaudu (Vasks 1974, 80).

Sellisel taustal on väga tõenäoline, et Siksälä kalme hauapanusteks olevad kannused on märk kogukonna meeste ratsakullerikohustusest – ohumärkide korral tuli sõnum viis kiiresti sisemaale. Ka võisid ülesannete hulka vajadusel kuuluda vähem või rohkem regulaarne patrullimine piiriäärsetel teedel, samuti ratsasõidud kaugematesse küladesse, et koguda teavet olukorrast pikemas piirilõigus. Ratsanikustaatuse rõhutamine relvahaudade puhul on seda enam tähelepanuväärne, et hobuse seljas võitlemise traditsioon eestlastel puudus ning et hobust kasutati sõjas eeskätt liikumisvahendina (lisa II, 271). Võimalik, et sagedane ratsutamine peegeldub isegi Siksälä kalmele maetud meeste luudes: sellele viitavad selgroolülide vaheketaste moonutused, nn Schmorli sõlmed (lisa V, 312–313, 322), mida kannustega maetutel esineb kaks korda sagedamini kui meestel keskmiselt. Kuigi seda patoloogiat võivad põhjustada teised tegurid, näiteks pidev raskuste tõstmine, on Schmorli sõlmed muuhulgas ratsutamisega kaasnev „kutsehaigus".

Arvatavasti oli piiriäärsel rahval sisemaa elanikega võrreldes märksa enam vabadusi. Selline poliitika oli vajalik lojaalsuse tagamiseks, eriti 13. sajandi vallutusaja pidevates sõjaoludes. Usaldusväärse info saamiseks ja kiireks päralejõudmiseks keskustesse oli kohalike elanike lojaalsus väga tähtis. Ilmselt olid maksud ja kohustused piiri ääres seetõttu oluliselt väiksemad kui sisemaal, millele kaude viitab Siksälä kogukonna majanduslik jõukus – surnute uhked rõivad kujutavad endast palju tööd nõudnud ja hinnalisi esemeid. Kuigi vabatalupoja staatus oli 13.–14. sajandi Liivimaal veel tavaline – olukord muutus sunnismaisuse kujunedes 15. sajandi vältel (Šterns 1997, 586–597) – kuulus sõjakäikudele minek tavaliste talupoegade jaoks tõenäoliselt siiski pigem kohustuste kui õiguste hulka. Nagu juba märgitud, nähtub Hino järve äärsetest kalmeleidudest aga, et sõjameheks olemist on siin kõrgelt hinnatud.

Keskaegse Liivimaa sõjajõudude korraldamisel oli keskseks ja juhtivaks jõuks Saksa ordu. Kuni 1397. aastani kuulus ordule privileeg nõuda Riia, Saaremaa, Tartu ja Kuramaa piiskoppide alamatelt sõjaretkedele järgnemist ja kogu oma jõuga maa kaitsele kaasa aitamist (Lätte 2011, 21–22). Nii nagu ordu korraldas 1340. aastate alguses Vastseliina ja Alūksne piirilinnuste ehitamist, oli ta tõenäoliselt ka üldise piirikaitse- ja piirivalvelogistika väljatöötaja ning piirikorralduse haldaja, seda ka piiskopimaade osas. Idapiiri kontrollimisel etendas olulist osa piki piiri kulgev, idapoolseimaid linnuseid ühendav tee (või ka kaks paralleelset teed; jn 144), mis tõenäoliselt ehitati välja samaaegselt linnuste rajamisega. Võimalik, et piki piiri kulgev, kiireks kaugliikluseks rajatud tee oli ka piiriäärsete kogukondade suhtlusteljeks, seda kogu Liivimaa idapiiri ulatuses ja et vajadusel võis otsesuhtlus seda mööda toimuda kaugete vahemaade taha. Märgiks niisugusest kommunikatsioonist võivad olla Siksälä kalme leiud, mis viitavad sidemetele leedu aladega, kuid on samas Läti idaosa arheoloogilisele materjalile võõrad (pronksplekist ümbrisega karuküüs, „öökullisilmne" leedupärane ripats). Samasse seosesse võivad paigutuda needitud kannaga ripatsmündid ning 15. sajandi rosettsõled.

Piirialade suurest autonoomiast on märke Vene-poolseteltki aladelt. Setomaal püsib suulises traditsioonis praeguseni teadmine piiriäärsest vabast rahvast, kelle kohustused riigi ees piirdusid sõjateenistuse ja piirikaitsega.[46] Petserist kümmekond kilomeetrit läänes Uusvada külas mäletatakse, et küla kolmes eri „otsas" on elanud kloostri- ja mõisatalupojad ning vaba *vooljarahvas*, kes allus otse riigile.[47]

45 Võib spekuleerida, miks ei kasutatud Narva jõe äärse piiri valvamiseks, erinevalt Hino järve ümbrusest, kohalikke elanikke. On võimalik, et Alutaguse vadjalasi peeti ebalojaalseteks, sest kultuuritraditsioonide ja ilmselt ka usu poolest olid nad väga lähedalt seotud Oudovamaal elanikega. Siksälä kogukonnal, erinevalt Alutaguse vadjalastest, puudus side õigeusuala kultuuritraditsioonidega.

46 Härmä küla elaniku Aksel Haaviku (snd 1942) teade 1994. a.

47 Uusvada elaniku Paul Vahelaane suuline teade 2003. a. Keskaegsel Venemaal oli riigitalupoeg siiski üsna tavaline ja üldine nähtus.

3.4.2.4. Piiriala ja vasallid

Kui juba 1224. aastal jagas piiskop Hermann Ugandi oma lähikondlastele läänideks, annetades igaühele kihelkonna (*provinciam, id est kylegundam*; HLK XXVIII: 8), siis Eesti äärmise kagunurga maade läänistamise kohta ei ole kirjalikke andmeid säilinud. Seetõttu pole küsimusele, milline oli Siksälä kalmele maetute staatus keskaegse vasallisüsteemi raames, lihtne vastust anda. Piiriäärsed maad võisid jääda maaisanda otsealluvusse, kuid pigem võib arvata, et need läänistati välja. Isanda ja vasalli lepingusuhe tagas märksa tõhusama kontrolli piiri läheduses toimuva üle kui sealsete maade ebamäärane otsealluvus, mis talupoegade jaoks tähendanuks eeskätt vaid maksude tasumist paar korda aastas ning vajadusel sõjaretkedes osalemist, samuti maaisanda osalemist kohtukorralduses. Kuna kauged piiriäärsed alad ei olnud saksa ümberasujate jaoks ilmsesti atraktiivsed, võidi need pigem läänistada kohalikele ülikutele.

Võib arvata, et maade läänistamisel tugineti vallutuseelsele kohalikule võimu- ja halduskorraldusele. Eriti piirialadel oli sotsiaalse kandepinna loomine ja hoidmine Liivimaa maaisandatele tähtis – vastasel juhul võinuks rahvas iseäranis sõjaolukorras kergesti vaenlase poole kalduda. Tõenäoline on see, et vähemasti 13. sajandil oli kohalikele ülikutele antud läänide puhul tegemist täisväärtuslike rüütlilläänidega, mitte teenuslläänidega, mida anti teatud majanduslike kohustuste täitmise eest (Šterns 1997, 461).

Jn 140. *Irboska kivilinnuse varemed.*
Foto: Heiki Valk 2004.
Fig. 140. *The ruins of Izborsk castle.*

Jn 141. *Vastseliina linnuse varemed. Foto Heiki Valk 2014.*
Fig. 141. *The ruins of Vastseliina Castle.*

Vasalliküsimusega seoses väärib erilist märkimist Siksälä kalme suurima kääpaga tähistatud mehematus 248, kelle panuste hulka kuulus lisaks odale, kirvele ja kannusele luupideme ning sellele graveeritud tekstiga rüütlimõõk (lisa II, jn 32). Erilised hauapanused ja keskne matusepaik kalmes näitavad, et tegemist oli kogukonna liidriga. Kõnesoleva kääpa paiknemine kalmistu vanima teadaoleva laibamatustega kääpa 247 kõrval viitab sama pere või suguvõsa positsioonile juba keskaja alguses.

Koos mõõgaga maetud kohaliku üliku haud – tegemist on Eestis seni ainsa omataolise matusega – viitab Hino järve ümbruse keskse kohale 13. sajandi – 14. sajandi alguspoole haldus- ja võimukorralduses. Tõenäoline, et mõõk on hauda pandud maetu erilise staatuse märgiks, tähistamaks kuulumist maaisandale vahetult alluvate väikeläänimeeste (Blumfeldt 1949; Ligi 1961, 61–72) hulka. Ehk on sümboolse väärtusega, sarvest pideme tõttu võitlusrelvaks kõlbmatu mõõk antud vasallivande kinnituseks? Siksälä „mõõgamees" võis vastutada olukorra kontrollimise eest Liivimaa piirilõigus, mille kese paiknes Hino järve ümbruses, samuti kohalikel elanikel rajaneva sõjalise organisatsiooni toimimise eest.

Kuigi mõõk ise on tehtud 1270.–1280. aastatel,[48] pärineb matus mõnevõrra hilisemast ajast – 14. sajandi algusest – sellele viitab mõõgamehe kõrvale maetud naise hauast leitud lame, kahepäist looma kujutav ripats (jn 91: 2). Pole teada, kas perekonna positsioon säilis ka järgnevate põlvkondade vältel. Hilisemas arheoloogilises aineses üksikmatused enam sedavõrd selgesti ei eristu ning kogukond paistab olevat olnud sotsiaalse seisundi poolest küllaltki ühtlane.

Siksälä mõõgamehe vasallistaatuse kasuks räägivad kaude keskaegsed kirjalikud allikad, mis Läti ala osas on vastava nurga alt põhjalikult läbi töötatud. Maade läänistamine kohalikku päritolu ülikutele oli keskaegsel Liivimaal 13.–14. sajandil ja veel ka 15. sajandi algupoolel laialt levinud: vastavaid viiteid leidub Läti eri piirkondadest, kõigi maaisandate võimualadelt (Šterns 1997, 458–473). Sealjuures on Riia peapiiskopi maadel Väina jõe keskjooksul, Aiviekste jõe suubumiskoha piirkonnas nelikümmend „vastristitud vasalli" (*vasalli neophyti*) 14. sajandi alguses palunud Riia peapiiskopilt abi leedulaste rünnakute vastu (Seraphim 1912, 204, no. 267–272; Mugurēvičs 1977, 97–98). Kirjalike allikate põhjal on Lätist 14. sajandist teada 28 mõisat, mis kuulusid kohaliku päritoluga, s.t läti ja liivi vasallidele; sakslaste maavaldusi mainitakse samal ajal kokku 24, kusjuures vaid kolmel juhul on tegemist mõisate kui majanduskeskustega (Šterns 1997, 480–483, kaart XXII–XXIV). Kohalikud vasallid hakkasid saksastuma 15. sajandil (samas, 470–473). Tõenäoline, et paljud Läti baltisaksa suguvõsad põlvnevad vallutuseelsetest ülikusuguvõsadest (Laakmann 1939). Kauem säilis kohalike ülikute eriline staatus Kuramaal (Moora, Ligi 1970, 84–92; Šterns 1997, 463–468), kus pärimuspõhine teadmine „Kura kuningatest" püsis kuni 19. sajandini. Sealse piirkonna või teatud suguvõsa(de) eriasend kajastub veel 17. sajandil Puze külakalmistu väga rikkalike panustega matustes (Muižnieks 2003; 2004).

Arvukad kohaliku taustaga vasallidele viitavad teated Läti alalt lubavad arvata, et põhimõtteliselt samalaadne oli olukord ka Eesti piires. Põhja-Eestis on Taani Hindamisraamatu põhjal kohaliku päritoluga vasallide osakaal 1240. aasta paiku ulatunud vähemalt kümnendikuni nende koguarvust (Moora, Ligi 1970, 91). Saaremaalgi näitab järjepidev üleminek muinasmõisatelt keskaegsetele mõisatele väikevasallide põlvnemist vallutuseelse aja ülikusuguvõsadest; siin toimus saksastumine samuti 15. sajandil (Mägi 2002, 219–221). Võimalik, et vasallistaatuses olid ka Põhja- ja Lääne-Eestis jätkuvalt kasutusel püsinud muinaslinnuste valdajad (Valk 2009a; 2014, 360–367). Seega oli 13.–14. sajandil kohaliku päritoluga väikevasalle keskaegsel Liivimaal, iseäranis keskustest kaugetel piiriäärsetel aladel, ilmselt palju.[49] Ülaltoodud tausta arvestades on tõenäoline, et vasalliseisusesse kuulus ka Siksälä mõõgamees, kelle positsioon ühiskonnas võis olla kahetine, sõltuvalt vaatenurgast. Liivimaa poolelt vaadatuna oli tegemist vasalliga, kohaliku rahva poolt nähtuna aga „oma" autoriteetse isandaga, kes oskas teiste, võõraste isandatega hästi läbi saada ja ilmselt ka oma (sageli või enamasti sugulastest) alamaid ülejõu käivate maksudega ei koormanud.

Kohaliku eliidi suhe uude „euroopalikku" ühiskonnakorraldusse näib keskaegse Liivimaa eri osades olevat siiski oluliselt erinenud. Kui Saaremaal võttis vana ülikkond uue usu kiiresti omaks ja osales ka kiriku kui organisatsiooni ülesehitamises – võib-olla isegi donaatoritena pühakodade ehitamisel (Mägi 2002, 154–157; 2004) –, andes tõenäoliselt isikliku eeskujuga tõuke matmiskommete kiireks kristianiseerumiseks (Valk 2009a), on kohaliku ülikkonna side ristiusuga idapiiri lähistel, vähemasti Siksälä näitel, jäänud väga nõrgaks. Ainsaks viiteks uuendustele matmiskombestiku osas on esialgu, et naisi hakati vahel matma peaga edela poole. Nähtavasti oli kiriku kohalolek Liivimaa idapoolsetel äärealadel esimese vallutusjärgse sajandi vältel sedavõrd olematu, et isegi kohalik eliit ei tundnud vajadust suuremateks usu- ega kultuurimuudatusteks – kasvõi selleks, et

48 Rudolfs Brūzise (Läti Ajaloo Instituut) hinnang.

49 Teistsugune oli tõenäoliselt olukord 1223–1224. aasta ülestõusust haaratud Ugandi alal. Kuna maade läänistamine algas siin pärast ülestõusu mahasurumist, jäeti kohalik eliit arvatavasti uutest võimustruktuuridest kõrvale.

sakslastest vasallide seas mitte mahajäänuna näida. See lubab arvata, et sakslastest vasallkond vähemasti idapoolsetel piiriäärsetel aladel ja kohalikke ülikuid hõlmavates haldusstruktuurides esialgu sama hästi kui puudus. Ilmselt polnud Liivimaa võimudel ka tõsisemat sisulist huvi usuliste ning ühiskondlike muudatuste sisseviimiseks: piiratud haldusjõudluse tingimustes oli esmatähtis rahva poliitiline lojaalsus.

3.4.3. Autonoomia allakäik

3.4.3.1. Piirilinnused ja piiriäärne ühendustee

Pihkva kujutas endast keskajal väga suurt kaubalinna ja mõjukat poliitilist jõudu. Sealset elanike arvu 16. sajandi algupoolel on hinnatud umbes 30 tuhandele (Valk 2009d, 147), mis on lähedane Suur-Novgorodi omale ja 5–6 korda suurem kui tollases Tartus. Majandusliku võimu kasvades on suurenenud ka Pihkva poliitiline iseseisvus.[50] Hoolimata vastastikustest kaubanduslikest huvidest olid Pihkva ja keskaegse Liivimaa suhted üldiselt pingestatud. Selleks, et tugevdada Pihkva kontrolli piirialade üle, ehitati Irboska muinaslinnuse lähedusse Irboska järveoru kaldapealsele 1330. aastal uus kivilinnus (jn 140) (Selart, Valk 2009, 207, 210). Vana linnus kaotas nüüd sõjalise tähenduse ja seda piiranud kivivall sai paemurruks.

Vastukäiguna hakkas ordu 1342. aastal kindlustama keskaegse Liivimaa idapiiri, rajades Alūksne (Marienburgi) ja Vastseliina linnused (LNR 1960, 73) – esimese järvesaarele muinaslinnuse lähedusse (Atgāzis 1983, 24), teise aga Tartu piiskopi maale, Piusa jõe ja Miikse oja ühtimiskohas olevale neemikule. Alūksnest sai Liivimaa idapiiri üks tugevamaid linnuseid ning ordu komtuurkonna keskus (Tuulse 1942, 147, Doniņa jt 2014, 83–86). Vastseliina (esialgu Frauenburg, hiljem *Novum Castrum* ja Neuhausen), mida 1379. aastal on nimetatud „tugevaimaks linnuseks kogu isamaal" (LUB III, nr 1144), oli Tartu piiskopkonna tähtsaim piirilinnus (Tuulse 1942, 100; Alttoa 1978).

Pärast 1342. aastat, kui Vastseliina ja Alūksne linnused (jn 137, 142, 143) esialgsel kujul valmis said, muutus ka Eesti kagupoolseima nurga geopoliitiline staatus – tegemist ei olnud enam täiesti kõrvalise ääremaaga, vaid piirkonnaga, mis jäi poolele maale kahe uues keskuse vahel. 1680. aastate kaartidel,[51] nagu ka Tartumaa 1695. aasta teede ja sildade kaardil[52] läheb suur tee Vastseliinast Alūksnesse üle Tsiistre, Kuklase, Murati ja Ziemeri. Samas on äärmiselt tõenäoline, et lisaks sellele arvatavasti keskaegse algupäraga sisemaisele maanteele rajati ka piiriäärne otsetee – osa üldisemast maismaateest piki keskaegse Liivimaa idapiiri (Valk 2006, 48–50). Võimalik, et kõnesolevat otstarvet täitis tee, mida pärimus tunneb Hino järve ümbruses „Poola teena" ja „Rootsi teena" (vt ka lk 35–36), mille keskaegsele algupärale viitab Rammukalt leitud kivist kahurikuul. Siksälä muististest lõuna pool võis otsetee kulgeda tõenäoliselt enam-vähem samas, kus hilisem Misso–Alūksne maantee. Asjaolu, et tee möödus Kirikumäe ja Kalmetemäe jalamist (jn 2; 3), räägib kaude samuti keskaegse algupära kasuks: Eesti keskaegsed külakalmistud paiknevad tihti teede ääres. Samas on Poola sõjateest räägitud ka seoses Vargasaarega Mustjärvest umbes 4 km kagu pool asunud Muraski küla lähedal: *Vanast oll sääl vargit ja rüüvlit olnu, sis ku siist Poola sõja tii müüdä läts*.[53]

Kuigi 1686. aasta kaardil (jn 144) viib tee Hino järve äärest Vastseliina linnuse juurde üle Kisejärve, Tsiistre ja Kirikumäe, võiks linnustevahelise otseteega seostuda ka Kõugumäest kirde poole, Misso mõisa ehk Sastavi suunas viinud pärimuslik teekoht, mida tuntakse Poola teena ja mida hobuseteena kasutati veel sõjaeelsel ajal. Sellest teest annavad tunnistust soos olev 3–4 m laiuselt ette valmistatud ja kraavidega ääristatud teeriba ning kokku veetud kruusahunnikud. Pärimuse järgi ehitanud teed ida poolt Pedetsi jõge, Poola valdustest tulnud töömehed ning teed tehtud salaja. Kui töömehed mõisniku kätte sattunud, jäänud ehitus katki (Niilo 2013, 31). Nii suure rajatise puhul saab kõne alla tulla vaid ehitustööde planeerimine riiklikul tasandil. Kuna iga tee peab kuhugile viima ning kuna Misso mõis rajati alles 19. sajandil, nähtub tee suunast üheselt, et selle sihtpunktiks sai olla vaid Vastseliina linnus. Misso mõisast kirde pool, kõrgematel maadel on Vastseliina suunas üle Pältre ja Viitka viiv tee praegugi olemas.

Ehitustööde alustamine lõuna poolt, nagu ka pärimus ja tee rahvapärane nimetus, lubavad pooleli jäänud rajatist seostada Poola ajaga. Võimalik, et tee-ehitus toimus Rootsi-Poola sõja ajal ja et ehitus jäi katki Poola võimu lõppemise tõttu. On äärmiselt tõenäoline, et Poola-aegsel, täidetud tammiga teel oli ka varasem, mõõtmetelt väiksem eelkäija, soistes kohtades näiteks pakktee näol. Piiriäärse otsetee eesmärgiks polnud ilmselt suurema liikluse ja kaubaveo tagamine linnuste ja nende juurde tekkinud alevite vahel – see võis keskajalgi toimuda üle Ziemeri –, vaid piiri kontrollimine.

Poola tee nimetusel võib olla teinegi tähendus. *Poola* on Lõuna-Eesti suulises traditsioonis üsna haruldane nimetus – see seostub ajastuga, kuhu ajaloomälu vaid harva tagasi ulatub. Rahvapärastes ajamääratlustes domineerib väga tugevalt *rootsi*, mis ilmselt on varasemad nimetused ja ajastud varjutanud. Ühest küljest on võimalik, et tee rahvapärane *poola* nimetus kannab endast mälestusi Poola ajast ja toonasest tee-ehitusest. Teisalt viitab haruldane *poola* toponüüm sellele, et Rootsi aja saabudes oli tee oma tähenduse kaotanud ja seda mäletati kui „vana". Sarnaselt *rootsi* sõna tähendusega 19.–20. sajandil võis ka *poola* juba Rootsi ajal seostuda kaugesse ja ebamäärasesse minevikku kuuluvaga. Välistada ei saa sedagi, et sarnaselt *rootsi* mõiste tähendusarenguga, on ka *poola* mõiste Poola aja minevikku jäädes hakanud varjutama ja endasse sulatama varasemaid, orduja piiskopiaja jaoks kasutatud ajamääratlusi.

Sõltumata sellest, kas linnustevaheline piiriäärne ühendustee läks keskajal Hino järve juurest Vastseliina peale otse üle soo või siis üle Kisejärve ja Tsiistre, on see möödunud Kõugumäe lähedusest. Sõjalise tugipunkti rajamine Kõugumäele võiks seostuda justnimelt kõnesoleva teega. Vastseliina ja Alūksne linnuste rajamise aega sobib hästi ka Kõugumäelt leitud kõdunenud, osaliselt söestunud püstpalgist võetud söeproovi kalibreeritud tulemus, mis jääb aastate 1286–1405 vahemikku. Pole teada, miks ehitustööd Kõugumäel katki jäid. Võimalik, et pooleliolev kindlustus põletati Venemaa ja ordu vahelises 1341.–1343. aasta sõjas, mil venelased tahtsid Liivimaa noorema riimkroonika teatel hävitada vastrajatud Vastseliina ja Alūksne linnuseid (LNR 1960, 73). Arvatavasti sai Kõugumäele kavandatud linnuse asendajaks samas, *Poola tee* läheduses asunud pärimuslik „rüütliloss", mille jäänused kanti ehituskivideks laiali 19. sajandi teisel poolel.

Tugipunkti kahe linnuse vahel oli vaja selleks, et kaitsta või kontrollida linnuseid ühendavat teed, samuti et teelised saaksid puhata ja hobuseid vahetada. Sellele, et Kõugumäe tugipunkti haldasid kohalikud inimesed, viitab paiga nimetus: *Kõugumägi* ja *Kõuguliin* tähendavad esivanemate mäge ja linnust. Andmeid sellest, et keskaegsel Liivimaal aitasid tähtsal ühendusteel ühendust tagada tee ääres elavad talupojad, on ka Muhu saarelt. Hobuste hoidmise ja vahetushobuste pidamise kohustust mainitakse mandrit ja Saaremaad ühendava tee äärse Koguva küla vabatalupoja

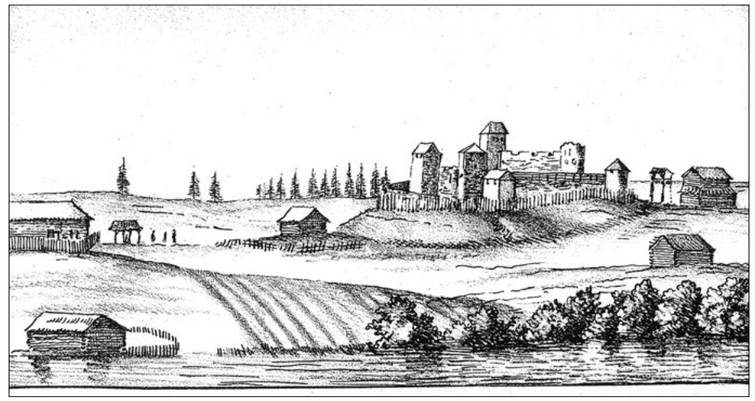
50 Kuigi esimene Pihkva sõltumatust kinnitav leping pärineb 1340. aastatest, on arvatud, et sisuliselt võib Pihkva iseseisvus ulatuda juba 1130. aastatesse (Янин 1992; Валеров 2001). Uuema hinnangu kohaselt pole Pihkva 13. sajandil oma poliitilistes otsustes olnud iseseisev, vaid on ikka arvestanud Novgorodi arvamusega ning olulisemad tegevused kooskõlastanud; Pihkva sõltuvus Novgorodist on olnud, sõltuvalt vürsti „tugevusest", kord suurem, kord väiksem (Хрусталев 2013).

51 EAA 308: 2: 3; LVVA 6828: 2: 189.

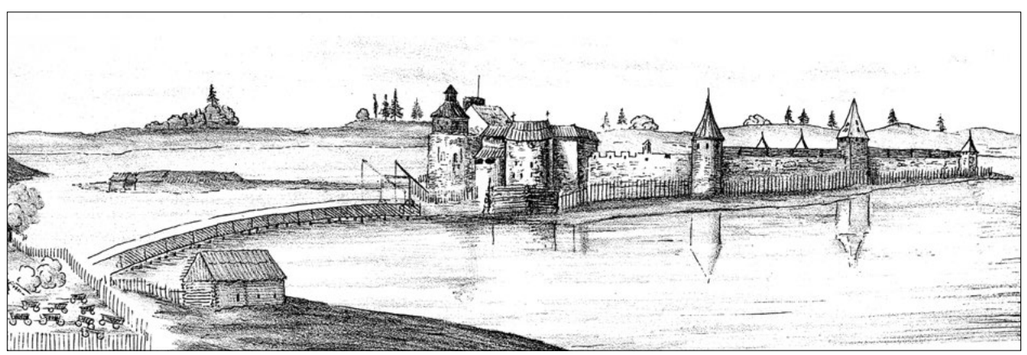
52 EAA f 308 n 2 s 70.

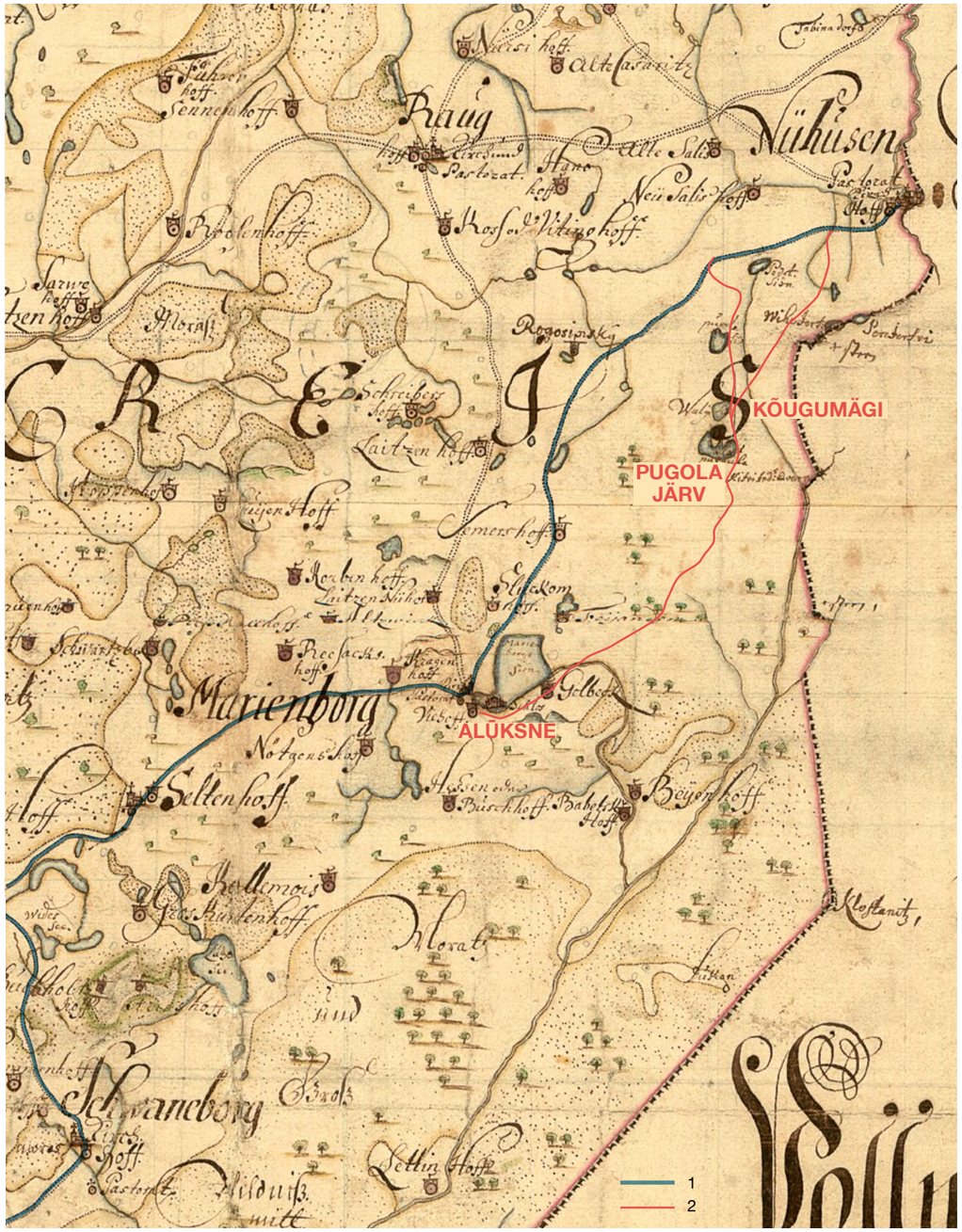
53 EKI kohanimekartoteek, EKI1, Vargasaar.

Jn 142. *Vastseliina linnus 1661. Joonis: Rudolf Sturn (Meyerberg 1827 järgi).*
Fig. 142. *Vastseliina (Neuhausen) Castle in 1661.*

Jn 143. *Alūksne (Marienburgi) linnus 1661. Joonis: Rudolf Sturn (Meyerberg 1827 järgi).*
Fig. 143. *Alūksne (Marienburg) Castle in 1661.*

Jn 144. *Keskused ja teed Eesti kagunurgas 1686. 1 – suurtee piki Liivimaa piiri, 2 – oletatav piiriäärne otsetee Vastseliina ja Alüksne linnuse vahel. LVVA 6828: 2: 189*
Fig. 144. *Centres and roads in the south-eastern corner of Estonia in 1686. 1 – major road along the border of Livonia, 2 – supposed direct road between the castles of Vastseliina and Alūksne.*

1532. aastast pärinevas läänikirjas (Tarvel 1972).

Seoses Kõugumäe ümbrusega väärib esiletoomist veel kohapärimuses säilinud *kuninga* nimetus. Kimalase külas oleval mäel, mida samastatakse Rüüvlimäega, olevat pärimuse järgi asunud kuningate loss (Niilo 2013, 31). Ilmselt on mõeldud „rüütlilossi". Teiseks on heinamaad Kõugumäe linnusekoha ja Misso–Alūksne maantee vahel kutsutud nimega *Kuningakoppel*.[54] Tõenäoliselt pole kohanime seos linnusega juhuslik. Vanas rahvapärases keelekasutuses ei tähendanud muinasaegse algupäraga germaani laensõna *kuningas* monarhi, vaid juhti, ülemat või pealikut.[55] Kuningaks on keskajal nimetatud ka sõjaülemaid. 1839. aastal Vastseliina kihelkonnast talletatud pärimus räägib *Lihhandi-, Liwandi-* või *Lihwandi-ma kunninga* sõjast *Lihvlandi-maa pool-kuninga* vastu (Boubrig 1844, 90).[56]

Kõugumäe linnuse puhul on olemas aga teinegi, küll märksa vähem tõenäoline tõlgendamisvõimalus. Seda võib vaadelda mitte Liivimaa võimude, vaid kohalike elanike kaitserajatisena. Kõnesolev tähendus võiks arvesse tulla küll vaid enne 1340. aastaid – enne uute piirilinnuste rajamist ja piiriala tugevamat minekut Liivimaa keskvõimude kontrolli alla. Linnuse rajamise põhjuseks võis olla soov leida varju kohaliku tasandi piirikonfliktidega kaasnevate võimalike rüüsteretkede eest. Siiski tundub asjade selline käik ebatõenäoline. Hädaohu korral oli ilmselt turvalisem pageda metsadesse ja soodesse, nagu enamasti ka tehtud on.

Olukorra muutumine Liivimaa piirialadel 14. sajandi keskpaiku kajastub ka Kalmetemäe matmiskombestikus. Relvahaudade osakaal püsib küll 14. sajandi jooksul ühtlaselt kõrge, kuid 14. sajandi teisel poolel langeb märgatavalt nii kannuste kui ka naastuvööde arvukus (tabel 4). Staatusesümbolite osakaalu vähenemist hauapanuste seas võib pidada märgiks sellest, et sõjameheks ja ratsameheks olemist ei väärtustatud enam sedavõrd kui varem. Märkimist väärib ka tõsiasi, et alates 14. sajandi keskpaigast ei ole meessoost noorukite matused enam leiurohkemad kui täiskasvanute omad, s.t sõdalaseks saamise ootus ei ole matusekommetes enam nii tugevasti väljendatud. Tõenäoliselt põhjustas muutusi piirilinnuste rajamine. Olukord piiri ääres hakkab minema linnustest lähtuva kontrolli alla ning vabadest piirikaitsjatest saavad tasapisi tavalised talupojad.

Demograafilistes näitajateski ilmnevad 14. sajandi keskpaiku olulised muutused (Heapost 2007, 217–218; tabelid 1 ja 2). Kui võrrelda omavahel 13.–14. sajandi ja 14.–15. sajandi matuseid, ilmneb, et viimati nimetatud perioodi 20–39-aastaste meeste vanuserühmas on suremus märksa suurem kui varem. See on 1,2 korda kõrgem kui samaealistel naistel, ehkki tavaliselt ületab naiste suremus selles vanuserühmas sünnitustraumade tõttu meeste oma. Iseäranis kõrge on nooremate, 20–34-aastaste täiskasvanute suremusindeks. Kõnesolev vanuserühm moodustab maetutest ligi 20%. 14.–15. sajandil suri 84% meestest enne 40-aastaseks saamist, kusjuures 13.–14. sajandil oli vastav näitaja 72%. Need keskaegsete populatsioonide jaoks ebatüüpilised suhtarvud osundavad sellele, et olukord Liivimaa piirialal muutus pärast Vastseliina ja Alūksne linnuste rajamist vägivaldsemaks. Noorte meeste kõrge suremusindeks lubab oletada sagedasi konflikte. Kuigi kirjalikes allikates piiriülesed kohaliku tasandi vastuolud ei kajastu ja kirjalikke allikaid nende kohta hakkab leiduma alates 16. sajandi teisest poolest, näib kokkupõrgete hulk olevat olnud suur.

14. ja 15. sajandil halvenenud elutingimustest annab tunnistust laste kasvav suremus. Kui 13.–14. sajandil suri keskeltläbi 42% inimestest 20-aastaseks saamata, siis 14.–15. sajandil on vastav näitaja juba 57%. Ka ehte- ja rõivakultuuri allakäik annab tunnistust olukorra halvenemisest ja elukvaliteedi langusest piirialadel.

3.4.3.2. Muutused 15. sajandil

Siksälä kalme 15. sajandi arheoloogiline aines annab tunnistust olustikus toimunud tõsistest muutustest. Märgatavalt väheneb nüüd relvahaudade hulk (tabel 4). Kui relvapanusteta mehi oli kuni 14. sajandi lõpuni vaid üksikuid, siis 15. sajandil on relvadeta maetud mehi juba 44%. Kindlalt ja üheselt 15. sajandisse kuuluvate matuste seas pole ühelgi juhul hauapanuseks kannust ning vaid kolm kannusega hauda on dateeritud 14.–15. sajandisse. See lubab arvata, et ratsanike staatus endisel kujul on 15. sajandil olemast lakanud. Pole teada, kuivõrd 15. sajandi relvahaudugi võib pidada märgiks sõjameheks olemisest ning kuivõrd järgitakse vana kommet üksnes traditsiooni tõttu. Võib arvata, et 15. sajandi vältel pole panuste hulk olnud ühtlane ning et matmiskombestik on ajas lihtsustunud, kuid nende muutuste dünaamika pole kahjuks täpsemalt jälgitav.

Ühest küljest peegeldab relvahaudade vähenemine tõenäoliselt üldisi arenguid Liivimaa sõjajõudude ülesehituses, kus 15. sajandi vältel, eriti selle teisel poolel toimus üleminek tulirelvadele ja palgasõjaväe kasutamisele. Kuna tulirelvade tõhus käsitlemine eeldas suuremat väljaõpet kui

54 Valentin Birjukov, Misso alevik (elanud Kõugumäe vastas üle maantee alates 1937. aastast).

55 Arvatavasti samas tähenduses esineb kuningas 30 km kaugusel Rõuge kihelkonnas asuva muinaslinnuse – Mõrgi Kuningamäe nimetuses.

56 Märkimisväärne, et Lõuna-Eesti vanas keelekasutuses on kuningaks kutsutud ordumeistritki. Sõna sellisest tähendusest annavad tunnistust mikrotoponüümid *meistri kuninga tee* ja *meistri kuninga kaev*, mis tähistavad vana, ilmselt keskaegset teekohta Viljandi ja Pärnu vahel ning selle ääres olevat kiviraketega kaevu aset (Jung 1898, 12).

põlvest põlve edasi antud käsivõitluse kogemused, vähenes vajadus kohalikest talupoegadest sõjajõu järele ning üha tähtsamaks said elukutselised palgasõdurid. Sõjateenistuskohustus asendus nüüd palgasõdurite ülalpidamiseks vajaliku maksu ehk meistrirahaga (Šterns 1997, 395–399; Blumfeldt 1949, 165–168; 175–176; Lätte 2011, 22–24). Mida suuremat osa hakkasid sõjategevuses etendama tulirelvad, seda väiksemaks muutus tavalise talupoja osa sõjas. Need üldised arengud avaldasid mõju ka piirialadel toimuvale. Siksälä kalme leiumaterjal annab tunnistust sellest, et 15. sajandil kaotasid piiriäärse ala asukad oma eristaatuse ja sulasid tavaliste talupoegade hulka.

15. sajandil lihtsustub matuseriietus ning väheneb staatust ja etnokultuurilist identiteeti väljendavate leidude hulk ka naisehaudades: sõba(de) ja pärjaga maetute osakaal väheneb eelnenud 50 aastaga võrreldes enam kui kaks korda, käevõrud ja käsivarte piirkonnas olevad helmereas, mida on tõlgendatud õlalinadena, kaovad haudadest peaaegu täiesti. Kuigi neis muutustes võib oma osa etendada rõivamoe üldine teisenemine, on langus märgatav. Staatust markeerivate hinnaliste panuste hulga vähenemine naisematustes ka absoluutarvudes viitab sellele, et muutuste põhjuseks pole „vaeste" kihi teke ja arvukuse kasv kalme tagamaaks olevas kogukonnas, vaid ühtlane ja üldine allakäik.

15. sajandil väheneb ka leidude keskmine arv haudades, langeb ETA-indeksi keskmine väärtus ja metallehete kvaliteet: lihtrahva ehted on nüüd sageli tehtud silmapaistvalt lohakalt, nagu ajastule keskaegsel Liivimaal laiemalt omane. Ilmselt on tegemist märgiga kasvavast sotsiaalsest surutisest. Samas viitab kõrge ETA-indeksi väärtusega haudade kadumine kogukonnasisese sotsiaalsuse homogeensuse kasvule (või pole siis matmiskommetes sotsiaalsete erinevuste rõhutamist enam oluliseks peetud). Vaesuse süvenemise märgiks on noast tehtud kirveimitatsioon hauapanusena ühes 15. sajandi mehehauas (lisa II, joonis 1). Aegade muutumisest annab samuti tunnistust idasuunaliste naisematuste osakaalu vähenemine, mis viitab kristliku sisuga kommete ja tõenäoliselt ka uskumuste järkjärgulisele omaksvõtmisele.

Nii kaotab Siksälä kalme 15. sajandi vältel oma varasemad erijooned ja hakkab muutuma tavaliste selleaegsete Lõuna-Eesti külakalmistute sarnaseks. Kuigi kalme kasutusaja lõpuks pole see areng veel täiesti lõppenud, on tulemus selgesti etteaimatav ja ilmneb Kirikumäe 17. sajandi leiuvaestes haudades. Muutused annavad tunnistust piiriäärse rahva elukorralduse muutumisest samasuguseks, nagu see oli mujal Lõuna-Eestis.

Samalaadsed arengud toimuvad mujalgi Liivimaa idapoolsetel piirialadel. 16. sajandiks on relvahauad kadunud ka Liivimaa kagunurga kalmetest (Berga 2007), mille leiuaines võtab nüüd samuti tüüpilistele selleaegsetele külakalmistutele omase ilme. Piiriäärse ala kalmetes nii rõivastuses, ehetes kui ka matmiskommetes 15. sajandil ilmnevad suured muutused annavad tunnistust sealse rahva senise ühiskondliku positsiooni teisenemisest ja uue, keskaegsele Liivimaale mujal juba varem omase ühiskonnakorralduse rakendumisest. Sarnased protsessid, mis viitavad ühiskonna kui terviku teisenemisele, ilmnevad Lõuna-Eesti arheoloogilises materjalis üldiselt varem – juba 13. sajandi algupoolel, peagi pärast maa ristiusustamist. Piiriäärsele ääremaale jõudsid need aga alles poolteist sajandit hiljem.

Hino järve ümbrus oli ka keskaja lõpul ning Poola ja Rootsi ajal endiselt kõrvaline ääreala. Nagu märgitud, pole Vastseliina kihelkonna piires Poola ajast peale Vastseliina teada ühtegi teist mõisat ning ka Rootsi ajal kuulus piirkond otse Vastseliina mõisa või linnuse alla. Pole teada, millal said Eesti kagunurga elanikest tavalised talupojad. Siiski on võimalik, et elu piirialadel oli ka pärast sõjateenistuse lõppemist jätkuvalt kergem ja lihtsam kui tavaliste aadlimõisate talupoegadel. Poola 1585.–1587. aasta maarevisjoni kohaselt on Kandala küla ja selle naaberkülade kohustused piirdunud maksudega viljas, hernestes, linas, kanepis ja humalas ning töökohustusi pole mainitud (Roslavlev 1970, 4, 12, 20). Ilmsesti puudutas teotöö Vastseliina linnuse lähema ümbruse talupoegi ning mõisapõldudele eemalolevate ääremaade elanikke ei sunnitud – piirkond oli teol käimiseks liialt kaugel. Kuigi Kirikumäe rootsiaegsete matuste üldilme näitab, et selleks ajaks oli piirkonna rahva eristaatus jäänud kaugele minevikku, võis Hino järve ümbruse elanikel olla ka varauusajal enam vabadust võrreldes tavaliste mõisatalupoegadega.

KIRJANDUS JA ALLIKAD

Acsádi, G., Nemeskéri, J. 1970. History of Human Life Span and Mortality. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Allmäe, R. 1998. Tääksi 14.–18. sajandi populatsiooni demograafiline analüüs ja kehapikkuse rekonstrueerimine. – Loodus, inimene ja tehnoloogia: interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias. (MT, 5). Tallinn, 163–187.

Alttoa, K. 1978. Vastseliina piiskopilinnus. – Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt, 2. Tallinn, 284–305.

Angermann, N. 1972. Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs. – Marburger Ostforschungen, 32. Marburg/Lahn, 53–65.

Apala, Z. 1987. Drabešu Uplantu kapsēta. – AE, XV. Rīga, 94–109.

Arbusow, L. 1913. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. J. F. Steffenhagen & Sohn, Mitau.

Arbusow, L. 1928. Römischer Arbeitsbericht, I. (Acta Universitatis Latviensis, XVII). Riga.

Ariste, P. 1962. Mõni sõna leivudest. – Etnograafiamuuseumi Aastaraamat, XVIII, 266–275.

Artelius, T. 2000. Bortglömda föreställningar. Begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder. (Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar skrifter 36 / GOTARC, Series B. Gothenburg Archaeological Theses, 15). Göteborg.

Artelius, T. 2005. The Revenant by the Lake. Spear Symbolism in Scandinavian Late Iron Age Burial Ritual. – Dealing with the Dead. Archaeological Perspectives on Prehistoric Scandinavian Burial Ritual. Ed. T. Artelius, F. Svanberg. (Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar skrifter, 65), 261–276.

Atgāzis, M. 1984. Pētījumi Alsviķu ciema Asaru senkapos un arheoloģisko pieminekļu apzināšana Alūksnes apkārtnē. – ZASM 1982–1983, 21–26.

Atgāzis, M. 1994. Par Jaunlīves apmeti un tajā atklāto dzelzs ieguves krāsni. – AE, XVI. Rīga, 81–92.

Aun, M. 2002. Keraamika pikk-käabaste kultuuri läänepoolse ääreala elanike matmiskombestikus I aastatuhande teisel poolel. – Keskus, tagamaa, ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. (MT, 11). Tallinn–Tartu, 61–100.

Aun, M. 2003. Setumaa arheoloogilise uurimise ajaloost. – Setumaa kogumik, 1. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, numismaatikast, etnoloogiast ja ajaloost. Tallinn, 15–72.

Aun, M. 2005. Pikk-käabaste ehitusest. – Setumaa kogumik, 3. Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. Tallinn, 97–120.

Aun, M. 2006. Pikk-kääpad Peipsi-Pihkva järve ümbruses. – Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Laulu auks. (MT, 18). Tartu–Tallinn, 113–128.

Aun, M. 2009. Keskmine rauaaeg ja viikingiaeg (450–1000/1050 pKr). – Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 70–125.

Auns, M. 1998. Acquisition of the Acquired. The Establishing of a real Administration in Livonia. – Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD. Ed. N. Blomkvist. (Acta Visbyensia, XI). Visby, 259–267.

Auns, M. 1999. Adzeles zeme. – LVIŽ, 3, 27–43.

Barth, F. 1970. Introduction. – Ethnic Groups and

Boundaries: The Social Organization of Culture Difference. Ed. F. Barth. Bergen, 9–38.

Bauer, A. 1933. (Hrsg.) Die Wartgutsteuerliste der Komturei Goldingen. – Die Burgsuchungen in Kurland und Livland vom 13.–16. Jahrhundert. (Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, Bd. 25, Heft 1). Riga, 109–194.

Beletski, S. 2009. Viikingiaegne Pihkva. – Setomaa, 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 406–412.

Benedictow, O. 2004. The Black Death 1346–1353: The Complete History. Boydell Press, Woodbridge.

Benninghoven, F. 1963. Probleme der Zahl und Standortverteilung der livländischen Streitkräfte im ausgehenden Mittelalter. – Zeitschrift für Ostforschung, 12, 601–622.

Benninghoven, F. 1965. Der Orden der Schwertbrüder. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 9). Böhlau, Köln, Graz.

Berga, T. 2007. Augšdaugavas 14.–17. gadsimta senvietas no Krāslavas līdz Slutišķiem. Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, Rīga.

Bielenstein, W. 1886. Hügelgräber in Neu-Koiküll, Kirchsp. Pölwe, Livland. – Sb GEG 1885, 121–128.

Bitner-Wróblewska, A., Ciglis, J., Radiņš, A. 2005. Latvijas arheoloģiskās senlietas Polijas krātuvēs. (Latvijas Kultūrvēsturiskais Mantojums Ārzemju Krātuvēs, 2. Arheoloģija). Rīga.

Blomkvist, N. 1998. The medieval Europeanisation Process of the Baltic Rim Region (1100–1400 AD). Problems for an international Study. – Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th– 9th, 1996. Ed. N. Blomkvist. (Acta Visbyensia, XI). Visby, 9–36.

Blumfeldt, E. 1949. Über die Wehrpflicht der estnischen Landbevölkerung im Mittelalter. – Apophoreta Tartuensia. Societas Litterarum Estonica in Svecia, Stockholm, 163–176.

Blumfeldt, E. 1957. Über die Freibauern in Jerwen zur Ordens- und Schwedenzeit. – Commentationes Balticae, III-1. Bonn, 1–47.

Boubrig, J. S. F. 1844. Notizen über alte Gräber in der Umgegend Werro's und einige daselbst unternommene Ausgrabungsversuche, so wie über Spuren alter Kirchen im Kirchspiele Neuhausen. – Verh GEG 1844, I, 87–99.

Brass, P. R. 1991. Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison. SAGE Publications, London.

Breidaks, A. 1997. Ethno-linguistic contacts between Lettgallians and Selonians and Baltic Finns. – Latvian Ethnic History, 3 (16), 93–113.

Broce, J. C. 2007. Zīmējumi un apraksti, 4. sejums. Latvijas mazās pilsētas un lauki. Manuskriptu publicēšanai sagatavojis Dr. hist. Muntis Auns. Latvijas Vēstures Institūta apgads. Zinātne, Rīga.

Bronk Ramsey, C. 2009. Bayesian analysis of radiocarbon dates. – Radiocarbon, 51: 1, 337–360.

Brūzis, R. 2008. Iedzītņa šķēpu gali Latvijas 14.–17. gs. arheoloģiskajā materiālā. – LVIŽ, 4, 5–19.

Brūzis, R. 2010a. Šķēpu gali ar skaldņotu uzmavu Latvijas 14.–16. gs. arheoloģiskajā materiālā. – LVIŽ, 1, 16–36.

Brūzis, R. 2010b. Cirvji Latvijas 14.–17. gadsimata arheoloģiskajā materiālā: tipoloģiskā analīze. – Vēsture: avoti un cilvēki. Humanitārās fakultātes XIX starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. (Vēsture, XIII). Daugavpils, 41–49.

Brūzis, R. 2012. Šķēpu, cirviju un dunču korelācija Latvijas 14.–16 gs. arheoloģiskajā materiālā. – Vēsture. Sabiedrība, pārvalde un saimniecība Baltijas jūras reģionā no aizvēstures līdz jaunajiem laikiem. (Latvijas Universitātes Raksti, 764. sējums). Rīga, 38–51.

Brūzis, R. 2013. 14.–16. gs. tuvčīņas ieroči Latvijas arheoloģiskajā materiālā. Promocijas darba kopsavilkoms. / 14th–16th century melee weapons in the Latvian archaeological material. Summary of doctoral thesis. Latvijas Universitāte, Rīga

Caune, A., Ose, I. 2004. Latvijas 12.–17. gadsimta beigu – 17. gadsimta vācu piļu leksikons. (Latvijas viduslaiku pilis, IV). Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, Rīga.

Caune, A., Ose I. 2010. Latvijas viduslaiku mūra baznīcas, 12. gs. beigas – 16. gs sākums. Enciklopēdija. Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, Rīga.

Cimermanis, S. 1973. Läänemeresoomlaste probleem nõukogude Läti etnograafide töödes. – Etnograafiamuuseumi Aastaraamat, XXVII, 219–53.

Creutz, K. 2003. Tension and Tradition: A Study of Viking Age Spearheads around the Baltic Sea. (Theses and Papers in Archaeology N. S., A8). Stockholm.

Daiga, J. 1969. Arheoloģiskie izrakumi Alūksnes raj. Annas c. p. Bundzēnos. – RT, 1968. Rīga, 30–32.

Deņisova, R. 1968. Austrumlatviešu antropoloģiskā tipa īpatnības sakarā ar viņu etnisko vēsturi. – AE, VIII, 93–104.

Doniņa, I., Gušička, E., Vilcāne, A. 2014. Arheoloģiskie pieminiekļi Alūksnes un Apes novados. / Archaeological sites in the county of Alūksne and Ape. Rīga.

EA 2, 2012 = Kala, T., Kaljundi, L., Kreem, J., Leimus, I., Markus, K., Mänd, A., Põltsam-Jürjo, I., Russow, E., Selart, A., Tamm, M., Valk, H. Eesti keskaeg. Eesti ajalugu II. Koost,. toim. Anti Selart. Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut. Tartu, Tallinn.

EEA 1982 = Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. Eesti esiajalugu. Eesti Raamat, Tallinn.

Eisen, M. J. 1896. Kodukäijad. Katse nende loomu seletuseks ja 40 juttu surnute hingede ilmumisest. N. Põderi raamatukauplus, Narva.

EJ 1968 = Eesti järved. Valgus, Tallinn.

Eesti rahvaroivad 1957 = Eesti rahvaroivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult. Toim. H. Moora. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn.

Eriksen, T. H. 1993. Ed. H. Lindholm. Ethnicity and Nationalism. Definitions and Critical Reflections on Ethnicity and Nationalism. – Formation of Identity and Dynamics of Conflicts in the 1990s. Nordenes, Göteborg, 40–50.

Eriksen, T. H. 1998. Etnicitet och nationalism. Bokförlaget Nya Doxa, Nora.

Geijer, A. 1938. Birka, III. Die Textilfunde aus den Gräbern. Almqvist, Wiksells, Uppsala.

Gennep, A. v. 1965. The Rites of Passage. Routledge and H. Paul, London.

Gernet, A. 1896. Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände. – Verh GEG 1896, XXVII.

Gillingham, J. 2012. Women, children and the profits of war. – Gender and historiography: studies in the history of the earlier middle ages in honour of Pauline Stafford / eds. J. L Nelson, S. Reynolds, S. M. Johns. Institute of Historical Research, London, 61–74.

Graudonis, J. 2001. Agro metālu periods 1500. – 1. g. pr. Kr. Latvijas senākā vēsture. 9. g.t. pr. Kr. – 1200. g. Riga, 116–185.

Grušina, L. 2009. Kendiši kalme. – Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 266–269.

Gräslund, A.-S. 1980. Birka, IV. The Burial Customs. A Study of the Graves on Björkö. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Gräslund, A.-S. 2001. Ideologi och mentalitet. Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont. (Occasional Papers in Archaeology, 29). Uppsala.

Hald, M. 1980. Ancient Danish Textiles from Bogs and Burials. A Comparative Study of Costume and Iron Age Textiles. (Publications of the National Museum. Archaeological-Historical Series, XXI). Copenhagen.

Harlašov, B. 2009. Vinski kalme. – Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 261–263.

Hausmann, R. 1897. Die Gräber von Hummelshof, Allatskiwwi und Pajus. – Sb GEG 1896, 38–39.

Hausmann, R. 1903. Ausserkirchliche Begräbnissplätze im Estenlande in christlicher Zeit. – Sb GEG 1902, 134–155.

Heapost, L. 2006. Lindora 11.–12. sajandi kääbaskalmistu antropoloogiline aines. – Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Laulu auks. (MT, 18). Tartu–Tallinn, 169–180.

Heapost, L. 2007. The Cemetery of Siksälä: Osteological and Paleodemographical Analysis. – Laul, S., Valk, H. 2007. Siksälä: A Community at the Frontiers. (CCC Papers, 10). Tallinn–Tartu, 213–236.

Heikel, A. O. 1909. Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukesien. (Ethnographische Forschungen auf dem Gebiete der finnischen Völkerschaften, III). Helsingfors.

Heindel, I. 1989. Hochmittelalterliche Gewandschnallen. – Zeitschrift für Archäologie, 23, 79–100.

Helk, V. 1977. Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. – Ein Vorpost der Gegenreformation in Nordosteuropa. (Odense University Studies in History and Social Sciences, 44). Odense.

Hillerdahl, C. 2006. Vikings, Rus, Varangians. The „Varangian Problem" in View of Ethnicity in Archaeology. – Current Swedish Archaeology, 14, 87–108.

Hirša, D. 1994. Lībieši un lībiešu izcelsmes vietvārdi Latvijā. – Lībieši. Rakstu krājums. Zinātne, Rīga, 201–215.

Hirviluoto, A-L. 1985. Hollolan vaiheet ennen kristinuskon tuloa – kivikaudesta keskiaikaan. Rautakausi (Krs. – 1200/1300 Jkr.). – Hollolan kirkko. Asutuksen, kirkon ja seurakunnan historia. Hämeenlinna, 18–36.

HLK = Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud R. Kleis, toimetanud ja kommenteerinud E. Tarvel. Eesti Raamat, Tallinn, 1982.

Honko, L., Timonen, S., Branch, M. 1994. The Great Bear. A Thematic Anthology of Oral Poetry in the Finno-Ugrian Languages. Finnish Literature Society, Pieksamäki.

Hupel, A. W. 1773. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. I. Riga.

Hurt, J. 1904. Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega, I. Soome Kirjanduse Selts, Helsingi.

Höhlbaum, K. 1873. Beiträge zur Quellenkunde Alt-Livlands. – Verh GEG, 7, Heft 3/4, 21–77.

Højmark Søvsø, M. 2005. Middelalderlige ringspænder fra Ribe. – By, marsk og geest. (Kulturhistorisk årbog for Ribe-egnen). Ribe, 43–57.

Jansson, I. 1986. Gürtel und Gürtelzubehör vom orientalischen Typ. – Birka II: 2. Systematische Analysen der Gräberfunde. Ed. G. Arwidsson. Stockholm, 77–108.

Jaunzems, J. 1939. Bluka zarki. – Senate un Māksla, II, 41–51.

Johansen, P. 1925. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. (Verh GEG, 23). Dorpat.

Johansen, P. 1954. Das Wunder von Neuhausen in Estland. – Zeitschrift für Ostforschung. (Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa. 3. Jahrgang, Heft 3). Marburg, 416–422.

Johansen, P., v. zur Mühlen, H. 1973. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Böhlau, Köln–Wien.

Jones, S. 1996. Discourses of Identity in the Interpretation of the Past. – Cultural Identity and Archaeology. The Construction of European Communities. Eds. P. Graves-Brown, S. Jones, C. Gamble. London, New York, 62–80.

Jonuks, T. 2009. Eesti muinasusund. (Dissertationes Archaeologiae Universitatis Tartuensis, 2). Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.

Julku, K. 1987. Suomen itärajan synty. (Studia Historica Septentrionalia, 10). Rovaniemi.

Jung, J. 1898. Muinasaja teadus eestlaste maalt, II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt Pernu ja Viljandi maakonnast. (Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused, IV). Jurjev (Tartu).

Kaarma, M., Voolmaa, A. 1981. Eesti rahvarõivad. Eesti Raamat, Tallinn.

Kaarma, M., Laul, S., Peets, H. 2000. Katse rekonstrueerida Siksali 14. sajandi mehe rõivastus. – EAA, 4 /1, 31–43.

Kajak, K. 2014. Monoliidid Eesti arheoloogias Siksälä kalme monoliitide näitel. Magistritöö. Tartu. (Käsikiri: TÜ arheoloogiaraamatukogu).

Kaljus, A. 2009. Rekonstruktsiooni valmistamine Paistu vaipseelikust. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, 52. Tartu, 82–97.

Kalling, K. 1997. Uusi paleoantropoloogilisi andmeid Tartu Jaani kiriku 13.–14. sajandi matuste kohta. – Arheoloogilisi uurimusi, 1. (TAKT, 9). 54–70.

Kallis, I. 2010. Kaberla kalmistu 12.–13. sajandi klaashelmed. – Ilusad asjad. Tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogia-kogudest. Koost., toim. Ülle Tamla. (MT, 21). Tallinn, 149–170.

Kama, P. 2012. Arheoloogiline vaatepunkt matuseteemalistele regilaulutüüpidele. Magistritöö. Tartu. (Käsikiri: TÜ arheoloogiaraamatukogu).

Kama, P. 2015. (ilmumisel) How old are runic songs? – An attempt to date motives of burial-related runic songs by using archaeological material. – Folklore. Electronic Journal of Folklore.

Karopun, T. 1922. Vastseliina kihelkonna muinasjäänuste kirjeldus. Stipendiaaditöö suvel 1922. Tartu. (Käsikiri: originaal AI arhiiv, koopia TÜ arheoloogiaarhiiv).

Katajala, K. 2012. Drawing Borders or Dividing Lands? The peace treaty of 1323 between Sweden and Novgorod in an Eurpean context. – Scandinavian Journal of History, 37: 1, 23–48.

Karvonen, J. 1998. Deliberately Damaged Objects in Iron Age Cremation Cemeteries. – Fennoscandia Archaeologica, XV, 3–13.

Kekkonen, J. 1929. Kansanomaisia rakennustapoja ja koristemuotoja Karjalasta kahden puolen rajaa. K. F. Puromiehen kirjapaino, Helsinki.

Kiristaja, A. 2003. Setumaa asustus kiviajast keskmise rauaajani (9000 aastat e.Kr. – 450 aastat p.Kr.). – Setumaa kogumik, 1. Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. Tallinn, 73–106.

Kiristaja, A. 2004. Kagu-Eesti esiajaloo kronoloogiast. – Setumaa kogumik, 2. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, geograafiast, rahvakultuurist ja ajaloost. Tallinn, 156–181.

Kiudsoo, M. 1996. Inspektsioon Võrumaal, Misso vallas. (Käsikiri: AI arhiiv).

Kiudsoo, M. 2005. Eesti kagunurga aardeleiud (Vastseliina–Alūksne keskaegne ühendustee). – Setumaa kogumik, 3. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, numismaatikast, etnoloogiast ja ajaloost. Tallinn, 138–169.

Kiudsoo, M. 2007. Coins from Siksälä and the hoards of the neighbourhood. – Laul, S., Valk, H. Siksälä. A Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval. Tallinn–Tartu, 201–212.

Kiudsoo, M., Tamla, Ü. 2006. Utike aardeleid. Etnos ja Kultuur. Uurimusi Silvia Laulu auks. (MT, 18). Tartu–Tallinn, 267–300.

Kivikoski, E. 1973. Die Eisenzeit Finlands. Bildwerk und Text. Neuausgabe. Finnische Altertumsgesellschaft, Helsinki.

Konsa, M. 2002. Eesti hilisrauaaja matmiskommete ning ühiskonna kajastused Madi kivivarekalmistus. – Arheoloogiga Läänemeremaades. (MT, 13). Tallinn–Tartu, 119–142.

Konsa, M. 2003. The Sites of Tsiistre and Kirikumäe in south-eastern Estonia. – AVE 2002, 144–152.

Konsa, M. 2013. Intrasite spatial analysis of the cemeteries with dispersed cremation burials. – Archaeology in the Digital Era. Vol. II. e-Papers from the 40th Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Southampton, 26–30 March 2012. Eds. E. Graeme *et al.* (Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology). Amsterdam, 570–574.

Konsa, M., Roio, M. 2006. Archaeological Investigations in the Surroundings of Kisejärv and Tsiistre. – AVE 2005, 91–100.

Korpela, J. 2008. The World of Ladoga. Trade, Transformation and State Building in the eastern Fennoscandian Boreal Forest Zone c 1000–1555. (Bordische Geschichte, Bd. 7). Berlin.

Korpela, J. 2010. „Nationen" und „Stämme" in der Mittelaltergeschichte des östlichen Europas – Ein Teil des nationalen Selbstbewusstseins des 19. Jahrhunderts. – Kontinuitäten und Brüche: Lebensformen – Alteingesessene – Zuwanderer von 500 bis 1500. Eds K. Kaser, D. Gramshammer-Hohl, J. M. Piskorsky, E. Vogel- (Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens, 12), Klagenfurt, Wieser, 553–598.

Kriiska, A., Kihno, K. 2006. The Stone Age Settlement Sites of Siksälä Kirikumägi and Hino. – Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Laulu auks. (MT, 18). Tartu–Tallinn, 37–52.

Kriiska, A., Tvauri, A. 2002. Eesti muinasaeg. Avita, Tallinn.

Kruse, E. 1861. Elert Kruse's, Freiherrn zu Kelles und Treiden, Dörptsichen Stiftvogt's, Wahrhaftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgangene Liefflendische Chronica Balthasar Russow's. W. F. Häcker, Riga.

Kurisoo, T. 2012. Ristripatsid Eesti 12.–13. sajandi laibakalmistutes: kas ehted või usu tunnused? – ÕES Ar 2011, 213–234.

Kurtz, E. 1925. Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu über ihre Wirksamkeit in Riga und Dorpat 1583–1684. Gulbis, Riga.

Kõivupuu, M. 1997. Ristipuud Lõuna-Eesti matusekombestikus. – Akadeemia, 1, 35–61.

Kõivupuu, M. 2000. Pulma- ja matmiskombestiku hetkeseisust. – A kiilt rahvas kõnõlõs: võrokeste keelest, kommetest identiteedist. (Võro Instituudi Toimõtisõq, 8). Võro, 57–85.

Kõivupuu M. 2009. Hinged puhkavad puudes. Huma, Tallinn.

Kõpp J. 1929. Andmeid viimasest suurest katkust Lõuna-Eestis aastail 1710–1711. – Ajalooline Ajakiri, 1929, 1, 15–23.

Kõuts, T., Valk, H. 1998. Rist ja raud: Põhja-Eesti külaseppade 18. ja 19. sajandil tehtud kalmuriste. SE & JS, Tallinn.

LA 1974 = Latvijas PSR arheoloģija. Zinātne, Rīga.

Laakmann, H. 1939. Estland und Livland in frühgeschichtlicher Zeit. (Baltische Lande, 1.) Hrsg. A. Brackmann, C. Engel. Leipzig.

Laakso, V. 2014. Papinniemi in Uukuniemi and Related Archaeological Sites of the Eastern Orthodox Cultural Area in Finland. (Archaeologia Medii Aevi Finlandiae, IX). Turku.

LAB 1961 = Kulikauskas, P., Kulikauskienė, R., Tautavicius, A. 1961. Lietuvos arheologijos bruožai. Vilnius.

Labutina, I. 2009. Tääkova kalme. – Setomaa, 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 151–152.

Lang, V. 2002. Vakus ja linnusepiirkond Eestis. Lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisele peamiselt Harjumaa näitel. – Keskus–tagamaa–ääreala. (MT, 11). Tallinn–Tartu, 125–162.

Lang, V. 2007. The Bronze and Early Iron Ages in Estonia. (Estonian Archaeology, 3). Tartu University Press, Tartu.

Lang. V., Laneman, M. 2013. New Radiocarbon Dates for Two Stone-Cist Graves at Muuksi, Northern Estonia – EJA, 17: 2, 89–122.

Lang, V., Ligi, P. 1991. Muistsed kalmed ajaloolise demograafia allikana. – MT, 1. Tallinn, 16–240.

Laugaste, E. 1963. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, I. Valitud tekste ja pilte. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn.

Laul, S. 1973. Zur Frage über die Hügelgräber in Südostestland. – Honos Ella Kivikoski. (SMYA, 75). Helsinki, 95–102.

Laul, S. 1981. Tagapõll muinaseesti naise rõivastuses. – Eesti ajaloo probleeme. Tallinn, 76–88.

Laul, S. 1982. Forschungsprobleme der ethnischen Zugehörigkeit der Träger der Tarandgräberkultur. – Suomen Museo 1982, 13–22.

Laul, S. 1985. Die Entwicklungsetappen und Chronologie der Steingräber in Estland. – Acta Universitatis Stockholmiensis. (Studia Baltica Stockholmiensia, I). Stockholm, 67–82.

Laul, S. 1986. Kas lõunaeesti murdealade kujunemine on arheoloogiliselt jälgitav? – Emakeele Seltsi Aastaraamat, 30, 1984. Tallinn, 28–38.

Laul, S. 1990. Einige gemeinsame Züge in den vorgeschichtlichen Trachten des Ostseefinnen. – Finno-ugric Studies in Archaeology, Anthropology and Ethnography. Tallinn, 29–39.

Laul, S. 1992. Viron varhaiskeskiaikaisen kaakoisrajan muodostumisen etnisestä ja kultuuritaustasta. – Suomen varhaishistoria. Tornion kongressi 14.–16.6.1991. Esitelmät. (Studia Historica Septentrionalia, 21). Rovaniemi, 295–303.

Laul, S. 1995. Eesti kagupiir ja Setumaa kujunemine. – ÕES Ar 1988–1993. Tartu, 142–151.

Laul, S. 1996a. Läänelik mood tuli Eestisse idast. – Austrvegr / Idatee. Muinasteaduse ajakiri, 2, 35–37.

Laul, S. 1996b. Über die frühgeschichtlichen Elemente in den estnischen Volkstrachten. – Historia Fenno-Ugrica I: 1. Congressus Primus Historiae Fenno-Ugricae. Societas Historiae Fenno-Ugricae, Oulu, 733–753.

Laul, S. 1997a. Lõunaeestlaste ja volga rahvaste ühiskultuurist. – KK, 9, 577–584.

Laul, S. 1997b. Rüütlimõõk Ugandi mehe hauas. – Austrvegr / Idatee. Muinasteaduse ajakiri, 3, 22–23.

Laul, S. 1999. Eesti kagunurk – piiriala Pihkva ja Ordu valduste vahel. – Läänemeresoome perifeeriad. (Võro Instituudi Toimõtiseq, 6). Võro, 55–64.

Laul, S. 2001. Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr. – 500 p.Kr.). (MT, 9 / Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad, 7). Tallinn.

Laul, S. 2004. Muinasaja lõpu ja varakeskaegsed särgileiud Siksälä kalmistust. – Setumaa kogumik, 2. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, geograafiast, rahvakultuurist ja ajaloost. Tallinn, 223–232.

Laul, S. 2006. Das gelesene Gewebe vom Gräberfeld Siksälä. – AE, XXIII, 143–147.

Laul, S., Kihno, K. 1999a. Prehistoric Land Use and Settlement History on the Haanja Heights, Southeastern Estonia, with Special Reference to the Siksali-Hino Area. – Environmental and Cultural History of the Eastern Baltic Region. Eds. U. Miller, T. Hackens, V. Lang, A. Raukas, S. Hicks. (PACT, 57. Journal of the European Network of Scientific and Technical Cooperation for Cultural Heritage). Rixensart, 239–254.

Laul, S., Kihno, K. 1999b. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemisjooni Haanja kõrgustiku kaguveerul. – EAA, 3/1, 3–18.

Laul, S., Valk, H. 2007. Siksälä: A Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval. (CCC Papers, 10). Tallinn–Tartu.

Lehtosalo-Hilander, P.-L. 2001. Euran puku ja muut muinaisvaatteet. Euran Muinaispukutoimikunta, Vammala.

Leimus, I., Kiudsoo, M. 2004. Koprad ja hõbe. – Tuna, 4, 31–47.

Ligi, H. 1961. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1588–1561). Tallinn.

Ligi, P. 1993a. Vadjapärased kalmed Kirde-Eestis (9.–16. sajand). – Vadjapärased kalmed Eestis 9.–16. sajandil. (MT, 2). Tallinn, 7–175.

Ligi, P. 1993b. National Romanticism in Archaeology: The Paradigm of Slavonic Colonization in North-West Russia. – Fennoscandia Archaeologica, X, 31–40.

Ligi, P. 1995. Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal. – Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. (MT, 3). Tallinn, 182–270.

Ligi, P., Valk, H. 1993. Vadjapärased kalmed Tartumaal (13.–15. sajand). – Vadjapärased kalmed Eestis 9.–16. sajandil. (MT, 2). Tallinn, 176–214.

Liiv, O. 1938. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. – Akadeemilise Ajaloo Seltsi Toimetised, IX. (Ajalooline arhiiv, III). Tartu–Tallinn.

Lillak, A. 2006. Maa-alused põletusmatused Lõuna-Eestis. Bakalaureusetöö. (Käsikiri: TÜ arheoloogiaraamatukogu).

Lillak, A., Teedema, L., Kiristaja, A., Lõbu, T., Maasing, M., Kass, K. 2009. Uusaeg (17. sajandi algus – 1914). – Setomaa, 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 280–357.

LNR 1960 = Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn.

Loorits, O. 1935. Mulgimaa ohvrikohad. – Kaleviste mailt. (Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad, III). Tartu, 225–300.

Lopatin, N. 2014. About the Status of Pskov and Izborsk in the 10th–11th Centuries: a Comparative Analysis. – Strongholds and Power Centres east of the Baltic Sea in the 11th–13th centuries. (MT, 24). Tartu, 173–187.

LUB = Liv-, Ehst- und Kurländisches Urkundenbuch. Hrsg. von F. G. von Bunge. Bd. I. Reval, 1853; Bd. III. Reval, 1857; Bd. VII. Riga–Moskau, 1881.

Lucy, C. 1995. Children in Early Medieval Cemeteries. – Archaeological Review from Cambridge, 13: 2, (1994), 21–34.

Luiges, K. 2008. Siksälä kalme 14. sajandi naisehauast pärineva monoliidi laboratoorsete uuringute tulemustest. – Loodus, inimene ja tehnoloogia: interdistsiplinaarseid uuringuid arheoloogias, 2. (MT, 17). Tallinn–Tartu, 37–61.

Luik, H. 1998. Muinas- ja keskaegsed luukammid Eestis. (MT, 6). Tallinn.

LVA 1998 = Latvijas vēstures atlants. Rīga.

LVR 2003 = Liivimaa vanem riimkroonika. Tõlkinud ja kommenteerinud Urmas Eelmäe. Argo, Tallinn.

Lõugas, V. 1985. Über die Beziehungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum in der Bronze- und frühen Eisenzeit. – Acta Universitatis Stockholmiensis. (Studia Baltica Stockholmiensia, I). Stockholm, 51–60.

Lätte, M. 2011. Eestlaste sõjalised kohustused keskajal. – Eesti sõjaajaloo aastaraamat, 1 (7), 9–41.

Mandel, M. 2003. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. Eesti Ajaloomuuseum. (Töid ajaloo alalt, 5). Tallinn.

Manninen, I. 1924. Setude matusekommetest. – Eesti Keel, III. Tartu, 10–19.

Manninen, I. 1927. Eesti rahvariiete ajalugu. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, III. Tartu.

Manninen, I. 1929. Soome sugu rahvaste etnograafia. Loodus, Tartu.

Manninen, I. 1957. I. Fortbewegungs- und Transportmittel. II. Die Kleidung. – Kansatieteellinen Arkisto, 13. Helsinki.

Markus, E. 1938. Changes on the Esto-Russian Ethnographical Frontier in Petserimaa. – ÕES Ar 1936, 164–176.

Maschke E. 1928. Der Deutsche Orden und die Prussen. Bekehrung und Unterwerfung in der preussisch-baltischen Mission des 13. Jahrhunderts. (Historische Studien, Heft 176). Berlin.

Matsin, A. 2010. Varakeskaegse naise sõba rekonstruktsioon Siksali (Siksälä) kalmistu leiu põhjal. – Ilusad asjad. Tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogiakogudest. Koost., toim. Ülle Tamla. (MT, 21). Tallinn, 171–192.

Matsin, A. 2013. The 13th–16th Century Tablet-woven Bands from Estonia. – Ancient Textiles, Modern Science. Re-creating Techniques through Experiment. Ed. H. Hopkins. Oxford, Oxbow Books, 64–78.

Matsin, A. Ilmumisel. Siksälä kalme keskaegne naiserõivas: tehnikad, leiud ja rekonstruktsioon.

Mets, M., Haak, A., Iva, T., Juhkason, G., Kalmus, M., Norvik, M., Pajusalu, K., Teras, P., Tuisk, T., Vaba, L. 2014. Lõunaeesti keelesaarte päritolust ja keelelisest eripärast. (Eesti murded, IX). Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool, Tallinn, 13–20.

Meyerberg 1827 = Sammlung von Ansichten, Gebräuchen, Bildnissen, Trachten welche der röm. kaiserl. Gesandte Augustin Freyherr von Meyerberg auf seiner Reise und während seines Aufenthalts in Russland in den Jahren 1661 und 1662 hat entwerfen lassen. Hrsg. von Friedrich Adelung. St. Petersburg, 1827.

Moilanen, U., Moilanen, M., Muhonen, T. 2007. Kremaatioprosessin yleisluontoista tarkastelua kokeilujen kautta. – Muinaistutkija, 2/2007, 40–47.

Moora, H. 1929. Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. Tafeln zum I. Teil. (ÕES Toim, XXV.), Tartu.

Moora, H., Ligi, H. 1970. Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. Valgus, Tallinn.

Mugurēvičs, E. 1974. Krustiņveida piekariņi Latvijā laikā no 11. līdz 15. gs. – AE, XI, 220–239.

Mugurēvičs, E. 1977. Oliņkalna un Lokstenes pilsnovadi 3.–15. gs. arheoloģiskie pieminekļi. Zinātne, Rīga.

Mugurēvičs, E. 1983. Probleme der Herausbildung der lettischen Völkerschaft im Mittelalter (nach archäologischen Befunden). – Journal of Baltic Studies, XIV, 2, 99–108.

Mugurēvičs, E. 1986. Wechselbeziehungen der deutschen und ostbaltischen Kulturen im Lettland des 13. bis 16. Jahrhunderts. – Lübecker Schrifter zur Archäologie und Kulturgeschichte, 12. Bonn, 229–239.

Mugurēvičs, E. 2008. Viduslaiku ciems un pils Salaspils novada. Latvijas Vēstures Institūta apgāds, Rīga.

Muižnieks, V. 2003. Arheoloģiskije pētījumi Puzes Lejaskroga kapsetā un viduslaiku apbedīšanas tradicījas Ziemeļkurzemē. – Ventspils Muzeja Raksti, III. Rīga, 94–112.

Muižnieks, V. 2004. Apbedīšanas tradīcijas Puzes Lejaskroga 13.–17. gs. kapsetā. – LVIŽ, 1, 29–44.

Muižnieks, V. 2006. Graborientierung in Begräbnisstätten aus dem 14. bis zum 18. Jh. in Ostlettland. – Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Laulu auks. (MT, 18). Tartu–Tallinn, 209–226.

Muižinieks, V. 2008. Kapu orientācija Latvijas territorijas 14.–18. gs. apbedīšanas vietās. – LVIŽ, 3, 38–61.

Muižnieks, V., Vilcāne, A. 2002. Preiļu kapsēta un dažas apbedīšanas tradīcijas Latgalē 17. gs. otrajā pusē un 18. gs. – Civitas et castrum ad Mare Balticum. Rīga, 555–566.

Murray A. 2011. Women on the Edge : Glimpses of Female Experience on the North-Eastern Frontier of Medieval

Christendom, 1190–1390. – Postcards from the edge: European peripheries in the Middle Ages. Proceedings of the Institute for Medieval Studies (Leeds) Postgraduate Symposium 2009. Eds L. Mylod, Z. Reed Papp. Institute of Medieval Studies, Leeds, 62–76.

Mägi, M. 2002. At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th Centuries AD. (CCC Papers, 6). Tallinn.

Mägi, M. 2004. From Paganism to Christianity. Political Changes and their Reflection in the Burial Customs of 12th–13th Century Saaremaa. – Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600. Einflussnahme – Rezeption – Wandel. Hrsg. D. Kattinger, J. E. Olesen, H. Wernicke. (CCC Papers, 8). Schwerin, 27–34.

Mägi-Lõugas, M. 1994. Eesti viikingiaegsed käevõrud ja nende ornament. – Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. (MT, 3). Tallinn, 271–325.

Mägi, M. 2013. Late Prehistoric Societies and Burials in the Eastern Baltic. – Archaeologia Baltica, 19, 177–194.

Mäkelä, P. 1997. Kaarinan kunnan historia. Gummerus Kirjapaino, Jyväskylä.

Müller, L. 1595. Septentrionalische Historien Oder Wahrhaffe Beschreibung der fürnembsten Polnischen, Liffländischen, Moscowiterischen, Schwedischen und anderen Geschichten. M. Forster, Amberg.

Nerman, B. 1926. Archäologische Untersuchungen bei Izborsk. – Sb GEG 1924, 44–74.

Niilo, L. 2013. (koost). Miss'o oll' ja om?!. MTÜ Kolme Kandi Klubi, Tallinn, Tartu, Võru, Misso.

Niinemets, E. 2008. Vegetation and land-use history of the Haanja Heights (SE-Estonia) during the Holocene. (Dissertationes Geologicae Universitatis Tartuensis, 22.) Tartu.

Nilsson, B. 1989. De sepulturis: Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning. (Bibliotheca Theologiae Practicae. Kyrkovetenskapliga studier, 44). Stockholm.

Nordberg, A. 2002. Vertikalt placerade vapen i vikingatida gravar. – Förnvännen 97 (2002): 1, 15–24.

Oad, K. 2012. Eestlaste lepingud üksteisega enne 13. sajandit. – Juridica, III. Tartu, 151–158.

Oad, K. 2014. Structures and Centres of Power in Estonia in 1200 AD: some alternative Interpretations. – Strongholds and Power Centres east of the Baltic Sea in the 11th–13th centuries (MT, 24). Tartu, 239–255.

Pajusalu, K. 2002. Lõunaeesti murded. – Eesti murded ja kohanimed. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 165–193.

Pajusalu, K., Krikmann, A., Winkler, E. 2009. Lexical relations between Salaca Estonian and Estonian dialects. – Linguistica Uralica, XLV (4), 283–298.

Palli, H. 1961. Mida kõnelevad isikunimed eestlaste usust XIII–XVI sajandil. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik, 2. Toim. E. Jansen. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 108–127.

Palli, H. 1973. Rõuge rahvas XVII sajandi teisel poolel. – Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 63–131.

Palli, H. 1996. Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. – Academia, 6. Tallinn.

Parker Pearson, M. 2009. The archaeology of death and burial. The History Press.

Paulaharju, S. 1995. Syntymä, lapsuus ja kuolema: Vienan Karjalan tapoja ja uskomuksia. (Kansan elämän kuvauksia, 41). Jyväskylä.

Pauts, H. 1995. Lääne-Eesti hoburaudsõled (8.–13. sajand). Diplomitöö (Käsikiri: TÜ arheoloogiaraamatukogu). Tartu Ülikool.

Peets, J. 1987. Totenhandschuhe im Bestattungsbrauchtum der Esten und anderer Ostseefinnen. – Fennoscandia archaeologica, IV, 105–116.

Peets, J. 1993. Tekstiilileide Ida- ja Kirde-Eesti muinas- ja keskaegsetelt kalmetelt. – Vadjapärased kalmed Eestis 9.–16. sajandil. (MT, 2). Tallinn, 215–230.

Peets, J. 1997. Iron-Smelting Sites in East- and North-Estonia. – Stilus, 7. Archaeological Field Works in Estonia in 1996. Tallinn, 52–61.

Peets, J. 2003. The Power of Iron. (MT, 12). Tallinn.

Petersen. J. 1919. De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. (Videnskapsselskapet skrifter, II.) Kristiania.

Piho, M. 2011. Setode usk ja Setomaa tsässonad. – Setomaa tsässonad. Koost. A. Raudoja, T. Mäkeläinen. Tartu, 13–60.

Poska, A., Sepp, E., Veski, S., Koppel, K. 2008. Using quantitative pollen-based land-cover estimations and a spatial CA_Markov to reconstruct the development of cultural landscape at Rõuge, South Estonia. – Vegetation History and Archaeobotany, 17(5), 527–541.

Possevino, A. 1994. Kiri Mantova hertsoginnale. Sissejuhatus ja kommentaar: Vello Helk; tõlked: Vello Salo. Johannes Esto Ühing, Tartu.

Prants, H. 1937. Minu elukäik: mälestusi ja pärimusi. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu.

Price, N. 2002. The Viking Way. Religion and War in the Late Iron Age Scandinavia. (Aun, 31). Uppsala.

Protocoll 1613 = Protocoll der Catholischen Kirchenvisitation in Livland vom Jahre 1613. – Archiv für die Kunde Liv-, Ehst- und Curlands, I (1857). Reval, 236–284.

Purhonen, P. 1998. Kristinuskon saapumisesta Suomeen. Uskontoarkeologinen tutkimus. (SMYA, 106). Helsinki.

Radiņš, A. 1999. 10.–13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un Austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi. – Latvijas Vēstures Muzeja Raksti, 5. Rīga.

Radiņš, A. 2006. The Area Populated by the Latgallians and the Shifting of its Northern Boundary in the 7th–13th Century. – Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Laulu auks. (MT, 18). Tartu–Tallinn, 129–146.

Rainne, S. 2006. Siksalin kalmiston hautalöytö numero CCXXIV. Analysointi, konservointi ja osittainen rekonstruktio. Taiteen kandidaatin diplomityö. Tallinn. (Käsikiri: Eesti Kunstiakadeemia restaureerimisosakond).

Rammo, R. 2014. Tradition and transition: the technology and usage of plant-fibre textiles in Estonian rural areas in the 11th–17th centuries. – Focus on Archaeological Textiles. Multidisciplinary Approaches. Ed. S. Lipkin, K. Vajanto**.** (*Monographs of the Archaeological Society of Finland, 3).* Suomen arkeologinen seura, Helsinki, 102–115. http://www.sarks.fi/masf/masf_3/masf_3.html

Raudkivi, P. 2010. Maa – meie ema, ilm – meie isa. Märkmeid looduse rollist Liivimaa 14. sajandi ajaloos. – Acta Historica Tallinnensia, 15, 3–23.

Ravn, M. 2003. Death Ritual and Germanic Social Structure (c. AD 200–600). (BAR Inernational Series, 1164). Oxford.

Revisjon 1638 = Liivimaa 1638. a. maarevisjon. – Eesti asustusala I. Kaguosa. (ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna Toimetised, I (7)). Tartu, 1941.

Richter, E. 1982. Mõningaid arhailisi jooni setu matusekommetes. – Läänemeresoomlaste etnokultuuri küsimusi. Tallinn, 96–100.

Roslavlev, O. 1965. Das Dorpater Land 1624/27. (Hefte zur Landeskunde Estlands, 1). Hrsg. O. Roslavlev. München.

Roslavlev, O. 1967. Die Revision Livlands 1601. Estnisches Siedlungsgebiet. (Hefte zur Landeskunde Estlands, 3.) Hrsg. O. Roslavlev. München.

Roslavlev, O. 1970. Polnische Akten, I. 1582–1591. (Hefte zur Landeskunde Estlands, 5). Hrsg. O. Roslavlev. München.

Roslavlev, O. 1976. Kirchspiel Neuhausen. (Siedlungsgeschichte des Estenlandes, 3). München.

Rätsep, H. 2002. Alamsaksa päritolu eesnimedest. – Sõnaloo raamat. Ilmamaa, Tartu, 137–142.

Rätsepso, S. 2014. Rekonstruktsioon Sisälä naiste peapärjast. Diplomitöö. Viljandi. (Käsikiri: TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku käsitöö osakond).

Sarap, G. 1993. Jõuga kalmistu odontoloogiline iseloomustus. – Vadjapärased kalmed Eestis 9.–16. sajandil. (MT, 2). Tallinn, 249–256.

Schlabow, K. 1965. Der Thorsberger Prachtmantel. Wachholtz, Neumünster**.**

Schmiedehelm, M., Laul, S. 1970. Asustusest ja etnilistest oludest Kagu-Eestis I aastatuhandel. Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. Valgus, Tallinn, 154–165.

Selart, A. 1998. Eesti idapiir keskajal. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.

Selart, A. 2002. Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis, 5). Tartu.

Selart, A. 2004. Der "Dorpater Zins" und die Dorpat–Pleskauer Beziehungen im Mittelalter. **–** Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag. Münster, 11–37.

Selart, A. 2005. Vastseliina mesilased Setumaal. – Setumaa kogumik, 3. Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. Tallinn, 170–195.

Selart, A. 2007. Livland und die Rus´ im 13. Jahrhundert. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 21). Köln.

Selart, A. 2015. Gab es eine altrussische Tributherrschaft in Estland (10.–12. Jahrhundert)? – Forschungen zur baltischen Geschichte, 10. Ilmumisel.

Selart, A., Valk, H. 2009. Keskaeg ja Segaduste aeg (13. sajandi algus – 17. sajandi algus). – Setomaa, 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 203–256.

Selirand, J. 1974. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.–13. sajand). Eesti Raamat, Tallinn.

Sepp, A. 1927. Vastseliina kihelkond. (Käsikiri: EKM EKlA f 200, m 6: 1).

Seraphim, A. 1912. Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312). Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens. Verlag von Thomas & Oppermann, Königsberg.

Setumaa 1928. = Setumaa. (Eesti. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus, III). Tartu.

Siatkovskis, J. 1986. Izrakumi Pāvulkalna viduslaiku kapseta. – ZASM 1984–1985, 99–102.

Siatkovskis, J. 1988. Izrakumi Ozolkalna senkapos un Pāvulkalna viduslaiku kapseta. – ZASM 1986–1987, 124–126.

Siatkovskis, J., Urtāns, J. 1984. Izrakumi Pāvulkalna viduslaiku kapseta. – ZASM 1982–1983, 82–86.

Smirnova, M., Valk, H., Malve, M. 2011. Rescue excavations in Ristipalo and Loosi barrow cemeteries. – AVE 2010. Tallinn, 161–168.

Spirģis, R. 2008. Bruņrupuču saktas ar krūšu važiņrotām un lībiešu kultūras attīstība Daugavas lejtecē 10.–13. gadsimtā. Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, Rīga.

Stackelberg, F. B. 1928. Das älteste Wackenbuch der Wiek. – Sb GEG 1927, 78–254.

Staecker, J. 2001. In atrio eccelesiae. Die Bestattungssitte der dörflichen und städtischen Friedhöfe im Norden. – Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD. (CCC Papers, 5). Riga, 187–258.

Stankus, J. 1996. Iron Smelting Furnaces in Lithuania. – Early Iron. (Netværk for tidlig jernteknologi, I). Kųbenhavn, 43–48.

Stankus, J. 2001. Geležies gamybos Lietuvoje apžvalga. – Lietuvos archeologija, 21.Vilnius, 171–182.

Stern, C. v. 1924–1926. Livlands Ostgrenze im Mittelalter von Peipus bis zur Düna. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, 23. Riga.

Straubergs, K. 1949. Lettisk folktro om de döda. (Nordiska Museets Handlingar, 32). Stockholm.

Svetikas, E. 2000. Rozetinės segės: tipai, simbolika ir paskirtis (Rosette brooches: types, symbols, purpose). – Iš baltų kultūros istorijos. Skiriama Adolfo Tautavičiaus 75-mečiui. Vilnius, 173–187.

Svetikas, E. 2003. Šešiakampes žvaigždinės segės LDK ir j analogijos Sv. Romos imperijoje. – Lituanistica, 3, 23–41.

Šnore, E. 1993. Agrā dzels laikmeta uzkalniņi Latvijas austrumu daļā. Zinātne, Rīga.

Šnore, E., Zariņa, A. 1980. Sena Sēlpils. Zinātne, Rīga.

Šterns I. 1997. Latvijas vēsture 1290–1500. Latvijas Vēstures Institūta Apgāds. Daugava, Rīga.

Šterns I. 2002. Latvijas vēsture 1180–1290: Krustakari. Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, Rīga.

Zariņa, A. 1960. Latgaļu vainagi laikā no 6. līdz 13. gadsimtam. – AE, II. Rīga, 79–95.

Zariņa, A. 1970. Seno latgaļu apģērbs 7.–13. gs. Zinātne, Rīgā.

Zariņa, A. 1974. Dažu Mārtiņsalas kapsētas kapu senlietu kompleksi ar stilizētu dzīvnieku figūru piekariņiem. – AE, XI, 242–256.

Zariņa, A. 1988. Lībiešu apģērbs 10.–13. gs. Zinātne, Rīga.

Zariņa, A. 1998. Neue Materialien für das Entwicklungsschema der Latgallischen Schultertücher aus dem 7.– 13. Jahrhundert. – Textiles in European Archaeology. Raport from 6th NESAT Symposium, 7–11th May 1996 in Borås. (GOTARC, Series A, v. 1). Göteborg, 151–156.

Zariņa, A. 1999. Apģērbs Latvijā 7.–17. gs. Zinātne, Rīga.

Zariņa, A. 2006. Salaspils Laukskolas kapulauks. 10.–13. gadsimts. Latvijas Vēstures Institūta apgāds, Rīga.

Zariņa, G. 2001. Iezīmes Latgales 14.–17. gadsimta lauku iedzīvotāju paleodemogrāfijā. – LVIŽ, 2, 5–15.

Zariņa, G. 2007. Augšdaugavas 14.–18. gs. iedzīvotāju antropoloģiskais izvērtējums. – Berga. T. Augšdaugavas 14.–17. gadsimta senvietas no Krāslavas līdz Slutišķiem, Rīga, 193–223.

Zemītis, G. 2003. Apbedījumi ar speciāli bojātu kapa inventaru. – LVIŽ, 5–21.

Zemītis, G. 2004. Ornaments un simbols Latvijas aizvēsturē. Latvijas Vēstures Institūta apgāds, Rīga.

Zouroff, L. 1938. Teateid muististest. (Käsikiri: TLÜ arheoloogiaarhiiv: AI 111: 5).

Tallgren, A. M. 1922. Archäologische Forschungen in Eesti im Jahr 1921. – Sb GEG 1921, 67–68.

Tamla, T. 1998. Zum Grabraub in vor- und frühgeschichtlichen Gräbern Estlands. – Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille. Hrsg. A. Wesse. Neumünster, 291–297.

Tampere, H. 1956. Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 255–277.

Tarvel, E. 1968. Sakala ja Ugandi kihelkonnad. – KK, 9, 543–550; 10, 586–596.

Tarvel, E. 1972. Koguva vabaduskiri. – KK, 2, 109–112.

Tarvel, E. 1975. Kas Otšela tšuudid olid Koivalinna eestlased? – KK, 9, 549–553.

Tarvel, E. 1999. Die Wackeninstitution in Estland im 13.–17. Jahrhundert. – Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD. (CCC Papers, 1). Oskarshamn, 285–292.

Thiel, E. 1980. Geschichte des Kostüms: die europäische Mode von den Anfängen bis zur Gegenwart. Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, Berlin.

Tiirmaa, U. 1997. Tartu Jaani kiriku alumise matustetsooni kirstudest ja etnograafilisest võrdlusmaterjalist. – Arheoloogilisi uurimusi, 1. (TAKT, 9). Tartu, 73–98.

Tomanterä, L. 2003. Muinais-Hämeen tekstiilit. – Sinihameet, kultavyöt. Suomalaisia muinaispukuja. Tampere, 36–47.

Torp-Kõivupuu, M. 2003. Surmakultuuri muutumine ajas: ajaloolise Võrumaa matusekombestiku näitel. (Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. Humaniora, A 22.) Tallinn.

Torp-Kõivupuu, M. 2007. Ristipuud Lõuna-Eesti maastikul ja rahvapärimuses. – Looduslikud pühapaigad: väärtused ja kaitse. (ÕES Toim, XXXVI). Tartu, 289–315.

Trummal, V. 1974. Lisandeid Vana-Tartu ajaloole. – ENSV ajaloo küsimusi, VIII. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 340). Tartu, 3–29.

Tuulse, A. 1942. Die Burgen in Estland und Lettland. (Verh GEG, XXXIII). Dorpat.

Tvauri. A. 2007. Migrants or natives? The research history of long barrows in Russia and Estonia in the 5th–10th centuries. – Topics of the Ethnic, Linguistic and Cultural Making of the Russian North. Ed. J. Nuorluoto. (Slavica Helsingiensia, 32.) Helsinki, 247–283.

Tvauri, A. 2014. The Impact of the Climate Catastrophe of 536–537 AD in Estonia. – EAA, 18: 1, 30–56.

Tõnisson, E. 1966. Lisandeid Idumea ajaloole. – Pronksiajast varase feodalismini. Uurimusei Baltimaade ja naaberalade arheoloogiast. Eesti Raamat, Tallinn, 198–206.

Tõnisson, E. 1974. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh. – Anfang 13. Jhs.). Eesti Raamat, Tallinn.

Uluots, J. 1989. Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil. – Eesti Muinsuskaitse Seltsi Toimetisi, 1, 9–22.

Urtāns, J. 1991. Ziemeļvidzemes pilskalni. Avots, Rīga.

Vahtre, S. 1992. Kiovan Venäjä ja Viro 1030–1061. – Suomen varhaishistoria. Tornion kongressi 14.–16. 6. 1991. Esitelmät. (Studia Historica Septentrionalia, 21). Rovaniemi, 622–630.

Valk, H. 1991. Lõuna-Eesti sõrmused 13.–17. sajandil. – Arheoloogiline kogumik. (MT, 1). Tallinn, 182–199.

Valk, H. 1995a. Lõuna-Eesti 13.–17. sajandi külakalmistud rahvatraditsioonis ja uskumustes. – Rahvausund tänapäeval. Tartu, 454–471.

Valk, H. 1995b. Reflections of folk-religion and beliefs in Estonian burial customs of the 13th–19th centuries. Archaeology, folklore and written sources. – Archaeology East and West of the Baltic. Papers from the Estonian – Swedish Archaeological Symposium, Sigtuna, May 1991. Ed. I. Jansson. (Theses and Papers in Archaeology N.S., A 7). Stockholm, 1995, 131–153.

Valk, H. 1997. Võrumaa matmiskombestikust 11.–17. sajandil. – Kaika suvõülikuulõ kogomik I–VIII. Võro, 115–118.

Valk, H. 1999a. A subgroup of the "Hanseatic brooches" in Estonia. – The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology. Proceedings of the First & Second Seminar, Tartu, Estonia, 6th – 7th June 1997 and 26th – 27th June 1998. Tartu, 85–100.

Valk, H. 1999b. Christianization and Changes in Faith in the Burial Traditions of Estonia in the 11th – 17th centuries. – Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts. Band II. Hrsg. M. Müller-Wille. (Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1997, 3, II). Mainz, 37–55.

Valk, H. 2001a. Rural Cemeteries of Southern Estonia AD 1225–1800. (CCC Papers, 3). Visby–Tartu.

Valk, H. 2001b. About the Early Medieval and Prehistoric Contacts of the Votians and the Daugava Livonians. – Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. 7.–13.8. 2000 Tartu. Pars VIII. Dissertationes sectionum: Litteratura, Archaeologia & Anthropologia & Genetica & Acta Congressus. Redigit: T. Seilenthal; curaverunt: A. Nurk, T. Palo. Tartu, 365–374.

Valk, H. 2003. Christianisation in Estonia: A Process of Dual-Faith and Syncretism. – The Cross goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300. Ed. M. Carver. York, 571–579.

Valk, H. 2004. Archaeological Investigations at Siksälä and Podmotsa: Chapel Site, Cemetery and Stone Cross. – AVE 2003, 122–131.

Valk, H. 2005. Investigations at Siksälä Kirikumägi: a Chapel Site and Mesolithic Finds. – AVE 2004, 59–64.

Valk, H. 2006a. Excavations in the Late Iron Age and medieval Centres of Võrumaa: Tilleoru, Kirumpää and Vastseliina. – AVE 2005, 117–131.

Valk, H. 2006b. Vene piirist ja piirikaitsest Eesti kagunurgas keskajal. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat, V. Tartu, 46–61.

Valk, H. 2007. Cemeteries and Ritual Meals: Rites and their Meaning in the traditional Seto World-view. – Old Norse Religion in long-term Perspectives. Origins, Changes and Interactions. Eds. A. Andrén, K. Jennbert, C. Raudvere. (Vägar till Midgård, 8). Lund, 141–146.

Valk, H. 2009a. From the Iron Age to the Middle Ages. – Local Nobility and Cultural Changes in Estonia in the 13th Century. – The Reception of Medieval Europe in the Baltic Sea Region. Papers of the XIIth Visby Symposium held at Gotland University, Visby. Ed. J. Staecker. (Acta Visbyensia, XII). Lund, 273–292.

Valk, H. 2009b. Hilisrauaaeg (1000/1050–1225). – Setomaa, 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 126–174.

Valk, H. 2009c. Mõla kääbaskalmistu. – Setomaa, 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 183–187.

Valk, H. 2009d. Pihkva 13.–16. sajandil. – Setomaa, 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 417–418.

Valk, H. 2009e. Viski kalme. – Setomaa, 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 264–265.

Valk, H. 2011. Setomaa asend ajaloolises ruumis: lisamärkusi kaugema mineviku kohta. – ÕES Ar 2010. Tartu, 9–46.

Valk, H. 2012. The Zhalnik Graves: Evidence of the Christianization of the Novgorod and Pskov Lands? – Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. Volume I. Eds. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar. Kraków–Leipzig–Rzeszów– Warszawa, 737–750.

Valk, H. 2014. The Fate of Final Iron Age Strongholds of Estonia. – Strongholds and Power Centres east of the Baltic Sea in the 11th–13th centuries. (MT, 24). Tartu, 333–384.

Valk, H., Allmäe, R. 2010. Kirikumägi at Siksälä: Evidence of a new Grave Form in south-eastern Estonia? – EAA, 14/1. Tallinn, 40–55.

Valk, H., Kama, P., Rammo, R., Malve, M., Kiudsoo, M. 2013. The Iron Age and 13th–18th Century Cemetery and Chapel Site of Niklusmägi: Grave Looting and Archaeology. – AVE 2012, 109–132.

Valk, H., Vilcāne, A. 2008. Excavations at the hillfort of Korneti (Druski). – AVE 2007, 65–74.

Vaska, B. 1992. 13.–14. gs. vairogaproču ornaments. – ZASM 1990–1991, 102–105.

Vaska, B. 2003. Viduslaiku ornaments Rietumlatvijā pēc arheoloģiskajiem materiāliem. – Ventspils Muzeja raksti, III, 34–93.

Vaska, B. 2006. Ornamentation on Shield-shaped Bracelets. – Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Laulu auks. (MT, 18). Tartu–Tallinn, 301–318.

Vasks, A. 1974. Izrakumi Vaidu kapos. – ZASM 1973, 78–81.

Vasks, A. 2001a. Par tekstilās keramikas izplatību Latvijā. – LVIŽ, 4, 51–62.

Vasks, A. 2001b. Agrais dzels laikmets. – Latvijas senākā vēsture. 9. g. t. pr. Kr. – 1200. g. Rīga, 186–231.

Veldi, M. 2014. – Roads and hill forts in southern Estonia during the German conquest in Henry's *Chronicle of Livonia*. – Strongholds and Power Centres east of the Baltic Sea in the 11th–13th centuries. (MT, 24). Tartu, 385–416.

Veski, S., Koppel, K., Poska, A. 2005. Integrated palaeoecological and historical data in the service of fine-resolution land use and ecological change assessment during the last 1000 years in Rõuge, southern Estonia. – Journal of Biogeography 32 (2005), 1473–1488.

Viitso, T.-R. 2009. Livonian and Leivu: shared innovations and problems. – Linguistica Uralica, XLV (4), 269–282.

Voolmaa, A. 1984. Õlakatted ehk ülevisked Eesti naiste rõivastuses. – Etnograafiamuuseumi Aastaraamat, XXXV. Tallinn, 70–81.

Võrumaa 1926. Eesti. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus, III. Tartu.

Västrik, V. 2002. Risti kabeliga seotud pärimus 18. sajandist tänapäevani. – Lemmeleht. (Pro Folkloristica, IX). Tartu, 247–268.

Wessman, A. 2010. Death, Destruction and Commemoration. Tracing ritual Activities in Finnish Late Iron Age Cemeteries (AD 550–1150). (Iskos, 18). Helsinki.

Westrén-Doll, A. 1926. Abgötterey zu Ausgang der schwedischen und Beginn der russischen Zeit. – Sb GEG, 1925, 7–25.

Wickholm, A. 2006. "Stay Where you Have been Put!" The Use of Spearheads as Coffin Nails in Late Iron Age Finland. – Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Laulu auks. (MT, 18). Tartu–Tallinn, 193–207.

Wiedemann, F. J. 1876. Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Peterburg.

Öpik, E. 1970. Vadjalastest ja isuritest XVIII saj. lõpul: etnograafilisi ja lingvistilisi materjale Fjodor Tumanski Peterburi kubermangu kirjelduses. Tallinn, Valgus.

Артемьев А. В. 1989. Малые города Псковской земли. – Становление европейского средневекового города. Москва.

Артемьев А. В. 1998. Города Псковской земли в XII–XIV вв. Владивосток.

Аун М. 1992. Археологические памятники второй половины 1-го тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии. Таллинн.

Аун М., Юзар М. 1988. Археологические исследования в Пылваском районе. – TATÜ, 4, 338–341.

Башенькин А. Н. 1990. К вопросу о сложении погребального обряда культуры длинных курганов. – Новгород и Новгородская земля. История и археология, 3. Новгород, 48–50.

Башенькин А. Н. 1992. Исследования памятников I тыс. н. э. в бассейне Мологи. – Новгород и Новгородская земля. История и археология. Новгород, 25–28.

Белецкий С. В. 1996. Начало Пскова. Санкт-Петербург.

Бельский С. В. 2012. Могильник Кюлалахти Калмистомяки в Северо-Западном Приладожье. (археологические исследования 2006–2009 годов). (Свод археологических источников Кунсткамеры, 3). Наука, Санкт-Петербург.

Берга Т. 2001. Литовские елементы в кладбищах Августинишки и Слутишки XIV начала XVII века. – Lietuvos archeologija, 21. Skiriama Reginos, Volkaitės Kulikauskienės 85-mežiui. Vilnius, 421–430.

Буров В. А. 1996. К проблеме этничечкой принадлежности культуры длинных курганов. – Российская Археология, 1, 122–132.

Валеров А. В. 2001. Болотовское соглашение и взаимоотношения Новгорода и Пскова в первой половине XIV в. – Псков. Научно-практическии, историко-креаеведческий журнал, 15, 3–10.

Валк Х. 2009. Об истории основных путей из Изборска на запад. – Изборск и его округа. Материалы международной научно-практической конференции 2007–2008. Изборский музей-заповедник, Изборск, 94–101.

Граудонис Я. 1967. Латвия в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Рига.

Грушина Л. Е. 1987а. Грунтовый могильник у деревни Кендиши. – Земля псковская, древняя и социалистическая. Краткие тезисы докладов. Псков, 100–102.

Денисова Р. Я. 1970. Прибалтийские финны на территории Латвии (I–II тысячелетия нашей эры). – Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов. Зинатне, Рига, 7–19.

Денисова Р. Я. 1977. Этногенез латышей (по данным краниологии). Зинатне, Рига.

Денисова Р. 1990. География антропологических типов балтских племен и этногенетические процессы в I – начале II тысячелетия н.э. на территории Литвы и Латвии. – Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. Рига, 28–81.

Заднепровская А. Ю. 1992. Традиционные украшения народов среднего Поволжья (II пол. XIX столетия – I четв. XX века). Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург.

Зариня А. 1960. Виллайне латгалов VII–XIII вв. – Советская археология, 3. Москва, 201–216.

Зариня А. 1986. Одежда жителей Латвии VII–XVII вв. – Древняя одежда народов восточной Европы. Ред. М. Г. Рабинович. Наука, Москва, 172–189.

Кочкуркина С. И. 1982. Древняя Корела. Наука, Ленинград.

Кочкуркина С. И., Линевский А. М. 1985. Курганы летописной веси X – начала XIII века. Петрозаводск.

Крейтон В. 1913. Археологическия развъдки и раскопки во Псковской губ. в течение лъта 1912. г. В. Крейтона. – Труды Псковскаго Археологическаго Общества 1912–1913 г., 1–35.

Лаул С. 1978. Исследование курганов позднего железного века в Линдора. – TATÜ, 4, 344–349.

Лаул С. 1979. Исследование курганов в юго-восточной Эстонии. – TATÜ, 4, 373–377.

Лаул С. 1981. Курганный могильник позднего железного века в Сиксали. – TATÜ, 4, 401–405.

Лаул С. 1983. Поселение и могильник в Сиксали. – TATÜ, 1983, 4, 330–334.

Лаул С. 1997. Ранний железный век в Южной Эстонии и «предкурганная культура». – Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. Том 1. Санкт-Петербург–Псков, 402–409.

Лаул С., Граудонис Я. 1965. Археологические раскопки в „Каракапи" у хут. Рийниеки Балвского района в 1964 году. – RT 1964, Rīga, 23–24.

Лаул С., Пеэтс Ю. 1988. Исследования памятников железного века в юго-восточной Эстонии. – Археологические открытия 1986 года. Москва, 422–423.

Лебедев Г. С. 1982. О времени появления славян на Северо-Западе. – Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. Ленинград, 29–39.

Левинсон-Нечаева М. Н. 1959. Ткачество в русской деревне X–XIII вв. по данным археологических раскопок. (Труды ГИМ; 33.) Государственный исторический музей, Москва, 9–37.

Лесман Ю. М. 1984. Погребальные памятники Новгородской земли и Новгород (проблема синхронизации). – Археологические исследования Новгородской земли. Ленинград, 118–153.

Лесман Ю. М. 1988. Погребальные памятники северо-запада Новгородской земли и Новгород XI–XIV вв. (Синхронизация вещевых комплексов). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ленинград.

Лесман Ю. М. 1989. К датирующим возможностьям декора новгородских ювелирных изделий XI–XIV вв. – Новгородская земля. История и археология, 2. Ленинград, 82–87.

Лесман Ю. М. 1990. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X–XIV вв.). – Материалы по археологии Новгорода 1988. Москва, 29–98.

Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. 1997. Русь и чудь. К проблеме этнокультурных контактов Восточной Европы и балтийского региона в первом тысячелетии н. э. – Балто-славянске исследования 1988–1996. Сборник научных трудов. Индрик, Москва, 40–50.

Мордовский 1990 = Мордовский народный костюм. Мордовское книжное издательство, Саранск.

Мугуревич Э. 1965. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. Рига.

НПЛ = Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Полное собрание русских летописей, том III. Москва, 2000**.**

Окулич-Казарин Н. Ф. 1914. Материалы для археологической карты Псковской губернии. – Тр. ПАО 1913–1914, 10. Посвящается XVI Всероссийскому Археологическому Съезду. Псковъ, 131–310.

Павлова А. Н. 2004. Семиотика костюма волжских финнов I – начала II тыс. н.э. Йошкар-Ола.

ПВЛ 1950 = Повесть временных лет. Ч.1. Москва–Ленинград.

Петрухин В. Я., Раевский Д. С. 2004. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. Знак, Москва.

Пеэтс Ю. 1988. Древний курганный могильник и средневековое деревенское кладбище в Плаани. – TATÜ, 4, 376–379.

Пеэтс Ю., Валк Х. 1989. О предполагаемом городище Кыугумяги в Миссо. – TATÜ, 4, 335–337.

Пихо М. 1997. Металлические украшения сету XIX–XX вв. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург.

Поссевино А. 1983. Протоколы Ям-Запольского перемирия. – Исторические сочинения о России XVI в. Москва: МГУ, 151–188.

ПСРЛ IV = Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою Комиссею, IV. Новгородские и псковские летописи. Санкт-Петербург, 1848.

Рабинович М. Г. 1986. Древнерусская одежда IX–XIII вв. – Древняя одежда народов Восточной Европы. Москва, 40–62.

Раппопорт П. А., Станкевич Я. В., Голунова И. К. 1966. Археологические обследование восточного побережья Чудского озера. – Ледовое побоище 1242 г. Труды комплексной экспедиции по уточнению места ледового побоища. Москва–Ленинград, 33–59.

Рихтер Е. 1979. Некоторые особенности погребального обряда сету. – Советская этнография, 1979, 2, 116–127.

Рябинин Е.А. 1981. Зооморфные украшения Древней Руси X–XIV вв. Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1–60 Ленинград.

Рябинин Е. А. 1997. Финно-угорские племена в составе Древней Руси. К истории славяно-финских этнокультурных связей. Санкт-Петербург.

Рябинин Е. А. 2001. Водская земля Великого Новгорода (результаты археологических исследовании 1971–1999 гг). Санкт-Петербург.

Седов В. В. 1976. Мальский курганно-жальничный могильник близ Изборска. – Краткие сообщения Института археологии АН СССР, 146. Москва, 87–95.

Седов В. В. 1982. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва.

Седова М. В. 1981. Ювелирные изделия древнего Новгорода. Москва.

Седов В. В. 2007. Изборск в раннем Средневековье. – Памятники отечественной науки. XX век. Москва.

Селарт А. 2011. Миссионерская деятельность Печерского игумена Корнилия во время Ливонской войны (1558–1582). – Археология и история Пскова и Псковской земли, 57. ИА РАН, Москва, Псков, 69–76.

Спицын А. 1896. Курганы Санкт-Петербургской губернии в раскопках Л. К. Ивановского. (Материалы по археологии России, 20). Санкт-Петербург.

Спицын А. 1903. Гдовские курганы в раскопках В.Н. Глазова. (Материалы по археологии России, 29). Санкт-Петербург.

Степерманис М. 1960. Некоторые итоги последних экспедиций этнографов Академии Наук Латвийской ССР в Северном Видземе. – Etnograafiamuuseumi Aastaraamat, XVII, 225–233.

Тарвел Э. 1964. Фольварк, пан и подданный : аграрные отношения в польских владениях на территории Южной Эстонии в конце XVI – начале XVII в. Академия наук Эстонской ССР, Таллинн.

Трусман Ю. 1897. О происхождении Псково-Печерских полуверцев. – Живая старина, 37–47.

Харлашов Б. Н. 2003. Этапы формирования административно-территориального деления Псковской земли. – Псков в Российской и европейской истории. Москва, 164–173

Хвощинская Н. В. 2004. Финны на западе Новгородской земли. (По материалам могильника Залахтовье).

Хрусталев Д. 2013. Ледовое Побоище и статус Пскова. – Ледовое Побоище в зеркале эпохи. Липецк, 69–91.

Шлыгина Н. В. 1986. Архаические формы женской одежды води и ижоры. – Древняя одежда народов Восточной Европы. Москва, 208–228.

Шмидехельм М. 1959. Городище Рыуге в юго-восточной Эстонии. – Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции, I. Москва, 154–185.

Шноре Э. 1957. Нукшинский могильник. (МИАЛ, I). Рига.

Шноре Э. 1980. Погребения жальничного типа на северо-востоке Латвии. – LZAV, 12, 38–54.

Шноре Э., Цимермане И. 1966. Поселение и могильник в Кивты (восточная Латвия). – Pronksiajast varase feodalismini. Eesti Raamat, Tallinn, 175–186.

Щапова Ю. Л. 1956. Стеклянные бусы древнего Новгорода. (МИА, 55). Москва, 164–179.

Яковлев А. В. 1997. Новые раскопки могильника Выбуты близ Пскова. Памятники. Старины. Концепции. Открытия. Версии. Том II. Санкт-Петербург–Псков, 400–402.

Янин В. 1992. Болотовский договор о взаимоотношениях Новгорода и Пскова в XII–XIV веках. – Отечественная история, 6, 3–14.

STATE OF RESEARCH OF SIKSÄLÄ CEMETERY IN 2014: ADDENDA TO PREVIOUS STUDIES

The cemetery of Siksälä which was used from ca. 750/800–1800 AD, with most of the investigated burials from between ca. 1000–1475 AD, lies in the south-easternmost corner of Estonia, close to the Latvian and Russian border. The monument is located on two hills in the immediate vicinity of each other. The hill called *Kalmetemägi* (Cemetery hill) is a Late Iron Age and medieval cemetery, and *Kirikumägi* hill (Church hill), which is known in local lore as a church site, hides graves from the 16th–18th centuries.

The book about the cemetery was published in English in 2007 (Laul, Valk 2007).[1] The present volume makes data about the site, its context, and background available for the Estonia reader. As the Estonian edition greatly corresponds to that in English, the following text is not a summary of the book but it provides a survey of the main changes concerning the source materials and the study and interpretation of the excavation results since the publication of the previous version.

A change of general character concerns numerical data. As a result of complementary analysis of the osteological and field work materials, the number of identified burials has increased. At present, in Siksälä Cemetery a total of 304 burials – 40 cremation and 264 inhumation burials – have been identified.

Some minor additions have been made to research history. In 2013 and 2014 small-scale test studies were carried out on Kalmetemägi to check the efficiency of digging without sieving.[2] During this work also some new stray finds were revealed. It has become known that most of the excavation area, unfortunately, an area of unknown size, had been ploughed before World War II for decades. It means that part of the stones may have been removed from the cultivated areas.

Also, an important and formerly unknown written piece of information – a document from 1563 confirming the right of Pechory monastery for land ownership in Livonia – has become available. This text shows that population losses were minimal in the surroundings of the present-day Lake Hino at the beginning of the Livonian wars (1558–1583) – only one farmstead had remained deserted. The document mentions also the names of the peasants who lived in the surroundings of Lake Hino, giving evidence of their Estonian identity.

The biggest changes concern cremation burials and related finds, as in 2007 only some examples of different grave types were presented. However, as the dispersed cremation graves were disturbed by ploughing and by later inhumation burials, the find complexes remain greatly hypothetical. The results of the osteological analysis show that mostly only a small part of the bones was placed in the grave. It appeared that the distribution area of cremated bones did not overlap with the distribution area of artefacts from cremation graves – those were found from a broader area (Fig. 33). In addition to the previously known Iron Age cremation grave types – pit graves and graves dispersed on the ground surface –, a new grave type has been distinguished. The trial excavations of 2007 on the adjacent Kirikumägi hill suggest the presence of burial areas deepened into the ground below the level of ploughing. The claim is based on the fact that in the opened area of ca. 2.5 m^2 no edge of a presumed pit grave with calcinated bones could be observed (Valk, Allmäe 2010). Evidently, the ritual burial areas deepened into the ground were filled with sand or soil during the funerals. Such a grave form exists most likely also on Kalmetemägi where disturbed soil which contained pottery and charcoal fragments stretched down to a depth of 40–50 cm.

Radiocarbon analyses provide new information about the age of the earliest cremation graves. A sample from charcoal particles at a depth of 30–40 cm in an area where disturbed ground was ca. 50 cm thick gave the calibrated result of 649–881 AD (1288±60 BP). A similar

1 For references see bibliography in the end of the main text.

2 Sieving the soil was re-introduced in Estonian archaeology after a long gap only in the mid-1990s.

date (cal. 777–980 AD; 1141±29 BP) was gained from the remains of charred food on the inner side of a fragment of a hand-moulded vessel. A piece of calcinated bone from grave 182 gave the result cal. 776–973 AD (1147±29 BP). Thus, the existence of the cemetery can be proved since the late pre-Viking Age or, rather, from the Viking Age, whereby graves of that time were poorest in finds. Poor graves can be observed also in the barrow cemeteries of south-eastern Estonia of that time. Also, the data about the distribution area of 11th–12th-century cremations, which were presented for the previous volume have been critically reviewed[3] (compare Fig. 33 in this book with Laul, Valk 2007, Fig. 92).

According to the present state of research, there is no reason to connect the textile-impressed and striated pottery from the Roman Iron Age with the earliest phase of the cemetery. This suggestion was disproved by a radiocarbon date from grave 182 – the only case where textile-impressed pottery was found together with calcinated bones and where the assemblage did not contain any finds from the 11th–12th centuries. Most likely the Early Iron Age pottery might be related to the former iron-smelting site.

An essential change concerns the beginning of inhumation practice. It appears that the earliest inhumation graves date only from the post-conquest period, probably from the 2nd quarter of the 13th century. Although the earliest inhumations contain mainly artefact types characteristic of the Iron Age, and not of medieval graves, all of them include at least one object that cannot pre-date the 13th century.

In general, the continuity from Late Iron Age cremations to medieval inhumation cemetery remains somewhat questionable, as artefacts from inhumation graves represent types characteristic of Latvia but not common in Estonia, as it was typical for 11th–12th cc. cremations. However, the presence of dispersed cremation graves during the Middle Ages speaks for continuity. It seems likely that approximately at the time when the burial method changed, that is, in the 2nd quarter or in the middle of the 13th century, some new population from the Latvian territory arrived.

A large number of medieval graves were re-dated on the basis of recent work done in Latvia in the field of medieval weapons by Rudolfs Brūzis (2008; 2010a; 2010b; 2012; 2013). According to the results of his research, the most numerous groups of medieval axes, spearheads with facetted sockets, as well as javelin spearheads, do not pre-date the 14th century or the turn of the 13th and 14th century. Consequently, the proportion of 13th-century graves has decreased considerably in Siksälä cemetery, but the number of 14th-century graves has, correspondingly, increased. This means that during the 13th century the community was based on not more than 1–2 households. Due to the re-dating of finds, it does not seem possible to distinguish burial areas of different farmsteads any more, as suggested before (Laul, Valk 2007, 94, Figs. 93–95). The accumulation of graves into the 14th century greatly fits with the highly homogeneous character of costume remains, but it can also be questioned because as a result of such re-dating, most of the barrows on the cemetery belong now to the 14th century, and some of them even to its 2nd half. This, however, contradicts the general chronology of this grave form – in the Novgorod and Pskov lands the construction of barrows ended at the turn of the 13th and 14th century. As the number of graves from the first half of the 14th century has become disproportionally high when compared to the preceding 50 years (the number of graves has increased, after re-calculation of graves with broad dates into shorter periods, from 18.6 to 84.5, and the average number of population, correspondingly, from 9 to 42.5 people), the increased population number could be explained only by the arrival of numerous immigrants from the Latvian territory. However, also such rapid population growth must be questioned, since such a quick increase of arable land, necessary for the maintenance of the new people, seems unlikely. Thus, there is reason to suggest that the new types of weapons appeared in medieval Livonia not at the turn of the 13th and the 14th century, as suggested earlier, but some time, maybe a decade or two before that time.

As of now, work with the blocks containing rich textile finds, which was unfinished in 2007, has been completed (Kajak 2014). This gives a more firm basis for the numerical data about artefact finds. However, the changes are insignificant. Among recent unique finds from the block of grave 244 one should note a hollow horse-shaped pendant, which refers to contacts with the Votic areas, and a bear claw pendant in a bronze shaft, a find of Latvian or Lithuanian origin. When the block from grave 222 was opened, three previously unknown coins appeared. The progress of textile studies has also led to the re-interpretation of some of the textile finds. First and foremost, the tiny yellow beads found from the region of shoulders and upper arms of the female skeletons are not interpreted unambiguously as shoulder-cloths any more.

Complementary work has been carried out with human osteological remains by PhD students of the University of Tartu. The review of the bones, as well as the cremains, has made it possible to distinguish some more individuals. The comprehensive analysis of the uncremated

3 All radiocarbon dates are of 95.4% probablility, calibrated with OxCal4.2 programme and IntCal13 calibration curve (Bronk Ramsey 2009).

skeletal material by Martin Malve – now also data from the blocks has become available –, as well as using different methods of sex and age determination, has led to some differences by comparison with the previously published results. The cremated bones were re-visited by Anu Kivirüüt whereby now also the dispersed cremains were analysed. Unfortunately, many of the previously studied cremation burials were not available for complementary studies. Here it is important to note that cremated inhumation bones occur also among stray finds from the settlement site, located at a distance of 300–400 metres from the cemetery. This might explain why most of the cremation graves were represented only by a few bone fragments. New calculations about the population size of the community, which consider different values of different variables, indicate the average number of farmsteads to be between 5 and 9, which corresponds well to the situation known from 1563 around Lake Hino (4 farmsteads in *Pupgul* village; 2 farmsteads inhabited and 1 deserted because of war in *Pangul* village)

As a result of these changes, both in terms of chronology and the osteological data, also the correlations between the age and sex of the buried, and picture about temporal changes in burial rites have somewhat changed. In terms of grave orientation it was discovered that data about the sides of the horizon were not always in full correspondence with each other in the excavation reports and the field drawings. In such cases, the present book provides data from plans, which are more reliable because they originate from a common system of gridlines.

Some changes have occurred also in ethno-cultural interpretations. It can be stated, more firmly than before, that ornaments from the 11th–12th cc. cremation graves represent predominantly the artefact types that are characteristic of the territory of Estonia. According to the present state of research, Siksälä cemetery is not the only medieval cemetery of 'Latvian' character on Estonian territory. Similar 14th- and 15th-century finds were discovered in 2012 also at Niklusmägi cemetery, ca. 10 km east of Valga and 3 km north of the Latvian border (Valk *et al.* 2013). The publication on the archaeology and earlier history of Setomaa in 2009 has provided a broader survey of archaeological data from the adjacent eastern territories (Selart, Valk 2009).

The basic conclusions about the special status of the peripheral communities of medieval Livonia are confirmed by greatly similar data from the 14th–15th century cemetery of Augustiniški (Berga 2007), located on the upper course of Daugava River, ca. 180 km south of Siksälä.

The second part of the volume consists of six appendixes. The first three of them: on 1) ancient metallurgy, 2) weapons and edged tools, and 3) coins from Siksälä cemetery have been published in English already (Peets 2007a, b; Kiudsoo 2007); for this reason, they have no English summary. The last three appendices: the opening of blocks taken from the cemetery (by Kristel Kajak), a human osteological data with a focus on palaeopathology and injuries (by Martin Malve) and the technology and materials of making clothing items (by Riina Rammo and Ave Matsin), were prepared by a new generation of researchers.

The present Estonian-language edition of the book includes also the second volume – the catalogue of burials and finds. The catalogue has a short glossary that will facilitate understanding the text for non-Estonian readers.

Heiki Valk

LISAD

1991. aasta ekspeditsiooni liikmed "staabitelgi" juures. Foto: Silvia Laul.
The members of the excavation team of 1991 at the "headquarters" tent.

Jüri Peets

RAUA TOOTMISEST SIKSÄLÄS JA MUJAL LÕUNA-EESTIS

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti, jyri.peets@ai.ee

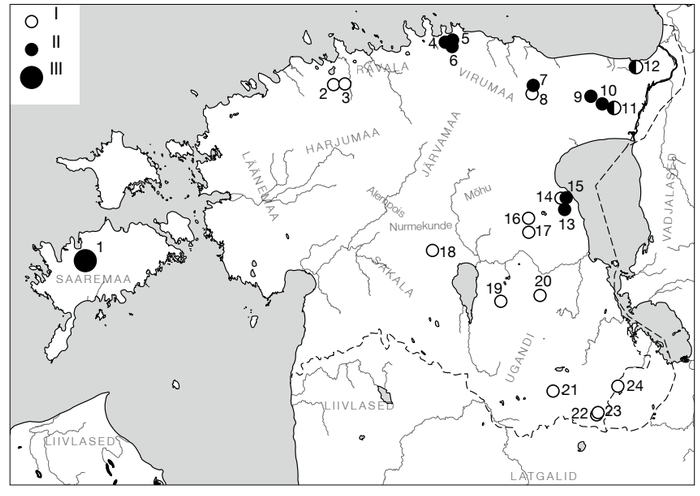
Raua tulek Eestisse

Nii nagu mujalgi Ida-Euroopa metsavööndis, on ka Eestis eelrooma rauaaega ulatuvad teadmised raua kasutamisest väga napid. Sellesse perioodi dateeritavaid raudesemeid on teada vaid üksikud. Nimetada võiks Kirde-Eestis Jäbaral, Purtse jõest idas paiknevat mitmest kivikirstust koosnevat A-kalmet, kust leiti suur kumera seljaga nuga, massiivne käevõru, varase La Tène perioodi mõõk, suurema raudnoa katke ja raudnaaskel. Kaasleidude, peamiselt pronksist kaelavõru põhjal on see dateeritav I aastatuhande 3. veerandisse eKr (Шмидехельм 1955, 34–35, jn 5, 6; Lang 1996, 286–287). Tõsi, mõned samast kalmest ja selle lähedalt põllult künnitööde käigus leitud raud- ja pronkskäevõrud võivad olla hilisemad, mis teevad raudesemete nii varase dateeringu küsitavaks. Jäbara omadega sarnane, aga väiksem kumerselgne ja sirge lõiketeraga 11,5 cm pikkune nuga ja raudnaaskel pärinevad Asva pronksiaegsest kindlustatud asulast Saaremaal (Baccap 1955, jn 41: 10, 12). Samasuguseid naaskleid on leitud veel Iru linnusest, Muuksi ja Uuri kivikalmetest ning Iila kalme alumisest kihist ja need kuuluvad tõenäoliselt pronksiaja VI perioodi (Lang 1996, 47). Peale üksikute šlakitükkide Asvast ja Irust, mis võivad pärineda ka hilisemast ajast, puuduvad sellest perioodist tõendid kohalikust rauatööst.

Arheoloogilise materjaliga on kohalik rauatootmine Eesti aladel tõendatud alates eelrooma rauaaja lõpust või rooma rauaaja algusest. Praeguseks on Eesti erinevates piirkondades uuritud 11 esimese aastatuhande esimesse poolde kuuluvat rauasulatuskohta, nendest 4 asuvad Kagu-Eestis: Rõuges, Siksäläs ja Kalatsovas (jn 1: 21, 22, 23, 24).

Siksälä rauasulatuskohad

Siksälä muististekompleksis on kaks eraldiasuvat, kuid ilmselt samaaegselt kasutusel olnud rauasulatuskohta (jn 2: 1, 2). Neist üks avastati Hino ja Mustjärve vahelisel kõrgendikul paikneval, põhiliselt rauaaja hilisema perioodi ning keskaja kalmistu alal, teine sellest mõnevõrra kirde

Jn 1. *Arheoloogiliselt uuritud rauasulatuskohad Eestis. 1 – Tuiu–Pelisoo–Järise–Tõrise rauatootmispiirkond, 2 – Rae, 3 – Jüri, 4 – Ilumäe I, 5 – Ilumäe II, 6 – Uusküla, 7 – Palasi, 8 – Saunakünka, 9 – Rebu, 10 – Tarumaa, 11 – Mäetaguse Metsküla, 12 – Päite, 13 – Raatvere Kalmemägi, 14 – Raatvere küla, 15 – Punikvere, 16 – Tindimurru, 17 – Puiato, 18 – Olustvere, 19 – Uderna, 20 – Unipiha, 21 – Rõuge, 22, 23 – Siksälä, 24 – Kalatsova. I – esimese aastatuhande I pool (lõõrikufragmentideta), II–III – 12.–14. sajand (lõõrikufragmentidega; II – rauasulatuskoht; III – suur tootmiskeskus).*

pool asuval muinasasulakohal (Лаул 1981, 405; 1983, 330; Лаул, Пеэтс 1988, 423). Ligi 10 aastat väldanud uurimistööde käigus leiti põhiliselt laibamatustega haudade täitemullast, kääpakuhjatistest ja nende ümbrusest rohkesti rauaräbu, põlenud savitükke, erineva suurusega toorrauatükke ja tekstiilkeraamikat. Kuigi tekstiilkeraamika kadus suuremal osal Eesti territooriumist juba ajaarvamise vahetuse paiku (Jaanits jt 1982, 117, 138, 236), jäi see keraamikatüüp Kagu-Eesti lõunaosas ja Põhja-Lätis püsima kuni esimese aastatuhande keskpaigani, esinedes rohkesti nii asulate kultuurkihis kui ka kalmetes (Laul, Kihno 1999, 13–14; Пеэтс 1988, 379).

Põlenud luude pesad viitavad sellele, et enne hilisrauaaja kalmistu tekkimist kasutati sama kohta matusepaigana juba varem. Sellesse konteksti sobiksid killud käsitsi valmistatud keraamikast, hilisrauaaja esemeleidude puudumine ning matuse nr 182 luude ^{14}C dateeringute tulemused – 8.–10. sajand pKr. Vähesed killud tekstiilkeraamilistest ja riibitud pinnaga savinõudest võiksid pärineda veel varasemast perioodist, mida võiks seostada rauatootmisega. Ka kalmemullast võetud pinnaseproovid sisaldasid suhteliselt palju muistsetele rauasulatuskohtadele iseloomulikku ainest – põletamisega rikastatud soomaagi terakesi, tagilaaste ja kuni paari millimeetrise läbimõõduga šlakikuulikesi. Pole vist põhjust oletada rauatootmise ja kalmistu samaaegset eksisteerimist, küll aga on mitmeid näiteid kalmistu rajamisest varasemale rauasulatuskohale. Kõige tuntumaks ja ajaliselt ka kõige sobivamaks ja lähemaks näiteks on 11.–12. sajandi Raatvere kalmistu Ida-Eestis, mis oli tekkinud samuti paika, kus mõnevõrra varem oli tegeldud raua tootmisega (Lavi 1999, 44; Peets 2003, 72). Eeltoodut ja putkkirve katkendi (lisa II, jn 2) leidu arvestades võib raua tootmise Siksälä Kalmetemäel paigutada kalmistu-eelsesse perioodi, s.o esimese aastatuhande esimesse poolde.

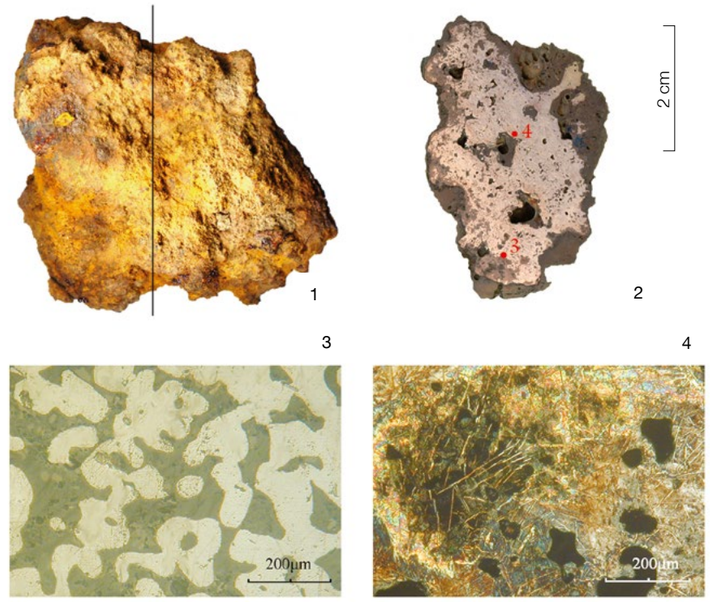
Jn 2. *Rauasulatuskohad Siksälä ja selle ümbruses. 1 – Siksälä Kalmetemägi, 2 – Siksälä muinasasula, 3 – Hino muinasasula, 4, 5 – puuraugud setteproovide võtmiseks. I – asula, II – rauasulatuskoht*

Teine rauasulatuskoht avastati Siksälä muinasasula kaguosas. Asula tume, rohkesti söepuru ja põlenud kivipurdu sisaldav kultuurkiht on täheldatav Hino järve kirdekaldal, Kalmetemäest mõnevõrra kirde pool, laugel, lõuna poole langeval künkanõlval söötis põllul (jn 2: 2). Kevaditi ja varasuvel oli sealt võimalik koguda künniga maapinnale pööratud savinõukilde ja muid leide. Eriti asula ida- ja kaguosas tuli päevavalgele palju räbu- ja põlenud savitükke. Pinnaseproovid sisaldasid peent räbupuru, rikastatud maagi terakesi ning tagilaaste. Põletatud savist lõõrikufragmendid ehk õhutusdüüside katked[1] puudusid. Seevastu leiti üks sulatusahju seinas olnud õhukanalis tardunud šlakipulk (jn 5: 1). Umbes poole asula territooriumilt korjatud savinõukildudest moodustas rauaaja lõpu kedrakeraamika. Üsna palju oli erineva seinapaksuse- ja koostisega kilde käsitsivalmistatud anumatest. Suurema rühma moodustasid erineva pinnamustriga tekstiilkeraamikakillud, osa neist analoogilised kalmistu alalt leitutega.

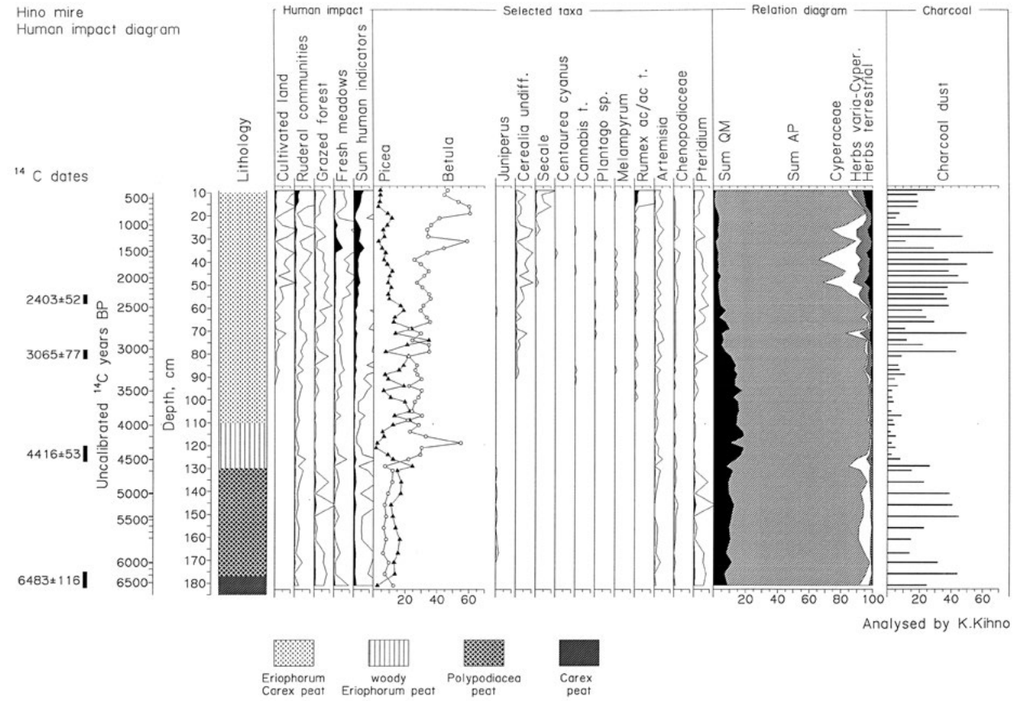
Muinasasula uurimiseks kaevati läbi 48 m^2 suurune ala selle kaguosas. Peale savinõukildude, šlaki- ja põlenud savitükkide ning savist seinatihendikatkete muid leide ei saadud. Savinõukildudest moodustas enamiku tekstiil- ja koredapinnaline käsitsi valmistatud keraamika, mis osutab selle piirkonna rooma rauaaegsele asustusele. Vähem oli kilde rauaaja lõpu kedrakeraamikast, sh lainelise joonornamendiga savinõudest. Puutumata oli säilinud vaid paarisentimeetrine kultuurkiht vahetult põhjaliiva peal ning paaris sügavamas lohus. Sealt leiti mõned killud paksuseinalisest rohke kivipurruga anumast ja üksikuid šlakitükke. Samast kihist võetud pinnaseproovid sisaldasid vähesel hulgal tagilaaste ja rikastatud maagi terakesi. Tuleohtlikkuse tõttu on väheusutav, et rauaahjud asusid eluhoonete läheduses. Seetõttu on üsna tõenäoline, et ka Siksälä asula selles osas kujunes püsiasustus alles pärast rauatootmisega seotud tegevuse lõppemist.

Kõigi varaste rauasulatuskohtade ühine tunnus on savist düüsi- ehk lõõrikufragmentide puudumine, milliseid esineb massiliselt hilisematel, 12.–14. sajandi rauasulatuskohtadel (tabel 1). Vaid oletatavatelt rauasulatuskohtadelt Udernas, Unipihal ja Rõuges (Lõuna-Eesti, jn 1: 19, 20, 21) on leitud sulanud pealispinna ja õhutusava jäljega põlenud saviplaate (jn 5: 5, 6). Enam-vähem tervelt säilinud plaatlõõrik on leitud Taanis Espevejs avastatud 1. sajandist pKr pärineva sulatusahju juurest (Voss 1991, 173, jn 5). Eesti

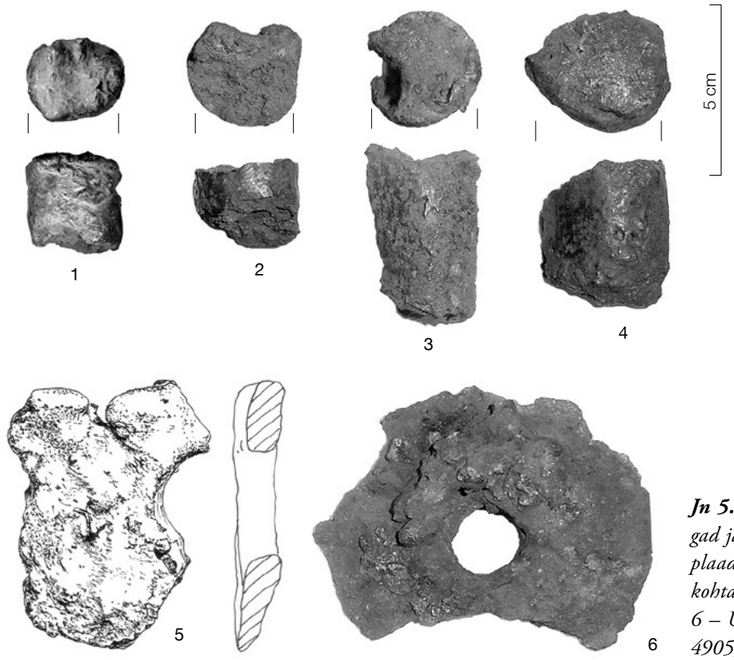
1 Lõõrik ehk düüs – savist toru õhu juhtimiseks sulatusahju või ääsi; ühendustoru lõõtsale.

Jn 3. *Rauakonkretsioon (AI 5101: 1039; kaal 195 g) Siksälaät: 1 – rauakonkretsioon, 2 – läbilõige ja makrostruktuur, 3, 4 – mikrostruktuurid läbilõike eri osadest.*

Jn 4. *Õietolmu ja söeosakeste diagramm Siksälä muinasasula lõunaservas asuvast sulglohust (Laul, Kihno 1999 järgi).*

Jn 5. *Lõõrikuavas tardunud šlakipulgad ja õhutusava jäljega põlenud saviplaadid Lõuna- ja Kagu-Eesti asulakohtadelt. 1 – Siksälä, 2–5 – Rõuge, 6 – Unipiha. (AI 5101; 4100: 1290, 4905, 3661, 4897; 4472: 936).*

leiud võivad olla ka ääsijäänused (Peets 2003, 71).

Huvipakkuv on kaevandist sadakond meetrit edela poole jääva sulglohu setete analüüsi põhjal koostatud õietolmudiagramm (Laul, Kihno 1999a, jn 3). Rauatootmiseks kasutatakse palju sütt, mille tolmu satub õhku nii tootmisprotsessis kui ka söepõletamise käigus. Seetõttu on tähelepanuväärne söeosakeste hulga tõus rooma rauaaegsetes setetes umbes samal ajal, kui sulglohu läheduses ilmselt tegeldi rauatootmisega (jn 4). Muidugi ei olnud kohapealne rauatootmine ainuke söetolmu allikas. Tõenäoliselt mõjutas sulglohu ümbruses toimunud alepõllundus ja muu inimtegevus sette mikrokoostise kujunemist, sealhulgas ka söeosakeste hulga suurenemist.

Kalatsova rauasulatuskoht

Siksälä rauasulatuskohtadega samaaegne rauasulatuskoht asub Eesti kagupiiri lähedal Kalatsova külas. See muistis (jn 1: 24) avastati 1992. aastal maastikuinspektsiooni käigus. Tähelepanu äratas väga tume kultuurkiht Vastseliina–Meremäe maantee lõunaservas asuval Vidriku talu põllul. Veel kündmata põllult korjati hulgaliselt savinõukilde, rauaräbu ja põlenud savi tükke. Eriti palju leiti rauaräbu põllu keskosast ja selle idaservas asuva loodusliku tiigi või väikese kinnikasvanud järve ümbrusest. Suurema räbukontsentratsiooniga alalt põllu keskel võetud pinnaseproovid sisaldasid märkimisväärsel hulgal tagilaaste ja rikastatud maagi terakesi. Kalatsova rauasulatuskohta uuriti 1993. aastal (Валк, Пеэтс 1994, 418). Kaevand (24 m²) tehti asula servaalale, kus kultuurkiht oli suhteliselt õhuke. Leiti vaid keraamikat ja šlakki ning tugevasti põlenud savitükke, arvatavasti sulatusahju või ääsi seinakatkeid. Kaevandi põhjaliivast saadi väike, 38 g kaaluv toorrauatükk. Savinõukildudest moodustas enamiku tekstiil- ja koredapinnaline käsitsi valmistatud keraamika. Vähem oli kilde rauaaja lõpu lainelise ja joonornamendiga savinõudest. Keskaegset keraamikat ei leitud. Keraamikaleiud osutasid kahele ajaliselt oluliselt erinevale asustusjärgule: rooma rauaajale (1.–5. sajand) ja hilisrauaajale (11.–13. sajand). Hilisem asustus paiknes ümber praegustest taluhoonetest mõnevõrra põhja poole, kus algselt looduslike tiikide või lompide ümber oli keskaegset ja hilisemat kedrakeraamikat sisaldav tüse kultuurkiht (Валк, Пеэтс 1994, 418).

Kuna kogu kaevandi ala oli künniga segatud, oli sellest puutumata jäänud vaid paarisentimeetrine kultuurkiht vahetult põhjaliiva peal ning paaris sügavamas lohus, millest leiti mõned tekstiilkeraamika killud ja šlakki. Pinnaseproovid sisaldasid vähesel hulgal tagilaaste ja rikastatud maagi terakesi, mille rauasisaldus oli aga põllu keskosast

Tabel 1. *Mikroelementide sisaldus Siksälä ja Kalatsova rauasulatuskohtade toorrauatükkides (%).*

Nr	Leiukoht	C	Mn	Si	P	S	Cr	Ni	Cu	Mo
1.	Siksälä 1	0,097	0,010	0,021	0,664	0,038	0,009	0,015	0,006	0,018
2.	Siksälä 2	0,031	0,011	0,017	0,710	0,045	0,009	0,014	0,007	0,012
3.	Kalatsova	0,029	0,014	0,041	0,730	0,044	0,012	0,020	0,011	0,014

võetud proovidega võrreldуna tunduvalt väiksem.

Šlaki esinemine koos tekstiilkeraamikaga ja kedrakeraamika puudumine kaevandi künnist puutumata kihis võimaldab Kalatsova rauasulatuskoha dateerida hiljemalt rooma rauaaega. Ilmselt tegeldi ka seal rauatootmisega enne püsiva asustuse kujunemist.

Kalatsova küla ümbrusest on leitud mitmelt poolt soomaaki. Üks suurem ladestus tuli maaparandustööde käigus päevavalgele vahetult rauasulatuskoha naabruses. Kagu-Eestis on teada palju suuri soomaagi kogumeid. Tihti on sealtkandist Ajaloo Instituuti jõudnud teadetes kirjeldatud või laborisse toodud oletatava räbu näited osutunud kontrollimisel soomaagikamakateks.

Rauasulatuskohad Rõuges, Unipihas ja Udernas

Lisaks Siksäläs ja Kalatsovas leituile on veel mõnedel arheoloogiliselt uuritud Lõuna-Eesti muististel mitme tunnuse põhjal otsustades avastatud jälgi võimalikest rauasulatuskohtadest. Nendeks on Uderna, Unipiha ja Rõuge I aastatuhande keskpaiga ja II poole asulad (jn 1: 19, 20, 21), kust on leitud peale arvukate tiiglifragmentide ka rohkesti rauašlakki, tugevasti põlenud, sageli klaasistunud pealispinna ja osaliselt säilinud õhutusavaga rauasulatusahjude või ääside fragmente ning Siksälä, Rõuge ja Uderna muinasasulatest ka teravovaaljaid, kitsamas osas oleva soonega šlakipulki (jn 5). Täpselt samasuguseid šlakipulki on leitud ka Lätist Ķenteskalnsi linnamäe jalamiasulast ja Oliņkalnsi linnamäelt (Stubavs 1976, 89, jn 84). Nimetatud rauasulatuskohad pärinevad 7.–8. sajandist eKr või veelgi varasemast perioodist.

Siksälä ja Kalatsova toorrauatükkide metallograafiliste analüüside tulemustest

Metallograafiliselt uuriti kahte toorrauatükki Siksäläst ja ühte Kalatsovast. Nendest suurem (jn 3; tabel 1: 1; kaal 195 g; läbimõõt 45 mm), ebatasase pinnaga munakujuline konkretsioon koosnes põhiliselt ferriidist (süsinikusisaldus 0,1–0,2%; mikrokõvadus 88–121 HV1). Selle pindmistes osades esines ka perliiti ja tsementiiti, kohati isegi üleeutektoidse terase struktuure (süsinikusisaldus üle 0,8%; mikrokõvadus 234–596 HV1). Metall sisaldas rohkesti poore, tühikuid ja šlakipesi (jn 3). Ka väiksemas ebamäärase kujuga konkretsioonis (tabel 1: 2, kaal 50 g, läbimõõt 22 mm) oli hulgaliselt šlakipesi ja tühikuid. Ebaühtlase süsinikusisaldusega materjalist moodustas põhiosa ferriit (süsinikusisaldus 0,1–0,2%; 122 HV1), pindmises kihis esines perliiti ja üleeutektoidse terase ja isegi valge malmi, ledeburiidi struktuure (süsinikusisaldus üle 2%). Suuremates poorides olid täheldatavad klaasjad moodustised. Mikroelementidest oli kõige enam fosforit, mis on iseloomulik Mandri-Eesti rauamaagile ja toorrauale (Peets 2003, tab 1, 8), teiste elementide sisaldus oli alla 0,1% (tabel 1: 1, 2). Kalatsova toorrauatükk koosnes samuti peamiselt ferriidist, kuid pindmises kihis esines ka kõrgema süsinikusisaldusega alasid. Mikroelementide sisaldus sarnaneb Siksälä toorrauatükkide omaga (tabel 1: 3).

Ahjutüübid

Seniste uurimistulemuste põhjal otsustades on Eestis I aastatuhande esimesel poolel kasutatud vähemalt kahte erinevat tüüpi rauasulatusahje. Paremini on säilinud jäänused puitraketisega ahjudest, mis avastati Kirde- ja Kesk-Eestis (Metsküla ja Tindimurru; Peets 2003, 57–62). Kas taoline ahjutüüp oli levinud laiemalt, on kahe leiukoha põhjal raske öelda. Teistelt uuritud varastelt rauasulatuskohtadelt, välja arvatud Olustvere muinasasula, pole rauasulatusahjude jäänuseid avastatud, küll on leitud arvukalt maaharimisega lõhutud ahjude põlenud savist seinatükke. Puuduvad aga künnikihi alusesse puutumata pinnasesse süvendatud ahjulohud. See lubab oletada, et rauasulatusahjud olid väikesed maapealsed või veidi pinnasesse süvendatud alaosaga saviehitised. Samalaadsed võisid olla ka Siksälä ja Kalatsova sulatusahjud. Kuigi Olustverest leitud ahjujäänused võisid olla väikeste, üleni savist kuppelahjude põhjad (Соколовский 1985, 374), pole ka Olustvere ahjujäänuste põhjal sulatusahju tüüp siiski täpsemalt määratletav.

Kokkuvõte

Siksälä muististekompleksis on kaks eraldiasuvat, kuid ilmselt samaaegselt kasutusel olnud rauasulatuskohta. Neist üks avastati Hino järve ja Mustjärve vahelisel kõrgendikul paikneva, põhiliselt rauaaja hilisema perioodi ning keskaja kalmistu alal, teine sellest mõnevõrra kirde pool asuval muinasasulakohal. Jälgi kohalikust rauatootmisest (rauaräbu, rikastatud maagi terakesi, toorrauatükke, tagikuulikesi ning -liblesid jms) leiti nii kalmistu territooriumilt kui ka muinasasulakohalt. Rauasulatuskohad on dateeritavad eelrooma rauaaja lõppu või I aastatuhande esimestesse sajanditesse.

Eesti kagupiiri lähedal asuv Kalatsova muinasasula ja rauasulatuskoht avastati küla keskosas Vastseliina–Meremäe maantee lõunaservas asuval põllul. Väga tumedas, hulgaliselt rauaräbu, savinõukilde ja põlenud savitükke sisaldavas kultuurkihis esines eriti palju rauaräbu põllu keskosas ja selle idaservas asuva loodusliku tiigi või väikese kinnikasvanud järve ümbruses. Kaevandist (24 m²) leiti vaid keraamikat, šlakki ja tugevasti põlenud savitükke ning väike 38 g kaaluv toorrauatükk. Šlaki esinemine koos tekstiilkeraamikaga ja kedrakeraamika puudumine kaevandi künnist puutumata kihis võimaldab Kalatsova rauasulatuskoha dateerida Siksälä rauasulatuskohtadega samasse aega, s.o eelrooma rauaaja lõppu või rooma rauaaega

The English version of this article Early Iron Age Iron Production in Siksälä and Southern Estonia *is published in: Laul, S., Valk, H. Siksälä: a Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval. Tallinn–Tartu 2007, 161–166.*

KASUTATUD KIRJANDUS

Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn.

Lang, V. 1996. Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas, I–II. (MT, 4.) Tallinn.

Laul, S., Kihno K. 1999a. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemisjooni Haanja kõrgustiku kaguveerel. – EAA 3: 1, 3–18.

Laul, S., Kihno, K. 1999b. Prehistoric land use and settelment history on the Haanja Heights, Southern Estonia, with special reference to the Siksali–Hino area. – Enviromental and cultural history of Eastern Baltic region. (PACT, 57.) Rixensart, 239–254.

Lavi, A. 1999. Põhja-Tartumaa rauatööst muinas- ja varakeskajal. – EAA, 3: 1, 35–62.

Peets, J. 2003. The Power of Iron. Iron Production and Blacksmithy in Estonia and Neighbouring Areas in Prehistoric Period and the Middle Ages. Tallinn.

Stubavs, A. 1976. Ķentes pilskalns un apmetene. Rīga.

Voss, O. 1991. Jernproduktionen i Danmark i perioden 0–550 e. Kr. – Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11–15 april 1989. (Jysk Arkæologisk Selskabs Skriften, XXVII.) Højbjerg, 171–184.

Валк Х., Пеэтс Ю. 1994. О пробных археологических раскопках в Сетумаа. – TATÜ, 43: 4, 418–425.

Вассар А. 1955. Укрепленное поселение Асва на острове Сааремаа. – Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik, I. Tallinn, 113–137.

Лауд С. 1981. Курганный могильник позднего железного века в Сиксали. – TATÜ, 30: 4, 401–405.

Лауд С. 1983. Поселение и могильник в Сиксали. – TATÜ, 32: 4, 330–334.

Лауд С., Пеэтс Ю. 1988. Исследования памятников железного века в юго-восточной Эстонии – Археологические открытия 1986 года. Москва, 422–423.

Пеэтс Ю. 1988. Древний курганный могильник и средневековое деревенское кладбище в Плаани. – TATÜ, 37: 4, 376–379.

Соколовский В. 1985. О характере застройки северной и северо-восточной окраин селища в Олуствере. – TATÜ, 34: 4, 370–376.

Шмидехельм М. 1955. Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V век до н. э. – V век н. э.). Таллинн.

Jüri Peets

RELVAD JA TERARIISTAD SIKSÄLÄ KALMEST: TÜPOLOOGIA JA TEHNOLOOGIA

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti, jyri.peets@ai.ee

Sissejuhatus

Üks Siksälä kalme eripärasid on pikka aega püsinud tava matta surnu koos relvadega. Relvad, välja arvatud noad, kaovad teiste Lõuna-Eesti külakalmete matuseinventarist juba 13. sajandil. Kuigi Lõuna-Eesti keskaegsete maakalmistute leiumaterjal sarnaneb esemete üldilmelt tervikuna Läti vastavate muististe omaga, esineb viimastes relvi 13.–14. sajandi matustes veel üsna sageli (Brūzis 2010a, 16–19, jn 2; 2012). Selle poolest sarnaneb Siksälä kalme materjal enam lõunapoolsete naaberpiirkondade (st praeguse Kirde- ja Ida-Läti) omaga. Relvadega matuste üldarv on 74 (67 põletamata ja 7 põletusmatust). Selliseid 15. sajandisse kuuluvate dateeringutega leiukomplekse on teada 19. Üks kirvega mehematus pärineb tõenäoliselt koguni 15. sajandi teisest poolest (haud 80), mis on ühtlasi ka kõige hilisem teadaolev relvapanusega matus Eestis üldse.

Kindlalt vallutuseelsel ajal, 11.–12. sajandil valmistatud relvadega on neli laibamatust: muinasaegsed on M- ja L-tüüpi odad kaksikhauast 247a, b (tabel 2: 44, 45) ning Da- ja Db-tüüpi kirved haudadest 96 ja 245b (tabel 1: 47, 49[1]). Nendele lisanduvad veel kalme kultuurkihist, tõenäoliselt varasematest põletusmatustest pärinevad G-tüüpi oda ja M-tüüpi oda katke ning Da-tüüpi kirves (tabel 2: 42, 43; tabel 1: 48). Sellest perioodist on teada ka ühe vallutuseelse naisematuse oda (haud 247b, tabel 2: 45). Relvi on kaasa pandud ka lastele – kirves viiele poisile (tabel 1: 12, 26, 29, 52, 56) ja oda kolmele poisile ning kahele oletatavasti tüdrukule (tabel 2: 10, 23, 24, 31, 32). Ühes matuses oli lisaks kirvele ja odale rauast peaga sõjanui (haud 41). Kuigi mõõk leiti vaid ühe meheluustiku juurest (haud 248), võib oletada, et sümboolselt asendas seda paljudes mehematustes esinenud pronks- või raudnaastudega mõõgavöö. Ratsaniku varustuse hulka kuuluvaid erinevat tüüpi kannuseid leiti 17 hauakompleksist. Terariistadest kõige enam esines matustes nuge – kokku 177 leiukompleksis. Tarberiistad, mis samuti täitsid matuseriituses ilmselt terariista funktsioone, olid liimeistrid (5), suured naasklid (8), oda varreteravik ja vikatikatke. Muudest raudesemetest tuleb mainida nurkovaalseid tuleraudu, raudrõngaid, pandlaid, rauast hoburaudsõlgi ja teisi väikeesemeid või rõivastuse osi.

Rauast terariistade, sh relvade väga pikaajaline esinemine külakalmetes osutab nende erilisele tähendusele matuseriituses ja kujutelmades „sealpoolsest" elust. Üldiselt puudus lahkunule kaasapandud terariistadel tõrjemaagiline funktsioon elavate jaoks (kaitse surnu eest) – need pidid tagama kadunukesele turvalisuse uues, kõikvõimalikke ohtusid täis keskkonnas. Arvatavasti usuti terariista liigist sõltuvalt sisalduvat selles erineva tasemega väge ehk maagilist aktiivsust. Nii nagu inimeste maailmas, loodeti ka hauataguses ilmas kõige enam abi relvadest, kusjuures kirves näib olevat erilise maagilise suutlikkusega, kajastudes selliselt tunduvalt hilisemates uskumustes ja käibetavades. Kirvele omistatud suuremat maagilist suutlikkust näiteks noaga võrreldes näib kinnitavat ühest 14.–15. sajandi mehematusest päevavalgele tulnud suurema noa tera tagumisest osast väänatud „silmaga" ja kirvesarnaselt varretatud ese (jn 1). Hauas paiknes see luustiku suhtes analoogiliselt teistest matustest leitud kirvestega. Seetõttu ei tuleks naisematustes esinevaid relvi vaadelda kui tõendit naiste kaugele arenenud emantsipatsioonist või otseselt naissõdalastest, vaid relvadest loodeti kadunukesele üksnes tõhusamat kaitset „sealpoolsuses", seda enam, et relvi on panustatud ka lastele.

Tõenäoliselt kristlike, muinasusundiga võrreldes tunduvalt abstraktsemate kujutelmade mõjul rudimenteerusid mõni aeg varem Siksälä meestematustes peaaegu möödapääsmatud relvapanused ajapikku lihtsalt terariistadeks, mis ka sellisel kujul arvati oma funktsiooni täitvat. See kajastub ka sealsete hiliste laibamatuste ning teistegi ristiusuaegsete külakalmete leiumaterjalis. Relvade panustamise tava hääbumises oli aga oma osa kindlasti ka 1507. aastal talupoegadele kehtestatud relvakandmiskeelul (Blumfeldt 1949, 166–167).

1 Tabelis kajastub vastavat esemetüüpi sisaldava matuse dateering Siksälä kalmes, mitte vastava esemetüübi üldine raamdateering.

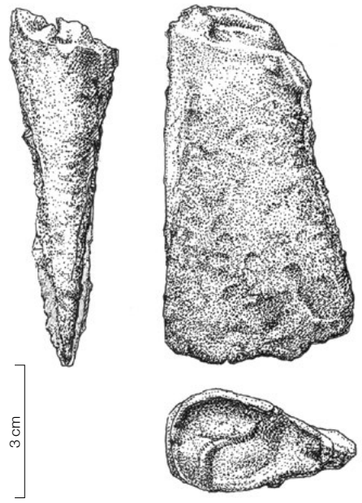
1. Kirved

Üks sagedamini esinevaid esemeliike eesti muinas- ja varakeskaja arheoloogilises leiumaterjalis on kirved. Noa kõrval oli kirves väga pikka aega majapidamises tähtsaim tööriist, mille abil valmistati oluline osa vajaminevast puuinventarist. Samal ajal oli see ka kõige harilikum ja kättesaadavam relv, mistõttu kirvevarn asus veel 19. sajandi lõpul nii Soome kui ka Eesti taludes sageli välisukse kohal. Kuna talupoegadele kehtestatud relvakandmiskeeld kirvele ei laienenud, oli see mõnikord uhkusasjana kaasas laadateel, pidudel ja isegi kirikuskäigul. Nagu juba mainitud, omistati kirvele maagilisi omadusi. Nii oli tal tähtis osa karjataigades ning viljakus- ja tõrjemaagias. Sageli maeti kirves karja esimesel kevadisel väljalaskmisel lauda ukse ette, mis pidi kaitsma seda suvel igasuguse kurja eest. Oma osa oli kirvel ilmanõidumisel (Selirand 1974, 87). Kindlaks abinõuks poja saamisel arvati olevat kirve abieluvoodisse kaasavõtmine või selle vööga mehe seljale sidumine (Selirand 1974, 87). Matuste ajal pidi kirves hoidma surnust eemal kurje vaime. Mitmesuguste maagiliste kombetalitustega oli kirves seotud ka paljude teiste rahvaste juures (Selirand 1974, 87; Rantasalo 1933, 203–208; Даркевич 1961, 97 jj).

Raudkirved tulevad Baltimail, sealhulgas ka Eestis ja Soomes, tarvitusele umbes ajaarvamise vahetuse paiku (Huurre 1990, 120; Kivikoski 1973, 26; Jaanits jt 1982, 190–191). Sel perioodil esineb kahte erinevat tüüpi raudkirveid. Oma kujult meenutavad esimesed hilispronksiaegseid putk- ehk õõskirveid. Need on väikesed, 11–15 cm pikkused 2–3 cm laiuse teraga sõja- ja tööriistad. Putke sepistamisel on enamasti toruks keeratud raudlehe ülemisse, väljakeeratud äärde tehtud auk, mis moodustab selliselt aasa varre kinnitamiseks. Niisuguseid kirveid on seni kõige enam (üle 20 eksemplari) leitud Eestist. Neid esineb aga ka Põhja-Lätis ja Soome rannikualal, harvemini Rootsi idarannikul ja idapoolses metsavööndis. Sellised putkeaasaga kirved püsisid kasutusel kuni 2. sajandini pKr. Võibolla mõnevõrra hilisem on õõskirvekatke Siksäläst (jn 2). Samal ajal levisid Eestis ka silmaga kitsateralised raudkirved (pikkus 14–17 cm, laius umbes 3 cm). Ilmselt on kõnesolev kirvetüüp arenenud välja eelrooma rauaajal Ida-Euroopa stepi- ja metsastepivööndis, kust see levis põhja poole. Eesti ja Soome on selliste kirveste levikuala kõige loode- ja põhjapoolseim piirkond (Jaanits jt 1982, 190–191). Putkkirved püsisid siinsetel aladel kasutusel umbes 7. sajandini, silmaga kitsakirved kaovad kasutuselt viikingiaja alguses 8.–9. sajandil. Võrreldes varasematega on hilised putk- ja silmaga kitsaskirved suuremad ja massiivsemad. Hilistel putkkirvestelt puudub kinnitusaas ning nende teraosa muutub mõnevõrra laiemaks. Vanemal rauaajal leiavad kasutamist ka suhteliselt massiivsed kaeluskirved (Jaanits jt 1982, 232, 291). Alates viikingiajast muutub oluliselt kirve väliskuju. Domineerivaks saavad laiateralised, üleeuroopaliselt levinud kirvetüübid, mida esineb Eesti arheoloogilises materjalis kõige enam. Kokku on Eestist erinevat tüüpi muinas- ja keskaegseid raudkirveid leitud üle 300.

Jn 1. *Suurema noa terast väänatud kirvesarnane ese (matus 226: 4). Foto: Jaana Ratas.*

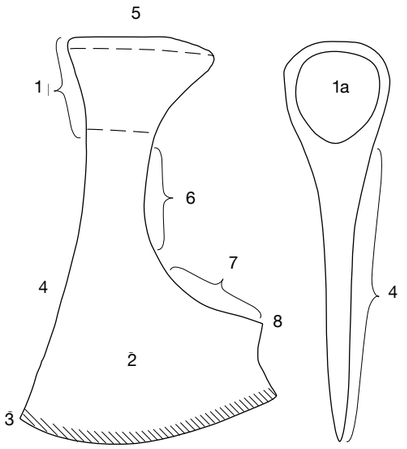
Jn 2. *Putk- ehk õõskirve katke (AI 5101: 1652). Joonis: Kersti Siitan.*

1.1. Siksälä kirveste tüübid

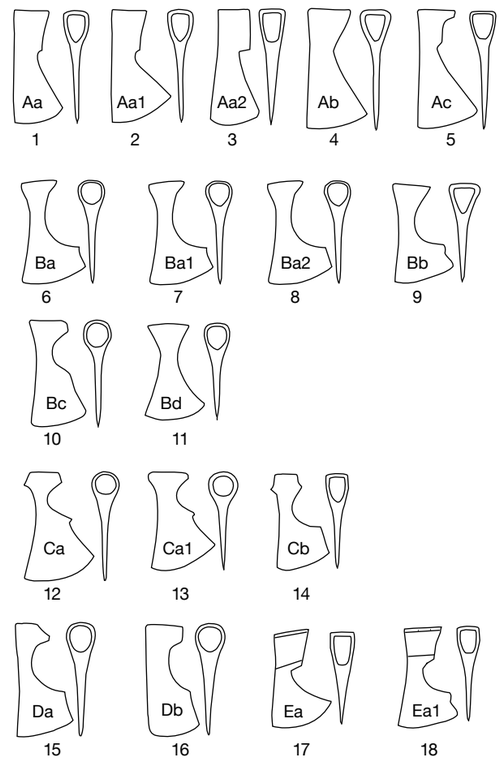
Vanimaks Siksälä kalme kirveleiuks on juba mainitud õõskirvekatke (jn 2). Kokku on kalme matustest leitud 54 ning uuritud kalmeala kultuurkihist 3 kirvest ja kirvekatket (tabel 1), mis moodustab kõigi Eesti muinas- ja keskaegsete kirveste üldarvust ligi viiendiku. Enamik nendest on kaasleidude ja müntide põhjal hästi dateeritavad. Suurem osa kirvestest pärineb 13.–15. sajandist. Hilisemaid, 15. sajandisse ulatuva dateeringuga kirvestega hauakomplekse on 16. Kalmistult on leitud vaid kolm kirvest, mis võivad pärineda 11.–12. sajandist: 2 mehematustest ja 1 kalme kultuurkihist (tabel 1: 47, 48, 49). Siksälä muinasaja lõpu ja varakeskaegse kalmekompleksi erinevat tüüpi kirveste suur üldarv ja suhteliselt hea dateeritavus teeb võimalikuks nende kasutuseloleku aja ja kestuse täpsustamise mitte ainult Eestis, vaid ka naaberpiirkondades: Lätis ja Loode-Venes.

Enamiku raudkirveste põhiosadeks on erineva kujuga varretusavaga silm (jn 3: 1) või putk puust varre kinnitamiseks ja laba ehk teramik (jn 3: 2). Lõiketera nimetatakse ka terikuks (jn 3: 3). Varrepoolse külje vastaskülge (kirve pealmine osa) nimetatakse esiküljeks ehk seljaks (joonisel pealtvaade ehk ristlõige). See võib olla tasane (sirge), aga ka tera poolt üles laienev (nõgus) või alla kumerduv (jn 3: 4). Kirvesilma tagumist osa, mida kasutati tihti haamri funktsioonis, tuntakse kannana (jn 3: 5). Lõuaga kirvestel ühendab laba teraga erineva pikkusega kael (jn 3: 6), laba ja silma vahel moodustub nn lõug (jn 3: 7). Varretamisel tugevdati vars silmas ühe või mitme puu- või raudkiiluga. Raudkiilud on enamasti lapikud või enam-vähem ruudukujulise ristlõikega, kuid on kasutatud ka neljakandilisi naelu. Puukiilude kasutamisele osutab raudkiilujäänuste puudumine silmaavas.

Siksälä kirveste erinevatesse tüüpidesse jaotamine põhineb peamiselt nende tera ja silma kuju erinevustel. Võttes aluseks tera kuju, võib kirved jaotada kahte suuremasse põhirühma – lõuata ja lõuaga kirved. Lõuata kirvestel (põhitüüp A; jn 4: 1–5; 5) kael puudub, tera on enamasti kitsam kui lõuaga kirvestel. Silma ja tera kuju võimaldab eristada tüüpe täpsemalt ja tuua välja tõenäoliselt ajaliselt erinevaid alatüüpe. Lõuaga kirveid (Siksäla põhitüübid B, C, D, E; jn 4: 6–18; 6–10) iseloomustab järsk üleminek teralt erineva pikkuse ja ristlõikega kaelale, mis ühendab terapoolses osas oluliselt laiemat laba silmaga, moodustades nn lõua. Kuna Siksälä kirved esindavad mujalgi Eestis ja naaberaladel levinud tüüpe, millede eristamise aluseks on võetud põhiliselt silma kuju, kasutasin nende kirjeldamisel üldkasutatavat terminoloogiat.

Jn 3. *Kirve peamised osad. 1, 1a – silm, 2 – laba, 3 – terik, 4 – selg, 5 – kand, 6 – kael, 7 – lõug, 8 – naga.*

Jn 4. *Siksälä kirveste tüübid. A – lõuata kirved; B–E – lõuaga kirved.*

Jn 5. *Siksälä Aa-tüüpi kirved ja alatüübid. 1 – Aa (matus 94: 10), 2 – Aa1 (matus 57: 3), 3 – Aa2 (matus 217: 3), 4 – Ac (matus 134: 3).*

Jn 6. *Siksälä Ba-tüüpi kirved ja alatüübid. 1 – Ba (matus 259: 6), 2 – Ba1 (matus 6: 1), 3 – Ba2 (matus 246: 7).*

Jn 7. *Siksälä B-tüüpi kirveid. 1 – Bc (matus 211: 7), 2 – Bd (matus 178: 3).*

Jn 8. *Siksälä C-tüüpi kirved ja nende alatüübid. 1 – Ca (matus 83: 12), 2 – Ca1 (matus 248: 10), 3 – Cb (matus 53: 15).*

Jn 9. *Siksälä D-tüüpi kirved. 1 – Da (matus 96: 1), 2 – Db (matus 245b: 3).*

Jn 10. *Siksälä Ea-tüüpi kirved. 1 – Ea (matus 118: 1), 2 – Ea1 (matus 155: 4). Fotod: Jaana Ratas.*

1.1.1. Põhitüüp A, putkelise (pikendatud) silmaga lõuata kirved

Põhitüüp A (tüübid Aa, Ab, Ac) kuulub lõuata kirveste põhirühma. Seda iseloomustab suhteliselt pikk ja kitsas tera ning tasane selg. Silm on enam-vähem kolmnurkse või trapetsikujulise ristlõikega. Alatüüpe eristab kirvesilma ja -laba kuju külgvaates. Ühiseks jooneks on putkeliselt varre poole pikenev silm. Seda tüüpi kirveid ei hakata kasutama enne 13. sajandi lõppu ja need püsivad väikeste muutustega kujus kasutusel vähemalt 16. sajandini (nt Šnore, Zariņa 1980, 194, jn 173: 1; Колчин 1959, 26, jn 12; Brūzis 2010b, tabel 1, põhitüüp D). Pikk, enamasti kitsas ja õhuke tera teeb taolised kirved eriti sobilikuks puude langetamisel ning tükeldamisel, kergemad eksemplarid ka sõjas.

Kirvetüüp **Aa alatüüpidega Aa1** ja **Aa2** on Siksälä kalmematerjalis esindatud kokku 21 eksemplariga. Tüübile Aa (13 eksemplari) on iseloomulik tasase seljaga pikk ja õhuke, külgvaates silmast veidi laiem teraosa. Enam-vähem kolmnurkse ristlõikega silma varrepoolne osa moodustab kanna poole pikeneva putke (jn 4: 1; tabel 1: 1–13). **Alatüübil Aa1** (4 eksemplari) on laba lühem ja laiem, üleminek kanna poole pikenevale putkele järsem (jn 4: 2; tabel 1: 14–17). See kirvetüüp esineb sageli Läti muististes (Atgāzis 1964, 116; Anteins 1976, jn 28; Berga 2007, jn 34: 1; 35: 1; 36: 1–4, olles seal dateeritud 14.–15. sajandisse; Brūzis 2010, tabel 1, tüüp D2). **Alatüübiks Aa2** (4 eksemplari) on oma mõõtmete kohta tunduvalt paksema labaga massiivsed töökirved, mille paksuseinaline silmaputk on nii kanna kui ka tera poolt samasuguse pikkusega (jn 4: 3; tabel 1: 18–21). Aa-tüüpi kirveste kaalud ja pikkused on suuresti erinevad. Neist väikseimal (tabel 1: 18) on need vastavalt 450 g ja 156 mm, kõige suurematel on kaal 800–950 g ja pikkus kuni 195 mm. Alati ei sõltu kirve kaal üldpikkusest. Seda tüüpi kirved esinevad paljudes Lõuna-Eesti ja Läti 13.–14. sajandi muististes. Osa neist on juhuleiud. Siksälä kirved on dateeritavad 14.–15. sajandisse, üks koguni 15. sajandi keskpaika või teise poolde (tabel 1).

Kirvetüüp Ab sarnaneb eelmisega, kuid laba laieneb teriku poolt mõnevõrra ka üles ja läheb ilma astanguta sujuvalt üle kanna poolt pikenevaks silmaputkeks (külgvaade). Silm on kolmnurkne. Kirvetüüp on kalmematerjalis esindatud kolme eksemplariga (jn 4: 4; tabel 1: 22–24) ja on tavaline ka Läti 13.–14. sajandi muististes (Atgāzis 1964, 116, jn 4: 7). Samasse ajavahemikku on niisugused kirved dateeritud ka Novgorodis (Колчин 1959, 26; jn 12). Üks seda tüüpi Siksälä kirves on leitud koos 11 ja teine 3 brakteaadiga 13. sajandi II poolest – 14. sajandi algusest (tabel 1: 22, 23).

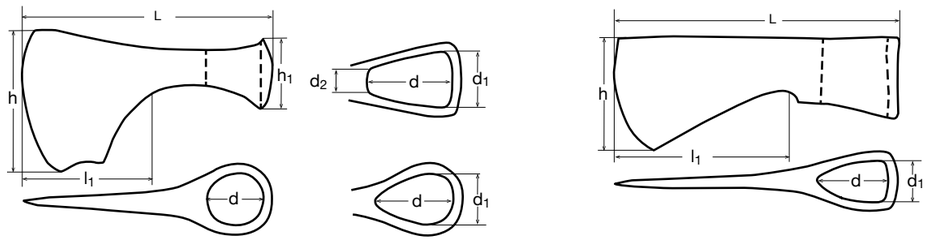
Kirvetüüp Ac sarnaneb eelmistega, kuid ümardatud nurkadega trapetsikujulise ristlõikega silma kannaosas on varrele ulatuv pikendus (jn 4: 5). Siksäläst on leitud 2 seda tüüpi kirvest (tabel 1: 25, 26), mis on kaasleidude põhjal dateeritavad 14.–15. sajandisse. Analoogilised Novgorodi kirved esinevad Boris Koltšini järgi 15.–16. sajandi alguse kihtides (Колчин 1959, 26, jn 9: G, 12: 4).

1.1.2. Põhitüüp B, laiendatud kannaga kirved

Põhitüüp B (tüübid Ba, Bb, Bc, Bd jn 4: 6–11) kuulub lõuaga kirveste põhirühma. Siksälä kalmes on ta esindatud 16 eksemplariga. Seda kirvetüüpi iseloomustab suhteliselt lühike laieneva alaosa ja veidi üles laieneva terikuga laba, mis läheb alt järsult üle erineva pikkusega silma poole paksenevaks kaelaks, moodustades tera suhtes nn lõua (jn 3: 7). Sageli on teralt lõuale üleminekukohas naga, mis sarnaneb silma- ja kannalappidega kirveste labal olevaga (jn 3: 8). Laba alaserv on nõgus või sirge. Silm on enam-vähem ümmarguse, munakujulise või kolmnurkse ristlõikega ja laieneb kannaosas nii üles kui ka alla. Alatüüpe eristavad kirve silma, laba ja kaela kuju ning mõõtmed (vt pealt- ja külgvaade, jn 4: 6–11). Laiendatud kannaga kirved on tavalised leiud Karjala ja Novgorodimaa 11.–12. sajandi läänemeresoome matustes (Atgāzis 1964, 115; Хвощинская 2004, 131), vähem on neid Muinas-Vene idapoolsetes piirkondades, Leedus, Ida-Preisis ja Poolas. Arvukalt esineb neid aga Latgale 11.–14. sajandi ja liivi 11.–12. sajandi muististes (Шнore 1957, matused 56, 58, 102, 130; Atgāzis 1964, 115, jn 3: 1–4; Brūzis 2010b, 41, tab 1, tüüp A; Selirand 1974, 91; Tõnisson 1974, tahv XVIII jj). Seetõttu loetakse neid tüübilt baltipäraseiks. Kirvetüüp on ilmselt 10.–12. sajandini laialt levinud silma- ja kannalappidega kirve lihtsustunud edasiarendus. Tõenäoliselt on varasemad ümmarguse silmaga ja labalt kaelale nukilise üleminekuga kirved, hilisemad aga sirge laba alaosa ja ovaalse või kolmnurkse silmaga eksemplarid. Välistatud pole selle kirvetüübi kujunemine läänemeresoome asustusalal. Eestist on neid leitud rohkem Mandri-Eesti lõuna- ja lääneosast ning saartelt (Selirand 1974, 91). Siksälä B-tüüpi kirved pärinevad peamiselt 13.–14. sajandist, kolmel eksemplaril ulatub võimalik dateering 15. sajandisse. Kirvetüübi lai levik ja rohked lokaalsed variandid on seletatavad ilmselt selle valmistamise lihtsuse ja universaalse kasutusvõimalusega. Venemaal on B-tüüpi kirved dateeritud 12. sajandisse – 13. sajandi esimesse poolde (Кирпичников 1966, tahv XVI: 4, XXIV: 2; tüüp IVA), Lätis 14. sajandisse (Brūzis 2010b, 41, tab 1, tüüp A).

Kirvetüüp Ba koos kahe alatüübiga: Ba1 ja Ba2 (jn 4: 6–8; 6: 1–3) on Siksälä kalmematerjalis esindatud kokku 11 eksemplariga. Tüübile Ba (5 eksemplari; jn 4: 6; 6: 1; tab 1: 27–31) on iseloomulik silma ümmargune ristlõige,

Tabel 1. *Kirved Siksälä kalmistult.*

Nr	Leiu nr	Sugu	Kirve dateering (sajand)	Tüüp	L	l1	h	h1	d	d1	d2	Kaal (g)	Seisukord
1	15: 11	M	13. II p. – 14.	Aa	180	110	78	72	41	27	-	610	terve
2	16: 1	M	13.–14.	Aa	180	130	85	45	43	32	-	590	terve
3	22: 2	M	13.	Aa	188	125	87	57	47	32	-	700	terve
4	37: 4	M	13.	Aa	190	140	84	50	47	26	-	720	terve
5	56: 1	M	13.–14.	Aa	195	130	90	54	38	25	-	700	terve
6	72: 4	M	14.	Aa	165	110	82	55	38	28	-	640	terve
7	94: 10	M	14.	Aa	170	112	75	55	43	37	-	500	terve
8	114: 7	M	14.–15.	Aa	190	124	92	60	49	32	-	940	terve
9	133a: 7	M	14.–15.	Aa	188	120	87	57	41	30	-	730	terve
10	151: 4	M	13.	Aa	186	130	90	53	40	27	-	620	terve
11	234: 5	M	14.–15.	Aa	185	120	87	58	43	37	-	750	terve
12	241: 3	M(inf.)	14.–15.	Aa	185	125	90	60	47	28	-	950	terve
13	255: 7	M	13. II p. – 14.I p	Aa	178	117	83	54	30	40	-	560	terve
14	57: 3	M	14.	Aa1	180	120	92	50	45	30	-	820	terve
15	80: 2	M	15. s keskpaik	Aa1	155	90	90	50	47	28	15	630	terve
16	228: 4	M	14.–15.	Aa1	165	114	115	58	47	29	-	700	katkine
17	: 1348	M	13.–14.	Aa1	190	120	100	50	50	30	-	700	terve
18	1: 7	M	13.	Aa2	156	105	70	40	43	24	-	450	terve
19	31: 1	M	13. II p. – 14.I p.	Aa2	190	130	85	50	47	26	-	620	terve
20	207: 3	M	14. (?)	Aa2	170	110	80	60	40	27	-	800	terve
21	217: 3	M	13.–14.	Aa2	186	125	80	52	44	29	-	900	terve
22	41: 1	M	13. II p.*	Ab	195	125	95	65	40	28	-	760	terve
23	81: 8	M	13. II p. – 14.I v.*	Ab	185	120	87	60	50	35	-	620	terve
24	135: 2	M	13.–14.	Ab	179	125	84	60	44	28	-	800	terve
25	134: 3	M	14.	Ac	195	135	100	60	44	35	-	740	terve
26	202: 4	M(inf.)	14.–15.	Ac	190	120	85	62	50	35	-	800	terve
27	2: 1	M	13. II p.	Ba	-	-	-	70	40	-	-	-	kand
28	8: 9	M	13. II p. – 14.	Ba	138	50	96	50	37	-	-	310	terve
29	33: 10	M(inf.)	14.	Ba	137	88	88	45	37	-	-	350	terve
30	259: 6	M	14.	Ba	160	112	90	40	40	-		550	terve

Nr	Leiu nr	Sugu	Kirve dateering (sajand)	Tüüp	L	l1	h	h1	d	d1	d2	Kaal (g)	Seisukord
31	224: 4	M	13.–14.	Ba	155	95	105	65	27	-	-	450	terve
32	6: 1	M	13. II p. – 14. I v.*	Ba1	165	124	100	60	33	-	-	570	terve
33	237: 3	M	14.	Ba1	165	100	90	56	37	34	-	490	terve
34	137: 3	M	13.–14.	Ba1,2	115	75	90	45	28	25	-	350	terve
35	47: 20	M	14. I p.*	Ba2	153	105	82	49	32	-	-	400	terve
36	195: 6	M	14. I p.*	Ba2	130	75	85	50	30	-	-	320	terve
37	246: 7	M	13. I p.	Ba2	105	60	63	39	25	-	-	130	terve
38	23: 3	M	14.	Bb	160	115	90	60	40	30	-	450	terve
39	106: 7	M	14.–15.	Bb	155	96	92	45	37	34	-	500	terve
40	211: 7	M	13.–14.	Bc	176	105	85	35	45	36	-	630	terve
41	: 1861	M	13.–14.	Bc	176	115	90	60	37	-	-	590	terve
42	178: 3	M	14.–15.	Bd	155	100	95	65	40	30	-	550	terve
43	83: 12	M	13.	Ca	175	125	113	60	34	-	-	680	terve
44	248: 10	M	13. I v.	Ca1	165	100	105	61	34	-	-	620	terve
45	53: 15	M	13.	Cb	155	100	85	50	39	27	-	400	terve
46	117: 6	M	14.–15	Cb	180	120	90	45	40	29	-	800	terve
47	96: 1	M	11.–12.	Da	185	90	95	40	45	35	-	730	terve
48	: 1818	M	(10.) 11.–12.	Da	180	95	80	40	43	36	-	720	terve
49	245b: 3	M	11.–12.	Db	185	105	80	39	42	38	-	960	terve
50	77: 4	M	14.	Ea	130	75	82	43	40	20	13	375	terve
51	82: 2	M	14.	Ea	152	87	75	53	46	30	-	600	terve
52	118: 1	M(inf.)	14.–15.	Ea	125	70	90	55	48	28	20	570	terve
53	143: 4	M	14.–15.	Ea1	-	-	-	53	42	24	-	-	kand
54	133b: 5	M	14.–15.	Ea1	150	95	81	50	32	30		480	terve
55	155: 4	M	13. keskpaik	Ea1	165	105	90	55	40	30	20	620	terve
56	205: 2	M(inf.)	14.–15.	Ea1	190	120	123	63	44	26		920	kand
57	13: 1	M	14.*										tera

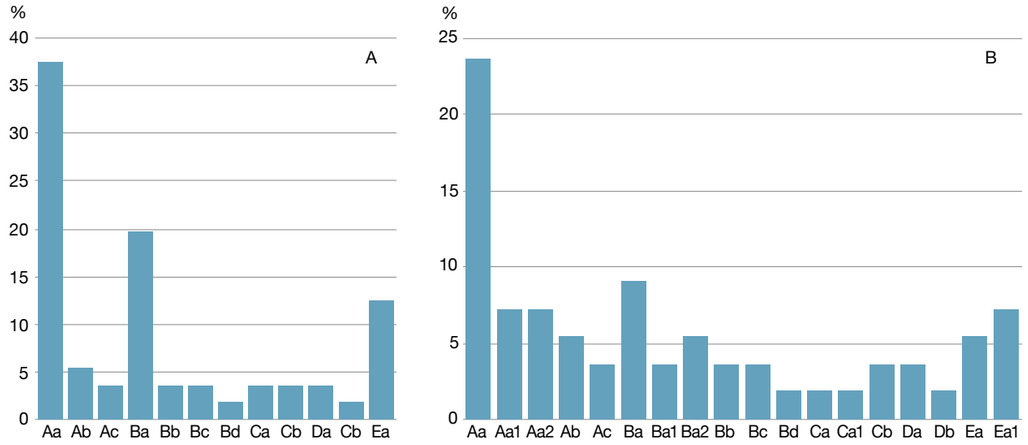
* mündid

erineva laiusega (29–70 mm) mõlemapoolne kannapikendus ning suhteliselt väike kaal (340–570 g). Laba alaserv on kergelt nõgus, tera lõuapoolses osas võib olla naga. Sobib võitluskirveks. Seda tüüpi Siksälä kirved on dateeritavad 13.–14. sajandisse. Müntdateeringuga kirved (tabel 1: 35, 36) on 13. sajandi II poolest ja 14. sajandist.

Alatüüpi Ba1 (3 eksemplari) eristab eelmisest silma munakujuline ristlõige. Esineb segavariante (Ba1,2). Siksäla Ba1-tüüpi kirved on dateeritavad 13.–14. sajandisse. Üks seda tüüpi kirves oli koos 13. sajandi II poole – 14. sajandi I veerandi ja 13. sajandi II poole – 14. sajandi alguse Tartu ja Lübecki pennidega (tab 1: 32).

Alatüüp Ba2 (3 eksemplari) sarnaneb eelmistega, kuid laba alumine serv on sirge, naga puudub. Sellesse varianti kuulub ka üks väikekirves (jn 4: 8; 6: 3; tabel 1: 35–37). Siksälä Ba2 kirvestest kaks leiti koos 14. sajandi I poole müntidega. Venemaal on sellised kirved dateeritud 12.–13. sajandisse (Кирпичников 1966, 44, tabel 12). Lätis põhiliselt 13.–14. sajandisse, kuid väikekirveid esineb seal koguni 15. sajandi alguses (Brūzis 2010b, 41, tabel 1, tüüp A2).

Kirvetüüp Bb (2 eksemplari, jn 4: 9) sarnaneb mõõtme-

Jn 11. *Erinevat tüüpi ja alatüüpi kirveste esinemissagedused Siksälä kalmes. A – kirvetüübid; B – kirvetüübid ja alatüübid.*

telt ja kaalult tüübiga Ba, erinedes sellest kolmnurkse ristlõikega silma poolest. Tera lõuapoolses osas on naga. Ilmselt on see tüübi Ba hilisem (14.–15. sajand) arenguvorm (tabel 1: 38, 39). Lätis on selleised kirved dateeritud 14. sajandisse (Brūzis 2010b, 41, tabel 1, tüüp A2).

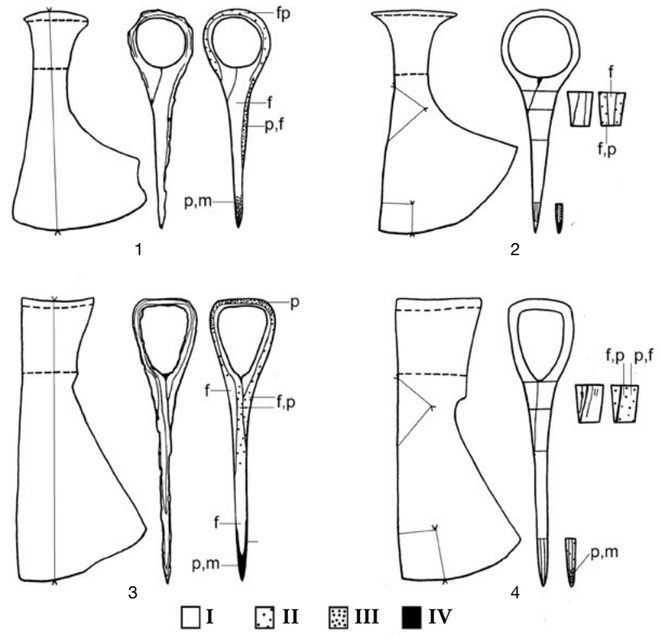
Kirvetüüp Bc (2 eksemplari, tabel 1: 40, 41) on pikema ja kitsama tera ning lühema kaelaga kui teised B-rühma kirved. Laba alaosa on veidi nõgus. Ümmarguse ristlõikega silmal on rohkem alla pikenev kannaosa kui teistel B-tüüpi kirvestel (jn 4: 10; 7: 1). Lätis on selliseid kirveid dateeritud 14. sajandisse.

Kirvetüüp Bd (1 eksemplar, tabel 1: 42) eristub teistest B-tüüpi kirvestest laia ja massiivse kanna ning enamvähem sümmeetriliselt üles ja alla laieneva laba poolest (jn 4: 11). Silma ristlõige on ovaalne. Kaalult ja tera kujult on tüüp sobilik nii töö- kui ka võitluskirveks. Seda tüüpi kirveid esineb rohkesti Venemaa muististes ja nad on dateeritud 12.–13. sajandisse (Кирпичников 1966, tahv XV: 8, jn 6, tüüp IVA). Lätis on sellised kirveid leitud 13. sajandi leiukompleksidest (Atgāzis 1964, 117, jn 4: 6).

1.1.3. Põhitüüp C, mõlemapoolsete silmalappidega kirved

Põhitüüp C (tüübid Ca, Cb) kuulub lõuaga kirveste põhirühma. **Ca-tüüpi** kirvestel (1 eksemplar) moodustab lai tera selle kogupikkusest umbes kaks kolmandikku. Labalt väga lühikesele kaelale üleminekukohas on naga. Lõug on madal ja lame. Alla laieneval labal on ette ja üles koolutatud terikuosa ja veidi nõgus selg. Ümmarguse ristlõikega silmal on madalad, mõlemapoolsed silmalapid või õigemini lühem kannaosa (jn 4: 12; tabel 1: 43). Seda tüüpi kirveid esineb Loode-Vene muististes, kuid erinevalt Siksälä eksemplaridest on neil mõlemapoolsed silmalapid pikemad. Anatoli Kirpitšnikov peab Ca-tüüpi kirveid töökirvesteks ja dateerib need 12.–13. sajandisse (1966, tahv XVI: 8). Lätis on Siksälä Ca tüüpi kirveid leitud eriti palju latgalite asustusalalt Ida-Lätist. Enamasti on need 12.–13. sajandisse dateeritud kalmeleiud, kuid selliseid kirveid on leitud ka mujalt – näiteks Asote linnamäe 12. sajandi kihist (Atgāzis 1964, 115–116, jn 4: 3; kaart 2). Muude tunnuste (peamiselt tera kuju ja mõõtmed) põhjal on C-tüüpi kirveste hulka tinglikult loetud ka Siksälä kalmes ühe eksemplariga esindatud silmalappideta ja laiendatud kannaga alatüüp **Ca1**, millele täpset vastet pole seni õnnestunud leida (jn 4: 13; 8: 2; tabel 1: 44).

Kirvetüüp Cb on Siksäla kalmematerjalis esindatud kahe eksemplariga. Kirvel on suhteliselt lühike laieneva alaosa ja veidi üles koolutatud teraosaga alt sirge ja tasane laba, mis läheb järsult üle silma poole paksenevaks kaelaks; lõug on järsk (jn 4: 14; 8: 3; tabel 1: 45, 46). Enam-vähem kolmnurkse ristlõikega silmal on lühikesed mõlemapoolsed silmalapid. Kirvetüüp on mõningate variatsioonidega (trapetsikujuline, kolmnurkne või teravovaalne silm, mõõtmed jms) levinumaid kirvetüüpe Eestis. Jüri Seliranna arvates võiksid sellised kirved olla valmistatud kohapeal, enamuses 12. sajandil ja 13. sajandi alguses (Selirand 1974, 90). Soomest on niisuguseid II aastatuhande alguse kirveid leitud üle 50. Lätis on see tüüp tuntud 9 eksemplariga ja dateeritud 14. sajandi I poolde (Brūzis 2010b, 44, tabel 1, tüüp A2). Peipsi järvest ida pool esineb vaadeldavaid kirveid Vadja-Novgorodi aladel, Karjala kaguosas ja Novgorodis.

Jn 12. *Metallograafiliselt uuritud kirved Siksälä kalmistult külg- ja pealtvaates koos mikrolihvide asukohtadega. Pealtvaates on näha kirveste makrostruktuur (1 – matus 33: 1; 2 – matus 8: 9; 3 – matus 16: 1; 4 – matus 15: 1). I – raud (ferriit); II – madala süsinikusisaldusega teras (ferriit ja perliit), III – kõrge süsinikusisaldusega teras (perliit ja ferriit), IV – kõrge süsinikusisaldusega, termiliselt töödeldud lõiketeras (tsementiitimine + karastamine ja noolutamine). f – ferriit, p – perliit, m – martensiit, W – Widmanstätteni struktuur (raud on ääsil põlenud, tööpraak).*

1.1.4. Põhitüüp D, varrepoolsete silmalappidega kirved

Põhitüüp D (tüübid Da, Db) kuulub lõuaga kirveste põhirühma. **Tüübile Da** on iseloomulikud enam-vähem sirge selg ja varrepoolsed silmalapid. Kael on suhteliselt pikk, lõug järsk ja sügav. Silm on ovaalse ristlõikega (jn 4: 15; 9: 1). Siksäla eksemplarid (2) on leitud 14. sajandi matustest (tabel 1: 47, 48). Seda tüüpi kirved on väga levinud Loode-Vene läänemeresoome 11.–12. sajandi matustes. (Хвощинская 2004, tahv XXIX jj). Kirpitšnikov dateerib kirvetüübi Ida-Laadoga piirkonna kääpaleidude põhjal 10.–11. sajandisse (1966, tahv XVI: 3; jn 6: tüüp V). **Tüübil Db** on sirge ja tasane selg, pikk massiivne kael ning lame, madal lõug (jn 4: 16; 9: 2; tabel 1: 49). Laba alaosa on veidi nõgus. Munakujulise ristlõikega silmal on umbes poolt vart ümberhaarav poolsilindriline kannapikendus. Siksälä kirves oleks muude leidude põhjal dateeritav 13. sajandi teise poolde, kuid kirvel olevad selged põlemisjäljed (nt paks tagikiht jms) osutavad leiu pärinemisele mõnest varasemast põletusmatusest, mis teeb võimalikuks varasema valmistamisaja (tabel 1: 49; jn 9: 2). Seda tüüpi kirvele on üsna täpseid vasteid 11.–12. sajandi Loode-Vene kääbastest (Хвощинская 2004, tahv XLV: 6, LXVII: 24) ja paar eksemplari Lätist, üks neist nt Priekuļu Kampi kalme 10. sajandisse dateeritud hauast nr 12 (Atgāzis 1964, 116, jn 4: 5).

1.1.5. Põhitüüp E, putkelise silma ja lõuaga kirved

Põhitüüpi E (tüüp Ea, alatüüp Ea1), võib vaadelda segatüübina. Sellistel kirvestel on veidi üles vormitud, kergelt nõgus tasane selg ja allapoole laienev kiilukujulise ristlõikega laba. Selle üleminek lühikesele kaelale on järsk. Laba alumine serv on sirge. Paksuseinaline, pikendatud putkega silm on trapetsikujulise ristlõikega ja kaldega kanna suunas, mis võimaldab varretamist tera suhtes tahapoole viltu (jn 4: 17, 18; 10: 1, 2). Selliseid kaldnurgi varretatud kirveid kasutati keskajal ja varemgi eelkõige puusepatöös palkide ja laudade tahumisel – näiteks sillaehitamist kujutav illustratsioon Jean Le Tavernier' raamatust *Conquestes de Charlemaine* 1460. aastast (Zöllner 1979, jn 56). **Ea tüüpi** Siksälä kirvesetel (3 eksemplari, tabel 1: 50–52) on tugevasti kulunud tera, mistõttu pole selle algset pikkust ja kuju võimalik määrata. **Ea1 alatüübi** (4 eksemplari, tabel 1: 53–56) kirvestel on veidi väiksema kaldega trapetsikujuline varre poole pikendatud silm ja B-tüüpi kirveid meenutava lõua ja lühikese kaelaga lai laba nagaga lõuapoolses osas (vt jn 6: 1 ja 10: 2). Nende kirveste kaal ja mõõtmed on väga erinevad: suurimal 920 g, väikseimal 480 g. Suurem kirves leiti kahes tükis erinevatest haudadest – tera mehehauast 13 koos odaotsa ja kahe 14. sajandi I poole Mecklenburgi penniga, silmaosa aga poisslapse hauast 205 (tabel 1: 56, 57). Probleeme tekitas kirve tüübi määramine ja esialgu

määratigi selle teraosa tüüpi Ba, silmaosa aga tüüpi Aa. Kuna esemetükkide murdekohad sobisid omavahel ideaalselt, tekkis kohe järgmine, kalmistu leiustatistikaga seonduv tõdemus – üks kirves, aga kaks hauda! Siksälä E-tüüpi kirved pärinevad 14.–15. sajandist. Neile kujult lähedane vaste on leitud Sēlpilsi kalmistu hauast nr 174, mis on samuti dateeritud 14.–15. sajandisse (Šnore, Zariņa 1980, 194, jn 173: 2).

Siksälä kirveste seas (jn 11) on kõige sagedasemad A-tüüpi, iseäranis alatüüpi Aa kuuluvad kirved. Arvukalt on ka B-tüüpi, kõige enam Ba-tüüpi kirveid. C-, D- ja E-tüüpi kirveid tuleb ette märksa vähem.

1.1.6. Kirveste sepistamine

Valmistamistehnoloogia väljaselgitamiseks uuriti nelja kirve ristlõikeid metallograafiliselt – kahel pikilõikeid tervikuna, kahel kõige enam infot pakkuvatest kohtadest (jn 12). Kõik proovid lõigati sädeerosiooni abil petrooleumikeskkonnas. Lõikepinnad lihviti ja poleeriti ning söövitati struktuuruuringuteks 4% lämmastikhappe lahusega etanoolis. Materjali mikrokõvadused määrati mikrokõvadusmõõturi „Labtest 2001" abil.

1. Laiendatud kannaga kirves, tüüp Ba, 12.–13. sajand (jn 12: 1). Kaal 355 g, pikkus 137 mm, tera laius 88 mm, silm ümmargune, läbimõõt 34 mm (tabel 1: 29). Tüübilt on kirves baltipärane, millele osutab esinemine ainult Eesti mandri lõunaosas ja saartel. Laialdaselt on need levinud Läti territooriumil (põhiliselt 11.–12. sajandil), aga ka Leedus ja 12.–13. sajandil Loode-Venes (Selirand 1974, 91). Kirve põhiosad on sepistatud kõik ühest toorikust. Silma vormimisel on selle üks ots sepistatud õhukeseks ja painutatud aasaks, mille lahtine serv keedeti poolviltu kirve kaelaosale. Analoogiliselt on sepistatud ka Lätist Mežotnest leitud sama tüüpi kirves (Anteins 1976, 29, jn 34: 2) Kirves on sepistatud väheste šlakilisanditega madala süsinikusisaldusega terasest (0–0,3% C, põhiliselt erineva terasuurusega ferriit), silmaosas on täheldatav mitmekihilisus. Kirvelaba üks külg ja lõiketera on valmistamisjärgselt tsementeeritud (süsinikusisaldus 0,4–0,7%). Lõiketera on karastatud ja noolutatud (troostiit, martensiit 410–620 HV1).

2. Laiendatud kannaga kirves, tüüp Ba, 12–13. sajand (jn 12: 2). Kaal 310 g, pikkus 138 mm, tera laius 96 mm, silm ümmargune, läbimõõduga 37 mm (tabel 1: 28). Proovid metallograafilisteks uuringuteks võeti kirve kaela- ja teraosast. Kirves on sepistatud analoogiliselt eelmisega. Materjalina on kasutatud madala süsinikusisaldusega (0–0,2 % C) arvukate räbupesadega terast. Kirvelaba teraosa on ilmselt murdunud ja seejärel ümber sepistatud. Uueks lõiketeraks on selle külge keedetud 7 mm laiune terasriba (süsinikusisaldus 0,6–0,9 %), mis on karastatud martensiidiks (500–700 HV1).

3. Putkelise silmaga kirves, tüüp Aa, 13.–14. sajand (jn 12: 3). Kaal 590 g, pikkus 180 mm, tera laius 85 mm, silm kolmnurkse ristlõikega 32 × 43 mm (tabel 1: 2). Kirves on sepistatud ühest paljude erineva süsinikusisaldusega kihtidest koosnevast toorikust (0–0,8% C). See on jälgitav ka silmaosas. Viimase vormimisel sepistati tooriku üks ots õhukeseks ja painutati sarvalasil aasaks, mille lahtine serv keedeti poolviltu kirve põhiosa külge. Kannaosa sepistati lamedaks. Lõiketera on valmistamisjärgselt tsementiiditud (0,4–0,6% C), karastatud ja noolutatud (troostiit 360–580 HV1). Analoogiliselt on valmistatud ka Tērvete kirves Lätist (Anteins 1976, 26, joon 29).

4. Putkelise silmaga kirves, tüüp Aa, 13.–14. saj (jn 12: 4). Kaal 610 g, pikkus 180 mm, tera laius 78 mm, silm kolmnurkse ristlõikega 40 × 27 mm (tabel 1: 1). Kirvetoorik on sepistatud arvukate šlakisulendite ja keevisjoontega madala süsinikusisaldusega (0–0,3 % C) terasest. Kirves on sepistatud analoogiliselt eelmisega. Lõiketera on valmistamisjärgselt tsementiiditud karastatud ja noolutatud (sorbiit, troostiit 0,4–0,7 % C, 223–335 HV 1).

Nagu näitasid analüüsitulemused, kasutati kirveste valmistamisel mitmeid erinevaid sepatöövõtteid: sepakeevist, materjali venitamist, painutamist, tsementiitimist, karastamist, noolutamist ja valmistamisjärgset töötlust (nt teritamine jms).

Kirveste valmistamiseks kasutatud metall koosnes paljudest erineva süsinikusisaldusega kihtidest, sisaldades rohkesti šlakipesi. Materjali paljukihilisus tekib väiksemate metallitükkide kokkukeetmisel tootmisprotsessis või vanametalli kasutamisel (Гурин 1982, 64; Thomsen 1974, 40–43). Hoolimata suhteliselt kõrge süsinikusisaldusega vööndidest, on kirveste põhiosades kasutatud metall madala süsinikusisaldusega – 0,1–0,3 %. Võimalik, et selle koostis ja omadused polnud mitte alati sepale teada. Samal ajal on mitmete kirveste juures täheldatav silmaosas selge kahe- või kolmekihilisus, milles võiks näha sepa taotlust anda esemele suurem sitkus.

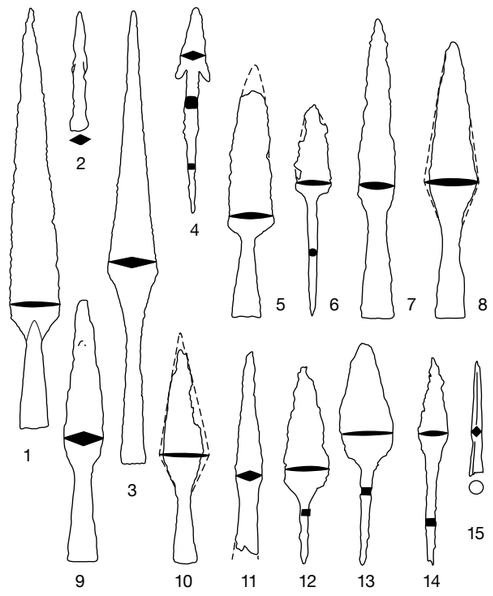
2. Odad

Rauaaja lõpul ja hiljemgi olid odad eestlaste ja naaberrahvaste juures levinuimaks relvaks. Odaotsi esineb Siksälä kalme 46 matuses (tabel 2). Lisaks nendele leiti kalmistu kultuurkihist veel 3 tervet eksemplari ja 1 otsiku terakatke. Erinevalt liivi ja varasematest latgalite kalmetest, kus haudades esinevad odad tihti paarikaupa – enamasti on koos suurema võitlusoda ja väiksema viskeoda otsik (Tõnisson 1974, 104), on Siksäläs panustatud eranditult vaid üks oda.

Selle poolest sarnaneb Siksälä leiuaines Latgale hilisemate kalmete hauainventariga. Enamik odaotsi pärineb meestehaudadest (38). Ühel juhul on oda pandud kaasa naisele (tabel 2: 45), viiel korral lapsele: 3 poisi- ja 2 oletatavale tütarlapsematusele (tabel 2: 10, 23, 24, 31, 32). Tüpoloogiliselt kuuluvad Siksälä odaotsad 11.–15. sajandisse. Need jagunevad kahte põhitüüpi – putke ja rootsuga odaotsad, mis rootsu ja tera kuju, otsikute mõõtmete ning teiste allpool esitatud tunnuste põhjal on jaotatavad reaks alatüüpideks. Põhiliselt otsikute pikkuse, kaalu ja putke kuju ning mõõtmete põhjal võib odad liigitada veel kasutamisspetsiifika järgi – võitlus- ja viskeodadeks. Muidugi võidi ka viskeodasid kasutada käsitsivõitluses ja vastupidi.

2.1. Põhitüüp A, putkega odaotsad

Enamikul Siksälä kalme odaotstel on varretamiseks erineva pikkuse ja jämedusega putk. Putkega odaotsad kuuluvad põhitüüpi A, mis omakorda on kasutamisspetsiifika järgi jaotatud kaheks põhivariandiks: võitlusodad (Aa) ja viskeodad (Ab).

Jn 13. *Siksälä odaotste tüübid ja alatüübid. 1 – G-tüüp, 2, 3 – M-tüüp, 4 – L-tüüp, 5, 6 – murdunud damaskitud terasest odaotstest ümbersepistatud otsikud, 7 – alatüüp Aa2, 8, 9 – alatüüp Aa1, 10 – alatüüp Ab2, 11 – alatüüp Ab1, 12 – alatüüp Ba1, 13 – alatüüp Ba2, 14 – alatüüp Ba3, 15 – naaskeloda katke.*

2.1.1. Võitlusodad, tüüp Aa

Siksälä odaotste tüpoloogilise analüüsi aluseks on teatud määral Muinas-Vene odaotste klassifitseerimiseks koostatud tüpoloogia (Кирпичников 1966). Kuna suuremal osal Siksäla otsikutest on just putkeosa väga halvasti säilinud, ei olnud alati võimalik määrata selle tehnilisi üksikasju – putke valmistamisviisi ja tehnikat (putke ja teraosa vormimine ühest toorikust või linttehnika kasutamist), samuti selle tahulisust nüanssides, mida on kasutatud Läti keskaegsete odaotste dateerimisel (Brūzis 2010a).

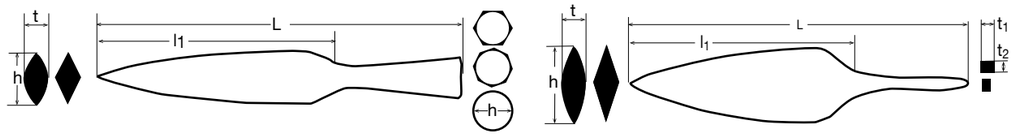
Põhiliseks kriteeriumiks võitlusodade eristamisel viskeodadest on nende suurem kogupikkus ja massiivsus ning suhteliselt pikk, jämeda varre jaoks mõeldud putk, mille alumises otsas on naelaauk. Siksälä võitlusodad on eranditult varretusputkega.

Siksälä otsikutest on võitlusodadeks loetud vähemalt 200 mm kogupikkusega ja rohkem kui 200 g massiga eksemplare. Koos allpoolkirjeldatavate G- ja M-tüüpi odaotste ning murdunud putkega odaotsast ümbersepistatud otsikuga (tabel 2: 10) on neid kalmest leitud kokku 10 (tabel 2), mis omakorda on jaotatud kahte alatüüpi – Aa1 ja Aa2. Odadega matused pärinevad põhiliselt 14. sajandist, vaid 2 on kaasleidude põhjal mõnevõrra hilisemad, kuuludes 14.–15. sajandisse (tabel 2: 5, 8).

Alatüübile **Aa1** (5 eksemplari; jn 13: 8, 9) on iseloomulik ümaradatud lehenurkadega, enam-vähem rombikujuline 167–240 mm pikkune, 8–11 mm paksune ning 40–60 mm laiune rombi- või läätsekujulise ristlõikega leht, mis läheb sujuvalt üle 22–27 mm siseläbimõõduga, mõnikord välisküljelt hulknurkseks sepistatud putkeks. Odade kogupikkused ja kaalud on mõneti erinevad, olles vastavalt 270–362 mm ja 270–340 g (tabel 2: 1–5). Kahe seda tüüpi võitlusoda dateeringuid täpsustasid hauast leitud rahad: üks otsik (tabel 2: 11) oli koos 11 Tartu piiskopkonna 13. sajandi II poole – 14. sajandi alguse penniga (brakteaadid) ja teine koos 14. sajandi I poole Lübecki penniga (tabel 2: 2).

Alatüüpi **Aa2 ja Aa2s** (5 eksemplari; jn 13: 5, 7) kuuluvad massiivse pajulehekujulise, 8–18 mm paksuse läätsekujulise ristlõikega lehe ja 20–26 mm siseläbimõõduga, mõnikord tahulise putkega 255–298 mm pikkused (lehepikkus 167– 205 mm, laius 35–40 mm, paksus 8–18 mm, kaal 280–300 g) relvad (tabel 2: 6–10). Seda tüüpi odaotsi esineb 12.–14. sajandi Latgale muististes ja Novgorodimaa 11.–12. sajandi läänemeresoome matustes (Хвощинская 2004) ning Muinas-Vene samaaegsetes või veelgi hilisemates muististes. Viimased on vene tüpoloogia järgi on liigitatud nn „harilikeks" odadeks, mille kogupikkus on 240–260 mm ja kaal 200–400 g (nt Кирпичников 1966, 15; jn 1:A; tahv II: 4, 7; Медведев 1959, 127; jn 3: 3; 4, 1). Sellesse rühma kuuluvad ka Lätis alates 14. sajandist levima

Tabel 2. *Oda- ja viskeodaotsad Siksälä kalmistult (korr. – korrodeerunud).*

Nr	Leiu nr	Sugu	Dateering	Tüüp	L	l1	h	d	t	t1	t2	t3	Kaal (g)	Seisund
1	41: 2	M	13. II p.*	Aa1	320	230	50	25	9	-	-	-	270	korr.
2	47: 21	M	14. I p.*	Aa1	270	185	45	26	11	-	-	-	230	korr.
3	83: 13	M	13.	Aa1	335	225	60	27	9	-	-	-	300	terve
4	140: 2	M	13. – 14. I p.	Aa1	362	240	42	22	8	-	-	-	280	terve
5	167: 3	M	14.-15.	Aa1	257	167	40	26	12	-	-	-	340	korr.
6	134: 4	M	14.	Aa2	255	185	35	23	8	-	-	-	-	korr.
7	155: 3	M	13. keskpaik	Aa2	298	205	35	20	8	-	-	-	280	terve
8	168: 2	M	14. II p. – 15.I p.	Aa2	292	195	40	24	12	-	-	-	300	terve
9	248: 16	M	13. II v.	Aa2	300	180	50	22	10	-	-	-	280	korr.
10	37: 5	M(*inf.*)	13. (?)	Aa2s	235	150	45	27	11	-	-	-	150	terve
11	6: 2	M	13. II p – 14. I v.*	Ab1	220	105	-	22	8	-	-	-	130	korr.
12	88: 4	M	14.–15.	Ab1	-	130	25	28	12	-	-	-	160	katke
13	114: 6	M	14.–15.	Ab1	155	120	20	18	11	-	-	-	115	korr. ktk.
14	207: 4	M	14. (?)	Ab1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	hävinud
15	224: 6	M	13. II p. – 14.	Ab1	180	110	25	20	11	-	-	-	110	korr.
16	237: 4	M	14.	Ab1	210	140	25	17	11	-	-	-	150	korr.
17	259: 7	M	14.	Ab1	235	145	25	16	13	-	-	-	200	terve
18	: 1142	M	13. – 14. I p.	Ab1	248	170	37	-	8	-	-	-	100	terve
19	1: 6	M	13.	Ab2	175	105	28	18	9	-	-	-	90	korr.
20	8: 10	M	13. II p. – 14.	Ab2	185	95	35	22	9	-	-	-	90	korr.
21	16: 2	M	13.-14.	Ab2	200	115	34	18	9	-	-	-	130	korr.
22	22: 2	M	13.	Ab2	140	90	25	22	11	-	-	-	90	korr.
23	32: 6	M(*inf.*)	13.–14.	Ab2	165	95	20	18	12	-	-	-	80	korr.
24	52: 3	M(*inf.*)	14. I p.	Ab2	150	95	20	18	5	-	-	-	56	korr.
25	217: 4	M	14.	Ab2	-	110	25	15	8	-	-	-	120	korr.
26	255: 9	M	13. II p.	Ab2	185	110	29	20	11	-	-	-	160	korr.
27	24: 2	M	13. II p.	Ab3	-	-	40	20	6	-	-	-	-	katke
28	72: 5	M	14.	Ab3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	hävinud
29	94: 1	M	13 II p. – 14.	Ab3	207	135	40	18	5	-	-	-	94	korr.
30	191: 1	M	14.	Ab3	205	128	40	20	5	-	-	-	120	terve
31	196: 1	F(*inf.*)	14.	Ab3	200	125	38	18	6	-	-	-	120	korr.
32	12: 2	F(inf.)	13.–14.	Ba1	220	125	45	-	8	8	8	-	130	korr.
33	13: 2	M	14.*	Ba1s	225	90	35	-	4	7	7	-	160	terve

Nr	Leiu nr	Sugu	Dateering	Tüüp	L	l1	h	d	t	t1	t2	t3	Kaal (g)	Seisund
34	15: 13	M	13. II p. – 14.	Ba1	-	-	43	-	6	-	-	-	-	katke
35	53: 14	M	13.	Ba1	195	135	48	-	5	9	9	-	160	terve
36	101: 9	M	14. – 15.	Ba1	240	135	50	-	8	12	12	-	120	terve
37	139: 4	M	13. – 14. I p.	Ba2	220	115	54	-	5	10	7	-	110	korr.
38	137: 4	M	14.	Ba3	225	130	40	-	8	12	8	-	100	terve
39	190: 1	M	14.	Ba3	210	110	30	-	5	10	6	-	90	terve
40	246: 8	M	13. I p.	Ba3	180	120	40	-	7	8	8	-	100	korr.
41	: 408	?	13. (?)	Ba3	-	95	35	-	9	10	7	-	65	terve
42	: 32	M	11.–12.	G	410	325	50	25	6	-	-	-	360	terve
43	: 1175	?	11.–12. (?)	M	-	-	-	-	12	-	-	-	-	katke
44	247a: 1	M	13. keskpaik	M	432	297	51	19	10	-	-	-	430	terve
45	247b: 1	F	13.* keskpaik	L	202	73	37	-	-	8	8	12/12	100	korr.
46	2: 2	M	13. II p.	AS**	110	80	8	12	8	-	-	-	28	katke

hakanud tahulise putkega G-tüüpi odaotsad (Brūzis 2010a).

Peale odaotste ja nende katkete on Siksälä kalmealalt leitud veel üks 135 mm pikkune ja 25 mm läbimõõduga putkega **varreteravik** (jn 14), mis oli üldiselt kasutusel pikkade ja raskete võitlusodade varre maasselöömiseks, kas ratsarünnaku tõrjumisel või laagripaigas – püsti maasse torgatud odad olid vajaduse korral käepärasemad, samuti vähendati sellega otsiku roostetamist ja vars ei vettinud ega määrdunud poriga. Käsitsivõitluses võimaldas varreteravik kasutada torkamiseks ka varre teist otsa. Nende vähesus kalmematerjalis seletuks eelkõige vajadusega lühendada odade varsi nende kirstu paigutamisel.

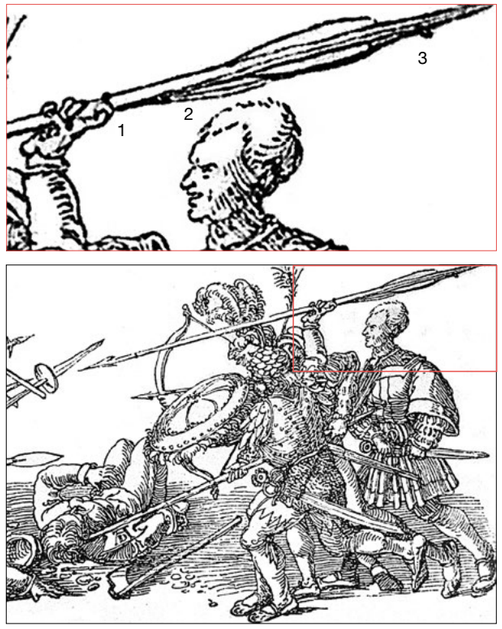
2.1.2. Viskeodad

Viskeodad olid hilisrauaaja eestlastel üks enam kasutatud relvaliike, mida on korduvalt mainitud ka Henriku kroonika lahingukirjeldustes. Näiteks lahingus ristisõitjate, riialaste ja kohalike liivlastega Turaida linnuse all 1211. a, heidavad eestlased lahingut alustades vaenlase pihta „... odasid nagu vihma, kristlased püüavad oma kilpidega odasid kinni, kui need otsa lõppenud, haaravad nad mõõgad, astuvad lähemale, alustavad võitlust...” (HLK XV: 3). Lahingu alustamisel viskeodade heitmisega vaenlase peale enne käsitsivõitlusse astumist oli mitu eesmärki. Vastasele otseste kaotuste tekitamise kõrval juba enne otsest kokkupõrget ei olnud vähem tähtis nende kilpide rikkumine ja hobuste haavamine ratsaväe vastu tegutsedes. Eriti sobivad olid selleks otstarbeks kisudega varustatud odatüübid, mis riietesse või kilpidesse takerdudes olid raskesti eemaldatavad, vähendades nii vastaseid otseselt haavamatagi nende liikuvust järgnenud lähivõitluses. Seega oli taktikaliselt oluline külvata vastased odadega üle võimalikult kaugelt, jäädes samal ajal nende tabamisulatusest välja. Katsed muinasrelvastusega on näidanud, et täisvarustuses sõdalane ei suuda oda heita oluliselt mitte üle 15–20 m. Kuna viskeodasid kasutati linnuste piiramisel ja kaitsmisel, aga ka merelahingus (nt HLK XIV: 8, 11; XIX: 5), pidi heite pikkus kõrgemal asuvate objektide või vastase laevade ründamisel lainetel kõikuvalt aluselt veelgi vähenema, muutes relva tõhususe üldse küsitavaks. Ligi kümnekordselt pikendab odade lennumaad mõnede lihtsate abivahendite, näiteks viskepuu või nöörlingu kasutamine. Kurala eksperimentaalarheoloogia keskuses Turu linna lähedal Soomes, lendasid paarisaja grammi raskused odad viskepuu käsitlemisega harjunud käega heidetult ilma erilise pingutuseta 60–100 m kaugusele, kergemad isegi üle 150 m.

Teiste viskeodade tüüpidega võrreldes on Eesti hilisrauaaja kalmetest, linnustelt ja asulakohtadelt kõige enam leitud üheteralisi, noakujulise lehega ja kisuga varustatud otsikuid, mida praeguseks on teada üle 150. Analoogilisi odaotsi, kuid tunduvalt vähem, on leitud ka Soome, Loode-Vene ja Läti muististest. Kirjanduses on neid enamasti nimetatud harpuunideks ja peetud eelkõige jahirelvadeks või kalastusvahenditeks (nt Колчин 1959, 77–78, jn 64: 5, 6; 1953, 160, jn 62; Anteins 1976, jn 38, jm). Kui käsitleda noakujulisi odaotsi eelkõige jahirelvadena, satuks nende

Jn 14. *Võitlusoda varreteravik (5101: 1442). Foto: Jaana Ratas.*

Jn 15. *Taplus mässuliste talupoegade ja palgasõdurite vahel. Viskeoda heitmine linguga. A. Düreri gravüür 1515. aastast. Suurendatud detailil on näha lingunöör (1) koos rõngaga sõrme ümber (2) ja konks odavarrel (3).*

sage esinemine muististes vastuollu metsloomaluude vähesusega linnuste ja muinasasulate kultuurkihis, mis osutab otseselt küttimise tähtsusetule osale tolleaegses majanduses. Seetõttu on noakujulised odaotsad siiski pigem viskerelvad, mis tõrjusid mingil põhjustel tahaplaanile vibu ja nooled (nooleotsi esineb eesti arheoloogilises leiuaineses suhteliselt vähe ja needki on enamikus mittekohaliku päritoluga). Taoliste odaotste tunduvalt suurem hulk eesti arheoloogilises materjalis, võrreldes teiste piirkondadega, näib osutavat selle relvatüübi kohapealsele kujunemisele. Oletuse kasuks räägib ka asjaolu, et suur osa mujalt leitud seda tüüpi otsikuid pärinevad Eesti naaberpiirkondade muististest. Katsed noakujuliste otsikutega varustatud viskodadega näitasid, et need on väga sobivad heitmiseks viskepuuga. Õnnestunud proportsioonidega pikk ja kitsas kisuga tera muutis seda tüüpi otsikutega odad ohtlikuks relvaks ka soomusrüüs vastasele, samal ajal pakkus võimalus heita massiivset ja sellega ühtlasi ka parema läbistusvõimega relva pika maa taha tõsist konkurentsi vibule ja noolele. Viskeodad olid kasutusel mujalgi Euroopas. Vene 10.–13. sajandil arheoloogiline materjal ja kirjalikud allikad osutavad viskeodade tagasihoidlikule osale selleaegses sõjavarustuses, hiljem nende tähtsus tõuseb ja veel 17. sajandil nimetatakse seda relvaliiki väikeseks jalaväeodaks (Кирпичников 1966, 23–25). Kuigi oda ja piigiga võrreldes vähemal määral, olid viskeodad eriti jahirelvana pikka aega kasutusel peaaegu kõikjal Euroopas. Albrecht Düreri 1515. aastast pärineval gravüüril on kujutatud lahingut palgasõdurite ja mässuliste talupoegade vahel. Väga detailirohkel gravüüril on näha palgasõdur, kes heidab kisulist, sulgedega varustatud viskeoda nöörlingu abil (jn 15). Odavarre tagumises otsas on näha konks nööri jaoks, mille teises otsas on sõrme ümber käiv rõngas heitmiseks (Müller, Kölling 1984, 62). Viskeodade laiemale kasutamisele keskaegses Euroopas osutavad ka samasuguste kisuliste otsikute ja sulgedega viskeodade kujutised lahingustseenis Püha Henriku 1429. aastal Flandrias valmistatud sarkofaagil Nousiaise kirikus Turu lähedal (Klinge 1983, 51).

Erinevat tüüpi viskeodad on Siksälä kalmematerjalis esindatud 36 või 37 eksemplariga, mis moodustab leitud odade ja nende katkete üldarvust (u 50) enam kui 3/4. Ainult viskeoda on panuseks 9 matusekompleksis, sh neljal lapsel (tabel 2: 23, 24, 31, 32) ja ühel naisel (tabel 2: 45; jn 13: 4; 17: 3). Kuna noakujulise lehega odaotsad puuduvad relvarohke leiumaterjaliga Siksälä kalmistus täielikult, lubab see teha olulisi järeldusi kalmistu intensiivsema kasutamise aja, aga ka selle relvatüübi kasutuselt kadumise kohta. Tõenäoliselt tõrjus noakujulise lehega viskeoda eestlaste kaugvõitlusrelvade arsenalist täielikult välja sellest tunduvalt efektiivsem amb. See muutus toimus ilmselt üsna varsti pärast maa vallutamist, millele näib osutavat noakujulise lehega odaotste kiire kadumine Eesti mandriosa ja saarte muististest. Sama kehtib ka Läti kohta, kus see viskeodatüüp oli rauaaja lõpul küllalt levinud, kuid puudub keskaegsetes muististes (Brūzis 2010a). Ka Läti põhja- ja kirdepoolse osa taustal pole põhjust selles suhtes oletada

Siksälä kalme erandlikkust. Niisiis osutab noakujulise lehega otsikute puudumine kalme leiumaterjalis sellele, et matusepaiga intensiivsem kasutuseletulek ei saanud toimuda enne 13. sajandi II veerandit.

2.1.3. Putkega viskeodad, tüüp Ab

Putkega viskeodad on Siksälä kalmematerjalis esindatud 19 hauakompleksist pärineva ja 1 kalme kultuurkihist leitud eksemplariga. Mõõtmete ja kaalu, lehe ja putke väliskuju ning lehe ristlõike alusel on need jaotatavad kolme alatüüpi (Ab1, Ab2 ja Ab3). Enamik Siksälä putkega viskeodade otsikuist on dateeritud 14. sajandisse. Vaid 3 võivad kaasleidude põhjal otsustades olla veidi hilisemad, kuuludes 14.–15. sajandisse.

Tüübile Ab1 (2 fragmentaarset ja 6 tervet eksemplari; tabel 2: 11–18) on iseloomulik suhteliselt lühike ja kitsas rombikujulise ristlõikega massiivne, putkeks ülemineku kohal nurkadega leht, mis läheb sujuvalt üle sellega varrepoolsest otsast enam-vähem sama jämedaks, enamasti 6–8-tahulise ristlõikega putkeks (jn 13: 11). Siksälä omadega mõõtmetelt ja kujult väga lähedasi odaotsi on leitud Latgale 13.–14. sajandi kalmetest ja teiste muististe kultuurkihist (nt Šnore, Zariņa 1980, 74; 203, jn 173: 3, 4), aga ka Novgorodi 14. sajandi kihistusest (Медведев 1959, 128; jn 4: 4, 5). Odaotste küllalt suur kaal (120–160 g) ja eriti massiivne putk (siseläbimõõt 18–28 mm), mis on lähedane võitlusodade omale või sellest isegi suurem (tabel 2: 12, 17, 23, 26), teeks sellise raskevõitu ja jämedavarrelise relva kasutamise viskeodana kohmakaks, annaks aga eelise käsitsivõitluses. Odaotsa piigiotsikuga sarnanev kuju on igati sobiv rõngasrüü või plaatsoomuse läbistamiseks. Üks seda tüüpi otsik (tabel 2: 11) oli hauas koos Tartu 13. sajandi II poole – 14. sajandi I veerandi ja Lübecki 13. sajandi II poole – 14. sajandi I poole penniga.

Väliskuju järgi kuuluvad **tüüpi Ab2** (8 roostetanud, kuid enam-vähem tervet eksemplari, jn 13: 10; tabel 2: 19–26) suuresti üksteisest erinevate mõõtmete ja kaaluga relvade otsikud. Ühendavaks tunnuseks on neil 20–35 mm laiune loorberi- või pajulehekujuline kaksikkumera (läätsekujulise) ristlõikega 5–12 mm paksune leht. Ümmarguse ristlõikega putke läbimõõt on suhteliselt suur, 15–22 mm. Putkelt terale üleminekuosa on esimese alatüübiga võrreldes peenem, mistõttu on ka otsikute kaal väiksem 56–120 g. Vaid ühel eksemplaril on see suurem – 160 g, kuid see otsik võib olla ümbersepistatud ka murdunud suuremast odast (tabel 2: 26; jn 13: 10; 17: 4). Eelistatult viskerelvana kasutati ilmselt selle alatüübi väiksemaid eksemplare. Suuremaid võidi kasutada ka käsitsivõitluses, kuid lehe kuju pole eriti sobiv rõngas- või plaatturvise läbistamiseks.

Tüüpi Ab3 kuuluvad 207–210 mm pikkused odaotsad (2 fragmentaarset ja 3 peaaegu tervet eksemplari, tabel 2: 27–31) sarnanevad eelmise alatüübi otsikutega, kuid nende pealt kergelt kumera ja vaid 5–6 mm paksuse lehe laius on mõneti suurem – 38–40 mm. Putke läbimõõt on 18–22 mm. Otsikud kaaluvad 94–120 g. Siksälä eksemplarid on leitud 14. sajandi hauakompleksidest, sh ühest 14. sajandi lapsematusest.

2.2. Rootsuga odaotsad, põhitüüp B

2.2.1. Tüüp Ba, rootsuga viskeodaotsad

Rootsuga odaotsad on kõigi tunnuste järgi viskeodade teravikud. Rootsuga viskeodaotsi on koos Peterseni tüüpi L kuuluva angooga leitud 11. Neist 10 pärineb hauakompleksidest ja 1 kalme kultuurkihist. Lehe ja rootsu kuju ning nende ristlõigete alusel võib rootsuga viskeodaotsad jaotada kolme alatüüpi (Ba1, Ba2 ja Ba3; jn 13: 12–14; 16: 1–3). Rootsuga odaotsad on kaasleidude põhjal dateeritavad 13.(?)–15. sajandisse (tabel 2: 32–41).

Alatüüpi Ba1 kuuluvaid rootsuga otsikuid on 5 (tabel 2: 32–36). Neist üks oli kaasa pandud tütarlapsele (tabel 2: 32). Siksälä seda tüüpi odaotsad on õhukese (4–8 mm) ja laia (35–50 mm) teravovaalse lehega. Üleminek kogupikkusesest (195–240 mm) umbes kolmandiku kuni poole moodustavale, lehega võrreldes peenele ruudu- või ristkülikukujulise ristlõikega rootsule on suhteliselt järsk. Rootsu lähedal paiknev lehe kõige laiem osa on ümardatud nurkadega (jn 13: 12; 16: 1). Selle alatüübi juurde kuulub ka damaskitud lehega odakatkest ümbersepistatud otsik (tabel 2: 33; jn 13: 6; 17: 5; 17a: 2, 2a), mille dateeringut täpsustab hauas olnud 14. sajandi münt. Otsikud kaaluvad 120–160 g. Vasteid on teada Lätist: Lokstene linnuselt ja mujalt (LA 1974, tahv 79: 32). Rūdolfs Brūzise järgi kuuluvad need 2A varianti ja on dateeritud 14. sajandisse (2008, 8–9; jn 4: 1). Selliseid otsikuid on leitud ka Vene alade 11.–13. sajandi matustest ning asulate ja linnuste kultuurkihist, sh. Novgorodi 10.–13. sajandi kihtidest (Кирпичников 1966, 23; tahv III: 8, IV: 7; Медведев 1959, 128–128; jn 4: 9).

Eelmistega sarnane on **alatüüpi Ba2** kuuluvad odaotsad (1 eksemplar, jn 13: 13; 16: 2; tabel 2: 37), mis on nendest veel laiema, munajalt ovaalse lehega ja ruudu- või ristkülikukujulise ristlõikega ning umbes poole kogupikkusest moodustava, otsast peeneneva rootsuga. Seda tüüpi otsikud on sagedased Läti muististes ja Vene muinasasulate ning linnuste kultuurkihis (Anteins 1976, jn 26, (Tērvete linnamägi), 51 (Tanīskansi linnamägi); Brūzis 2008, 8–9; jn 4: 3; Кирпичников 1966, tahv IV: 6). Eri-

Jn 16. *Viskeodade rootsotsikud ja naaskeloda katke. 1 – Ba1 (matus 53: 14), 2 – Ba2 (matus 139: 4), 3 – (matus 190: 1), 4 – naaskeloda teraosa (matus 2: 2). Fotod 16, 17: Jaana Ratas.*

Jn 17. *Peterseni tüpoloogia põhjal klassifitseeritavad odaotsad ja nende ümbersepistatud katked Siksälä kalmistult. 1 – tüüp G (5101: 32), 2 – tüüp M (matus 247a: 1), 3 – tüüp L (matus 247b: 1), 4 – tüüp Aa2s (37: 5), 5 – tüüp Ba1s (matus 13: 2).*

nevalt Läti ja Venemaa odaotstest puudub Siksälä eksemplaridel rootsu otsas varretamise hõlbustamiseks kinnitustapp. Enamik vene viskeodadest on rootsuga laialehelised eksemplarid, mis on vähesobivad võitluseks turvises vastasega ja on kasutatud eelkõige jahirelvana (Кирпичников 1966, 23).

Alatüübile Ba3 (4 eksemplari; jn 13: 14; 16: 3; tabel 2: 38–41) on iseloomulik eelmiste tüüpidega võrreldes kitsam ja mõnevõrra paksem rombikujuline 110–120 mm pikkune teravate nurkadega leht ja sellega sama pikk või pikem otsast peenenev ristkülikukujuline, lehega võrreldes jäme roots. Üleminek rootsule on sujuv. Otsikud kaaluvad 90–110 g. Seda tüüpi Siksälä odaotsad võiksid teiste ülalkirjeldatud rootsuga odadega võrreldes võitlusrelvaks paremini sobida.

2.2.2. Peterseni tüpoloogia põhjal klassifitseeritavad odaotsad

Siksäläst leitud odaotstest on 4 liigitatavad Jan Peterseni (1919) kirjeldatud põhjapoolses Euroopas levinud põhitüüpideks G, M ja L (tabel 2: 42–45; jn 17, 17a). Eesti G ja M-tüüpi otsikud on dateeritud 11. sajandisse – 12. sajandi algupoolde (Selirand 1975, 177–179, jn II: 2, 3; III: 1; IV: 1; Тыниссон, Граудонис 1961, 49; Tõnisson 1974, 153; Creutz 2003, 30–34). Siksälä kalme ainus **G-tüüpi** oda on leitud kalme kultuurkihist ja pärineb ilmselt lõhutud põletusmatusest (tabel 2: 42). Selle 325 mm pikkune teravate lehenurkade ja putke lähedalt 50 mm laiune ning 6 mm paksune läätsekujulise ristlõikega, tõenäoliselt damaskimistehnikas sepistatud leht on veidi kooldunud. Suhteliselt lühike, 85 mm pikkune ja 25 mm siseläbimõõduga putk on ilma hõbeornamendita

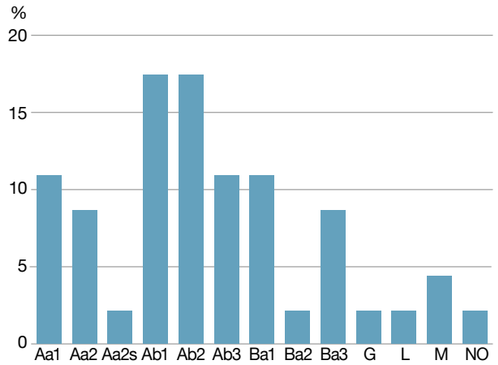
Jn 18. *Positiivi pööratud röntgenfotod murdunud damasktehnikas otsikulehtedest valmistatud odaotstest. 1 – tüüp Aa2s (matus 37: 5); 2 – Ba1s (matus 13: 2).*

(jn 13: 1; 17: 1). Kalme ainus terve **M-tüüpi** odaotsik, mis leiti kaksikhauast 247 meheluustiku juurest, on 297 mm pikkuse, 51 mm laiuse ja 11 mm paksuse trapetsikujulise ristlõikega, seda tüüpi odaotstele iseloomulike teravate lehenurkadega rombilise lehega eksemplar. Varretamiseks on see varustatud kogupikkusega (432 mm) võrrelduna suhteliselt pika ja peene putkega – vastavalt 135 mm ja 19 mm (jn 13: 3; 17: 2; tabel 2: 44). Kalme kultuurkihist on leitud ka ilmselt sama tüüpi murdunud otsiku 115 mm pikkune rombikujulise ristlõikega tipuosa (tabel 2: 43). Siksälä ainus angoo-laadne kahepoolsete kidadega, Peterseni poolt **L-tüüpi** liigitatud rootsuga odaots (tabel 2: 45; jn 13: 4; 17: 3) leiti samuti kaksikhauast 247 ning oli asetatud naise kirstule. Angoo-laadsetele kidadega odaotstele on vasteid ka mujalt Eestist, eriti palju aga Lätist. Otsast peeneneva ruudukujulise ristlõikega rootsu ja ümardatud nurkadega massiivse, ruudukujulise ristlõikega rootsupaksendusega Siksälä eksemplar sarnaneb kõige enam Māris Atgāzise koostatud Läti angoode tüpoloogia C-rühma alatüüpi C2 kuuluva samasuguse ristlõike, kuid mõnevõrra pikema rootsuga eksemplariga Skrudalienas Vitanišķi kalmest, mis on dateeritud 11.–12. sajandisse (Atgāzis 1974, 159–160; jn 3: 4). Ometi ei võimalda Siksälä paarismatuse pikk trapetsripats 13. sajandist varasemat dateeringut.

Siksälä kalmest on leitud veel 2 damaskitud lehega odaotsa, mis on kõigi tunnuste järgi otsustades ümber sepistatud mõnest lõhutud varasemast kalmest „hangitud" odalehest, nähtavasti kohaliku sepa poolt. Neist esimene (tabel 2: 10) on putke juurest 45 mm laiuse ja 7 mm paksuse, teravate nurkadega lehega odaots, mis on tipust paari sentimeetri pikkuselt murdunud. Algselt umbes 150–160 mm pikkune damaskitud terasest leht on keedetud otsiku kogupikkusega võrreldes suhteliselt lühikese – 80 mm pikkuse ja 27 mm siseläbimõõduga putke külge (jn 13: 5; 17: 4; 18: 1). Siinjuures tulevad ilmsiks sepa vähesed ametialased oskused – putk ei ole keedetud lehe keskele, vaid on nihkunud töö käigus selle ühe külje poole (nihe on 5 mm), ka lehenurgad pole sümmeetrilised. Kuna otsik on suhteliselt hästi säilinud, ei ole põhjust defekti seostada korrosioonikahjustusega. Teise damaskimistehnikas odalehest ümbersepistatud, rootsuga eksemplari (tabel 2: 33; jn 13: 6; 17: 5; 18: 2, 2a) säilinud kogupikkus on 210 mm. Selle 117 mm pikkusel, ümmarguse ristlõikega, keskelt 7 mm läbimõõduga rootsul on näha tooriku kokkurullimisel tekkinud pikisuunaline vagu. 90 mm pikkuse ja vaid 4–5 mm paksuse lehe väliskuju, läätsekujulise ristlõike, proportsioonide ja rosetilaadse damaskornamendi põhjal võib oletada selle lähtematerjali pärinemist G-tüüpi otsiku lehest (nt Антейн 1973, jn 79: XI–XIII, 96: в, г). Oda oli hauda paigutatud koos murdunud kirve labaga (tabel 1: 57). Hauas oli ka üks 14. sajandi Hamburgi brakteaat (penn).

2.2.3. Naaskeloda- või nooleotsik

Peale kirjeldatute leiti 13.–14. sajandi mehematusest osaliselt hävinud putkelise varrekinnisega 28 g raskune rombikujulise ristlõikega tipu suunas peenenev teravik, mille pikem diagonaal putke juurest on 11 mm. Samas hauas olid ka kirves ja kannus. Võimalik, et see on nn naaskeloda (sks k *Ahlspieß*) teraosa, mis oli eriti sobiv rõngaspantseri läbistamiseks. Mõnevõrra suuremaid eksemplare on leitud Otepää linnamäelt. Neid on arheoloogilistesse kogudesse sattunud juhuleidudena (tabel 2: 46; jn 13: 15; 16: 4). Mõõtmetelt ja väliskujult enam-vähem täpne vaste Sikälä otsikule, tõsi küll soomustläbistava nooleotsana kirjeldatud, pärineb Koknese linnamäe 12.–13. sajandi kihist (LA 1974, 304; tabel 79: 14). Muinas-Venes olid putkest oluliselt peenema rombi või ruudukujulise teraristlõikega oda- või piigiotsad 12.–13. sajandil ja hiljemgi väga levinud. Selliste vene odaotste üldpikkus oli enamasti 15–30 cm, putke läbimõõt võis küündida kolme sentimeetrini (Кирпичников 1966, 15).

Jn 19. *Erinevat tüüpi ja alatüüpi odaotste esinemissagedused Siksälä kalmes.*

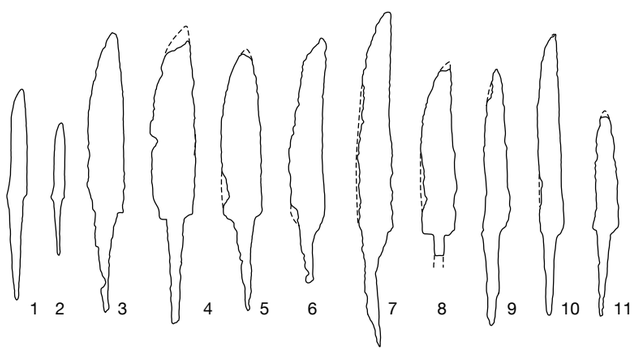
3. Noad

Nagu kirveski, oli nuga pika aja jooksul majapidamises väga tähtis tööriist, mille abil valmistati oluline osa vajaminevaist puust väikeesemeist. Nuga õpiti kasutama ja hakati pidevalt kaasas kandma juba lapseeas. Peale igapäevase kasutamise oli nuga – sageli kaunistustega nahk- või koguni pronksplekist tupes – naiste ja noorikute piduliku rõivastuse osa. Hauapanustena hakkavad noad esinema I aastatuhande keskel eKr. Ka üks Eesti vanimaid raudesemeid on Kirde-Eestist Jäbara kivikirstkalmest leitud suur kumera seljaga nuga (Шмидехельм 1955, jn 6: 1; AI 2570: 6). Kaasleidude, peamiselt pronksist kaelavõru põhjal on see dateeritav I aastatuhande kolmandasse veerandisse eKr (Lang 1996, 286–287). Juba arvukamalt esineb nuge kalmetes I aastatuhande esimesel poolel pKr. Aastatuhande teise poole ja II aastatuhande alguse matustes ning keskaegsetes külakalmetes on nad panustena levinuimateks töö- ja tarberiistadeks. Näiteks Lõuna-Eesti külakalmetes (13.–17. sajand) oli nuga hauapanuseks 46,9%-s hästi säilinud matuses (Valk 1995, 76).

Noale omistatud suure maagilise suutlikkuse kõrval on nugade ülisagedase hauapanusena esinemise üheks põhjuseks siiski suhteline odavus ja seega igaühele kättesaadavus. Ometi tehti siingi „sohki" – sageli on panusnoad väga kulunud, mõnikord on uhkes hilisrauaaegses pronkstupes pärisnuga asendatud puunoaga. Noa tähtsusele tõrjemaagias näib viitavat erinevast materjalist noakujuliste ripatsite esinemine noorema rauaaja leiuaineses. Noaga seotud maagilistele kujutlustele osutab ka rahvaluule ja etnograafiline materjal.

Ka Siksälä kalmes esines matustes terariistadest kõige enam nuge – kokku 177 leiukompleksi. Kahes mehematuses oli lisaks relvadele täiendavaks panuseks habemenuga. Peale nende leiti uuritud kalmistuosa kultuurkihist 13, mõnikord tulesoleku jälgedega nuga, mis olid sinna sattunud ilmselt lõhutud laiba- ja põletusmatustest (II kd, tahvel 7). Kahjuks on enamik nugadest pinnase happelisuse tõttu säilinud väga halvasti ja on enamasti täielikult läbiroostetanud ning fragmentaarsed, mis tegi nende täpse kuju ja mõõtmete määramise sageli võimatuks. Seetõttu tuleb piirduda vaid enam esinenud noatüüpide kirjeldamisega paremini säilinud eksemplaride näitel.

Kõigi tunnuste järgi pärinevad varasematest, hilisemate hauakaevetega lõhutud põletusmatustest 3 tagikorraga kaetud ja seetõttu väga hästi säilinud nuga. Neist üks on 145 mm pikkune klassikaline paksuseljalise kiilukujulise tera (pikkus 72 mm, paksus 5 mm) ja seljapoolse rootsuastanguga, ilmselt pakettstruktuuriga eksemplar (jn 20: 1). Teine on eelmisega analoogiline (üldpikkus samuti 145 mm), kuid pikema tera ja õhema seljaga nuga. Kolmas on samalaadne 92 mm pikkune väikenuga (jn 20: 2), mille 3 mm paksuse tera pikkus on vaid 50 mm. Sellise kujuga noad on väga levinud kogu põhjapoolses Euroopas ja mujalgi ning tulevad kasutusele hiljemalt 9. sajandi alguses. Koos lihtsamate sepatehnoloogiliste võtete käibeletulekuga loobutakse mitmekihilisest tehnoloogiast, mistõttu noad muutuvad õhemaks. Eestis püsib kolmekihiline tehnika kasutusel kuni 13. sajandini, samal ajal kui näiteks Novgorodis esineb seda vähe juba 12. sajandi alguses (24% uuritud 113 noast) ja nimetatud valmistamistehnika kaob praktiliselt kasutusest 13. sajandi alguseks, esinedes siis vaid 6% uuritud nugade puhul (Завялов, Розанова 1990, tabel 4; jn 36; Peets 2003, 254–255). Hauapanustena esinevaid väikenuge on põhjalikumalt uuritud Saaremaa muististes (Mägi 2002, 90–91), kuid neid esineb mujalgi, näiteks Soome kivikalmetes (Lehtosalo-Hilander 1982, 44–48). Et need pole kindlasti valmistatud spetsiaalselt matuseriituse jaoks, tõendab väikenugade esinemine ka muus kontekstis. Näiteks Novgorodi Nerevski kaevandist leitud nugade hulgas (kokku 1444 tervet nuga ja noakatket) on neid hulgaliselt, kusjuures leidub ka 5–6 cm pikkuse tera ja 10 cm pikkuse või pikema käepidemega eksemplare (Колчин 1959, jn 34: 1–4). See näib osutavat nende nugade kasutamisele siiski tööriistana, kuigi ka lastenoa variant pole välistatud. Muidugi tuleb väikenugade puhul alati pöörata tähelepanu võimalusele, et need võivad olla ka nn sekundaarnoad, st noad, mis on ümbersepistatud murdunud noaterast (vt Peets 2003, 215–216).

Jn 20. *Siksälä kalmistu nugade tüübid. 1, 2 – noad põletusmatustest, 3–5 – esimese rühma noad, 6–8 – teise rühma noad, 9, 10 – kolmanda rühma noad, 11 – neljanda rühma nuga.*

Enamik Siksälä kalme hilisematest nugadest on suured ja massiivsed pussnoad, mida võidi kasutada nii tööriistana kui ka relvana. Meeste, naiste, aga ka laste panusnoad on üldjoontes sarnased. Mõnikord on nuga pronksklambrikestest ornamendiga nahktupes. Tõenäoliselt on enamik nugadest kohaliku sepa, kuid mitte ühe meistri toodang. Sellele osutavad teatavad erinevused nii väliskujus kui ka kasutatud sepatehnikas.

Üldjoontes võib Siksälä noad oma väliskuju järgi rühmitada neljaks. Neist esimesed on massiivsed laia (25–30 m) ja sirge, paksuseljalise (4–6 mm), tipus veidi alla koolduva 110–120 mm pikkuse tera ja suhteliselt lühikese (60–75 mm) rootsuga eksemplarid. Võib esineda nii selja ja terapoolne või ainult seljapoolne rootsuastang (jn 20: 3–5).

Teise rühma võib liigitada suhteliselt pika (110–160 mm) ja paksu seljaga tera (3–5 mm) ning lühikese (55–75 mm) rootsuga noad. Esineb nii seljapoolne kui ka terapoolne rootsuastang. Nugade tipp kooldub üles ja selg on veidi nõgus (jn 20: 6, 7). Üks näidiseks valitud nugadest (terapikkus 122 mm) oli panuseks tütarlapsel (116: 2; jn 20: 7).

Mõlema tüübi nugade juures torkab silma nende terikute vähene kulumine, mis osutab, et tegemist polnud mitte tavaliste igapäevaste tööriistadega, vaid eelkõige relvadega.

Kolmandasse rühma kuuluvad suhteliselt pika (110–140 mm), sirge ja kitsa (13–15 mm) tera ning lühikese (60–65 mm) rootsuga noad, mille tera on mõnevõrra kulunud (jn 20: 9, 10). Sellise väliskujuga nuge esineb kalmematerjalis suhteliselt palju ja nad on mõneti paremini säilinud kui ülejäänud. Koltšin peab neid majapidamisnugadeks (1959, jn 42: B, 43: D). Kuna seda tüüpi noad on mujal Eestis (v.a linnad) vähelevinud, on üsna tõenäoline, et neid pole valmistatud kohapeal, vaid et nad on mõne käsitöökeskuse, näiteks Riia, Tartu, Novgorodi või Pihkva toodang.

Neljanda rühma moodustavad suhteliselt väikesel arvul esindatud 60–80 mm pikkuse sirge seljaga tera ja suhteliselt pika rootsuga noad, millel on rootsuastang nii selja kui ka tera pool. Väliskujult meenutavad need veel rauaaja lõpul kasutusel olnuid (roots on veidi alla kallutatud, rootsu ja tera tipud on ühel joonel), kuid õhuke selg viitab hilisema, lihtsustunud sepatehnoloogia kasutamisele (jn 20: 11).

3.1. Habemenoad

Kahes rikkalike panustega mehematuses (haud 94: kirves, oda, kannus ja haud 248: kirves, oda, kannus ja kalme ainuke mõõk) oli koos muude esemetega panuseks habemenuga (94: 6 ja 248: 9). Mõlemad on kringlikujulise liigendijätkega („saba") ja kumera, tipust üles koolutatud teraga klappnoad, mis on ühendatud neetliigendi abil kahest puuplaadist pideme, õigemini vutlariga (jn 21: 1–4). Sellised habemenoad on levinud üle Euroopa. Eestist on analoogilised hästi säilinud 12.–13. sajandisse dateeritud habemenoad leitud Otepää linnamäelt (AI 4036: III N, 64; jn 21: 4) ja Madi kalmest (AI 2590: 1692; jn 3). Madi eksemplar on säilinud koos raudvutlariga. Võrreldes Siksälä nugadega on need pikemad – 90 mm ja 80 mm (Siksälä noad vastavalt 78 mm ja 65 mm) ning laiemad, mõlemal 18 mm (Siksälä nugadel 15 mm ja 13 mm). Samasugune Londonist

Jn 21. *Kringlikujulise sabaga habemenugasid Eesti muististelt. 1, 2 – Siksälä kalmistu (matused 94: 6, 248: 9), 3 – Madi kalme (AI 2590: 1692), 4 – Otepää linnamägi (AI 4036: III N, 64). Foto: Jaana Ratas.*

leitud 13. sajandi lõppu dateeritud, samuti puuvutlariga nuga on 112 mm pikkune ja 14 mm laiune (Cowgill jt 1987, 106; jn 69). Novgorodist Nerevski kaevandist leiti 3 analoogilist 13. sajandi I poolde dateeritud 67–72 mm pikkuse teraga nuga, aga erinevalt Siksälä ja Londoni habemenugadest oli neil kõigil rauast vutlar, nagu Madi eksemplarilgi (Колчин 1959, 57–58; tabel 16). Siksälä habemenoad on dateeritud 14. sajandisse (94: 6) ja 14. sajandi algusse (248: 9).

3.2. Nugade valmistamistehnoloogia

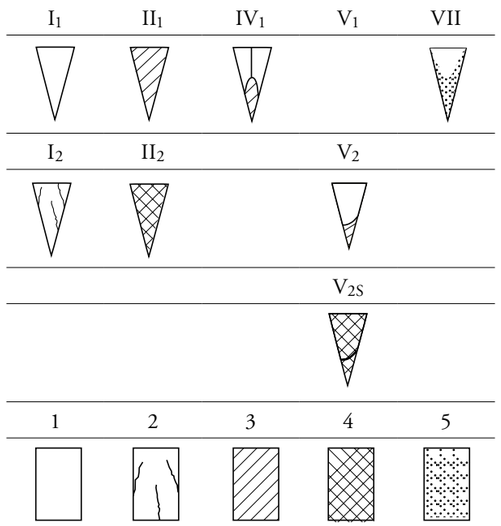
Nugade valmistamistehnoloogia väljaselgitamiseks on praktiliselt ainuvõimalikuks meetodiks nende ristlõigete metallograafilised uuringud. Selleks saetakse uuritavatest esemetest teemantketta abil proovipalad kas tervikläbilõigetena või nende selja- ja teraosast kahe lähestikku asetseva kolmnurgana. Proovide fikseerimiseks kasutatakse metallograafilisteks töödeks mõeldud kahekomponendilist epoksiidvaiku Epofix või pressitakse need spetsiaalpingil polümeerpulbrisse. Metallograafilised uuringud toimusid analoogiliselt kirveste juures kasutatuga.

Siksäla materjalist uuriti metallograafiliselt kaheksat 13.–15. sajandi nuga (jn 22). Analüüsitulemused näitasid, et pooled nugadest on valmistatud ühest terastoorikust (tabel 3: 1, 2, 6; tüübid II_1, II_2; jn 25: 1, 4). Kaks nuga on sepistatud raudtoorikust (tabel 3: 3, 5; tüübid I_1 ja I_2; jn 25: 2, 3). Kahe noa valmistamisel on rauast selgmise osa sisse keedetud terasest lõiketera (tabel 3: 4, 7; tüüp IV_1; jn 25: 5) ja vaid ühe noa puhul on kasutatud tehnikat, mille puhul rauast põhimiku külge keedetakse terasriba (jn 21: V_2; jn 25: 6). Seda tüüpi noad olid väga levinud 13.–15. sajandi linnades. Kahte nuga pole valmimisjärgselt termiliselt töödeldud.

Siksäla materjalile võrdluseks esitatakse kuuest Eesti eri piirkondades paiknevast külakalmest pärinevate nugade metallograafiliste analüüside tulemused. Uuringuteks valiti sellised esemed, mida oli võimalik surnule teerahaks kaasa pandud müntide põhjal võrdlemisi täpselt dateerida. Kokku võeti proovid 21 noast. Koonddiagrammi on lisatud ka Siksälä kalme materjal (jn 24).

Varbola külakalme asub Harjumaal, Eesti suurima maalinna õuel. Kalme on dateeritud 15.–16. sajandisse. Uuringuteks võeti 4 eset. Noad on valmistatud kolme erineva tehnoloogilise skeemi kohaselt. Kahe noa valmistamisel on rauast selgmise osa sisse keedetud terasest lõiketera (vt Peets 2003, tabel 4: 1, 2; tüüp IV_1; jn 25: 7, 8). Üks nuga on sepistatud raudtoorikust (tabel 4: 3; tüüp I_2) ja ühel on rauast põhimiku külge keedetud terasriba (tabel 4: 4; tüüp V_2). Võrreldes teiste külakalmistute materjaliga, on Varbola noad kvaliteetsemad.

Iisaku külakalme asub Kirde-Eestis. Kalme on

Jn 22. *Siksälä kalme nugade sepistusskeemid: kasutatud materjal ja sepatehnilised variandid põhitüüpidest. I_1 – pehmest separauast tera, I_2 – pehme ja madala kvaliteediga raud, II_1 – kvaliteetsest terasest lõiketera, II_2 – paketeeritud terasest lõiketera, IV_1 – rauast selgmise osa sisse keedetud terasest lõiketera, V – rauast selgmise osa külge keedetud terasest lõiketera: V1 – otse keedetud, V_2 – viltu keedetud, V_{2s} – paketeeritud terasest selgmise osa külge keedetud samast materjalist tera (tehniline praak – materjalid on segamini aetud). 1 – praktiliselt süsinikuvaba raud, 2 – halva kvaliteediga räburikas raud, 3 – kvaliteetne teras, 4 – paketeeritud teras (väiksematest terasetükkidest kokku sepistatud materjal), 5 – sepistamisjärgselt tsementiiditud lõiketera.*

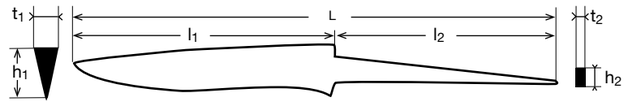
dateeritud 17.–18. sajandisse. Uuringuteks võeti 2 eset, millest ühel oli raudpõhimiku külge keedetud väga kitsas, vaid umbes 2 mm laiune lõiketera, mis on täielikult roostetanud (Peets 2003, tabel 21: 6; tüüp V_2), teine on sepistatud ühest paketeeritud struktuuriga terastoorikust (tabel 4: 5; tüüp II_2).

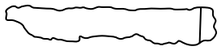
Naha külakalme asub Lõuna- Eestis Räpina kihelkonnas. Kalmeleiud on dateeritavad 15.–17. sajandisse. Uuringuteks võeti 2 nuga, ühel oli lõiketera rauast põhimiku sisse keedetud (Peets 2003, tabel 21: 7; tüüp IV_1), teine oli sepistatud kvaliteetsest terastoorikust (tabel 4: 8; tüüp II_1).

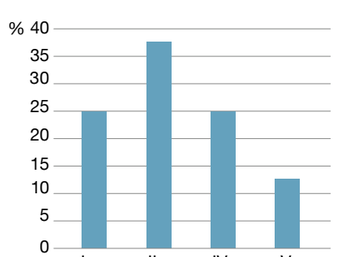
Nõuni külakalme asub Lõuna-Eestis Otepää lähedal. Kalme on dateeritud 13.–17. sajandisse. Uuringuteks võeti 3 nuga. Nendest kaks on valmistatud terastoorikust (Peets 2003, tabel 21: 9, 11; tüübid II_1, II_2) ja üks madala kvaliteediga rauast (Peets 2003, tabel 21: 10; tüüp I_2).

Otepää keskaegne kalmistu asub Otepää linnas,

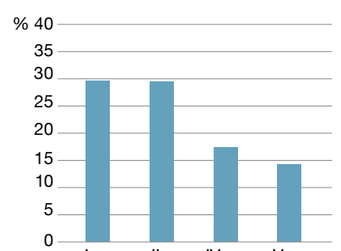
Tabel 3. *Siksälä kalmistu noad.*

Nr	Leiu nr / Dateering	L	l1	l2	t1	t2	h1	h2	Mikro-str.	Mikro-kõvadus	Makro-str.	Tüüp	Ese: Kaal (g)	Ese: Tüüp	Ese: Seisund (k - katke, t - terve)
1.	: 88, 3		112		4		19		F	127		II_2			
									P	170					
	14.–15.												22	Aa1	k
2.	: 98, 3		90		4		16		T	467		II_1			
									M	686					
	14.–15. I												26	Aa1	k
3.	: 106, 3		134		5		24		F	117		I_2			
									F	170					
	14.–15.												35	Aa1	k
4.	: 107, 1		115		5		24		F	160		IV_1			
									P	288					
	13.– 15.												24	Aa1	k
5.	: 110, 3		110	6	3		16		P	228		I_1			
									P	219					
	15.								F	140			16	Aa1	k
6.	: 133, 8	183	127	56	4	5	20	7	T	297		II_2			
									M	516					
	14.–15.												37,5	Aa1	t
7.	: 205, 1		98		4		22		F	167		IV_1			
									T	498					
	14.–15.												21	Aa1	k
8.	: 212, 2	180	120	60	4	5	23	8	F	117		V_{2S}			
									P	219					
	15.												41	Aa1	t

Jn 23. *Siksälä kalmistul enim levinud noatüüpide valmistamistehnoloogiate esinemissagedus.*

Jn 24. *Eesti 13. sajandi lõpu – 18. sajandi I poole nugade valmistamisel kasutatud tehnilised skeemid. Esemete arv n = 28.*

sõjaeelse Piiri tänava ääres, praegu bussijaama ja Tartu tänava vahele jääval alal. Kalme on dateeritud 14. sajandi II poolde. Uuringuteks võeti 6 nuga. Nendest kolm on valmistatud terastoorikust ja valmimise järel termiliselt töödeldud (Peets 2003, tabel 21: 12, 14, 17; tüübid II_1, II_2). Kaks nuga on sepistatud halvakvaliteedilisest pehmest rauast (Peets 2003, tabel 21: 13, 15; tüüp I_2) ja vaid ühe juures on kasutatud keerulisemat, terasest lõiketera põhimikule külgekeetmise tehnikat (Peets 2003, tabel 21: 16; tüüp V_2).

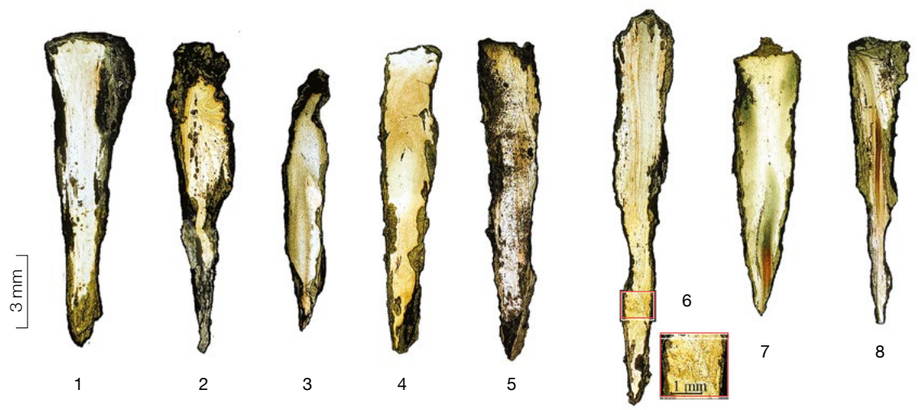
Vaabina külakalme asub Võrumaal. Kalme on dateeritud 13.–17. sajandisse. Uuringuteks võeti 4 nuga. Kõik noad on valmistatud rohkelt šlakki sisaldavast madala kvaliteediga rauast rauast (Peets 2003, tabel 21: 18–21; tüüp I_2).

Peaaegu kolmandiku (32,1%) uuritud külakalmete materjalist moodustavad madala kvaliteediga ja palju šlakipesi sisaldavast rauast tehtud noad (tüüp I_2). Suur osa nugadest (39,3%), on sepistatud erineva kvaliteedi ja süsinikusisaldusega terasest (tüübid II_1, II_2). Vähem kui kolmandik esemetest (28,6%) on valmistatud keerukamate, kvaliteeti tagavate tehnoloogiliste skeemide kohaselt (tehn. põhitüübid III, IV ja V). Suhteliselt harva on kasutatud keerulisemat, terasest lõiketera vahelekeetmise tehnikat (tüübid IV_1, IV_2). Erinevate tehnoloogiliste skeemide kasutamissagedust nugade sepistamisel Siksäläs ja teistes Eesti piirkondades kalmematerjalide põhjal näitlikustavad tulpdiagrammid (jn 23 ja 24).

Tšehhi muinasmetallurgia uurija Radomír Pleiner on kohaliku sepatöö taseme hindamiseks koostanud punktide süsteemi, mis sõltub erinevate töövõtete kasutamise sagedusest esemete sepistamisel. Keerulisemad tehnikad annavad rohkem punkte: tsementiitimine – 5, terase ja raua kokkukeetmine erinevate tehnoloogiliste skeemide kohaselt – 6, karastamine ilma noolutuseta – 6 ja karastamine koos noolutusega – 8 punkti. Eseme sepistamine ühest toorikust ilma selle kvaliteeti tõstvate tehniliste võtete kasutamiseta annab vaid ühe punkti (Pleiner 1967, 186). Kui hinnata näiteks Lõhavere linnamäelt (põhiliselt 13. sajandi I veerand, kokku 23 eset) pärinevaid esemeid ja keskaegsetest külakalmistutest pärinevaid nuge R. Pleineri esitatud punktide süsteemi kohaselt, siis oleks ühe Lõhavere eseme keskmine hinne 10,7 punkti. Külakalmistute materjalil on see näitaja tunduvalt väiksem – uuritud 28 noa (üks nuga jäi halva säilivuse tõttu statistilisest analüüsist välja) keskmiseks hindeks tuli vaid 7,6 punkti, kusjuures maksimaalne punktide arv eseme kohta saaks olla 15. Seega näitab külakalmetest pärinev materjal keskaegse sepatöö taseme mõningast allakäiku, olles selliselt võrreldav kohaliku rauasepise kujunemisaegse tasemega I aastatuhande esimese poolel (6,35 punkti). Võrreldes külakalmistute materjali kõigi vaatluse all olnud 8.–13. sajandi esimese veerandi esemete keskmise hindega (11,5 punkti), on erinevus veelgi suurem (Peets 2003, 259–260).

4. Kannused

Ratsaniku varustuse üks lahutamatuid osi oli muinas- ja keskajal kogu Euroopas ja mujalgi kannused. Siksälä kalmes esineb neid 17 hauakompleksis eranditult meestematustes. Kaksikmatuses, kus naisele oli kaasa antud angoo-laadne viskeoda (haud 247), polnud peetud vajalikuks teda kannusega varustada. Kannused on panustatud eranditult ühekaupa ja enamasti vasaku jala külge kinnitatult. Pole alust arvata, et matuserituaalis pidi üks kannus

Jn 25. *Nugade ristlõiked ja makrostruktuurid Siksälä (1–6) ja Varbola (7, 8) kalmistutelt. 1 – matus 88: 3, 2 – matus 106: 3, 3 – matus 110: 3, 4 – matus 133: 8, 5 – matus 205: 1, 6 – matus 212: 2, 7, 8 – AI 4084: 321, 146.*

esindama paari – küllalt suure kannust sisaldavate matuste arvu juures oleks vähemalt kordki sellest reeglist kõrvale kaldutud. Kuna ühe kannusega on võimalik hobust vaid ergutada, mitte aga juhtida ja seda eriti veel lahingus, kus mõlemad käed pidid olema vabad ja ratsmete kasutamine seega raskendatud, poleks kannusetorge vaid ühest küljest ratsaniku ja ratsu omavahelist mõistmist ja koostööd küll kuidagi soodustanud. Pigem osutab see veelkordselt eestlaste vähesele ratsutamisoskusele, mistõttu nad eelistasid võidelda jalarivis. Seda kinnitavad nii kirjalikud allikad kui ka suhteliselt vähesed kannuseleiud teistest Eesti kalmetest ja matusekompleksidest. Sageli on kannuse kinnituskaare siseküljel säilinud jäänused roostega impregneerunud kõrgema sääreosaga nahkjalatsist.

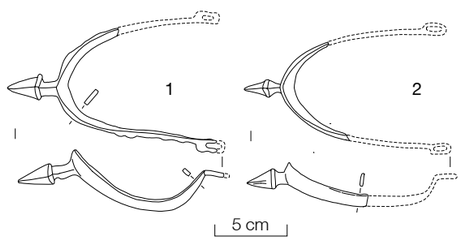
Siksälä kannused on eranditult kõik V-kujulise kinnituskaarega – selle mõlemad kumerad haarad liituvad ergutusastla või -ratta juures terava nurga all ja ei ole viimase suhtes samas tasapinnas, erinedes selliselt U-kujulise kaarega varasematest kannusetüüpidest. Üleeuroopaliselt levinud erinevat tüüpi V-kujulise kinnituskaarega kannused ei tule kasutusele varem kui 11. sajandi lõpul või 12. sajandi alguses, omandades kiiresti ainuvalitseva kannusetüübi positsiooni. Veel 1070. aastatel tikitud Bayeux' vaibal on nii saksi kui ka normanni ratsanikel U-kujulise kaarega astelkannused (jn 26, 31; Rud 1996, jn 69, 77). Tüübimuutus on ilmselt seotud jalatsimoe muutumisega ja koos rõngasturvise arenguga tihedalt jalale liibuvate rõngassukkade kasutuseletulekuga. Oma osa oli kindlasti ka rüütlite sõjaratsude kasvu suurenemisel, kõrgemate sadulate kasutuseletulekul ning koos piigivõitlustehnika arenguga toimunud ratsutamisstiili muutumisel (pikk piik oli rünnakul surutud kaenla alla ja jalad, võimaldamaks paremat tuge, sirutatud ette), mille tõttu tuli ergutusoga suunata rohkem alla. Seda aga U-tüüpi kannus ei võimaldanud. Rüütlikultuuris muutusid kannused koguni staatuse sümboliks.

Kuigi väga halvasti säilinud, on Siksälä kannused võimalik jaotada kahte tüüpi – oga ehk astlaga kannusteks (tüüp A) ja pöörleva okkalise kettaga kannusteks (tüüp B). Mõlemad ajaliselt erinevad tüübid on ergutusastla või -ratta mõõtmete, kinnituskaare kuju ja ristlõike, rihma-aasade ja pannalde kuju põhjal jaotatavad ajaliselt erinevateks alatüüpideks, kuid Siksälä materjali halva säilivuse tõttu on kannuste täpsema eristamise võimalused piiratud.

4.1. Tüüp A, astelkannused

Enamik Siksälä kannustest on varustatud ergutusoga ehk astlaga, kuuludes selliselt tüüpi A. Astlaga varustatud V-kujulise kinnituskaarega kannused esindavad rahvasterändamise ajal Euroopas levima hakanud U-kujuliste kannuste hilisemat arenguvormi. Siksälä paremini säilinud eksemplarid võib jaotada oga kuju, kinnituskaare ristlõike ja rihmaasa kuju põhjal vähemalt 3 alatüüpi. Bayeux' vaibal kujutatud eranditult U-kujulistel kannustel on kaitselaiendiga ergutusogad (Rud 1996, jn 16). Samasuguse laiendiga ergutusastlad on V-kujulise kaarega kannustel veel 13. sajandi keskel (jn 27). Ka Siksälä kalme kõige varasemasse, alatüüpi Aa (vähemalt 2 eksemplari: hauad 245b: 4 ja 247a: 6) liigitatud astelkannused on neile väga lähedase kujuga. Kannused on tasakumera ristlõikega kinnituskaare ja horisontaalse üheaugulise rihma-aasaga eksemplarid. Pannalde puudumine osutab kinnitusrihma sidumisele. Neljatahuliselt püramiidjad ja ruudukujulise

Jn 27. *Ogakannused Siksäla haudadest. 1 – matus 247a, 2 – matus 245b: 4. Joonis: Jaana Ratas.*

Jn 26. *U-tüüpi kinnituskaartega kannuste ogadel ehk asteldel oli pikk säär. Ogadel oli sageli kaitseplaat hobuse vigastamise vältimiseks. Lahingustseen Bayeux' vaibalt. Foto: Rud 1969.*

Jn 28. *Hiliskeskaegsete kannuste ogadel oli väga lühike säär ja kettakujuline kaitselaiend. Ristisõitja umbes aastast 1250. (Westminster Psalter, 1250, Royal MS 2 A XXII, f. 220)*

laiendiga ogad kinnituvad kaarele vastavalt 10 ja 15 mm pikkuse ning 8 mm ja 6 mm läbimõõduga ühendussääre[2] abil (jn 26). 13. sajandi alguse kannustel on see väga lühike või puudub hoopis, kuna Bayeux' vaibal kujutatutel on pikk säär isegi tikandis esile toodud. Vene kannuste tüpoloogia liigitab V-kujulise kaare ja kaitselaiendiga ergutusoga ning nelinurkse üheaugulise rihma-aasaga (vastavalt tüübid И ning 5) kannused tüüpi IVa, mis on dateeritud 12.–13. sajandisse, peamiselt ajavahemikku 1150–1250 (Кирпичников 1973, 66–69, jn 37: IVa, 38: И, 5, tabel 20, 23). Novgorodi kronoloogiat aluseks võttes aga koguni 13. sajandi algupoolde (Медведев 1959, 191; jn 21, 6). Enam-vähem samasse ajavahemikku või isegi hilisemaks on seda tüüpi kannused dateeritud ka Poolas (Hilczerówna 1956, 205; tabel 24: 4). Eeltoodut arvestades võiks Siksälä kannused tüpoloogiapõhiselt dateerida 12. sajandi teise või 13. sajandi esimesse poolde.

Hilisemat, V-kujulise kinnituskaarega astelkannuse tüüpi Ab esindavad ümmarguse (Ab1, nt matus 83: 14) või ümardatud nurkadega ristkülikukujulise ristlõikega (Ab2, nt matus 94: 12) kinnituskaare ja lühikese sääre või sääreta hulktahulise või koonusja lühikese, võimalik et mõnel juhul ka laiendiga ergutusogaga eksemplarid (halva säilivuse tõttu on tüüpi ja alatüüpe raske täpsemalt määratleda). Vene tüpoloogia põhjal on selliste ergutusogadega kannused dateeritud 13.–14. sajandisse (Кирпичников 1973, 66–67, jn 38: Е–3). Mõnikord on kinnituskaarel kahe ovaalse auguga rihmakinnis. Rihmal võis olla nõelaga pannal (nt matusest 94 pärinev kannus) või konkskinnis. Hauakomplekside kaasleidude põhjal on Siksälä Ab-tüüpi kannused dateeritud 14. sajandi I poolde.

4.2. Tähtkettaga kannused

Ilmselt ristisõdadest saadud kogemustest inspireeritult ilmub 13. sajandi keskel või mõnevõrra varem Euroopa rüütliväe ratsavarustusse uus, ogalise tähtkettaga varustatud kannusetüüp (tüüp B, vene tüpoloogia järgi tüüp V), millega koos püsivad veel 14. sajandi algupoolel kasutusel astelkannused. Hilisemal keskajal muutuvad erineva kuju ja proportsioonidega tähtkettaga kannused domineerivaks. Poolas tulevad need kasutusel hiljemalt 13. sajandi teisel poolel, muutudes üldiseks sajandi lõpul või 14. sajandi esimesel poolel (Hilczerówna 1956, 206, tabel 24: 5; Lodowski 2002, 327, jn 5: 1, 3, 5). Venemaal on varaseimad ogalised tähtkettaga kannused dateeritud 13. sajandi keskele või teise poolde, sh. Novgorodis 14. sajandi algupoolde (Медведев 1959, 190–191; jn 22: 11). Eesti varaseim, Pada I linnuselt leitud tähtkannus või õigemini seda tüüpi katkise kannuse kaheharuliseks korrigeeritud variant, millel murdunud kettasälguga sääreosa on väänatud vertikaalseks ning sälguharud teritatud (Тамла 1986, 366–370, jn 2), sarnaneb peamiselt 13. sajandi teise poolde dateeritud muinas-vene V kannusetüübiga (Кирпичников 1973, 67–68, tabel 22, 4–6), kuid välistatud pole ka selle varasem dateering.

Siksälä kalmes moodustavad 4 kindlalt määratavat tähtkettaga eksemplari kannuste üldarvust ligi veerandi. Kannused erinevad üksteisest rattasääre pikkuse, ketta ogade arvu ja kinnituskaare ristlõike poolest. Kaks kannust on tasakumera ristlõikega ja kahe vertikaalse auguga aasotsalise kinnituskaarega eksemplarid (alatüübid Ba ja Ba1; jn 30: 2, 3). Neist ühel on rihmal kinnituskonks ja rihma pingutamiseks veel nõelaga pannal (haud 255: 8), teisel on rihm ühendatud kaareaasaga üksnes konkskinnise abil (223: 5). Mõlemal kannusel on 8 ogaga tähtketas, kannusesääre pikkused on aga erinevad – vastavalt 8 mm ja 12 mm. Matuste dateeringud on 14. sajandi II pool – 15. sajand (haud 255: 8) ja 13. sajandi II pool – 14. sajand (haud 223: 5).

Ülejäänud 2 tähtkettaga kannust kuuluvad erinevatesse tüüpidesse. Neist ühel on umbes 2 mm paksune ja kuni 10 mm laiune ristkülikukujulise ristlõikega kinnituskaar, 6 ogaga tähtketas ning 15 mm pikkune kettasäär (haud 155: 2). See matus on dateeritud 14. sajandisse. Teisel (haud 207: 5) on 7 mm läbimõõduga ümmarguse ristlõikega kinnituskaar ja lühike, vaid 10 mm pikkune sälguga kettasäär. Tähtketas pole säilinud. Kannus on teiste leidude põhjal dateeritav 14.–15. sajandisse.

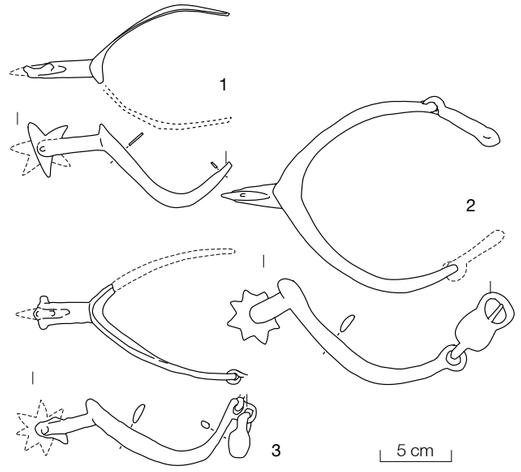
2 Kannusesäär – kannusekaarest välja ulatuv vars, mis ühendab kannuseoga või -ketast kaarega. Sõltuvalt kannusetüübist on tegemist kas kettavõi ogasäärega. Sääre pikkus võib olla sõltuvalt ajajärgust väga erinev.

Jn 29. *Varased tähtkannused olid väga lühikese rattasäärega. Noor rüütel saab õnnistuse ristiretkeks. (Cod. Pal. germ. 848, fol 81v, 1300–1340, http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848)*

4.3. Kannuste valmistamistehnoloogiast

Kannuste sepistamine oli tööoperatsioonide arvu ja keerulisuse tõttu jõukohane vaid eriti kogenud ja suurte ning mitmekülgsete oskustega meistrile. Muu kõrval oli kõige keerukamaks operatsiooniks kinniskaarele oga- või kettasääre külgekeetmine. Võimalikud on 2 sepistamisskeemi. Neist ühe puhul sepistatakse kannus ühest toorikust. Esimeseks operatsiooniks võis olla raudtooriku osaline pikisuunaline lahtiraiumine, selliselt saadud harud töödeldi kinnituskaareks koos aasadega, raudtooriku terveks jäänud osa aga erineva kujuga ergutusogaks või tähtketta sääreks (sellisel juhul tuli tooriku terveksjäänud osa lõhestada ka teisest otsast). Teise tööskeemi järgi võidi raudtoorikust (kangist) esmalt sepistada tasapindsel kujul valmis või poolvalmis kinnituskaar, selle keskossa raiuti auk, millesse algul neediti ergutusoga või ketta kinnissäär, mis seejärel keedeti säärega kokku. Milline oli tööoperatsioonide käik ja järjekord tegelikult, on praegu veel võimatu öelda. Kuigi kannustest on tehtud küllaltki palju metallograafilisi analüüse, on selleks võetud proove peaasjalikult kinnituskaarest (nt Piaskowski 1960, 98–99,

Jn 30. *Tähtkannused Siksälä kalmistult. 1 – matus 155: 3, 2 – matus 223: 5, 3 – matus 255: 8. Joonis: Jaana Ratas.*

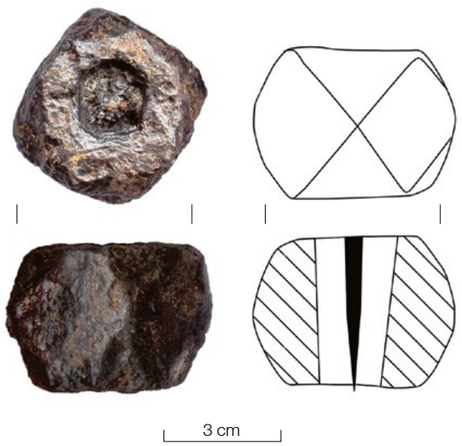
jn 20, 21; Гурин 1987, 77–79), oga või kettasääre kinnituskohast pole teadaolevalt analüüse seni tehtud. Tõenäoliselt pole Siksäla kalme kannused kohaliku sepa toodang, vaid on sepistatud suurte oskustega relvadele spetsialiseerunud meistri poolt mõnes linnalises käsitöökeskuses.

5. Üksikutena esinenud relvad

Lisaks ülalkirjeldatud relvadele (kirved, odad, noad ja kannused) leiti mehematustes veel sõjanui (haud 41: 14), mõõk (haud 248: 1) ja kalmekihist kaheteraline rootsuga pistoda (: 1429).

5.1. Sõjanui

Nuia kasutamine võitlusrelvana ulatub väga kaugele minevikku. Algselt olid nuiad valmistatud tervikuna puust, mille jämedam ots töödeldi paraja jämedusega puu juureosast, tüveosast vooliti käepide. Üks taoline noorest tammest valmistatud sõjanuia pea leiti Varbola linnusekaevust (Moora 1955, 86, tahv 14: 5). Metallotstega sõjanuiad tulevad kasutusele pronksiajal ja püsivad hilise keskajani, võimusümbolina hiljemgi. Kiievi-Venes olid sõjanuiad (bulaavad) 12.–13. sajandil levinud relvaliik, mida on eriti rohkesti leitud Dnepri keskjooksu mongoli-tatari vallutuse tagajärjel purustatud linnade kultuurkihist ja linnamägedelt, aga ka kääbastest. Kokku on erinevat tüüpi rauast ja pronksist 10.–13. sajandi sõjanuiaotsi teada üle 100 (Кирпичников 1966, 47, jn 10, tahv XXV–XXIX). Eriti arvukalt on vene

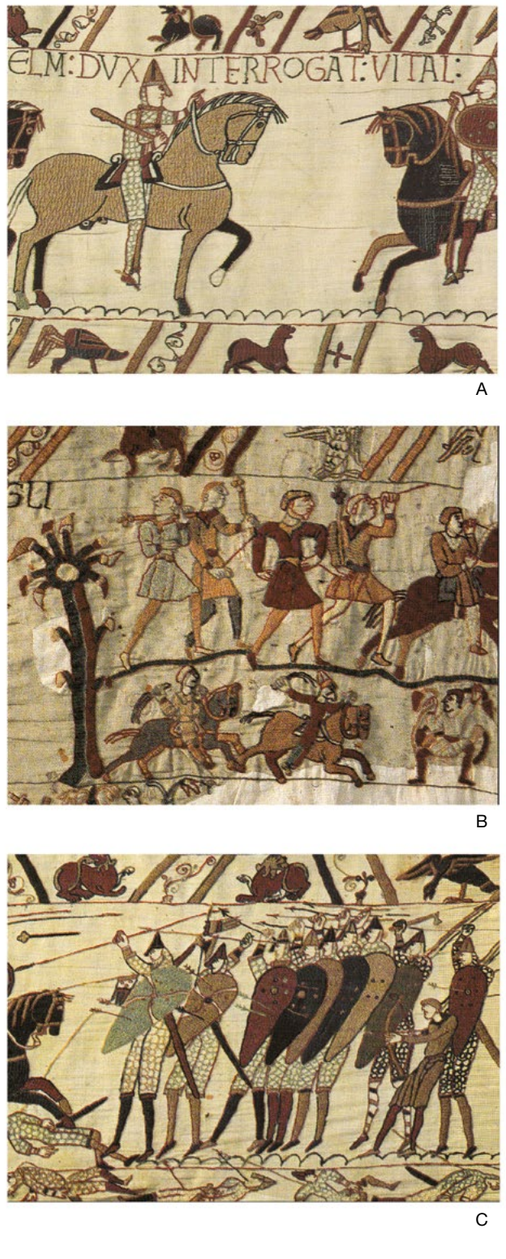
Jn 31. *Rauast sõjanuiapea Siksälä mehematusest 41. Joonis: Jaana Ratas.*

materjalis esindatud kuubikujulised "lõigatud" (fasseteeritud) nurkadega raudnuiad, mis A. Kirpitšnikovi klassifikatsiooni järgi kuuluvad tüüpi II. Tema arvates ei ole seda tüüpi bulaavad olnud üksnes ülikute võimusümboliks, vaid leidsid oma lihtsuse ja tõhususe tõttu laiemat kasutamist ka linnakodanikest ja talupoegadest sõdalaste relvadena. Käsitsivõitluses ohustasid raudotsikuga bulaavad ka teraskiivri ja soomusrüüga sõdalasi ning nende hobuseid (Кирпичников 1966, 48, jn 10: II, tahv XXV: 3; Медведев 1959, 132–137, jn 7: 3). Mõnikord kasutati neid viskerelvanagi. Sellist kasutusviisi, eriti leedulaste poolt, on Henriku kroonikas korduvalt esile toodud. Ka Bayeux' vaiba ühel stseenil, mis kujutab 1066. aastal toimunud Hastingsi lahingut, on nuia kasutatud viskerelvana (jn 32).

Üksikuid kuubikujulisi rauast sõjanuiaotsi on leitud Lätist, näiteks Asote linnamäelt (Шнore 1961, 46, tahv X: 22) ja Leedust. Soome arheoloogilises materjalis need puuduvad.

Eestist on leitud kokku 5 „lõigatud" nurkadega kuubi kujulist sõjanuia otsa – Otepää linnamäelt, Pada kalmest, Siksälä kalmest, Viljandist ja Haapsalust. Kuna peenike, vaid umbes 10 mm läbimõõduga varreauk ei ole eriti sobiv löögirelva varretamiseks, võivad kaks viimast olla ka margapuude balanssraskused. Valmistamiseks kasutatud materjalilt on teistest, rauast sepistatud kuubikujulistest bulaavadest-sõjanuiadest erinev Pada kalmelt leitud pronksist valatud eksemplar (Mäesalu, Peets 2010).

Siksäla kalmest leitud rauast sepistatud massiivsel, ligikaudu kuubikujulisel (40 × 40 mm) nuiapeal (haud 41, 18–19 aastane noormees), on külgedel 4 teravat püramiidjat nukki, mis on moodustunud selle mõlemalt poolt serva keskosani tasandatud („lõigatud") nurkadest (jn 31). Varreauk on käepideme poole ahenev (lm 25 ja 22 mm). Varreavas on säilinud puidujäänuseid ja selle keskel raudkiil või jäme nael, mille terav ots ulatub käepideme poolsest otsast välja. Augu kooniline kuju tagas väga tõhusa ja püsiva varretuse. Tõenäoliselt oli käepideme tugevdamiseks ja nuia paremaks käsitlemiseks selle ümber mähitud nahariba või mõni muu sobiv materjal (nt kasetoht). Nuiapea on sepistatud ebaprofessionaalselt. Selle nurgad on tasandatud ebakorrapäraselt, sama kehtib ka varreava kohta. Viimane on kaldunud poolviltu nuia ühe serva poole (käepideme poolt on augu vastakuti asuvate väliskülgede paksused 7 ja 12 mm, pealmise osas on defekt väiksem). Võrreldes Kiievi-Vene käsitöömeistrite toodanguga on Siksälä nui halvaks näiteks kohaliku käsitöö tasemest, kuigi Kirpitšnikovi järgi (1966, 48) on ka osade vene kuubikujuliste raudbulaavade juures täheldatav hooletu töötlus. Arvestades nuiaga matuse rikkalike panuseid (kirves, oda, raudnaastudega mõõgavöö, suur nuga), võiks Siksälä sõjanuiale omistada peale relvafunktsiooni ka staatussümboli osa. Kaasleidude põhjal on Siksälä nuiapea dateeritud 13. sajandi teise – 14. sajandi algusse,

A

B

C

Jn 32. *Stseenid Bayeux' vaibalt. A – nui võimusümbolina. Hertsog Williamil on nui nii relvaks kui ka võimusümboliks. B – nui oli ka lihtsõdurite relv. Inglise vabamehed põgenemas pärast kaotust Hastingsi lahingus 1066. a. C – nuia kasutati ka viskerelvana. Lahingustseen Bayeux' vaibalt (Rud 1969).*

mis on lähedane Kiievi-Vene analoogiliste nuiade-bulaavade dateeringuga (Кирпичников 1966, 48). Erinevat tüüpi sõjanuiad olid laialdaselt levinud kõikjal Euroopas. Siiski oli see vaid ratsanike ja jalasõdalaste põhivarustust (mõõk, kirves, oda) mõnikord täiendav relvaliik. Hilisemal keskajal täiustuvad koos soomusturviste arenguga ka sõjanuiad. Rüütlivarustuses olid nad kõrvuti terava nokaga sõjakirve ja -vasaraga käsitsivõitluses tõhusaks täienduseks mõõgale, võimaldades kahjustada ka üleni plaatpantserisse rüütatud vastast. Nuiapea moodustus paljudest varieeruva kujuga terasplaatidest, mis keedeti raudtorust käepidemele (Müller, Kölling 1981, 112–115, 294–302). Koos käsitulirelvade täiustumisega võidi viimast kasutada püstolina (kombineeritud tuli- ja löögirelvad). Sõjanuia stiliseeritud edasiarenduseks on hilisem marssalikepp. Jalaväes tulid talupoegade ning linnakodanike relvastuses kõrvuti hellebardiga hiljemalt 15. sajandi alguses kasutusele pikavarrelised, enamasti raudogadega varustatud puunuiad ehk morgensternid, rihm- või lülikinnisega sõjakoodid ning okkalised, pika keti abil varrega ühendatud kettnuiad (Müller, Kölling 1981, jn 274, 275, 277–280, 303–305).

5.2. Sarvest kaitseraua ja pidemenupuga mõõk

Veelgi haruldasemaks leiuks oli kalmekünka kõrgemas osas asunud, teistega võrreldes suurema kääpa aluses mehematuses avastatud sarvest kaitseraua ja pidemenupuga mõõk (haud 248: 1). Sama kääpakuhjatise all oli veel teinegi, sedapuhku naisematus. Kaasleidude põhjal 14. sajandi algusse dateeritud matused olid rikkalike panustega, mis lubab kadunukestes, eriti mehes, näha ühiskonnas väärikat positsiooni omanud isikuid. Peale mõõga ja Siksälä kalme mehematustes tavaliste relvapanuste – kirve, oda, suure noa ja ühe, parema jala kanna ümber olnud rauast kannuse – oli mehe panuseks veel puust vutlaris kringlikujulise sabaga habemenuga (vt nugasid käsitlev peatükk käesolevas artiklis). See leid koos mõõga ja teiste rikkalike panustega on eriti tähendusrikas. Eesti kalmete leiumaterjalis on habemenoad väga haruldased. Vaid Siksälä kalmest on neid leitud 2 eksemplari, mis osutab habeme ajamise erandlikkusele ja selle kandmise üldisele tavale. Lõua puhtana hoidmine eristas Siksälä mõõgamehe väliselt „omadest" ja lähendas teda kaudselt teistele kõrgemat positsiooni omanud isikutele. Tema seisundi erisust rõhutab ka kalme ainuke mõõk. Ometi osutavad rikkalikud panused, sh ka relvad sellele, et tegemist oli kahtlemata kohaliku mehega, kes, tõenäoliselt küll ristitud, pidas kinni vanadest tavadest.

Siksälä mõõga teeb erakordseks asjaolu, et tema kaitseraud ja pidemenupp, mis küll väga täpselt jäljendavad 13. sajandi mõõkade omi, on valmistatud hirve- või põdrasarvest.

Jn 33. *Siksälä mõõga pidemeosa koos majuskelkirjaga (matus 248: 1). Foto: Jaana Ratas.*

On selge, et selline pehme, ühe hoobiga läbiraiutav materjal pole käekaitseks sobiv. Pidemenupu ülesandeks on mõõgatera ja pideme raskuse tasakaalu viimine selliselt, et relva raskuskese oleks pideme ristist veidi tera pool. Seetõttu olid nupud eranditult rauast või pronksist. Sarvnupp ei sobi selle ülesande täitmiseks kindlasti. Haruldased on ka pidemeristile ja -nupule kaeverdatud gooti majuskel- ehk lombardi kirjastiilis, võimalik, et ladinakeelsetest sõnalühenditest tekstid. Kahjuks oli suur osa sarve pinnast koos kirjadega lootusetult hävinud, nii et selle dešifreerimine osutus võimalikuks vaid väga piiratud ulatuses. Pidemenupu serval on loetav ladinakeelne sõna HODIE (eesti keeles „täna, praegu"), käekaitsel vaid tähekombinatsioon HERTE või HERGE ja malta rist (jn 33). Teistest tähemärkidest on säilinud väikesed fragmendid.

Kirjatekstide ja muude märkide-sümbolitega mõõgad on tuntud kõikjal Euroopas. Eriti palju on neid avastatud mõõgateradelt. Enamasti on pealiskirjaks meistri või töökoja nimi, harvemini mõni ladinakeelne palvevormel või piibliteemaline piltkujutis. Vähem on pealiskirju mõõga kaitseraual ja pidemenupul. Madriidis, *Institutio del Conde de Valencia de Don Juan* kogudes säilitatav aastatesse 1200–1250 dateeritud mõõk on selle teema seisukohalt oluline. Nimetatud eksemplaril on pidemenupul ladinakeelne katoliiklik palvevormel AVE MARIA PLENA GRATIA ning kaitseraual hispaaniakeelne kiri DIOS ES VINCENTOR EN TOD ja O DIOS ES VINCENTOR EN TOD A (Jumal on kõige võitja, täht A on lühend sõnast aamen). Kirjutise teeb huvitavaks asjaolu, et kasutatud palvevormelid on kahes, hispaania ja ladina keeles (Oakshott 1991, 84). See jätab teoreetilise võimaluse, et ka Siksälä mõõgal on kirjad kahes keeles – nupul ladina- ja pidemeristil veel saksakeelsed. See annaks kirja tõlgendamiseks täiendavaid võimalusi. Kui eeldada, et pidemeristil oli tekst HERGE siis võiks seda dešifreerida saksakeelse lühendina palvevormelist HERR GOTT ERBARME (Jumal, heida armu). Malta ristist paremale jäävale pidemeosale, mille pealispind on kahjuks hävinud, mahuks samas kirjastiilis ja -suuruses tähtedest sõna AMEN, mis oli palve lõpetamisel obligatoorne.

Mõõgal on olnud kahelt poolt puulaastuga vooderdatud nahktupp, puust käepideme ümber oli mähitud nahkrihm. Mõõga röntgenuuringud näitasid, et see on sepistatud ühest terastoorikust. 12.–13. sajandil üldlevinud lõiketerade külgekeetmist ja keskosa tugevdamist damaskterasega pole kasutatud. See osutab veelkordselt mõõga mittevastavusele lahingrelvale osutatavatele nõuetele.

Mõõga päritolu ja mõõgamehe, koos sellega aga ka Siksälä piirkonna staatuse kohta võib esitada mitu versiooni. Neist kõige tõenäolisem tundub olevat mehe kuulumine kohalikust ülikkonnast pärinevate väikevasallide hulka, keda oli Põhja-Eesti Taani valdustes ja Mõõgavendade Ordu (alates 1237. aastast Saksa Ordu) võimupiirkonna liivlaste hulgas. Võib arvata, et ka Siksälä mees oli üks kohalikest ülikutest (lk 210–212). Sellisel juhul oli Siksälä piirkond Saksa Ordu (või Tartu piiskopi) poolt temale läänistatud koos kohustusega osaleda oma kaaskonnaga piirikaitses, aga ka sõjalistes aktsioonides (Pihkva vürstiriigi piir oli Siksäläst vaid mõne kilomeetri kaugusel Pedetsi jõel). Asjade sellise käsitluse korral võis võitlusrelvaks mittesobiv, kuid siiski luksuslik mõõk olla lepingut kinnitav lääni annetamisega kaasnenud kingitus. Sellisel juhul poleks aga mõõka tõenäoliselt kadunukesele sealpoolsusse kaasa pandud, vaid läänistuse püsimise korral, mis näib olevat hilisemaid rikkalikke relvamatuseid arvestades üsna tõenäoline, oleks relv võimusümbolina pärandatud järglasele.

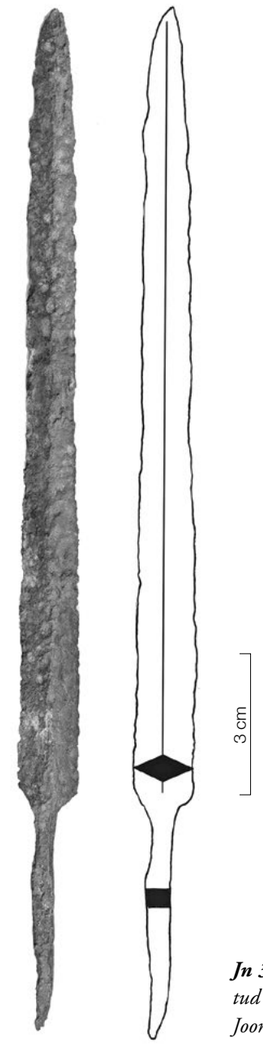
Välistatud pole muidugi ka võimalus, et tegemist oli mingilt sõjaretkelt saadud trofeerelvaga või oma teistest erineva staatuse rõhutamiseks ostetud uhkusasjaga, mis omaniku surma korral talle tarbimisväärtuseta esemena kaasa pandi.

Siksälä relvade üldilme näib osutavat kultuurikontaktidele rohkem lõuna ja ida, kui põhja poole. Kirjandusest on mulle teada vaid üks mõõga sarvest pidemerist Sigtunast, mis pärineb viikingiaja lõpust. Laienevate otstega pidemerist on kaunistatud skandinaavia loomornamendiga ja tegemist pole ilmselt mitte lahingrelva, vaid samuti staatusmõõga, võimalik et kuningliku võimusümboli osaga.

5.3. Kaheteraline pistoda (*misericordia*)

Keskajal oli pistoda, eriti Lääne-Euroopas, sageliesinevaks käsirelvaks, mida kandsid nii linnakodanikud kui ka aadlimehed. Erinevalt viimastest eelistasid linlased ja talupojad pistoda asemel kaitserelvana suuremat sorti üheteralist nuga. Eriline koht oli pistodal rüütlirelvastuses. Seda nimetati *misericordiaks* ja kasutati kahevõitluses või lahingus raskelt haavatud vastase surmamiseks, halastushoobi andmiseks.

Ida-Euroopas, eriti maapiirkondades oli pistoda vähem levinud. Seetõttu on Siksälä kalme segatud kihist leitud 28 cm pikkuse tera ja lühikese, vaid 8,5 cm pikkuse rootsuga eksemplar (: 1429) kahtlemata haruldane leid. Pistoda on rootsu lähedalt 23 mm laiune ja samast kohast 10 mm paksuse tipu suunas sujuvalt kitseneva ja õheneva rombikujulise ristlõikega teraga käsirelv (jn 34). Esemel puuduvad põlemisjäljed, nööriga mähitud pidemest oli säilinud veidi puidujäänuseid. Pide oli olnud vähemalt kolmandiku jagu rootsust pikem, mistõttu roots jäi tervenisti selle sisse. Pidemel võis olla rauast või mõnest muust materjalist pidemerist. Keskaja varasema perioodi pistodad ei olnud alati uhkelt kaunistatud luksusrelvad. Sageli olid neil lihtsad, erineval moel teraga ühendatud puust käepidemed, nagu näiteks 14. sajandi 20,2 cm pikkuse tera ja plaatrootsule needitud kahest puuplaadist pidemega *misericordial* Gdanskist (Piaskowski 1960, 106–107, jn 28: 2; 189). Siksälä eksemplariga sarnaneb 31 cm pikkuse teraga pistoda Lätist, Mežotne kalme 12.–13. sajandi mehematusest, kus see leiti koos teiste relvade ja pronksehetega (haud 79). Relv paiknes luustiku vöökohal, teraga paremale ja poolviltu üles (LA 1974, 211–213, jn 129). Siksälä pistoda pärineb kõige tõenäolisemalt hilisemate hauakaevetega lõhutud varasemast matusest.

Jn 34. *Pistoda kalme segatud kihist (: 1429). Joonis: Jaana Ratas.*

6. Tarberiistad

Üsna sageli on surnutele relvade asemel panustatud igapäevases elus kasutaud rauast töö- ja tarberiistu. Majapidamises kasutatud või ehtefunktsiooniga nugade kõrval kuuluvad sellesse esemerühma liimeistrid ja suured naasklid, mida on leitud nii haudadest kui ka kalme segatud kihist. Nimetatud esemed esinesid ühe erandiga vaid laste ja naiste matustes. Teised hauapanused kas puudusid või oli neid vähe, mis osutab kaudselt maetute madalamale sotsiaalsele staatusele. Kaasleidude põhjal otsustades pärinevad matused peamiselt 14.–15. sajandist.

6.1. Liimeistrid

Liimeister oli panusteks 3 lapsel (matused 136, 152 ja 239), ühel 40–45-aastasel mehel (matus 57) ja ühel naisel (matus 166). Leiud olid enamasti väga roostetanud ja fragmentaarsed, mistõttu õnnestus vaid kolme mõõtmed täpsemalt määrata. Peaaegu kõikidel oli tera keskosast teritamisega kaotanud umbes kolmandiku oma esialgsest laiusest, üksnes hauast 239 leitu oli peaaegu kulumisjälgedeta 130 mm pikkune, 38 mm laiuse ja seljaosas 3 mm paksuse teraga tööriist. Ülejäänud olid mõnevõrra väiksemad: 100–115 mm pikkuse ja umbes 2 mm paksuse teraga, mille mõlemas otsas olid 2 mm läbimõõduga neediaugud käepidemete kinnitamiseks. Liimeistrite algne laius aukude kohalt mõõdetuna oli 22–26 mm. Väliskujult sarnanevad Siksälä kalme eksemplarid teiste samaaegsete kalme- või mõnevõrra varasemate linnuse- ja asulaleidudega Eestis ja Lätis (nt Peets 2003, tahv 15: 12; 17: 22; LA 1974, tahv 70: 3, 4; 80: 41; Šnore, Zariņa 1980, jn 153: 30, 31; 175: 15–17). Väikesed mõõtmed ja käepidemete kinnitusviis osutab tööriista kasutamisele eelkõige väiksemate puuesemete, nagu kirve- ja odavarte ning muu majapidamises vajamineva voolimisel.

6.2. Naasklid

Suur naaskel oli panuseks kahel naisel (hauad 60, 102) ja kahel lapsel (hauad 54, 146). Matused on kaasleidude põhjal dateeritud 14.–15. sajandisse. Täpsema dateeringuta jäävad neli kalme segatud kihist leitud eksemplari (: 733, : 747, : 1344), : 1537). Väliskujult eristub nende hulgas kaks tüüpi: neist esimesel on teraosa pidemekinnise juures 4–6 cm pikkuselt ümber oma telje väänatud ehk tordeeritud (60: 1, : 102: 1, : 733). Ülejäänutel, teist tüüpi esindavatel tööriistadel läheb peaaegu kettakujulise ristlõikega varreosa sujuvalt üle kinnituslabaks. Tordeering osutab naasklite valmistamisele ruudukujulise ristlõikega rauakangist, millest esmalt vormiti pidemekinnis, järgnes tordeerimine ja teraosa vormimine. Tööriista teritamine toimus ilmselt pärast puust pidemega varustamist. Kõik naasklid on sujuvalt peeneneva ümmarguse, jämedamast kohast 5–9 mm läbimõõduga varrepulga ja teraosaga ning lameda, otsast veidi teravneva 50–70 mm pikkuse ja 10–12 mm laiuse labaga puust käepideme kinnitamiseks. Naasklite pikkused on tüübist olenemata suuresti erinevad, 125–187 mm. Suurem osa neist on tugevasti korrosioonist kahjustatud, mõnel on laba murdunud. Naaskleid kasutati peamiselt naha ja tohu töötlemistel. Võimalik, et tordeering ei olnud üksnes kaunistuselement, vaid võimaldas naasklit kasutada vibupuurina. Mõlemat tüüpi naasklid esinevad sageli Eesti, Läti ja Loode-Vene rauaaja lõpu ja keskaegsetes muististes (nt LA 1974, 301; tahvel 80: 23–25; Anteins 1976, jn 24; Колчин 1959, 63–64, jn 50). Mõnikord on naasklite sääreosa ruudukujulise ristlõikega.

Peale naasklite oli surnutele panustatud veel 5 õmblusnõela: 2 pronks- ja 3 raudnõela, vastavalt matustest 141, 117 ja 87, 233, 261. Naisematuses 233 oli raudnõel ilmselt linnu toruluust valmistatud nõelakojas. Pronksnõelad olid panuseks lastel, raudnõelad 2 naisematustes ja 1 mehematuses.

6.3. Vikatikatke

Mõneti omalaadne on 14. sajandisse dateeritud matuse 192 leiuaines. Tütarlapse luustikul oli kaks kaelakeed. Neist üks koosnes vaheldumisi nöörile lükitud kaurikarpidest ja helmestest, teise moodustasid väikesed helmed ja kihvripats. Luustiku vasaku õlavarreluu pealt leiti suhteliselt paksuseljaline (4 mm) ja 110 mm pikkune ning 42 mm laiune vikati- või sirbitükk, mis ainukesena esindas Siksälä põllutööriistu. Põlemisjälgedega esemekatke võib olla hangitud sepikojast (jätteraud) või pärineb mõnest varasemast põletusmatusest. Isegi eeldusel, et tegemist on koos täitemullaga juhuslikult hauda sattunud esemega mõnest varasemast, hauakaevamisega lõhutud matusest, jääb see siiski vaieldamatult hauapanuseks, osutades veelkordselt igasuguste terariistade või nende osade olulisele tähendusele kadunukese jaoks hauataguses elus. Eelkõige polnud tähtis ese kui tervik, vaid selle lõiketera kujutletav (panustati ka murdunud kirveste silmaosi) või reaalne olemasolu. Tütarlapse kõrgemale sotsiaalsele staatusele näivad osutavat nähtavasti üsna hinnalised kaelakeed, seevastu vikatikatke oleks asjakohane panus vaesema rahva jaoks. Muidugi võib seda juhtumit käsitleda ka kui tasakaalust välja löödud ja põhjalikult muutunud materiaalse ja vaimse keskkonna mõjul (maa allaheitmine kristlusele, omade jumalate allajäämine Kolmainule) muinasusundis toimunud abstraheerumise süvenemist, mille mõjul muutusid üha ähmasemaks piirjooned osa ja terviku ning kujutletava ja reaalse vahel.

Lõpetuseks

Siksälä kalme ülirikkalik leiumaterjal võimaldab pilguheitu Eesti kaguosa kultuurilukku väga pikas ajavahemikus, alates kalme alal ja ümbruskonnas toimunud rauatootmisest eelrooma rauaajal või rooma rauaaja alguses kuni viimaste matusteni 18. sajandil. Eriline tähtsus on asjaolul, et kalmesse maeti veel kuni 15. sajandi keskpaigani vana, suurelt osalt paganliku matmiskombestiku kohaselt. Esines isegi põletusmatuseid. Kuna Eestis kadusid rikkalikud

hauapanused, eriti relvad, üldiselt juba 13. sajandi esimesel poolel, on hilisema perioodi relvad arheoloogilistes kogudes esindatud vaid suhteliselt nappide ning enamasti halvasti dateeritavate juhu- ja asulaleidudega. Siksäläs püsivad relvad aga veel pikka aega. Arvukad müntidega hauad võimaldasid täpsustada erinevate esemetüüpide dateeringuid. Teatud mõttes sarnaneb Siksälä kalme suhteliselt hästi dateeritav materjal oma rikkalikkuse ja esemelise mitmekesisuse poolest näiteks Novgorodi linnakaevamiste dendrokronoloogia abil ajaliselt lahterdatud leiuainesega.

Eriti oluline oli uue teabe saamine mitmete relvatüüpide kasutuseloleku aja ja teatud määral ka kasutuseelistuste, sellest lähtuvalt loomulikult ka Siksälä asurkonna erinevate sotsiaalsete kihtide staatusliku eksponeerituse ja naabritega suhtlemise kohta. Enamikul juhtudel, eriti kirveste ja odade puhul, nihkus nende kindlalt tõendatav kasutusaeg, võrreldes naaberpiirkondade esemetüüpide kronoloogiatega, tunduvalt hilisemaks. Sama kehtib ka Peterseni tüpoloogia M- ja G-tüüpi odaotste üldiselt aktsepteeritud kasutusaja kohta. Üldiselt kadusid need käibelt hiljemalt 11. sajandi lõpuks, samal ajal kui Siksäläs kasutati neid vähemalt hauapanustena veel 13. sajandilgi. Ka ergutusastlaga kannused näivad leidvat Siksäläs rakendust kauem kui naaberpiirkondades. Ometi ei peitu esemedateeringute erinevus ilmselt mitte niivõrd Siksälä piirkonna erilisuses või aja „aeglasemas" kulgemises, vaid selles, et lokaalse matmiskombestiku konservatiivsusest tingitud hästidateeritavad esemetekompleksid püsisid siin kauem kui naaberpiirkondades.

Tihedatele sidemetele naabritega osutavad mitmed, ilmselt mitte kohalike seppade valmistatud kirved, odad, kannused, habemenoad, osa nuge ja ilmselt ka ainueksemplarideks olevad relvad – sarvest pidemeristi ja -nupuga mõõk ning pistoda. Seevastu sõjanuiapea võib olla sepistatud ka kohapeal. Relvade üldilme näib osutavat kultuurikontaktidele rohkem lõuna ja ida kui põhja poole.

Kalmest leitud nugadest ja kirvestest tehtud metallograafilised analüüsid osutavad terariistade valmistamisel samadele tendentsidele, mis on täheldatavad ka teiste Eesti piirkondade keskaegsetes leiukompleksides. Kasutatakse rohkem lihtsamaid tehnoloogilisi sepistamisvõtteid, metalli kvaliteet halveneb, mis osutab toormaterjali pealiskaudsele töötlemisele, esemete väline teostus pole mitte alati korrektne jne. Siksälä sepad on täiendava toormaterjalina kasutanud vanu esemeid, millele viitab tunduvalt varasemast perioodist pärinevate relvakatkete rohmakas ümbersepistamine uuteks. Kuna põletusjälgedega relvi esineb ka põletamata surnutel (nagu ka eelneva perioodi ehteid, näiteks sõlgi, esineb hilistes matustes), pole välistatud nende pärinemine varasematest põletusmatustest. Taoline praktika polnud haruldane ka mujal Eestis – näiteks Pada kalmistu rüüstatud hauad, rooma rauaaegsete ehtekatkete esinemine Paatsa 11.–14. sajandi sepikojaasemel Saaremaal, Soome hilistes linnustes avastatud pronksehete ja nende katkete kogumid.

Artiklis käsitletud Siksälä kalme arvukad suhteliselt hästi dateeritud, eriti hilisemate, 14.–15. sajandist pärinevate relvadega matusekompleksid on unikaalseks võrdlusmaterjaliks relvastuse uurimisel mujal Eestis ja naaberpiirkondades, kus selle perioodi kindlalt ajalistesse ja ajalis-tüpoloogilistesse raamidesse paigutatavat leiumaterjali on suhteliselt napilt ning vaid vähestes leiukompleksides. See lubab kindlalt loota, et Siksälä kalme relvaleidude uurimistulemustel võiks omada kõlapinda mitte ainult Eestis, vaid ka mujal Läänemere idaosa kultuuripiirkonnas, sõltumata rahvustest ja riigipiiridest.

The English version of this article Weapons and edged tools in Siksälä Cemetery. Typology and technology *is published in: Laul, S., Valk, H. Siksälä: a community at the froniters. Iron Age and Medieval. Tallinn–Tartu 2007, 167–200.*

KASUTATUD KIRJANDUS

Anteins, A. 1976. Melnais metāls Latvijā. Rīga.

Atgāzis, M. 1964. Latgaļu 9.–12. gs. cirvji. – AE, VI, 105–125.

Atgāzis, M. 1974. Dzelzs iedzītņa šķepu gali ar atkarpēm Latvijā. – AE, XI, 154–173.

Berga, T. 2007. Augšdaugavas 14.–17. gadsimta senvietas no Krāslavas līdz Slutišķiem. Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, Rīga.

Blumfeldt, E. 1949. Über die Wehrpflicht der estnischen Landbevölkerung im Mittelalter. – Apophoreta Tartuensia. Holmiae, 163–176.

Brūzis, R. 2008. Iedzītņa šķēpu gali Latvijas 14.–17. gs. arheoloģiskajā materiālā. – LVIŽ, 4, 5–19.

Brūzis, R. 2010a. Šķēpu gali ar skaldņotu uzmavu Latvijas 14.–16. gs. arheoloģiskajā materiālā. – LVIŽ, 1, 16–36.

Brūzis, R. 2010b. Cirvji Latvijas 14.–17. gadsimata arheoloģiskajā materiālā: tipoloģiskā analīze. – Vēsture: avoti un cilvēki. Humanitārās fakultātes XIX starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture XIII. Daugavpils, 41–49.

Brūzis, R. 2012. Šķēpu, cirviju un dunču korelācija Latvijas 14.–16 gs. arheoloģiskajā materiālā. – Vēsture. Sabiedrība, pārvalde un saimniecība Baltijas jūras reģionā no aizvēstures līdz jaunajiem laikiem. (Latvijas Universitātes Raksti, 764. sējums.) Rīga, 38–51.

Cowgill, J., Neergaard, M. de, Griffiths, N. 1987. Knives and Scabbards. Medieval Finds from Excavations in London, 1. London.

Creutz, K. 2003. Tension and Tradition. A Study of Late Iron Age Spearheads around the Baltic Sea. Stockholm.

Hilczerówna, Z. 1956. Chronologia ostróg z X–XIII wieku. – Wiadomośi Archeologiczne. Bulletin Archeologique Polonais, XXIII, 2, 203–207.

Huurre, M. 1990. 9000 vuotta Suomen esihistoriaa. Keuruu.

Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn.

Kivikoski, E. 1973. Die Eisenzeit Finlands. Helsinki.

Klinge, M. 1983. Muinaisuutemme merivallat. Keuruu.

Lang, V. 1996. Muistne Rävala I. – (MT, 4.) Tallinn

Lehtosalo-Hilander, P.-L. 1982. Luistari II. The Artefacts. (SMYA 82: 3.) Helsinki.

Lodowski, J. 2002. Gródek późnośredniowieczny w Ostrawe, pow. Góra. – Slaşkie sprawozdania archeologiczne, XIV. Wrocław, 363–373.

Moora, H. 1955. Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. – Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik. Tallinn, 46–94.

Mäesalu, A., Peets, J. 2010. Sõjanuiad, võimusümbolid ja margapuud. – Ülle Tamla (toim). Ilusad asjad. Tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogiakogudest. (MT, 21) Tallinn: Ajaloo Instituut, (211–236).

Mägi, M. 2002. At the crossroads of space and time. Graves. Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD. Tallinn.

Müller, H., Kölling, H. 1984. Europäische Hieb- und Stichwaffen aus der Sammlung des Museums für deutsche Geschichte. Berlin.

Oakeshott, E. 1991. Records of the Medieval Sword. Suffolk.

Peets, J. 2003. The Power of Iron. Iron Production and Blacksmithy in Estonia and Neighbouring areas in Prehistoric Period and the Middle Ages. (MT, 12.) Tallinn.

Petersen, J. 1919. De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. (Videnskapselskapets Skrifter II, Hist.-Filos. Klasse 1919, nr. 1.) Kristiania.

Piaskowski, J. 1960. Technika Gdańskiego hutnictwa i kowalstwa żelaznego X–XIV w. Na podstawie badań metaloznawczych. (Gdańsk wczesnośredniowieczny II.) Gdańsk.

Pleiner, R. 1967. Die Technologie des Schmiedes in der großmärischen Kultur. – Slovenská Archeológia, XV/1, 77–134.

Rantasalo, A. V. 1933. Karjataikoja I. (Suomen Kansan Muinaisia Taikoja, IV.) Helsinki.

Rud, M. 1996. Der Teppisch von Bayeux und die Schlacht bei Hastings 1066. 2. Auflage. Kopenhagen.

Selirand, J. 1974. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.–13. sajand). Tallinn.

Selirand, J. 1975. Estnische Gruppe der nordeuropäischen Lanzenspitzen mit damasziertem Blatt. – TATÜ, 24: 2, 171–187.

Šnore, E, Zariņa, A. 1980. Sena Sēlpils. Rīga.

Tõnisson, E. 1974. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh. – Anfang 13. Jhs.). Ein Beitrag zur ostbaltischen Frühgeschichte. Tallinn.

Valk, H. 1995. Reflections of Folk-religion and Beliefs in Estonian Burial Customs of the 13th–19th centuries. Archaeology, Folklore and Written Sources. – Archaeology East and West of the Baltic. Papers from the Estonian – Swedish Archaeological Symposium, Sigtuna, May 1991. Ed. Ingmar Jansson. (Theses and Papers in Archaeology, N.S. A 7.) Stockholm, 131–153.

Valk, H. 2001. Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. Second edition. (CCC Papers, 3.) Visby, Tartu.

Zöllner, W. 1979. Reise in die Gotik. Leipzig.

Гурин М. Ф. 1987. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX–XII вв. Минск

Даркевич В. П. 1961. Топор в древнерусском язычестве.– Советская Археология, 4, 91–02.

Завялов В. И., Розанова Л. С. 1990. К вопросу о производственной технологий в древнем Новгороде. – Материалы по археологии Новгорода 1988. Москва, 154–186.

Кирпичников А. Н. 1966. Древнерусское оружие, 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. (Археология СССР. Свод археологических источников, Е1–36.) Москва–Ленинград.

Кирпичников А. Н. 1973. Снаряжение всадника и верховного коня на Руси IX–XIII вв. (Археология СССР. Свод археологических источников, Е 1–36.) Ленинград.

Колчин Б. А. 1953. Черная металлургия и металлообработка древней Руси (домонгольский период). (МИА, 32.)

Колчин Б. А. 1959. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. – Труды Новгородской археологической экспедиции, II. (МИА, 65.), 7–120.

Медведев А. Ф. 1959. Оружие Новгорода Великого. – Труды Новгородской археологической экспедиции II. (МИА, 65.) Москва–Ленигнград, 122–191.

Нукшинский 1957 = Нукшинский могильник. (МИАЛ, I.) Рига.

Тамла Т. 1986. Уникальная оборонительная конструкция на первом городище Пада. – TATÜ, 35/4, 366–370.

Тыниссон Э., Граудонис Я. 1961. Раскопки ливских курганов в Кримулде. – Latvijas PSR Zinātņu Akademijas Vestis 10 (171), 37–54.

Шмидехельм М. Х. 1955. Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. – V в. н. е.). Таллин.

Шноре Э. Д. 1961. Асотское городище. (МИАЛ, II.) Рига.

Хвощинская Н. В. 2004. Финны на западе Новгородской земли. (По материалам могильника Залахтовье). С.-Петербург.

Mauri Kiudsoo

SIKSÄLÄ MÜNDID JA ÜMBRUSKONNA AARDELEIUD

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, Tallinn 10130, mauri.kiudsoo@tlu.ee

1. Mündipanused ja ohvrirahad

Siksälä numismaatiline materjal jaguneb leiukonteksti järgi kaheks: Kalmetemäe ja Kirikumäe matuste juurde kuulunud hauapanusteks ning Kirikumäel olnud kabeliga seonduvateks ohvriandideks. Need kaks rühma on artikli lõpus olevas mündinimistus eraldi välja toodud. Tekstis endas on erinevaid mündisorte tutvustavate alajaotuste valikul tuginetud kronoloogilisele printsiibile. Konkreetsemalt jutuks tulevate müntide puhul tähistavad sulgudes olevad numbrid müntide järjekorranumbreid artikli lõpus olevas mündinimistus.

Anglosaksi denaar

Siksälä kalmistu müntide seas on varaseimaks verminguks põletusmatusest 25 avastatud anglosaksi denaar (nr A: 1). Numismaatik Vladimir Sokolovski määrangu järgi on see valmistatud Aethelred II (978–1016) valitsemisajal (vt Лаул 1983, 331). Viikingiaegseid münte on Eesti kagunurga matmispaikadest leitud lisaks veel vaid Piusa jõe lähedalt Lindora kääbaskalmistult (AI 4952; VõM 3600).

Eestis oli viikingiajal sarnaselt teistele Läänemere piirkondadele levinud kaalurahandus (sks *Gewichtsgeldwirtschaft*) (Leimus 2004a, 1095–1096). Kuigi Inglismaal endas toimus juba esimese aastatuhande lõpul müntide regulaarne ümbervahetamise protseduur (*renovatio monetae*), ei mõjutanud see asjaolu mitte mingilgi viisil siinset „rahandust". Erinevalt vallutusjärgsest perioodist ei eksisteerinud muinasaja lõpusajanditel veel raharinglust hilisemas mõistes. Maksis ju hõbe, mida ei loetud, vaid üksnes kaaluti. Kaalurahandusest tulenevalt peaks aga arvestama sellega, et Siksäläst leitud anglosaksi denaar võis hauda sattuda ka tunduvalt hiljem. Kui vaadelda taoliste verminguteesinemist Eesti aardeleidudes, tuleb ilmsiks, et veel vähemalt 12. sajandi keskpaigas ringles Eestis hõbedana arvestataval hulgal Aethelredi penne (Leimus, Molvõgin 2001, nr 64–68). Matuse 25 seotuse mündi vermimisajaga seab ühtlasi kahtluse alla asjaolu, et Siksälä põletusmatusest saadud denaar oli ehteraha. Nimelt on arheoloogilises materjalis tõendeid ripatsmüntide tarvitamisest ehetes veel mitu sajandit pärast nende vermimist. Näiteks oli Läänemaal Maidla kivikalmes ühe matuse panuseks kaks eriaegset ripatsmünti, millest varasem on sarnaselt Siksäläga Aethelredi raha. Teise, hilisemast vermingust tehtud ripatsi müntimisaeg osutab aga sellele, et kõnesolev Maidla matus ei saa olla varasem 12.–13. sajandi vahetusest. Kui siia lisada veel asjaolu, et hilisem raha on üsna tugevasti kulunud, võis Maidla matus pärineda 13. sajandi teisest veerandist või koguni keskpaigast (Mandel 2003, 56). Seega peab arvestama, et Siksäläst leitud anglosaksi denaar võis hauda sattuda oma vermimisajast tunduvalt hiljem. Konkreetse mündi vermimisaasta järgi on võimalik määrata üksnes matuse ajalist alampiiri ja ei midagi enamat.

Tartu ja Tallinna brakteaadid

13. sajandi esimesel veerandil alanud kohalik müntimistegevus hoogustus umbes 1265. aasta paiku Tallinnas ja Tartus (Leimus 2002a, 1601). Need Liivimaa rahad – krooniga Tallinna ning mõõga ja võtmega Tartu brakteaatpennid – on iseloomulikud kõikidele 13. sajandi lõpu – 14. sajandi alguse Eesti mündiaaretele (Leimus 2001, tabel 1; Kiudsoo, Tamla 2006, 274). Krooni kujutavaid nn kroonbrakteaate löödi Tallinnas arvatavasti kuni 1332. aastani (Leimus 1998, 89). Me ei tea, kui kaua valmistati mõõga ja võtmega brakteaate, kuid kuna aaretes esinevad need koos Tallinna pennidega, siis võib oletada Tallinna ja Tartu brakteaatide enam-vähem samaaegset valmistamisperioodi. Võimalik, et Tartu müntide vermimisele tegid lõpu linna laastanud ulatuslikud tulekahjud 1329. ja 1335. aastal (Leimus 2005, 193). Kõigi eelduste järgi jäid eelpoolnimetatud vermingud vähemalt esialgu siiski raharinglusesse ka pärast kohapealse müntimise katkemist 1332. aastal. Kuna Eesti territooriumilt puuduvad 14. sajandi keskpaiga mündiaarded,[1] pole meil võimalik määrata 13. sajandi lõpu –14. sajandi esimese veerandi Liivimaa pennide massilise käibimisaja ülempiiri. Nn Kalasõja (1367–1371) käigus peidetud aaretest sisaldavad taolisi verminguid üksikute eksemplaridena vaid Rootova ning Otepää leid (vt Молвыгин 1967, 324, 327).[2] Sellele, et 13. sajandi lõpus – 14. sajandi alguses löödud Liivimaa mündid käibisid edasi veel pärast nende müntimisperioodi lõppu (s.t u 1332. aasta järel), näikse viitavat just nimelt Siksälä muististekompleksist avastatud leiumaterjal. Sealt on saadud üks kahest 14. sajandi brakteaadist ning ühest tollasest münditoorikust koosnev leid (nr B: 2–4). Lisaks on üks Tartu piiskopkonna 13/14. sajandi vahetuse münt avastatud ühest Siksälä hauast koos Lübecki 13. sajandi teise poole – 14. sajandi esimese poole brakteaadiga. Siinkohal tuleb juba etteruttavalt selgituseks öelda, et Põhja-Saksa linnade brakteaadid lülituvad massiliselt siinsesse raharinglusesse alles pärast kohaliku müntimistegevuse katkemist (Kiudsoo, Tamla 2006, 274, 280 ja seal viidatud kirjandus).

Peetruse ja Pauluse atribuute (mõõka ja võtit) ning kuningavõimu sümbolit (krooni) kandvaid varaseid brakteaate on Siksäläst saadud ühtekokku kakskümmend üks eksemplari (nr A: 2–21, B: 2). Peale mündinimistus esitatud rahade on umbmääraseid andmeid veel matuse 229 luukammil asunud Tartu penni katkendi kohta (Luik 1998, 87–88). Ühenduses 13/14. sajandi Liivimaa brakteaatidega tuleks veel kindlasti mainida pisikest neljakandilist hõbeplekki (nr B: 3), mida olen interpreteerinud kui oletatavat münditoorikut (Kiudsoo 2004a, 203).

Ojamaa brakteaat

Siksälä arvatava kabelikoha ligidalt on leitud üks oletatav Ojamaa brakteaat (nr B: 1), vermitud ajavahemikus 1210/20–1260/70.

Mündivermimine Tallinnas ja Tartus rahuldas ilmselt alates 1265. aastast kohaliku rahaturu vajadused. Samas jätkus kõrvuti Liivimaa müntidega siinmail endiselt Ojamaa (Visby) rahade käive. Seda hõlbustas ehk ka Visby ja Liivimaa verminguteühesugune mündialus (Leimus 2002a, 1601). Arkadi Molvõgini järgi ilmuvad niisugused vermingud Eesti mündikäibesse alles 13. sajandi teisel poolel (Молвыгин 1960, 277–290; 1967, 34–71). Kardinaalselt teistsugusele seisukohale on jõudnud Ivar Leimus, kes püstitas 2004. aastal hüpoteesi Ojamaa müntide sissevoolu lakkamisest Liivimaale pärast kohaliku mündivermimise taastamist 1260. aastatel (Leimus 2004b, 64). Viimast kinnitab ka Kagu-Eestist avastatud Utike aardeleiu mündikooslus. Mauri Kiudsoo ja Ülle Tamla arvates annab I. Leimuse hüpotees aluse spekulatsiooniks, et senini raskesti dateeritavate 13. sajandi teise poole – 14. sajandi esimese veerandi mündiaarete puhul peaks nende varade maapõue jäämise aja määramisel võtma arvesse Ojamaa müntide suhtarvu. Tõepoolest, erineb ju niisuguste müntide hulk erinevate leidude juures olulisel määral. Näiteks Tartu botaanikaaia kaevamistelt päevavalgele tulnud aardest on neid praeguse uurimisseisuga teada vaid kaks eksemplari ning just see aare pärineb pigem perioodi lõpuosast (Kiudsoo, Tamla 2006, 279).

Põhja-Saksa linnade brakteaadid

Põhja-Saksa nn vendilinnade 13.–14. sajandi brakteaate on Siksälä kalmistult avastatud seitse eksemplari. Peale nimekirjas toodud müntide (nr A: 22–27, B: 4) oli Kalmetemäe luustik nr 2 juures algselt samuti üks Lübecki 13.–14. sajandi esimese poole brakteaat. Sellele osutab mündijäljega nahatükk (Laul 1980, 5).

Põhja-Saksa brakteaatpennidel oli Liivimaa 14. sajandi mündikäibes täita väga oluline roll. Need mündid olid domineerivad kohalikus raharingluses pärast 1332. aastat, mil Tallinna rahapajas müntimine katkes (Leimus 1998, 83–89). Varaseimad taolised vermingud jõudsid Eestisse siiski juba umbes 13/14. sajandi vahetusel, kui Liivimaa linnade läbikäimine Lübeckiga muutus järjest tihedamaks (Leimus 2004a, 1100). Igatahes domineerisid nn vendilinnade rahad selgelt veel 1360. aastate teisel poolel peidetud Eesti aarete koosseisus. 1370. aastate lõpul vähenes selliste vermingute hulk aga juba tunduvalt (Kiudsoo 2001, 70), kahanedes 15. sajandi alguseks pea olematuks. Põhja-Saksa brakteaatide raharinglusest kadumise peamine põhjus tulenes Liivimaa võimude 1370. aastate otsustest, millega keelati niisuguste madalaprooviliste rahade sissevedu ning käive (Molvõgin 1969, 50–51, 58, 63). Vajadus võõraste müntide järele oli kadunud tegelikult juba varem. 1360. aastate esimesel poolel, pärast enam kui kolmekümneaastast pausi oli taastatud rahalöömine nii Tallinnas kui ka Tartus ning 14. sajandi lõpuks oli Liivimaal kujunenud välja juba üks regiooni arenenumaid kolme erineva nimiväärtusega mündisüsteeme (Leimus 2004a, 1101).

1 Ainsaks erandiks on Olustvere II aarde (AI 5006) varaseim osa, mis on peidetud pärast 1356. aastat (Leimus, Molvõgin 2001, nr 73).
2 Samas on penn peenraha, kuid nn Kalasõja aaretes kohtab kohalikest verminguteüldjuhul üksnes artigeid.

Vana-Liivimaa mündid

Esimesena taastas müntimistegevuse Liivimaa ordumeister Tallinnas 1363. aastal, vermides kõigepealt artigeid (Leimus 1998, 90). Peagi (1364?) järgis tema eeskuju ka Tartu piiskop (Leimus 2002b, 128). Siksälä kalmistul üksikeksemplaridena esindatud artigite (nr A: 28–30) käibimisaja ülempiiriks peaks teoreetiliselt olema 1422.–1426. aasta mündireform. Samas leidub artigeid veel minimaalses koguses sellistes hiliskeskaegsetes mündiaaretes nagu Simuna (Kari 1975, 5; *tpq* 1534), Üksnurme (AM 29147; Leimus 1990; *tpq* 1536) ja Mäksa II (AI 5000/169: 3–17; 622; *tpq* 1557). Täiesti erandlik on aga Rapla lähedalt Lelle ja Eidapere külade piirkonnast avastatud Liivi sõja aegne aardeleid (Kieler 1927; *tpq* 1566), mis sisaldas kogunisti veel 17 Liivimaa ordu Tallinna artigit. Enne 1422.–1426. aasta rahareformi löödud artigite tegeliku käibimisaja kindlakstegemine on raskendatud 15. sajandi teise ja kolmanda veerandi aardeleidude väga väikese hulga tõttu (Kiudsoo 2007, 25).

1422. aastal Võnnus toimunud Maapäeval otsustati alustada uute artigite[3] ning 1426 ka pennide ja šerffide valmistamist (Tender 1937, 510–511). 15. sajandi teise veerandi killingeid ja penne leidub ühtlasi Siksälä hauapanuste hulgas (nr A: 31–33, 35–40). Nende mõningast käibimist isegi veel 16. sajandi esimesel poolel kinnitab 1530. aastatel peidetud Üksnurme (Leimus 1990, nr 300–306) ja Simuna (Kari 1975, nr 131–136) aardeleidude kõrval ka ühe Tallinna Jaani Seegi kalmistult avastatud rahakoti sisu (Kiudsoo 2005, 182).

Siksälä kalmistult on leitud veel üks Riia peapiiskopi Henning Scharpenbergi (1424–1448) šerff (nr A: 34). Killingitest ja pennidest haruldasemaid ning tunduvalt halvema hõbedasisaldusega šerffe kohtabki eelkõige just kalmistute ja ohvrikohtade leiumaterjalis. Kuna aaretes 15. sajandi šerffe praktiliselt ei leidu, puudub meil võimalus määrata ka taoliste ühepoolsete vermingute ringluses püsimise aega (Kiudsoo 2004b, 81).

Siksälä Kirikumäelt leitud kaks kohalikku, Tallinnas vermitud killingit on löödud aga juba Vana-Liivimaa lõpuperioodil, täpsemalt 1533. ja 1542. aastal (nr B: 5–6). Liivi sõja (1558–1583) aegsete aardeleidude koostisest ilmneb, et 16. sajandi esimesel poolel valmistatud Vana-Liivimaa vermingud on selges ülekaalus veel 1560.–1570. aastate esimese poole mündikäibes. Kuigi seejärel langeb nende osakaal aaretes tunduvalt, esineb Liivimaa ordu, Riia ja Tartu piiskopkonna verminguid siiski mõnevõrra (0,1–3,8% aarete müntide koguhulgast) ka Poola-Rootsi jätkusõja esimesel perioodil (1600–1611) maapõue jäänud mündileidudes (Kiudsoo 2000, 14).

3 Elanikkond hakkas neid kutsuma killingiteks.

Rootsi võimu aluse Tallinna killingid

Rootsi võim sai Eestis alguse Liivi sõja ajal juunis 1561. Seoses sellega tuli siin kõrvuti oma müntidega käibele Rootsi raha. Erik XIV (1560–1568) ning eriti Johan III (1568–1592) võimuloleku aastail toimus suurejooneline mündirikkumine. Vaevalt mõneprotsendilise hõbedalisandiga vaskseid killingeid valmistati küllaltki suurtes kogustes – kuni 1585. aastani Tallinnas kokku umbes 10 miljonit eksemplari (Leimus 1995, 44–48). Madalaprooviliste müntide ülemäärase löömise tõttu leidubki Rootsi killingeid 1570. aastatel peidetud aardeleidudes massiliselt ning ühtlaselt üle kogu Eesti. 1580. aastatel hakkab aga nende osakaal kiiresti langema ning Poola-Rootsi jätkusõja esimeseks perioodiks on neid raharinglusse jäänud juba võrdlemisi vähe (0,2–3,3%) (Kiudsoo 2000, 14; Kiudsoo 2004b, 82–83). Siksälä Kirikumäelt on leitud vaid kaks Johan III Tallinna killingit (nr B: 16–17).

Riia vabalinna killingid

Riia linn ei ühinenud 1561. aastal subjektsioonipaktiga, millega Liivimaa ordumeister alistus Poola kuningale, vaid võttis endale kaheks aastakümneks vabalinna staatuse. Sellel ajajärgul teostas Riia ka faktilist mündiõigust (Leimus 1995, 55).

Kuigi 1570. aastate alguses võib Eesti aaretes täheldada vabalinna killingite osakaalu ja esinemissageduse tõusu, jõuab selliseid münte Lõuna-Eesti aardeleidudesse eriti massiliselt just 1580/90. aastatel.[4] Samuti sisaldavad Riia killingeid (5,7–80,6% aardemüntide koguhulgast) veel peaaegu kõik Poola-Rootsi jätkusõja (1600–1629) algusaastate mündiaarded (Kiudsoo 2000, 13). Harvadel puhkudel on vabalinna münte jäänud ringlusesse edaspidigi. Poola rahade käibeareaalis, kuhu Siksälä piirkond 17. sajandil kuulus, esineb mõnedes aaretes üksikuid eksemplare isegi kuni Põhjasõjani välja (Ceplīte 1968, nr 1, 5, 7, 11, 27, 40, 46; Kiudsoo 2000, nr 54, 65, 73, 118, 120, 145). Kirikumäe kabelikohalt on avastatud seitse Riia vabalinna killingit (B: 7–13).

Kuramaa hertsogkonna killingid

Tänapäeva Läti alal tegutses 1570. aastatel peale Riia ja Dahleni rahapaja ka Jelgava (Miitava) müntla, mille mündihärraks oli Liivimaa viimane ordumeister Gotthard Kettler, hilisem Kuramaa hertsog. Liivimaa raharingluse jaoks olid olulisimad aastail 1575–1577 löödud vähevääruslikud killingid (Leimus 1995, 60–61).

4 Taagepera (*tpq* 1579, AI 5000/465), Kärsu (*tpq* 1583, AI 5000/74), Sangaste II(a) (*tpq* 1592, Sb. GEG 1886, 59–61, 123–125), Laanemetsa (*tpq* 1593, AI 5000/2), Pangodi (*tpq* 1594, Hartmann 1871a, B X: 54).

Siksälä Kirikumäe kahe leiuga esindatud Kuramaa killingeid (nr B: 14–15) esineb Eesti aardeleidudes üldiselt püsivas, kuid võrdlemisi väikeses koguses juba alates nende vermimise algusest saadik. Isegi 17. sajandi esimesel kümnendil on täheldatav niisuguste vermingute püsiv osakaal (0,5–10,0%) aaretes (Kiudsoo 2000, 14).

Poola ja Leedu mündid

Poola raharingluse jaoks oli Sigismund III aegse Riia müntla tegevus väga oluline (Mikolajczyk 1988, 61, 68). Aastatel 1602–1621 moodustas seal löödud peenraha koguni 58% riigis valmistatud killingite koguhulgast. Samuti oli neil 17. sajandi esimese veerandi Eesti mündikäibes täita tähtis roll – 1620. aastateks tõusis Sigismund III killingite osakaal aardeleidudes isegi 50–85%-ni (Kiudsoo 2000, 13, 18). Siksälä Kirikumäe arheoloogilistel kaevamistel on päevavalgele tulnud neli Riia müntlas valmistatud eksemplari (nr B: 18–21). Lisaks on sealtsamast leitud ka üks Vilniuse rahapaja kahepennine nominaal (nr B: 22), ja kaks Leedu Johann Kasimiri killingit (nr B: 23–24).

Vene traatkopikad

Praeguse uurimisseisu põhjal võib väita, et esimesed Vene kopikad ja dengad ilmuvad Eesti ala aaretesse 1570. aastatel (Kiudsoo 2003, 160) ning kuni Poola-Rootsi jätkusõja (1600–1629) lõpuni on traatkopikate[5] käibeareaaliks olnud peaaegu kogu Eesti ala (Kiudsoo 2000, 14; lisa II: 1). Seevastu hiljemalt 17. sajandi keskpaigaks oli Vene müntide käibeareaal tunduvalt kitsenenud: traatkopikaid sisaldavad aarded seostusid tollal peamiselt Ida-Eesti aladega Vene piiri ääres (Kiudsoo 2000, 24, 27). Kahe 17. sajandi traatkopika (nr B: 195–196) leidmine just Siksälä Kirikumäelt on tegelikult võrdlemisi huvitav fakt. Kalmetes ja ohvrikohtadel üldjuhul vermitud Vene kopikaid ju ei kohta.[6] Tõsi, vähemasti Aleksei Mihhailovitši vermingu puhul on ohverdamisakt siiski seletatav müntimiseks kasutatud ebahariliku metalliga (vask),[7] mis vähemasti liivimaalaste jaoks oli muidu ülikõrge hõbedasisaldusega traatkopikate juures harjumatu nähtus. Vasest valmistatud traatkopikate imbumine Kagu-Eesti rahakäibesse on tõenäoliselt otseses seoses Pihkvamaa kaupmeeste aktiivsusega 1660. aastatel. Näiteks domineerivad Vastseliina piiskopilinnuse turukohalt avastatud Vene rahade hulgas just nimelt niisugused vermingud (vt lähemalt Kiudsoo 2006, 250; Valk 2006, 132–136).

5 Traatkopikad (sks *Tropfkopeken*) on oma nime saanud nende valmistamistehnoloogia järgi. Hiliskeskaegsel Venemaal toimus müntimine kuni Peeter I reformideni hoopis teistviisi kui mujal. Hõbedast venitati paraja paksusega traat, mis seejärel lõigati kääridega tükkideks, löödi haamriga lamedaks ja vermiti (Спасский 1970, 99–101).

6 Tõenäoliselt hinnati Vene münte neis sisalduva hõbeda kõrgest puhtuseastmest tingituna ülimalt kõrgelt.

Rootsi võimu aluse Riia linna- ja kroonumüntla killingid (1621–1665)

Siksälä Kalmetemäelt on leitud vaid üks 17. sajandi münt, milleks on 1624. aasta Riia dreipölker (nr A: 41). Seevastu kabelikohaga seostuvad kogunisti 164 Riia linna (1621–1665) ja kroonu rahapaja (1644–1665) killingit (nr B: 25–188). Peale Liivimaal münditud rahade on autoril andmeid veel vähemalt kahe Rumeenias Suczava lossis aastatel 1662–1664 valmistatud võltsingu kohta (nr B: 189–190).

17. sajandi keskpaigaks oli Eestis kujunenud välja kaks peamist raha käibeareaali: Poola süsteemis löödud rahad ringlesid maa lõunapoolses, Rootsi mündid aga Eesti põhjapoolses osas (Kiudsoo 2000, 22–23).[8] Võrdlusest Renate Ceplīte koostatud mündileidude kataloogis (1968) sisalduvate aarete materjaliga nähtub, et Lõuna-Eesti kuulus tollal ühtsesse käibeareaali praeguse Läti alaga. Kuigi 1665. aastal lõpetati Riias killingite vermimine, etendas sealsete müntlate toodang olulist rolli veel ka Põhjasõja-aegses (1700–1721) mündikäibes (Kiudsoo 2002, 41).

Brandenburgi kuurvürstkonna Preisi killingid

Siksälä Kirikumäelt on leitud veel kaks Preisimaal valmistatud Brandenburgi kuurvürstkonna killingit (nr B: 193–194). Niisuguseid Georg Wilhelmi (1619–1640) ja Friedrich Wilhelmi (1640–1688) valitsemisajal löödud münte kohtab üksikeksemplaridena ka 1620.–1660. aastatel peidetud Lõuna-Eesti aardeleidudes (Kiudsoo 2000, 19, 24). Läti territooriumilt avastatud mündiaaretes esineb selliseid verminguid vähesel määral veel ka 18. sajandi alguse leidudes (Ceplīte 1968, nr 41, 42).

7 Seoses sõdadest tingitud rahapuudusega alustas tsaar Aleksei Mihhailovitš 1654. aastal rahareformi, millega üritati muuhulgas lüüa hõbedaga samaväärset vaskraha. 1662. aastal puhkes Moskvas nn vasemäss, mis tegi vaskkopikate löömisele lõpu (lähemalt Мельникова 1989, 196–206).

8 Need kaks käibeareaali ühtisid enam-vähem Riia ja Tallinna kaubanduse mõjusfääridega (Dunsdorfs 1962, 299).

Vene vaskmündid

Siksälä kalmistult ja kabelikohalt on avastatud kaheksa Venemaa 18. sajandi vaskmünti (nr A: 42–46, B: 197–199), mis on ühtlasi ka muistisekompleksi hiliseimateks verminguteks. Nende seas on omakorda noorim 1799. aasta kopikas.

Arvestuspennid

Siksälä kalmistult on leitud ka neli arvestuspenni (nr A: 47–50). Neist vähemalt üks on valmistatud Prantsusmaal 14.–15. sajandil. Arvestuspennide puhul pole tegemist siiski omaaegsete maksevahenditega, vaid neid kasutati spetsiaalsetel arvelaudadel (Hess 1996, 11). Selliste „müntide" ülikõrge augustamisprotsent on nähtavasti seotud nende algse kuldse värvusega.

2. Siksälä ja Eesti kagunurga mündiaarded

Mündiaarete liigitamisest

Muinasaja lõpul eksisteeris Eestis sarnaselt naabermaadele kaalurahandus: maksis hõbe, mida ei loetud, vaid üksnes kaaluti. Aardeleidude olemus muutus Eestis alles 13. sajandi lõpul. Kuigi see oli veel aeg, mil püsis edasi muinasaegne komme hinnata raha vaid kui hõbedat, eristub 13. sajandi lõpp hilisrauaajast siiski juba väga selgelt. Hoolimata sellest, et münditüübil kui sellisel polnud ka siis olulist tähtsust, ei pandud vastupidiselt varasemale ajale aardeleidudesse enam ei ehteid ega nn hakk-hõbedat (Kiudsoo 2012, 55–56 ja seal viidatud kirjandus).

Eesti ajaloolise aja aarete puhul võib esile tuua kolme peamist peitmismotiivi: majanduslik (maasse peidetud vara kui hoiupank), poliitiline (sõjahirmus maetud esemed) ja kultuslik (ohverdamine). Keskaja kontekstis on aarete tekkimise juures olnud selgelt levinuim majanduslik motiiv, mida võib järeldada peaaegu kõigi 13. sajandi lõpu – 16. sajandi esimese poole leidude kohta. Seevastu varauusaegseid, eriti Liivi sõja (1558–1583) ja sellele järgnenud Poola-Rootsi jätkusõja esimesel perioodil (1600–1611) peidetud rahapadasid ei saa vaadelda enam perekonna sääste sisaldavate hoiupankadena, vaid neid tuleks käsitleda kui sõjahirmus maetud esemekogumeid (s.t ilmneb poliitiline motiiv). Tollastes leidudes sisalduvate ripatsmüntide ning ehete osakaalu järsku tõusu olengi interpreteerinud aarete peitmismotiivide muutumisena. Ühtlasi võib oletada, et 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi alguse rahapadade moodustamisel on selektiivne valik olnud kordi väiksem kui näiteks võrdlemisi stabiilsest keskajast pärinevate aarete puhul (Kiudsoo 2012, 58–62 ja seal viidatud kirjandus).

Kultusliku, sh ohverdamise tagapõhjaga keskaegsete aardekomplekside olemasolu kohta andmeid napib. Usulise tagapõhjaga on ilmselt ehk mõningad varauusaegsetest matmispaikadest leitud nn kalmeaarded,[9] mis võiksid endast kujutada inimeste investeeringut hauatagusesse ellu. Kuid ka nende puhul tuleb kaaluda teisi peitmisvõimalusi (nt juhuslikkus). Lisaks leidub arhiiviandmetes ja kirjanduses ridamisi teateid soodest avastatud 16.–17. sajandi aarete kohta. Samas ei ole tervete rahapadade soodesse ohverdamine vähemasti varauusaja kontekstis eriti usutav. Kuna inimesed põgenesid suurte sõdade ajal rabadesse ning soosaartele pakku, võttes kaasa oma isikliku vara, võib peamiselt turbalõikamisel päevavalgele tulnud aardeleidude kohta kehtida lihtne ja pragmaatiline põhjendus – peidetud varandust loodeti rahulike aegade taastumisel uuesti kasutada (samas, 62–64 ja seal viidatud kirjandus).

Viikingiaeg

Eestist leitud varaseimad hõbemüntide leiud seostuvad selgelt maa kagunurgaga. Lisaks nelja Abbassiidide dirhemit sisaldavale aardekesele (*tpq*[10] 808/809), avastati Rõuge linnus-asula kompleksi arheoloogilistel kaevamistel veel terve rida samaaegseid üksikmünte (Leimus 2007, nr 1–2). Nüüdseks on tollaseid dirhemeid teada juba teisteltki Kagu- ja Lõuna-Eesti linnus-asulatelt: Aakre, Kivivare, Vooru, Viljandi (Leimus 2007, nr 3–4, 7; Valk jt 2012, 39). Siia loetelusse tuleks kindlasti lisada Setomaa idaosas paiknev, läänemeresoomlastega asustatud Irboska (Гайдуков, Фомин 1986, 103–104, 108; Aun 2009, 104). 9. sajandi algus kujutab endast ajajärku, mil araabia hõbemündid alles hakkasid Põhjamaades levima. Kui vaadata Rõuge leidu laiemas kontekstis, siis Euroopas pole teada kuigi palju aardeid, mida võib dateerida 8. sajandi lõppu – 9. sajandi esimesse aastakümnesse. Väärib eraldi mainimist, et üks väike rühm leide koondub just Loode-Venemaale ning laiemas perspektiivis kuulub nendega kokku ka Rõuge aare. Varajaste araabia müntide aaretest kogu Euroopa vanim (*tpq* 786/787) on tulnud päevavalgele Vana-Laadogast, pisut hilisem (*tpq* 808/809) selle lähedalt Knjaštšinost, kolmasneljas aga tulevase Novgorodi kandist Võlegist (*tpq* 807/808) ja Holopij Gorodokist (*tpq* 810/812) (Leimus, Kiudsoo 2004, 33 ja seal viidatud kirjandus).

Kõigi eelduste järgi kujutas Rõuge 800. aasta paiku või pisut hiljem endast muistset kaubanduskeskust, kaupangi, nagu neid tollal tekkis nii Loode-Venemaal, Volga-aladel, Skandinaavias, Soomes kui ka lääneslaavlaste juures. Seda juhtis linnuses elanud kohalik suurnikupere, kes orienteerus eeskätt kopranahkade turustamisele ja oli liitunud kaubandusvõrku, mis ühendas Loode- ja miks mitte ka Kesk-Venemaa keskused. Et noid asustasid tollal veel enamasti läänemere- ja volgasoome hõimud, ei olnud raske ühist keelt leida. Laiemas plaanis võib kõnelda lausa „tšuudi maffiast", kes oli enda kätte haaranud tulusa kopraäri: kohapeal külluses leiduvate nahkade vahetamise kaugelt toodud hõbevalge vastu (Leimus, Kiudsoo 2004, 46).

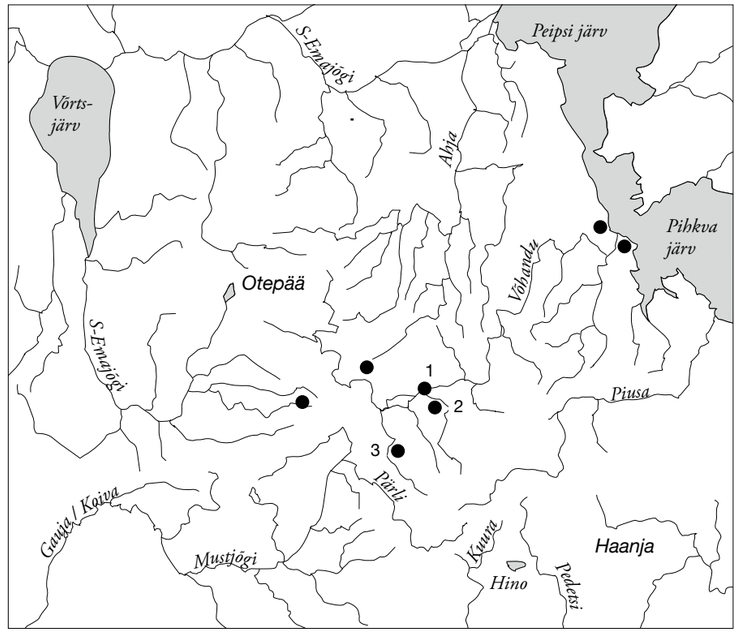
Vaadeldes viikingiaegsete mündiaarete paiknemist Eesti kagunurgas, ilmneb selgelt nende koondumine Võhandu jõe äärde (jn 1). Kaks võrdlemisi lähestikku avastatud aardeleidu annavad tunnistust praeguse Võru lähistel paiknenud keskuse olemasolust (jn 1: 1–2), seda vähemasti 11. sajandi kontekstis. Varasem neist leidudest on pärit Kirumpää linnuse varemete juurest Võhandu jõe sängist (Molvõgin 1994, nr 150; *tpq* 1038) ning teine mõnevõrra hilisem aardepott on leitud kusagilt Tamula järve kaldalt (Molvõgin 1989, 283–287; *tpq* 1068). Ei saa täielikult välistada võimalust, et ka Haanja kõrgustiku idaosas asuvast Meeksi külast Setomaal on päevavalgele tulnud üks araabia rahadest koosnenud mündiaare. Suurema tõenäosusega saadi see leid siiski Peipsi äärest Mehikoorma lähedal asuva Meeksi nimelise mõisa maadelt (vt Kiudsoo 2005, 143–144).

Keskaeg

Keskajal on Eesti kagunurgast aardeleide teada üksnes Vastseliina ümbruskonnast (Kiudsoo 2005, 150), s.t Tartu–Kirumpää–Vastseliina–Irboska – Pihkva maismaatee äärest. See on igati loogiline, kuna piir Vastseliina juures oli ka keskaegsel Liivimaal üks konfliktsemaid (vt Selart 2005, 181).

Siksälä naabrusest on avastatud kaks 14. sajandi esimesel poolel maapõue jäänud hõbeaaret. TLÜ Ajaloo Instituudi kogudes (AI 20) säilitatakse Vastseliinast (joon. 2: 1) leitud savinõud, mis sisaldanud algselt Tartu piiskopkonna brakteaate (Hartmann 1871a, B V: 16). See 14. sajandi alguses (I poolel) Põhja-Saksamaal valmistatud nõu on algselt kasutamist leidnud kas lapse lutipudelina või haige toitmiseks mõeldud jooginõuna (Russow 2001, 65; Tamla, Kiudsoo 2005, 54–55).

Teine leiukompleks, mis avastati 1871. aastal Vastseliina kihelkonnast kunagise Utike küla maadelt (jn 2: 2), on uurijatele palju peamurdmist valmistanud. Otsustades leiutingimuste järgi (Hartmann 1871b, 10; Sb. GEG 1871, 60), oli see, härjasarve kogutud 762 mündist koosnenud

Jn 1. *Viikingiaegsete peit- ja aardeleidude levik Eesti kaguosas. 1 – Kirumpää, 2 – Võru, 3 – Rõuge.*

9 Üks sellekohane näide on Vastseliina kihelkonnast, Lossina küla läbiva samanimelise oja äärsest matusepaigast: *Lossina kl. kohalt leidnud Gustav Rätsepp poisikese põlves plekk-karbiga Rootsi rahasid. Kaevamisel tulnud sealt ka surnuluid välja. Vanad inimesed rääkinud, et sinna üks Vene kindral on maetud* (Andersson 1927, 15).

10 *tpq* (*terminus post quem*) – aardes sisalduva noorima mündi varaseim võimalik vermimisaeg.

leidaare visatud, võimalik, et ohverdatud sohu. Sarve peale oli „asetatud" veel omakorda suuri hõbeehteid (AI 1034; 1740–1742). Toetudes Utike aarde materjali analüüsile ja avastamissituatsiooni kirjeldusele, võib väita, et see leid koosneb tegelikult kahest ajaliselt erinevast osast, millest varasem kuulub raskesti dateeritavasse, kuid kompaktsesse 13. sajandi lõpu – 14. sajandi alguse Liivimaa aardeleidude rühma. Utike leiu teise osa moodustavad ehted. Pole välistatud, et nendega sattusid üheaegselt maapõue Ojamaa öörtugid ehk goodid, mis leidmise momendil ei asunud (?) sarves. Nn hilisema koostisosa võimalikuks dateeringuks on pakutud 14. sajandi teist poolt, täpsemalt kolmandat veerandit, mil Liivimaal käibisid Utike ühe rinnalehe kannal kujutatud vendilinnade brakteaatpennid koos Põhjamaade esimeste pennist suuremate müntide – öörtugitega (Kiudsoo, Tamla 2006, 290–291 ja seal viidatud kirjandus).

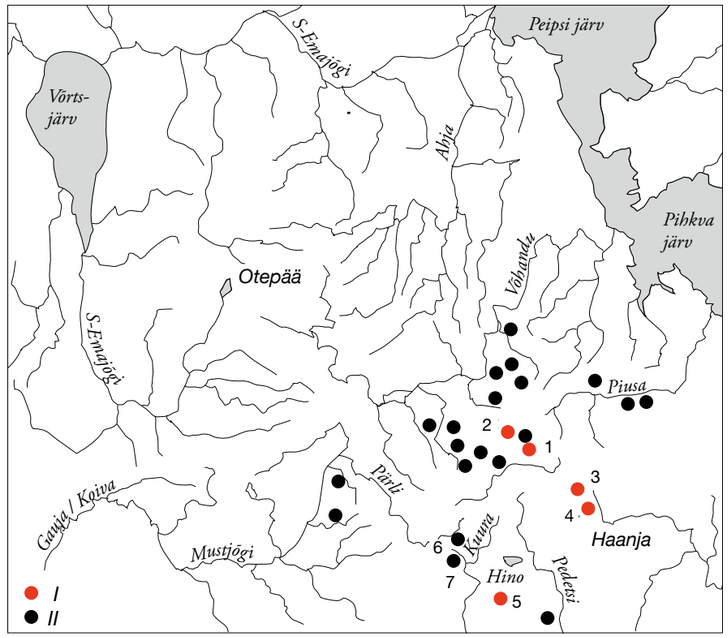
Arvestades erandlikke leiuolusid ning seda, et Utike leid sisaldab vastupidiselt teistele Eesti keskaegsetele aaretele ehteid, tuleks konkreetset varandust vaadelda tõenäoliselt kultuslikest tekkepõhjustest lähtuvalt. Kogu Vana-Liivimaalt on arheoloogide käsutuses oleva info järgi leitud veel vaid kaks kindlalt ehteid (rinnalehti) sisaldanud keskaegset (15. sajandi) mündiaaret (Pelda 1975, 46–52; Kiudsoo, Leimus 2014).

Vastseliina lähedalt, kuid juba Pihkva vürstiriigi territooriumilt on teada kaks võrdlemisi lähestikku asunud 14. sajandi kolmanda veerandi aardeleidu: Paiumäe (Rootova) ning Puriki (jn 2: 3–4). Nende võimalikuks peitmisajaks on pakutud 1367. aastat, mil ordumeister Wilhelm von Vrimersheim tungis sõjakäiguga seoses Pihkvamaale. Seda, et Liivimaa mõjutas tollal piiriäärsete Vene alade rahandust, kinnitavad lisaks eelpoolmainitud aardeleidude koostisele veel ka Pihkva ja Novgorodi arheoloogilistelt kaevamistelt leitud rahad, samuti kirjalikud allikad (Kiudsoo 2009, 225–226 ja seal viidatud kirjandus).

Varauusaeg

Sarnaselt ülejäänud Eestiga moodustavad ka Haanja kõrgustiku ja selle lähiümbruse aarete hulgas selge enamuse pärast 1558. aastal alanud ulatuslikku sõjategevust peidetud varandused. Siksäläle jäävad kõige lähemale Ruusmäe (jn 2: 6; Kiudsoo 2000, nr 105: *tpq* 1656) ja Murati aarete leiukohad (jn 2: 7; *tpq* 1657; Accessions, nr 7718; Sb. GEG 1885, 176).

Liivi sõja ning sellele järgnenud Poola-Rootsi jätkusõja aegse vaenutegevuse ja nn väikesest jääajast tingitud ikalduste ja näljahädade tagajärjel hukkus oluline osa tollasest Eesti elanikkonnast. Seetõttu jäi peremeheta suur hulk maapõue maetud varandusi. Ligi seitsekümmend aastat väldanud sõjategevus häiris tugevasti majanduse normaalset toimimist ning sõja üleelanud inimeste säästud ei leidnud asjakohast rakendust, mis soosis omakorda uute kasutult

Jn 2. *Eesti kagupoolseima nurga ning lähialade keskaegsed ja varauusaegsed mündiaarded. 1 – Vastseliina, 2 – Utike, 3 – Paiumäe (Rootova), 4 – Puriki, 5 – Kalnmuiža, 6 – Ruusmäe, 7 – Murati. I – keskaeg, II – varauusaeg.*

seisvate „rahapadade" teket. Majanduses valitsenud kaosega (raha põhifunktsiooni kadumine) olen seostanud ka ehterahade osakaalu kiiret tõusu 16. sajandi teise poole mündimaterjalis (vt. Kiudsoo 2008, 125–126).

Hoolimata sellest, et ka Eesti kagupoolsemas osas koonduvad varauusaegsed aardeleiud eelkõige just põllumajanduseks sobivamatele maadele (jn 2), ei osuta tolleaegsete varanduste leidmine mitte niivõrd kohaliku elanikkonna jõukusele, kuivõrd just sõja ja muude hädadega kaasnenud hävingu suurusele mõnes konkreetses piirkonnas, vihjates ühtlasi ka tähtsamate ühendusteede olemasolule.

3. Kokkuvõte

Siksälä Kalmetemäelt ja selle kõrval paiknevalt Kirikumäelt on arheoloogiliste kaevamiste käigus leitud ühtekokku 246 münti ning 4 arvestuspenni. Varaseim münt, hõbedenaar, oli valmistatud 10. ja 11. sajandi vahetuse paiku Inglismaal, noorim münt kuulub aga ligemale 800 aastat hilisemasse aega ning on löödud 18. sajandi lõpul. Kui kabelikohal toimunud ohverdamisega seostuvad peamiselt 17. (16.) sajandi mündid, siis kalmistu hauapanused pärinevad oma põhiosas palju varasemast, kuid samuti võrdlemisi kompaktsest ajajärgust: 13. sajandi lõpukolmandikust – 15. sajandi keskpaigast. Tähelepanuväärne avastus on üheteistkümnest 13. sajandi lõpu – 14. sajandi esimese veerandi Tartu piiskopkonna brakteaadist leid, täiesti ainulaadne on aga üks arvatav Vana-Liivimaa 13.–14. sajandi münditoorik.

Kui Eesti kagupoolsest nurgast avastatud viikingiaegsed aardeleiud seostuvad eranditult Võhandu veeteega, siis 14. sajandiks on aarete leiukohad koondunud juba selgelt Kirumpää–Vastseliina–Irboska maantee äärde. Väärib rõhutamist, et Siksälä muististekompleksi ümbert puuduvad 10–15 kilomeetri ulatuses mujal Eestis väga arvukad Liivi sõja ja Rootsi-Poola sõja aegsed aardeleiud. Sõjaaegsete peitleidude puudumine näib osutuvat sellele, et soodest ja metsadest ümbritsetud piirkond Eesti kagupoolseimas nurgas kannatas, erinevalt Kagu-Eesti rohkete mündiaaretega aladest, 16.–17. sajandi sõjategevuse käigus tunduvalt vähem. See asjaolu oli arvatavalt tingitud Misso ümbruse suhteliselt suurest eraldatusest.

The English version of this article Coins from Siksälä and the Hoards of the Neighbourhood *was published in: Laul, S., Valk, H. Siksälä: a Community at the Fronties. Iron Age and Medieval (CCC Papers, 10). Tallinn–Tartu, 2007, 201–212.*

Tabel 1. *Mündid Siksälä Kalmetemäelt ja Kirikumäelt.*
A. *Kalmetemägi*

1.	AI 5101: 527	anglosaksi, Aethelred II (978–1016), penn	matus 25
2.	AI 5101: LXXXI: 5a	Taani, Tallinn, penn, u 1265–1332	matus 81
3.	AI 5101: LXXXI: 5b	sama	matus 81
4.	AI 5101: CCXXIVa	sama	matus 224
5.	AI 5101: VI: 5a	Tartu piiskopkond, penn, 13. saj lõpp / 14. saj algus	matus 6
6.	AI 5101: XLI: 15a	sama	matus 41
7.	AI 5101: XLI: 15b	sama	matus 41
8.	AI 5101: XLI: 15c	sama	matus 41
9.	AI 5101: XLI: 15d	sama	matus 41
10.	AI 5101: XLI: 15e	sama	matus 41
11.	AI 5101: XLI: 15f	sama	matus 41
12.	AI 5101: XLI: 15g	sama	matus 41
13.	AI 5101: XLI: 15h	sama	matus 41
14.	AI 5101: XLI: 15i	sama	matus 41

15.	AI 5101: XLI: 15j	sama	matus 41
16.	AI 5101: XLI: 15k	sama	matus 41
17.	AI 5101: LXXXI: 5c	sama	matus 81
18.	AI 5101: CCXXIII: 7	sama	matus 223
19.	AI 5101: CCXXIVb	sama	matus 224
20.	AI 5101: CCXXIVc	sama	matus 224
21.	AI 5101: CLXXV: 14	sama	matus 175[11]
22.	AI 5101: VI: 5b	Saksamaa, Lübeck, penn, 13. saj II p – 14. saj I p	matus 6
23.	AI 5101: XLVII: 11	Saksamaa, Lübeck, penn 14. saj I p	matus 47
24.	AI 5101: XIII: 2	Saksamaa, Hamburg, penn, 14. saj	matus 13
25	AI 5101: CXCV: 2	sama	matus 13
26.	AI 5101: CXLIII: 5a	Saksamaa, Mecklenburg, penn, 14. saj I p	matus 143
27.	AI 5101: CXLIII: 5b	sama	matus 143
28.	AI 5101: CLXXX: 9	Liivi ordu, Tallinn, artig, u 1363–1390	matus 180
29.	AI 5101: CLXXV: 13a	Tartu piiskopkond, Vyffhusen, artig, u 1364–1373	matus 175
30.	AI 5101: CLXXV: 13b	sama	matus 175
31.	AI 5101: LXIII: 1a	Liivi ordu, Tallinn, killing, u 1422–1449	matus 63
32.	AI 5101: LXXX: 3, 4a	sama	matus 80
33.	AI 5101: LXXX: 3, 4b	Tartu piiskopkond, Resler, killing, u 1422–1441	matus 80
34.	AI 5101: LXXX: 3, 4c	Riia peapiiskopkond, Scharpenberg (1424–1448), šerff	matus 80
35.	AI 5101: LXIII: 1b	Tartu piiskopkond, Resler, penn, u 1426–1441	matus 63
36.	AI 5101: LXXX: 3, 4d	sama	matus 80
37.	AI 5101: LXIII: 1c	Riia peapiiskopkond, penn, 15. saj II v	matus 63
38.	AI 5101: LXIII: 1d	sama	matus 63
39.	AI 5101: LXXX: 3, 4e	sama	matus 80
40.	AI 5101: LXXX: 3, 4f	sama	matus 80
41.	AI 5101: CCLX: 1	Rootsi, Riia, Gustav II Adolf, dreipölker, 1624	matus 260
42.	AI 5101: IX: 2	Venemaa, Anna Ivanovna, denga, 1739	matus 9
43.	AI 5101: XCI: 1	Venemaa, Jelizaveta Petrovna, denga, 1731–1751	matus 91
44.	AI 5101: 1323	Venemaa, Jelizaveta Petrovna, denga, 1750	
45.	AI 5101: CXLVII: 1	Venemaa, Paul I, kopikas, 1798	matus 147
46.	AI 5101: CLXXIX: 2	Venemaa, Paul I, kopikas, 1799	matus 179
47.	AI 5101: CCXXXIXa	arvestuspenn	matus 239
48.	AI 5101: CCXXXIXb	sama	matus 239
49.	AI 5101: CCXXXIXc	sama	matus 239
50.	AI 5101: 1833	Prantsuse arvestuspenn, 14/15.saj	matus 239(?)
51.	Lübecki brakeaadi jäljend nahatükil		matus 2

11 Halvasti säilinud mündijäänus, hävinud.

52.	Määramatu katke		matus 81
53.	Mündijäljend luukammil		matus 229

B. *Kirikumägi (kabelikoht ja kalmistu)*

1.	TÜ 1317: 10	Ojamaa, penn, u 1210/20 – 1260/70	
2.	TÜ 1230: 17	Tartu piiskopkond, penn, 13. saj lõpp/14. saj algus	matus K-11*[12]
3.	TÜ 1230: 48	Liivimaa mündi toorik, 13/14. saj?	matus K-11*
4.	TÜ 1230: 47	Saksamaa, Hamburg, penn, 14. saj I p	matus K-11*
5.	TÜ 1230: 40	Liivimaa ordu, Riia, Plettenberg, killing, 1533	
6.	TÜ 1317: 77, 78	Liivimaa ordu, Tallinn, Brüggenei, killing, 1542	
7.	TÜ 1317: 69	Riia vabalinn, killing, 1570	
8.	TÜ 1317: 47	Riia vabalinn, killing, 157(0?) (1570–79)	
9.	TÜ 1230: 44	Riia vabalinn, killing, 1575	
10.	TÜ 1317: 112	Riia vabalinn, killing, 1577	
11.	TÜ 1317: 197	do	täiesti segatud matus A[13]
12.	TÜ 1230: 53*	Riia vabalinn, killing, 1577 v 1578	oletatav matuselohk
13.	TÜ 1317: 101	Riia vabalinn, killing, 1578	
14.	TÜ 1317: 81	Kuramaa hertsogkond, Jelgava, Kettler, killing, 1576	
15.	TÜ 1317: 35	Kuramaa hertsogkond, Jelgava, Kettler, killing, 1577	
16.	TÜ 1317: 39	Rootsi, Tallinn, Johan III, killing, 1572–1585	matus K-16*
17.	TÜ 1317: 63	sama	
18.	TÜ 1317: 228	Poola, Riia, Sigismund III, killing, 1588–1607; 1609-21	
19.	TÜ 1317: 50	Poola, Riia, Sigismund III, killing, 1609	
20.	TÜ 1317: 11	Poola, Riia, Sigismund III, killing, 1619	
21.	TÜ 1317: 113	Poola, Riia, Sigismund III, killing, 1620	
22.	TÜ 1317: 71	Leedu, Vilnius, Sigismund III, 2 penni, 1621	
23.	TÜ 1317: 100	Leedu, Vilnius, Johann Kasimir, killing, 1652	
24.	TÜ 1317: 208	Leedu, Ujazdow (?), Johann Kasimir, killing, 166(1?)	
25.	TÜ 1317: 79	Rootsi, Riia, Gustav II Adolf, killing, 1621–22; 1624–28	
26.	TÜ 1230: 42	Rootsi, Riia, Gustav II Adolf, killing, 1621–22; 24–28; 0–34	
27.	TÜ 1317: 20	sama	
28.	TÜ 1317: 37	sama	
29.	TÜ 1317: 60[1]	sama	
30.	TÜ 1317: 60[2]	sama	

12 Tärn tähistab ebaselget leiukonteksti. Münt võib olla hauda visatud selle kinniajamise käigus, kuid pigem võiks siiski tegemist olla kabeliga seotud ohvrimündiga, mis on haua kaevamisel selle täitepinnasesse sattunud.
13 Selles matuses oli ka rõngassõlg (TÜ 1317: 217).

31.	TÜ 1317: 99	sama	
32.	TÜ 1317: 96	sama	matus K-19*
33.	TÜ 1317: 114	sama	
34.	TÜ 1317: 211	Rootsi, Riia, Gustav II Adolf, killing, 1626	matus K-17
35.	TÜ 1317: 130	Rootsi, Riia, Gustav II Adolf, killing, 1627	
36.	TÜ 1317: 134	Rootsi, Riia, Gustav II Adolf, killing, 1630-34	
37.	TÜ 1317: 151	Rootsi, Riia, Gustav II Adolf, killing, 1631	matus K-21*
38.	TÜ 1317: 182	Rootsi, Riia, Gustav II Adolf, killing, 1632	matus K-19*
39.	TÜ 1317: 219	sama	matus K-19*
40.	TÜ 1317: 236	sama	segatud matus A*
41.	TÜ 1317: 226	Rootsi, Riia, Gustav II Adolf, killing, 1633	matus K-19*
42.	TÜ 1317: 233	sama	
43.	TÜ 1317: 3	Rootsi, Riia/Liivimaa, Kristina, killing, 1635–54	
44.	TÜ 1317: 90	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1635–39	
45.	TÜ 1230: 20	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1635–54	
46.	TÜ 1230: 32	sama	
47.	TÜ 1317: 2	sama	
48.	TÜ 1317: 36	sama	
49.	TÜ 1317: 126	sama	
50.	TÜ 1317: 191	sama	
51.	TÜ 1317: 239	sama	
52.	TÜ 1317: 194	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1638	matus K-21*
53.	TÜ 1317: 45	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1639	
54.	TÜ 2399	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1644	
55.	TÜ 1317: 88	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1644 or 1654	
56.	TÜ 1230: 7	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1645	
57.	TÜ 1230: 19	sama	
58.	TÜ 1317: 185	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 164(5?)	
59.	TÜ 1317: 179	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1646	segatud matus A
60.	TÜ 1230: 46	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1649	
61.	TÜ 1317: 231	sama	matus K-17
62.	TÜ 1317: 232	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1650	matus K-16
63.	TÜ 1230: 25	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1650–1654	
64.	TÜ 1230: 34	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1651	
65.	TÜ 1230: 49	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1652	
66.	TÜ 1317: 223	sama	
67.	TÜ 1317: 51	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1653	
68.	TÜ 1317: 136	sama	

69.	TÜ 1317: 150	sama	
70.	TÜ 1317: 72	Rootsi, Riia, Kristina, killing, 1654	
71.	TÜ 1317: 24	sama	
72.	TÜ 1230: 8	Rootsi, Liivimaa, Kristina, killing, 1644–45; 47–54	
73.	TÜ 1230: 26	sama	
74.	TÜ 1230: 57	sama	matus K-12
75.	TÜ 1317: 7	sama	
76.	TÜ 1317: 18	sama	
77.	TÜ 1317: 38	sama	
78.	TÜ 1317: 46	sama	
79.	TÜ 1317: 57	sama	
80.	TÜ 1317: 94	sama	
81.	TÜ 1317: 190	sama	matus K-21*
82.	TÜ 1317: 221	sama	
83.	TÜ 2399	Rootsi, Liivimaa, killing, 1644-65?	
84.	TÜ 2399	sama	
85.	TÜ 1230: 39	Rootsi, Liivimaa, Kristina, killing, 1645	
86.	TÜ 1317: 62	sama	
87.	TÜ 1230: 40	Rootsi, Liivimaa, Kristina, killing, 1647	
88.	TÜ 1230: 51	sama	matus K-12*
89.	TÜ 1230: 52	sama	
90	TÜ 1317: 5	sama	
91.	TÜ 1317: 55	sama	
92.	TÜ 1317: 128	sama	
93.	TÜ 1230: 21	Rootsi, Liivimaa, Kristina, killing, 1648	
95.	TÜ 1317: 87	sama	
96.	TÜ 1317: 171	sama	
97.	TÜ 1317: 12	Rootsi, Liivimaa, Kristina, killing, 1649	
98.	TÜ 1317: 103	sama	
99.	TÜ 1230: 56	Rootsi, Liivimaa, Kristina, killing, 1650	matus K-13
100.	TÜ 1317: 181	Rootsi, Liivimaa, Kristina, killing, 1650–54	segatud matus A*
101.	TÜ 1317: 74	Rootsi, Liivimaa, Kristina, killing, 1652	
102.	TÜ 1317: 187	sama	
103.	TÜ 1317: 1	Rootsi, Liivimaa, Kristina, killing, 1653	
104.	TÜ 1317: 19	sama	
105.	TÜ 1317: 75	sama	
106.	TÜ 1317: 83	sama	matus K-21*
107.	TÜ 1317: 125	sama	
109.	TÜ 1230: 29	Rootsi, Liivimaa, Kristina, killing, 1654	

110.	TÜ 1317: 21	sama	
111.	TÜ 1317: 229	Rootsi, Riia, Karl X Gustav, killing, 1654	
112.	TÜ 1230: 23	Rootsi, Riia, Karl X Gustav, killing, 1654–60	
113.	TÜ 1317: 14	sama	
114.	TÜ 1317: 52	sama	
115.	TÜ 1317: 106	sama	
116.	TÜ 1317: 121	sama	
117.	TÜ 1317: 238	sama	
118.	TÜ 1317: 61	Rootsi, Riia, Karl X Gustav, killing, 1655	
119.	TÜ 1317: 117	sama	matus K-20*
120.	TÜ 1317: 237	sama	
121.	TÜ 1317: 33	Rootsi, Riia, Karl X Gustav, killing, 165(5?)	matus K-21*
122.	TÜ 1230: 54	Rootsi, Riia, Karl X Gustav, killing, 1657	
123.	TÜ 1317: 8	Rootsi, Riia, Karl X Gustav, killing, 1660	
124.	TÜ 1317: 66	sama	
125.	TÜ 1230: 37	Rootsi, Liivimaa, Karl X Gustav, killing, 1654–58; 59-60	
126.	TÜ 1317: 15	sama	
127.	TÜ 1317: 73	sama	matus K-21*
128.	TÜ 1317: 98	sama	
129.	TÜ 1317: 192	sama	matus K-16
130.	TÜ 1317: 234	sama	matus K-16
131.	TÜ 1317: 44	Rootsi, Liivimaa, Karl X Gustav, killing, 1655	
132	TÜ 1317: 115	sama	segatud matus A*
133.	TÜ 1230: 12	Rootsi, Liivimaa, Karl X Gustav, killing, 1656	
134.	TÜ 1317: 129	Rootsi, Liivimaa, Karl X Gustav, killing, 1657	
135.	TÜ 1317: 48	Rootsi, Riia/Liivimaa, Karl X Gustav, killing, 1657	
136.	TÜ 1230: 38	Rootsi, Riia, Karl XI, killing, 1661	
137.	TÜ 1317: 28	sama	
138.	TÜ 1317: 37	sama	
139.	TÜ 1317: 138	sama	
140.	TÜ 1230: 22	Rootsi, Riia, Karl XI, killing, 1661–1665	
141.	TÜ 1230: 31	sama	
142.	TÜ 1230: 9	sama	
144.	TÜ 1317: 6	sama	
145.	TÜ 1317: 31	sama	
146.	TÜ 1317: 41	sama	
147.	TÜ 1317: 42	sama	
148.	TÜ 1317: 86	sama	
149.	TÜ 1317: 107	sama	

150.	TÜ 1317: 118	sama	
151.	TÜ 1317: 183	sama	
152.	TÜ 1230: 6	Rootsi, Riia, Karl XI, killing, 1662	
153.	TÜ 1230: 27	sama	
154.	TÜ 1230: 35	sama	
155.	TÜ 1317: 91	sama	segatud matus A*
156.	TÜ 1317: 127	sama	matus K-16*
157.	TÜ 1230: 24	Rootsi, Riia, Karl XI, killing, 1663	
158.	TÜ 1317: 4	sama	
159.	TÜ 1317: 29	sama	
160.	TÜ 1317: 53	sama	
161.	TÜ 1230: 45	Rootsi, Riia, Karl XI, killing, 1664	
162.	TÜ 1230: 11	Rootsi, Riia, Karl XI, killing, 1665	
163.	TÜ 1230: 36	Rootsi, Riia, Karl XI, killing, 1665	
164.	TÜ 1317: 124	sama	
165.	TÜ 1317: 220	sama	matus K-19*
166.	TÜ 1317: 111	Rootsi, Liivimaa, Karl XI, killing, 1660	
167.	TÜ 1230: 10	Rootsi, Liivimaa, Karl XI, killing, 1660–1665	
168.	TÜ 1230: 15	sama	
169.	TÜ 1230: 30	sama	
170.	TÜ 1230: 50	sama	
171.	TÜ 1230: 16	sama	
172.	TÜ 1317: 9	sama	
173.	TÜ 1317: 17	sama	
174.	TÜ 1317: 40	sama	
175.	TÜ 1317: 196	sama	
176.	TÜ 1230: 1	Rootsi, Liivimaa, Karl XI, killing, 1661	
177.	TÜ 1317: 23	sama	
178.	TÜ 1317: 26	sama	
179.	TÜ 1317: 89	sama	
180.	TÜ 1317: 225	sama	
181.	TÜ 1230: 14	Rootsi, Liivimaa, Karl XI, killing, 1662	
182.	TÜ 2399	sama	
183.	TÜ 1317: 56	Rootsi, Liivimaa, Karl XI, killing, 1663	
184.	TÜ 1317: 227	sama	matus K-19*
185.	TÜ 1230: 13	Rootsi, Liivimaa, Karl XI, killing, 1664	
186.	TÜ 1230: 43	sama	
187.	TÜ 1317: 230	sama	matus K-17
188.	TÜ 1230: 55	Rootsi, Riia, killing, 1621–1665	segatud matus B*

189.	TÜ 1317: 49	Suczava, Riia killingi imitatsioon, 1662–1664	
190.	TÜ 1317: 116	sama	matus K-19*
191.	TÜ 1230: 41	mündi katked, 17. sajand (?)	
192.	TÜ 1317: 13	killing, 17. sajand (?)	
193.	TÜ 1317: 85	Brandenburgi kuurvürstkond, Georg Wilhelm, killing, 1633	
194.	TÜ 1317: 76	Brandenburgi kuurvürstkond, Friedrich Wilhelm, killing, 1640–1688	matus K-21*
195.	TÜ 1317: 43	Venemaa, Novgorod (?), Boris Godunov, kopikas, 1599–1605	
196.	TÜ 1317: 132	Venemaa, Moskva(?), Aleksei Mihhailovitš, kopikas, 1654–1663	
197.	TÜ 2399	Venemaa, Jelizaveta Petrovna, denga, 1747	
198.	TÜ 1317: 224	Venemaa, Jekaterinburg, Jekaterina II, denga, 1767	matus K-19
199.	TÜ 1230: 60	Venemaa, Anna Ivanovna, denga, 17(3?)4	matus K-7

KASUTATUD KIRJANDUS

Accessions =Accessions-Katalog der Münzsammlung der Gelehrten Estn. Gesellschaft. (Käsikiri TLÜ AI numismaatikaarhiivis).

Andersson, L. 1927. Ajaloolist traditsiooni Vastseliina kihelkonnast Lasva, Loosi ja Orava valdadest. (EKM EKlA f 200 m 6: 1–2)

Aun, M. 2009. Keskmine rauaaeg ja viikingiaeg (450–1000/1050 pKr). – Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Tartu, 70–122.

Ceplīte, R. 1968. Laikā no 1621. līdz 1701. gadam Rīgā kaltā sīknauda un tās apgrozība. Numismātika. Rīga.

Dunsdorfs, E. 1962. Latvijas vēsture 1600–1710. Uppsala.

Hartmann, H. E. 1871a. Das Vaterländische Museum zu Dorpat oder die Sammlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft und das Central-Museum vaterländischer Alterthümer der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, VI, ¾).

Hartmann, H. E. 1871b. Loosi vl. Utika tl. rahaleiu kirjeldus. (Käsikiri TLÜ AI arheoloogiaarhiivis).

Hess, W. 1996. Rechnung Legen mit Rechenpfennigen. – Numismatisches Nachrichtenblatt, Aprill 1996, 45. Jahrgang, 11–21.

Kari, R. 1975. Tüpoloogiline ülevaade Simuna peitleiu müntidest Rakvere Rajoonidevahelises Koduloo muuseumis. Tartu. (Käsikiri TLÜ AI numismaatikaarhiivis).

Kieler, E. 1927. Ein estländischer Münzfund. – Sb. GEG 1926. Anfang, 1–16.

Kiudsoo, M. 2000. Eesti mündiaarded 17. sajandist. Vääringud ja nende käibeareaalid. Peaseminaritöö. Tartu (Käsikiri TÜ arheoloogiaraamatukogus).

Kiudsoo, M. 2001. Parivere teine aardeleid. – Studia numismatica, II. Festschrift Mihhail Nemirovitš-Dantšenko 80. (Töid ajaloo alalt, 3.) Tallinn, 66–74.

Kiudsoo, M. 2002. Kihnu mündiaarde dateeringust. – Pärnumaa ajalugu, 5. Artiklite kogumik, 3, Pärnu, 34–42.

Kiudsoo, M. 2003. Setumaa mündiaarded. 14.–18. sajandil käibinud rahad. – Setumaa kogumik, 1. Uurimusi arheoloogiast, numismaatikast, etnoloogiast ja ajaloost. Tallinn, 155–182.

Kiudsoo, M. 2004a. New interesting coin finds in 2003. – AVE 2003, 201–205.

Kiudsoo, M. 2004b. Täiendusi Varbola Jaanilinna müntide osas. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks (MT, 14.) Tartu–Tallinn, 77–93.

Kiudsoo, M. 2005. Eesti kagunurga aardeleiud (Vastseliina–Aluksne keskaegne ühendustee). – Setumaa kogumik, 3. Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. Tallinn, 138–169.

Kiudsoo, M. 2006. Interesting coin finds of 2005. – AVE 2005, 249–251.

Kiudsoo, M. 2007. Eesti kesk- ja vara-uusaegsed aardeleiud. Vermingud ja nende ajaline ringlus. Magistritöö (Käsikiri TÜ raamatukogus).

Kiudsoo, M. 2008. Kesk- ja uusaegsetest ripatsmüntidest Eesti arheoloogilises materjalis. – Loodus, inimene ja tehnoloogia. Interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias. (MT, 17.) Tallinn–Tartu, 109–130.

Kiudsoo, M. 2009. Setomaa keskaegsed aarded ja raharinglus. – Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Tartu, 225–226.

Kiudsoo, M. 2012. Estonian Medieval and Post-Medieval hoards. Nature and differences. – Monetary history of the Baltic in the Middle-Ages (12th–16th c.). International symposium in Tallinn, 9–10 Dec. 2010. (Varia historica, VI.) Tallinn, 54–64.

Kiudsoo, M., Leimus, I. 2014. Konju aardeleid Ida-Virumaalt. Eksperthinnang (Käsikiri MKA arhiivis).

Kiudsoo, M., Tamla, Ü. 2006. Utike aardeleid. – Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Laulu auks. (MT, 18.) Tartu–Tallinn, 267–300.

Laul, S. 1980. Aruanne kaevamistest Võru rajoonis, Misso k/n, Siksali kl. ja Siksali tl. maal asuval kalmistul 30. juunist 1. augustini 1980 (Käsikiri TLU AI arheoloogia arhiivis).

Leimus, I. 1990. Ein spätmittelalterlicher Münzschatz von Üksnurme. – TATÜ, 39: 4, 463–467.

Leimus, I. 1995. Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/ 94). (Stockholm Studies in Numismatics, 1.) Stockholm.

Leimus, I. 1998. Lisandeid Tallinna vanemale mündiajaloole. – Vana Tallinn, VIII (XII). Tallinn, 83–95.

Leimus, I. 2001. Das Münzwesen Livlands in der frühen Hansezeit 13. Jahrhundert und erste Hälfte des 14. Jahrhunderts. – Fernhandel und Handelspolitik der baltischen Städte in der Hansezeit. Beiträge zur Erforschung mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Handelsbeziehung und -wege im europäischen Rahmen. Lüneburg, 41–69.

Leimus, I. 2002a. Millal ja kust tuli saksa kaupmees Liivimaale? – Akadeemia, 8, 1588–1604.

Leimus, I. 2002b. Vom Münzgebrauch Livlands, insbesondere in Dorpat in der 2. Hälfte des 14. Jh. – The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology II, Tartu, 127–132.

Leimus, I. 2004a. Inflatsioon Eestis aastail 1000–1700 ehk kuidas veeringust sai peenraha. – Akadeemia, 5, 1093–1111. Tartu.

Leimus, I. 2004b. W-mønter fra Gotland – endnu en gang. – Nordisk Numismatisk Uninons Medlemsblad, 5, Maj 2004, 63–68.

Leimus, I. 2005. Mündid. – Tartu ajalugu ja kultuuriajalugu. Tartu, 189–196.

Leimus, I. 2007. Sylloge of islamic coins 710/1–1013/4 AD. Estonian public collections. (Estonian History Museum. Thesaurus historiae, II.) Tallinn.

Leimus, I., Kiudsoo, M. 2004. Koprad ja hõbe. – Tuna, 4, 31–47.

Leimus, I., Molvõgin, A. 2001. Estonian collection. Anglo-Saxon, Anglo-Norman and later Britisch Coins. (Sylloge of Coins of the British Isles, 51.) New-York – Oxford.

Luik, H. 1998. Muinas- ja keskaegsed luukammid Eestis. (MT, 6.) Tallinn.

Mandel, M. 2003. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. – Eesti Ajaloomuuseum. (Töid ajaloo alalt, 5.) Tallinn.

Mikolajczyk, A. 1988. Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens. (Biblioteka Museum Archeologicznego w Lodzi, 22.) Lodz.

Molvõgin, A. 1969. Über die Münz- und Geldgeschichte Estlands vom Beginn der einheimischen Münzprägung bis zum II. Viertel des 15. Jahrhunderts. – Nordisk Numismatik Årsskrift, 1969, 37–65.

Molvõgin, A. 1989. Der Münzschatz von Võru (Werro) und estnische Olof Skötkonung-Münzfunde. – Festschrift till Lars O. Lagerqvist. (Numismatiska Meddelanden, 37.) Stockholm, 283–287.

Molvõgin, A. 1994. Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland. (Numismatische Studien, 10) Hamburg.

Pelda, K. 1975. Saulkrastu XV gs. livonijas monētu un rotu depozīts. – LZAV, 8 (337), 46–52.

Russow, E. 2001. Importkeraamika Lääne-Eestis ca 1225–1650. Magistritöö. Tallinn–Tartu (Käsikiri TÜ raamatukogus).

Selart, A. 2005. Vastseliina mesilased Setumaal – Setumaa kogumik, 3. Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. Tallinn, 170–189.

Tamla, Ü., Kiudsoo, M. 2005. Eesti muistsed aarded. Näituse kataloog. Tallinn.

Tender, E. 1937. Müntide ja mõõtude areng Eestis. – Eesti majandusajalugu I. Tallinn, 511–542.

Valk, H. 2006. Excavations in the Late Iron Age and Medieval centres of Võrumaa: Tilleoru, Kirumpää and Vastseliina. – AVE 2005, 127–138.

Valk, H., Kama, P., Olli, M., Rannamäe. E. 2012. Excavations on the hill forts of south-east Estonia: Kõivuküla, Märdi, Truuta and Aakre. – AVE 2011, 27–44.

Аун, М. 1992. Археологические памятники второй половины 1-го тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии. Таллинн.

Гайдуков, П., Фомин, А. 1986. Монетные находки Изборска. – Средневековая археолгия Восточной Европы. – КСИА, 183, 101–110.

Лаул, С. 1983. Поселение и Могильник в Сиксали. – ТАТÜ, 32: 4, 330–334.

Мельникова А. С. 1989. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. Москва.

Молвыгин А. О. 1960. О классификации и датировке ранних брактеатов Тартуского епископства. – ТАТÜ, IX: 3, 277–291.

Молвыгин А. 1967. Денежное обращение и монетное дело территории Эстонской ССР в XIII – первой половине XVI вв. Kandidaadiväitekiri. Tallinn (Käsikiri TLÜ AI raamatukogus).

Спасский, И. Г. 1970. Русская монетная система: историко-нумисматический очерк Ленинград.

Kristel Kajak

SIKSÄLÄ KALME MONOLIIDID – VÄLJAKAEVAMISTEST LAHTIPUHASTAMISENI

Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, arheoloogia osakond, Jakobi 2, 51014 Tartu, Eesti, kristel.kajak@ut.ee

1. Siksälä monoliidid

Sõna „monoliit" tähendab arheoloogiaalases sõnavaras pinnasest teadlikult, tavaliselt alusel eraldatud ja piisava pinnase puhvertsooniga või muul moel toestatud, lõplikku väljapuhastamist vajavat õrna leiukompleksi. Leidude või leiukogumite monoliidina ülesvõtmise põhjused on enamasti praktilist laadi. Kohapealsed väljapuhastamise võimalused kaevandis on mitmel põhjusel piiratud ning selleks on kvalitatiivselt paremad tingimused laboris. Eriti olulised on labori eelised (näiteks parem valgus, stabiilne keskkond, pikem ajaperiood tööks) haprate tekstiilide ja väikestest metallelementidest rõivakaunistuste käsitlemisel.

Esimene monoliit võeti Siksälä kalmistult üles 1980. aastal, viimased eraldati pinnasest 1993., kaevamiste lõpuaastal. Selle perioodi sisse jääb kaksteist kaevamissuve, mil Siksälä kalmistult võeti kokku 87 monoliiti, millest 75 kohta on olemas konserveerimisaruanne (tabel 1)[1]. Laboritöö suure hulga monoliitide konserveerimise ja lahtipuhastamisega on kestnud kaevamistest oluliselt kauem: viimased Siksälä monoliidid puhastati välja 2012/2013. aastal. Artikkel tutvustab Siksälä kalmest võetud monoliitide eemaldamise metoodikaid. Uuritakse monoliitide kaevamisjärgset käekäiku ja kirjeldatakse väljapuhastamisega kaasnenud tegevusi.

Siksälä kalme materjale, sealhulgas ka monoliite, on aastakümnete jooksul jõudumööda välja puhastatud mitmes asutuses ja erineva intensiivsusega. Töö leidudega algas juba pärast esimesi kaevamisi Ajaloo Instituudis ja ennistuskojas Kanut. 1990. aastatel jäid tööd mõneks ajaks soiku. Uue hoo sai leidude korrastamine ja monoliitide konserveerimine 2004. aastal, mil Tartu Ülikoolis tekkisid uued võimalused ja ressursid. Käesolevas artiklis on eelkõige keskendutud 56 monoliidile, mille autor ise Tartus välja puhastas.

Eestis on monoliidina defineeritavaid leiukogumeid võetud juba alates 1930.–1940. aastatest (Kajak 2014). Enamasti tingisid ülesvõtmise erinevad praktilised põhjused (nt äsjamainitud rüüsteoht, õrn ja habras materjal, ajalimiit peene materjali väljapuhastamisel *in situ* jne). Esimene monoliit võeti Siksälä 1980. aastal ja see sisaldas naisematuse nr 4 pärga. Siksälä kaevamispäevikud ja -aruanded (Laul 1982–1993) on ühed esimestest kirjalikest allikatest, kus kasutatakse mõistet „monoliit" ja dokumenteeritakse teatud määral nende eraldamist kaevandis.

Eri aastate jooksul on „monoliidi" sünonüümidena Siksälä kaevamistel kasutatud järgnevaid sõnu ja sõnaühendeid: „kõik see (eelnevalt panuste kirjeldused) lükatakse tervikuna plaadile" (matus 239 – Laul 1990)[2], „orgaanikatomp" (matus 41: 5, 6 – Laul 1983), „känkrana kaasa võtma" (matus 38 – Laul 1983), „võetakse eraldi pakina kaasa" (matus 150 – Laul 1986), „pakitakse eraldi" (matus 51 – Laul 1984) või „võetakse eraldi kaasa" (matus 251 – ning kaevamiste koha suurt käidavust silmas pidades (Peets 2011) võeti praktilistel kaalutlustel esemed pigem monoliitidena üles kui jäeti need pinnasesse.

1 Käesoleva artikli aluseks oleva magistrtöö kirjutamisel polnud autorile kättesaadav teave esimesel 1980. aastal võetud monoliitide kohta (nt pärg matusest nr 4). Seetõttu ei kajastu need andmed ka tabelis 1.

2 Viitan nüüd ja edaspidi Silvia Laulu kaevamisaruandele Siksälä tegelikku kaevamisaastat silmas pidades (nt Laul 1983) ja/või vajaduse korral ka monoliidi numbrile (nt matus 150 – Laul 1986).

Jn 1. *Kokkusõlmitud marliga Siksälä monoliit nr 58 vineerist kastis. Foto: Andres Tennus.*
Fig. 1. *Block bound with gauze in a plywood box.*

Laul 1991). Silvia Laul on palju kasutanud väljendit „võetakse (koos) ülesse" (matus 33 – Laul 1983; matus 58 – Laul 1984; matus 41: 5,6 – Laul 1983; matus 84 – Laul 1984; matused 246 ja 249 – Laul 1991).[3]

Siksälä kalmistu puhul on tähelepanuväärne asjaolu, et minu andmetel on see võetud monoliitide arvult (75) Eestis esimesel kohal. Silvia Laulu kaevamisaruannete põhjal on monoliite eraldatud 87, kaevamisjärgne dokumentatsioon on olemas 75 monoliidi kohta (tabel 1).

Keskeltläbi on monoliitide mõõtmed 50 × 60 cm, kõrgus varieerub 2–20 cm vahel. Suurim Siksälä monoliit (matus 131) on mõõtmetega 120 × 50 × 15 cm, kõige väiksemad monoliidid (matus 42: 2 ja 42: 3) olid mõlemad algselt 5 × 4 cm suurusel pappalusel. Monoliidid pärinevad peamiselt 13.–15. sajandisse dateeritud laibamatustest. Põletusmatustest ühtegi monoliiti võetud ei ole.

2. Monoliitide eraldamine, pakendamine ja transport

Siksälä kaevamisaruannetes on monoliitide ülesvõtmistehnikaid ja selleks kasutatud abivahendeid kirjeldatud suhteliselt napisõnaliselt ja kaudselt. Mitmetes aruannetes mainitakse näiteks objekti või monoliidi plaadile[4] võtmist või lükkamist (matus 206 – Laul 1987). Täpsustavate intervjuude (Laul 2011; Peets 2011) põhjal selgub, et leiukogum kaevati pärast esemete teatud määral välja puhastamist vähemalt kolmest küljest lahti nii, et see jäi justkui kõrgemale pjedestaalile, ning eraldati pinnasest plaadi alla lükkamisega. Esemete lahtipuhastuse ulatuse kohta *in situ* on erinevaid andmeid. Jüri Peets (2011) mäletab, et leide puhastati kohapeal välja teatud määral. Samas rõhutab Silvia Laul oma aruannetes, et monoliite võeti üles ilma lahti puhastamata (matus 227 – Laul 1990). Ilmselt võis see olla juhuti erinev ja esemeid ei puhastatud pinnasest tõesti lõpuni välja. Samas pidid esemed pinnases piisavalt nähtavad olema, et üldse teadvustada vajadust võtta monoliite.

Sageli vajab monoliidi „pjedestaalile" jäänud osa toestust. Siksälä monoliidid on pinnasest eraldatud ilma keemilisi toestusvahendeid kasutamata. Pinnase kooshoidmiseks on Siksäläs tihti kasutatud marliriiet, mida mujal Eestis monoliitide eraldamise meetodi juures teadaolevalt kasutatud ei ole. Marli oli allalükatava plaadi peal (matuse 94 puhul plaadi all). Kui plaat oli leiukogumi alla saadud, tõsteti marlinurgad päntsaka peale kokku ja sõlmiti kinni (jn 1). Marli mõte leiukogumite ümber oli selles, et hoida poolenisti väljapuhastatud esemekogumeid koos (Peets 2011).

Peale selle prooviti kaevamiste jooksul teisigi monoliitide eraldamise tehnikaid ning abivahendeid. Kaks Siksälä kõige suuremat monoliiti, matused 127 ja 131, mis sisaldasid rikkalikke panuseid, teisaldati pinnasest peaaegu kogu maetu täispikkuses (kd II, matused 127 ja 131). Nende, massiivsemate leiukomplekside ülesvõtmisel kasutati komplitseeritumat teisaldamist ehk „kastimeetodit". Nimelt ehitati pinnasest eraldamiseks ja hilisemaks turvaliseks transpordiks kohapeal skeleti ümber puidust raam, suruti see pinnasesse, lükati plaat sinna alla ja eemaldati niimoodi soovitud suuruses esemetekogu „plokina" pinnasest. Tühjad kohad luustiku ja kasti vahel täideti enamasti liivaga. Kasti täiteks katsetati veel saepuru, mis on liivast tunduvalt kergem (matus 131). Jüri Peets (2011) hindab saepuru tagantjärele siiski ebaõnnestunud täiteks, kuna see on liiga pehme ning ei võimalda seetõttu ka piisavalt tihedat pakkimist. Kohapeal väljapuhastatud objekti ja pinnase eraldamiseks kasutati niisutatud siidpaberit (jn 2).

Alternatiivse meetodina katsetati Siksäläs monoliidi külmutamist, s.t leiud koos ümbritseva pinnasega külmutatakse külmutusainega, nt kuivjääga.[5] Alates 1980ndatest on niisugune meetod olnud edukalt kasutusel Skandinaaviamaades ja Inglismaal. Külmutamismeetodi eeliseid võrreldes muude ülesvõtmiste tehnikatega on mitu: see on objektile turvaline ja kemikaalivaba ning ei lisa objektile massi juurde jne (Logan, Tuck 1986, 174; Cronyn 1992, 51). Jüri Peets on kirjeldanud, kuidas kuivjääga tehti Siksäläs katseid kunagi 1980. aastate lõpul. Nimelt valmistati selleks proovimonoliit luudest, naeltest ja muudest käepärastest materjalidest. Liiva sisse pandud esemetele tehti ümber laudkast ning kõik esemed ja õõnsused kaeti märja siidpaberiga. Eralduskihi peale kallati vaheldumisi vett ja jääd, kuivjää jäätudes pandi vahele ka puidust tugevduslatte (Peets 2011). Lõplikku tulemust paraku ei sündinud ja ühtegi Siksälä monoliiti külmutamismeetodil eraldatud ei ole. Ilmselt võis idee monoliitide ülesvõtmisest kuivjääga tulla Soome kolleegidelt, kes samal ajal sarnaseid meetodeid

Jn 2. *Monoliit 131 enne lahtipuhastamist TÜ arheoloogia kabinetis aastal 2006. Kasti täitena kasutatud saepuru on osaliselt juba eemaldatud. Foto: Kristel Kajak*
Fig. 2. *Block 131 before cleansing in 2006. The sawdust used as fill of the box has been partly removed.*

3 Kuigi laiemas plaanis ei saaks kõiki neid „känkraid", „eraldi ülesse võetud pakikesi" monoliidi defineeringu põhjal monoliitideks nimetada, olen Siksälä kaevamisaruannete kontekstis käsitlenud neid kõiki monoliitidena. Selge piiri tõmbamine monoliidi ja mittemonoliidi vahele on paljudel juhtudel keeruline ja külvaks siinkohal vaid tarbetut arusaamatust.

4 Monoliitide alla lükatavate plaatidena kasutati Siksäläs terasplaati ja vineeraluseid. Väiksemate kogumite puhul kasutati käepärasemaid vahendeid nagu pappaluseid ning kahel juhul ka konservikarbikaant (matused 173, 206). Suuremate monoliitide ülesvõtmiseks telliti Jüri Peetsi (2011) ütluste järgi Tallinnast 2 mm paksuseid alumiiniumplaate.

5 Tahkes olekus süsihappegaasi nimetatakse kuivjääks ehk süsihappelumeks, mille keemiline valem on CO_2. Temperatuuril üle –78,51 °C sublimeerub süsihappegaas tahkest olekust gaasilisse, madalamal temperatuuril muutub tahkeks ehk kuivjääks. (et.wikipedia.org) Kuivjääd on Eestis võimalik osta nii plokkide kui ka graanulitena (www.aga.ee).

Jn 3. *Marlisse pakendatud väiksemat sorti monoliit 42: 7. Foto: Kristel Kajak.*
Fig. 3. *Smaller block no. 42: 7 packed in gauze.*

kasutasid (Alopaeus 1986).

Kohapeal pandi monoliidid olemasolevatele alustele (vt eespool) ja pakendati saadaolevate vahenditega. Suuremad monoliidid olid enamasti marliga kinni seotud (jn 1), väiksemad pakiti nii marlisse (jn 3) kui ka punasesse pakkepaberisse.

Pärast monoliitide eraldamist transporditi nad Siksäläst Tallinnasse kas Ajaloo Instituudi tollase bussi või väikese veoautoga. Seega on kõik Siksälä monoliidid kaevamisjärgselt läbinud u 300 km trajektoori Missost Tallinnasse.

Alates 2004. aastast hakati tegema ettevalmistusi selleks, et viia Tallinnas olevad monoliidid väljapuhastamise eesmärgil Tartusse TÜ arheoloogia kabinetti. Kuna monoliidid olid kaevamisjärgselt erinevalt pakendatud, vajasid paljud neist enne Tartusse transportimist toekamat pakendamist. Kõige hädalisematele, katkise marliga ja toestuseta monoliitidele tehti vineerplaadist kastid. Korraliku toestuse ja tühimike täitmisega püüti igati leevendada transpordi käigus tekkida võivat šokki ja vibratsiooni, mis on Catherine Sease'i (1987, 41) järgi üks kõige suuremaid transpordist tulenevaid kahjusid objektidele. Fakt on see, et Tartus väljapuhastatud monoliidid, mis peavad jõudma tagasi ka koduhoidlasse – Ajaloo Instituuti[6], läbivad arvestuste kohaselt kokku u 700 km pikkuse teekonna. Ilmselt on paljud eelnevalt läbi teinud ka „sõidu" koduhoidla siseselt. Suure tõenäosusega on selline, arheoloogilisele leiumaterjalile tavatult pikk kilometraaž mõjutanud ka monoliitide üldist seisukorda.

6 Praegune Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut (arheoloogia labor), varasemalt Eesti (NSV) Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

3. Monoliitides esinenud leiuliigid ja materjalid

Enamik väljapuhastatud monoliite eraldati naiste matustest, sest need sisaldasid võrreldes meestega rohkem pisidetaile, mis vajasid erilist hoolt väljapuhastamisel. Pisidetailide all pean silmas ennekõike kaelakeedes ridade kaupa olevaid helmeid ja kaurikarpe, peapärgade spiraalidest, tinulistest ja kudrushelmestest kaunistusi ning klambrite ja spiraalidega kaunistatud rõivaosi.

Leiuliikidest domineerisid monoliitides naiste peapärjad, keed ja rõivaste (sõbade) fragmendid. Meeste haudadest võetud monoliitides on peamiseks leiuliigiks metallnaastude, harvem ka pannaldega nahksed vööd koos ülerõivaste katketega. Lisaks puhastati monoliitidest välja veel ehteid – sõrmuseid, sõlgi, ripatseid, rinnalehti, käevõrusid, kaelakook ja väiksemaid tarbeesemeid, nagu varrasahelik ja nuga.

Materjalidest oli monoliitides esindatud üsna tavapärane matusekontekstides esinev skaala – raud, vase- ja tinasulamid; keraamika; klaas (helmed) ja kaurikarbid, puit (kirstu- ja pinnases olev, sh söe kujul, kasetoht), luud, hambad ja nahk (nii inimese kui ka looma oma), tekstiil (villane ja taimne), karvad (juuksed?, hobusejõhv) ja ökofaktid (putukakestad, lehed, kõrred).

Tabel 1. *Statistika Siksälä monoliitide kohta.*
Tabel 1. *Statistical data on the blocks from Siksälä cemetery.*

Monoliidi kontekst Context of the block	**Asutus/ Institution**		**Kokku Total**
	TLÜ AI/ Kanut/ EVTEK	**TÜ**	
Kolju ja kaela piirkond / Skull and neck region (põhiline leiuliik on peapärjad ja kaelakeed)	17*, 21*, 51*, 90, 219*, 233, 239, 236*, 243, 247b, 249*, 262+, 245c, 258*	33:1, 33:2, 43:2, 45, 46, 59, 58, 90, 92 (A), 95(B), 141(C), 150 (D), 150:1a ja 1b, 150:2b, 150:2c, 158, 163:5, 166, 173, 175, 184:1, 187, 200, 204, 206	**32+7*=39**
Käsivars/küünarnukk / Arm or elbow (põhiline leiuliik on tekstiili-fragmendid)	227	38: 14, 38: 37, 38: 44, 42:3	**5**
Rinnak/Breast (põhiline leiuliik on sõbad või muud ülerõiva fragmendid)	20*, 22×, 187, 220	38: 47, 41: 5 ja 6, 43, 108: 1, 164: 5, 165, 180, 201, 259	**12+1*=13**
Vaagen/keskkoht /Pelvic region (põhiline leiuliik on vööosad)	16*, 84*, 143, 158, 224, 226*, 229, 234, 255	38: 18, 38: 25, 41: 8, 42: 2, 42: 7, 43: 4, 5 ja 5a, 43: 6, 43: 7, 94, 155, 207, 211	**18+3*= 21**
Jaluts /Foot of the grave (põhiline leiuliik on nahkeseme fragmendid ja sõba servad)	261*	38: 2, 42:1, 155: 5 ja 5a	**3+1*=4**
Muud juhud / Other cases (põhiline leiuliik on ehted, rõiva-osad ja tööriistad)	200×/+ (rinnakust reieluudeni), 244 (koljust põlvedeni)	127 (põlvedeni), 131 (peaegu terve skelett), 184: 3 (rinnakust põlvedeni)	**5**
Kokku/ Total	19+12*=31	56	**75+12*=87**

Tärniga on tähistatud need monoliidid, mille väljapuhastamist/konserveerimist pole kirjalikult dokumenteeritud. Ilmselt on kõik need monoliidid/pakikesed välja puhastatud TLÜ AI-s. Kanutis konserveeritud monoliidid on märgitud ×-ga ja EVTEK'is puhastatud monoliidid +-ga. Haua kontekst võib olla lõhutud ja esemed hauas nihkunud (nt künni või näriliste tegevuse tõttu) järgmistes matustes: 42, 43, 92(A), 95(B) ja 259.*
*Blocks designated with * have no conservation reports. Blocks conserved in Kanut are marked with ×, blocks conserved in EVTEK are marked with+.*

Peamiselt leidude asukohast tingituna on matusest monoliitide kontekstis eraldatud erinevaid skeletiosi. Suur osa monoliitidest on võetud luustiku kolju ja kaela piirkonnast, puusalt ja vaagnalt ning rinnaku piirkonnast (tabel 1).

4. Monoliitide hoiustamine ja nende edasine säilitamine pärast väljakaevamisi

Pärast kaevamisi jõuti Ajaloo Instituudi ja ennistuskoja Kanuti vahelises koostöös Siksälä monoliitidest välja puhastada vaid osa. Pika viivituse peamise põhjusena on välja toodud rahapuudust (Laul 2011; Peets 2011). 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses olid Eestis seoses iseseisvumisega keerulised ajad. Kõik see mõjutas muuhulgas kogu arheoloogia valdkonda, nii institutsionaalselt kui ka rahastuspõhimõtete poolest. Monoliitide seismajäämist võisid peale eelneva põhjustada veel muudki asjaolud. Nimelt oli Siksälä kalmistu esimene paik, kust sellisel hulgal monoliite võeti ning Eesti arheoloogidel puudus varasem kogemus nii mahuka leiumaterjaliga kaasneva hilisema väljapuhastamise spetsiifikast kui ka kuludest. Kindlasti oli toona puudus arheoloogilise materjali konserveerimisele pühendunud spetsialistidest.

Monoliitide ja nendes sisalduvate esemete seisukorda mõjutas veel kaevamiste materjalidel põhinev uurimistöö. See tõi kaasa leiukogumite teisaldamisi majasiseselt ja marlist lahti sidumisi. Toonased kogude ja hoidlate säilitustingimuste kontrollimise võimalused olid piiratud. Nii näiteks mõjutasid aasta lõikes toimuvad muutused väliskliimas kindlasti hoiuruumide sisekliimat, eriti õhuniiskuse taseme kõikumist. Ebastabiilsused kliimas mõjutavad aga igasuguse materjali eluiga.

5. Monoliitide konserveerimine ja väljapuhastamine

Konserveerimise üldine eesmärk on objekti vananemise aeglustamine erinevate meetoditega, mis objekti otseselt mõjutavad (Konsa 2004). Kuna monoliitide leiud olid enamasti vaid pooleldi välja puhastatud, siis eeldas monoliitide konserveerimine esmalt selle töö lõpetamist. Mil määral ja kuidas objekte puhastada, sõltub enamasti püstitatud eesmärgist, aga ka võimalustest. Üks küsimusi, millega konservaator kindlasti töös monoliitidega kokku puutub, on leiukogumist esemete eraldamise või kogumi tervikliku kompleksina säilitamise küsimus. Kuna monoliidid sisaldavad enamasti mitut liiki materjale, mis kõik vajavad üldjuhul erinevat kohtlemist, siis kitsendab ja raskendab see puhastamisel kasutatavate meetodite valikut.

5.1. Alates 1980-ndatest kuni aastani 2006 konserveeritud ja väljapuhastatud monoliidid

Siksälä monoliitide konserveerimise ja väljapuhastamisega on tegelenud vähemalt neli institutsiooni: ennistuskoda Kanut, (TLÜ) Ajaloo Instituut, säilitamisalast haridust andev Soome rakenduskõrgkool EVTEK[7] ja Tartu Ülikool.[8] Töid teostanute taust on erinev, nimeliselt saab välja tuua kaheksa inimest. Siksälä materjale on välja puhastanud ja konserveerinud arheoloogid Mare Sokolovski ja Jüri Peets, konservaatorid Heige Peets ja Merike Neidorp, kunstnik-kujundaja Jaana Ratas ja mitmed tollal säilitamise eriala õppivad tudengid: Mia Martin, Sari Rainne ja autor. Siksälä leide on konserveerinud ka EVTEK-i kooli tudengid. (Peets, H. 1990; Martin 1993; Kaarma jt 2000; Luiges 2004; Rainne 2006; Peets 2011; Ratas 2014; Sokolovski 2014; Laul, Sokolovski *s. a.*)

TLÜ AI

Ajaloo Instituudis on välja puhastatud ja konserveeritud umbes veerand monoliitidest (tabel 1). Töid alustas AI toonase konservaatorina Jüri Peets kohe pärast esimesi, 1980. a Siksälä väljakaevamisi. Kuni 1985. aastani tegeles ta muuhulgas Siksälä leidude (peamiselt metallide) konserveerimisega ning väljapuhastatud monoliidileidudele (nt peapärgadele) raamistiku/toestuse tegemisega (Peets 2011). Hiljem on Jüri Peets nõustanud ja mõjutanud kõiki hilisemaid Siksälä materjali konserveerimisega tegelejaid ning olnud (kaas)juhendajaks kolmele sellel teemal kaitstud bakalaureusetööle (Martin 1993; Luiges 2004; Rainne 2006).

1986/87. aastal on Heige ja Jüri Peets Riias toimuva I Baltimaade konservaatorite konverentsi näituse väljapaneku jaoks konserveerinud Ajaloo Instituudis sõbafragmendid monoliidist 158 (Peets, H. 2014). Martini tööst (1993, 21) selgub, et selle sõba tekstiile on pestud, pesujärgselt akrüülliimiga tugevdatud ja glütserooliga töödeldud. Pronksspiraalid on stabiliseeritud Paraloid-liimi ja tärpentiini-taruvaigu lahusega. Töid teostanud Heige Peets (2014) lisab, et säilinud raskete metallkaunistustega ehitud sõbafragmendid on alusriidele fikseeritud nii liimi A-45K kui ka õmblemisega. Tegemist on esimese Siksälä terviksõba taastamisega, kus säilinud sõbafragmendid on alusriidele fikseeritud sõba originaalilähedast mõõtu arvestades.

Ajavahemikul 1985–1996/97 on Ajaloo Instituudis kõige rohkem Siksälä monoliite välja puhastanud arheoloog Mare Sokolovski (Sokolovski 2014). Neist 14 kohta on olemas kirjeldused (Laul, Sokolovski *s. a.*). Arvestades tekstiilimaterjali rohkust, on Mare Sokolovksi aruanded ühtedel või teistel põhjustel üsnagi rõiva- ja tekstiilikesksed. Kirjeldustest selgub, et monoliite on peamiselt mehhaaniliselt puhastatud ning paaril korral on tekstiile ka pestud (nt 227 ja 249); kasutatud kemikaale välja pole toodud (Laul, Sokolovski *s. a.*).

Aastatel 1997/1998 kuni 2002/2003 tegeles muude tööde kõrvalt Siksälä leidude kuivpuhastuse ja pakendamisega AI-s Jaana Ratas. Tema on teinud alusplaadid ja horisontaalseks hoiustamiseks mõeldud spetsiaalsed papist mapid neljale dubleeritud Siksälä sõbale[9] (vt ka allpool). Ühe neist sõbadest (224) on dubleerinud alusele Jaana Ratas ise (Ratas 2012).

Sari Rainne, kes töötas mõnda aega pärast bakalaureusetöö kaitsmist AI-s konservaatorina, on 2006. a konserveerinud ja analüüsinud mehematusest (224) võetud monoliidi tekstiilist, nahast ja metallist leide ning teinud koopia sealsest pronkskaunistustega nahkvööst (Rainne 2006).

Ennistuskoda Kanut

1989. ja 1990. aastal puhastati ja konserveeriti Kanutis Heige Peetsi ja Merike Neidorpi koostöös Siksälä monoliidist pärit pronksklambritega villane sõba matusest 200. Kanutis toimunud tööde kohta on olemas üksikasjalik aruanne (Peets, H. 1990), kust selgub, et puntras olev tekstiil sirutati lahti, pesti tolleaegse pesulahusega, tugevdati[10] ning säilinud sõbajäänused dubleeriti puuvillasele alusriidele. Ilmselt just selle (200) ja esimese sõba (158) näitel prooviti Ajaloo Instituudis hiljem oma jõududega monoliitides olevaid naisematuste sõbafragmente (187 – Mia Martin; 224 – Jaana Ratas) sarnasel viisil konserveerida ja dubleerida (jn 4).

Kanutis on konserveeritud teinegi Siksälä monoliit (22), milles oli tekstiili ning mille töö käik on publitseeritud (Kaarma jt 2000). Seoses konserveerimisega märgitakse, et just tükkide fikseerimine enne pesu andis hiljem võimaluse 14. sajandi mehe kuue rekonstruktsiooniks (Kaarma jt 2000, 34).

EVTEK-i kool

Jaana Ratase suulise info (Ratas 2014) kohaselt viis ta 2000. aastal üheksa Siksäläst pärit tekstiililleidu[11] Soome puhastamiseks. Tookordses EVTEK-is toimus arheoloogilise tekstiili konserveerimise õppetsükkel, kus Ratase osalemise eeltingimuseks oli puhastatava arheoloogilise materjali, muuhulgas ka Siksälä tekstiilide, kaasavõtmine. Aruandeid läbiviidud tööde kohta paraku pole, ent Ratase sõnul (2012) leide kuivpuhastati ning laiali pudenenud spiraalid kinnitati Paraloid-liimiga. Kasutati veel ühte teistki liimi, mille kohta aga täpsemaid andmeid pole.

Nimetatud kooli konserveerimise eriala raames on Mia Martin 1993. aastal teinud Siksälä teemal lõputöö, mille tulemusel konserveeriti AI-s sõba 187 (Martin 1993). Eeskujudeks olid varem konserveeritud ja dubleeritud Siksälä sõbad 158 ja 200.

2004. aastal on samas kõrgkoolis monoliidi 262 järelpuhastanud[12] ning selleteemalise bakalauresusetöö kaitsnud käesoleva artikli autor (Luiges 2004). Töö olulisemate tulemustena võiks välja tuua stereoröntgenpildi tegemise, monoliidi tekstiilide villa kvaliteedi parameetrite määramise ja naise peapärjast digitaliseeritud 3-mõõtmelise rekonstruktsiooni valmimise (Luiges 2008, 37, 56–57).

5.2. Tartus 2004 kuni 2012 väljapuhastatud monoliidid

Järgmine etapp monoliitide „eluloos" algas aastatega 2004/2005. Asjaolu, et teoks hakkas saama Siksälä kalmet käsitleva ingliskeelse raamatu väljaandmine, andis tõuke AI riiulitel aastakümneid seisnud ja kokku sõlmitud Siksälä

7 EVTEK (Espoon ja Vantaan Teknillinen Korkeakoulu) Muotoiluinstituutti – säilitamisalast haridust andev kool Soomes. Aastast 2008 kannab kool nimetust Helsinki Metropolia University of Applied Sciences.

8 TÜ – silmas on peetud Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti laborit.

9 Puuvillasele või villasele aluseriidele on dubleeritud ehk alusele paigutatud ning niidi ja nõelaga alusriide külge õmmeldud nelja Siksälä sõba fragmendid (nr 158, 200, 187, 224).

10 Monoliidi 200 tekstiilide pesulahus oli järgnev: 0,5% sintanool, 0,5% polüfosfaat ja 0,05% KMLS. Kiude tugevdati kolm korda 0,1% A-45K etüülatsetaadis lahusega.

11 Jaana Ratas viis Soome puhastamiseks järgnevad Siksälä leiud: 59: 9, 247b: 2, 4 (1 ktk), 200: 2 ja 2 numbrita kangakatket, mis kataloogi koostamise käigus said ühise numbri 2091 (Ratas 2012).

12 Mare Sokolovksi oli AI-s monoliidi 262 eelnevalt suuremast pinnasest puhastatud.

Jn 4. *Detailfoto Kanutis dubleeritud sõbast (matus 158). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 4. *Detailed photo of a shawl from grave no. 158, conserved at Kanut.*

marlipundarde lahtiharumiseks ja leidude väljapuhastamiseks. Alates 2004. aastast alustasin TÜ konservaatorina tööd Siksälä monoliitidega.

Kujunes välja peamiselt kolm lähtekohta, mida töös monoliitidega järgisin. Esiteks püüdsin leide välja puhastades säilitada võimalusel monoliiti kui tervikut. Pean monoliite neis esineva laia materjaliskaala tõttu komposiitobjektideks, mida üldjuhul üksteisest ei eraldatagi. Erandlikud olid väikesed monoliidid, mis sisaldasid sageli vaid ühtekahte eset. Need puhastasin võimalusel pinnasest täielikult ja eraldasin erinevad materjalid, kuna terviku säilitamisel sellisel kujul (nt sõlg lõngaga, sõrmus sõrmeluuga) ei olnud mõtet. Teiseks põhimõtteks oli minimaalne sekkumine, mis tähendab, et objekti püütakse võimalikult vähe oma tegevusega häirida. Ette võetakse vaid objekti stabiliseerimiseks hädavajalikud toimingud. Kolmas eesmärk oli leidude uuritavuse ja kättesaadavuse võimaldamine neid võimalikult vähe kahjustades ja põhjalikult dokumenteerides.

Eeltööd

Enne veel, kui sai asuda monoliitide puhastamise juurde, seisid ees mõningad eeltööd. TÜ arheoloogia kabineti konserveerimislaboris puudus 2004. aastani ametlik konserveerimisaruande blankett. Alustades töid Siksälä monoliitidega loodi kõigepealt süsteem konserveeritava materjali dokumenteerimiseks. Kasutusele võeti EVTEK-i vastavasisuline blankett, mis kohandati TÜ arheoloogia laboris kasutatavaks konserveerimisaruandeks.

Üheks oluliseks eeltööks monoliitide dokumenteerimisel oli töötada läbi kaevamispäevikud ning teha monoliitidest röntgenfotod. Informatiivne röntgenpilt annab ülevaate või vähemalt vihje monoliidi pinnases olevast leiumaterjalist ning võimaluse hinnata objekti seisukorda. Paraku ei olnud kõikide monoliitide röntgenpildistamine kohe võimalik. Pildistamine ei õnnestunud metallplaadil olevatest objektidest ning arheoloogia kabinetis tollal kasutatav röntgenaparaat ei suutnud läbi valgustada ka väga paksu pinnasemassi (u 30 cm). Seetõttu vahetati kõikidel metallplaatidel olevate monoliitide alused (8) uute vastu (pleksiklaas või klaas) ning päevakorrale kerkis monoliidi alumise, leidudeta pinnaseosa õhendamine. Mitu korda kasutati alumise pinnaseosa äralõikamiseks ja ühtlasi alusena teravaks lihvitud pleksiklaasi. Jüri Peetsi soovitusel katsetati Siksälä monoliitide õhendamisel ka teist meetodit: monoliidi alumisse ossa lükati klaastorud ning monoliit libistati nende peal uuele plaadile (jn 5). Mõlema meetodiga esines praktikas mitmeid probleeme, peamiselt segasid pinnases olevad takistused (nt kivid). Pinnase õhendamise meetodit viidi läbi kolmel korral – monoliitidega 95, 180, 201.

Siksälä monoliitide röntgenülesvõtted on tehtud põhiliselt 1974. aastast pärit meditsiinilise röntgenaparaadiga 12П 5.[13] Mõned värskemad, 2014. aasta röntgenvõtted

13 Kõik röntgenfotod Siksälä monoliitidest on teinud TÜ arheoloogia kabineti tehnik Andres Vindi ning röntgen-negatiivid asuvad TÜ arheoloogia kabineti laboris.

Jn 5. *Monoliidi 95 leidudeta alumise pinnaseosa õhendamine „klaastoru" meetodil. Foto: Riina Rammo.*
Fig. 5. *Removing the findless bottom part of block no. 95 by using the "glass tube method".*

monoliitidest on tehtud tööstusliku röntgenaparaadiga, mis salvestab objekti digitaalse röntgenkujutise kohe arvutisse. Monoliitide röntgenpildistamine vana aparaadiga oli pikk tehniline protseduur, mis hõlmas fotode käsitsi ilmutamist. Olenevalt monoliidi suurusest ja abivahendite tehnilistest võimalustest (kasutada oli kolm negatiivikassetti) tehti ühest monoliidist minimaalselt ühest ja maksimaalselt kaheteistkümnest fotonegatiivist koosnev seeria. Erinevatel tehnilistel ja muudel põhjustel tuli võimalikult informatiivse pildi saamiseks iga negatiivi puhul kasutada erinevaid röntgenaparaadi parameetreid (aeg, kV, mA), mis leiti tavaliselt katsetuste abil. Röntgen-negatiividest tehti omakorda joonis, kus erinevad esemeliigid märgiti eri värvidega.

5.3. Kasutatud konserveerimismeetodid

Siksälä monoliitidega läbiviidud säilitustegevused saab jagada kahte suuremasse kategooriasse. Esiteks üldine metoodika, mis kirjeldab tavapärast tegevuskava monoliitidega, ning teiseks ülevaade juhuslikematest katsetustest, mida tegin tööprotsessi esimestel aastatel.

Üldine metoodika

Läbikuivanud pinnase ja suure hulga erinevate objektide tõttu oli keeruline monoliitidega suuri muutusi ette võtta. Esmane eesmärk oli monoliitidele kogunenud tolmu, lahtise pinnase ja pinnaseprahi, vajadusel ka leidude eemaldamine ja konserveerimine ning nende tegevuste kaudu leidude säilimise tagamine. Kõigi Siksälä monoliitide puhul puhastati leiukogumeid erinevate abivahenditega. Monoliitide kuivpuhastust sai teha täpselt niipalju, kui pinnase olukord seda võimaldas.

Monoliidi puhastamist alustati alati kõige kõrgemast väljaulatuvast pinnaseosast ja liiguti seejärel madalamate kohtade suunas. Näiteks kolju olemasolul monoliidis puhastati esmalt kolju ja selle ümbrus ning jätkati skeleti rinnaku väljapuhastamisega. Kui monoliidis selgelt väljaküündivat osa ei olnud, alustati väljapuhastamisega pigem monoliidi keskelt suunaga servade poole ning püüti seda väga suurte kõrguste vahede tekkimise ennetamiseks teha võimalikult tasapindselt kogu monoliidi ulatuses.

Pintslite, spaatlite ja harjakestega objektide kuivpuhastamine pinnaseprahti täielikult ei eemaldanud. Monoliidi leidude süvenditest ja õõnsustest eemaldati pinnasepraht imurseadmega. Tegemist on tolmuimeja põhimõttel töötava ja tõmbetoruga ühendatud isekonstrueeritud seadmega, mis sobib õrna arheoloogilise materjali puhastamiseks (Sjöström 1999, 41). Seadme eelis pintsliga kuivpuhastuse ees seisneb selles, et mustus ei jää puhastatud pinnale enam ringlema, seade võimaldab puhastust ka habrastes kohtades ja mustus eemaldatakse monoliidi pinnalt jäädavalt (jn 6).

Kombineeritud mehaaniline puhastus ja puhastus imurseadmega paljudel juhtudel siiski monoliidi läbikuivanud ja kõva pinnasega ei töötanud. Kuivanud liivakamakate pehmendamiseks hakkasin lokaalselt kasutama destilleeritud vett. Pinnase märjutamisel olid abivahenditena kasutusel nii pulverisaator kui ka pipett. Viimast kasutasin just väiksemate leidude ja tundlike kohtade (nt orgaanika) ümber oleva pinnase pehmendamisel. Mistahes kemikaali kasutamisel objektil, aga ka pinnasel tuleb mõelda mõjule, mida kemikaal võib (lähedalolevale) objektile avaldada. Näiteks vee korrodeeruv mõju metallidele on üldteada. Korrosiooni ohu vähendamiseks kasutasin metallide vahetus läheduses vee ja etanooli segu 1:1 (nt monoliit 38: 44), nagu soovitab ka Sease (1987, 33). Ka orgaanika (tekstiili, naha, luude, puidu, kaurikarpide) puhul välditi veega kokkupuudet. Kuigi objekte otseselt lahusega ei puhastatud, on tegemist monoliidi lokaalse märgpuhastusega, sest töötlust vesilahustega nimetatakse märgpesuks (Peets, H. 2004, 3).

Keemilist puhastust triammooniumtsitraadi[14] (3–5%-lise) vesilahusega rakendati nelja monoliidi (127, 163, 184, 187) tekstiilifragmentide puhastamisel. Kuigi väljapuhastatud monoliitide lõikes kasutasin seda kemikaali harva, tooksin töötluse välja siiski üldise metoodika all. Töötlusejärgselt oli tekstiilikatkete pind silmnähtavalt loetavam ja puhtam ning värvid tulid paremini esile (jn 7). Samas on ka tähelepanek, et tekstiilipind omandas puhastamisejärgselt teatud glasuurise läike, nt monoliit 187.

Otsene keemiline sekkumine Siksälä materjali puhul leidis aset juhtudel, kui tuli tegeleda monoliidis olevate objektide lagunemise ennetamisega ja/või objekti üldseisundi parandamisega. Pinnaseprahist väljapuhastatud habras, peenemustriline ja pudisev materjal kippus lagunema ja vajas liimiga kinnitamist. Põhiliselt tuli edasist lagunemist takistada peapärgadel, aga ka sõba ääristavatel spiraalidest, klambritest, helmestest ja tinulistest koosnevatel mustrivõnditel. Objektide tugevdamiseks kasutasin 19 monoliidi puhul akrülaatliimi Paraloid B 72 (7–10%-list lahust etanoolis). Monoliidi üldpildis eristuvad liimiga kinnitatud kohad veidi tumedamate ja kohati ka läikivate laikudena (jn 8). Kinnitamine liimiga leidis tavaliselt aset monoliidi väljapuhastamise viimase etapina enne pakendamist.

14 Triammooniumtsitraadid on kelaadid, mis on metalliioonidega (nt Fe ja Cu) veeslahustuvad komplekssoolad (Peets, H. 2004, 29).

Jn 6. *Töö imurseadmega monoliidi 262 juures. Foto: Raili Laakso.*
Fig. 6. *Work with vacuum cleaner at block from grave no. 262.*

Jn 7. *Triammooniumtsitraadiga töödeldud tekstiilifragmendid monoliidist 163. Foto: Kristel Kajak.*
Fig. 7. *Textile fragments processed with triammonium citrate from block no. 163.*

Katsetused monoliidist eraldatud leidudega

Erinevate meetodite ja lähenemisnurkadega katsetamise aeg Siksälä monoliitidega jääb enamasti töö algusaegadesse. Kui näiteks Paraloid-liimi kasutamine monoliidi rabedate, pudisevate detailide kinnitamise eesmärgil oli kogu Siksälä konserveerimisprotsessi vältel tavapärane meetod, siis Paraloidi eelkäijat PBMA-liimi katsetasin pudenevate tinadetailide ja pronksplekist eseme kinnitamiseks monoliitides 45 ja 46.[15] Raudesemete korrosiooni passiveerimiseks kasutasin ka tanniini[16] (nt rauast nuga monoliiidist 46). Nii PBMA kui ka tanniini käsitlused jäid lühiajalisteks, kuna autori meelest antud meetodid Siksälä materjali puhul ei töötanud. Erijuhuna võiks välja tuua ka ühe monoliidi terves ulatuses liimiga kinnitamise (esimesena töösse võetud suur monoliit matusest 95). Nii suurel määral kemikaali kasutamine kaldus kõrvale minimaalse sekkumise põhimõttest, ent selline töötlus Paraloid-liimiga tulenes praktilistest kaalutlustest. Kuna monoliidialune pinnas vajas õhendamist ning väljapuhastatud monoliidi pisidetailid pudenesid, nähti ainukese lahendusena kogu monoliidi liimiga tugevdamist.

Algusaastatel töödeldi monoliitidest eraldunud valkja kihiga kaetud kudruseid (nt monoliidid 43, 45, 127). Kudruste pinnalt valkjashalli kihi eemaldamist katsetati mitmel moel. Keemiline töötlus Trilon B (2–5%) vesilahuses andis soovitud tulemuse – helmed omandasid algupärase sinepikollase värvuse. Pärast mitmeid katsetusi loobuti siiski sellest töötlusest, sest kudruste säilitamise seisukohast polnud töötlus Trilon B-ga hädavajalik.

Erinevate katsetuste põhjal kujunesidki lõpuks välja tavaprotseduurid, mida Siksälä monoliitidega teha. Loobuti esteetilistel kaalutlustel ette võetud tegevustest ning keskenduti eelkõige säilitamise tagamisele.

6. Monoliitide säilitamine

Monoliidid sisaldavad üldiselt eri materjalist objekte, mis kõik vajavad erinevat lähenemist ka säilitamisel. Monoliidi leide pole alati üksteisest võimalik eraldada. See asjaolu teeb monoliidid sarnaseks liit- või komposiitmaterjalist objektidele, mis võimaldab neid mõningate mööndustega viimastena ka käsitleda. Ühtsete juhiste andmine sellistele komposiitleidudele on võimatu (Sease 1987, 66; Rodgers 2004, 187). Ideaalis peaks liitmaterjalist koosneva objekti säilitamisel vajalike tingimuste loomisele ja kompromisside tegemisele mõtlema juba kaevandis (Sease 1987, 65). Lahendused võiksid sündida arheoloogi ja konservaatori koostöös.

Siksälä monoliitide edasise säilitamise kohta soovituste andmisel tuleb arvesse võtta väljakaevamistejärgset pikka ooteperioodi, mis on kindlasti leidude säilimisele

15 Polübutüülmetakrülaadi (PBMA) puhul kasutati 10%-list lahust atsetoonis.

16 ERM-ist saadud tanniinilahuse retsept: 1000 ml destilleeritud vett, 200 g tanniini, 150 ml etanooli, võib lisada ka 80 ml ortofosforhapet.

Jn 8. *Paraloid-liimiga kinnitatud pärja fragmendid matusest 95, kus liimiga töödeldud kohad eristuvad muust leiumaterjalist tumedama ja veidi läikiva vööndina. Foto: Andres Tennus.*
Fig. 8. *Fragments of headband (grave no. 95) fixed with Paraloid-adhesive. The places fastened with glue can be distinguished by darker and a little shining surface.*

oma jälje jätnud. Siksälä materjalid on pikalt olnud aasta ringi kõikuva sisekliimaga hoidlas, kus monoliidid on kontrollimatult kuivanud. Kuivus on enim mõjutanud leiumaterjali orgaanikaleide ja tekitanud neile pöördumatu kahju. Nüüdseks on orgaanika olukord aja jooksul stabiliseerunud ja keskkonnamuutusest tulenev kahjustumine peatunud. Seda arvestades võiks Siksälä monoliitidele säilitamistingimusi planeerides panustada anorgaanika säilitamisele.

Parim, mida teha saab, on hoida säilituskeskkond võimalikult stabiilsena. Võtmesõna on kõiki materjaliliike rahuldava relatiivse ehk suhtelise niiskuse (RN) leidmine. Kompromisside tegemisel võiks alustada materjalidest, mis vajavad üksteise suhtes kõige äärmuslikemaid säilitusnõudeid. Siksälä monoliitide seast leiab selliseid näiteid kergesti, sest neis sisalduv tavaline materjalide kooslus on metallkaunistustega orgaanika (nt pronksspiraalidega sõbad). Metallile on parim niiskustase, kus RN jääb alla 30% või vähemasti ei ületa 40%. Tekstiilidele ning teistele orgaanilisest materjalist leidudele on sobivama kõrgema suhtelise niiskusega kliima, kus RN tase on vahemikus 45–60%. Selle järgi võiks kompromisslahendus Siksälä leiumaterjalile RN puhul jääda vahemikku 40–45%. Temperatuuri osas on vahemik +16 °C…+20 °C sobilik enamikele materjalidele (Sease 1987, 44; Valk-Falk 1994, tabel 1; Konsa 2007, 52, 168). Seejärel peaks ideaalis arvestama ka kõigi teiste, nö äärmuste keskmisesse vahemikku jäävate materjalide säilitusnõuetega. Valgustingimused hoidlas, kus monoliite säilitatakse, peaksid olema viidud miinimumini. Enamuse ajast on hoidlas seisvad leiud siiski pimedas. Näitusel eksponeeritava kõige tundlikuma museaali minimaalseks lubatud valgustugevuseks on näiteks 50 luksi (Peets, H. 2005, 6).

Liitmaterjalidest koosnevate monoliitide puhul tuleb arvestada faktiga, et säilitustingimustes mistahes kompromissi valimine ei taga leiu lõplikku säilimist hoidlas, seda ka eelneva konserveerimise korral. Põhjus on selles, et liitmaterjalide konserveermistöötlused pole samuti tihtipeale kompromisside tõttu ideaalsed (Rodgers 2004, 188). Niisuguste leidude puhul aitab ainult regulaarne kontroll ja vajaduse korral ülepuhastus ning ümberpakendamine. Kõige selle juures kõlab siiski ehk lohutavalt James M. Cronyni (1992, 98) ütlus, mille kohaselt on halvasti kontrollitav hoidla siiski parem kui ilma igasuguse kontrollita hoidla.

Kokkuvõte

Kuna Siksälä monoliitidega on tegeletud mitmes asutuses umbes 30 aasta vältel, on nii läbiviidud toimingute eesmärgid kui ka nende iseloom olnud mõnevõrra erinevad. Siksälä monoliite on säilitatud terviklike leiukogumikena, kuid neid on harutatud lahti ka üksikesemeteks. Enamasti on lähtutud praktilistest resurssidest ja eesmärkidest. Mõlemal meetodil on nii plusse kui ka miinuseid. Selge on see, et täiesti väljapuhastatud objekt võib anda rohkem infot ning monoliidist eraldamine tõstab objekti eksponeeritavuse ja uuritavuse astet. Monoliitidena säilitamine jätab aga võimaluse iga eseme täpse leiukonteksti uurimiseks, samas jääb alles ka võimalus tulevikus leiud „lahti lammutada".

Konserveerimise põhialused on Siksälä monoliitide väljapuhastamise pika perioodi jooksul samuti muutunud ja liikunud üha enam minimaalse sekkumise poole. Siksälä monoliitidega läbiviidud säilitustegevused ei peegelda ainuüksi toimunud muutusi konserveerimismaailmas. Iga konservaatori meetodite ja vahendite valik toob esile erinevused nii institutsionaalsel kui ka üksikisiku tasandil.

Siksälä kalme arheoloogilised kaevamised jäid keerulisse muutuste aega 1980. aastatel ja 1990. aastate alguses. Paljud monoliidid on üle elanud pika hoidlas seismise aja uute ressursside tekkimise ootuses ning läbinud pikki vahemaid, et saada röntgenpildistatud ja lahti puhastatud. Paradoks on selles, et objekt võib pinnases sajandeid hästi säilida, kuid samas võib see konserveerimistöötlust oodates juba paari kuu jooksul hävida (Rodgers 2004, 15). Keeruline on hinnata, kuivõrd suures ulatuses või mil määral on Siksälä materjalid saanud kahjustada võrreldes ajaga, mil nad välja kaevati. Siksälä kalmistu näitel on oluline teadvustada, et juba enne kaevamisi (pikemate kaevamiste puhul ka nende jooksul) peab hindama oma võimalusi ja ressursse seoses leiumaterjali hilisema säilitamise ja töötlusega.

Tähtsaim on aga see, et äärmiselt suuremahulise ja suurejoonelise leiumaterjali korrastamise saaga on nüüdseks lõpule jõudnud ning leiud on uurijatele ühel või teisel moel kättesaadavad.

KASUTATUD MATERJALID

Avaldamata allikad

Laul, S. 2011. Intervjuu 24.03.2011, digitaalne salvestus autori eravalduses.

Peets, J. 2011. Intervjuu 20.04.2011, digitaalne salvestus autori eravalduses.

Peets, H. 2014. E-kirjad 01.08.2014 ja 04.08.2014.

Ratas, J. 2014. Suuline info 31.07.2014.

Sokolovski, M. 2014. Telefonivestlus 23.10.2014.

Allikad ja kirjandus

Alopaeus, H. 1986. Vimpelin interglasiaalisen majavanpadon jäännös. Jäädytystekniikan käyttö aran arkeologisen kohteen siirossa. – Suomen Museolehti, 137–140.

Cronyn, J. M. 1990. The Elements of Archaeological Conservation. Routledge: London.

Kaarma, M., Laul, S., Peets, H. 2000. Katse rekonstrueerida Siksali 14. sajandi mehe rõivastus. – EAA, 4/1, 31–43.

Kajak, K. 2014. Monoliidid Eesti arheoloogias Siksälä kalme näitel. Magistritöö. (Käsikiri TÜ loodus- ja tehnoloogiateaduskonna dekanaadis ja TÜ arheoloogiaraamatukogus.)

Konsa, K. 2007. Artefaktide säilitamine. Tartu.

Laul, S. 1982. Aruanne Vastseliina khk-s asuva Siksali kalmistu kaevamisest 1.–29. juulini 1982. (Käsikiri TLÜ AI arheoloogiaarhiivis; koopia TÜ arheoloogiaraamatukogus.)

Laul, S. 1983. Aruanne Vastseliina khk-s asuva Siksali kalmistu kaevamisest 4. juulist 12. augustini 1983. (Käsikiri TLÜ AI arheoloogiaarhiivis; koopia TÜ arheoloogiaraamatukogus.)

Laul, S. 1984. Aruanne Vastseliina khk-s asuva Siksali kalmistu kaevamisest 3. juulist 24. augustini 1983. (Käsikiri TLÜ AI arheoloogiaarhiivis; koopia TÜ arheoloogiaraamatukogus.)

Laul, S. 1986. Aruanne Vastseliina khk-s asuva Siksali kalmistu kaevamisest 30. juunist 22. augustini 1983. (Käsikiri TLÜ AI arheoloogiaarhiivis; koopia TÜ arheoloogiaraamatukogus.)

Laul, S. 1987. Aruanne Vastseliina khk-s asuva Siksali kalmistu kaevamisest 2. juulist 20. augustini 1983. (Käsikiri TLÜ AI arheoloogiaarhiivis; koopia TÜ arheoloogiaraamatukogus.)

Laul, S. 1990. Aruanne Vastseliina khk-s asuva Siksali kalmistu kaevamisest 5. juulist 31. juulini 1983. (Käsikiri TLÜ AI arheoloogiaarhiivis; koopia TÜ arheoloogiaraamatukogus.)

Laul, S. 1991. Aruanne Vastseliina khk-s asuva Siksali kalmistu kaevamisest 8. juulist 31. augustini 1983. (Käsikiri TLÜ AI arheoloogiaarhiivis; koopia TÜ arheoloogiaraamatukogus.)

Laul. S., Sokolovski, M. s. a. Siksälä monoliitide kirjeldused. (Käsikiri TÜ arheoloogiaraamatukogus.)

Luiges, K. 2004. 14. sajandi Siksali naisehaua 262 monoliidi uurimus ja dokumentatsioon. Bakalaureusetöö. (Käsikiri EVTEK-i kooli raamatukogus ja TÜ arheoloogiaraamatukogus.)

Luiges, K. 2008. Siksälä kalmistu 14. sajandi naisehauast võetud monoliidi laboratoorsete uuringute tulemustest. – Jaanits, L., Lang, V., Peets, J. (toim.). Loodus, inimene ja tehnoloogia, 2. (MT, 17.) Tartu–Tallinn, 37–61.

Logan, J., Tuck, A. 1986. Freezing Block Lifts with Dry Ice. – Canadian Journal of Archaeology, 10, 173–177.

Martin, M. 1993. Pronssispiraalikoristeisen hautalöytötekstiilin konservointi. Magistritöö. (Käsikiri EVTEK-i kooli ja Museovirasto raamatukogus.)

Peets, H. 1990. Siksali kalmeleid, naise matus haud CC. Sõba. Restaureerimisaruanne. (Käsikiri Kanuti raamatukogus.)

Rainne, S. 2006. Siksalin kalmiston hautalöytö numero CCXXIV – Analysointi, konservointi ja rekonstruktio. Magistritöö. (Käsikiri EKA raamatukogus.)

Rodgers, A., B. 2004. The Archaeologist's Manual for Conservation. A guide to Non-toxic, Minimal Intervention Artifact Stabilization. New York: New York, Kluwer Academic/ Plenum Publishers.

Sease, C. 1987. A Conservation Manual for the Field Archaeologist. Archaeological Research Tools, Volume 4. Los Angeles.

Sjöström, M. 1999. Ejektorin käyttö mikroimurina. – Konservaatoriliiton lehti, 56: 1, Helsinki, 41.

Internetimaterjalid

Eesti tööstusgaaside müüja www.aga.ee**,** viimane külastus 22.09.2014.

Valk–Falk, E. 1994. Muuseumi varahoidja meelespea. Kultuuri- ja Haridusministeerium, Ennistuskoda Kanut, Tallinn. http://www.kanut.ee/toimetised/varahoid/varahoidjameelespea.htm, viimane külastus 21.04.2014.

Konsa, K. 2004. Säilituskorralduse sõnastik. http://kul.ee/webeditor/files/sailituskorraldusesonastik.pdf, viimane külastus 21.04.2014.

Peets, H. 2004. Lahused ja lahustumisprotsess konserveerimises. Ennistuskoda Kanut, Tallinn–Tartu.

http://www.kanut.ee/loengud/loeng13.pdf, viimane külastus 22.09.2014.

Peets, H. 2005. Konserveerimiskeemia loengumaterjalid, 06.09.2005. www.kanut.ee/loengud/loeng01.pdf, viimane külastus 22.09.2014.

Veebientsüklopeedia. http://et.wikipedia.org/wiki/, viimane külastus 16.11.2014.

BLOCKS OF SIKSÄLÄ CEMETERY – FROM EXCAVATIONS TO OPENING

Kristel Kajak

Summary

The article introduces the block-lifting techniques used at Siksälä cemetery and describes the post-excavation process of exploring and cleaning the blocks. Its main focus is on the preservation that the author carried out with soil blocks at the Archaeological Laboratory of the University of Tartu. The block-lifting method has been used in Estonian archaeological practice since the 1930s. The 'block' as a term in archaeology stands for a find complex that has a sufficient buffer zone of soil, is usually fragile, and needs further cleaning in the laboratory.

Excavations in Siksälä began in 1980 and continued until 1993. The first block from Siksälä cemetery was removed in 1980; the last were lifted at the end of excavations in 1993. In 12 years 87 blocks were lifted from Siksälä cemetery. Conservation documentation exists for 75 blocks. However, the following laboratory work with the blocks lasted much longer than the excavations. During the last 30 years the work with Siksälä blocks has been conducted in different institutions with different intensity. Soon after the first excavations in 1980 work with blocks began at the Institute of History in Tallinn and the Conservation Centre Kanut (Tallinn). The 1990s witnessed a pause in the work. In 2004 better conditions and new resources at the Laboratory for Archaeological Research and Infrastructure at the University of Tartu gave a boost to the organization and preservation of finds. The last blocks from Siksälä were cleaned in 2012/2013.

As the work with blocks was conducted in different institutions over three decades, both the objectives and the nature of activities were somewhat different. Blocks from Siksälä had been preserved as intact find complexes, but they have also been dismantled and preserved as individual items. The approach to the complexes depended on practical situations (e.g. the character of soil) and the aims of the conservator. Both methods have their advantages and disadvantages. Obviously, completely opened / cleaned objects provide more information and improve the grade of exposure. However, maintaining the blocks intact offers an opportunity to investigate the exact context of each find and the possibility to disassemble the block in future.

The blocks which have been processed at the University of Tartu were usually preserved as intact archaeological complexes. According to the principle of minimum intervention, chemicals were used for the conservation of blocks only in case of need. In cases of chemical intervention mostly only adhesive was used – to fix fragile/crumbly fragments of finds.

The basic principles of conservation have changed over time and have over the past decade moved in the direction of minimum intervention. Preservation activities conducted with Siksälä blocks do not merely reflect changes in the conservation world, but the methods and tools chosen by each conservator reflect differences in institutional and personal approaches.

Excavations at Siksälä cemetery and later preservation of the finds took place during the difficult period of the 1980s and the early 1990s when Estonia witnesses dramatic changes. Many blocks suffered damage – long-distance transportation, the long waiting period in storage, fluctuating climatic conditions there, and sporadic careless active research definitely left their mark on the blocks.

It is a paradox that while an object may preserve well enough in the soil for centuries, it can be destroyed within a few months while awaiting conservation. It is difficult to assess the extent of the damage done to the material since the time when the Siksälä finds were excavated. However, what really matters, is that the preserved material is accessible and the work on the large-scale and rich complex of finds is now completed.

Martin Malve

HAIGUSTE JA VIGASTUSTE JÄLJED SIKSÄLÄ KALMISTU LUUDEL

Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, arheoloogia osakond Jakobi 2, 51014 Tartu, Eesti, martin.malve@ut.ee

1. Sissejuhatus

Siksälä külakalmistult võeti kaevamiste vältel üles küllaltki suur seeria skelette. Kokku analüüsiti osteoloogiliselt 240 terviklikku või osaliselt säilinud luustikku[1] (tabelid 1, 3). Luustikel määrati sugu ja vanus ning silmapaistvamad patoloogiad. Läbi vaadati kogu osteoloogiline aines; eelmise ülevaate (Heapost 2007, 213–236) koostamisel ei olnud kõik luud antropoloog Leiu Heapostile kättesaadavad. Artiklis on keskendutud skelettidel esinevatele patoloogiatele, ühtlasi on käsitletud ka nende võimalikke tekkepõhjuseid. Kuna Siksälä mehematustes olid sageli panuseks relvad ja kannused, pöörati erilist tähelepanu küsimusele, kas luudel võiks leiduda märke, mis viitavad võitlusele ja sagedasele ratsutamisele.

Luustikud olid enamasti väga halvasti säilinud, sest Siksälä Kalmetemäe happeline liivane pinnas soodustab luude lagunemist. Paljudest lasteluustikest olid alles vaid kolju tükid ja mõned hambad. Üldiselt olid paremini säilinud kolju ja toruluude fragmendid, luude välispind oli tugevasti kahjustunud. Enamikel juhtudel olid skeletiosad alles tänu nende juures olevatele pronksesemetele, mille korrosioonil on konserveeriv omadus. Meeste luustikud olid terviklikumad kui naiste skeletid. Säilmete kehva seisukorra tõttu polnud võimalik kõikide surnute sugu ja täpset vanust määrata ning samuti oli raskendatud haiguste dokumenteerimine. Sarnast olukorda on täheldatud ka teiste Lõuna-Eesti külakalmistute matuste puhul, näiteks Hargla vanal kihelkonnakalmistul (Malve jt 2012) ja Karula kihelkonnas Rautina Niklusmäe külakalmistul (Valk jt 2013).

2. Metoodika

Täiskasvanutel määrati sugu koljul ja puusaluudel olevate sootunnuste järgi (Buikstra, Ubelaker 1994, 16–20). Kolju ja puusaluude puudumise korral kasutati toruluude pikkuseid (Garmus, Jankauskas 1993, 5–23). Täiskasvanute vanus surma hetkel määrati häbemeluu sümfüüsipinna muutuste (Todd 1920, 285–334; Todd 1921, 1–70), hammaste kulumise (Brothwell 1981, 72), koljuõmbluste ühinemise (Acsádi, Nemeskéri 1970, 115–121) ja liigesepindadel toimunud ealiste muutuste järgi (Ubelaker 1989, 84–87).

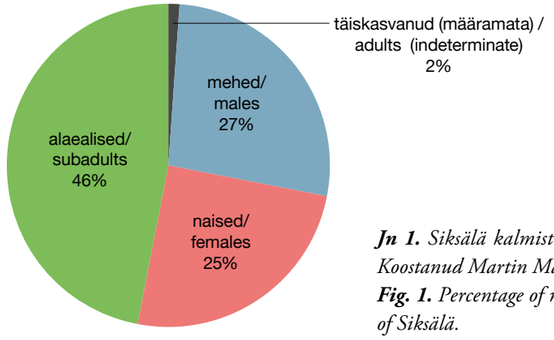
Lastel sugu ei määratud, kuna sootunnused kujunevad skeletil lõplikult välja alles puberteediea lõpuks (Buikstra, Ubelaker 1994, 16). Alaealiste vanus surma hetkel saadi luude arengu ja epifüüside ühinemise (Schaefer jt 2009), piima- ja jäävhammaste lõikumise (Ubelaker 1989, 63–65) ning nende puudumisel toruluude pikkuste järgi (Allmäe 1998, 183). Materjali fragmentaarsuse tõttu ei jagatud luustikke kitsastesse vanusevahemikesse, vaid paigutati 14 kategooriasse (tabel 1). Maetud jagati seitsmesse vanuserühma: imiku-, väikelapse-, lapse- ja noorukiiga ning nooremad, küpsuseas ja vanemad täiskasvanud. Kuna kategooriates esines kattuvusi, siis lisati neli nn üleminekuvahemikku.

3. Üldandmed: sugu ja vanus

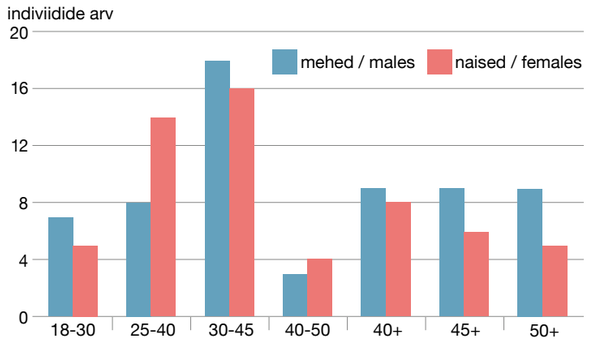
Siksälä kalmistult 12 aasta jooksul välja kaevatud 240 luustikust kuuluvad 129[2] täiskasvanutele ning 111 lastele ja noorukitele (jn 1). Kesk- ja varauusajale omaselt moodustasid alaealiste luustikud ligi poole (46,3%) matuste koguhulgast. Sarnane on tulemus näiteks Lõuna-Tartumaal Makita külakalmest leitud matuste puhul, kus 127 osteoloogiliselt analüüsitud matusest üle poole (60,8%) kuulus lastele või noorukitele (Heapost 1993, 233), Põhja-Viljandimaal Tääksi külakalme materjalis (57,6%) (Allmäe 1998, 166) ning Tartu linna külje all olevate Lohkva külakalmistult leitud matuste puhul (38%) (Roog, Malve 2013, 246). Siksälä kalmesse maetud täiskasvanute seas oli mehi veidi

1 Käesolevas ülevaates käsitletakse vaid laibamatusest pärinevaid inimsäilmeid.

2 Täiskasvanute hulka on arvatud ka indiviidid, kes jäid vanusevahemikku 17–25 aastat.

Jn 1. *Siksälä kalmistult leitud meeste, naiste ja alaealiste luustike jaotumus. Koostanud Martin Malve.*
Fig. 1. *Percentage of male, female and subadult skeletons found in the cemetery of Siksälä.*

Jn 2. *Meeste ja naiste vanus surma hetkel (indiviidide arv). Koostanud Martin Malve.*
Fig. 2. *Age at death of males and females (number of individuals).*

Tabel 1. *Siksälä kalmistult leitud maetute vanused surma hetkel. Koostanud Martin Malve.*
Table 1. *Age at death for the buried in Siksälä cemetery.*

Vanusegrupid / Age groups	Vanus / Age	Indiviidide arv / No. of individuals	%
Imik / väikelaps / Infant / *Infans* I	0,5–1,5	5	2,1
Väikelaps / *Infans* I	1–7	49	20,4
Laps / *Infans* II	7–15	41	17,1
Laps / nooruk / *Infans* II / *Juvenilis*	12–18	7	2,9
Nooruk / *Juvenilis*	15–18	7	2,9
Noorem täiskasvanu / *Adultus*	18–30	14	5,8
Noorem / küpsuseas täiskasvanu / *Adultus* / *Maturus*	25–40	22	9,2
Küpsuseas täiskasvanu / *Maturus*	30–45	34	14,2
Küpsuseas / vanem täiskasvanu / *Maturus* / *Senilis*	40–50	7	2,9
Küpsuseas / vana täiskasvanu / *Maturus* / *Senilis*	40+	17	7,1
Vana täiskasvanu I / *Senilis*	45+	15	6,3
Vana täiskasvanu II / *Senilis*	50+	14	5,8
Alaealised (kindlaksmääramata eaga) / Subadults (indeterminate age)	?	2	0,8
Täiskasvanud (kindlaksmääramata eaga) / Adults (indeterminate age)	18+	6	2,5
Kokku / Total		240	100

rohkem kui naisi – vastavalt 66 (27,5%) ja 59 (24,6%). Nelja täiskasvanu sugu polnud võimalik määrata (nr 31, 67, 73, 104). Üsnagi võrdset meeste ja naiste luustike hulka on dokumenteeritud ka Lohkva (Roog, Malve 2013, 246), Mustla (Kaldre jt 2011, 201) ja Hargla (Malve jt 2012, 194) kalmistute osteoloogilises aineses. Samasugune on olukord Lõuna-Eesti külakalmistutel tervikuna (Valk 2001, 65, jn 48).

Kõik vanuserühmad olid esindatud (vt tabel 2), välja arvatud alla poole aasta vanuste laste matused, mis puudusid täiesti. See on suure tõenäosusega tingitud asjaolust, et imikute luud on haprad ja halbades tingimustes ei säili. Siiski ei saa välistada, et Siksäläs võiski vastsündinute suremus olla väiksem. Laste suurim suremus oli väikelapseeas (1–7 aastat), sellesse rühma kuulusid ligi pooled alaealiste matused, kokku 49 (44,1% alaealiste koguarvust). Teine arvukas rühm oli vanemas lapseeas surnud indiviidid (7–15 aastat), keda oli kokku 41 (36,9% alaealiste koguarvust).

Vanemate indiviidide osakaal oli üsna suur, üle 40 aastaseid täiskasvanuid oli 62 ehk 48,1% kõigist leitud täiskasvanute luustikest. Noorukeid oli vaid 2,9% matuste koguhulgast. Meeste ja naiste vanus surma hetkel on kuvatud joonisel 2. Vanusevahemikes olevad kattuvused raskendasid osteoloogilise ainese tõlgendamist. Nooremas täiskasvanu- ja küpsuseas surnud naiste arv ületab sama vanade meeste oma, mis võib olla seotud näiteks laste sünnitamisega. Meeste suremus tõuseb naiste omast kõrgemaks alates küpsusea lõpust: üle 45 aastaste seas ületab meeste suremus (28%) tunduvalt naiste (19%) oma. See näitab, et juhul kui naine elas sünnituse(d) üle, oli tema eeldatav eluiga pikem kui meestel (Stirland 2009, 6).

4. Patoloogiad

Analüüsitud seerias dokumenteeriti kaheksa patoloogiate kategooriat, millest suurimad olid osteoartroos, traumad ja hambasöövija. Luustikel tuvastatud haigused ei olnud ilmtingimata surma põhjuseks, vaid peegeldavad haiguseid ja vigastusi, mis mõjutasid tolleaegset populatsiooni. Osteoloogilises materjalis esinenud tõved olid peamiselt kroonilised, mis kahjustasid inimesi pikaajaliselt.

4.1. Liigeste haigused

Nagu külakalmistutele (nt Lohkva, Malve 2013) üldiselt iseloomulik, dokumenteeriti luustikel patoloogiatest enim osteoartroosi ehk liigeste kulumist (*osteoarthrosis*) (43,4% täiskasvanutest). Patoloogia suure esinemissageduse tingib arvukas küpsus- ja vanemas täiskasvanueas olevate indiviidide hulk. Haigus avaldub liigestel poorsuse, luukasviste ja -plinkumise kujul. Seda oli nii tõelistel liigestel (nt küünar- ja puusaliiges) kui ka seljaliigestel. Kuna luustikud olid halvasti säilinud, ei olnud võimalik võrrelda selgroo ja jäsemeliigeste osteoartroosi esinemise sagedust. Ära võib märkida, et kõige raskemate juhtumite puhul oli haigusest haaratud kogu selgroog. Tegemist on vanusega progresseeruva haigusega, millel on mitmeid põhjusi – näiteks geneetiline kalduvus, vanus, sugu, kehakaal, trauma, raske füüsiline töö või liigese motoorne stress (Waldron 1997, 188; Weiss, Jurmain 2007, 437; Baetsen jt 1997, 630). Osteoartroosi peamine põhjustaja on kehaline aktiivsus – liigestel, mida ei liigutata, ei teki kunagi liigeste kulumisele omaseid tunnuseid. Siksälä skelettide liigesed olid kulunud nii vanuse, füüsilise aktiivsuse kui ka traumade tõttu. Osteoartroosi leiti 56 luustikul (23,3% kogu skelettide arvust), 35 mehel ja 21 naisel. Peamiselt olid liigesed kulunud üle 40-aastastel indiviididel, mõningatel juhtudel ka noorematel, mis võib olla tingitud näiteks suurest füüsilisest koormusest. Kuue luustiku (nr 95, 96, 117, 155, 220, 249) puhul oli osteoartroosi põhjustanud vigastus – luumurd. Tekkinud oli nn traumaatiline osteoartroos, mida võis näha vigastusega külgnevatel liigestel.

Spondüloartroos ehk selgroolülide liigeste kulumine (*spondyloarthrosis*) kahjustab selgroolülide liigesepindu (Birkenfeldt 2008, 12). Enim mõjutab see kaela- ja nimmepiirkonda. Siksälä kalmistu luuaineses esines haigust 51 täiskasvanul (39,5% kogu täiskasvanute arvust): 31 mehel ja 20 naisel. Enamikul osteoartroosi põdenud indiviididel olid ka selgrooliigestel kulumise tunnused. Nagu liigeste kulumise puhul, olid ka spondüloartroosi all kannatanud pigem vanemad, üle 40-aastased täiskasvanud.

4.2. Teised lülisamba muutused

Lisaks selgrooliigeste kulumisele leidus osteoloogilises aineses veel mitmeid erinevaid lülisammast puudutavaid patoloogiaid.

Spondüloos

Spondüloos (*spondylosis*) ehk lüli(de)jäikus on selgroolülide degeneratiivne haigus. Tavaliselt ei põhjusta spondüloosi välised tegurid, pigem on tegemist normaalse vananemisprotsessi ilminguga. Haiguse kulgu võib kiirendada suur füüsiline pinge, mis mõjub lülidele otsese või kaudse survena (Hussein jt 2009, 617–618). Spondüloosi esines samuti enamasti nendel luustikel, kellel olid ka osteoartroosi ja spondüloartroosi tunnused. Lülijäikust leiti 14 täiskasvanul (10,9% täisealiste matustest), kellest 11 olid mehed

(nr 6, 23, 53, 94, 114, 151, 207, 229, 247a, 259) ja 4 naised (nr 58, 111, 179, 245c). Vaid ühe erandiga (nr 111), esines spondüloosi just vanematel täiskasvanutel. Haiguse väike esinemissagedus on arvatavasti seotud selgroolülide halva säilivusega.

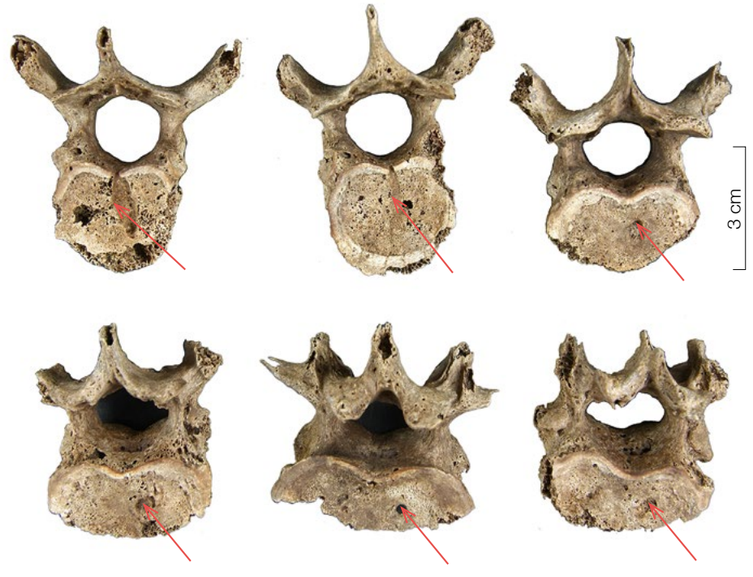
Schmorli sõlmed

Schmorli sõlmi (*nodi Schmorli*) ehk selgroo lülivaheketaste songa dokumenteeriti 34 luustikul (26,4% täiskasvanute arvust). Schmorli sõlmed on lülivaheketta ehk diski degeneratsioonid, mida põhjustavad vahekettasse tekkinud rebendid (Faccia, Williams 2008, 29). Lülivaheketta songani võib viia trauma, intensiivne tegevus raske koormuse all, pidevalt korduv liigutus või kaasasündinud iseärasus (Jiménez-Brobeil jt. 2010, 37). Lülikeha ülemisele ja alumisele pinnale jäävad väikesed siledate seintega lohud (Saluja jt 1986, 87) (jn 3). Haiguse etioloogia pole teada. Tavaliselt esinevad Schmorli sõlmed rinna- ja nimmelülidel.

Schmorli sõlmed tekivad peamiselt nooruki- ja nooremas täiskasvanueas, 20–30-aastastel meestel, harvemini ka naistel (Jiménez-Brobeil jt 2010, 37, 45). Sooline erinevus tuleneb tehtavatest töödest ja füüsilisest koormusest (Faccia, Williams 2008, 40). Lülivaheketaste songa teket soodustab ka näiteks ratsutamine, mille käigus avaldub selgroole pidev pinge, mis pikema aja jooksul tekitab mitmeid mikrotraumasid (Liivamägi 2008, 18). Seetõttu on Schmorli sõlmi dokumenteeritud enim just nendes populatsioonides, kus ratsutamine on peamiseks liikumisviisiks (Wentz, De Grummond 2009, 112). Osteoarheoloogilises materjalis esineb Schmorli sõlmi üpris sageli.

Siksälä külakalmistu luuaineses leidus Schmorli sõlmi 20 mehel ja 14 naisel, nende seas ühel noorukil: mehel vanuses 16–18 aastat (nr 234). Haiguse avaldumine noores eas võib viidata indiviidide suurele füüsilisele koormusele. Enamasti esines seda aga üle 40 aastastel täiskasvanutel. Meeste suurem hulk on tõenäoliselt põhjustatud nende tehtud tööde raskemast iseloomust (nt põlluharimine, ratsutamine). Täiskasvanud meeste koguarvust oli Schmorli sõlmedega indiviide 28,8%. Kannustega täiskasvanute matuste koguarvust (16) oli Schmorli sõlmedega 56,3%. Ülejäänud kuuel kannustega mehel polnud selgroogu säilinud, mistõttu me ei tea, kas neilgi võis seda patoloogiat esineda. Võimalik, et Schmorli sõlmedega indiviidide puhul oli tegemist ratsanikega, kuid ei saa välistada, et nad võisid oma selgroogu vigastada muude tegevuste käigus.

Kompressioonmurrud

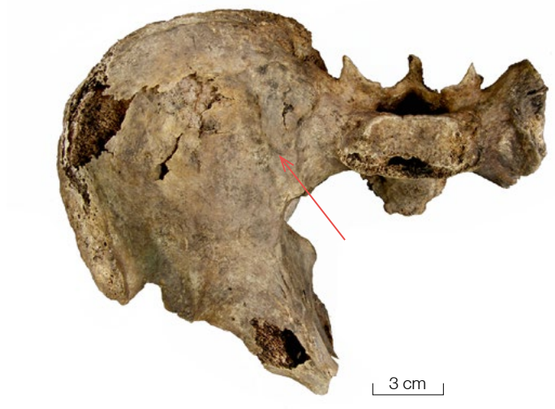
Jn 3. *Luustik nr 256. Naise VII–VIII ja X–XII rinnalüli ning I nimmelüli, mille kehade keskosas oli näha lohukesi e Schmorli sõlmi. Fotod 3–23: Martin Malve*
Fig. 3. *Skeleton no. 256. 7th–8th, and 10th-12th thoracic vertebrae and 1st lumbular vertebra with small depressions (Schmorl's nodes) in the middle part.*

Selgroolüli keha kompressioonmurdu (*fractura compressiva*) iseloomustab selgroolüli kiilukujuline keha, mis on lülide omavahelise kokkusurumise tulemus. Selgroolüli kokkusurumisstress avaldub tavaliselt trauma (nt kõrgelt kukkumine, selga või õlgadele langev löök), haiguse (nt osteoporoos e luude hõrenemine) või füüsilise töö (nt raskete esemete tõstmine) tagajärjel (Manchester 1983, 57–58; Jiménez-Brobeil jt 2010, 40). Seitse täiskasvanut (2,9% matuste koguarvust) oli kannatanud selgroolüli kehade kompressiooni käes. Neist kuus olid mehed (nr 35, 94, 135, 151, 207, 229) ja üks naine (nr 179), kõikide puhul oli tegemist üle 40 aastaste indiviididega. Meeste domineerimine viitab nende tehtud tööde raskusele (nt põllutööd), aga samuti ratsutamisele. Samas oli tegemist vanemate täiskasvanutega, mis võib osutada east tingitud kompressioonile.

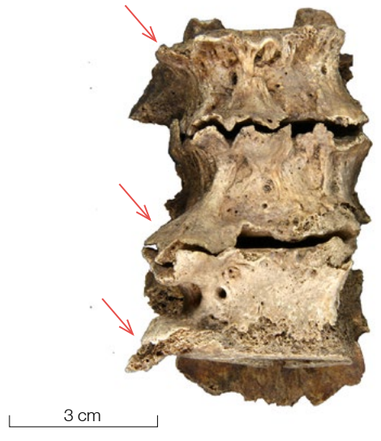
DISH

DISH-iks nimetatakse Forestier'i tõbe (*morbus Forestier*), anküloseerivat hüperostoosi ehk difuusset idiopaatilist skeleti hüperostoosi (Päi 2000, 252). DISH-i üheks kõige iseloomulikumaks tunnuseks on selgroo parempoolse osa, eespoolse pikisideme, luustumine ehk kaltsifitseerumine. Liigluustumise tulemusel tekivad lülikeha äärtesse nokjad luukasvised, jättes liigesepinnad puutumata. Haiguse progresseerudes võivad selgroolülid omavahel kokku kasvada, mis vähendab keha liikuvust (nt kummardamist). Tõbe esineb peamiselt vanematel täiskasvanutel, üle 40 aasta, enam meestel kui naistel (Jankauskas 2003, 289–293). Haiguse etioloogiaks peetakse kõrget kehamassiindeksit, kalduvust ülekaalulisusele, glükoositalumatust ja suhkrutõve II tüüpi (*ibid*., 290). Erinevad uuringud on näidanud seost haiguse ja ühiskondliku positsiooni vahel – tõbe on leitud peamiselt kõrgkihti kuuluvatel indiviididel (Rogers, Waldron 2001; Jankauskas 2003; Kim jt 2012). Siksälä külakalmistu luuaineses oli kaks eelpool mainitud tunnustega meheluustikku. Matus 143 kuulus üle 45 aastasele indiviidile, kelle rinnalülide paremal poolel olid luukasvised ja ristluu ühinenud parema puusaluuga nii, et luud ei olnud üksteisele lähenenud, vaid tekkinud oli luusild (jn 4). Rinnalülide luukasvised asusid rinnalülide paremal poolel (jn 5), kuid osteofüüdid ei olnud jõudnud veel üksteisega ühineda. Sarnased tunnused olid ka üle 45-aastase mehe (matus 207) selgrool, millel olid paremalt poolt liitunud VII–XII rinnalüli. Mõlemal juhul oli matuseinventar üldiselt sama nagu teisteski relvahaudades, kuid esimesel juhul lisandus kirvele ja naastuvööle punasest linnakalevist kuub.

Kahel täiskasvanud mehe luustikul tuvastati samuti luude ühinemist ehk anküloosi: matus 16 luustikul oli ristluu liitunud parema puusaluuga ja matusel 242 oli vasaku puusaluu ja ristluu anküloos. Nende juhtumite puhul polnud ülejäänud luustik hästi säilinud, mistõttu ei saa kindlalt öelda, kas need sümptomid olid tekkinud anküloseeriva hüperostoosi käigus.

Jn 4. *Kokku kasvanud parem puusa- ja ristluu (luustik nr 143).*
Fig. 4. *Fused left pelvis and sacrum (skeleton no. 143).*

Jn 5. *Parema eesmise pikisideme luustumine rinnalülidel (luustik nr 143).*
Fig. 5. *Ossification of the right side anterior longitudinal spinal ligament of the thoracic vertebrae (skeleton no. 143).*

4.3. Traumad

Traumade jälgi leiti kokku 26 täiskasvanu luustikul (20,2% täiskasvanute matustest): 16 mehel (24,2% meestest) ja 10 naisel (16,9% naistest). Võrreldes teiste antropoloogiliselt uuritud külakalmistutega, nt Lohkvas 9,1% matuste koguarvust (Malve 2013) ja Harglas vaid ühel täiskasvanul (Malve *et al*. 2012), iseloomustab Siksälät suur traumade arv, mis võib olla seotud võitlemise ja ratsutamisega. Aegade jooksul ja praegugi on mehed olnud ühiskonnas raske töö tegijad ja peamine võitlev jõud sõjategevuses, mistõttu nende vigastuste saamise risk on suurem (Roberts, Manchester 2012, 108). Kahel luustikul olid surmaaegsed (*peri mortem*) vigastused. Laste ja noorukite skelettidel traumade jälgi ei leitud.

Tabel 2. *Luumurdude esinemine. Koostanud Martin Malve.*
Table 2. *The occurrence of fractures.*

Nr / No.	Sugu / Sex	Vanus / Age	Luu / Bone
1	♂	25–40	p reieluu / R. femur
2	♂	40–45	p II roie / R. II rib
35	♂	45+	v VIII ja IX roie / L. VIII & IX rib
35	♂	45+	mõlemad sääreluud / both tibiae
53	♂	45+	p reieluupea / R. head of the femur
58	♀	45–50	v IV ja V kämblaluu / L. IV & V metacarpals
90	♀	45+	v V roie / L. V rib
94	♂	45–50	p sääre- japindluu / R. tibia & fibula
95	♀	50+	p küünarvarreluu, mõlemad kodarluud / R. ulna, both radii
96	♂	35–45	v küünarvarre- ja kodarluu / L. ulna & radius
114	♂	40–50	v küünarvarreluu / L. ulna
117	♂	17–25	p reieluupea / R. head of the femur
137	♂	45+	v õlavarreluu / L. humerus
143	♂	45+	p VI ja VII roie; v X, XI ja XII roie / R. VI & VII rib; L. X, XI & XII rib
155	♂	45+	p kodarluu / R. radius
204A	♀	45–50	v III pöialuu / L. III metatarsal
207	♂	45+	v IX ja X roie / L. IX & X rib
218	♀	45+	v X roie / L. X rib
219	♀	40–45	v sääre- ja pindluu / L. tibia & fibula
220	♀	35–45	v kodarluu / L. radius
229	♂	40–45	p XII roie / R. XII rib
242	♂	35–45	p sääreluu / R. tibia
249	♀	50+	v kodarluu / L. radius

Kolju lohukujulised traumad

Kahe täiskasvanu ajukolju osas olid väikesed lohukujulised traumad. Naisematuse 256 kolju otsmikuluu paremal poolel oli paranenud vigastus (mõõtmetega 10 × 10 mm ja sügavusega 1–3 mm). Mehe luustikul 143 oli samuti väike paranenud lohukujuline trauma otsmikuluu paremal poolel (mõõtmetega 13,6 × 25,7 mm ja sügavusega 1–3 mm) ning lisaks mitmed paranenud luumurrud rindkere osas (vt roiete murrud). Pole võimalik öelda, kas need vigastused on tekkinud ühe sündmuse käigus. Traumad võivad olla saadud nii vägivalla (nt löök tömbi esemega), kui ka kõrgelt (nt hobuse seljast) kukkumise või raske objekti (nt kivi) pähe langemise tagajärjel.

Luumurrud

Fraktuure esines vigastustest enim, kokku 23 täiskasvanul (9,6% luustikest ja 17,8% täiskasvanutest). Kõik leitud murrud olid eluajal paranenud. Enamik vigastusi oli rindkere luudel (roietel) ning üla- (küünarvarre- ja kodarluudel) ja alajäsemeluudel (sääre- ja pindluudel). Jäsemeluudel esinesid vaid ristifraktuurid. Murdude jaotumus on kujutatud tabelis 2. Selgroolüli kehade kompressioonmurde käsitleti eraldi lülisamba patoloogiate alapeatükis.

Ninaluude vigastused

Ainsad paranenud ninaluude murrud tuvastati matuse 151 (täiskasvanud mees) näokoljul. Luud võisid puruneda kukkumisel või otsese löögi tulemusel (nt kakluse käigus). Ninaluude fraktuuride vähesus võib olla tingitud ka luude halvast säilivusest.

Roiete murrud

Enamik paranenud luumurdudest esines roietel, neid dokumenteeriti seitsmel luustikul (5,4% täisealiste matustest) – viiel mehel ja kahel naisel, kes kõik olid surnud enam kui 40-aastasena (tabel 2). Enamasti oli murdumisjälgi vaid ühel roidel, kuid kolmel mehel oli mitmeid roidemurde. Matuse 35 skeletil oli kaks vasaku poole roiet (VIII ja IX) paranenud murdudega kaareosas, luustikul 207 aga paranenud fraktuurid vasaku kehapoole IX ja X roidel. Enim rindkere vigastusi esines vanema mehe skeletil (luustik 143), kelle rindkere paremal poolel oli VI–VII ja vasakul X–XII roie paranenud vigastustega. Murdude põhjal ei ole võimalik öelda, kas need vigastused on tekkinud ühe sündmuse käigus.

Jäsemeluude murrud

Teise suurema vigastuste rühma moodustasid ülajäsemete paranenud traumad, tüüpiliselt küünarluude murrud. Neid leiti kokku kuuel luustikul (nr 95, 96, 114, 155, 220, 249). Fraktuure esines meestel ja naistel võrdselt. Kahel juhul (matused 95 ja 96) olid murdunud nii kodar-, kui ka küünarvarreluu. Vanemas täiskasvanueas (50+ aastat) naise luustikul (matus 95) asusid murrud mõlema kodar- ja parema küünarvarreluu distaalses osas. Paranemisel ei olnud küünarluude otsad paiknenud kohakuti, mistõttu luu oli kasvanud kokku valesti (jn 6). Luustikul 96 olid vasaku küünarvarre- ja kodarluu murrud. Käsivarreluude samaaegne murdumine toimub enamasti välise jõu (nt löögi) mõjumise kohal (Petlem 1974, 119–120). Luustikul 114 oli murd vasaku küünarvarreluu keskosas, selline fraktuur tekib otsese trauma tulemusena: kukkumisel mingi tugeva eseme vastu või lööki tõrjudes, nn pareerimismurd (samas, 110). Luustikel 220 ja 249 olid murrud vasaku kodarluu distaalses otsas ja matusel 155 parema kodarluu kaugemas osas. Kolme viimase juhtumi puhul on tegemist kodarluu tüüpilise murruga, mis tekib tavaliselt ootamatul libastumisel ja kukkumisel kaitseks ettesirutatud käele (samas, 113).

Lisaks oli ühel vanemal mehel (nr 137) vasaku õlavarreluu kondüülide murd, mis võis tekkida nii kukkumisel, kui ka otsese löögi tagajärjel (samas, 101). Ainsana leiti kämblaluude murde keskealise (45–50 aastat) naise luustikul (nr 58), kellel oli paranenud vigastused vasaku käelaba IV ja V kämblaluu keskosas. Kämblaluude fraktuurid on tavaliselt põhjustatud otsestest vigastustest: löökidest või tugeva esemega tekitatud survejõust (samas, 128).

Alajäsemeluudest tuvastati paranenud murde reie-, sääre- ja pindluudel. Kahel luustikul (nr 53, 117) olid

Jn 6. *Naise skeletil nr 95 asusid paranenud murrud mõlema kodar- ja parema küünarvarreluu distaalses osas.*
Fig. 6. *Healed fractures in the distal part of the both radii and right ulna of female skeleton no. 95.*

reieluupea vigastused, mis kindlasti mõjutasid liikuvust ja kõnnakut eluajal. Mõlemal juhul oli tegemist parema reieluupea traumaga, mida esineb osteoloogilises materjalis harva. Täiskasvanud mehe (nr 1) skeletil oli raske parema reieluu murd, mis oli tema eluajal paranenud. Fraktuur asus reieluu diafüüsi lähemas kolmandikus (jn 7). Pärast paranemist oli parem jalg jäänud u 3 cm lühemaks, kuna luu murdunud otsad olid kokkukasvamise ajal olnud nihkes. Seetõttu oli paremale jalale mõjunud ka suurem koormus, mis põhjustas liigeste traumaatilist osteoartroosi, see omakorda aga parema reieluu liigeste suuremat kulumist – liigesepinna ümber on näha luukasviseid. Reieluu keha murde põhjustab tugev otsene löök, pigistus või surve (Betlem 1974, 177). Neljal luustikul esines sääreluude murde. Need fraktuurid tekivad nii otseste löökide tulemusena kui ka kaudselt, jala rotatsiooni, jalgadele kukkumise või maha paiskumise tõttu (samas, 198).

Matuse 35 luustikul olid murrud mõlema sääreluu distaalses kolmandikus. Mehe skeletil (nr 94) olid parema sääre- ja pindluu distaalses osas luumurrud. Naiseluustikul 219 asus fraktuur vasaku sääreluu diafüüsi distaalses kolmandikus; vasakul pindluul oli distaalses osas luukasvis, mis on tõenäoliselt samuti seotud sama vigastusega (jn 8). Matuse 242 paremal sääreluul tuvastati murd diafüüsi distaalses kolmandikus. Luustikul 155 oli võimalik murd parema pindluu distaalses kolmandikus. Paranemise käigus olid sääre- ja pindluu vahele tekkinud osteofüüdid, mis ei olnud üksteisega ühinenud. Paranenud vasaku III põialuu fraktuur oli naisematusel 204a. Põialuude murrud tekivad peamiselt otsese trauma, näiteks löögi tagajärjel (samas, 221).

Siksälä osteoloogilises aineses leiti vaid paranenud luumurde, mis olid enamasti hästi ühinenud. Vaid raskete fraktuuride puhul ei ole osatud neid ravida ja murdunud luuotsi kohakuti panna. Vigastuste lahastamisest on Euroopas praktiseeritud vähemalt rauaajast alates (Roberts, Manchester 2012, 128–131), millest võib järeldada, et tõenäoliselt osati ka Siksäläs murde lahasesse panna. Hinnates skelettidel leitud paranenud luumurde, on raske kindlaks teha, kes need on tekkinud igapäevaeluga seotud õnnetustes (nt kukkumise) või vägivalla (nt sõjategevuse, koduvägivalla) tulemusena.

Jn 7. *Täiskasvanud mehe parema reieluu diafüüs paranenud murruga (luustik nr 1).*
Fig. 7. *Diaphysis of the right femur of an adult male with a healed fracture (skeleton no. 1).*

Jn 8. *Naise luustiku (nr 219) vasak sääre- ja pindluu paranenud vigastusega.*
Fig. 8. *The left tibia and fibula with healed injuries of female skeleton no. 219.*

Lõikejäljed

Surmaaegseid (*peri mortem*) lõikejälgi tuvastati vaid kahel luustikul (nr 110b, 223). Matus 110b kuulus 35–45-aastasele naisele, kelle väga fragmentaarsel koljul oli vasakul kiiru- ja kuklaluul näha terariistaga, tõenäoliselt mõõgaga, tehtud lõikejälgi. Tegemist oli surmavate vigastustega, mis läbistasid ajukolju. Traumade asukohad luudel viitavad, et naist võidi rünnata seljatagant.

25–35-aastase mehe (matus 223) luustikul oli horisontaalne lõikejälg parema ülalõualuu otsmikujätke osas (jn 9), nina avause ääres, ulatudes peaaegu parema silmakoopa alumise servani. Lõikejälje pikkus oli 13,1 mm. Haav oli sirge, sile ja läikivate servadega, millest võib järeldada, et see oli tekitatud õhukese teraga, tõenäoliselt mõõgaga. Lõikejälg jooksis altpoolt üles, millele viitab selle paksus. Luustikul oli vertikaalne lõikejälg ka VI kaelalülil (jn 10), mis oli samuti mõõgaga löödud. Osa VI kaelalüli kehast ja paremast ülemisest liigesepinnast oli ära lõigatud, teistel lülidel vigastusi ei tuvastatud. Löögiga ei ole eemaldatud mehe pead, st tegemist ei ole hukkamisega, vaid läbi on lõigatud kaela parem pool. Mõlemal haaval puudusid paranemise tunnused, millest võib järeldada, et tegemist on *peri mortem* vigastustega. Kolju haavad on omased silmast-silma võitlusele.

Lõikejälgede asukoht luustikul võimaldas rekonstrueerida löökide järjekorra. Esmalt oli tekitatud näovigastus, mis ei olnud surmav. Relva hoidja seisis tõenäoliselt rünnatava paremal küljel. Teine löök kaela paremasse ossa oli aga fataalne. Tuvastatud vigastused on omased võitluses saadud traumadele, mida on dokumenteeritud näiteks Tartu lähedalt, 13. sajandist pärinevast Veibri ühishauast leitud võitluses langenud kümne mehe luustikel (Lõhmus jt 2011, 93–101), kellel olid samuti lõikejäljed koljudel ja rindkerel. Lisaks tuvastati matus 223 VI–X rinna- ja II nimmelülil Schmorli sõlmed, mis viitab tema alaseljale mõjunud füüsilisele koormusele. Seljavigastused võivad pärineda raskest võitlusest, treenimisest või ratsutamisest. Tapetu ratsamehestaatusele viitab ka tema hauast leitud kannus.

Os acromiale

Tegemist on abaluu õlanuki epifüüsi ja abaluuharja mitteühinemisega. Tekkinud on eraldi luu, mida teatakse kui *os acromiale.* Ühinemine toimub tavaliselt nooruki- või täiskasvanueas, 15–20-aastaselt (Schaefer jt 2009, 344). Õlanuki mitteühinemist on peetud arenguhäireks, kuid seda on seostatud ka füüsilise aktiivsusega (Stirland 2009, 22). Ühe põhjusena on pakutud ülajäsemete suurt koormust noores eas, näiteks Suurbritannias on seda seostatud vibulaskmisega (Roberts, Manchester 2012, 151–152). *Os acriomiale*'t tuvastati kahel täiskasvanul. Naisematuse 58 luustikul ei olnud ühinenud parema abaluu epifüüs, naisematuse 204a puhul olid liitumata mõlemad õlanukid. Võimalik, et naised olid juba noorest east saadik teinud rasket käelist tööd.

Jn 9. *Lõikejälg mehe (luustik nr 223) ninapiirkonnas, parema ülalõualuu otsmikujätke osas.*
Fig. 9. *Cutting mark in the nose region of skeleton no. 223, in the frontal process of the right maxilla.*

Jn 10. *Lõikejälg mehe VI kaelalüli keha paremal poolel (luustik nr 223).*
Fig. 10. *Cutting mark on the right side of the 6th cervical vertebra of male skeleton no. 223.*

4.4. Ainevahetushaigused

Cribra orbitalia

Cribra orbitalia ei seostu ühegi kindla haigusega, vaid on silmakoopa ülemise pinna sõelja tunnuse kirjeldus (jn 11). Kokku dokumenteeriti *cribra orbitalia*'t 22 skeletil: 18 lapsel (16,2% alaealiste arvust) ja vaid neljal täiskasvanul. Üldiselt arvatakse, et silmakoobaste ülemise pinna poorsus on tingitud toitumise või ainevahetuse häirest, mis põhjustab näiteks aneemiat ehk kehvveresust. Aneemia võib esile kutsuda rauapuudus organismis, mis võib olla tingitud asjaolust, et teraviljast on raske rauda omastada. Seetõttu on kehvveresust arvukalt dokumenteeritud põlluharimisega tegelevates populatsioonides (Roberts, Manchester 2012, 226). Viimasel ajal on aga ühe enam rõhutatud, et silmakoopa ülemise pinna poorsust soodustavad mitmed tegurid (Connell, Miles 2010, 34), mistõttu ei ole võimalik *cribra orbitalia*'t otseselt viljelusmajandusega seostada. Teiste külakalmistutega võrreldes leidus Siksäläs vaadeldavat patoloogiat üllatavalt palju. Näiteks Lohkva külakalmistult leiti vaid kaks kirjeldatud tunnustega luustikku (Malve 2013).

4.5. Kongenitaalsed haigused

Spondülolüüs

Spondülolüüs (*spondylolysis*) kujutab endast patoloogiat, mille puhul on lülikaare tagumine osa lülikehast eraldi (jn 12). Seda esineb tavaliselt V, harvem IV nimmelülil. Haiguse etioloogia on siiani ebaselge. Spondülolüüs on oma põhiolemuselt kurnatusest tingitud trauma, kuid see võib olla ka kaasasündinud häire (Manchester, Roberts 2012, 106). Haigust on kirjeldatud kui organismi kohastumist selgroo alaosa stressile (Merbs 1996, 221–223). Lülilahusust leiti kuuel matusel (2,5% kogu matuste arvust): neljal mehel (nr 16, 94, 228, 259), ühel naisel (nr 49) ja noorukil (nr 45). Spondülolüüs võib viidata nende indiviidide suurele alaselja koormusele noores eas.

Sakralisatsioon ja lumbalisatsioon

Sakralisatsioon (*sacralisatio*) on selgroo nimme- ja ristluuosa piiride nihkumine ülespoole (Barnes 1994, 79), s.t V nimmelüli on hoopis I ristluulüli. V nimmelüli täielikku või osalist ühinemist ristluuga tuvastati seitsmel luustikul: kolmel mehel (nr 94, 151, 207), kahel naisel (nr 95, 179, jn 13) ja noorel täiskasvanul (nr 31) ja lapsel (nr 46).

Lumbalisatsioon (*lumbalisatio*) on esimese ristluulüli arenemine nimmelüli taolisena, ühinemata teiste ristluulülidega. Patoloogia tulemusena on indiviidil viie asemel kuus nimmelüli. Taolise eripäraga oli kaks luustikku (nr 114, 249), vaid 0,8% luustike koguarvust. Eluajal sakralisatsioon ja lumbalisatsioon inimesele vaevusi ei põhjusta.

Spina bifida occulta

Lülilõhestumus (*spina bifida occulta*) on lülisamba alaosas, tavaliselt ristluul, esinev kaasasündinud anomaalia. *Spina bifida occulta* puhul ei ole lülikaared tagant kokku kasvanud (Stirland 2009, 10). Inimese elutegevust see kasvuhäire ei mõjuta (Roberts, Manchester 2012, 55). Siksälä osteoloogilises aineses leiti vaid üks lülilõhestumusega luustik (matus 137), kellel ristluu selgmises osas oli esimene lülikaar kokku kasvanud, ülejäänud olid ühinemata.

Metopism

Üks levinumaid kasvuhäireid Siksälä luustike puhul oli metopism ehk lahtiseks jäänud otsmikuõmblus (jn 14), mida esines igas vanuserühmas, kokku 14 koljul (5,8% kogu matuste hulgast) – kuuel mehel (nr 53, 83, 137, 143, 242, 263), neljal naisel (nr 127, 131, 184, 236) ning neljal lapsel (nr 138, 145, 216, 252). Sutuuri mittesulgumise põhjus pole selge ning selle esinemine ei ole haruldane kõrvalekalle (Bademci jt 2007, 240). Luude kokkukasvamine toimub normaalse arengu puhul 2.–4. eluaasta jooksul (Schaefer jt 2009, 38). Usutavasti on metopism geneetiliselt päritav (Brothwell 1981, 93), mistõttu saab selle järgi kindlaks teha võimalikke sugulussidemeid.

4.6. Skeleti väärarengud

Tähelepanu väärib 25–35-aastase naise (matus 69) kolju, mille kukla- ja kiiruluudel olid suured ringjad ümarate servadega mulgud (jn 15) mõlema kiiruluu tagumises ja kuklaluu soomusosas. Tegemist on väga haruldase juhtumiga, Eestis on varem selliseid tunnuseid dokumenteeritud vaid ühel koljul (Malve 2014). Leiu teeb veelgi huvitamaks asjaolu, et tavaliselt esinevad sellised avad vaid kiiruluudel, peamiselt kiiruluu mulkude kohal, nende suurendusena (Ortner, Putschar 1985, 352). Väärarengu põhjuseks on peetud tõrget kiiruluude luustumisel (selle juhtumi puhul ka kuklaluul), mis võib olla pärilik ja mida põhjustab autosoomne dominantne geen (Barnes 1994, 144). Väärarengu tulemusena ei luustu membranoosne ehk kilekas luu kiiruluu mulkude juures (Barnes 2012, 11).

Jn 11. Cribra orbitalia *mõlemas silmakoopas (luustik nr 141).*
Fig. *11.* Cribra orbitalia *of both orbits (skeleton no. 141).*

Jn 12. *V nimmelüli paranemata spondülolüüs (luustik nr 45).*
Fig. 12. *Unhealed spondylolysis of the fifth lumbar vertebra (skeleton no. 45).*

Jn 13. *V nimmelüli sakralisatsioon (luustik nr 179).*
Fig. 13. *Sacralization of the fifth lumbar vertebra (skeleton no. 179).*

Jn 14. *Mehe kolju ühinemata joonõmblusega (metopism) (luustik nr 242).*
Fig. 14. *Male cranium with unfused metopic suture (skeleton no. 242).*

Jn 15. *Mulgud täiskasvanud naise kolju kukla- ja kiiruluudel (luustik nr 69).*
Fig. 15. *Perforations on the occipital and parietal bones in the cranium of an adult female (skeleton no. 69).*

4.7. Kasvajad

Punktosteoom

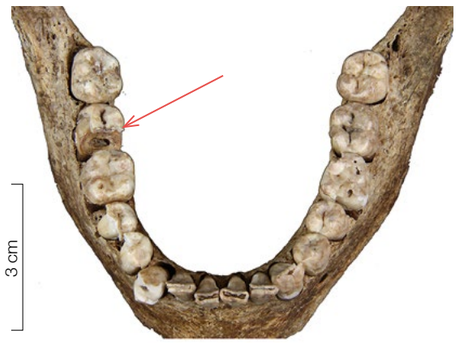
Tegemist on healoomulise luukoekasvajaga, mida esineb rohkem vanematel indiviididel (üle 40 eluaasta). Luukoekasvajat leiti vaid kahe täiskasvanu skeletil (1,6% täiskasvanutest). Mõlemal juhul oli tegemist vanema täiskasvanud naisega. Neist esimesel (matus 179) oli kaks punktosteoomi otsmiku- (mõlemad mõõtmetega 3 × 3 mm) ja üks vasakul kiiruluul (5 × 5 mm). Teisel skeletil (matus 261) oli luukoekasvaja otsmikuluu vasakul poolel (suurusega 2,6 × 4,2 mm).

4.8. Hambahaigused

Hammaste seisukord on tähtis inimeste üldise tervise näitaja, terved hambad on eeldus füüsilisele ja vaimsele heaolule (Arcini 1999, 75). Siksälä külakalmistu luustike seas dokumenteeriti arvukalt hammastega seotud haigusi, mis näitas väga halba suuhügieeni, kehva toitumust või pärilikku soodumust.

Kaaries

Hambakaaries (*caries dentalis*) ehk -sööbija on koldeline hamba kõvakoe demineraliseerumine orgaaniliste hapete tõttu (jn 16), mida põhjustab toidus olevate süsivesikute, peamiselt suhkrute, bakteriaalne kääritamine (Larsen 1997, 65). Tegemist on ühe enim levinud patoloogiaga osteoloogilises aineses, mis ilmnes ka Siksälä luustikke uurides. Kaariest on arvukalt dokumenteeritud maaharimisest elatuvates populatsioonides (Roberts, Manchester 2012, 67–68; Larsen 1997, 68). Hammastega seotud tõbedest oli kaaries kõige sagedasem – seda leidus 41 mehel, 43 naisel ja 15 alaealisel (41,3% matuste koguarvust). 129 täiskasvanu matusest oli kaariest tervelt 84 indiviidil (65,1%), mis näitab väga halba hammaste tervist. Kuna kaaries on progresseeruv haigus, esineb hambasööbija kahjustusi valdavalt vanematel indiviididel. Sama suundumus ilmneb ka Siksälä materjalis, kus üle 51% kaariese juhtumitest kuulusid üle 40 aasta vanustele. Hambasööbijat tuvastati alaealistel vähe: väikelapse- ja lapseeas üheksal juhul ning kuuel noorukil.

Jn 16. *Noore mehe alalõualuu paremal poolel oli teisel tagapurihambal näha hambakaariest (luustik nr 228).*
Fig. 16. *Caries is visible on the second molar on the right side of the mandible of a young man (skeleton no. 228).*

Hambakivi

Hambakivi (*calculus dentalis*) (jn 17) teket soosib rohke proteiini ja süsivesikuterikka toidu tarbimine (Roberts, Manchester 2012, 71). Hambakivi dokumenteeriti 85 luustikul (35,4% matusest): 38 mehel, 36 naisel ja 11 alaealisel. Peamiselt oli hambakivi üle 40 aastastel täiskasvanutel. Kõigil juhtudel esinesid koos hambakiviga ka kaariese kahjustused.

Hambasombuabstsessid

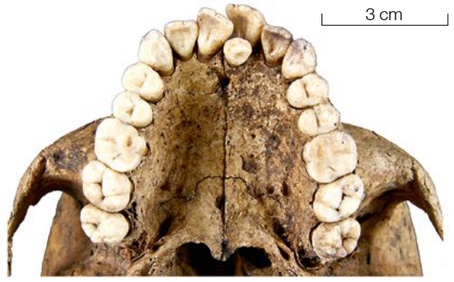
Hambasombuabstsessi ehk hambajuuretipu mädast põletikku (*abscessus alveolaris*) (jn 18) võib põhjustada kaaries ja alveooliluu taandumine. Abstsesse tuvastati ühel lapsel (matus 32), ühel noorukil (matus 47) ja 56 täiskasvanul (43,4% täiskasvanute arvust). Täiskasvanutest 31 olid mehed ja 25 naised. Nagu teistegi hambapatoloogiate puhul, esines abstsesse enim vanematel täiskasvanutel. Enamikel juhtudel tuvastati hambajuuretipu mädast põletikku koos teiste hambahaigustega (kaaries, hambakivi).

Ante mortem **kaotatud hambad**

Eluajal (*ante mortem*) kaotatud hambaid dokumenteeriti 59 luustikul (24,6% matuste arvust ja 45,7% täiskasvanutest), sooliselt küllaltki võrdselt: 29 mehel ja 30 naisel. Lastel ja noorukitel eluajal välja langenud hambaid ei esinenud. *Ante mortem* välja langenud hambaid leiti enamasti nendel luustikel, kellel oli ka kaaries ja kes olid vanuses 40+ aastat. Hambasööbijat peetakse peamiseks hammaste välja langemise põhjuseks ning hammaste kaotamist eluajal on seega samuti seostatud just põlluharijatega (Roberts, Manchester 2012, 74). Kõige noorem indiviid, kellel tuvastati eluajal välja langenud parempoolne teine tagapurihammas, oli 17–21-aastane naine (luustik 236) (jn 19).

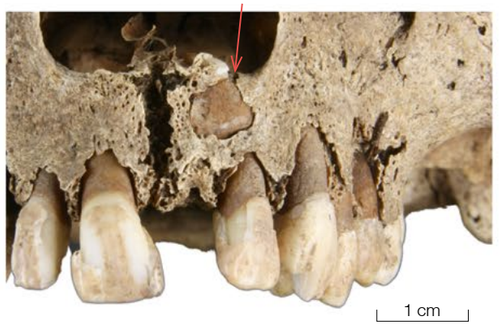
Jn 17. *Hambakivi alalõualuu hammastel (luustik nr 229).*
Fig. 17. *Calculus on the mandible teeth (skeleton no. 229).*

Jn 20. *Ülalõualuu vasakul poolel, esimese intsisiivi taga, oli veel üks hammas, mistõttu olid mõlemad esimesed lõikehambad lõikunud puseriti (luustik nr 236).*
Fig. 20. *On the left side of the maxilla behind the first incisor was an extra tooth, whereby both first incisors were crooked (skeleton no. 236).*

Jn 18. *Ülalõualuu paremal poolel oli hambasombuabstsessist põhjustatud urge (luustik nr 143).*
Fig. 18. *Dental abscess sinus on the right maxilla (skeleton no. 143).*

Jn 21. *Luustik nr 243 vasaku ülalõualuu esimene intsisiiv ei olnud lõikunud.*
Fig. 21. *Unerupted first incisor of the left maxilla (skeleton no. 243).*

Jn 19. *Alalõualuu paremal poolel oli eluajal välja langenud teine tagapurihammas (luustik nr 236).*
Fig. 19. *Ante mortem lost second molar on the right side of the mandible (skeleton no. 236).*

Jn 22. *Naise luustikul (nr 260) on ülalõualuu esimesed intsisiivid lõikunud valesti.*
Fig. 22. *The first incisors of the maxilla of a female skeleton (no. 260) have erupted wrongly.*

Hammaste kasvu anomaaliad

Hammaste kasvu ebanormaalsus on anomaalia, mille on tõenäoliselt põhjustanud geneetiline tegur (Brothwell 1981, 111). Mehematusel 135 oli ülalõualuu parema poole teise lõike- ja silmahamba vahele jäänud piimahammas. Noore naise skeletil (matus 236) oli ülalõualuu vasakul poolel esimese intsisiivi taga veel üks hammas (jn 20), mistõttu on mõlemad lõikehambad lõikunud puseriti.

Luustiku 243 vasaku ülalõualuu esimene intsisiiv ei olnud lõikunud, vaid oli arenenud lõualuus lõpuni (jn 21), samuti ei olnud alaealise vasak alumine teine premolaar lõikunud, selle asemel oli hoopis esimene piima tagapurihammas. Matuse 245c vasak ülemine silmahammas ei olnud lõikunud. Ühe naise luustikul (matus 260) olid ülalõualuu esimesed intsisiivid lõikunud puseriti (jn 22).

Ebanormaalne kulumus

Hammastele ebatavalist kulumist leiti ühel üle 40 aastase mehe luustikul (matus 151). Tema ülalõualuu esimeste lõikehammaste krooniosade distaalsed küljed ja ülemiste teiste eespurihammaste kaelaosade mesiaalsed küljed ning mälumispinnad olid tugevalt kulunud. Alalõualuus olid säsini kulunud kõigi intsisiivide kroonid huulepoolsel küljel (jn 23), hambast olid eraldunud ka kilde. Taoline eripära on tõenäoliselt põhjustatud mehe ametist, näiteks võis ta pidevalt oma hammastega midagi kinni hoida või sikutada. Sellist esihammaste kahjustumist on täheldatud king- ja sadulseppadel (Fisher, Fisher 2012, 137).

Jn 23. *Alalõualuu lõikehammaste kroonid on huulepoolsel küljel säsini kulunud (luustik nr 151).*
Fig. 23. *The crowns of mandible incisors are worn on the lip side to the dentin (skeleton no. 151).*

5. Lõpetuseks

Siksälä külakalmistu laibamatuste osteoloogiline aines sisaldas kokku 240 indiviidi luid. Esindatud olid peaaegu kõik vanuserühmad, mis on omane keskaegsetele maakalmistutele. Tolle aja matmispaikadele iseloomulikult oli ka Siksäläs suur laste matuste osakaal (46,3%). Sama on täheldatud teistelgi Lõuna-Eesti külakalmistutel (osteoloogiliselt analüüsitud kalmistutest nt Lohkvas, Makital ja Tääksis). Suurim oli laste suremus väikelapse- (44,1% alaealiste koguarvust) ja vanemas lapseeas (36,9% alaealiste koguarvust). See näitab kõrget surmavate lastehaiguste osakaalu, mis ei ole aga luustikele nähtavaid jälgi jätnud. Täiskasvanute hulgas oli suremus kõrgem üle 40 aastaste seas. Mehi (66) ja naisi (59) esines osteoloogilises aineses suhteliselt võrdselt. Naiste suremus oli nooremas täiskasvanueas veidi suurem kui meeste oma, mis võib olla seotud laste ilmaletoomisega. Meeste suremus oli kõrgem küpsus- ja vanemas täiskasvanueas.

Hoolimata luustike fragmentaarsusest ja halvast säilivusest õnnestus tuvastada rohkelt traumasid ja erinevaid eluajal põetud haiguseid. Siksälä külakalmistu paleopatoloogiline analüüs näitas, et tegemist on täiesti tüüpilise maakalmistuga. Rohkelt esines tavalisi kroonilisi haiguseid ja igapäevaeluga kaasnevaid vigastusi. Siksälä külakalmistu osteoloogilises aineses esinesid peamiselt vananemisega kaasnevad haigused (nt osteoartroos, spondüloartroos), mis on seotud vanemate indiviidide suure osakaaluga (48,1% täiskasvanute koguarvust).

Meeste ja naiste tööde erinevale raskusastmele viitasid selgrool esinevad Schmorli sõlmed ehk lülikeha vaheketaste songad, mida tuli ette peamiselt just meestel. Seega puutusid mehed enam kokku tööde või elualadega, mis nõudsid suuremat füüsilist pingutust ja raskuste kandmist (nt põllutöö, ratsutamine, võitlemine). Ratsutamisele viitasid hauapanustena esinenud kannused, mida leiti üheksa Schmorli sõlmedega luustiku juurest. Lisaks olid koos kannustega maetud ka kuus meest, kellel polnud selgroolülid säilinud, kuid kellel võisid samuti olla lülivaheketaste songad, mis tõstaks kokkulangevuse protsenti veelgi. Suuremale koormusele viitasid veel selgroolülide kompressioonmurrud ja spondülolüüsi avaldumine peamiselt meeste luustikel. Naiste võimalikule õlavöötme füüsilisele aktiivsusele viitas ühel juhul abaluu õlanukkide mitteühinemine.

Vananemisega kaasnevate (nt osteoartroos) ja füüsilisest koormusest (nt Schmorli sõlmed) tingitud haiguste esinemissageduses ei olnud võimalik näha ajalisi erinevusi. Tegemist on patoloogiatega, mis on laialdaselt levinud läbi kogu kesk- ja varauusaja, nii linna- kui ka maakalmistutel.

Luustikel tuvastati peamiselt õnnetustest, aga ka vägivallast tingitud traumasid. Meessoost indiviidide ohtlikumatest eluviisidest andsid märku erinevad luumurrud ning

mitmete vigastuste esinemine ühel luustikul. Enamus paranenud vigastustest (luumurrud) on tõenäoliselt seotud igapäevaeluga kaasnevate õnnetustega (nt tööõnnetus või kukkumine). Samas ei saa täiesti kõrvale jätta inimestevahelisi konflikte, kuid neid on raske paranenud vigastuste põhjal määratleda. Peale Schmorli sõlmede võivad paljud luumurrudki olla seotud ratsutamisega, näiteks kukkumisel võidi murda küünarvarre- ja sääreluid ning roideid. Kahel luustikul olid koljudel lohukujulised vigastused, mille kohta on raske öelda, kas need on tekkinud tõmbi esemega löömisel või näiteks mõne eseme pähe kukkumisel. Mõne trauma puhul (nt luustik nr 1) paranes indiviid täielikult, kuid jäi elu lõpuni lonkama. Roidevigastuste puhul on keeruline hinnata, kui suured olid nendega kaasnenud sisemised vigastused, kuid kuna fraktuurid olid hästi paranenud, siis elasid kannatanud veel pikalt pärast õnnetust. Raske on määrata, mis eluetapil inimene ühe või teise vigastuse sai. Siksälä kalmistu osteoloogilises aineses ei leitud ühtegi paranemata või paranemisjärgus olevat luumurdu. Sellest, et enamik leitud luumurde olid eluajal õigesti kokku kasvanud, võib järeldada, et vigastusi on osatud lahassesse ja liikumatusse asendisse panna. Vaid üksikutel juhtudel, suuremate murdude puhul, ei osatud luuotsi päris täpselt kokku panna. Paranenud fraktuuride suur arv näitab ka seda, et puudusid killulised vigastused ja enamik murde olid kinnised.

Traumadest väärivad eraldi tähelepanu kaks haavadega luustikku, mille koljudel olid lõikejäljed. Nende puhul võib väita, et tegemist ei olnud õnnetustega, vaid tahtliku vigastamisega. Noore mehe luustikul (matus 223) olid tõenäoliselt mõõgaga tekitatud haavad, mis on omased võitluses langenud sõjameestele. Vägivaldselt oli hukkunud ka üks naine (nr 110b). Tegemist ei ole ühe sündmuse käigus hukkunutega, kuna neist esimene pärineb u 1250.–1350. aastatest ja teine 15. sajandist. Teistelt Lõuna-Eesti kesk- ja varauusaegsetelt külakalmistutelt, mille osteoloogilist ainest on traumade aspektist analüüsitud (nt Lohkva, Mustla ja Rautina Niklusmägi), pole teada luustikke, millel oleksid võitlusest tingitud vigastused. Siiski ei ole Siksälä külakalmistu puhul tegemist konfliktikalmistuga: valdav enamus traumasid on tõenäoliselt tekkinud igapäevaelu käigus.

Luuaineses leidus ka selgroo patoloogilisi muutusi, mida on seostatud kõrgema seisusega. DISH-i, mis viitab kaloririkka toidu tarbimisele, suhkurtõvele või ülekaalulistele indiviididele, esines kahel mehel. Võimalik, et neil oli parem ligipääs toiduressurssidele, kuid kuna hauainventar ei erinenud teiste meeste matuste omast, on seda raske tõestada.

Siksälä populatsiooni kalori- ja süsivesikuterikkale toidule viitasid hambahaigused, mida oli võrdselt nii naistel kui ka meestel. Üldiselt iseloomustas Siksälä kalmistu osteoloogilist ainest hammaste väga halb seisukord: kaariest, eluajal kaotatud hambaid ja hambasombuabstsessse esines tihti samadel indiviididel. Hambahaiguste suur hulk võib olla tingitud puudulikust suuhügieenist. Seoses maaharimisega oli süsivesikuid sisaldava toidu (nt leiva) osakaal suur, mis soodustab omakorda hambasöövibja teket. Laps- ja noorukieas esines kaariest vähestel.

Eraldi märkimist väärib noore naise kolju, millel olid kasvuhäiretest tingitud mulgud kiiruluudel ja kuklaluul. Lisaks dokumenteeriti luustikel teisigi luude arenguanomaaliaid (nt metopismi, sakralisatsiooni jne).

Siksälä kalmistu 240 luustikku sisaldavad mitmekülgset osteoloogilist teavet. Skelettidel tuvastati rohkelt eluajal põetud kroonilisi haigusi ja vigastusi, mille põhjal on võimalik teha esialgseid järeldusi kogukonna tervise ja tegevusalade kohta. Luustikel leitud patoloogiatest on kaaries ja hambakivi tõenäoliselt seotud maaharimise ja seeläbi rohke teraviljast valmistatud toidu tarbimisega. Mitmed eluajal läbielatud traumad (luumurrud) osutavad aga õnnetustele (nt kukkumised). Tegemist oli paranenud vigastustega, mis omakorda annab meile vihjeid Siksälä elanikkonna meditsiinilistest oskustest (nt luumurdude lahastamine). Võimalikele ratsameestele viitasid selgroolülide vahekettasongad (Schmorli sõlmed), samuti ka teised selgroo haigused ja vigastused ning luumurrud. Siksälä matused erinevad teistest Lõuna-Eesti külakalmistutest kahe vägivalla tundemärkidega (terariista lõikejälgedega) luustiku poolest. Osteoloogilises aineses esines inimesi kõigist vanuserühmadest ja kõige arvukama rühma moodustasid vanemad täiskasvanud. See näitab, et tegemist on tavalise kohaliku kogukonna matmispaigaga.

Tabel 3. *Siksälä külakalmistu matused (♂ – mees; ♀ – naine; a – aasta; k – kuu). Koostanud Martin Malve.*
Table 3. *Burials from Siksälä cemetery (♂ – male; ♀ – female; a – year; k – month; täiskasvanu – adult; alaealine – subadult).*

Nr / No.	Sugu / Sex	Vanus / Age	Patoloogiad / Pathologies
1	♂	25–40 a	*osteoarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
2	♂	40–45 a	*spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
4	♀	45+ a	*osteoarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
6	♂	50+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, spondylosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
7	?	5 a ± 16 k	*calculus dentalis, caries dentalis*
8	♂	35–45 a	*osteoarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
9	?	3 a ± 12 k	-
10	?	u 2 a	-
11	?	3 a ± 12 k	-
12	?	5 a ± 16 k	-
13	♂	50+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
14	♀	40–45 a	*calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
15	♂	50+ a	*caries dentalis, abscessus alveolaris*
16	♂	30–40 a	*spondylolysis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
17	♀	25–35 a	*caries dentalis*
20	♀	30–40 a	*calculus dentalis, caries dentalis*
21a	♀	40–45 a	*spondyloarthrosis, nodi Schmorl, caries dentalis*
21b	?	1–3 a	-
22	♂	täiskasvanu	-
23	♂	40–45 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, spondylosis, calculus dentalis, abscessus alveolaris*
24	♂	50+ a	*osteoarthrosis*
29	?	7 a ± 24 k	-
30	?	2 a ± 8 k	-
31	?	18–19 a	*sacralisatio*
32	?	8 a ± 24 k	*cribra orbitalia, caries dentalis, abscessus alveolaris*
33	?	10 a ± 30 k	-
34	?	8 a ± 24 k	*caries dentalis*
35	♂	45+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis*
36	?	4 a ± 12 k	-
37	?	12 a ± 30 k	*cribra orbitalia, calculus dentalis*
38	♀	25–35 a	*calculus dentalis, caries dentalis*
39	?	18 k ± 6 k	-
41	♂	17–21 a	-
42	♀	40+ a	-

Nr / No.	Sugu / Sex	Vanus / Age	Patoloogiad / Pathologies
43	♀	18–19 a	-
45	?	14–18 a	*spondylolysis*
46	?	11–14 a	*sacralisatio*
47	?	14–18 a	*caries dentalis, abscessus alveolaris*
49	♀	40+ a	*osteoarthrosis, spondylolysis*
50	?	alaealine	-
51	♀	40+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis*
52	?	9 a ± 24 k	-
53	♂	45+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, spondylosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
54	?	12 a ± 30 k	-
55	?	12 a ± 30 k	-
57	♂	40+ a	*osteoarthrosis*
58	♀	45–50 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, spondylosis, periostitis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
59	♀	40+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis*
60	♀	35–40 a	*calculus dentalis, caries dentalis*
61	?	12 a ± 30 k	*cribra orbitalia*
62	?	9 a ± 24 k	-
63	♀	25–35 a	-
64	♂	täiskasvanu	-
65	?	12 a ± 30 k	-
66	♂	25–40 a	-
67	?	17–25 a	-
68	?	12 a ± 30 k	*cribra orbitalia*
69	♀	25–35 a	*caries dentalis*
70	♀	25–35 a	*calculus dentalis, caries dentalis*
71	?	15 a ± 36 k	*caries dentalis*
73	?	täiskasvanu	-
76	?	4 a ± 12 k	-
77	♂	17–25 a	-
78	?	14–18 a	-
80	♂	30–40 a	*osteoarthrosis, cribra orbitalia, calculus dentalis, caries dentalis*
81	♂	25–35 a	*caries dentalis*
82	♂	18–20 a	-
83	♂	35–40 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
84	?	12 a ± 30 k	*cribra orbitalia*
85	♂	40–45 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis*

Nr / No.	Sugu / Sex	Vanus / Age	Patoloogiad / Pathologies
86	♀	50+ a	-
87	?	14–18 a	*calculus dentalis, caries dentalis*
88	♂	19–20 a	*caries dentalis*
89	?	4 a ± 12 k	-
90	♀	45+ a	*spondyloarthrosis*
91	♀	45+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis*
92a	♂	50+ a	-
92c	♂	50+ a	-
93a	?	12 a ± 30 k	-
93b	?	4 a ± 12 k	-
93c	?	5 a ± 16 k	-
94	♂	45–50 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, spondylosis, spondylolysis, sacralisatio, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
95	♀	50+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, sacralisatio, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
96	♂	35–45 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
97	?	≤ 1 a	-
98	♀	11–16 a	*cribra orbitalia*
101	♂	35–45 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis*
103	?	5 a ± 16 k	*cribra orbitalia*
104	?	täiskasvanu	*cribra orbitalia*
105	♀	25–35 a	*cribra orbitalia*
106	♂	25–35 a	*osteoarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
107	♂	25–40 a	*osteoarthrosis*
108	?	15 a ± 36 k	*caries dentalis*
109	?	8 a ± 24 k	-
110a	♀	35–45 a	*calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
110b	♀	35–45 a	*abscessus alveolaris*
111	♀	25–35 a	*spondylosis, calculus dentalis, caries dentalis*
112	?	1 a ± 4 k	-
113	?	4 a ± 12 k	-
114	♂	40–50 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, spondylosis, lumbalisatio, calculus dentalis, abscessus alveolaris*
115	?	18 k ± 6 k	-
116	?	5+ a	-
117	♂	17–25 a	*osteoarthrosis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
118	?	8 a ± 24 k	-
119	?	1 a ± 4 k	-

Nr / No.	Sugu / Sex	Vanus / Age	Patoloogiad / Pathologies
120	?	2–3 a	-
121	♀	16–19 a	*caries dentalis*
123	?	5 a ± 16 k	-
124	?	7 a ± 24 k	-
125	?	6 a ± 24 k	-
126	?	9 a ± 24 k	-
127	♀	täiskasvanu	-
128	♀	40+ a	*spondyloarthrosis, caries dentalis*
129	♀	30–40 a	*nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
130	♀	25–35 a	*caries dentalis, abscessus alveolaris*
131	♀	45–50 a	*nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
133a	♂	50+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
133b	♂	30–40 a	*osteoarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
134	♂	50+ a	*calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
135	♂	40–50 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
136	?	4 a ± 12 k	-
137	♂	45+ a	*spondyloarthrosis, nodi Schmorl, spina bifida occulta, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
138	?	9 a ± 24 k	*cribra orbitalia, caries dentalis*
141	?	5 a ± 16 k	*cribra orbitalia*
143	♂	45+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, morbus Forestier, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
144	?	10 a ± 30 k	-
145	?	11 a ± 30 k	-
146	?	1–3 a	-
147	?	18 k ± 6 k	-
148	?	5 a ± 16 k	-
149	?	9 a ± 24 k	*cribra orbitalia, caries dentalis*
150	?	9 a ± 24 k	-
151	♂	45+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, spondylosis, sacralisatio, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
152	?	5 a ± 16 k	-
153	?	7 a ± 24 k	-
154	?	alla 1 a	-
155	♂	45+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
157	?	11 a ± 30 k	*cribra orbitalia*
158	♀	40+ a	-

Nr / No.	Sugu / Sex	Vanus / Age	Patoloogiad / Pathologies
159	♀	30–40 a	*calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
160	?	5 a ± 16 k	*cribra orbitalia*
161	?	8 a ± 24 k	*cribra orbitalia, caries dentalis*
162	?	2 a ± 8 k	-
163	?	11–15 a	-
164	♀	19–20 a	*caries dentalis*
165	♀	25–35 a	*osteoarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
166	♀	25–35 a	*calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
167	♂	30–40 a	*osteoarthrosis, caries dentalis*
168	♂	40+ a	*osteoarthrosis*
170	?	alaealine	-
171	?	5 a ± 16 k	-
172	?	4 a ± 12 k	-
173	?	12 a ± 30 k	*cribra orbitalia*
174	?	4 a ± 12 k	-
175	♀	25–35 a	*spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
176[1]	♂?	25–35 a	-
177	?	15 a ± 36 k	*calculus dentalis*
178	♂	30–40 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
179	♀	40–50 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, spondylosis, sacralisatio, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
180	♀	25–40 a	*osteoarthrosis*
181	?	15 a ± 36 k	*calculus dentalis*
184	♀	45+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, cribra orbitalia, calculus dentalis, caries dentalis*
186	?	18 k ± 6 k	-
187	♀	30–40 a	*osteoarthrosis, nodi Schmorl, calculus dentalis*
188	♂	40+ a	-
189	?	4 a ± 12 k	*calculus dentalis*
192	?	2 a ± 8 k	-
193	?	12 a ± 30 k	*calculus dentalis*
194	?	3 a ± 12 k	-
195	?	14–16 a	-
196	?	2 a ± 8 k	-
198	?	3 a ± 12 k	-
199	?	4 a ± 12 k	-
200	♀	18–21 a	*calculus dentalis, caries dentalis*

1 Matus nr 176 luustikust oli säilinud vaid alalõualuu, mille puhul polnud võimalik kindlalt öelda, kas tegemist on mehega, mistõttu tähistati tema sugu tabelis küsimärgiga.

Nr / No.	Sugu / Sex	Vanus / Age	Patoloogiad / Pathologies
201	♀	35–45 a	-
202	?	12 a ± 30 k	-
203	?	7 a ± 24 k	*cribra orbitalia, caries dentalis*
204a	♀	45–50 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
204b	?	6–12 a	-
204c	♂	täiskasvanu	-
205	?	8 a ± 24 k	*cribra orbitalia, caries dentalis*
206	♀	30–40 a	*nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis*
207	♂	45+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, spondylosis, morbus Forestier, sacralisatio, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
208	?	9 a ± 24 k	*caries dentalis*
209	♂	40+ a	-
210	?	1 a ± 4 k	*cribra orbitalia*
211	♂	40–50 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
212	♂	25–40 a	-
213	?	18 k ± 6 k	-
214	?	3 a ± 12 k	-
215	?	3 a ± 12 k	-
216	?	7 a ± 24 k	-
217	♂	50+ a	-
218	♀	45+ a	*spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
219	♀	40–45 a	*spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
220	♀	35–45 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
221	?	1 a ± 4 k	-
223	♂	25–35 a	*nodi Schmorl, calculus dentalis*
224	♂	40+	*spondyloarthrosis, nodi Schmorl, calculus dentalis*
225	?	1–3 a	-
226	♂	40+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, calculus dentalis, abscessus alveolaris*
227	♀	25–35 a	*calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
228	♂	20–25 a	*nodi Schmorl, spondylolysis, calculus dentalis, caries dentalis*
229	♂	40–45 a	*spondyloarthrosis, nodi Schmorl, spondylosis, calculus dentalis, caries dentalis*
232	?	18 k ± 6 k	-
233	♀	45+ a	*osteoarthrosis, nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
234	♂	16–18 a	*nodi Schmorl, caries dentalis*

Nr / No.	Sugu / Sex	Vanus / Age	Patoloogiad / Pathologies
235	♂	40–45 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, calculus dentalis, abscessus alveolaris*
236	♀	17–20 a	*nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis*
237	♂	45+ a	*osteoarthrosis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
238	?	15 a ± 36 k	*calculus dentalis*
239	?	12 a ± 36 k	-
240	♀	35–45 a	*nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis*
241	?	15 a ± 36 k	*calculus dentalis, caries dentalis*
242	♂	35–45 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis*
243	?	12 a ± 30 k	*cribra orbitalia*
244	♀	40+ a	*spondyloarthrosis, nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
245a	?	9 a ± 24 k	-
245b	♂	40+ a	*spondyloarthrosis*
245c	♀	50+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, spondylosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
245d	?	4 a ± 12 k	-
246	♂	25–35 a	*osteoarthrosis, periostitis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
247a	♂	40+ a	*spondyloarthrosis, spondylosis, caries dentalis*
247b	♀	30–40 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, caries dentalis, abscessus alveolaris*
248	♂	40–45 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
249	♀	50+ a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, nodi Schmorl, lumbalisatio, calculus dentalis, caries dentalis*
250	?	18 k ± 6 k	-
251	?	18 k ± 6 k	-
252	?	7 a ± 24 k	-
253	?	3 a ± 12 k	-
254	?	4 a ± 12 k	*caries dentalis*
255	♂	35–45 a	*spondyloarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis*
256	♀	40+ a	*nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis*
257	?	8 a ± 24 k	-
258	♀	35–45 a	*osteoarthrosis, spondyloarthrosis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
259	♂	45+ a	*spondyloarthrosis, spondylosis, spondylolysis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
260	♀	20–25 a	*nodi Schmorl, calculus dentalis*
261	♀	50+ a	*osteoarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
262	♀	25–35 a	*osteoarthrosis, calculus dentalis, caries dentalis, abscessus alveolaris*
263	♂	20–30 a	*nodi Schmorl, calculus dentalis, caries dentalis*

KASUTATUD KIRJANDUS

Acsádi, G., Nemeskéri, J. 1970. History of Human life span and Mortality. Budapest.

Allmäe, R. 1998. Tääksi 14.–18. sajandi populatsiooni demograafiline analüüs ja kehapikkuse rekonstrueerimine. – Loodus, inimene ja tehnoloogia. Interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias. Toim. J. Peets. (MT, 5.) Tallinn, 163–187.

Arcini, C. 1999. Health and disease in early Lund. Osteopathologic studies of 3,305 individuals buried in the first cemetery area of Lund 990–1536. (Archaeologica Lundensia. Investigationes de antiqvitatibus urbis Lundae, VIII.) Lund.

Bademci, G., Kendi, T., Agalar, F. 2007. Persistent metopic suture can mimic the skull fractures in the emergency setting? – Neurocirugia, 18 (3). 238–240.

Baetsen, S., Bitter, P., Bruintjes, Tj. D. 1997. Hip and knee osteoarthritis in an eighteenth century urban population. – International Journal of Osteoarchaeology, 17 (6), 628–630.

Barnes, E. 1994. Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology. Niwot.

Barnes, E. 2012. Atlas of Developmental Field Anomalies of the Human Skeleton: A Paleopathology Perspective. New York.

Birkenfeldt, R. 2008. Osteoartroos. – Reumatoloogia. Toim. R. Birkenfeldt. Tallinn, 231–243.

Brothwell, D. R. 1981. Digging up Bones. New York.

Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H. 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. (Arkansas Archeological Survey Research Series, 44.) Arkansas.

Connell, B., Miles, A. 2010. The City Bunhill burial ground, Golden Lane, London. Excavations at South Islington schools, 2006. (MOLA archaeology studies series, 21.) London.

Faccia, K. J., Williams, R. C. 2008. Schmorl's nodes: clinical significance and implications for the bioarchaeological record. – International Journal of Osteoarchaeology, 18 (1), 28–44.

Fisher, B. A. J., Fisher, D. R. 2012. Techniques of Crime Scene Investigation. Eight Edition. Boca Raton.

Garmus, A., Jankauskas, R. 1993. Methods of person's identification from the skeleton in Lithuania. – Medicina Legalis Baltica, 3–4, 5–23.

Heapost, L. 1993. Makita kalmistu antropoloogiline aines. – Vadjapärased kalmed Eestis 9.–16. sajandil. Toim. V. Lang. (MT, 2.) Tallinn, 233–248.

Heapost, L. 2007. The cemetery of Siksälä: osteological and paleodemographical analysis. – Siksälä. A Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval. Laul, S, Valk, H. Tallinn – Tartu, 213–236.

Hussein, F. H., Sarry El-Din, A. M., El Samie Kandeel, W. A., El Banna, R. A. E-S. 2009. Spinal Pathological Findings in Ancient Egiptians of the Greco-Roman Period Living in Bahriyah Oasis. – International Journal of Osteoarchaeology, 19 (5), 613–627.

Jankauskas, R. 2003. The incidence of diffuse idiopathic skeletal hyperostosis and social status correlation in Lithuanian skeletal remains. – International Journal of Osteoarchaeology, 13 (5), 289–293.

Jiménez-Brobeil S. A., Al Oumaoui I., Souich, Ph. du 2010. Some types of vertebral pathologies in the Argar Culture (Bronze Age, SE Spain). – International Journal of Osteoarchaeology, 20 (1), 36–46.

Kaldre, H., Haak, A., Malve, M. 2011. Rescue excavations at the village cemetery of Mustla. – AVE 2010, 195–208.

Kim, M. J., Lee, I. S., Kim, Y.-S., Oh, C. S., Park, J. B., Shin, M. H., Shin, D. H. 2012. Diffuse Idiopathic Skeletal Hyperostosis Cases Found in Joseon Dynasty Human Sample Collection of Korea. – International Journal of Osteoarchaeology, 21(2), 235–244.

Larsen, C. S. 1997. Bioarchaeology. Interpreting behaviour from the human skeleton. (Cambridge Studies in Biological Anthropology, 21.) Cambridge.

Liivamägi, L.-L. 2008. Ratsutajate alaseljavalude põhjused. – Diplomitöö. Tartu. (Käsikiri Tartu Tervishoiu Kõrgkooli raamatukogus.)

Lõhmus, M., Malve, M., Paldo, J., Tšugai, A. 2010. Archaeological research at Veibri: a Late Mesolithic cemetery and a mass grave from the 13th century AD. – AVE 2010, 89–102.

Malve, M., Roog, R., Lillak, A., Limbo-Simovart, J. 2012. Archaeological rescue excavations in Hargla old parish cemetery. – AVE 2011, 189–200.

Malve, M. 2013. Lohkva külakalmistult leitud inimluude osteoloogiline ülevaade. Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogiaarhiivis.)

Malve, M. 2014. Väike-Tähe tänavalt leitud koljudest – osteoloogiline ülevaade. Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogiaarhiivis)

Manchester, K. 1983. The Archaeology of Disease. Bradford.

Merbs, C. F. 1996. Spondylolysis and spondylolisthesis: A Cost of Being an Erect Biped or a Clever Adaptation? – Yearbook of Physical Anthropology, 39, 201–228.

Ortner, D. J., Putschar, W. G. 1985. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. Washington.

Petlem, H. 1974. Luude ja liigeste kinnised vigastused. Tallinn.

Päi, S. 2000. Difuusne idiopaatiline skeleti hüperostoos. – Reumatoloogia. Toim. R. Birkenfeldt. Tallinn, 252–253.

Roberts, C., Manchester, K. 2012. The Archaeology of Disease. Third Edition. Cornell.

Rogers, J., Waldron, T. 2001. DISH and the Monastic Way of Life. – International Journal of Osteoarchaeology, 11(5), 357–365.

Roog, R., Malve, M. 2013. Rescue excavations on the settlement site and rural cemetery of Lohkva, Tartumaa. – AVE 2012, 241–250.

Saluja, G, Fitzpatrick, K., Bruce, M., Cross J. 1986. Schmorl's nodes (intravertebral herniations of intervertebral disc tissue) in two historic British populations. – Journal of Anatomy, 145, 87–96.

Schaefer, M., Black, S., Scheuer, L. 2009. Juvenile Osteology. A Laboratory and Field Manual. Amsterdam.

Stirland, A. J. 2009. Criminals and Paupers: the Graveyard of St Margaret Fyebriggate in combusto, Norwich. (East Anglian Archaeology, 129.) Norfolk.

Todd, T. W. 1920. Age changes in the pubic bone. I: The male white pubis. – American Journal of Physical Anthropology, 3: 3, 285–334.

Todd, T. W. 1921. Age changes in the pubic bone. III: The pubis of the white female. IV: The pubis of the female white-negro hybrid. – American Journal of Physical Anthropology, 4: 1, 1–70.

Ubelaker, D. H. 1989. Human skeletal remains. Excavation, Analysis, Interpretation. (Manuals of Archaeology, 2.) Washington.

Valk, H. 2001. Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. 2nd edition. (CCC Papers, 3.) Visby-Tartu.

Valk, H., Kama, P., Rammo, R., Malve, M., Kiudsoo, M. 2013. The Iron Age and 13th–18th century cemetery and chapel site of Niklusmägi: grave looting and archaeology. – AVE 2012, 109–132.

Waldron, T. 1997. Osteoarthritis of the hip in the past population. – International Journal of Osteoarchaeology, 7 (2), 186–189.

Waldron, T. 2009. Palaeopathology. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge.

Wentz, R. K., De Grummond, N. T. 2009. Life on Horseback: Paleopathology of Two Scythian Skeletons from Alexandropol, Ukraine. – International Journal of Osteoarchaeology, 19 (1), 107–115.

Weiss, E, Jurmain, R. 2007. Osteoarthritis revisited: a contemporary review of aetiology. – International Journal of Osteoarchaeology, 17 (5), 437–450.

HUMAN REMAINS AT SIKSÄLÄ VILLAGE CEMETERY: DISEASES AND INJURIES

Martin Malve

Summary

Of the burials at Siksälä cemetery, 240 skeletons have been subjected to osteological analysis (Tables 1, 3). The study focused on diseases and traumas which were visible on the bones and their probable causes were also addressed where possible. Because of acid soil most of the skeletons which belonged to 129 adults and 111 children or adolescents (Fig. 1) were poorly preserved. As is characteristic of the Middle Ages and the Early Modern Age, subadults constituted almost half (46.3%) of the analysed skeletons. Among the adults there was an almost equal number of men and women – 66 (27.5%) and 59 (24.6%), respectively, but it was impossible to determine the sex of four adults because of fragmentation. Similar results have been documented in other village cemeteries of southern Estonia.

All the age groups were represented (Table 2) with the exception of burials of infants (less than half year of age). Probably, not all infant burials have been preserved. The highest mortality among children was at the age of 1–7 years (49 individuals; 44.1% of the overall number of subadult burials). Another numerous group consisted of older children who had died at the age of 7–15 years (41 individuals; 36.9% of infant and juvenile burials). The proportion of older individuals was considerable (Table 2); adults of over forty years of age constituted 48.1% of the adult skeletons. The proportion of adolescents (15–18 years) amounted to 2.9%. The number of adult and mature female burials is higher than that of males (Fig. 2). The mortality rate of males is higher than females starting with the mature age (30–45 years); however, among people over 45 years of age the mortality rate of men is higher than that of women.

The most common pathological conditions included diseases related to the degeneration of the skeleton: wear of joints, spondyloarthrosis, and spondylosis. The high proportion of pathology can be explained by the number of individuals in the mature and old age (48.1% of the total number of adults). Osteoarthrosis was found in 56 skeletons (43.4% of the adults), 21 females and 35 males. In six skeletons the wear of joints had been caused by fractures; they revealed the so-called traumatic osteoarthrosis. Spondyloarthrosis occurred in 51 adults – 31 males and 20 females. Spondylosis was found in 14 adults or 10.9% of the adult burials.

The different intensity levels of the work of men and women were revealed by Schmorl's nodes (vertical disc herniations) in the spine, which were documented in 34 skeletons (14.2% of the burials): 19 males and 14 females (Fig. 3) as well as one adolescent male. It was common in adults of over forty years of age. Among adult males the individuals with Schmorl's nodes constituted 28.8%. Among the adult burials with spurs (16), 56,3% had Schmorl's nodes. In addition, spurs were found in the graves of six males whose spine had not preserved; thus, it is unknown whether they might have suffered from this pathology. Because horse riding is a factor that causes Schmorl's nodes, one cannot rule out the possibility that the rather high rate of this pathology among males buried with spurs could be explained by frequent horse riding. At the same time it is possible that the spine might have been injured in the course of some other activities. In addition, compression fractures of vertebral bodies, spondylolysis (Fig. 12), and unfused acromia (*os acromiale*).

Also, the bone evidence revealed diffuse idiopathic skeletal hyperostosis (DISH) (Figs. 4, 5), which has been associated with higher status. The occurrence of DISH in the Siksälä population indicates consumption of high-calorie food and overweight. This disease was detected in two males (Nos. 143 and 207). It could well be that they had better access to food resources; however, since their grave goods did not differ from the other males, it is difficult to prove this suggestion.

By comparison with the other osteologically studied village cemeteries in southern Estonia, Siksälä is characterized by a large number of traumas, which could be related to everyday work, fighting, and horse riding. All in all 26 adult skeletons (20.2% of adult burials) revealed traumas – 16 males (24.2% of the males) and 10 females (16.9%). This difference may be caused both by hard physical work done by men, but also by military actions. The skeletons of children and adolescents did not reveal any injuries.

Fractures constituted the largest number of injuries – 23 adults (Table 2) (9.6% of the skeletons and 17.8% of the adults). Most of injuries occurred in the bones of the chest (ribs), upper extremities (ulnae and radii) and lower extremities (tibiae and fibulae). Healed rib fractures were documented in seven skeletons. The second larger group of injuries (6 cases) was composed of healed traumas of the upper extremities, typically ulnar fractures (Fig. 6). Healed fractures were divided equally between males and females (Table 3). The bones of the lower extremities revealed healed fractures of femora (Fig. 7), tibiae, and fibulae (Fig. 8). The osteological material of Siksälä revealed only healed fractures, which usually had fused well. Only in the case of severe fractures, people did not know how to heal them and how to match the fractured bone ends. It is likely that Siksälä people knew how to put splints on fractures. When assessing the healed fractures of skeletons, it is difficult to

claim with certainty whether they had resulted from accidents in everyday life (e.g. falls) or violence (e.g. military action, domestic violence, etc.).

Among the traumas one should highlight two skeletons where the skull had *peri mortem* cutting marks, which surely did not result from accidents but from intentional injuries. The skeleton of a young male (No. 223) revealed sword wounds (Figs. 9 and 10), which are characteristic of warriors who had fallen in battle. Another violently killed person was a female (No. 110b). The first skeleton dates from ca. 1250–1350, the second – from the 15th century. The paucity of identifiable marks of lethal violence shows that Siksälä village cemetery cannot be regarded as a conflict cemetery.

The skeletons of children revealed multiple cases of porosity of the orbital roof (*cribra orbitalia*) (Fig. 11). It could indicate anaemia, for example, iron deficiency in the organism, which is caused by the fact that it is difficult to assimilate iron from grain. For this reason, anaemia has often been documented in farming populations. All in all, *cribra orbitalia* was documented in 22 skeletons: 18 children (16.2% of the children) and only four adults.

The skeletons of Siksälä cemetery revealed many cases of dental diseases, which indicate a low standard of dental hygiene. Among the dental diseases tooth decay was most common: 41 males, 43 females, and 15 minors (41.3% of the total number of burials). From 129 adults 65.1% revealed dental caries (Fig. 16). Tartar (Fig. 17) was documented in 85 skeletons (35.4% of the burials): 38 males, 36 females, and 11 minors. Dental abscesses (Fig. 18) were found in one child (No. 32), one youth (No. 47), and 56 adults (43.4% of the number of adults). Similarly to other cases of dental pathology, abscesses were most common among older adults (40+ years of age). In most cases dental abscesses occurred in combination with other dental diseases (dental caries and tartar). Teeth lost in one's lifetime were documented in 59 skeletons (24.6% of the total number of burials and 45.7% of the adults); the distribution was rather equal between males (29) and females (30). Tooth loss during one's lifetime was documented mostly in case of those skeletons, which revealed also tooth decay and at the age of 40+. The youngest individual with an *ante mortem* missing right second back molar was a 17–21-year-old female (skeleton No. 236) (Fig. 19). Abnormality of dental growth is an anomaly that is probably caused by a genetic factor. It was found in five skeletons (Figs. 20, 21, and 22). Unusual dental wear was found in skeleton No. 151 (Fig. 23), which belonged to a male of over forty years of age.

One should also point out an interesting case of growth disorder in the skull of a young female, the back of which revealed foramina in the parietal bones and the occipital bone (Fig. 15), which were caused by growth disorders. In addition, the skeletons revealed some other anomalies of bone development, such as metopism (Fig. 14), sacralization (Fig. 13), lumbalization, etc.

The 240 skeletons of Siksälä village cemetery revealed diverse osteological evidence. The traces of diseases and injuries suffered during one's lifetime enable tentative conclusions about the health and fields of activities of the community. The pathology revealed in the skeletons – tooth decay and tartar – probably resulted from extensive consumption of food made from grain (e.g. bread). Several *ante mortem* traumas (fractures, and Schmorl's nodes) indicate accidents (e.g. falls). The healed injuries give some idea of the medical skills of the Siksälä population (splinting of fractures) and nursing. Vertical disc herniations, as well as other diseases and injuries of the spine and fractures indicate possible horse riders. Siksälä burials are distinct from the other village cemeteries of southern Estonia by two skeletons with signs of violence (cutting marks of a blade), which have not been found in the other osteologically analysed cemeteries. Because the osteological material represented people of all age groups, including many older adults, the cemetery of Siksälä is in osteological respect a usual burial place of the local community.

Translated by Enn Veldi

Riina Rammo, Ave Matsin

KANGAKUDUMINE KESKAEGSES KÜLAS SIKSÄLÄ KALMISTU LEIDUDE PÕHJAL

Riina Rammo: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, arheoloogia osakond, Jakobi 2, 51014 Tartu, Eesti, riina.rammo@ut.ee
Ave Matsin: Tartu Ülikool, Viljandi Kultuuriakadeemia, rahvusliku käsitöö osakond, Posti 1, 71004 Viljandi, Eesti, ave.matsin@ut.ee

Sissejuhatus

Siksälä kalmistu leidude hulgas on arvukalt tekstiilijäänuseid. Tegemist on peamiselt surnute rõivastest pärit katketega, tänu mille suhteliselt heale säilivusele on olnud võimalik mineviku rõivaesemeid isegi taasluua (nt Kaarma jt 2000; Laul 2004; 2010; Luiges 2008; Matsin 2010; Rätsepso 2014). Kuna nende tekstiilide tehnoloogiline pool on siiani vähem tähelepanu pälvinud, on käesoleva artikli keskmes tekstiilide valmistamine ning eelkõige kangakudumise protsess. Kuidas ja kelle poolt valmistati riiet keskaegses külas?

Meie esimene eesmärk on uurida Siksälä kalmest leitud rõivajäänuste põhjal tekstiilide valmistamisprotsessi alates toormaterjali kogumisest ja töötlemisest kuni valmis kangani. Seejuures tuleb silmas pidada mitmeid piiranguid, mis tulenevad arheoloogilise materjali fragmentaarsusest.

1. Siksälä tekstiililеiud on valmisesemete jäänused. Valmisesemete analüüsi põhjal on keeruline saada teadmisi selle kohta, kuidas koguti toormaterjali ja milliseid tööriistu kasutati ning seetõttu jäävad paljud küsimused ühese vastuseta. Siksälä kalmistu leidude uurimisel pole võimalik kasutada võrdlusmaterjalina samaaegsetest asulakohtadest pärit töövahendite leide, mis aitaksid protsessi paremini mõista, sest asulaid on vähe kaevatud. Nii oleme kaasanud uurimistöösse võrdlusi ja paralleele teistest allikatest, eriti etnograafilistest uurimustest (nt Astel 1968).

2. Ehkki Siksäläst on tekstiile tunduvalt rohkem kui ühestki teisest matusekohast Eestis, on enamasti tegemist siiski vaid väikeste katketega. Väga hästi säilinud ja kõiki tehniliseks analüüsiks vajalikke detaile omavaid fragmente on leidude koguarvuga võrreldes vähe.

3. Siksälä kalmistu tekstiilijäänused pärinevad suures osas surirõivastest või hauda kaasa pandud riideesemetest (nt surilinad, katted). Seega saame me tegelikult uurida vaid tekstiile, mis on seotud väga erilise olukorraga, matusega. Ülevaade argipäeva tekstiilidest puudub täiesti. Samas ei ole Siksälä kalmeleidude puhul tegemist vaid matusteks valmistatud surirõivastega. Nende valmistamisse on panustatud enamasti väga palju aega ja vahendeid. Kindlasti on need olnud pidulikud, mitte iga päev kantud rõivad ja ehted. Läbi aegade on olnud tugev seos pulma- ja matuserõivaste vahel (nt Lehtinen 1999, 108). Mõlemat inimese elus olulist siirderiitust on sageli ühtsena käsitletud lauludeski (Kama 2012). Nii võis ka Siksäläs mõrsjakomplektist saada vähemalt osaliselt surirõivas. Seega võib Siksälä leidudes peegelduvat, mitusada aastat valitsenud ühtset kangavalmistamise traditsiooni seletada vähemalt osaliselt asjaoluga, et pulmarõivastes on püsinud vanad jooned kauem kui argipäevastes ja et need muutusid alles viimases järgus.

4. Arvesse tuleb võtta tekstiilimaterjalide erinevat säilimist. Siksälä pinnas on olnud pigem sobiv lambavillast tekstiilide püsimisele, seevastu õrnemad taimsest kiust (nt linast) esemed on hävinud pea täielikult. Kuna enamus tekstiile on säilinud seetõttu, et on kokku puutunud metallesemetega, ja naised on end võrreldes meeste ja lastega oluliselt rohkem kaunistanud, on suur osa tekstiile leitud just naiste matustest. Seetõttu keskendub käesolev artikkel eelkõige lambavillast tekstiilide valmistamisele ja paratamatult on rohkem analüüsitud naistega seotud tekstiile. Kuna artikli maht on piiratud, siis piirdume vaid kangakudumise käsitlemisega. Kinnaste ja kõlapaelte kohta on avaldatud uurimistulemusi mitmel pool (Peets 1987; Matsin 2013; Pink jt 2014, 21). Siksälä matusest 220 pärit pärja rekonstrueerimisest on kaitstud diplomitöö TÜ Viljandi Kultuuriakadeemias (Rätsepso 2014).

1. Meetodid ja teoreetiline taust

Tekstiilide uurimisel on arheoloogias juba päris pikk traditsioon ja sellega seoses on välja kujunenud metoodilised alused. Esimese ülevaate Siksälä tekstiilimaterjalist koostasime

arheoloogias tavapäraseks saanud tehnilise analüüsi abil (Walton, Eastwood 1983; Peets 1992, tabel 28). Selle käigus dokumenteerisime tekstiilikatketel järgmised tunnused: mõõtmed, materjal, tehnika, tihedus (lõngade arv ühel sentimeetril), säie, sidus, värvus, viimistlus, kasutus (nt õmblused), kandmisjäljed.

Eraldi meetodiks on villakiudude analüüs, mille käigus mõõdetakse ühest lõngast pärit 100 villakiu läbimõõt ja hinnatakse saadud tulemuste põhjal villa ühtlust ja peenust (Нахлик 1963, 229–242; Peets 1992, 7–31; Kirjavainen 2005, 134–138). Saadud tulemuste põhjal saab teavet konkreetses tekstiilis kasutatud lambavilla ja selle töötlemisprotsessi kohta. Kokku on Siksäläst erinevate uurijate poolt analüüsitud 54 lõganäidet 36 tekstiilist (lisaks autoritele ka: Peets 1992, 21–22, tabel 11; Luiges 2004, 32–33). Värvianalüüsidest on lihtsamaid lahustumisel põhinevaid teste (nt naatriumditioniidi põhiselt: Schweppe 1993, 294 no. 3) tehtud erinevate autorite poolt kokku 25 (Peets 1992, tabel 28; Luiges 2004, 30). Peamiselt on neid rakendatud visuaalselt sinistes tekstiilides indigo kindlaks tegemiseks, ent määratud on ka punaseid toone (Peets 1992, lisa 3.2). Täpsemad keemilised analüüsid viiest punasest lõganäitest on tehtud Brüsselis (*Royal Institute for Cultural Heritage*) vedelikkromatograafia (HPLC-DAD) abil (Vanden Berghe 2013). Autorid on teinud ka kudumisega seotud eksperimente ja praktilisi rõivaesemete rekonstruktsioone (Rammo, Matsin 2008; Matsin 2010; Matsin ilmumas).

Kindlasti pole millegi valmistamine vaid teatud tehnikate ja võtete mehaaniline kordamine selleks, et toormaterjal töödelda ümber valmistooteks. Kõik praktikad ja igapäevased rutiinsed tegevused on seotud laiema kultuuritaustaga ja arusaamaga maailma toimimisest (nt Dobres 2000, 4–5; Thingnaes 2010). Keskaegses külaühiskonnas olid sellised seosed tõenäoliselt tugevad. Nii pole ka tekstiilitööd olnud eraldatud muust elukorraldusest ja kogu protsessis kajastusid sotsiaalsed suhted, tööjaotus, soorollid, ressursid, majandus- ja kultuurikontaktid, uskumused. Mitmed uurimused näitavad, et isegi selline igapäevane ja rutiinne töö nagu ketramine võib olla seotud laiema usundisüsteemiga ja olla sümboliks millelegi suuremale (Hofseth 1990; Thingnæs 2010, 237). Nendest seostest annavad kaudselt tunnistust tekstiilitöödega seotud keelud ja käsud, mis on teada etnograafilistest allikatest. Näiteks võis lambaid pügada vaid teatud kuufaasiga (enamasti noor kuu) ja kindlatel päevadel või neljapäeval oli keelatud kedrata (Astel 1968, 238–239, 243). Samuti väärib tähelepanu, kes, kus ja kuidas tekstiile tegid. Kas tekstiile tehti ainult kodus ja omaks tarbeks? Kui palju oli see protsess sõltuv külaühiskonnast väljapoole ulatuvatest kontaktidest (nt imporditud toormaterjalist)?

2. Siksälä kalme tekstiilid

Peamiselt pärinevad rõivajäänused paarisaja aasta pikkusest perioodist – 13.–14. sajandist. Siksälä kalme 264 laibahauast sisaldas tekstiilijäänuseid 105 (39,7%). Lisaks saadi tekstiili veel kahest põletusmatusest, kuhu see oli asetatud koos põletatud luudega. Kokku on teavet 243 rõiva- ja tekstiileseme kohta. Üksikuid tekstiilifragmente on arvuliselt väga palju, kuid kuna paljude katkete puhul on võimalik need tehnika ja leiukonteksti järgi asetada konkreetsete rõivaesemete juurde, on ülevaade tehtud rõivaesemepõhiselt.

Eesti oludes on nii suurel hulgal suhteliselt heas seisus tekstiile säilinud maapõues harva. Ammendavat seletust Siksälä tekstiilide alalpüsimisele pole võimalik anda. Lagunemisprotsess on keeruline ning sõltub väga paljudest erinevatest teguritest ja nende koosmõjust. Siksäläs on Lõuna-Eestile iseloomulik kergelt happelise või neutraalse pH-ga pinnas (Kajak 2014, 37–41; Kaarma jt 2000, 31), mis soodustab tekstiilide säilimist tunduvalt rohkem kui Põhja-Eesti paepealsed mullad. Üks peamisi ohte tekstiilidele on pinnases elutsevad mikroorganismid (bakterid, seened), kes oma elutegevuse käigus lagundavad orgaanilisi jäänuseid. Nende tegevus on takistatud, kui pole piisavalt hapnikku, niiskust, sobivat temperatuuri või leidub midagi mikroorganisme hävitavat. Siksälä puhul peab olulise tegurina välja tooma kindlasti metallesemete ja -ehete rohkuse matustes. Eriti vasesulamite (nt pronksi ja messingi) puhul toimivad maapinda sattuvad mürgised vasesoolad baktereid hävitavalt ja seetõttu on orgaanikale konservandiks.

Siksälä rõivastusele ja tekstiilidele on lähedasi paralleele lõunapoolsetel aladel, mis tänapäeval jäävad Läti piiridesse. Sama kehtib ka tekstiilide valmistamiseks kasutatud tehnikate ja töövahendite kohta. Otsides täpseid paralleele, siis näiteks sõbadele leiab neid Daņilovka, Annas Bundzēne, Galgauska ja Annasmuiža kalmistute leidude hulgas, mis on nii geograafiliselt kui ka ajaliselt Siksäläle lähedased (Zariņa 1970, jn 39, 47, 55, 84, tahvel 110, 1; 1999). Sarnaseid esemeleide on veel Kendiši ja Vinski kalmistutest Ida-Setomaal, tänapäeva Venemaal (Valk, Laul 2007, 122). Teine oluline analoogiate allikas on etnograafilised ülestähendused. Mitmed tehnikad ja ornamendid sarnanevad rahvapärases käsitöös kasutatutega (nt Laul 2004, 225).

Traditsiooniliselt iseloomustab kogu tekstiilide valmistamise protsessi tsüklilisus. Etnograafiast teada aastaring võiks iseloomustada ka Siksälä tööde kulgu. Aasta jagunes laias laastus kaheks – suvine välitööde periood ja tubasem talveaeg, mida piiritlesid jüripäev (23.04) kevadel ja mihklipäev (29.09) sügisel (Astel 1968, 236). Suve lõpuks kogutud toormaterjal (villad, lina) vajas töötlemist ja lõng ketramist. Vajaliku kangakudumisega püüti valmis jõuda enne uute suviste tööde algust (Astel 1968).

Tekstiilide valmistamine oli Siksälä kogukonnas kindlasti oluline tegevusala – pea kogu vajaminev valmistati ise kohalikust toorainest. Protsessiga, mis algas lina ja lammaste kasvatamisega ja lõppes valmis tekstiilesemetega, olid mingil määral seotud kõik kogukonna liikmed. Tekstiili kulus eelkõige rõivastele, ent selle kõrval vajati seda mujalgi majapidamises: pakendid, kotid, tekid, erinevad katted. Kindlasti oli naiste osatähtsus tekstiilitöödes suur ja sellele kulus märkimisväärselt palju aega. Ühe uurimuse kohaselt kulus 1760. aastal Jämtlandi piirkonna (Rootsi) naistel koduste tekstiilide valmistamisele kaheksa kuud aastast (Andersson 1999, 7).

3. Toormaterjalid, nende kogumine ja esmane töötlus

Peamisteks tekstiilimaterjalideks olid Siksäläs lambavill ja lina. Siksälä kontekstis pole esialgu teisi taimseid kiude (nt kanep, nõges, niin) täheldatud. Taimseid kiude, eriti lina, kasutati ilmselt palju, ent kahjuks pole see arheoloogilises materjalis kehva säilimise tõttu tuvastatav. Keskajal kuulusid kohalikud lambad Põhja-Euroopa lühisabaliste lammaste hulka (Tapio 2006, 17–19), kes meenutavad oma villaku poolest tänapäevaseid maatõugu lambaid. Neid lambaid, kes olid levinud ka Loode-Venemaal, Läänemere piirkonnas laiemalt ja Skandinaavias, iseloomustab ebaühtlane kahekihiline villak. Pealiskiht koosneb jämedamatest ja pikematest karvadest, mis pakuvad kaitset vihma ja tuule eest. Alumine kiht, mis hoiab lammast soojas, sisaldab pehmeid ja lühikesi karvu. Selliseid lambaid pügatakse mitu korda aastas. Näiteks 18. sajandi lõpus pügati Eestis kohalikke lambaid aastas lausa 3–4 korda (Astel 1968, 236). Kindlasti kasutati Siksäläs pügamiseks lambakääre. Kuna sellistel lammastel esines hooajalist loomulikku karvavahetust, siis pole välistatud, et sel perioodil koguti villa ka käsitsi noppides ja kammides (Vajanto 2013, 88). Sarnaselt Skandinaaviamaade viikingiaegsele lambale ja tänapäevastele maalammastele võis üks keskaegne isend anda korraga 1–2 kg villa (Andersson 1999, 11).

Pügatud vill pole ühtlane (sest villakus on nii pealis-, alus- kui ka vahevill) ja oluline on oskus kogutud toormaterjali sorteerida. Ebaühtlasele villale viitavad ka tehtud kiuanalüüsid (Peets 1992, 23). Siksälä kalme tekstiile uurides torkab silma, et juba sorteerimise hetkel on olnud teada, mille jaoks villa tarvis läheb. Majapidamises oli vaja erinevaid kangaid ja tekstiilesemeid ning igale kangatüübile paistab olevat olnud omane teatud kindlat tüüpi kiud ja selle töötlemise viisid. Tähtsad tunnused villakiudude sortideks eraldamisel on kiudude pikkus, peenus, pehmus ja värvus. Kõige jämedam ja ebaühtlasem oli kõhualune ja jalgade-ümbruse vill, samuti kevadel pöetud „talvetakud". Paremad olid suvised-sügisesed villad ja turjapealsed pikad kiud (Astel 1968, 238). Värvuse poolest võivad sellised maalambad olla üsna kirjud (jn 1). Sorteerimise käigus villasid ka ilmselt puhastati (nopiti välja karvadesse kinni jäänud mustust) ja lahutati eraldi kiududeks.

3.1. Villade värvimine

Villade esmase töötlusega oli seotud värvide valik. Kindlasti oli rõivastuse juures oluline naturaalsete villatoonide

Jn 1. *Maalambad Anneli Ärmpalu-Idvandi karjas Õnnekivi talus Pärnumaal. Foto: Riina Rammo.*
Fig. 1. *Estonian native sheep of Anneli Ärmpalu-Idvand in Õnnekivi farm (Pärnu County).*

kombineerimine. Seetõttu jagati kirju vill värvuste – pruunid, hallid, mustad, valged – järgi eraldi. Arheoloogilises materjalis on seda raske tuvastada, sest maapõues on suur osa tekstiile muutunud niikuinii erinevat karva pruuniks. Ilmselt on olnud suur osa Siksälä pruunina mõjuvaid tekstiile erinevat lambavilla tooni: hallid, pruunid, heledad. Lisaks naturaalsetele villatoonidele on Siksäläs olnud ka värvitud tekstiile. Siksälä leidude hea säilivusaste võimaldab juba palja silmaga eristada üksluiselt pruunide toonide seas punaseid ja siniseid tekstiile. Värvida võib nii villasid, lõnga kui ka kangast. Siksäläs tundub olevat olnud üldiseks tavaks värvida villasid enne ketramist, sest analüüsitud lõganäidised sisaldavad selgelt nii värvitud kui ka värvimata kiude. Värvimiseks kasutati toona taimevärve. Enamik taimseid värve vajavad tekstiilikiule kinnitamiseks peitsainet, mis tagab tooni püsivuse pesus ja pleekimisel. Peitsaineteks on läbi aegade kasutatud erinevaid metallisooli (Peets 1998a).

Säilinud villaste kangakatkete hulgas on sinine värv olnud domineeriv. Sinised tekstiilid seostuvad eelkõige naiste rõivastusega, meeste haudadest seda värvi kangaid peaaegu pole. Sinised on olnud naiste sõbad, ülerõivad, osalt peapärjapaelad. Tõenäoliselt oli enamasti eesmärgiks saavutada võimalikult tume toon, sest sinisega on värvitud just pruunikaid villakiude, mis kuuluvad villakus keskmise peenusega kiudude hulka ja pärinevad kas vahevilla või pealiskihi hulgast (jn 2A). Sinine värv saadi sinerõikast (*Isatis tinctoria L.*), millele viitab see, et keemilised analüüsid on tuvastanud lõngades indigotiini, mis pärineb mainitud taimest (Peets 1992, tabel 28). Sinerõikast saadud sinine oli muinas- ja keskajal üks kvaliteetsemaid ja püsivamaid värve, lisaks ei vajanud see kiule kinnitamiseks peitsainet. Esmalt tuleb sinerõika lehtedest välja lahustada tavaolekus lahustumatu värvaine. Seda saab teha kääritamisprotsessiga, mida koduste vahenditega on võimalik saavutada näiteks uriini hapendades. Selle tulemusena tekib indigo värvitu ja lahustuv ühend. Seda meetodit on ilmselt kasutatud Siksäläski. Villa leotatakse saadud lahuses, kus värvaine tungib kiududesse. Kui villad tõsta taas lahusest välja õhu kätte, muutub värvaine oksüdeerumisprotsessis lahustunud olekust jälle lahustumatuks ja siniseks (Hoskins 1989, 151; Schweppe 1993, 295; Peets 1998b, 302). Nii moodustub kiududele pesus vastupidav värvikiht. Sinisest värvist ja selle saamisest Eesti aladel muinas- ja keskajal on põhjalikult kirjutanud Jüri Peets (1998b). Tema käib välja ka idee, et tänapäeval sporaadiliselt Eesti rannikualadel kasvav sinerõigas polnud keskajal kohalik värvitaim, vaid toodi kuivatatud kujul sisse Lääne-Euroopast (Peets 1998b, 298–299). Sinerõigast kasvatati keskajal Euroopas massiliselt ja see oli oluline kaugkaubanduse artikkel (Schweppe 1993, 296–297; Peets 1998b, 296; Cardon 2007, 375–376).

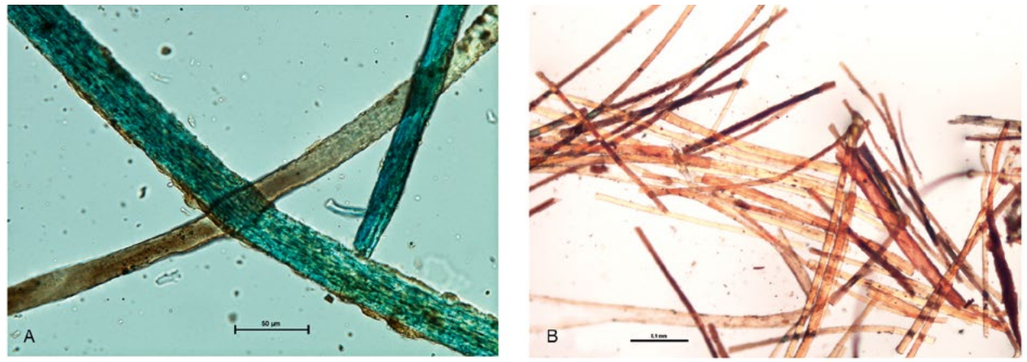
Teine oluline värv oli punane, mida kasutati Siksälä rõivastuses suhteliselt vähe: peamiselt paeltes, kõlapookades, õmblustes ja muudes rõivakaunistustes. Keemiliselt analüüsitud punased lõngad olid värvitud madaraga (*Galium boreale L.*) (Vanden Berghe 2013), mis on siinsetel aladel pika traditsiooniga kohalik värvitaim (Vilbaste 1939, 32–33). Madaraga värvimine vajas peitsaine kasutamist, milleks oli tõenäoliselt maarjas[1] (Peets 1998a, 287). Keskajal toodi suurem osa maarjast Euroopasse Väike-Aasiast, alates 15. sajandist ka Itaaliast ja Hispaaniast (Cardon 2007, 20–25). Kirjalike allikate põhjal on seda keskajal toodud ka Liivimaa linnadesse (Хорошкевич 1963, 318–319; Jahnke 2004, 501). Niisiis on olnud värvimine seotud kaugkaubanduse vahendusel Siksälässe jõudvate toormaterjalidega.

Värvimine on keeruline ja mitmetasandiline keemiline protsess. Soovitud tulemuse saamiseks pidi olema teadmisi ja kogemusi. Siksäläs on vaid ühte taime kasutades saadud erinevaid punaseid toone. Näiteks on mustrilistes kõlapaeltes kohati vaja läinud kolme erinevat tooni punast lõnga (kd II, matus 220: 3). Ilmselt olid kasutusel erinevad retseptid, näiteks mõjutasid värvust olulisel määral peitsi kogus ja kontsentratsioon värvilahuses (Cardon 2007, 114), samuti lisandid, värvileeme temperatuur ja villade leotamise aeg. Tumepunase jaoks on valitud värvimiseks tumedam vill, samuti võidi lisandina kasutada pruuni tanniini sisaldanud värvainet (Vanden Berghe 2013), nt paju- või tammekoorest. Peente punaste lõngade saamiseks, mis kooti korjatud kirjas kangastesse, on värvimiseks valitud heledad ja peenikesed villakiud, mis pärinevad ilmselt alusvillast (jn 2B). Selline valik andis puhtama ja säravama punase tooni, kui kirju ja tumeda villaga oleks saavutatud. Sarnast kiudude valikut värvimise tarbeks on täheldatud ka Läti aladel (Zariņa 1970, 196). Peale sinise ja punase värvi on Siksälä tekstiilides oletatud veel pruuni värvi kasutamist (Kaarma jt 2000, 34), mida võidi saada, nagu eespool öeldud, puukoorest. Teisi värvaineid pole Siksäläs seni tuvastatud, samas on ka keemilisi analüüse tehtud suhteliselt vähe.

3.2. Villade segamine ja ettevalmistus ketramiseks

Järgmiseks on Siksäläs segatud värvimata ja värvitud villad kokku. Eri tooni villade segamine on laialt levinud praktika (Peets 1992, 38–39; 1998a, 287; Kaarma jt 2000, 34). Näiteks on teada etnograafiast, et halli värvi saamiseks segati

1 Maarjas ehk maarjajää on alumiiniumkaaliumsulfaat ($KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$). Keskaegsetes kirjalikes allikates on sõnaga *alum* (maarjas) tähistatud tegelikult teisigi looduslikke sulfaate ja soolade segusid, milles alumiiniumiioon võis ka puududa. Erinevaid sorte eristati värvi ja päritolu järgi (Cardon 2007, 21).

Jn 2. *Siksälä 220. matusest pärit korjatud kirjas kanga koelõngadest võetud villakiudude läbimõõdu analüüsi tulemused. A – sinine lõng, B – punane lõng.*
Fig. 2. *The distribution of wool fibre diameters in yarns of weft-patterned fabric (grave no. 220). A – blue yarn; B – red yarn.*

valget ja musta villa (Astel 1968, 240; Vallinheimo 1956, 18). Erinevaid villu segati uue tooni saamiseks ka keskaegse Lääne-Euroopa tekstiilitootmiskeskustes (Cardon 2007, 7, 115). Naturaalset värvi villade omavahelist segamist pole arheoloogiliste tekstiilide puhul võimalik eristada, samas on selgelt näha, et värvitud villa on segatud värvimata villaga (jn 2).

Siksälä lõngades torkab silma seaduspärasus, et sinist tooni villu on segatud enamasti pruunikate kiududega, et saavutada veelgi tumedam toon. Punaseks värvitud heledale villale on juurde lisatud pigem heledat ja peent villa. Villade segamine on olnud tõenäoliselt soovitud toonide saamisel oluline etapp. Näiteks ühes kõlapaelas (220: 14) on kõige tumedamas punases äärelõimes siiski ka tumedamaid pruune kiude. Siksälä kalmistule sarnaseid tekstiilileide on Karula kihelkonnast Rautina Niklusmäelt. Sealt leitud kõlapaela (TÜ 2171: 487: 20) praegu kollakana tunduvates lõngades on seni erandliku näitena segatud naturaalset tooni hele vill siniste kiududega, nii et tulemuseks oli tavapärasest heledam sinine (Vanden Berghe 2013).

Mis oli sellise eri tooni villade segamise põhjuseks? Nagu eespool juba viidatud, andis see kindlasti võimaluse timmida paika õigeid värvinüansse. Teiseks põhjuseks võis olla ka värvitud villa kokkuhoid (Peets 1998a, 287). Nii mõnedki värviretseptid vajasid hinnalisi imporditud lähteaineid.

Eri värvi kiudude kokkusegamine toimus tõenäoliselt villade ettevalmistamisel ketramiseks. Eelnevalt korrastatud ja ühtlaseks töödeldud vill või heie lihtsustas oluliselt ketramisprotsessi ja andis kvaliteetsema tulemuse. Siksäläs võidi selles ettevalmistavas etapis kasutada sõrmedega villa segi näppimist, puidust kepiga piitsutamist ja kamme. Etnograafilistest kogudest teada kraase keskaegses Siksälä piirkonnas kindlasti ei tuntud; samuti polnud toona kasutusel vatkumine. Kraasid ja vatkumisel kasutatavad sem-

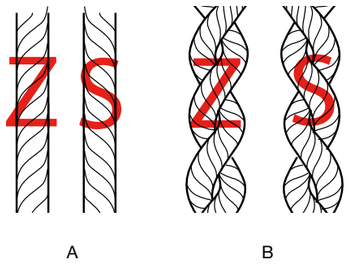
Jn 3. *Villa töötlemisel kasutatavad kammid. Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 3. *Combs for processing wool.*

mipuud levivad Lääne-Euroopas alles 13. sajandil, ja nagu uuenduste puhul tavapärane, võetakse nad esmalt omaks linnakäsitöös (Munro 2003, 191–204). Liivimaa maapiirkondades levivad need tunduvalt hiljem.

Villakammideks on kaks puidust käepidet, millel oli rida või kaks suhteliselt suuri raudpiisid (jn 3). Väidetavalt on kammimine sobiv kahekihilise villakuga maalamba villa töötlemiseks, sest pikad kiud villaku pealiskihist jäävad selle tulemusena siledad ja paralleelsed, peenem alusvill kukub aga protsessi käigus välja. Seega aitas kammimine ka sorteerimisele kaasa. Kammitud pikakiulisest villast sai kedrata eriti kvaliteetset ja tugevat lõnga. Kammide kasutamisele näivad viitavat ka Siksälä tekstiilides säilinud siledad ja ja paralleelselt paiknevate kiududega lõngad. Arheoloogilises materjalis on kamme raske näha, sest alles jäävad enamasti vaid rauast teravikud ning Eestist pole seni tuvastatud villakammidega seotud leide. Krista Vajanto (2013, 88–89) toob välja, et kammidega seonduvate leidude puudumine muinasaegses ja varakeskaegses Soomes võib tuleneda ka teistsugustest töövõtetest, näiteks puidust kepiga villa piitsutamine (Vallinheimo 1956, 16–19; Matsin 2002) või eeltöötluseta villa ketramine. Kõik need nimetatud variandid võisid olla Siksälä piirkonnas kasutusel paralleelselt, olles sobilikud erinevate villade ja eesmärkide jaoks. Eri värvi villa ühtlane segamine tõendab kindlasti villa eeltöötluse kasutamist.

4. Ketramine

Ketramine oli üks olulisimaid ja aeganõudvamaid naiste töid. Lõnga ketramine võttis tekstiilide valmistamise käigus kahtlemata kõige rohkem aega. Lõng kedrati Siksälä piirkonnas kedervarrega (jn 5), sest tänapäeval rohkem tuntud vokk kodunes Eesti aladel lõplikult alles 18. sajandil (Astel

Jn 4. *Ketramise suunad. A – ühekordsed lõngad; B – korrutatud lõngad.*
Fig. 4. *Spin direction. A – single yarns; B – plied yarns.*

Jn 5. *Kedervarrega villa ketramine Karjalas (Eesti Rahva Muuseum, Fk 1427: 164).*
Fig. 5. *Spinning wool in Karelia.*

1968, 243). Kedervart oli kerge kaasas kanda ning ilmselt ketrasid naised muude toimetuste kõrvalt igal sobival hetkel. Etnograafilistel andmetel kedrati talvel talus kõik nädalapäevad, välja arvatud neljapäeva õhtul (samas). Ketramisele kui maagilisele tegevusele on viidatud juba eespool.

Ehkki kedervarre raskuseks olnud kedrad on kõige arvukam leiuliik tekstiilitöödeks vajalikest vahenditest arheoloogias, saab Siksälä kalmistusse maetud naistega otseselt seostada vaid ühte leidu. Naisehauast nr 220 (: 12) on leitud väike lapik kettakujuline keder, mis on valmistatud kivist. Seda tüüpi kedrad olid kasutusel pikka aega ja levinud hästi laialt (Vedru 1999, 110). Ligikaudu 25 g kaalunud kedraga sai osav ketraja valmistada mitmesugust tüüpi lõngu.

Ühes majapidamises oligi eesmärk valmistada mitmesuguste omaduste ja kvaliteediga lõngu (tabel 1), sest tekstiile läks vaja väga erinevaks otstarbeks. Samuti taheti ära kasutada võimalikult ökonoomselt kogu ebaühtlane villak. Kangaste ja paelte lõimelõngad, mis rakendatult talusid pinget, pidid olema eriti tugevad ja kvaliteetsed. Seetõttu võisid lõimelõngasid teha vaid kogenud ketrajad (Astel 1968, 247). Üldiselt ei saa Siksälä kangaste puhul koe- ja lõimelõngade vahel suuri erinevusi välja tuua. Siiski on ka näiteid, kus kude on selgelt ebaühtlasemast villast ja kedratud laugemalt; samuti on sellel katkel koes värvitud kiudude osakaal väiksem kui lõimes (tabel 1, 1–2).

Veel saab lõngad jaotada ühekordseteks ja korrutatud lõngadeks. Siksälä kangastes on valdavalt kasutatud ühekordseid lõngu. Kedratud on päripäeva, see tähendab, et lõngadel on z-säie (jn 4). Säie on tugev ja tihe. Kiud paiknevad lõngas paralleelselt ja tihedalt. Nagu eespool juba öeldud, võib see viidata kammitud villa kasutamisele. Paeltes, narmastes ja kaunistustes on seevastu olnud kõik lõngad korrutatud – kaks z-säigmega lõnga on vastassuunalise keerdega (S) kokku kedratud (tabel 1).

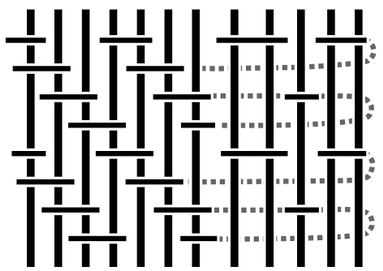
Tabel 1. *Ülevaade matusest nr 220 leitud tekstiilides kasutatud erinevatest lõngadest. L – lõim, K – kude.*
Table 1. *The various yarns in textiles found from grave no. 220. L – warp, K – weft.*

Nr	Säie	Värvus	Värvitud kiudude osakaal (%)	Värvimata kiud	Kiudude läbimõõt (µm)	Keskmine (µm)	Villa ebaühtlus (%)	Kasutus
1	z	Sinakas	30–40	Pruunid	12–56, 68, 75	25	46	Labane L
2	z	Sinakas	30–40	Pruunid	9–55, 62, 84, 106, 108	27	61	Labane K
3	z	Sinine	47	Pruunid ja heledad	9–81	31	50	Sinine sõba L
4	z	Sinine	30	Pruunid ja heledad	9–69	26	50	Sinine sõba K
5	z	Sinine	73	Pruunid	14–83	29	43	Ruuduline sõba L
6	z	Sinine	77	Pruunid	14–96	30	41	Ruuduline sõba K
7	z	Sinine	48	Heledad	10–71	30	41	Korjatud kirjas kangas, sinine lõng
8	z	Punane	58	Heledad, peened	10–56	20	41	Korjatud kirjas kangas, punane lõng
9	zz/S	Punane	51	Heledad, peened	12–54	23	30	Sinise sõba servapooga punane lõim
10	zz/S	Tume-punane	46	Heledad ja pruunid; 3 harjaskarva	10–78	26	38	Sinise sõba servapooga tumepunane lõim
11	zz/S	Tume-punane	35	Heledad ja pruunid; 1 harjaskarv	5–77	28	45	Punane õmbluslõng

5. Kangakudumine

Milliste telgede ja vahenditega Siksälä kandis kangast kooti, pole võimalik ainult tekstiilide põhjal üheselt kindlaks teha. Muinasaja lõpusajanditel ja tõenäoliselt ka keskajal kooti Läänemere idakaldal kangast traditsiooniliselt raskustega püstpuudel (jn 7). Ehkki raskuseks vajalikke vihte on Eestist leitud suhteliselt vähe (Peets 1992, 47), viitab seda tüüpi telgede kasutamisele Eesti aladelt leitud 12. sajandi tekstiilikatkete tehniline teostus (nt Rammo 2006, 256; Rammo 2014, 109; Laul, Tamla 2014, 54). Siiski on oletatud, et Siksäläs oli juba 14. sajandil uuemat tüüpi horisontaalsetel telgedel kootud kangaid. Sellele viitab Siksälä kangaste kitsus (u 30 cm), sest algelistele horisontaaltelgedele peetakse iseloomulikuks just kitsaid kangaid (Kaarma jt 2000, 39; Laul 2004, 224). Siksälä tekstiilimaterjalis leidub teisigi tunnuseid, mida ei peeta traditsiooniliselt raskustega püsttelgedele iseloomulikuks, näiteks korrutamata lõimelõngad.

Ehkki keskustes, nagu Novgorod ja Riia, on horisontaalsed teljed olnud kasutusel hiljemalt 12.–13. sajandil (Нахлик 1963, 281; Zariņa 1992; Cardon 1999, 400–401), pole nende olemasolu Siksälä piirkonna kõrvalistes külades siiski tõenäoline. Ka püsttelgedel sai vastavalt vajadusele kududa erineva laiusega kangaid. Korrutatud lõimelõngad olid tugevad ja talusid hästi raskustest tingitud pinget, ent sama suutsid ka kvaliteetsed tiheda säigmega ühekordsed lõngad. Vertikaalsele teljetüübile viitavad mitmed tehnilised

Jn 6. *Õõskangana kootava serva tehniline joonis. Joonis: Ave Matsin.*
Fig. 6. *Tubular selvage.*

Jn 7. *Lõimeraskustega püsttelged Lejres (Taani). Telgedel on pooleli Siksälä korjatud kirjas muster, mis oli osa autorite läbiviidud kudumiseksperimendist aastal 2008. Mustri aluseks on katke hauast 220. Foto: Riina Rammo.*
Fig. 7. *Warp-weighted looms in Lejre Sagnalandet (Denmark) while weaving weft-patterned fabric. Experiment carried out by authors in 2008. Reconstruction of patterns is based on the fragment from grave no. 220.*

võtted (Hald 1980, 156; Raitio 1990, 22), mida on näha Siksälä tekstiilidel. Näiteks kangaste servade viimistlemine kõlade abil. 2/2 toimses siduses siniste sõbade kangad on pikikülgedel viimistletud õõnsa toruja moodustisega, mis ilmselt kooti kõladega (jn 6). Samuti kinnitati spiraaltorudest read siniste sõbade lõimelõngadesse otsaservades kõlapaelaga (nt 200: 4; 220: 3; 244: 4; 249: 4). Kaudselt võiks vertikaalsetele telgedele viidata villaste toimsete kangaste lõimetihedus, mis on terves laiuses säilinud sõbade puhul väga varieeruv ja tekib telgedel, kus ei kasutata lõimede fikseerimiseks suga. Sellised on kindlasti vertikaalsed teljed, ehkki ka varastel horisontaaltelgedel võis suga puudu olla. Kokkuvõttes võib tõdeda, et tõenäoliselt kooti Siksäläs kangaid vertikaalsetel (lõimeraskustega) telgedel.

Siksälä suririiete kangad ei ole kootud lihtsalt kangana, millest siis vastavalt vajadusele õmmeldi rõivaese. Siksäläs on eristatavad naiste ja meeste kangad (tabel 2). Nii seostuvad sinised villased kangad, nii labased kui ka toimsed, eelkõige naistega ja meeste pruuni vanutatud kuueriiet võiks samamoodi vaadelda eraldiseisva kangaliigina. Seega pidi juba algusest peale selge olema, mille või kelle jaoks kuduma hakati. Samuti püüti kangas kududa võimalikult sobivates mõõtudes. Headeks näideteks on sõbad, mis kootigi ühes tükis kangana ja isegi servad viimistleti kõladega ilusaks juba kudumise käigus või selle osana (vt eespool). Sama võib oletada sääremähiste kohta. Ilmselt kooti valmis näiteks ühe kuue jagu kangast korraga. Ehkki kuue- ja särgikangad on lõigatud tükkideks, et siis nendest rõivaese õmmelda, on siingi lähtutud eelkõige lihtsusest. Lõiked on pigem geomeetrilised ning kangast läheb sealjuures raisku vähe (Kaarma jt 2000).

Vaevalt et kõiki järgnevalt kirjeldatud kangaid kooti igal aastal. Tegemist on siiski matuserõivastega, mis algselt võisid kuuluda pulma konteksti või siis lihtsalt piduliku rõivakomplekti juurde. Seega on neid valmistatud erilisteks puhkudeks. Pruunid 2/2 toimsed villased ja labased linased kangad olid ilmselt tavapärasemad ja laiema kasutusega. Eevi Asteli (1968, 251) järgi kooti jõukas talus u 100 küünart ja 3–4 sorti riiet aastas, vaeses igal aastal vaid linast kangast; erisorte aga harvemini. Esmalt kooti linased ja takused, seejärel villased ja alles siis poolvillased, sest linased tuli enne tarvitamist pleegitada (samas).

Tabel 2. *Erinevaid kangaliike Siksäläst. L – lõim, K – kude, M – mee, N – naine.*
Table 2. *Fabric types in Siksälä. L – warp, K – weft, M – male, n – female.*

Nr	Materjal	Sidus	Säie (L/K)	Värvus	Tihedus (L/K)	Vanutatud	Sugu	Ese
1	Lina	1/1	z/z	Hele	11–20 / 6–15		M/N	Särk
2	Vill	1/1	z/z	Sinine	9–14 / 5–8		N	Ülerõivas
3	Vill	2/2	z/z	Sinine	9–13 / 7–10		N	Sõba
4	Vill	2/2	z/z	Pruun	7–8 / 5–6		M/N	Ülevise, katteriie
5	Vill	2/2	z/z	Pruun	9–15 / 7–10	Jah	M	Kuub
6	Vill/lina	2/1	z/z	Hele/ sinine	7–8 / 9–14		N	Sõba
7	Vill/lina	1/1	z/z	Hele/ sinine/ punane	7–14 / 10 / 12–14		N	Särgikaunistus / sõba

5.1. Labased kangad

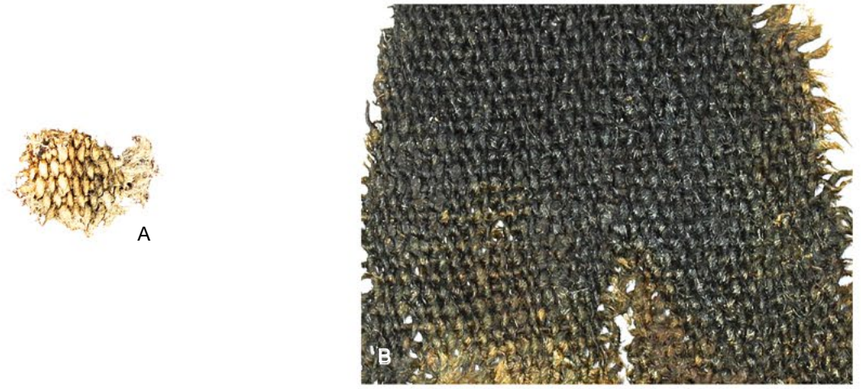
Labase kanga jäänuseid on Siksälä matustest leitud 18 hauast, nende hulgas on 7 eset linased ja 11 villased (jn 8). Linaste kangaste puhul oli labane sidus peamine (Zariņa 1970, 179; vrd Žeiere 2010; Riikonen 2011; Rammo 2014), ehkki säilinud on sellest väga vähe. Seevastu, arvestades leitud villaste fragmentide suurt kogust, on labaste osakaal nende hulgas väga väike. Lisaks on üheteistkümnest fragmendist kolm selgelt võõramaise päritoluga (vt allpool; tabel 3). Olenemata materjalist on kohalikku päritolu labased kangad ripsilise pinnaga, see tähendab koe- ja lõimelõngade tihedused ei ole võrdsed. Ripsilisema pinnaga kangaste puhul erineb kanga lõime- ja koelõngade tihedus isegi kuni kolm korda. Näiteks matuses 200 leitud villase kanga lõimetihedus on 12 lõnga ja koetihedus 4 lõnga sentimeetril.

Labane ripsiline kangas on pigem jäik. Linased labased kangad on olnud ilmselt valgeks pleegitatud ja neist valmistati särke (Laul 2004). Villased labased kangakatked on leitud kõik naiste matustest ja tegemist on tõenäoliselt ülerõivaks kasutatud riidega. Ühel juhul (247b) võib öelda, et kindlasti on tegemist naise ülerõivaga, mille kaunistamiseks on kasutatud spiraaltorudest mustreid varruka ülemises ja alumises otsas (ptk 2, jn 69, 102, kd II, matus 247b). Enamik nendest kangastest on sinakad, kootud suhteliselt jämedakoelistest või keskmistest lõngadest, kus pruunide kiudude ülekaal võrreldes värvitud sinistega on suur (tabel 1, 1–2). Labased villased kangad pole Eesti alade maapiirkondades muinas- ja keskajal väga tavalised, seevastu on villaseid labaseid katkeid leitud ka muus osas Siksäläle sarnastest kalmistutest Läti aladelt (Zariņa 1970, tabel 3).

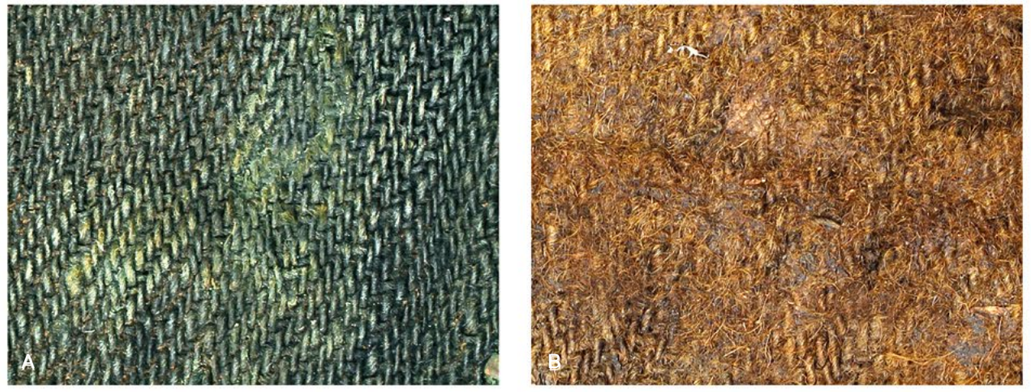
5.2. Villased toimsed kangad

Kõige tavalisem villane kangaliik oli 2/2 toimne ühekordsetest z-säigmega lõngadest. Toimne kangas on suhteliselt tihe, aga samas elastne ja venib diagonaalsuunas. 2/2 toimsest riidest on valmistatud ülerõivaid, näiteks kuubi, sõbasid ja muid üleviskeid. 107 matusest 42 rõivaeseme kangas on sellest liigist. Sarnaselt labastele kangastele on nende puhul lõimesuunas lõngade asetus tihedam kui koes ja seega on kangad enamasti kergelt ripsilise iseloomuga. Toimsed kangad jagunevad veel omakorda alarühmadesse, mis moodustuvad osalt tehniliste tunnuste põhjal, ent päris palju loeb ka kangaste üldine väljanägemine. Peale tabelis loetletud põhitüüpide esineb vähesel määral erandlikke katkeid. Kolm leidu on teada toimsetest kangastest, millel on lõime- ja koesuuna lõngad eri värvi (kd II, matus 95: 1a,239: 8, tahv. 22: 2091).

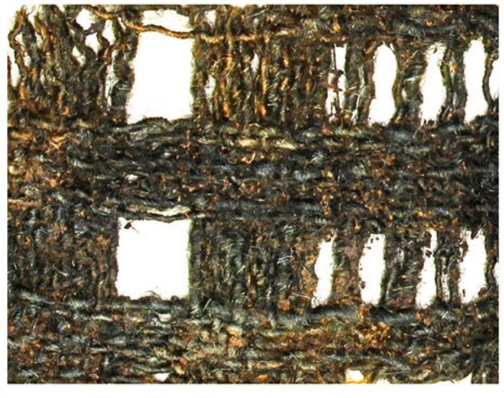
Just toimsete kangaste servad on enamasti kootud väikese ööskangana, mida peetakse püstpuude tunnuseks. Näiteks matuse 200 sõba juures on selleks kasutatud viit lõimelõnga (Matsin 2010). Sellisel serval on toimse kanga juures konkreetne funktsioon: kangastel, mille serva ei koota ööskangana, tekib toimse siduse puhul lõngade ristlusest kanga serva vagu. Kuigi toimne kangas on mõlemalt poolt sarnane, saab selle pooli eraldada toimejoone järgi. Kui kanga ühel pool järgib toimejoon S-suunda, siis teisel pool Z-suunda. Metallkaunistustega sõbade juures, kus kanga parem ja vasak pool on tänu klambrite kinnitusele selgelt eristatavad, on toimejoon Z-suunaga. Järelikult võib olla tegemist mingi laiemalt levinud, telgede ehitusest või konkreetsest tehnilisest töövõttest tuleneva detailiga.

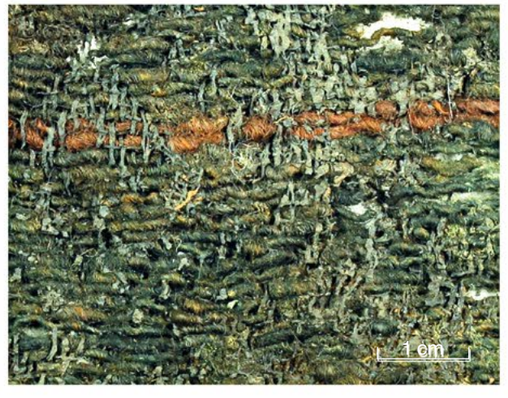
Jn 8. *Labased kangad. A – linane (matus 143), B –villane (matus 187). Fotod 8–11: Jaana Ratas.*
Fig. 8. *Tabby weave. A – linen, B – wool.*

Jn 9. *Villased toimsed kangad. A – sinine sõbakangas (matus 220), B – pruun vanutatud meeste kuuekangas (matus 22).*
Fig. 9. *Twill weaves. A – blue for shawls, B – brown and fulled for men's kirtles.*

Jn 10. *Ruuduline kangas (matus 249).*
Fig. 10. *Checkered fabric of wool and linen.*

Jn 11. *Korjatud kirjas kangas (matus 220).*
Fig. 11. *Weft-patterned fabric of wool and linen.*

5.3. Poolvillased kangad

Poolvillaseid kangatüüpe on Siksäläst teada kaks. Esiteks ruudulised kangad, millest nüüdseks on alles vaid sinised villased lõngad. Ruudulisi kangakatkeid on kalmest leitud kokku vähemalt seitseteist. Nende puhul on nii koe kui ka lõime suunas kasutatud vaheldumisi linaseid valgeid ja villaseid siniseid lõngu nii, et kangas oli sini-valgeruuduline. Ruudulist kangast on kasutatud tõenäoliselt sõbadena. Samasuguseid kangaid on leitud laiadelt aladelt Novgorodi- ja Pihkvamaalt, samuti Lätis (Laul, Valk 2007, 50). Niisugused sõbad on kootud 2/1 nurktoimses tehnikas (Zariņa 1970, 180). Seejuures murdub toimejoone nurk iga kolme lõimelõnga tagant, moodustades pinna, kus iga kolmas koerida on labane. Ruuduliste sõbade juures võib servapookadele toetudes pidada kanga paremaks pooleks koepindset poolt. Arvestades võimalusega, et kangas on olnud telgedel kudumise ajal parema poolega peal, on koepindsus tehniliselt põhjendatav: mistahes püsttelje juures on lihtsam vahelikku moodustada vähema arvu lõimede tõstmisel. Selle tulemuseks on, et kude liigub rohkem lõimede peal. Tänapäevases siduste süsteemis asetseb see kangatüüp samas rühmas 2/1 toimsetega ja selle järgi oleme me neid ka nimetanud. Tegelikkuses on iga kolme lõimelõnga tagant murduv 2/1 nurktoimne kangas oma olemuselt tavapärasest kolmeniielisest toimsest erinev, sest üle kahe vaheliku liigub koelõng labaselt. Sellise rakendusega kangast on lihtne panna püsttelgedele, sest tavapärasele nn loomulikule vahelikule on vaja liita vaid kaks vahelikku, kus koelõng liigub kolme lõimelõnga pealt ja ühe alt. Seevastu 2/1 tavapärases toimses ei lange nn loomuliku vahelikuga kokku ükski kanga vahelik, mistõttu sellise kanga rakendamine püsttelgedele vajab tavapärase sidusesüsteemi täielikku muutmist.

Linaste lõngade tihedus on ruudulistes kangastes olnud ilmselt suurem kui villaste oma. Näiteks haudades 200 ja 161 leitud ruudulistel kangastel on ühel sentimeetril 10 villast ja 14 linast lõimelõnga, hauas 220 on need arvud 7 ja 12. Erinev tihedus viitab taas sellele, et kudumiseks kasutatavatel telgedel puudus suga.

Teiseks poolvillaseks tüübiks on „korjatud kirjas" kangad 29 matusest (Laul 2004; 2006). Tegemist on linase labase kangaga, mille sisse on kootud villase värvilise koelõngaga geomeetriline muster. Ornament põhineb rombidel, svastikal ja selle tuletistel. Villastes koelõngades säilinud jäljendite järgi rekonstrueeritud mustreid (jn 13; ptk 2, jn 99: 3) on keeruline kududa. Nimelt tuli iga uus mustririda „korjata" käsitsi lõnghaaval vahelikuks, sest kujundid pole päris sümmeetrilised ja mustriread ei kordu. Keerulisust lisas veel asjaolu, et matusest 220 leitud kangakatke laiuseks on mõõdetud isegi 90 cm (Laul 2006). Sama katke säilinud koendservade põhjal oli mustri kudumisel korraga kasutusel kaks koelõnga, mis vaheldusid üle rea. Vaevalt, et 90 sentimeetri laiuse kanga puhul oleks vaja rakendada kahte kudujat ja ühe kuduja puhul on kaks lõngapooli pigem tüliks. Ühe võimalusena võis see võte aidata ühtlustada sinist värvipinda. Erinevate partiidena värvitud villade ja nende segamise käigus saavutatud toon võis olla veidi ebaühtlane ja lõngade vaheldumine aitas muuta seda märkamatuks.

Mustrikudumise tehnika on teada ka etnograafiast, näiteks on seto meeste särkide käiseserva linasesse kangasse kootud punase puuvillase lõngaga geomeetrilisi mustriribasid (Laul 2004, jn 4). Etnograafilistes kirjeldustes, kus muster on lihtsam ja korrapärasem, võidi abiks kasutada soa taha lõimedesse paigutatud nn kirjapirde (Konsin 1973, 200–203). Nendele „korjatuna" sai juba olemasolevaid mustrivahelikke korduvalt kasutada, mis kiirendas kudumisprotsessi.

5.4. Viimistlus

Kangaste kudumisega ja teljelt maha võtmisega polnud protsess veel lõppenud. Enamiku kangaste puhul vajas lõpptulemus viimistlemist. Siksälä materjali põhjal on linaseid kangaid pleegitatud ja villaseid vanutatud. Ilmselt kuulus vajalike toimingute hulka ka pesemine ja silumine. Loomulik linase kanga värv on hall või pruunikas ja pleegitamise abil taheti saavutada võimalikult hele toon. Pleegitamine toimus kevadel heleda päiksega ja soojemate ilmadega ning kestis umbes 3–4 nädalat (Astel 1968, 252). Villastest kangastest on vaid väike osa selgelt vanutatud. Näiteks varjavad osadel meestekuubede pruunidel kangastel pikad kiud siduse pinna (matused 2, 16, 22, 255). Enamike kangaste puhul, näiteks sinised sõbakangad, on pigem eelistatud rõhutada just pinna reljeefsust. Kammitud villast siledad ja ühekordsed z-säigmega lõngad nii lõimes kui ka koes aitavad siduse struktuuri rõhutada ja selgelt esile tuua.

6. Kontaktid ja võimalikud mõjutajad

Traditsiooniliselt peetakse keskaegses külaühiskonnas tekstiilide valmistamist kodukäsitööks. See tähendab, et naised tegid perele vajaminevad kangad ja muu rõivaste juurde kuuluva ise, omakasvatatud saadustest. Kohalike elanikega seotud väljakujunenud traditsiooni olemasolu kinnitab ka Siksälä mitusada aastat muutumatuna püsinud tekstiilimaterjal. Käsitööga seotud teadmised ja oskused on kandunud põlvest põlve ja aastast aastasse ühesuguse rütmiga. Näib isegi, et tekstiilide valmistamine on toimunud puutumatuna välistest mõjudest. Sellest hoolimata on kontakte siiski

Jn 12. *Vanutatud, karvastatud ja sääritud importkanga pind (matus 143). Foto: Jaana Ratas.*
Fig. 12. *Fulled, teasled, and shorn surface of imported fabric.*

Jn 13. *220. matusest pärit korjatud kirjas katke muster. Melanie Kaarma rekonstruktsioonijoonis.*
Fig. 13. *Weft-patterned fabric from grave 220.*

olnud. Ühelt poolt võivad kontaktid viidata väga kaugetele ja võõrastele aladele (Siksälä kontekstis nt Lääne-Euroopa tekstiilitoomiskeskustele). Teisalt võivad kangad eristuda ka regionaalsel tasandil (naaberalad) ja hõlmata suhtlust Läänemere idakalda aladel.

Näiteks võib tuua värvimisprotsessi, mis otseselt sõltus sissetoodavast toorainest ja kaubanduskontaktidest. Kindlasti jõudis maarjas, ilmselt et ka sinerõigas keskajal Liivimaale hansakaupmeeste juhitud kaugkaubanduse vahendusel. Siksälä piirkonna elanikud pidid mingil määral olema kursis erinevate maarjate sortide ning kvaliteediga ja teadmistega nende kasutusest. Seega võivad kaubandus- ja turusuhted olla avaldanud mõju kohalikule tekstiilitootmisele.

Tõenditeks kontaktidest ja võimalikest mõjudest on võõrapärased tekstiilikatked, mis erinevad märkimisväärselt külas normiks olnust. Kuus katket Siksälä materjali hulgas esindavad selgelt teist tekstiilitootmistraditsiooni ja mitmed tehnilised tunnused viitavad keskaegsete Lääne-Euroopa linnade tekstiilitootmisele (tabel 3). Liivimaa aladele jõudsid sellised tekstiilid hansakaupmeeste vahendusel: kangad oli ju üks peamisi kaupu impordis ja transiitkaubanduses Venemaaga. Kohalikust külatoodangust eristab neid katkeid näiteks peen vill, vastandlike säigmete kasutamine lõimes (z) ja koes (s), kangana värvimine ning tugev vanutus koos šäärimisega (jn 12). Selliseid kangafragmente on leitud samaaegsetest Liivimaa linnade (nt Tartu, Talinn, Pärnu) kultuurkihtidest arvukalt (Rammo 2010). Siksälä nn tavalistele kangastele on selgelt iseloomulik keskmise jämedusega maalamba vill, z-säie mõlemas suunas ja eelnevalt nimetatud viimistlusprotsessi puudumine. Siksälä üks omaaegseid uhkemaid rõivaesemeid võis olla üleni punasest importkalevist valmistatud kuub, mille jäänused leiti mehehauast nr 143 (: 10). Kuuest importkanga leiust neli ongi pärit meeste matustest (tabel 3). Need ei pärine rõivaste kaunistustest, vaid ilmselt tervetest rõiva-esemetest, mis on valmistatud võõramaisest kangast. Naiste matustest on seevastu teada vaid kaks väikest katket pärjakanna seesmisest osast, kus need lapid võisid olla lihtsalt pärjakanna tugevdamiseks. Pole võimalik öelda, kas võõrapärased tekstiilid jõudsid siia kangaste või valmis rõivaesemetena. Igal juhul on sedalaadi katkeid äärmiselt vähe ja need ei omanud kohalikule kangatootmisele erilist mõju. Pigem võisid sellised kontaktid olla juhusliku iseloomuga, näiteks kingituste vahetamine kokkulepete sõlmimisel.

Kontakte võib näha ka regionaalsel tasandil. Ühe väikse tüdruku hauast on leitud katke, mis vastab kasutatud lambavilla ja sidusetüübi poolest Siksälä traditsioonile (2/2 toimne; matus 18: 2). Samas mõjub see juba esmapilgul teistsugusena. Efekt on tingitud korrutatud lõngade kasutamisest lõimesuunas, mis pole üldse omane Siksälä kangastele. Samuti on katke servas olnud spiraaltorukestest kaunistused tehtud teistsuguste võtetega ja erinevalt Siksälä traditsioonist on nende kinnitamiseks riide külge kasutatud rõngakesi. Samasugused on olnud muinasaja lõpusajandite kangad ja neid kaunistanud spiraalmustrid tänapäeva Eesti, Loode-Venemaa, Edela-Soome ja Lääne-Läti aladel. Näiteks võib tuua jalamähised Vejsturu (Lääne-Läti) kalmistust (Zariņa 1988, jn 35, VI: 2, 6) ning tekstiilid Raatvere (Ida-Eesti) ja Zalahtovje (Venemaa) kalmistust (Хвощинская 2004, 110–112). Samasugune on olnud ka põllekangas Kaberlast (Põhja-Eesti; Rammo 2006) ja Edela-Soome kudumistraditsioon (Riikonen 2006b, 216–217). Tüki mõõtmed (nt laius) ja spiraaltorukestest kaunistuste paigutus lubab oletada (vrd Vejsturu leiuga), et katke pärineb sääremähise ribast, millesse võis olla mähitud väike sülelaps. Naaberaladelt võisid teistsugused tekstiilid jõuda Siksälä piirkonda mitut moodi, näiteks koos mujalt külasse asunud naistega (abielusidemete kaudu). Sellisel juhul võiks oletada suuremat mõju ka tekstiilide valmistamisele, sest tõenäoliselt oli õrnem sugu sellega rohkem seotud, ent kalmistu tekstiilimaterjal seda ei näita.

Tabel 3. *Võõramaist päritolu tekstiilid Siksälä matustest. L – lõim, K – kude, M – mee, N – naine.*
Table 3. *Foreign textiles from Siksälä. L – warp, K – weft, M – male, N – female.*

Matus	Sidus	Säie (L/K)	Värvus	Viimistlus	Sugu	Ese
53	2/1	z/s	Sinine		M	Sääremähis
143	2/1	z/s	Punane	Vanutus, karvastus, šäärimine	M	Kuub
163	1/1	z/s	Punane		N (Laps)	Pärja kanna tugevdus
224	1/1	z/s	Punane	Vanutus, karvastus, šäärimine	M	Kuub
247	2/1	z/s	Sinine		M	Sääremähis
262	1/1	z/s	Sinine		N	Pärja kanna tugevdus

7. Meistrid

Võib eeldada, et teatud rõivastuse juurde kuuluvaid aksessuaare (näiteks peeneid hõbeehteid, naastudega nahkvöösid) tegid rohkem või vähem elukutselised käsitöömeistrid, kes võisid elada linnades, linnustes või rännata ringi (Johansen, v. z. Mühlen 1973, 198–201; Linnus 1975, 17). Kuigi Siksäläski on enamiku tekstiilidest valmistanud naised nende endi majapidamise tarbeks, on siiski vihjeid ka rohkem spetsialiseerunud käsitööle. Spetsialiseerunud meistri toodetele peetakse arheoloogiliste tekstiilide puhul iseloomulikuks järgmisi tunnuseid (nt Andersson 1999, 14):

1) kvaliteetne, hinnaline ja/või imporditud toormaterjal (sorteeritud ja ühtlane vill, sissetoodud peitsid ja värvained);

2) ajamahukas ja keeruline tööprotsess;

3) tööks vajaminevad spetsiaalsed teadmised, kogemused ja tööriistad, mida igapäevases tekstiilitootmises ei kasutata.

Siinkohal võib esile tõsta värvimisprotsessi tekstiilide valmistamisel. See eeldab teadmisi asetleidvatest keemilistest reaktsioonidest ja praktilisi oskusi, mis saadakse vaid pikaajalise kogemuse kaudu. Nagu eespool mainitud, omab sinine riie väga tugevat sidet naistega ja naiselikkusega. Sama seos ei ilmne ainult keskaegses Siksäläs, vaid on vähemalt muinasaja lõpusajanditel tugev kogu Läänemere idakaldal. Sinist võib Maarja mantlivärvina leida Bütsantsi kiriku kunstis ja 12. sajandiks kinnistub see seos ka Lääne-Euroopa kristlikus ikonograafias (Pastoureau 2001, 49). Sinerõikaga värvimisele sarnast protsessi sinise saamiseks indigotaimest (*Indigofera tinctoria*) peetakse Indoneesia saarestikus rituaalseks ja maagiliseks aktiks, mis on seotud naiste ja viljakusega (Hoskins 1989). Nii sinerõika kui indigotaimega värvides lisab protsessile kindlasti maagiat asjaolu, et sinine värv ilmub värvitavale kiule alles leemest välja tõstes ja kokkupuutes õhuga (Thingnæs 2010, 237). Arvestades sinise naiselikkust ja ilmselt ka kõrget prestiiži, võib oletada, et eriliseks peeti ühtlasi värvimist ning et sellega seotud saladusi tohtis teada vaid valitud ring teatud omaduste või staatusega isikuid. Samuti oli vaja kogemusi ja retsepte selleks, et saada vaid ühte taime, madarat (*Galium Boreale* L.) kasutades erinevaid punase varjundeid. Kuna värvimiseks läks vaja hinnalisi ja imporditud tooraineid, samuti erilisi teadmisi, siis kes olid need värvijad? Etnograafilise andmestiku järgi oli tekstiilide värvimine naiste pärusmaa. 17. sajandist pärineb üks kirjalik teade, mis mainib osavate külakäsitööliste hulgas ka naissoost värvaleid (Linnus 1975, 19). Võiks oletada, et Siksälä piirkonnas oli värvimine peamiselt naiste töö.

Teisigi rohkem aega ja osavust nõudvaid töid võisid teha mingil määral spetsialiseerunud meistrid – etnograafilistes allikates kohtab suhteliselt sageli kudujaid, vöökudujaid, pitsitegijaid ja tikandimeistreid (nt Voolmaa 1990, 23, 27). Selles kontekstis väärivad tähelepanu Siksäläst leitud korjatud kirjas fragmendid, mille mustrid olid keerulised kududa ning töö vajas valgust ja aega (Rammo, Matsin 2008). Kindlasti ka osavust ja ilumeelt, sest mustripaberit kudujal ees polnud. Siksälä leidude põhjal võib oletada, et vähemalt osaliselt on selles tehnikas mustrid kootud eraldi ja hiljem kinnitatud rõivaesemele (Laul 2004, 225–226). Sel juhul oli näiteks särgi kaunistamiseks vaja vaid muretseda meistrilt sobivates ehk isegi standardmõõtudes mustrilapid. Niisuguste poolkutseliste külameistrite tegevus oli ilmselt geograafiliselt piiratud küla ja lähima ümbruskonnaga. Siksälä kalme lähiümbrus üksi jäi ehk sellistele külameistritele kitsaks, sest kogukonna suuruseks on 14.–15. sajandil oletatud vaid 5–9 majapidamist (pt III, lk 149, tabel 7). Osava meistri tegevusala võis hõlmata mitut asulat, tagades näiteks lisasissetuleku toiduainetes. Sageli tegelesid aeganõudva ja spetsialiseerunud käsitööga pigem vanemad inimesed, kellest raskemate talutööde juures abi polnud (Linnus 1975, 193).

8. Kokkuvõte

Artiklis püüdsime anda ülevaate villaste kangaste kudumisest keskajal Siksälä kalme lähiümbruses alates villa kogumisest kuni valmiskangaste viimistlemiseni. Üksikasjalikumalt on välja toodud villa kogumine, sorteerimine, värvimine, ketrusele eelnev töötlus ja ketramine ning viimaks kangakudumine Tekstiilide valmistamine on keeruline ja aeganõudev töö, seetõttu jäid käesolevast artiklist välja paljud detailid, mille kohta on vähe teada. Üheks selliseks valdkonnaks on tööde juures vajaminevad abivahendid ja tööriistad: kudumismõõgad, poolid, lõngakerimise ja koonla tegemisega seotud esemed, käärid. Samuti pole üksikasjalikult kirjeldatud kõiki töövõtteid, näiteks seda, kuidas toimus lõimede mõõtmine ja teljele rakendamine; millal ja kuidas pesti lambad ja/või villa. Artiklist on täiesti välja jäänud kogu mahukas lina- või teiste taimsete kiudude töötlemise protsess ja mitmesuguste aksessuaaride (paelte, kinnaste) tegemine. Küsimusi on rohkem kui vastuseid ja nii pole tekstiilide valmistamise ning kangakudumise uurimisvõimalused Siksälä kalmeleidudele tuginedes veel kindlasti ammendunud.

Näib, et Siksälä kalme ümbruses on riidevalmistamine püsinud aastasadu muutumatuna ja üksikasjadeni väljakujunenud traditsioonina. Siksälä kangakudumist uurides torkas silma, et üldiselt on olnud juba toormaterjali kogumisest alates teada, millise lõpptulemuseni oli vaja jõuda. Nii on villa sorteerimisel mõeldud erinevate vajaminevate toonide ja tekstiilesemete peale. Eesmärk polnud mitte valmis

kududa tükk kangast, vaid teha vajaduse järgi sõba, ülevise, sääremähised, kuub või midagi muud. Paigas oli ka arusaam sobivatest värvitoonidest ja nende saamisest. Õige toonini jõudmist sai kontrollida ja kavandada mitmes etapis. Esiteks villa sorteerimisel ja valitud kiudude kasutamisel värvimisprotsessis. Teiseks värvitud ja värvimata villakiudude sobivas vahekorras segamisel ja lõpuks kudumisel, kus võidi kasutada paralleelselt kahest värvimislaarist pärit lõngasid, et erinevus toonides ei jääks rikkuma üldmuljet. Väljakujunenud kangasordid on samad nii kalmistu varasemate kui ka kõige hilisemate leidude hulgas.

Käsitöö pole lihtsalt tehniliste võtete järgnevus, vaid osa laiemast sotsiaalsest kontekstist, inimestest ja ühiskonnast. See seos kajastub Siksälä kalmistu tekstiilides: me võime eristada naiste ja meeste tekstiile, näha staatust ja käsitööoskust. Etnograafiliste paralleelidena säilinud uskumused rõhutavad argipäevaste toimetuste tähenduslikkust. Aegade jooksul pole ketramist nähtud pelgalt lõngatootmise vahendina, vaid rituaalse toiminguna. Sinise värvi seos naiste ja viljakusega võis kanduda kogu värvimisprotsessile endale, muutes selle tegevuse maagiliseks.

Vähemalt surirõivaste tekstiilide põhjal jääb väljakujunenud kangakudumise traditsioon Siksäläs püsima sajandiks. Kindlasti oli uute teadmiste ja tehnoloogiate leviku takistuseks ühest küljest kontaktide vähesus ja äärealadel paiknevate väikekülade eraldatus välisilmast. Samas on teist tüüpi kangastega siiski kokkupuuteid olnud, nagu näitavad üksikud importtekstiilide katked. Samuti on kaubanduskontaktide vahendusel jõudnud külla võõramaiseid tooraineid ja koos nendega ka teave nende omadustest ja kasutamisest. Mingil määral iseloomustab konkreetset piirkonda ja teisi sarnaseid maa-asulaid vastuseis uuele – kogukond oli pigem suletud ja traditsioone austav, eriti naiste koduste tööde-toimetuste osas. Peente rõivaesemete valmistamine ei piirdunud ilmselt vaid naiste koduse näputööga. Hinnalisi ja töömahukaid aksessuaare ja lisandeid võidi tellida oma ala meistritelt, kes tegutsesid külas või lähemas ümbruses. Tekstiilide valmistamine on olnud külakogukondades korralduslikult kindlasti keerulisem, kui vaid kodus naiste tehtud käsitöö.

KASUTATUD KIRJANDUS

Andersson, E. 1999. The Common Thread. Textile Production during the Late Iron Age. (Viking Age. Report Series, 67.) University Lund, Institute of Archaeology. Lund.

Astel, E. 1968. Naiste käsitööde aastaringne tsüklilisus (XIX sajand ja XX sajandi algus). – Etnograafiamuuseumi aastaraamat, XXIII, 235–255.

Cardon, D. 2007. Natural Dyes. Sources, Tradition, Technology and Science. Archetype Publications, London.

Dobres, M.-A. 2000. Technology and Social Agency: Outlining a Practice Framework for Archaeology. Blackwell Publishers, Oxford.

Hald, M. 1980. Ancient Danish textiles from bogs and burials: a comparative study of costume and Iron Age textiles. Copenhagen.

Hofseth, E. H. 1990. Spinnesiden – et uttrykk bare for flirtige hender? – Viking, LIII, 102–116.

Hoskins, J. 1989. Why Do Ladies Sing the Blues? Indigo Dyeing, Cloth Production, and Gender Symbolism in Kodi. – Cloth and Human Experience. Toim. A. B. Weiner, J. Schneider. Smithsonian Institution Press, Washington & London, 141–173.

Jahnke, C. 2004. Netzwerke in Handel und Kommunikation an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert am Beispiel zweier Revaler Kaufleute. Habilitationschrift, Christian-Alberts-Universität zu Kiel. (Käsikiri Tallinna Linnaarhiivis.)

Johansen, P., v. z. Mühlen, H. 1973. Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Böhlau, Köln-Wien.

Kajak, K. 2014. Monoliidid Eesti arheoloogias Siksälä kalme näitel. (Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogiaarhiivis.)

Kama, P. 2012. Arheoloogiline vaatepunkt matuseteemalistele regilaulutüüpidele. (Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogiaarhiivis.)

Kirjavainen, H. 2005. The fleece types of Late Medieval textiles and raw wool finds from the Åbo Akademi site. – Rituals and Relations. Studies on the society and material culture of the Baltic Finns. Toim. S. Mäntylä. Helsinki, 131–146.

Konsin, K. 1973. Mõningaid jooni komi rahvakunstist. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat, XXVII, 198–218.

Laul, S. 2004. Muinasaja lõpu ja varakeskaegsed särgileiud Siksälä kalmistust. – Setumaa kogumik, 2. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, geograafiast, rahvakultuurist ja ajaloost. Tallinn, 223–230.

Laul, S. 2006. Das gelesene Gewebe vom Gräberfeld Siksälä. – AE, XXIII, 143–147.

Laul, S., Valk, H. 2007. Siksälä. A Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval. (CCC Papers, 10.) Tallinn, Tartu.

Lehtinen, I. 1999. Marien mekot. Volgansuomalaisten kansanpukujen muutoksista. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Kansatieteellisiä julkaisuja, 16.) Helsinki.

Linnus, J. 1975. Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum. Tallinn.

Luiges, K. 2004. 14. sajandi Siksali naisehaua 262 monoliidi uurimus ja dokumentatsioon. (EVTEK Institute of Art and Design. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogiaarhiivis.)

Luiges, K. 2008. Siksälä kalme 14. sajandi naisehauast pärineva monoliidi laboratoorsete uuringute tulemustest. – Loodus, inimene ja tehnoloogia: interdistsiplinaarseid uuringuid arheoloogias, 2. (MT, 17.) Tallinn, 37–61.

Matsin, A. 2002. Tekstiiltehnilised vahendid Eestis muinas- ja keskajal. (Magistritöö. Käsikiri Eesti Kunstiakadeemia raamatukogus.)

Matsin, A. 2010. Varakeskaegse naise sõba rekonstruktsioon Siksali (Siksälä) kalmistu leiu põhjal. – Ilusad asjad. Tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogiakogudest. (MT, 21.) Tallinn, 171–192.

Matsin, A. 2013. The 13th–16th Century Tablet-woven Bands from Estonia. – Ancient Textiles, Modern Science. Re-creating Techniques through Experiment. Toim. H. Hopkins. Oxford, Oxbow Books, 64–78.

Munro, J. 2003. Medieval woollens: Textiles, Textile Technology and Industrial Organisation, *c.* 800–1500. – The Cambridge Hisory of Western Textiles. Vol. I. Toim. D. Jenkins. Cambridge, New York, 181–227.

Pastoureau, M. 2001. Blue: the History of a Color. Princeton University Press, Princeton.

Peets, J. 1987. Totenhandschuhe im Bestattungsbrauchtum der Esten und anderer Ostseefinnen. – Fennoscandia archaeologica, IV. Helsinki, 105–116.

Peets, J. 1992. Eesti arheoloogilised tekstiilid kalmetest ja peitleidudest III–XVI saj. (Materjal, töövahendid, tehnoloogia). (Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.)

Peets, J. 1998a. Teaduseelsest keemiast ja muinaseestlaste tekstiilivärvidest. – Loodus, inimene, tehnoloogia. Interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias. (MT, 5.) Tallinn, 279–290.

Peets, J. 1998b. Indigovärvist Läänemere piirkonnas ja Eestis muinas- ja keskajal. – Loodus, inimene, tehnoloogia. Interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias. (MT, 5.) Tallinn, 291–307.

Pink, A., Reimann, S., Jõeste, K. 2014. Eesti silmuskudumine, 1. Tavad ja tehnikad. Saara Kirjastus, Türi.

Raitio, S. 1991. Kankaiden aloituksia ja loptuksia sekä putkihulpion kutominen loimipainoisissa pystykangaspuissa. (Monisteita, 2.) Turun Maakuntamuseo, Turku.

Rammo, R. 2006. Eesti arheoloogilistest põlleleidudest. – Etnos ja kultuur: uurimusi Silvia Laulu auks. (MT, 18.) Tartu, Tallinn, 249–265.

Rammo, R., Matsin, A. 2008. Looms in medieval rural textile production in Siksälä village (Estonia). Report of the experiment 1st – 8th August 2008 in Lejre. (Aruande käsikiri autorite valduses.)

Rammo, R. 2010. Social and Economic Aspects of Textile Consumption in Medieval Tartu, Estonia. – North European Symposium for Archaeological Textiles X; Copenhagen, Denmark; 14–17 May 2008. Toim. E. Andersson Strand, M. Gleba, U. Mannering, C. Munkholt, M. Ringgaard. (Ancient Textiles Series, 5.) Oxbow Books, Oxford & Oakville, 201–207.

Rammo, R. 2014. Tradition and transition: the technology and usage of plant-fibre textiles in Estonian rural areas in the 11th–17th centuries. – Focus on Archaeological Textiles. Multidisciplinary Approaches. Suomen arkeologinen seura. Toim. S. Lipkin, K. Vajanto. Helsinki, 102–115.

Riikonen, J. 2006a. Mahtimiesten jäljillä – tiennäyttäjinä tekstiilit. – Etnos ja kultuur: uurimusi Silvia Laulu auks. (MT, 18.) Tartu, Tallinn, 367–387.

Riikonen, J. 2006b. Broken Twill in Finnish Late Iron Age Textiles – Weaving Pattern of Special Garments. – AE, XXIII, 206–220.

Riikonen, J. 2011. White linen – cloth of luxury? – Times, Things & Places: 36. Essays for Jussi-Pekka Taavitsainen. Toim. J. Harjula, M. Helamaa, J. Haarala. Newprint OY, Raisio, 198–221.

Rätsepso, S. 2014. Rekonstruktsioon Siksälä naise peapärjast. (Diplomitöö. Käsikiri Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku käsitöö osakonnas.)

Schweppe, H. 1993. Handbuch der Naturfarbstoffe. Vorkommen, Verwendung, Nachweis. Landsberg/Lech.

Tapio, M. 2006. Origin and maintenance of genetic diversity in northern European sheep. (Acta Universitatis Ouluensis, A 473.) Oulu.

Thingnæs, S. 2010. Textile craftmanship in the Norwegian Migration Period. – North European Symposium for Archaeological Textiles X; Copenhagen, Denmark; 14–17 May 2008. Toim. E. Andersson Strand, M. Gleba, U. Mannering, C. Munkholt, M. Ringgaard. (Ancient Textiles Series, 5.) Oxbow Books, Oxford & Oakville, 235–239.

Vajanto, K. 2013. Fibre Analysis of Late Iron Age, Early Medieval and Modern Finnish Wools. – Fennoscandia archaeologica, XXX, Helsinki, 81–94.

Vallinheimo, V. 1956. Das Spinnen in Finnland unter besonderer Berücksichtigung schwedischer Tradition. (Kansatieteellinen Arkisto, 11.) Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.

Vanden Berghe, I. 2013. Textiles from Medieval Graveyard in Siksälä. Organic colorant analyses. Royal Institute for Cultural Heritage in Amsterdam. (Aruande käsikiri autorite valduses.)

Vedru, G. 1999. Värtnakedrad Eesti arheoloogilises leiumaterjalis. – EAA 3: 2, 91–114.

Vilbaste, G. 1939. Taimedega värvimisi Eestis. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat, XIV, 1–56.

Voolmaa, A. 1990. Materjale rahvarõivaste kohta Jakob Hurda rahvaluulekogudes. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat, XXXVIII, 9–47.

Walton, P., Eastwood, G. 1983. A Brief Guide to the Cataloguing of Archaeological Textiles. Wordplex Wordprocessing Bureau, York.

Zariņa, A. 1970. Seno latgaļu apģērbs 7.–13. gs. Riga.

Zariņa, A. 1988. Líbiešu apģērbs 10.–13. gs. Rīga.

Zariņa, A. 1992. Frühe Funde von Trittwebstühlen in Lettland. – Archaeological textiles in Northern Europe, Report from the 4th NESAT Symposium. (Tidens Tand, 5.) Toim. L. Bender Jørgensen, E. Munksgaard. Copenhagen, 178–186.

Zariņa, A. 1999. Apģērbs Latvijā 7.–17. gs. Rīga.

Žeiere, I. 2010. Types of linen fabric recovered archaeologically in Latvia and their utilisation. – Fasciculi Archaeologiae Historicae, XXIII. Toim. Maik, Jerzy. Łódź, 39–46.

Нахлик А. 1963. Ткани Новгорода. Жилища древнего Новгорода. (Материалы и исследования по археологии СССС, 123). Москва.

Хвощинская Н. В. 2004. Финны на западе Новгородской земли. По материалам могильника Залахтовье. Санкт-Петербург.

Хорошкевич А. Л. 1963. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV-XV веках. Издательство академии наук СССР. Москва.

WEAVING IN MEDIEVAL VILLAGE ON THE BASIS OF SIKSÄLÄ FINDS

Riina Rammo and Ave Matsin

Summary

Due to the favourable preservation conditions, the finds of textile fragments from the cemetery of Siksälä are more numerous than from any other excavated cemetery in Estonia. It is even possible to reconstruct clothing items in detail, and we have a rather good knowledge of the general appearance of costumes. So far textile technology, however, has deserved less attention by researchers. The aim of this paper is to give an overview of weaving in medieval village on the basis of Siksälä finds.

The archaeological evidence is always fragmented, and it is not possible to reconstruct the whole process only on the basis of end products. All the Siksälä textiles are related to the grave context and originate mainly from funeral dress. The people were buried in their festive attire, which had been initially made for some special occasion, most likely for weddings in the case of women. However, we do not know about everyday textiles or clothing, and information about tools used in the production process is also scanty. Nevertheless, it is possible to find some parallels and analogues in ethnographic and historical sources which help to fill these gaps. Technology cannot be regarded as a simple sequence of technical acts. It is inevitably related to society, way of life, beliefs and magic, trade and cultural contacts.

Our database of textile finds from Siksälä contains information about textiles from 105 inhumation and two cremation burials, originating from at least 243 clothing items. The number of textile pieces is even bigger. Sheep wool has preserved quite well in the soil of Siksälä cemetery while plant-fibre textiles have decomposed almost completely. Only seven fragments of plant-fibre textiles, probably linen, have preserved although plant-fibre textiles were widely used. For this reason we concentrate on woollen textiles. To be precise, the focus is on the weaving of cloth. Other techniques, such as braiding, tablet weaving, or *nålebinding*, have not been dealt here.

Local medieval sheep belonged to the short-tailed Northern breeds and resemble the present-day Estonian native sheep breed (Fig. 1). Characteristic of these animals is double-coated wool that contains heterogeneous fibres: longer and stronger from the upper coat and fine, curly fibres from the under wool. This type of sheep was shorn several times annually. Nevertheless, because of natural moulting, occasional plucking cannot be excluded either.

The wool was carefully sorted according to fineness, length, and colour. It is noteworthy that already from the beginning of the process it was clear for what purpose the wool was needed, and the next decisions were made accordingly. After sorting and preliminary cleaning some of the wools were dyed, mainly for obtaining blue and red yarn. In order to obtain blue yarn, dying often darker wool with woad (*Isatis tinctoria L.*), and for red yarn dying lighter wool with northern bedstraw (*Galium boreale L.*) was used to achieve the right shade (Fig. 2). The mordant for red dying – alum – and obviously also dried woad balls were brought to the village via different trade routes from western Europe. Special knowledge, experience, and valuable imported raw materials were needed for dyeing. Therefore, dyeing might have been to some extent a specialised craft that was limited to the circle of certain persons. In addition, blue was strongly associated with females and fertility, and the colouring process itself was maybe regarded as a magical act carried out by women. The 17th-century written sources mention skilful female dyers in villages.

Next the wool was prepared for spinning. It was done obviously with the help of wool combs (Fig. 3) and/or fingers or by beating with wooden sticks. At this stage the dyed wool was blended with undyed fibres to obtain the necessary shade and also to spare relatively expensive dyed fibres. Spinning was done with spindle whorls (Fig. 5). Siksälä yarns in fabrics are usually smooth, single, tightly spun, and with z-direction (Fig. 4; table 1). In bands, sewing thread and adornment yarns are always plied (zz/S).

The weaving was done obviously on a vertical loom with weights (Fig. 7), as some technical traits of fabrics suggest (e.g. tubular selvages and other tablet-woven borders on edges, irregular thread count, binding types; Fig. 6). Mostly single z-spun yarns were used in both systems. The main type of fabric of wool is 2/2 diagonal twill weave (Fig. 9). The 2/2 twill fabrics were sometimes finished with fulling (e.g. kirtles of men) although it seems that mostly (e.g. blue shawls with metal adornments) the clear and visible weave structure on the surface was preferred (Table 2). In addition, 11 fragments of tabby have been recorded (Fig. 8). At least three of them together with three exceptional 2/1 twill weaves (Fig. 12) are not of local origin (Table 3). The plant-fibre textiles were usually tabbies (Fig. 8).

Two types of textiles are mixed of wool and linen. First, the checkered textiles, where alternating light coloured linen and blue wool yarns form squares, and second, linen tabbies with weft-patterns in wool (Figs. 10–11, 13). The patterns of the latter type are complicated geometric compositions of rhombus and swastika. This complicated weave type, the making of which needed considerable skill, relatively long time and daylight, could have been another example of specialized craft in the village. Such crafts could provide additional livelihood for people who possessed the skills, for example, as food.

Textile production was a well-established craft tradition already in the beginning of the 13th century, and it remained so until the 15th century. This does not mean that the knowledge of different production traditions, characterizing, for example, textile crafts in contemporaneous Livonian towns, did not reach the village. Siksälä has revealed at least six pieces of foreign fabrics probably imported from western Europe (Fig. 12; Table 3). In addition, some raw materials for dyeing reached the villages via long-distance trade. Contacts can be seen also within a closer region east of the Baltic Sea. Nevertheless, these connections did not influence textile making in Siksälä area, indicating closeness of village communities and the rural population in medieval Livonia.

Lisa VII

Heiki Valk

SIKSÄLÄ KALMETEMÄE MATUSED JA LEIUD

Alljärgnev tabel annab ülevaate Siksälä Kalmetemäe praegusest uurimisseisust ja on teejuhiks leiukataloogi juurde. Kuna muinasaegsed puistepõletusmatused võivad olla üksteisega segunenud, ei pruugi ühe matuse juurde arvatud leiud alati olla tegelikult seotud sama matusega. Tuleb arvestada, et ei laiba- ega põletusmatustes ei kajastu orgaanilisest ainest hauapanused, mis on mõlemal juhul täielikult hävinud. Võimalik, et ka mõnedest tuleriidal olnud metallasjadest pole kalmesse üldse midagi jõudnud või pole kõik esemed sulamise ja fragmentaarsuse tõttu äratuntavad.

Tabeli kasutamisel tuleb arvestada järgnevate lühendite ja märkustega:

Matmisviis: L – laip, P – põletus

Sugu: M – mees, N – naine, L – laps. Soo ja vanuse määramisel on lisaks luude antropoloogilistele määrangutele arvestatud ka muude näitajatega (leiud, matmissuund, haualaigu suurus). Peaga itta/kirdesse suunatud, leiupõhiste (pärjad, keed) või antropoloogiliste soomarkeriteta matused on loetud naisteks ka siis, kui soomääranguks puuduvad kindlamad pidepunktid (leiud, antropoloogilised määrangud), nende eristamiseks „kindlamatest" naistest on lisatud tähis (S), s.t suunapõhiselt.

Vanus: I0 = *infans* 0 (< 1 a), I1 = *infans* I (1–9 a), I2 = *infans* II (10–15 a), juv = *juvenilis* (15–18 a), ad = *adultus* (19–30 a), mat = *maturus* (30–45 a), sen = *senilis* (> 45 a). Kui matus pole kindlalt seostatav ainuüksi ühe vanuserühmaga, on lühendeid kombineeritud: AM = *adultus-maturus*, AMS = *adultus-maturus-senilis*, MS = *maturus-senilis*.

Suund: märgitud on maetu pea suund; kaks ilmakaart on antud siis, kui matuselaik on piklik, kuid pea suunda pole teada.

Kivid: H – kivid hauas, M – kivid maapinnal, O – kivi-ovaal maapinnal, N – nelinurkne kivipiire maapinnal, R – kividest ring. Tegelikkuses on piirded sageli katkendlikud, arvatavasti lõhutud.

Kirst: P – pakk-kirst, L – laudkirst, K – kirstupuidu jäänused.

Dateering: Dateeringuid peaks käsitlema mitte absoluutse tõena, vaid praeguse uurimisseisu kajastuse ja uurija hinnanguna. Perioodide määratlemisel on lähtutud 25 aasta pikkustel ajalõikudel rajanevatest tinglikest ühikutest (vt lk 52, tabel 1). Juhul, kui tabelis olev dateering erineb leiukataloogis (käesoleva raamatu teine köide) toodust, võiks tõele lähedasem olla tabelis esitatu.

Kirved: 1(?) – noast tehtud kirvekoopia.

Rinnakee: K – kaelataguse kooguga rinnakee.

ETA-indeks (esemetüüpide arvu indeks): eri esemetüüpide arv ühe matuse juures (nt 2 sõlge ja 3 sõrmust annavad ETA-indeksi väärtuseks 2). Indeksi arvutamisel pole arvesse võetud teadmata päritoluga tekstiil- ja nahkesemete katkeid (arvestatud on vaid sõbasid ning oletatavaid õlalinasid) ja teadmata kontekstiga kuljuseid; ühe kaelakee, vöökomplekti või rõivaeseme (nt pärg, sõba) koostisosad ja metallmanused (klambrid, spiraalid, naastud), samuti meeste kuljusnööbid ning sama varrasaheliku külge kuuluvad ripatsid on loetud üheks ühikuks. Keede puhul on arvestatud kaelaehte olemasolu, mitte keekordade (või eri keede) arvu; mitme kee või keekorraga kaelaehted on loetud üheks ühikuks.

Kuna muinasaegsete puistepõletusmatuste leiud pole matuste juures täielikult esindatud, on selliste matuste puhul leidude arv ja ETA-indeksi väärtus tõenäoliselt olnud suurem.

Appendix VII

BURIALS AND FINDS FROM SIKSÄLÄ CEMETERY

The table provides a survey of the present-day state of research of Siksälä Kalmetemägi and is a guide to the catalogue of finds (volume II). Since prehistoric dispersed cremation graves may have become mixed with each other, the association of finds to such burials is not completely certain. Grave goods of organic material have not preserved in cremation graves and mostly also in inhumations. It is also likely that some of the metal items which were on the pyre are not represented in the cemetery at all; not all metal objects could be identified because of melting and fragmentation.

When using the table, the following abbreviations and comments must be considered with:

Matmisviis (type of burial): L – inhumation, P – cremation.

Sex: M – male, N – female, L – infant. When making decisions about sex and age, beside human osteological data other indicators (finds, grave orientation, size of the grave pit) have also been considered. Graves with N/NE-orientation have been regarded as female even if there was no firmer criteria (necklaces, headbands, osteological determinations). To distinguish such graves from more firmly determined females they have been designated with (S).

Vanus (age): I0 = *infans* 0 (< 1 a), I1 = *infans* I (1–9), I2 = *infans*, II (10–15), juv = *juvenilis* (15–18), ad = *adultus* (19–30), mat = *maturus* (30–45), sen = *senilis* (> 45). If a grave cannot be bound unambiguosly to a definte age group, composite ages (AM = *adultus-maturus*, AMS = *adultus-maturus-senilis*, MS = *maturus-senilis*) have been used.

Suund (orientation): two points of the compass are presented in case of oblong grave pits where the direction of the head cannot be determined.

Kivid (stones): H – in the grave, M – on the ground, O – a stone oval on the ground, N – rectangular boundary on the ground, R – stone circle. In fact, the boundaries were often fragmentary, presumably disturbed.

Kirst (coffin): P – tree-trunk coffin, L – board coffin, K – undetermined remains of timber coffin.

Dateering (date): The dates should be regarded as conventional – as a reflection of the present research state and as subjective estimations of the researchers. The periods are based on conventional, 25-year-long time spans (see p. 52, table 1). If the date presented in the table differs from that presented in the catalogue (volume II), the date in the table may be more reliable.

Kirved (axes): 1(?) – axe imitation made of a knife.

Rinnakee (breast chain): K – a chain on a "yoke"-like chain bearer (graves 43, 59, 280).

ETA-indeks (NAT-index). When determining the value of the index, textile and leather fragments and bells of unknown origin have not been considered. The details of belts (buckles, mounts) and necklaces, and tiny metal accessories (spiral tubes, claps, mounts) of clothing items (shawls, headbands, kirtles etc.), as well as pendants hanging from headbands and chatelâine chains, have been regarded as representing the main item, and not as separate units. In case of necklaces the number of objects has always been regarded as 1, independently of the number of necklaces and beads of cowry-shell sets.

As the finds of prehistoric dispersed cremation graves are not fully represented, the real number of finds and the real value of their NAT-index has probably been higher.

A glossary for understanding the Estonian terms can be found at the end of the catalogue volume.

English revised by Aleksander Pluskowski (University of Reading).

Nr	Ruut	Matmis-viis	Sugu	Vanus	Suund	Kääbas	Kivid	Kirst	Datee-ring	Kirves	Oda	Kannus	Muud relvad	Naastu-vöö	Tavavöö	Nööbid	Nuga	Varia + rõivad (v.a sõbad ja „õlalinad")	Tule-kivi	Münt	Sõlg	Sõrmus	Kaela-võru	Kaela-kee	Rinna-kee	Ripatsid	Kulju-sed	Käevõ-rud	„Õla-lina"	Sõba	Pärg	Varras-ahelik	Leidude arv	ETA indeks
1	C-D/6-7	L	M	AM	WSW	kääbas	H, O		1300-1350	1	1				1		1			1	2	1					x						8	7
2	D-E/11-12	L	M	mat	SW	kääbas	H, O	pakk (?)	1300-1350	1	1	1		1	1		1			1	1	1					x						8	8
3	I-J/9	P	M	?	?				1000-1225		1				1			savinõu			1	3				x		1					8	6
4	D-E/5-6	L	N	sen	NO	kääbas	H, O	pakk	1300-1350						1		1				1	2		x		x		2	1	2	x	1	12	10
5	E/4-5	P	?	?	?				1000-1225									2 savinõu			1			x			x	3					7	4
6	I-J/16-17	L	M	sen	WSW	kääbas	O	pakk (?)	1300-1350	1	1	1		1			1			2		1											8	7
7	E/7	L	laps (N)	I1	ONO	kääbas	M		1300-1350													1		x			x	1			x		4	4
8	E-F/ 6-7	L	M	mat	WSW	kääbas	H	pakk	1300-1350	1	1			1	1	x	1		x			1					x						8	8
9	F/5	L	N (S)	I1	NNO		H		1739-1775											1													1	1
10	D/6	L	laps (N)*	I1	SO?				1300-1475															x									1	1
11	D/4	L	laps (N)	I1	NO				1400-1475								1					1		x		x	x						3	3
12	D/4	L	laps (N)*	I1	NO				1300-1400		1													x		x	x						2	2
13	C-D/4-5	L	M	sen	SW			laud	1300-1400	1	1									1													3	3
14	C/4-5	L	N	mat	ONO			laud	1300-1400						1		1		x			1		x							1		6	6
15	C/5-6	L	M	sen	SW			laud	1300-1475	1	1			1			1				1	1											6	6
16	C-D/5-6	L	M	mat	SW			kirst	1300-1400	1	1			1			1		x														6	6
17	G-H/7	L	N	AM	SW				1225-1250								1		x			1		x			x	2	1		x		8	7
18	G/3	L	?	I0	SW		H		1225-1300												1												1	1
19	C/2	L	laps (N)*	I1	NNO			kirst	1250-1475																		x						1	1
20	G/3	L	N	mat	NO		O		1300-1400								1	kudrused, rõivas näol				1		x			x			2	x		6	5
21a	E/4-5	L	N	mat	NO			pakk (?)	1300-1350						1		1					2		x			x	2			x	1	9	7
21b	E/4-5	L	?	I1	?			pakk (?)	1300-1350																								0	0
22	E-F/4	L	M	AMS	SW				1300-1400	1				1			1	luisk, kuub, kindad			1	1												8	7
23	C/2	L	M	mat	SSW				1300-1475	1		1		1			1				1	1											6	6
24	F-G/3	L	M	sen	WSW				1225-1300		1						1					2					x						4	3
25	F/2-3	P	N	?	NO-SW				1000-1225								1	2 savinõu		1		3	1		2	x	x	3					15	8
26a	F-G/3	P	N	?	?			puunõu	1250-1350																	x		2			?		2	2
26b	F-G/3	P	?	?	?				1300-1350																								0	0
27	D/5	P	?	?	NO-SW				1300-1400																								0	0
28	F-G/7-8	P	M	AMS	?	kääbas		puunõu	1250-1300								1					1				x							2	2
28a	F/8	P	M	AMS(?)	?				1250-1300		1																						3	3
29	F/2	L	?	I1	SW		H	kirst	1300-1475								1				1	1				x							3	3
30	E/2	L	laps (N)*	I1	ONO		H		1300-1475													1		x		x	x						2	2
31	F/4	L	M	juv	SW		O		1300-1400	1					1		1				1	1											5	5
32	E/2-3	L	laps (M)	I1	SW		H		1300-1475		1					x	1				1	1					x						6	6
33	D-E/2-3	L	laps (M)	I2	SSW				1300-1475	1		1		1	1		1				2							1						8	7
34	D/1-2	L	laps (N)*	I1	NO				1300-1400													1							kud-rused näol		x		2	2
35	C-D/3	L	M	sen	SSW		H	laud	1300-1475							x	1				1						x						3	3

Nr	Ruut	Matmis-viis	Sugu	Vanus	Suund	Kääbas	Kivid	Kirst	Datee-ring	Kirves	Oda	Kannus	Muud relvad	Naastu-vöö	Tavavöö	Nööbid	Nuga	Varia + rõivad (v.a sõbad ja „õlalinad")	Tule-kivi	Münt	Sõlg	Sõrmus	Kaela-võru	Kaela-kee	Rinna-kee	Ripatsid	Kuljused	Käevõ-rud	„Õla-lina"	Sõba	Pärg	Varras-aheliik	Leidude arv	ETA indeks
36	G/1	L	?	I1	W				1300-1475								1				1												2	2
37	D-E/1-2	L	laps (M)	I2	SW		H		1300-1400	1	1				1						1	1											5	5
38	C-D/3-4	L	N	AM	NO		H	pakk	1300-1475						1						1	1		x		x	x	1		1	x	1	8	8
39	C/3-4	L	laps (N)*	I1	NO			pakk	1300-1475								1							x									2	2
40	G/1	L	?	I0	WSW			kirst	1300-1475								1				1												2	2
41	F-G/1-2	L	M	juv	WSW			laud	1250-1350	1	1		nui	1	1	x	1	tuleraud, kindad		11	1	1					x						21	11
42	C/2	L	N	MS	NO			laud	1300-1475																		x			1	x		2	2
43	E/1-2	L	N	juv	NO				1300-1400													5		x	koo-guga	x	x			1	x		9	5
44	E/9-10	P	?	AMS	?				1000-1225									savinõu			1					x	x	2					4	4
45	E/8-9	L	N	juv	O			pakk	1250-1350								1					3		x		x	x	1			x		7	5
46	E/8-9	L	laps (N)*	I2	O			pakk(?)	1250-1350								1		x			2		x		x	x				x		6	5
47	F/8-9	L	M	juv	W	kääbas	O	pakk	1300-1350	1	1			1		x	1	kamm, väävel, jalats	x	1	2	1					x						12	10
48	H-I/8	P	N ?	?	?	kääbas		puunõu(?)	1100-1225												1						x	1					4	3
49	C-D/1-1'	L	laps (N)	MS	NNO				1400-1475								1					2											3	2
50	C-D/1-1'	L	N	I2	NO				1400-1475												1	1				x							2	2
51	C/8-9	L	N	MS	ONO	kääbas		pakk	1225-1300													1		x				2		1	x		6	5
52	D/9-10	L	laps (M)	I2	W	kääbas	H	kirst	1300-1350		1										1							1					3	3
53	G-H/8-9	L	M	sen	WSW	kääbas	H		1300-1350	1	1	1		1		x			x		2	1					x	1					11	9
54	D-E/2'	L	laps (N)*	I2	NO			laud	1300-1475									naaskel			2(?)	1		x		x	x						5	3
55	F-G/1'	L	?	I2	WSW				1250-1400								1				1						x						2	2
56	G/2'	P	M	AM	SW			pakk (?)	1300-1475	1				1			1		x		1	1											6	6
57	E/1'	L	M	MS	SW			kirst	1300-1475	1							1	liimeister			1												4	4
58	F-G/9-10	L	N	sen	NO	kääbas	O	pakk	1300-1350								1				1	1		x		x		2	1	1	x		9	8
59	F/9-10	L	N	MS	ONO	kääbas	O	pakk	1300-1350								2					3		x	koo-guga	x	x	2	1	1	x	1	13	10
60	C/4'-5'	L	N	mat	NO				1400-1475									raudese			1	2					x						4	3
61	C/4'-5'	L	laps (N)	I2	NO			kirst	1400-1475													1											1	1
62	D-E/4'-5'	L	N (S)	I2	NNO				1300-1475												1												1	1
63	E-F/1'-2'	L	N	AM	ONO		H		1400-1475											4		2											6	2
64	E-F/1'-2'	L	M	AMS	?		H		1300-1400												1					x							1	1
65	G/4'-5'	L	?	I2	WSW				1400-1475								1					1											2	2
66	C/1-1'	L	M	AM	SW				1300-1475													1					x						1	1
67	E-F/4'	L	N	ad	NO				1300-1475								1																1	1
68	B-C/5'	L	laps (M)	I2	SW				1400-1475						1						1												2	2
69	C-D/5'	L	N	AM	ONO				1400-1475												1	1								1			3	3
70	G/4'-5'	L	N	AM	NO				1400-1475								1				1	2											4	3
71	B-C/3'	L	N	juv	WSW			kirst	1400-1475													2		x									3	2
72	G-H/3'	L	M	sen	SW				1300-1475	1	1				1		1				1	1				x							6	6

Nr	Ruut	Matmis-viis	Sugu	Vanus	Suund	Kääbas	Kivid	Kirst	Datee-ring	Kirves	Oda	Kannus	Muud relvad	Naastu-vöö	Tavavöö	Nööbid	Nuga	Varia + rõivad (v.a sõbad ja „õlalinad[3]")	Tule-kivi	Münt	Sõlg	Sõrmus	Kaela-võru	Kaela-kee	Rinna-kee	Ripatsid	Kuljus-ed	Käevõ-rud	„Õla-lina"	Sõba	Pärg	Varras-ahelik	Leidude arv	ETA indeks
73	F-G/3'-4'	L	(N) S	AMS	NO		H		1300-1475								1	raudteravik				2											4	3
74	F/4'-5'	L	?	I0	NO-SW				1400-1475								1																1	1
75	E-F/4'-5'	L	N (S)	I2	NO				1400-1475								1				1												2	2
76	E/4'-5'	L	?	I1	SW				1400-1475								1				1												2	2
77	C/2'-3'	L	M	ad	SW				1400-1475	1						x	1				1						x						5	4
78	B/2'-3'	L	M	juv	SW				1400-1475								1					1											2	2
79	G/2'	L	laps (N)	I1	NO				1300-1400								1							x		x	x						2	2
80	D-E/3'	L	M	mat	WSW		H		1400-1475	1							1			6	1	1											10	5
81	C-D/3'-4'	L	M	AM	WSW				1300-1350	1					2		1		x	3	1	2											11	7
82	B/4'-5'	L	M	juv	SW				1400-1475	1				1			1					1											4	4
83	H-I/10-11	L	M	mat	SW	kääbas		pakk	1300-1350	1	1	1		1	1		1	kuub, saabas			2							1					10	9
84	B/4'-5'	L	laps (N)*	I2	NO				1400-1475												1			x		x	x						2	2
85	F/2'-3'	L	M	mat	W			kirst	1400-1475								1				1												2	2
86	C/2'	L	N	sen	ONO				1400-1475								1				1	2		x							1		6	5
87	E/3'-4'	L	M	juv	WSW			laud	1400-1475								1	nõel ja lõng			1												3	3
88	D-E/3'	L	M	ad	SW				1300-1475		1						1				1	1											4	4
89	C/2'	L	?	I1	SW			kirst	1300-1475								1																1	1
90	D/1'	L	N	sen	ONO				1400-1475								1					1		x		x	x				3	x	8	5
91	H/10-11	L	N	sen	ONO				1731-1775											1													1	1
92a	B-C/1-1'	L	M	sen	SW				1300-1475								1				1	1											3	3
92b	B-C/1-1'	L	N (?)	AMS	?				1300-1475								1					1									1		4	4
92c	B-C/1-1'	L	M	sen	?				1300-1475																								0	0
93a	C/1'-2'	L	N (S)	I2	NO				1400-1475												1												1	1
93b	C/1'-2'	L	?	I1	SW				1400-1475												1												1	1
93c	C/1'-2'	L	?	I1	WSW				1400-1475																								0	0
94	E/10-11	L	M	sen	WSW	kääbas	H	laud	1300-1350	1	1	1		1	1	x	1	habemenuga	x		2	1				x	x						13	11
95	B-C/3	L	N	sen	NNO			pakk	1300-1475								1	kana			1	2		x			x				2	x	9	7
96	B/1'	L	M	mat	WSW		H	pakk	1300-1350	1																							1	1
97	B/1	L	laps (N)	I0	WSW				1300-1475								1					1		x		x	x						3	3
98	B/1'	L	N	juv	WSW			pakk	1300-1475								1					1		x		x	x						3	3
99	B/3	L	laps (N)*	I0	NNO				1300-1475															x									1	1
100	B/1'	P	?	?	NO-SW				1400-1475																								0	0
101	A-B/3-4	L	M	mat	SW			laud	1400-1475		1				2		1	tuleraud			1												7	6
102	A-B/1-1'	L	N	MS	ONO				1400-1475								1	naaskel															3	3
103	A/1-1'	L	?	I1	WSW				1400-1475								1					1											2	2
104	A-B/1-1'	L	N	AMS	SW				1400-1475													2		x									3	2
105	A/4'	L	N	AM	SW				1400-1475												1												1	1
106	A-A'/4-5	L	M	AM	SW			kirst	1350-1475	1					1		1				1												5	4

Nr	Ruut	Matmis-viis	Sugu	Vanus	Suund	Kääbas	Kivid	Kirst	Datee-ring	Kirves	Oda	Kannus	Muud relvad	Naastu-võõ	Tavavõõ	Nõõbid	Nuga	Varia + rõivad (v.a sõbad ja „õlalinad[3])	Tule-kivi	Münt	Sõlg	Sõrmus	Kaela-võru	Kaela-kee	Rinna-kee	Ripatsid	Kulju-sed	Käevõ-rud	„Õla-lina"	Sõba	Pärg	Varras-ahelik	Leidude arv	ETA indeks
107	A/2'	L	M	AM	WSW				1400-1475						1		1																2	2
108	B'/3'	L	M (juv)	juv	SW				1400-1475								1				1												2	2
109	B'/3'-4'	L	?	I1	SW				1400-1475																								0	0
110a	A'/2'-3'	L	N	mat	SW				1400-1475								1				1												2	2
110b	a'/2'-3'	L	N	mat	SW				1400-1475																								0	0
111	B'-C'/2'-3'	L	N	AM	SW			kirst	1300-1475						1		1				1			x								4	4
112	A'-B'/2'-3'	L	laps (N)	I0	SW				1400-1475															x		x	x						1	1
113	B'/2'	L	?	I1	WSW			kirst	1400-1475								1																1	1
114	A-B/2	L	M	MS	SSW				1300-1350	1	1				1	x	1				1						x						6	6
115	A-B/2-3	L	laps (N)	I1	SSW			pakk	1300-1350								1				1			x			x						3	3
116	A'/2	L	laps (N)	I1	WSW			kirst	1400-1475								1							x							x		3	3
117	B'-C'/2'-3'	L	M	ad	SW				1350-1400	1					1		1	nõel	x		1												7	6
118	A-A'/1-1'	L	laps (M)	I1	SW				1300-1475	1																							1	1
119	A/1-2	L	?	I0	WSW				1300-1475								1				1												2	2
120	A'/1-2	L	laps (N)	I1	SW				1400-1475															x									1	1
121	A'/1'	L	N (juv)	juv	SW				1300-1475								1					1		x		x	x	1					4	4
122	B'/1	L	?	I0	ONO				1300-1475												1												1	1
123	B'/1'	L	?	I1	WSW				1400-1475								1				1												2	2
124	B'/1'	L	?	I1	WSW				1400-1475								1																1	1
125	A'-B'/2-3	L	?	I1	WSW				1300-1475																								0	0
126	A'-B'/1-1'	L	?	I2	WSW				1300-1475																								0	0
127	A-A'/1-2	L	N	AMS	WSW			laud	1350-1475						1		1				1	2		x		x				1	x	1	9	8
128	A'-B'/1-1'	L	N	MS	SW				1300-1475						1		1					1		x		x					x		5	5
129	A'/2-3	L	N	mat	NO				1300-1475								1	kana				1		x						1			5	5
130	B'-C'/1'-2'	L	N	AM	NO				1300-1475								1					2		x									4	3
131	F-G/11	L	N	sen	ONO		H		1250-1400								1				1	2		x			x		1	2	x	1	10	8
132	F/4	P	?	?	NO-SW		M		1300-1400																								0	0
133a	A'-B'/3-4	L	M	sen	SW			pakk	1350-1475	1				1	1		1				1												5	5
133b	A'-B'/3-4	L	M	mat	SW			pakk	1350-1475	1					1		1					1											5	4
134	B'/1-2	L	M	sen	SW				1300-1400	1	1						1				1												4	4
135	E-F/11-12	L	M	MS	SW	kääbas	M	kirst	1300-1350	1					1		2	tuleraud	x		1							1					9	7
136	E-F/11-12	L	?	I1	SW			kirst	1300-1350									liimeister															1	1
137	F/12-13	L	M	sen	WSW	kääbas	M		1350-1400	1	1											1											3	3
138	G/12	L	?	I2	WSW	kääbas			1300-1350								1				1												2	2
139	G/10-11	P	M	ad	WSW	kääbas	H	pakk	1300-1400		1						1					1											3	3
140	G/10-11	P	M	MS	WSW	kääbas	H	pakk	1300-1400		1			1																			3	3
141	G/11-12	L	laps (N)*	I1	ONO	kääbas		pakk	1300-1400								1	nõel ja niit				1		x		x	x				x		5	5
142	G/13	P	N	AMS	ONO	kääbas	M	pakk	1300-1400												1	1				x	x					1	3	3

Nr	Ruut	Matmis-viis	Sugu	Vanus	Suund	Kääbas	Kivid	Kirst	Datee-ring	Kirves	Oda	Kannus	Muud relvad	Naastu-vöö	Tavavöö	Nöövbid	Nuga	Varia + rõivad (v.a sõbad ja „õlalinad[3]")	Tule-kivi	Münt	Sõlg	Sõrmus	Kaela-võru	Kaela-kee	Rinna-kee	Ripatsid	Kuljused	Käevõ-rud	„Õla-lina"	Sõba	Pärg	Varras-ahelik	Leidude arv	ETA indeks
143	E/14-15	L	M	sen	WSW	kääbas			1300-1350	1		1		1			1	kindad		2	1	1												8	7
144	E-F/15-16	L	laps (N)	I2	SW		H	kirst	1300-1475									käärid				2		x		x	x			1			5	4
145	F/16-17	L	?	I2	SW				1400-1475								1																1	1
146	C'/1'	L	?	I1	WSW				1300-1475									raudteravik			1												2	2
147	E/13-14	L	?	I1	WSW				u 1800											1													1	1
148	E/13-14	L	?	I1	W				1775-1800																								0	0
149	D-E/13-14	L	?	I2	W	kääbas			1300-1350								1																1	1
150	G/14	L	laps (N)*	I1	ONO			pakk	1300-1400								1				1	2		x		x	x			2	x		9	6
151	E-F/14	L	M	sen	WSW	kääbas	M		1300-1350	1							1				1	2											5	4
152	C'/1'	L	?	I1	SW				1300-1475									liimeister															1	1
153	C'-D'/2'-3'	L	laps (N)	I1	WSW				1300-1475															x									1	1
154	C'/2'	L	?	I0	SW				1300-1475																								0	0
155	F/16-17	L	M	sen	WSW	kääbas	M	laud	1300-1350	1	1	1		1			1				1												6	6
156	H-I/11-12	P	?	?	?	kääbas			1300-1400																								0	0
157	E/16-17	L	?	I2	WSW				1400-1475								1																1	1
158	B'-C'/2-3	L	N	MS	SW			laud	1300-1400								1				1	3		x						2	x		9	6
159	G/14-15	L	N	mat	NO				1350-1475								2					2		x			x				x		6	4
160	G/15	L	?	I1	SW		H	kirst	1300-1475								1				1												2	2
161	G/14-15	L	?	I1	WSW				1300-1475								1																1	1
162	F/15-16	L	laps (N)	I1	WSW			kirst	1300-1475								1							x			x						2	2
163	E/16-17	L	laps (N)	I2	WSW			kirst	1350-1475								1				1	2		x			x			1	x		7	6
164	D'/2'-3'	L	N	ad	WSW			kirst	1350-1475												1	2		x		x				1	x		6	5
165	C'-D'/1-1'	L	N	AM	SW			kirst	1350-1475					1			1				2	1		x						1	x		8	7
166	C'-D'/1-2	L	N	AM	WSW			kirst	1350-1475								1	liimeister			1	1		x		x			1		x		7	7
167	D'/1-2	L	M	mat	WSW				1300-1475		1						1				1												3	3
168	C'/2-3	L	M	MS	SW				1300-1400		1			1			1				1												4	4
169	C'-D'/3	L	?	I1	NO-SW				1300-1400								1																1	1
170	C'-D'/1'-2'	L	?	I0	SW				1300-1475																								0	0
171	C'/1	L	laps (N)	I1	SW			kirst	1400-1475												1												2	2
172	C'-D'/1'	L	?	I1	WSW				1300-1475																								0	0
173	G/15-16	L	laps (N)	I2	WSW			kirst	1300-1475								1					4		x		x	x						6	3
174	F/15-16	L	laps (N)	i1	WSW		H	pakk	1300-1475								1							x									2	2
175	F-G/14-15	L	N	AM	WSW				1300-1350											3	1	4		x			x	2			x		12	6
176	F-G/14-15	L	N	AM	?				1350-1475																								0	0
177	F/15-16	L	N	juv	WSW			kirst	1300-1475								1					1		x									3	3
178	F-G/15-16	L	M	mat	WSW			kirst	1350-1475	1							1					1											3	3
179	G/17	L	N	MS	SW	kääbas		pakk	u 1800											1		1											2	2
180	G/16-17	L	N	AM	ONO			kirst	1300-1350								1			1		2		x		x	x		1	1	x	1	9	8
181	G/17-18	L	N (juv)	juv	SW				1300-1475								1				1												2	2

Nr	Ruut	Matmis-viis	Sugu	Vanus	Suund	Kääbas	Kivid	Kirst	Datee-ring	Kirves	Oda	Kannus	Muud relvad	Naastu-vöö	Tavavöö	Nöövbid	Nuga	Varia + rõivad (v.a sõbad ja „õlalinad[3]“)	Tule-kivi	Münt	Sõlg	Sõrmus	Kaela-võru	Kaela-kee	Rinna-kee	Ripatsid	Kulju-sed	Käevõ-rud	„Õla-lina“	Sõba	Pärg	Varras-ahelik	Leidude arv	ETA indeks
182	H-I/12	P	?	AMS	N-S				750-875									savinõu				1												2	2
183	G/17	L	laps (N)*	I0	ONO				1300-1475															x									1	1
184	F-G/16-17	L	N	sen	ONO		H	pakk	1300-1400						1		1				1	1		x		x		2		1	x	1	10	9
185	K/15	L	N	AMS	?	kääbas			1225-1250								1											2					3	2
186	H/14-15	L	?	I1	WSW				1300-1475						1		1				1												3	3
188a	I/14	P	?	MS	?				?																								0	0
188b	I/14	L	?	I1	?			kirst	?																								0	0
187	G-H/10-11	L	N	mat	NO			pakk	1250-1350						1		1				1	2		x		x	x			3	x		10	6
189	H/11-12	L	?	I1	W				1300-1400								1				1	1					x						3	3
190	H-I/11-12	P	M	AMS	WSW	kääbas	M	pakk	1300-1400		1				1						1												3	3
191	H-I/11-12	P	M	AMS	WSW	kääbas	M	pakk	1300-1400		1				1		1	liimeister				1											5	5
191a	H-I/11-12	P	M (?)	AM	?				1300-1400						1																		1	1
192	I/12-13	L	laps (N)*	I1	ONO				1300-1400									vikati ktk						x		x							2	1
193	H/11-12	L	?	I2	W				1300-1400								1																1	1
194	H-I/13-14	L	?	I1	WSW	kääbas	H		1300-1400												1												1	1
195	G-H/13-14	L	M (juv)	juv	W	kääbas			1300-1350	1							1	raudese, kammi ktk		1	1	1											6	6
196	I/12-13	L	?	I1	O				1300-1400		1																						1	1
197	H/12-13	L	?	I0	W				1300-1400																								0	0
198	I/11	L	?	I1	SSW	kääbas			1250-1350																								0	0
199	J-K/11	L	N (S)	I1	NO				1300-1400								1				1							1					3	3
200	I-J/11-12	L	N	ad	ONO	kääbas		pakk	1300-1350						1		1	kindad(?)			1	3		x			x	2	1	1	x	1	13	10
201	C/6'	L	N	mat	NO			kirst	1400-1475								1				1	2		x						1			6	5
202	H-I/15-16	L	laps (M)	I2	WSW				1300-1475	1							1				1	1											4	4
203	J/12-13	L	laps (N)	I1	ONO				1300-1475								1							x		x	x						2	2
204a	K/15	L	N	sen	ONO				1300-1350								1				1	3		x				2	1	2	x	1	12	9
204b	K/15	L	?	I2	ONO				1300-1350																								0	0
204c	K/15	L	M	AMS	?				1225-1300																								0	0
205	H/16	L	laps (M)	I1	SW	kääbas			1300-1400	1							1																2	2
206	I-J/13-14	L	N	mat	NO	kääbas		pakk	1250-1350								1	kana				1		x							x		5	5
207	I/14-15	L	M	sen	W		N	pakk (?)	1300-1475	1	1	1		1	1	x	1										x						7	7
208	H/16-17	L	?	I2	SW	kääbas		pakk	1300-1400								1				1												2	2
209	E/5'	L	M	MS	SW				1400-1475												1												1	1
210	J/12	L	laps (N)	I0	W		H	pakk (?)	1300-1400								1					1		x		x							3	3
211	J-K/13-14	L	M	MS	WSW	kääbas		pakk (?)	1300-1400	1				1	1		1	kana			2	1											8	7
212	D/5'	L	M	AM	SW		H		1400-1475								1				1												2	2
213	J-K/11	L	N (S)	I1	ONO				1225-1400								1				1												2	2
214	H/17	L	?	I1	WSW	kääbas			1300-1400								1				1	1											3	3
215	J/14	L	N (S)	I1	ONO	kääbas			1300-1400																								0	0

Nr	Ruut	Matmis-viis	Sugu	Vanus	Suund	Kääbas	Kivid	Kirst	Datee-ring	Kirves	Oda	Kannus	Muud relvad	Naastu-vöö	Tavavöö	Nööbid	Nuga	Varia + rõivad (v.a sõbad ja „õlalinad[3])	Tule-kivi	Münt	Sõlg	Sõrmus	Kaela-võru	Kaela-kee	Rinna-kee	Ripatsid	Kulju-sed	Käevõ-rud	„Õla-lina"	Sõba	Pärg	Varras-ahelik	Leidude arv	ETA indeks
216	J/15	L	?	I1	WSW				1250-1350								1																1	1
217	J-K/15	L	M	sen	WSW			kirst	1300-1350	1	1				2		1				1	1											6	6
218	J-K/15-16	L	N	sen	WSW		M	pakk	1400-1475								1					3		x						x		7	5
219	K/16-17	L	N	mat	WSW		N	pakk	1250-1350						1									x			x	2		x		5	4
220	I-J/16-17	L	N	mat	NO	kääbas	-	pakk	1300-1350						1		1	nõelakoda, värtnakeder, kana, särk			2	3		x		x	x	2		3	x	1	18	11
221	A/6	L	?	I0	SW		M		1400-1475								1				1											2	2
222	A/5	L	N (S)	I0	NO		H		1400-1475								1										x					1	1
223	K/17	L	M	AM	WSW	kääbas			1250-1350			1		1	1		2			1	1	1										8	7
224	I-J/17-18	L	M	MS	SSW		kivid		1300-1350	1	1	1		1	1	x	2			2	1											11	9
225	B/6-7	L	?	I1	WSW			laud	1350-1475								1				1											2	2
226	A'/4-5	L	M	MS	WSW				1400-1475	1(?)				1	1(?)		1				1											5	5
227	A-B/7-8	L	N	AM	ONO			pakk	1300-1350															x				1		2	x	5	4
228	A-B/4-5	L	M	ad	SW			laud	1300-1350	1					1		1				1											4	4
229	J-K/16	L	M	mat	WSW		M, H		1250-1350			1		1			1	kamm		1	2	1											8	7
230	J-K/16	P	?	?	?				?																							0	0
231a	K/16	P	?	I1	?		H	pakk	1250-1400																							0	0
231b	K/16	P	?	AMS	NO-SW				1250-1400																							0	0
232	B/6	L	?	I1	SSW			pakk	1300-1475								1				1											2	2
233	H-I/17-18	L	N	sen	SSW			pakk	1300-1350								1	nõelakoda				3		x		x	x	1		2	x		10	7
234	B'/5-6	L	M (juv)	juv	WSW			pakk	1300-1475	1				1	1		1				1											6	6
235	B'-C'/6	L	M	mat	WSW				1300-1475						1		1				1											3	3
236	A-B/5	L	N (juv)	Juv	NNO			kirst	1350-1400								1	kana			1	1		x			x	2			x		8	7
237	A-A'/7-8	L	M	sen	WSW			kirst	1300-1400	1	1				1		2				1											6	5
238	C'/7	L	N (juv)	juv	SW				1400-1475								1				1											2	2
239	C'/7	L	laps (N)	I2	SW				1400-1475								1	liimeister, särk			2(?)	1		x		x	x	1		2	x		9	6
240	K/19	L	N	mat	SW				1300-1475																							0	0
241	J-K/18-19	L	M (juv)	juv	SW				1300-1475	1					1		1															3	3
242	L-M/11	L	M	mat	SO	kääbas		pakk	1300-1400								1	võti														2	2
243	L-M/13-14	L	laps (N)*	I2	ONO		O	pakk	1300-1400													1		x		x	x			2	x		5	4
244	K-L/13-14	L	N	MS	ONO	kääbas	H, M	laud	1300-1350								1	jalats			1	1		x		x	x	2	1	1	x	2	11	8
245a	I-J/7-8	L	laps (N)	I2	WSW	kääbas	M	kirst	1225-1300						1							2		x								4	3
245b	I-J/7-8	L	M	MS	ONO	kääbas	M		1225-1300	1		1									1	1										4	4
245c	I-J/7-8	L	N	sen	W	kääbas	M	laud	1225-1300												1	2		x		x			1		x		6	5
245d	I-J/7-8	L	laps (N)*	I1	ONO	kääbas	M	laud	1225-1300															x			x	1					2	2
246	L/12	L	M	AM	SW			pakk	1300-1400	1	1				2	x	1		x		1											8	7
247a	J-K/6-7	L	M	MS	ONO	kääbas	H	kirst	1225-1250		1	1			1						1											4	4
247b	J-K/6-7	L	N	mat	ONO	kääbas		kirst	1225-1250		1							kana, särk				2		x		x		3		1	x		10	7

Nr	Ruut	Matmis-viis	Sugu	Vanus	Suund	Kääbas	Kivid	Kirst	Datee-ring	Kirves	Oda	Kannus	Muud relvad	Naastu-vöö	Tavavöö	Nööbid	Nuga	Varia + rõivad (v.a sõbad ja „õlalinad[3])	Tule-kivi	Münt	Sõlg	Sõrmus	Kaela-võru	Kaela-kee	Rinna-kee	Ripatsid	Kulju-sed	Käevõ-rud	„Õla-lina"	Sõba	Pärg	Varras-ahelik	Leidude arv	ETA indeks
248	I-J/9	L	M	mat	WSW	kääbas		pakk	1300-1350	1	1	1	mõõk		2	x	1	väävel, habeme-nuga, kana			2	1					x						14	13
249	I/9-10	L	N	sen	WSW	kääbas		pakk	1300-1325								1	kindad			1	4		x		x	x	2	1	4	x	2	17	8
250	J-K/8-9	L	laps (N)	I1	SW				1400-1475															x		x	x	1					2	2
251	K/8	L	laps (N)	I1	SW				1300-1475								1							x		x	x	2		1			5	4
252	K/9	L	laps (N)	I1	NO				1300-1475								1					1						1					2	2
253	L/13	L	?	I1	SW				1300-1400												1												1	1
254	M/13-14	L	laps (N)*	I1	NO				1300-1475								1							x									2	2
255	L-M/14-15	L	M	mat	SW			laud	1300-1400	1	1	1		1	1		1				1	1											8	8
256	H-I/5-6	L	N	MS	SW	kääbas	H	laud	1250-1300						1		1							x				2			x		6	5
257	A'/7-8	L	?	I1	WSW			laud	1300-1475																								0	0
258	A-B/8-9	L	N	mat	NO			laud	1300-1400								1					1		x							x		4	4
259	B'/7-8	L	M	sen	SW			laud	1300-1400	1	1			1	1		1				1	1											7	7
260	B-C/9-10	L	N	ad	WSW			laud	1625-1650											1													1	1
261	A-B/8-9	L	N	sen	NO		H	pakk	1300-1400								1	jalats						x				2		2	x		7	5
262	B'/8	L	N	AM	WSW			kirst	1300-1475								1	metallese, särk			1	1		x		x	x			1	x		7	7
263	B'-C'/8-9	L	M	ad	WSW		H		1300-1475						1		1				1												4	3
264	E-F/9-10	P	N	AMS	?				1000-1225												1	1											2	2
265	I-J/7-8	P	?	AMS	?				1000-1225	1							1				1	4		x		x	x	3					12	9
266	J-K/6-7	P	?	?	?				1000-1225								1																1	1
267	H-I/5-6	P	?	?	?				1000-1225								1					2						1					4	3
268	H-I/6	P	?	?	?		R		1000-1225								1				1	4					x	1					8	4
269	D/4'	L	?	I1	NO-SW				1300-1475								1				1												2	2
270	D/8	P	?	?	O-W	kääbas			1000-1225																								0	0
271	E-F/8	P	?	AMS	?				775-1000									savinõu															1	1
272	F-G/9-10	P	?	?	?	kääbas			1000-1225								1										x						2	2
273	F/9	P	?	AMS(?)	?				1000-1225													2											2	1
274	F/2	P	?	?	?				1000-1225																			1					1	1
275	E-F/6	P	?	?	NO-SW		R(?)		1000-1225									savinõu															3	2
276	H-I/6	P	?	?	NO-SW				1000-1225									savinõu															1	1
277	D/1'	P	?	?	NO-SW				1000-1225																								1	1
278	D-E/2'	P	?	?	NO-SW				?																								0	0
279	F/5-6	P	?	?	?				?													1											1	1
280	mäe idaosa (?)	L	N	AMS	?				1225-1250								1	vöökett				1		x	koo-guga	x		2		1			9	8
281	D'/1'-2'	L	?	AMS(?)	?				1400-1475													1				x							2	2
282	A/1'	L	?	?	?				1400-1475								1					1				x	x						3	3
283	C/1'	L	?	?	?				1300-1475												1					x							2	2
284	D-E/2'	L	?	AMS	?				1400-1475												1	1											2	2
285	E/6'	L	?	?	?				1400-1475								1				1												2	2
286	C/3'	L	N	?	?				1350-1475												1			x		x	x						2	2

Siksälä Kalmetemägi 1990. aastal. Foto: Heiki Valk.
Siksälä Kalmetemägi in 1990.

LÕPETUSEKS

Siksälä kalmel on nii Eesti arheoloogias kui ka keskaja uuringutes eriline tähendus. Küsimus pole rohketes ja Eesti kontekstis ainulaadsetes leidudes ning selles, et tegemist on seni kõige suuremas mahus uuritud keskaegse maakalmistuga. Kalmetemäe kaevamistulemused on väga palju avardanud seniseid teadmisi ja arusaamu, loonud varasemaga võrreldes täiesti uue pildi elust keskaegse Liivimaa äärealadel – siin valitsenud poliitilistest, sotsiaalsetest, etnilistest, kultuurilistest ja usulistest oludest.

13.–14. sajandi kalmeleiud annavad tunnistust jõukast piiriäärsest kogukonnast, kus nii naiste kui ka vanade staatus ühiskonnas oli silmapaistvalt kõrge. Kalmeleiud näitavad, et olustik piirialadel on võrreldes sisemaaga olnud hoopis teistsugune. Leiud kõnelevad piiriäärse rahva suurtest õigustest ja vabadustest 13. ja 14. sajandil, samuti militaarsest elulaadist. Pärast sakslaste saabumist algasid Hino järve ääres elanud kogukonna liitlassuhted Liivimaa uute võimudega. Valik, mille tagamaaks võis olla ka tugevnev surve ida poolt, toimis edukalt kuni 14. sajandi keskpaigani. Piirialadele sai nüüd osaks suur autonoomia. Viimase püsimine oli tõenäoliselt tingitud Liivimaa võimude soovist tagada piiriäärse rahva lojaalsus. Samas näitab arheoloogia, et keskaja esimestel sajanditel Liivimaa keskvõimud peaaegu ei sekkunud ääremaadel toimuvasse. Kahel esimesel vallutusjärgsel sajandil olid esmatähtsad võimu poliitilised, mitte majanduslikud, sotsiaalsed, etnilised või kultuurilised aspektid.

Kalme kaevamistulemused näitavad, et keskaegse Liivimaa sünniga ja keskaja saabumisega kaasnenud muudatused avaldusid ääremaadel pikka aega vaid pehmes vormis, ilma uute võimude tegeliku kohaoluta. Kalme võimaldab tõdeda sotsiaalsete, kultuuriliste ja usuliste muutuste oluliselt aeglasemat toimumist võrreldes Eesti teiste piirkondadega. Need muutused, mis enamiku Liivimaa raames ilmnevad 13. sajandi arheoloogilises materjalis juba varsti pärast vallutust, avalduvad Eesti kagupoolseimas nurgas alles poolteist või kaks sajandit hiljem. Piirialadel kulges aeg aeglasemalt.

Mis olid niisuguse suure, ka keskaegse Liivimaa laiemas kontekstis silma hakkava konservatiivsuse põhjused? Eriline olukord oli väga suuresti tingitud geopoliitilisest asendist, paiknemisest keskustest kaugel piirialal. Vallutusjärgsel ajal kujunenud olustiku pikaajalist muutumatut püsimist soosis paiknemine kaugel keskustest: linnustest, kirikutest ja uutest vasallimõisatest. Vahemaad olid iseäranis suured Alūksne ja Vastseliina linnuse valmimiseni 1342. aastal: alles siis sai alguse uue võimu reaalne kohalolek. Kõrvalejäämine tähtsamatest suhtlusteedest, aga ka etnokultuuriline eraldatus naabritest aitas samuti kaasa ühiskonna suletusele ja konservatiivsusele. Teatavaid paralleele võib siin tõmmata seto kultuuriga, mis kuni 1920. aastateni ja Setomaa Eestiga liitmiseni elas samuti oma suletud siseelu ja säilitas arhailise üldilme. Ilmselt oli keskaegne kogukond suunatud mitte uuendustele, vaid oma identiteedi ja traditsioonide hoidmisele.

Siksälä kaevamistulemused on loonud uudse pildi ristiusu saabumisest Liivimaa äärealadele. On ilmne, et Liivimaa kirikuvõimud ei ole vähemasti piirialadel kohalikku usuelusse esialgu sekkunud. Kuigi ristiusu vastuvõtmise järel hakati surnuid põletamata matma, on 13.–14. sajandil püsinud vanad kombed ja tõenäoliselt ka uskumused. Siksälä kalme matmiskombed on märk sünkretistlikust või hübriidsest maailmavaatest, mille raames muinasaegse päritoluga elemendid püsisid kaua ning taandusid aja jooksul alles järk-järgult, nähtavasti koos põlvkondade vahetumisega. Ehkki keskaegse Liivimaa kontekstis ei kõnelda juba ammu ristiusu ja muinasusu vastasseisust, olid kaugetel piirialadel üleminekud iseäranis sujuvad ja pikaajalised. Murrang toimus ilmselt 15. sajandil ning keskaja lõpuks oli rahvakatoliiklik maailmavaade omaks võetud. Sellest annavad tunnistust rohked ohvrimündid kirikuasemelt Hino järve ja Mustjärve vahel.

Etnokultuurilises võtmes on Siksälä kaevamised aidanud muuta varasemaid arusaamu, mille kohaselt Liivimaa kolme kohaliku 19.–20. sajandi etnose – eestlaste, lätlaste ja liivlaste – lugu ulatub muutumatul kujul tagasi keskaega.

Tegelikkus on olnud palju kirevam ja „kolme suure" kõrval on olnud kohta väiksematelegi. Kahtlemata ei esinda Siksälä kalme mitte ainult ühte kohalikku ja erilist kogukonda, vaid suuremat ja varem tundmatut, nüüdseks kadunud ja ammu unustatud rahvakildu, kes erines nii lõunaeestlastest kui ka latgalitest. Ilmselt pole see etnos, kelle jälgi näeme Siksälä kalmes ja keda tinglikult võib nimetada adsele maarahvaks, kaugeltki ainus senitundmatu. Sellest, kuivõrd variatsiooniderohke oli keskaegne, aga ka muinasaegne kultuuriolustik kontaktaladel, kuivõrd selged või hägusad olid väikeetnoste ja identiteedirühmade piirid, teame veel äärmiselt vähe.

Alates Vastseliina ja Alūksne linnuse valmimisest 1342. aastal muutus piirkonna geopoliitiline staatus ja see hakkas mõjutama ajaloo edasist kulgu. Suuremad muutused toimusid siiski alles 15. sajandil. Olulist osa etendasid selles ka sõjanduses toimunud üldisemad arengud: tulirelvade tulek ja talupoegade sõjateenistuse asendumine palgasõduritega. Nüüd kadus tasapisi ääremaal olemisest tulenenud eelisseisund. Piirialade rahvas kaotas järk-järgult oma eriõigused ja vabadest sõjateenistuslastest said ajapikku tavalised talupojad. Neid muutusi kajastab ilmekalt kalme 15. sajandi arheoloogiline materjal.

Siksälä arheoloogiapärand on andud ülevaate ühe maanurga ja kogukonna inimestest. Seda teadmist, mis tuleneb arheoloogilistest kaevamistest, pole võimalik saada ühelgi teisel teel. Kirjalikke allikaid selle kohta, mis toimus maal, ei ole ja ilmselt pole argielusse puutuva osas ka kunagi olnud. Keskaegse maarahva argielu kajastub kirjalikes teadetes vaid harva ning enamasti vaid maksu- ja töökohustusi puudutavates küsimustes. Ainus teave olnu kohta on säilinud maapõues.

***

Siksälä kalmest pärinev teadmine on mineviku mõistmiseks oluline ka laiemas plaanis. Esiteks ei kujuta Kalmetemägi endast vasteteta üksikmuistist. Seda, et Siksälä kaevamistulemuste ajalooline sõnum kehtib laiade alade kohta keskaegse Liivimaa idapoolsetel äärealadel, kinnitavad leiud Läti kaguosas Väina jõe lähedal, latgalite ja leedulaste ajaloolistel kontaktaladel asuvast Augustinišķi kalmest. Kahe üksteisest umbes 180 kilomeetri kaugusel asuva kalme sõnum on metatasandil äärmiselt sarnane. Piirialade tunnusjooneks võrreldes „sisemaa" kesksete piirkondadega on ühest küljest kultuuriprotsesside aeglasem kulg, teisalt aga piirilähedase rahva jõukus, suuremad vabadused ja sisemaaga võrreldes hoopis teistsugused sotsiaalsed olud.

Teiseks on tähelepanuväärsed ka muutused Siksälä kalme kaevamistulemuste tõlgendamisel. Märgiline ja ilmekas on mitmete 2007. aastal tehtud ja käesolevas väljaandes esitatud järelduste erinevus. Praeguseks on ilmseks saanud, et põletamata surnuid hakati Kalmetemäele matma alles pärast vallutust, mitte enne 13. sajandi teist veerandit. Ühtaegu näitab Siksälä kalme juhtum, kuivõrd kaevamistulemuste põhjal tehtavad tõlgendused sõltuvad leiumaterjali dateeringutest. Viimaste ülevaatamiseks andsid põhjust hiljutised uurimisööd Läti relvaleidude osas: nende tööde tulemused näitavad, et seest tahulise putkega odaotsad, keskajale omased kirved ja laia labaga viskeodad tulid orduaegsel Liivimaal kasutusele alates 14. sajandi algusest. Paljude relvade hilisemaks dateerimise tõttu on kuvand Siksälä kalmest kui 13.–15. sajandil üsna ühtlase kasutusintensiivsusega matusepaigast asendunud arusaamaga sellest, et 13. sajandi matuseid leidub läbiuuritud kalmeosas võrdlemisi vähe.

Kui varasema tõlgenduse kohaselt on matuste arv oluliselt kasvanud 13. sajandi keskpaiku, siis praegu võib, lähtuvalt arvukate relvaleidude ilmumisaja senisest hilisemaks dateerimisest, ka rahvaarvu ulatuslikust kasvust rääkida alles 14. sajandi alguses või 13. sajandi lõpus. Iseenesest, arvestades arvukate mehe- ja naisematuste rõiva- ja ehtekultuuri ühelaadilisust ja väga väikest varieeruvust, tundub matuste koondumine lühemale ajale igati tõenäoline.

Samas tuleb tehtud järelduste puhul selgesti teadvustada, et need põhinevad olemasolevatel arheoloogilistel andmetel ja et ligi viiendik kalmest, sealhulgas enamik mäelaest, on uurimata. Silmas pidades asjaolu, et pealematmist on püütud vältida ja et 13. sajandi matused on suures osas puudu, on äärmiselt tõenäoline, et mitmeid leidudega katmata ajavahemiku haudasid on läbikaevamata kalmeosas.

Siksälä kalme lubab arvata, et uued relvatüübid tulid kasutusele siiski juba mõnevõrra varem – 13. sajandi lõpukümnenditel. Nende ilmumise alates 14. sajandi algusest (või sajandivahetusest) lubavad kahtluse alla seada kaks asjaolu. Esiteks on 13. sajandi matuseid 14. ja 15. sajandi omadega võrreldes silmapaistvalt vähe ja nende arv suureneb liiga hüppeliselt: 14. sajandi algupoolel kasvab see eelmise poolsajandiga võrreldes lausa viiekordseks. Ehkki puuduvad matused võivad paikneda läbiuurimata kalmeosas, äratab disproportsioon tähelepanu. Teiseks tähendab relvade senisest hilisemaks dateerimine seda, et kääbastega matused paigutuvad nüüd silmapaistvalt hilisesse aega – enamasti 14. sajandisse, ja osalt isegi selle teise poolde. Arvestades Loode-Vene kääbaste areaalis toimunud matmiskombestiku üldist arengut – haudade kääpaga tähistamine lõpeb siin 14. sajandi alguses – tundub kääbaste sedavõrd hiline rajamine Siksälä Kalmetemäel kahtlane. Seega ei saa matuste uutes dateeringuteski olla täiesti kindel. Juhul, kui edasiste uuringute tulemusena leidude dateeringud taas teisenevad ja peaks ilmnema, et keskajale iseloomulikud relvad pole kasutusele võetud 13. ja 14. sajandi vahetusel, vaid 13. sajandi lõpuveerandil, muutuvad taas ka järeldused Siksälä kogukonna ajaloo kohta.

Kuna mitmete matuste dateeringud ei ole vaatamata sellele, et need kajastavad praegust uurimisseisu, ilmselt täies vastavuses tegelikkusega, tuleb ettevaatusega suhtuda ka ülalesitatud, mistahes ajamääratlusi kajastavatesse arvandmetesse. Võimalik, et tõde asub 2007. aastal ja käesolevalt esitatud tulemuste vahepeal. Teadmine Hino järve ääres elanud kogukonnas toimunud muutuste kulgemisest ei täpsustu enne, kui taas on täpsemaks muutunud matuste dateerimisel lähekohaks olnud eri esemetüüpide kronoloogia või kui loodusteaduslikud dateerimismeetodid ei too suuremat selgust mäelt leitud inimluude vanusesse.

Arheoloogias tehtavad järeldused ei kujuta endast lõplikku tõde. Tulemused sõltuvad niihästi allikmaterjalist kui ka dateeringutest, üldisest uurimisseisust, uurija tõlgendustest ja kasutatud metoodikas. Niisiis on ka ülalesitatu vaid vahesamm arheoloogiaalaste teadmiste täienemise lõputus protsessis. Ühest küljest aina täpsemad uurimismeetodid, teisalt pidevalt avarduv üldine teadmiste foon annavad kindlasti põhjust tulevikus Siksälä kaevamiste tulemusi taas uue pilguga vaadata, tõlgendada ja hinnata.

***

Siksälä kalme pakub võimalust kokkupuuteks olnuga ka kogemuslikul või isegi emotsionaalsel tasandil. Esemed ja nende fotod aitavad luua pilti minevikust selle argises detailiderohkuses. Ammu kadunud inimesed saavad taas vaimusilma ees kangastuda oma sõjariistade, kehade ja rõivamustritega ning imetlusväärsete käsitööoskustega. Arheoloogiliste leidude vahendusel saavad käegakatsutavamaks ja hoomatavamaks ajad vastsete kivilinnuste, ordumeeste ja tolmava piiriäärse hobuseteega, väikeste viljapõldudega ja külakirikuga kitsal, kahelt poolt veega piiratud seljakul. Surnutele hauda kaasa pandud relvad toovad silme ette ammused sõjad ning rahutu olustiku keskaegsetel piirialadel. Kaevamistel leitud ohvrimündid aitavad meeltesse tuua ajastu, mille mälestusi peegeldab pärimus uppunud, kuid vee all mõnikord ikka veel helisevast kirikukellast Mustjärve põhjas.

Siksälä kalmel on tähtis sõnum ka muinsuskaitselisest vaatenurgast. Kaevamised Kalmetemäel on näidanud, kuivõrd palju uut teadmist ajaloo kohta võib anda üks väiliselt üsnagi silmatorkamatu ja „keskmine" kalmekoht – samalaadseid ja sarnase nimega muistiseid on Lõuna-Eestis sadu. Kui Siksälä kalmet oleks tabanud väga paljude teiste keskaegsete külakalmistute saatus, piirdunuks teadmised maapõues olnu kohta vaid ebamääraste teadetega luude, ehete, nugade ja odaotste leidmisest ehituse või kruusavõtmise käigus.

Lisaks teadmistele mineviku kohta on Siksälä kalme lool ka hoopis teistsugune, sügavalt inimlik mõõde. Igal teadmisel on oma hind. Siksälä kalme puhul seisneb see haudadest välja võetud ja hoidlates leiukarpidesse paigutatud surnuluudes, pealekirjutatud leiunumbrites esemetel, mis olid kaasa pandud lahkunutele teise ilma. Muistsetest uhketest pulma- ja surisõbadest, mida lapsed seadsid viimsel hüvastijätul ümber emade õlgade, on saanud teadusliku uurimise objektid. Kunagi elanud inimestele teispoolsusesse kaasa pandud asjad on nüüd riiklik, rahvuslik ja rahvusvaheline kultuurivara. Teadasaamise soov on meie ajale omane. Ilma fondinumbri saanud leidudeta, luudelt leitud haiguste ja vigastuste jälgedeta, spektraal- ja keemiliste analüüsideta, mikroskoobipõhiste uuringuteta, tulevikus aga ehk ka peeneks jahvatatud inimhammastest tehtavate DNA-analüüsideta jääks olemata või vaesemaks teadmine sellest, mis ja kuidas kunagi oli.

Kalmete kaevamistulemused, aga ka neist rääkivad raamatud on koht tagasi- ja edasivaateks. Mis on oluline? Kas see, mis oli või mis on praegu? See, mida ja kuidas mõeldi ning kuidas mõisteti maailma varem? Või viis, kuidas tehakse seda meie päevadel? Seda, et kunagi võiks tulla aeg, mil surnuid hakatakse üles kaevama pelgalt soovist teada saada, kuidas vanasti elati, ei mahtunud kalmetesse matmise aegadel küll kindlasti inimliku kujutlusvõime raamidesse.

Siksälä kalme kaevamiste lugu ei alanud otsusega kaevata mäel läbi mõned vanad kääpad, et saada teadmist Eesti kagupoolseima nurga kaugema mineviku kohta. See algas märksa varem – siis, kui loobuti matmisest kodu lähedal olevatele kalmetele ja hakati lahkunuid viima kaugetele kihelkonnasurnuaedadele; kui manalasse lahkusid need, kes veel mäletasid viimaste kalmetele maetud surnute nimesid; kui muutunud mõtteviis tegi võimalikuks kalmete üleskündmise põllumaaks; kui väärtusteks said vaimuvalgus ja haridusepõhised teadmised; kui põllumehe ader kündis üles seitsmesaja aasta eest elanud naise, kelle sõbaserv, käevõrud ja rinnakee jõudsid 1918. aastal Eesti Rahva Muuseumi.

Ligikaudu veerand või viiendik Siksälä Kalmetemäest ja enamik kirikuasemega künkast, nagu ka sajad ja tuhanded teised kalmekohad, on endiselt läbi uurimata. Tuul kohiseb Hino järve ja Mustjärve kallastel kasvavate kalmekuuskede latvades, pilved vahelduvad, päev läheb looja järve tagustesse metsadesse ja järvede kohale tõuseb udu.

Ka siis, kui inimesi ei ole.

Heiki Valk

Siksälä talu peremehe Mihkel Kuke matused Vastseliina surnuaial 12. juunil 1948. Foto: Viivi Eksta erakogu.
The funerals of Mihkel Kukk, master of Siksälä farmstead on Vastseliina cemetery, June 12, 1948.

EPILOOG

1. Kuuljat käüdäs valvamah, ku lautsil ärr pandas, [ku om] kuulja rõiva säläh, sis pandas laulu raamat päütsehe; õdagu tulõva sis külast lähemätse valvma, inämbüsi naisterahva, last iks valvõta-i suurõmbat, a vanno inemiisi valvõtas kõgo inämb. Valvõh ütles üts sõnno ette. Kua mõist, sis pääst, a ku mõista-ai, sis raamatust, tõsõ laulva perrä. Ku laulmisest ärr väsüse, sis lugõ mõnõ raamatud vaihõl, mõnõ läävä üüse ärr, a mõnõ umma hummo-kuni kuulja man. Tuli piät iks ütsi otsõ kuulja man palama, kõlba-ai kuuljat kaua ütsindä ka jättä, piät kaema, ku kass kuulja mano saa-ai, ku tuu vaest järämä nakas, sis um tuu halv tähendus. Kuuljalõ pandas rindo pääle raha, kuo iks kaemah käü, pand ni võrra ku arvas, tuu raha võetas kirstu pandõh ärr, a mõni ting pandas kirstu kah kõgõ perä ala; sis pandas katski raotu viha leohose kirstu pääle, kakutasõ lina kundsli, sis laotatas rõivas peale, pää ala pandas kotiga pakla, sis pandas viil kirstu midä muud kah, miä ainuline asi um, üte ja tõist; kua viina võtja miis oll, toolõ panti viina putel kah.

Kuuljalõ panti tsuvva ilma rist kablolta jalga. Matusõlõ minneh andas kõigile tii pääl viina, kia vasta tulõva, umalõ hõimulõ andas ka sis, kuo iäl[l]e matusõ rahvaga kokko saa, matusõ pääl kah, andas iks viina.

Vanast kaivõti kuuljalõ üts ruih puu pakust, sinna panti sisse ja viidi hauda. Villatsit rõivit pandi üteh.

H II 3, 521/2 (3) – H. Prants < Vastseliina khk (1888)

2. Kui kuuljat kirstu pandas, sis pandas raha ka üten. Ja nimelt hõpõraha.

H II 51, 666 – J. Meister < Vastseliina khk (1895)

3. Kui kooljale raha rindu pääle pandas, sis jääs tema õnn perrä jäjäle veel ilma pääle.

H I 6, 611 (167) – J. Sandra < Vastseliina khk (1895)

4. Kui sureb vana naine, siis panevad ta rõivastesse ainult vanad naised, ka puusärki. Padja alla pannakse viht, niit nõelaga ja lauluraamat pannakse kätte. Pääle selle pannakse surnuga ühes peasugimise kamm ja juuksenõelad. Need asjad pannakse sellepärast surnuga kaasa, et ta saaks ennast korras hoida. Viht on sellepärast, et viimsel päeval ta enda ruttu puhtaks saaks pesta ja esimesena Jumala ette ilmuda. Vanale mehele pannakse veel piip ja tubak padja alla. Kui surnu oma maa-alalt välja sõidab, siis pannakse õled teele põlema. Kui hobune kartmatult üle läheb, siis saab surnu hing taevasse.

ERA II 144, 319 (1) – Albert Lehes < Helene Lehes. Vastseliina khk, Mauri k (1937)

5. Surnule isiklikud asjad ikka pandi kaasa ja kamm pandi kaasa, taskurätt ja prillid – need pandi ikka kaasa. Mõni pani raamatu, lauluraamatu. Kindlasti lisati laululeht matusepäeva lauludega. Tavaliselt pandi ka foto lastest või abikaasast kaasa. Proteesid pandi kaasa. Suitsumehele pandi kindlasti kaasa suitsud ja tikud – piibumees sai kaasa piibu, tubakakoti koos tubakaga ja vanemal ajal tuleraua koos taelaga. Neid asju kõiki tuleb ikka vaja. See oli nii lihtne seletus: neid tuleb ju vaja! Elu ju kestab! See oli nii inimestega, kellega ma suhelnud olen – neid tuleb ju hauataguses elus vaja – elab siis, kus ta elab. Sellepärast tarbeasjad pandi kaasa, ilurätid ja taskurätid. Raha – kui pandi, pandi väga veidi, kupüüre või sente. Veel krooni ajal pandi väike viiekroonine ja mõni münt.

Riided võeti surnule tema riided, mida ta kandnud oli. See, mis praegu toimub, on teisiti kõik. Paljudel oli oma komplekt riideid aastaid tagasi ette valmistatud, eriti naistel. Mõnikord kooti mõni sokipaar juurde. Sõrmuseid ja väärtasju ei pandud, sõrmused võeti ära.

Loomi on tapetud matuseks küll. Selleks osteti mõni vasikas või siga – vaadati, kellel oli müüa – või osteti liha, või oli omal siga olemas.

Mul vanaisa oli puutöö mees. Kirstu tegi ta omale ja naisele valmis. Kui keegi suri, võttis vanaisa poolt kirstu, vanaisa tegi jälle uue. Vanaisa tegi kümneid kirste, ümbruskonnas paljud lasid endale kirstu teha. Kirstud oli täisplangust, rasked, mõlema jaoks olid pööningul olemas. Vanaema kirst läks käiku kuuekümnendatel, vanaisa oma tükk aega hiljem. Tekk või lina ikka pandi kirstu peale, praegu on ka see komme.

Ja järve otsas lõigati rist ka. See risti asi kadus seitsmekümnendatel aastatel, kuuekümnendatel veel lõigati. Ma mäletan, kuuekümnendatel väga talvist ja tuisust ilma, hobustega mindi, seal peatati, siis lõigati rist ja sõit läks Misso poole.

Geenart Nagel (s 1951), Hino k, Väiku-Andri t

6. [Surnule asjade kaasapanek] – tuu om nii, et tuu om umal algatusel. Kui tahad esi omast algatusõst, sis panõt, kui ei taha – egas määnestki kommõt es olõ. Siin om, – üts miis, ma kuuli peräst mitme ao peräst –, et oll´ oma esäle pannu viina pudõlakese ka õks pad´a ala. Üts juhus, mida ma olõ kuulnu. A ku ma uma mihe mati, sis ma panni taskuräti taskuhe ja kammi panni taskuhe. Selle, et timä oll´ alati…, tuud kammi tarviti ja tuu oll´tal alati kõgõ käeperäst. /---/ Tä pidi hindäst nigu, noh, õks luku. Ma panni taskuräti ja kammi panni taskuhe, muud midagi ma es pane'. Ma olõ kuulnu, jah, tuu üts miis kunagi ildaaigu õkva mullõ kõnõli, et „Mi esä nigu himust' õks viina. Et ma panni padja ala talle." Ma tiiä-i kas soro vai määndse viina pudõlakese panni viinaga tälle. Tuu oll´ täl uma algatus, tuu ei ole määnegi rahva komme, ei määnegi nõue. Sa võid tetä', mis sa tahat. Ei ole väega ammu, ku üts miis mullõ kõnõl.

Praegu om – võtat sa poodist, liinast söögi ja tuud ja võid katta lavva, nii et ei ole pliidi ala tuldki vaja tetä'. Aga vanast oll´ niimoodi, et ilma looma tapmalda es saaki matusit pitä'. Mis sa lavva peale panet? Nii et loom tapõti iks igal juhul. Ku sis oll´ võimalik, sääne oll´ valmistatu, inemine oll´ haige, sis jo arvestati tuuga ja jäteti luum kasuma, et vast tule vaja ja tull´gi vaja. Vasik vai mis võimalik oll´. Iks tapõti loom jah. /---/ No kas lammast kindlahe ja vas´k, ja ku võimalik, sis määne tsia põrsas ka tapeti, ku oll´ jo valmistatu, et inemine oll´ haige ja arvestati tuuga, et vaja tule ja jäetigi põrsas sis kasuma. Võib olla sis sai puul aastat kasuda.

Naine (88 a), Misso v

7. Emäle panni üteh kammi ja taskuräti ja taivaminemise raha. Elukaaslasele, tuul' panni ollõ üten, raha, kammi, taskuräti, mütsi – niisama raha natukene. Toda mi kandih teevä' kõik. Tuud peetäs väega tähtsas kombõs – tuu nimetedäs „taivaminemise raha". Ta mulle olut es kõnõlõ, a ma iks' pandse. Panõ kasvõi euro, a tuu om hää, ku om. Noo' inemise', kes tiidvä', noo' kindlahe pandva'. A kes ei panõ – võib-olla midagi ei juhtu ka. N-le pandi eederit, too tahtsõ eederit. L. pandsõ eederid. Ma olõ kõiki täitnu, mis surnu om tahtnu. Mis surnu ütles, tuud pidavat väega täitma. Et sis inemisele [muidu] ei saa hinge rahu.

Vanaemäl olli´ jala' külmä' – ma ma tõmbsi villase' soki' pääle, ostõtuisi sokõlõ. Mul emal pelgäse' jala' külmä – tuule pandsõ soki'. Meil S. pelgäs külmä. Ma pandse S-le lisa teki. Et muidu ta tulõ ja ütle, et „Mul om külm!" Ma pelgsi, et tulõ ja ütle: „Mul om väega külm!" Lätih pandas ka niisama kamm ja raha. Tuu om isiklik asi.

E. matusõl naine es paku rahvalõ viina – viina es anna. E. tull´ rindu peale, nakas vajut'ma: et mis sa viina es anna!

N., tuu lask matta ilmalikult, a surnu tahtse kiriklikult. Surnu nakas kodo käümä. Naine es saa rahu, läts vene kerikohe Aluksnehe. Sai õpetaja käest tikutopsitäie pühitsedu mulda, tolle vei surnuaiale, sis sai rahu.

Naine (73 a), Misso v

8. Panti suka', panti suka' jalutsehe. Villatse' suka', sis ta vii-i lamba õnnõ majast är. /---/ Mehele pandi suka', naasõlõ kindä', sääne kommõ om. Vanõmba' inemise' iks tiidse' meil siin. /---/ No mõnõ' panni iks raha kah karmani, õt minka puuti minna'.

Ja pidi tuud ka tegema, ja [kui surnu] käsk oll´ täütmäldä, nakas kodoh käümä. /---/ Kae! Ja tuu om õks õigõ! Selle, et ma tiia täpselt, et üts miis tahtse, et naanõ matku tedä vaimulikult, aga too matt´ ilmalikult ja nakas kodo käümä, saa-ai midagi. Ja tõi opetaja ja matt´ ümbre ja, et rahul... Kae! Tuu ka om õigõ küll, et nakas käümä. Eks täl sääl surnul sääne võim!

Jah, ja sis ka nakas nõudma. Ma tiiä ütte sugulast kaugelt. Oll´ sääne lugu, et... No vanast näet, ülikond oll', vest kah all, ja sis oll´ tuu kuub pääl. A tuu naanõ ütel´ kah: „Ah, sinna hauda mädänemä!" Kae, [surnu] es lase magada: et „Mul om külm! Vesti om vaja!" Ja [naanõ] läts, kõnõl opetajaga, tuu ütel: „Panõ maa sisse, kaiba, panõ tuu vest sinna!" Sis [surnu] ütel naasele, et "Nüüd sai lämmi." Kae, õks ka om! Käve õga kõrd: „Mul õks om külm!" Õks om olõmah midägi. Et kääva'.

Naine (84 a), Misso v

9. Kui surnu käseb, sis pead täitma seda./---/ Ühel oli meil seal, ma ei tea, kuna see oli. Et kui surnu sureb, et lüüakse seda hinge kella. Ja oli sis see täitmata, kas ei olnud siis seda kella vai. Ja siis ei saanud muud mitte midagi, sis kutsuti õpetaja ja lasti uuesti, et sis ei hakanud tema vaevama enam seda naist. See oli seal Rammuka külas meil. Öeldakse, mis surnu tahab, sis tuleb täita.

Naine (81 a), Misso v

Foto: Silvia Laul

Kävevä', ōks säändse' nigu koolilatse' eriti, ja olli' väega huvitadu. Ku möödä sõidi, sis näi, et rahvast oll', et kõrvalist rahvast. A ma küll es läe sinna. Ma nigu taha-as neid surnuluid nätä. Olõ-õs huvitatu. Mis sa neist kaet. A rahvas oll' huvitatu. Üts ja tõnõ ja alati oll' sääl liikumist.

Naine (üle 80 a), Misso vald

Ega na' [rahvas] es kae' väega hää miilega. Es lubata latsil sinna minna ja. Na' kaivsi' hulga aigu.

Naine (üle 80 a), Misso vald

Mul ei ole halva' mälestuse' jäänu'. Mulle ta väega istse. Tõistmuudu aig oll – rattaga supi perrä kääumine ja... Nii kui puhkuse aig oll.

Mees (46 a), Misso vald

LÜHENDID

Ajakirjad ja sariväljaanded

AE – Arheoloģija un etnogrāfija. Rīga, 1957–.

AI – Tallinn Ülikooli Ajaloo Instituut / Institute of History, University of Tallinn.

AM – Eesti Ajaloomuuseum / Estonian History Museum. (Tallinn).

APL – Arheologu pētījumi Latvijā …. gadā. Rīga, 2000–.

AR – Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage. Bd III. Riga, 1910.

AVE – Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia. Tallinn, 1996–2001; Archaeological Fieldwork in Estonia. Tallinn, 2002–.

EAA – Eesti Arheoloogia Ajakiri. Journal of Estonian Archaeology. Tallinn, 1997–2003 (2004 -> EJA).

EJA – Estonian Journal of Archaeology / Eesti Arheoloogiaajakiri, 2004–.

EHA – Eesti Ajalooarhiiv / Estonian Historical Archives (Tartu).

EKM ERA – Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv / Estonian Literary Museum, Estonian Folklore Archives (Tartu).

ERM – Eesti Rahva Muuseum / Estonian National Museum (Tartu).

KK – Keel ja Kirjandus. Tallinn, 1958 –.

LUB – Liv-, Ehst- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. 1–3. Reval, 1853–1859. Bd. 4–12. Riga–Moskau, 1867–1914.

LVIŽ – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. Rīga, 1937–.

LVVA – Latvijas Valsts Vēstures Arhivs / Latvian State Historical Archives (Riga).

LZAV – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. Rīga, 1946–.

MT – Muinasaja Teadus. Tallinn, 1991–.

RT – Referātu tēzes zinātniskai sesijai, veltītai 1964 g. arheoloģiskiem izrakumiem un etnogrāfiskai ekspedīcijai Latvijas PSR teritorijā. Rīga, 1959–1971.

Sb GEG – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1861–1923; Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat, 1924–1938. Dorpat (Tartu), 1863–1940.

SMYA – Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Helsinki, 1874–.

TAKT– Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised. Tartu, 1923–.

TATÜ – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 1952–1955; Ühiskonnateaduste seeria, 1956–1966; Ühiskonnateadused, 1967–1991; Humanitaar- ja sotsiaalteadused, 1992–1996. Tallinn.

TÜ – Tartu Ülikool / University of Tartu.

Verh GEG – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, I–XXIII; Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised, XXIV–XXXIV. Dorpat (Tartu), 1840–1943.

VRRKO – Venemaa Riikliku Raamatukogu käsikirjade osakond / Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (ОРРГБ) / Manuscript Department of the Russian State Library. (Moskva / Moscow).

ÕES Ar = Sb GEG. Tartu.

ÕES Toim = Verh GEG. Tartu.

ZASM – Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu / …/ gada pētījumu rezultātiem. Rīga, 1972–.

ГИМ – Государственный исторический музей. / Riiklik Ajaloomuuseum / State Historical Museum (Moskva / Moscow).

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва–Ленинград 1940–1990.

МИАЛ – Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР. Рига.

ТПАО – Труды Псковского Археологического Общества. Псков.

Viidatud arhiivikogud

AES, MT – Akadeemilise Emakeele Seltsi murdetekstide kogu (EKM ERA)

AI – Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu (EKM ERA)

EKlA – Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM)

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (EKM ERA)

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu (EKM ERA)

Mss – Jaan Jungile ja Eesti Kirjanduse Seltsile saadetud kirjade kogu (kuni 1915). Originaalid: AI arheoloogiaarhiiv, koopiad: TÜ arheoloogiaarhiiv (AI)

RKM – Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu (EKM ERA)

Vastseliina surnuaed – kihelkonna ühine matusepaik. Foto: Martti Veldi 2007.
The cemetery of Vastseliina – common burial ground for the whole parish.

Estonia
Latvia
Russia

ENPI cross border cooperation programme

part-financed by the European Union

united by borders

ARCHAEOLOGY, AUTHORITY & COMMUNITY:
cooperation to protect archaeological heritage

ISBN 978-9985-4-0870-4

Käesolev raamat on koostatud Euroopa naabrus- ja partnerlusinstrumendi Eesti – Läti –Vene piiriülese koostöö programmi 2007 – 2013 rahalise abiga. Raamatu sisu eest vastutab ainuisikuliselt Tartu Ülikool ja mitte mingitel tingimustel ei saa tõlgendada selle sisu Programmi, Programmis osalevate riikide ja Euroopa Liidu seisukohti peegeldavana.